Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de içine Almaktadır.

ONDÖRDÜNCÜ CİLT

İSTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI :* Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

XXIV

ARABİSTAN

Hicâz ve Yemen

Bu bahsimizde Arabistan yarımadasının batı tarafını gözden geçireceğiz. Bu bölgede 2 Osmanlı eyâleti vardır: Hicâz ve Yemen. Kızıldeniz'in doğu sahilleri boyunca ve Arabistan yarımadasının içerilerine doğru uzanan bu iki ülke arasındaki memlekete «Asîr» denir. Bazan Yemen eyâletine bağlanmış, bazan Hicâz'a bağlanmış bir sancaktır. Yemen'in güneyindeki ülkeye «Hadramût» denir. Bu memleketin en batısı Aden, Yemen'in bir sancağı olarak idare edilmiştir ve burası Kızıldeniz'in Hind Okyanusu'na çıkışıdır. Bâbülmendeb Boğazı, buradadır. Asya ile Afrika'yı ayırır. Kızıldeniz'in batı kıyıları Afrika'dır. Hadramût'un diğer bölgeleri, bir takım küçük Arab şeyhlikleridir ve Osmanlı himaye bölgesidir. Kuzeyde Nüfûd Çölü ve çevresindeki ülkeye Şammar veya Cebel-i Şemmar denir. Burası da Osmanlı himayesinde bir şeyhliktir. Ayrı memlekettir. Necd, Hicâz, Ürdün ve Irak arasındadır. Güneyde, çok büyük çöl, Rub'u'l-Halî uzanır. Boş ve korkunç, muazzam bir çöldür. Necd'in güneyidir ve Hadramût ile Ummân'a doğru uzanır.

Arabistan'ın bu kesimi, ekserisi Hanbelî mezhebinde olan Arablar'la meskûndur. Mahdut şehirler dışında bu Arablar'ın çoğu Bedevî'dir. Sâf Arablar'dır. Diğer ülkelerdeki Arablar gibi karışık değillerdir. Arabca'nın çok sâf lehçelerini konuşurlar. Yalnız şehir ve kasabalarda Türk idareciler vardır ve onlar bir kısım halka da kendi Hanefî mezheblerini kabûl ettirmişlerdir. Asker tamamen Türk'tür. Şehirleşme nâdirdir. Nüfus —Yemen hariç— seyrek ve çok seyrektir. İslâm'ın en kutsal iki şehri, Mekke ile Medine, burada, Hicâz'dadır.

Yemen beylerbeyiliği dışındaki Hicâz eyâletine Osmanlılar bazan «Habeş Eyâleti» de demişlerdir. Bazan iki eyâlet ayrılmış, bazan birleşmiştir. Zira Habeş eyâleti, Eritre ile Sûdân'ın Kı-

zildeniz kıyılarını, Musavva ve Sevâkin sancaklarını içine almaktadır. Bazı devirlerde, meselâ XVI. asırda Somali ve Eritre dışındaki asıl Habeşistan'ın büyük parçaları da doğrudan doğruya veya himaye bölgeleri olarak bu eyâlete bağlıdır. Bu eyâleti ve Yemen'i fethetmekte başta gelenler, Özdemir Paşa ile oğlu Vezîr-i âzam Özdemiroğlu Osman Paşa'dır. Bu suretle Habeş Eyâleti, zaman zaman çok büyümüş ve 2 kıt'ada, Asya ile Afrika'da büyük ülkeleri içine almıştır. Habeş, Hicâz beylerbeyisi, ne ismi taşırsa taşısın, Cidde'de, bazan Mekke'de, bazan Musavva'da (Eritre), nâdiren Sevâkin'de (Sûdân) oturmuştur. Mekke'de belediye başkanı durumunda olan, fakat protokolde — Peygamber torunu geçindiği için— çok itibar edilen bir de Mekke Şerîfi vardır. Beylerbeyi, şerîfi de kontrol etmektedir.

Hicâz Beylerbeyi ve Vâlileri

I — Selmân Reis (1517)
II — Şirvânlı Kasım Bey (1517 — 1519)
1 — Türk Hüseyin Bey (1519 — 1526)
2 — Ali Bey (1526 — IX.1556)
3 — Özdemir Paşa (IX.1556 — 1560)
4 — Hoşgeldi Bey (1560 — 1565)
5 — Özdemiroğlu Osman Paşa (Sadrâzam) (3'ün oğlu) (1565 — 1579)
6 — Ramazânoğlu Ahmed Paşa (1579)
7 — Özdemiroğlu Osman Paşa (2. defa: 1579 — 1588)
8 — Kasım Bey (1588 — 1594)
9 — Sohrâb Paşa (1594)
10 — Amasyalı Budak Bey-zâde Hüseyin Paşa (1594 — 1597)
11 — Hudâverdi Paşa (1597 — 1600)
12 — Gelibolulu Mustafa Âli Bey (Paşa) (x) (1600)
13 — Mahmud Bey (1600 — 1611)
14 — Hüseyin Paşa (1611 — 1624)
15 — Mahmud Paşa (1624 — 1626)
16 — Gürcü Mehmed Paşa (Sadrâzam) (1626 — 1629)
17 — Aydın Paşa (1629 — 1631)
18 — Mustafa Bey (1631 — 1636)
19 — Dilâver Bey (1636 — 1642)
20 — Mustafa Bey (1642 — 1650)
21 — Kaytas Bey (1650 — 1655)
22 — Mehmed Bey (1655)
23 — Boşnak Çavuş Mustafa Paşa (XII.1655 — 1657) (Sevâkin)
24 — Süleyman Bey (1657 — 1665)
25 — İmâdeddin Efendi (1665 — 1667)
26 — Yûsuf Bey (1667 — 1668)
27 — Mehmed Bey (1668 — 1669)
28 — Hüseyin Paşa (1669 — 1671)

(x) XVI. asrın en büyük Türk târihçisi.

29 — Mehmed Said Paşa(1671 — 1684)
30 — Ahmed Paşa(1684 — 1685)
31 — Teberdar Süleyman Paşa(1685)
32 — Kedhudâ İsmaîl Paşa(1685 — 1686)
33 — Teberdâr Süleyman Paşa(2. defa: 1686 — 1687)
34 — Mehmed Bey(1687 — 16.92)
35 — Ahmed Bey(1692 — 1693)
36 — Bıyıklı Mehmed Paşa(1693 — 1696)
37 — Mısırlı Ahmed Bey(1696 — 1701)
38 — Süleyman Paşa(1701 — 1707)
39 — Hasan Paşa(1707 — 1708)
40 — Mehmed Muhsin Paşa(1708 — 1710)
41 — Hazinedâr İsmail Ağa(1710)
42 — İbrahim Paşa(1710 — 1714)
43 — Kedhudâ Halil Paşa(1714)
44 — Hasan Paşa(1714 — 1722)
45 — Vezir Ali Paşa(1722)
46 — Vezir Dâmâd Hacı Ebû-Bekir Paşa(1722 — 1724)
47 — İsmail Paşa(1724 — 1725)
48 — Dâmâd Ebû-Bekir Paşa(2. defa: 1725 — 1728)
49 — Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1728 — 1730)
50 — Vezir Dâmâd Hacı Ebû-Bekir Paşa(3. defa: 1730 — 23.VI.1740)
50 — A — Hacı İvaz Mehmed Paşa(Sadrâzam)(23.VI.1740 — 1746)
51 — Yeğen Mustafa Paşa(1746)
52 — Vezir Osman Paşa(1746 — 30.XI.1750)
53 — Hacı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(30.XI.1750 — 1751)
54 — Vezir Osman Paşa(2. defa: 1751)
55 — Kedhudâ Mustafa Ağa(1751 — 1752)
56 — Ebû-Bekir Paşa(Kaptân-ı Deryâ)(1752)
57 — Seyyid-Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1752 — 1758)
58 — Abdullah Nâilî Paşa(Sadrâzam)(1758 — 1759)
59 — Vezir Sâdeddin Paşa(1759 — 1760)
60 — Mustafa Paşa(1760 — 1762)
61 — Sâlih Paşa(1762 — 1765)
62 — Seyyid-Ahmed Paşa(1765 — 1767)
63 — Vezir Mehmed Râkım Paşa(1767 — 1769)
64 — Hamza Paşa(Sadrâzam)(1769 — 1774)
65 — Halil Paşa(1774 — 1775)
66 — Defterdâr Osman Paşa(1775 — 1777)
67 — Nâbluslu Ahmed Paşa(1777 — 1785)
68 — Mustafa Paşa(1785 — 1786)
69 — Ağrıbozlu Mehmed Paşa(1786)
70 — Bolulu Hacı Ahmed Paşa(1786 — 1789)
71 — Mehmed İzzet Paşa(1789 — 1793)
72 — Koca Yûsuf Paşa(Sadrâzam)(1793 — 1800)
73 — Şeyh-zâde İbrahim Paşa(1800 — 1801)
74 — Mehmed Tosun Paşa(1801 — 1802)
75 — Mehmed Şerif Paşa(1802 — 1803)
76 — Ebû-Merak Mehmed Paşa(1803 — 1806)
77 — Çelebi Ahmed Paşa-zâde Osman Paşa(1806 — 1812)

78 — Kavalalı Tosun Paşa(1812 — 1817)
79 — Kavalalı İbrahim Paşa(1817 — 1840)(78'in kardeşi)
80 — Lâz Ali Paşa(1840 — 1841)
81 — Tatar Osman Paşa(1841 — 1845)
82 — Şerif Paşa(1845 — 1849)
83 — Hasib Paşa(1849 — 1851)
84 — Âgâh Paşa(1851 — 1853)
85 — İzzet Paşa(1853 — 1854)
86 — Kâmil Paşa(1854 — 1856)
87 — Mahmud Paşa(1856 — VII.1857)
88 — Müşir Nâmık Paşa(VII.1857 — 1859b)
89 — Germiyanoğlu Ali Paşa(1859b — 1862)
90 — Hakkı Paşa-zâde İzzet Paşa(1862 — 1864)
91 — Vecihi Paşa(1864 — 1867)
92 — Muammer Paşa(1867 — 1870)
93 — Hurşid Paşa(1870 — 1871)
94 — Ferik Kasım Paşa(1871 — 1872)
95 — Mehmed Reşid Paşa(1872 — 1874)
96 — Şirvâni-zâde Rüşdü Paşa(Sadrâzam)(1874)
97 — Takıyyüddin Paşa(1874 — 1877)
98 — Hâlet Paşa(1877 — 1879)
99 — Nâşid Paşa(1879 — 1880)
100 — Safvet Paşa(1880 — 1881)
101 — Hakkı Paşa-zâde İzzet Paşa(2. defa: 1881 — 1882)
102 — Müşir Nûri Osman Paşa(1882 — 1887)
103 — Cemil Paşa(1887)
104 — Müşir Mustafa Safvet Paşa(2. defa: 1887 —)

29.X.1916: Mekke'de ve 13.I.1919: Medine'de Osmanlı hâkimiyetinin sonu.

Mekke Şerifleri

1 — II. Berekât(II. Muhammed'in oğlu)(1517 — 1525 = 8)
2 — II. Muhammed Ebû-Numeyy(1'in oğlu)(1525 — 1548 = 23)
3 — I. Ahmed(2'nin oğlu)(1548 — 1554 = 7)
4 — I. Hasan(2'nin oğlu)(1554 — 1575 = 21)
5 — II. Hasan(2'nin torunu)(1575 — 1601 = 26)
6 — Fuhadd(5'in oğlu)(1601 — 1603 = 2)
7 — I. Muhsin(5'in kardeşi)(1603 — 1611 = 8)
8 — II. Ahmed(5'in oğlu)(1611 — 1626 = 15)
9 — Zeyd(7'nin oğlu)(1626 — 1640 = 4 + 1660 — 1668 = 8 = 22)
10 — III. Berekât(1'in torununun oğlu)(1640 — 1660 = 20)
11 — Sâd Paşa(9'un oğlu)(1668 — 1671 = 3 + 1691 — 13.III.1693 = 2 = 5)(Vezir: 1691)
12 — Ebu'l-Berekât(9'un oğlu)(1671 — 1682 = 11 + IX.1684 — 1687 = 3 = 14)
13 — İbrahim(12'nin oğlu)(1682 — IX.1684 = 2)
14 — II. Muhsin(8'in oğlu)(1687 — 1688 = 1 + 1689 — 1691 = 2 = 3)
15 — Said(11'in oğlu)(1688 — 1689 = 1 + 1693 — III.1717 = 24 = 25)
16 — I. Abdullah(2'nin torununun torununun oğlu)(3.III.1693 — 1693 = bir kaç ay)

17 — III. Mes'ûd(11'in oğlu)(III.1717 — 22.III.1749 = 32, 0)
18 — Mesâidd(15'in oğlu)(22.III.1749 — IX.1758 = 9, 6 + I.1760 — 23.V. 1770 = 10, 4 = 19, 10)
19 — II. Abdullah(11'in oğlu)(IX. 1758 — I.1760 = 1, 4)
20 — Sürûr(18'in oğlu)(23.V.1770 — 21.I.1778 = 17, 7, 29)
21 — Avn(20'nin oğlu)(21.I.1778 — 11.I.1788 = 9, 11, 21)
22 — Gaalib(18'in oğlu)(11.I.1788 — I.1814 = 26, 0)
23 — Yahyâ(20'nin oğlu)(I.1814 — 1827 = 13)
24 — III. Muhammed(21'in oğlu)(1827 — 1831 = 4 + 1832 — VII. 1851 = 19 + 6.I.1856 — 1.V.1858 = 2, 3, 26 = 25, 3, 26)
25 — Abdullah Abdülmuttalib(22'nin oğlu)(1831 — 1832 = 1 + VII. 1851 — 16.I.1856 = 4, 6 + VI.1880 — 17.VIII. 1882 = 2, 2 = 7, 8)
26 — Abdullah Paşa(24'ün oğlu)(1.V.1858 — 4.VI.1877 = 21, 1, 4)(Vezir: XII. 1855)
27 — I. Hüseyin Paşa(24'ün oğlu)(4.VI.1877 — VI.1880 = 3, 0)(Vezir: 29. IX.1874)
28 — Abdüllilâh Paşa(24'ün oğlu)(17.VIII. — 8.X.1882 = 0, 1, 22 + 29.X. 1908)
29 — Avnürrefik Paşa(24'ün oğlu)(8.X.1882 — 14.X.1905 = 23, 0, 7)(Vezir: 25.III. 1878)
30 — Ali Paşa(26'nın oğlu)(14.X.1905 — 29.X.1908 = 3, 0, 16)(Vezir 14. X.1905)
31 — II. Hüseyin Paşa(24'ün torunu)(29.X.1908 — 29.X.1916 = 8, 0, 1)(Vezir: 29.X.1916)
32 — Ali Haydar Paşa(25'in torunu)(29.X.1916: vezâret ile)

Yemen Beylerbeyileri (*)

1 — İskender Bey(1517 — 1521 = 4)
2 — Kemal Bey(1521 — 1524 = 3)
3 — Karamanlı İskender Bey(1524 — V.1524)(no. 1 ile aynı şahıs değil)
4 — Hüseyin Bey(V.1524 — 1526 = 2)
5 — Mustafa Bey(1526 — VII.1527 = 1)
6 — Hayreddin Hamza Bey(VII.1527 — 1529 = 2)
7 — Behrâm Bey-zâde Mustafa Bey(Selmân Reis'in yeğeni)(1529 — 1530 = 1)
8 — Seydi-Ali Reis(1530 — 1531 = 1)
9 — Karamanlı İskender Bey(2. defa: 1531 — 1536 = 5)
10 — Behram Bey(1536 — 28.II.1539 = 3)
11 — Akkoyunlu Bıyıklı Mehmed Paşa-zâde Mustafa Bey(28.II.1539 — 1541 = 2)
12 — Neşşâr Mustafa Paşa(1541 — 1545 = 4)
13 — Üveys(Veys) Paşa(1545 — VI.1547 = 2)(17'nin kardeşi) (xx)
14 — Ferhad Paşa(VI.1547 — VI.1549 = 2, 0)
15 — Habeşistan Fâtihi Özdemir Paşa(VI. 1549 — 4.I.1556 6,7)

(x) Merkez: Önce Zebid, sonra San'a.
(xx) Bağdad beylerbeyisi iken Fuzûli, *Leylâ vü Mecnûn*'u bu paşa adına yazmıştır.

16 — Neşşâr Mustafa Paşa(2. defa: 4.I.1556 — 1560 = 4)(cem'an: 8 yıl)
17 — Karaşâhin Mustafa Paşa(1560 — XI.1560 = bir kaç ay)
18 — Mahmud Paşa(XI.1560 — II.1565 = 4, 3)
19 — Rıdvan Paşa(5'in oğlu)(II.1565 — I.1567 = 1, 11)(sonra Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi)
20 — Kör Murad Paşa(I.1567 — VIII.1567 = 0, 7)
21 — Hasan Paşa(VIII.1567 — 16.XII.1567 = 0, 4)
22 — Özdemiroğlu Osman Paşa(Sadrâzam)(15'in oğlu)(16.XII.1567 — 1569 başları = 1)
23 — Hasan Paşa(2. defa: 1569 başları — IV.1569 = 3 ay)(cem'an: 1 yıl kadar)
24 — Behram Paşa(5'in oğlu, 19'un kardeşi)(IV.1569 — IX.1576 = 7, 5)(sonra Diyârı Bekr beylerbeyisi)
25 — (Sadrâzam Kuyucu) Murad Paşa(IX.1576 — VI. 1580 = 3, 9)
26 — Hüseynoğlu Yemenli Hasan Paşa(VI.1580 — I.I.1604 = 23, 7)(Mısır beylerbeyiliğinden sonra ölümü: Istanbul, 6.XI.1607)(x)
27 — Sinan Paşa(I.I.1604 — 13.VIII.1607 = 3, 7, 13)
28 — Câfer Paşa(13.VIII.1607 — IV.1613 = 5, 8)
29 — İbrahim Paşa(IV.1613 — 13.VIII.1613 = 0, 4)
30 — Câfer Paşa(2. defa: 13.VIII.1613 — II.1617 = 3, 6)(cem'an: 9, 2)
31 — Mehmed Paşa(II.1617 — V.1622 = 5, 3)
32 — Fazlullah Paşa(V.1622 — 1624 = 2)
33 — Haydar Paşa(1624 — 11.IX.1629 = 5)
34 — Kansu Paşa(11.IX.1629 — 15.X.1635 = 6, 1, 4)

15.X.1635 — 9.IX.1871 = 235, 10, 25: Yemen'in Osmanlı'ya tâbi Zeydi İmamları tarafından idaresi.

9.IX.1871 — I.1919 = 47 yıl, 4 ay Yemen'in Osmanlı vâlileri tarafından idâresi. İlk Yemen vâlisi(VII. Ordu kumandanlığı ilâvesiyle): (Sadrâzam Gazi) Katırcıoğlu Müşir Ahmed Muhtâr Paşa. Son Yemen vâlisi: Mahmud Nedim Bey.

Bütün bu ülkeler, Yavuz Sultan Selim Han fethidir. Yavuz, Mısır'ı fethedince, bu ülkeler de ona itaat etmişlerdir. Zira 1517'den önce, Yavuz'un fethettiği Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğuna tâbî ülkelerdi. Kaanûnî devrinde, bu fütuhatın hazmedilmesi için çok çalışılmıştır. Ekvator'a çok yakın çizgilere kadar güneye doğru uzandığı düşünülürse, bu ülkeleri elde tutmanın ve idare etmenin müşkilâtı anlaşılır. Bunun için Kızıldeniz'deki Türk deniz kuvvetlerine de her zaman ihtiyaç olmuştur.

Osmanlılar, Arab ülkelerine ilk defa adım atmıyorlardı. Doğu Arab âlemi, asırlardan beri Türkler'in idaresinde ve derin kültür te'sirlerinde idi. Mısır'da Osmanlılar'ın selefi olan Memlûkler, 1250'den 1517'ye kadar bu ülkeyi, resmî adı «Türk Devleti» olarak

(x) Bundan itibâren vezir pâyesi ile. 1602'de —sonradan vezir-i âzam olan— Güzelce Çelebi Ali Paşa, Yemen beylerbeyisi oldu ise de, gitmeden, Tunus beylerbeyiliğine gönderildi.

idare etmişler ve 1250'den önceki Mısır'daki Türk te'sirlerini, uzun Türk idaresi ile âzamî haddine çıkarmışlardı. Memlûk sultanları, Arabca da bilmekle beraber, ana dilleri ve orduları içinde konuştukları dil Türkçe idi. En büyük sultanlardan Kalavun, parlak şekilde Türkçe konuşur, Arabca'yı ancak anlıyabilirdi (Huart, *Hist.des Arabes,* II, 49). Çok azı Mısır'da doğan, ekserisi Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak doğumlu olan bu sultanlar, aynı durumda olan ve aynı dili konuşan orduları içinde, büyük bir kudrettiler. Müşrik Moğollar'ı Mısır kapılarında durdurdular, Haçlılar'ı Doğu Akdeniz ve Çukurova'dan temizlediler, Timur'a bile Mısır'a girecek cesareti vermediler. Moğollar'ı durduran Sultan Kutuz'un adı ile, Napoléon'u 1812'de yenip Rusya'yı kurtaran Türk asıllı Rus başkumandanı Mareşal Kutuz-ov'un adı aynıdır (Türkçe «kuduz» kelimesi ki, «kudurmuş köpek kadar delicesine cesur» mânâsında olup Eski Türkler'de erkek adı idi). Bir Fransız tarihçisi, Osmanlılar'ın Doğu Akdeniz ve Mısır'ı alarak, bu ülkelerde 1516'larda Orta Çağ'ı sona erdirdiklerini, topçu ve ağır piyade tümenlerine sahip Osmanlı ordusunun, yeni bir dünyâyı temsîl ettiğini, îtinâ ile kaydeder (Huart, II, 70).

Batı Arab Âlemi (Mağrib) (Fas, Cezâyir, Tunus, Libya) ilk defa Osmanlılar'la, Barbaros Kardeşler'le Türkler'i ve Türk idaresini gördüğü halde, Doğu Arab Âlemi (Maşrık) (Mısır, Bingazi, Sudan dâhil bütün Arabistan), asırlarca Türk idaresinde kalmıştı. Ummân gibi Osmanlılar'ın güçlükle eriştikleri en uzak Arab ülkeleri dâhil. Zira Selçuklular'dan başlıyarak bir çok Türk devletinin idaresinde yaşıyan Ummân, Türk ordusu ve idaresi görmek bakımından, diğer Doğu Arab ülkelerinden farksızdı. Kalhât yakınlarında «Türk Kabristânı», XIX. asır ortalarında Avrupalı seyyahların gözünden kaçmamıştı ki, XIII. asırda Ummân'daki ücretli Türk askerlerinin mezarlığı idi (Huart, II, 261).

Türkler, Yemen'e kan döktükleri derecede servet de dökmüşler, şenliğe kavuşturmaya çalışmışlardır. Yemen, Osmanlılar devrinde, eski parlaklığını kaybetmişti. Fakat sonraki devirlerdeki derecede ehemmiyetsiz ve yoksul bir ülke de değildi. Henüz ticaret yollarının bir kısmı Yemen'den geçiyordu ve Osmanlı devrinde de Yemen limanları canlı idi. Maalesef Evliyâ Çelebî, Kuzey Afrika (Mağrib/Fas, Cezâyir, Tûnus, Libya) gibi Yemen'e de gelmediği için, bize bu ülkeyi anlatamamıştır.

Taizz şehri (deniz seviyesinden 1.347 metre), Türk imarı görmüş şehirlerden biridir. Bir sancak merkezi olan bu şehirde bâzan beylerbeyiler de oturmuşlardır. Ekvator çizgisinin ancak 13° 37'

kuzeyinde bulunan, iklimi Cehennem'e benziyen, fakat yüksekliği dolayısıyle letâfetli mevsimlerden de mahrum bulunmıyan bu şehirde beylerbeyilerden Hüseyin Paşa, şâhâne bir park (Birket Hüseyniyye) yaptırmış, bu bahçe, sonraki bir beylerbeyi, Süleyman Paşa tarafından genişletilmiştir. Hüseyin Paşa'nın Habeş bir odalığı, Mahdebiyye adındaki cariyecik bile, Taiz'de kendi adını taşıyan camii, şehrin en yüksek noktasında inşâ ettirmiştir. Hüseyin Paşa'nın türbesi(Kubbe Hüseyniyye), parkının ortasında bulunmaktadır ki, Türkler'in Yeşil Türbe'de şâhikasına ulaşan uhrevî zevkının nişânelerini ne derecede uzak ülkelere götürdüklerinin ölümsüz şâhidlerinden biridir. Taiz kalesi de, Taiz sûrları da, Osmanlı eseridir. Taiz kalesinde Osmanlılar, 30 top bulundururlardı. Resûlîler'den Melik Dâvûd(1296 — 1321) tarafından kurulmuş 100.000 ciltlik kütübhâne, bu zâtın medresesinin yanında idi. 100.000 kitapla eğitip öğreten bir medrese... Bu, Taizz'in 5. medresesi idi; yani şehirde tek değildi. XVII. asra kadar Avrupa'da hiç bir imparatorun ve kralın 10.000 kitabı bir araya getiremediği asırlardayız. Yalnız XVI. asırda Papa, 10.000 kitabı Avrupa'da ilk defa Vatikan'da bir araya getirmekle öğünebilmiştir.

Son zamanlarda bile Osmanlı, Yemen'i ihmâl etmemiştir. XX. asrın ilk çeyreğinde bu vilâyete hâlâ çok para dökülmüş, kışlalar, posta-telgraf binaları, okullar, konaklar yapılmıştır. 1912'de Bâb-ı Âlî, Hudeyde-Zebîd-Taizz-İbb-Yerîm-San'â demiryolunun yapılmasını kararlaştırmıştı ki, İtalya savaşının, sonra Balkan ve Dünya savaşlarının çıkması üzerine yapılamamıştır ve 1978'de Yemen'de henüz bir kilometre demiryolu yoktur.

Yarım düzine biribirinden ehemmiyetli sebepten dolayı bu bölgeleri tutmak için II. Abdülhamîd, meşhur Hicaz demiryolunu yaptırmıştır. Bağışlarla yapılmış çok büyük bir teşebbüstü. Padişah 2,5 milyon altın bağışta bulundu. Pul çıkarıldı. Me'mur maaşlarından kesinti yapıldı. İran Şâhı, Mısır Hıdîvi, Hind nevvâbları, Haydarâbâd Nizâmı, Okyanusya adalarındaki Müslüman cemaatlerine kadar, bağışa katıldılar. Halîfe'nin davetine herkes katıldı. Istanbul'dan Medîne'ye uzatılan, yüzlerce istasyon, gar, karakol yapılan hat, Medîne-Mekke hattı yapılacakken, II. Abdülhamîd tahttan indirildi.

İslâm âleminin Kâbe'sinin bulunduğu Mekke ve Hazret-i Peygamber'in yattığı Medîne şehirlerinde büyük protokol vardı. «Ravza-i Mutahhara» denen Peygamber'in türbesini içine alan camideki en büyük âmir Şeyhu'l-Harem idi ki, ekseriya eski kızlarağaları bu göreve getirilirlerdi. Sonradan yaşlı ve emekli vezir-

ler gönderildi. Şeyhu'l-Harem'in emrinde 40 zenci hâdim bulunur ve bunlara «muhâfız» denirdi. Bunlar Ravza'ya bakar, süpürür, temizlerlerdi(d'Ohsson, III, 305).

Bu ücrâ çöl ve dağ köşelerini de Osmanlılar, bayındırlık eserleriyle donatmışlardır. Mekke ve Medîne'de kutsal yerlere akıl almaz paralar dökülmüştür. Hac kafilelerin emniyet ve rahatı için büyük teşkilât kurulmuştur. Bugün bile Mekke'ye girerken sağ kolda görülen ilk muazzam bina Hamîdiyye Kışlası'dır. Oradaki tümenle II. Abdülhamîd, bütün Hicâz'a hâkim olmuş, Yemen'de ise VII. Orduy-ı Hümâyûn bulundurulmuştur. Yemen'de Taizz'in 30 toplu muhteşem kalesi, Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın muhteşem bahçesi, gene aynı şehirde Hüseyin Paşa'nın Mahdebiyye Camii, Türk bayındırlık eserlerine misaldir. 1912'de Bâb-ı Âlî, Hudeyde-Zebîd-Taizz-İbb-Yerîm-San'â hattı ile Yemen'i demiryolu ile donatıp tamamen hâkim olmak istemişse de, hemen başlıyan devamlı harbler, bu projeyi akim bırakmıştır. Taiz'de Hüseyin Paşa'nın muhteşem türbesi, sûrları, hâlâ şehri süsler. Sahil hariç, Yemen, Arabistan'ın en dağlık mıntakasıdır.

Kızıldeniz ve Hind Sularındu Osmanlı Hâmiyetinin İlk Safhası

Osmanlılar'ın Hind sularına müdahalelerinin tarihçesi, siyasî tarih kısmında anlatılmış ve bu bahse orada hususî bir ehemmiyet verilmişti. Burada bazı ek bilgiler verip durumu hulâsa etmek istiyorum. Osmanlı Türkü'nün bu sularda ve sahili olan Arab ve Hind ülkelerinde, kıyılarında görünmesi hâdisesi, Yavuz'un 1517'de bütün Doğu Arab âlemini (Maşrık) fethetmesinden evveldir. Bu husus da siyasî tarih kısmında büyük ehemmiyetle belirtilmişti. II. Bâyezid zamanında(1481 — 1512) bu müdahale, kesin şekilde başlamıştı. Ve bu müdahale, bir taraftan da Batı Arab âlemine(Mağrib) yapılıyordu. Bunun başlıca üç sebebi vardır:

Birincisi, Doğu Arab âlemine(Maşrık) Portekiz'in, Batı Arab âlemine(Mağrib) İspanya'nın müdahalesidir. Birincisi Hind Okyanusu, ikincisi Batı Akdeniz sularına XVI. asrın hemen ilk yıllarında ciddî müdahalelere başladıktan sonra, deniz hâkimiyetini ve ticareti ellerine geçirmek için, karaya da sokulup üsler, belki bu üslerin ardındaki ülkeleri ele geçirmek istemişlerdir. Portekiz'le İspanya, modern sömürgeciliğin ilk iki öncüsüdür. Tamamen yabancı bir sistem, din, kültür, medeniyet ve zihniyet getirdikleri

ve tek maksatları yok edip sömürmek olduğu için, müdahale ettikleri ülkelerde tepki büyük olmuş, yer yer panik hâline dönüşmüştür. Bu güçlere karşı koyacak mevkı'deki belki tek devlet, Osmanlı devleti idi. 1516'da hılâfeti aldıktan sonra, bu, Osmanlı devletinin bir çeşit görevi hâline de geldi. Ondan önce de, ciddî deniz kuvveti olan tek Müslüman devleti sıfatıyle, gene aynı misyon kendisine düşüyordu. Osmanlılar da girdikleri ülkeyi ele geçiriyorlardı ama, ayrı bir sistem, medeniyet ve din getirmedikleri için, onların müdahale ve hulûlü, o ülkeler için, çok yumuşak telâkki ediliyordu. Doğu Arab âlemi ise, Türk idaresine asırlardan beri alışıktı. Doğu Arab âleminin tamâmına yakınını elinde tutan Memlûk imparatorluğu da zâten Türk'tü ve resmî adı da «Türk Devleti» idi: ed-Devletü't-Türkiyye.

İkinci sebep, teknik üstünlüğün Osmanlı'da olması idi. Gerek gemicilikte, gerek topçulukta, Osmanlı tekniği, diğer herhangi bir İslâm devletinden çok üstündü. Topçulukta dünya birincisi idi ve gemicilikte de çok ileri idi. Gerçi dünya birincisi olan donanması Akdeniz'de idi. Fakat bu gücün Hind sularına da intikali ümîd edilebilirdi. Arab gemiciliği tamamen ticarî mahiyetteydi ve askerî bir deniz kuvvetine dönüşememişti. Binâenaleyh zorlamaya mâruz kalan ve deniz yolları kesilen İslâm devletleri, Osmanlı teknik yardımına muhtâc idiler. Bunların başında da, Memlûk devleti geliyordu.

Üçüncü sebep, bu çağda Osmanlılar'ın, bir seri dehâ sahibi ve ülke fâtihi, son derecede şahsî teşebbüs kabiliyetini hâiz amiraller yetiştirmesidir. Gerçi bunların çok azı Hind sularına iltifât etmiş, hep Akdeniz'i tercîh etmişlerdir. Fakat gene de, Kemal Reis'le başlıyan ve Kılıç-Ali Paşa ile biten bu iki kuşaklık çok parlak denizciler nesli, Osmanlı'nın, her suda cür'etli teşebbüsler yapabilmesini sağlıyordu.

Memlûk devletinin en büyük tersânesi Süveyş'te idi. Burada, 2.000 Osmanlı denizcisi çalışıyordu. Başlarında, gene bir Osmanlı, şöhretini sadece Hind sularında kazanan tek dehâ sahibi Osmanlı amirali olan Selmân Reis bulunuyordu. Selmân Reis, Süveyş'te 20 harb gemisi yapıp donatıyordu. Bu iş için Memlûk devletinden 400.000 altın almıştı. Bu donanma, 1514 nisanında denize indirildi. Merasimde bizzât Süveyş'e gelen Sultan Kansu bulundu. Selmân Reis'e hıl'at giydirip bin altın ve bütün Osmanlı denizcilerine ihsan verdi.

Sultan Kansu'nun Cidde valisi Emîr Hüseyin Bey de bir Osmanlı idi ve o da Hind suları işleriyle birinci derecede alâkadar bulunuyordu. Yemen'de de çoktan Osmanlı Türkü vardı. Yemen

kıyılarında Luhey'a ile Hudeyde limanları arasındaki Kamaran adasında bir kale yaptırmışlardı. Diğer bir kaleyi de Aden'de yaptılar. Bu kalelere ve teknelere, son sistem Türk topları yerleştirildi. Hindistan'da Gücerât Müslüman Hind imparatorluğunun bütün deniz ve top işleri de bir Osmanlı Türkü'nün, Melik Ayaz'ın elindeydi. Bu zât, Gücerât sahilinde —Bombay'a karşı— Diu'da üslenmişti ve aynı zamanda buranın valisi idi. 17 temmuz 1515'te Selmân Reis, 500 Osmanlı denizcisini daha Melik Ayaz'ın emrine Hindistan'a gönderdi. Bizzât Selman Reis, 20 ağustos 1515'te Süveyş'te Sultan Kansu'nun elini öperek ertesi gün 20 gemiyle Kızıldeniz'e açıldı. Bu küçük donanma, 6.000 deniz ve kara askeri taşıyordu ve bunların çoğu Osmanlı Türkü idi. 27 eylûlde kadırgalardan biri fırtınadan battı. Cidde'ye gelen Selmân Reis, buranın Osmanlı Türkü valisi Hüseyin Bey'i de alarak 13 aralıkta Kamaran adasına geldi. Buradaki kale ve cami inşaatını bitirdi. İnşaat 5 ay sürdü. Sonra Hüseyin Bey, 1.000 Osmanlı askeri ile Beytü'l-Fakîh'e, Selmân Reis de Zebîd'e, Yemen'in iki ayrı mevkiine gittiler. Selmân Reis, mahallî Arab hânedânının elinden 21 temmuz 1516'da Zebîd'i aldı. Burada gene Hüseyin Bey'le birleşip Zeyle üzerinden Aden'e hareket ettiler. Barsbay Bey'i, Zebîd'de vali ve kumandan bıraktılar.

Fakat Selmân Reis'le Hüseyin Bey, 2 Osmanlı Türkü arasında salâhiyet ihtilâfı çıktı ve Selmân Reis, Hüseyin Bey'i öldürttü. Selmân Reis, 1516-17 kışını Hind sularında geçirdikten sonra Cidde'ye döndüğü zaman artık ortada Memlûk imparatorluğu yoktu. Osmanlı'lar tek seferde bütün imparatorluğu ele geçirmişlerdi ve Yavuz Sultan Selim, Kahire'de idi. Selmân Reis'i 28 ağustos 1517'de Kahire'de kabûl etti. 10 mayıs 1518'de Selmân Reis, Istanbul'a gitti. 1520 ekimine kadar 2 yıldan fazla Istanbul Tersânesi'nde çalıştı. Sonra gene Hind sularına döndü.

Yemen'de ise Barsbay Bey'in 1517 nisanında öldürülmesiyle, İskender Bey adlı Osmanlı denizcisi, Yemen'e hâkim oldu. İskender Bey, merkezi Zebîd olmak üzere sancak beyi pâyesiyle Sultan Selîm'in tasdîkını aldı ve Yemen'de de Memlûk idâresinin yerini Osmanlı idaresi aldı. Ramazan Bey adlı diğer bir Osmanlı amirali, Yemen'deki hâkimiyet değişmesinde İskender Bey'e yardımcı oldu. Kemal Bey, İskender Bey'i öldürterek yerine geçti. Kemal Bey, Yavuz'la beraber Mısır fethinde bulunmuş, Mısır'dan Yemen'e gelmiş bir yeniçeri idi. Yemen'deki 2. Osmanlı vâlîsi oldu. Kemal Bey'in Mısır beylerbeyisinin emriyle İskender Bey'i öldürttüğü, bunun sebebinin de İskender Bey'in Mısır beylerbeyisinin bazı emirlerini dinlememiş olduğu olayların incelenmesinden ortaya

çıkıyor. Zira bu sıralarda Yemen'deki sancak beyi de, Cidde'deki Hicâz sancak beyi gibi Mısır beylerbeyisine bağlıdır ve henüz ne Habeş-Hicâz, ne Yemen eyâletleri, ayrı beylerbeyilikler olarak kurulmamıştır. En güneydoğuda, Aden'e yakın Taiz'de İse Ramazan Bey, Osmanlılar'ın Yemen'deki ayrı bir sancak beyi idi. İskender Bey'le halefi Kemal Bey Zebîd'de, ülkenin orta bölgesinde oturuyorlardı. 20 aralık 1523'te maiyetindeki levendler Ramazan Bey'i öldürdüler. Uzun Ali Bey, Taiz sancak beyi oldu. Az sonra 1524'te Kemal Bey'i de Zebîd'de levendleri öldürdü ve yerine Karamanlı İskender Bey, sancak beyi oldu.

Bu sırada Selmân Reis, Yemen'deki bu karagaşayı düzeltmek üzere filosu ile Kızıldeniz'in en güneyine indi. Kamaran adasında garnizon bıraktıktan sonra az güneyde Zebîd'e geldi. Karamanlı İskender Bey'i azl edip, Hüseyin Bey'i Zebîd sancak beyi ilân etti. Bu İskender Bey, ileride gene Zebîd sancak beyi olacaktır.

Bu sırada Vezîr-i âzam Makbûl İbrahim Paşa, teftiş etmek üzere Mısır'a geldi. Selmân Reis'i filosu ile Portekizliler üzerine Hind sularına gönderdi. Filodaki kara askerine Hayreddin Hamza Bey kumanda ediyordu. Süveyş'ten ayrılan Selmân Reis, 25 haziran 1526'da Cidde'ye geldi. Sonra güneye inerek Zebîd'in iskelesine vardı. Hüseyin Bey'in ölümü üzerine az önce Mustafa Bey, Yemen sancak beyi olmuştu. Selmân Reis, Yemen'e asker dökerek, Arab şeyhlerinin ve hükümdarcıklarının elinde bulunan dağlık kısmın bir bölümünü de Zebîd sancağına kattı. Bu muharebelerde Zebîd(Yemen) sancak beyi Mustafa Bey, şehid düştü. Yerine Hayreddin Hamza Bey geçti. Zebîd'de 4.000 Türk askeri bulunuyordu. Selmân Reis, donanma kumandanı olarak, 2 yıl kadar Kızıldeniz güneyinden ayrılmadı. Portekiz gemilerini Mendeb Boğazı'ndan Kızıldeniz'e sokmamak, başlıca göreviydi. Hayreddin Hamza Bey'le geçinemedi. Hamza Bey, Selmân Reis'i hileyle öldürttü. Bu suretle bu büyük denizcinin hayatı, Yemen'in Zebîd şehrinde son buldu. Ancak Selmân Reis'in kızkardeşinin oğlu Behrâm Bey-zâde Mustafa Bey, Hamza Bey'i öldürttü. Zira burada Türk denizcileri, levendler, Türk kara askerinden kuvvetli idiler. Bu suretle, Cezâyir gibi deniz eyâletlerinde de çok görülen Türk kara ve deniz askeri arasındaki anlaşmazlık, Yemen'de de kanlı kavgalara sebeb oldu. Bu anlaşmazlık deniz eyâletlerinde deniz askerinin mutlak üstünlüğünden doğmaktadır. Diğer eyâletlerde böyle bir şeye alışık olmıyan Osmanlı kara

askeri, deryâ sancak ve eyâletlerinde bâzan levendlerin ve amirallerinin tahakkümüne karşı karşı tepkiler gösdermiştir. Asrın sonlarında Portekiz devletini
çok büyük bir amiral de, böyle bir çatışmada Cezâyir'de öldürülecektir. Daha pek çok kanlı misali de vardır.

Bu sûretle Selmân Reîs'in yeğeni Mustafa Bey, Yemen sancak beyi oldu. Babası Behrâm Bey, Istanbul'da idi. Dîvân-ı Hümâyûn, dayısı Selmân Reîs'in intikamını re'sen almasından dolayı Mustafa Bey'i görevinden aldı. Mustafa Bey, Dîvân'ın emriyle Zebîd'de sancak beyi olarak Seydî-Ali Reîs'i, muâvini olarak da Selmân Reîs'in mânevî oğlu Ahmed Bey'i bıraktı.

Behrâm Bey-zâde Mustafa Bey, dayısı gibi filo kumandanlığına getirildi. Kamaran adasında üsleniyordu. Selmân Reîs'in diğer bir mânevî oğlu Hoca Sefer Reis, muâvini idi. Hind denizine çıktı. Aden'i muhasara ettiyse de alamadı. Oradan Hadramût'un limanlarından Şihr'e gelip üslendi. Portekiz gemilerinin Hadramût limanlarına girmesini yasakladı. 4 mart 1531'de Şihr'den hareket etti. Hindistan'da Diu limanına girdi.

Bu sırada Portekiz, Hind Okyanusu'nda güç kazanmış ve Hindistan'ın batı kıyılarında bir kaç üs edinmiş idi. Merkezleri güneyde Koçin limanı iken, 1530 ocağında, 4 ay önce Hindistan'a gelen Portekiz kral nâibi Nuno da Cunha, merkezi kuzeyde Goa limanına nakletti. Diu'da büyük Osmanlı deniz, kara ve topçu birliklerinin birikmesinden endişelenip, Osmanlılar'ı Diu'dan çıkarmak istedi. Gücerât'ta, Kathiavar yarımadasının en güneyindeki burun ve adacıklar üzerinde ve Kambay Körfezi'nin batı kıyısında, Bombay adasının kuzeybatısında olan Diu'daki Osmanlı kuvvetleri, Gücerât Müslüman Hind imparatorluğunun himayesinde idi. Nuno da Cunha, 6 ocak 1531'de Goa'dan çıktı ve 7 şubatta Diu önlerine geldi. 190 harb, 210 nakliye gemisi, 25.060 askeri, denizcisi ve forsası vardı. Mustafa Bey'le Sefer Reîs'in ise filosunda ancak 600 Türk ve 1.300 Arab ve forsalar bulunuyordu. Ama Mustafa Bey, Diu'da evvelce üslenmiş Gücerât Şâhı'nın hizmetindeki Osmanlı kuvvetlerine güveniyordu. Müslüman Hindliler ise, deniz ve top savaşında tamamen âcizdiler. Bu hususta hiç bir şey bilmiyorlardı. Diu'da Melik Ayaz'ın oğlu Melik Togan bulunuyordu. Babasının yerine geçmişti. Babası gibi Osmanlı Türkü idi. Melik Togan, Diu'nun savunmasını —talebi üzerine— Mustafa Bey'e bıraktı. Mustafa Bey, istihkâmlara toplar yerleştirdi. Portekiz armadası, 3 martta, bir çok teknesi büyük yaralar aldıktan sonra, Diu önünden mağlûp ayrıldı. Bir kaç Portekiz kadır-

gası battı ve en büyük muhasara topları Mustafa Bey'in eline geçti. 1.500 düşman öldüren, 40 gemi batırıp 20'sini ele geçiren ve haylisini hırpalıyan Mustafa Bey, Hind sularında büyük şöhret kazandı ve dayısı Selmân Reis derecesinde Portekizliler'in gözünü korkuttu. Çok büyük zaferdi. Mustafa Bey'in stratejisi üstün ve tamamen dâhîce idi. Teknelerini, istihkâmlarını ve toplarını, en kahredici şekilde kullanmasını bilmişti. Gücerât imparatoru Bahâdur Şâh, çok sevindi. Osmanlı âmiralini Çampanir'e çağırdı. Büyük merasimle karşılayıp çok iltifât etti, hıl'atler giydirip mücevherler verdi. Mustafa Bey'e «Nâsır Han» ve muâvini Sefer Reîs'e «Hudâvend Han» pâyelerini bahşetti. Kaanûnî Sultan Süleymân'ın şöhret ve nüfuzu, Hindistan'da çok büyüdü.

Bahâdur Şâh, Mustafa Bey'e, Sûret'ten Diu'ya kadar Kambay Körfezi'nin bütün kıyıları üzerinde bahriye valiliği tevcîh etti. Eski Diu valisi Osmanlı asıllı Melik Togan'la Mustafa Bey arasında anlaşmazlık çıktı ve Togan öldürüldü. Mustafa Bey, Bahâdur Şâh'ın Mandasor seferine, topçu kumandanı olarak katıldı. Bundan sonra Mustafa Bey, Müslüman olmakla beraber Türk olmıyan Bahâdur Şâh'ın hizmetinden çıktı. Agra'ya gitti. Türk olan Hindistan imparatoru Timuroğlu Hümâyûn Şâh'ın hizmetine girdi ki, Bâbur Şâh'ın oğlu ve halefidir.

Tabiî Süleyman Paşa'nın Hindistan seferi, Osmanlı Türkleri'nin bütün Hindistan seferlerinin en meşhûrudur. Bu sırada Hadramût, yani Arabistan yarımadasının Aden Körfezi üzerindeki güneyi, Osman nüfuz ve hâkimiyetinde idi. Şihr Şeyhi, Süleyman Paşa'nın gönderdiği hıl'ati giydi ve fermânı ayakta dinledi. Yalnız Aden hükümdârı, Osmanlılar'a karşı epey oyûn oynamış ve Portekizliler'le işbirliği yapmıştı. 5 ağustos 1538'de, Hindistan'a gitmekte olan Süleyman Paşa, Aden'e çıktı. Kaleyi fethetti, hain hükümdârı öldürttü. Aden'de 500 asker ve 3 kadırga bıraktı. 74 parça donanma ile 17 günde Aden'den Diu'ya geldi (4 eylûl 1538). Şehirde Osmanlı Türkleri'nden Hoca Sefer Selmânî Reis vali bulunuyordu ki, Selmân Reîs'in evlâdlığıdır. Gerçekte Gücerât'ın bu sahil kesimi, bir Osmanlı müstemlekesi idi. Diu adasının karşısındaki Gogala, bir Osmanlı kalesi idi. Portekizliler «Villa dos Rumes = Anadolulular Şehri», Hindliler ise «Bender-i Türk = Türk şehri, limanı» diyorlardı. Gogala ve Kat kalelerini alan Süleyman Paşa, henüz Diu kalesini elde etmiş bulunan Portekizliler'e karşı muhasaraya başladı ki, tafsilâtı, siyasî tarih kısmında verilmişti. St. Thomas kalesini Portekizliler'den alan Süleyman Paşa, Gücerât şâhlığının Osmanlılar'ın Hindistan'ı istilâsından

korkarak ihanet etmesi üzerine, kale muhasarasını bırakıp avdet etti. Bir kısım levend, topçu ve topu, yardım olmak üzere Hind Müslümanları'na bıraktı. Bunlardan Ferahşâd Ağa, İder kalesini fethederek meşhûr oldu ve «Feth Ceng Han Türkî» adını aldı. Ahmedâbâd'da, Gücerât şâhlığının taht şehrinde zâbıta âmiri olan Nasr Ağa da «Habeş Han» sanıyle anıldı.

Süleyman Paşa, 27 kasım 1538'de Hadramût'un Şihr limanına girdi. Şeyh Bedr'i yılda 10.000 altın vergiye bağladı. Aralığın ilk günü Şihr'den ayrılıp 5 aralıkta Aden'e geldi. Buraya 500 Türk askeri daha, 100 top ve cebhâne bıraktı. 23 aralıkta Mendeb Boğazı'nı geçerek Kızıldeniz'e intikal etti ve Yemen'in en güneyinde Muhâ limanında demirledi. Bu suretle Aden ve Hadramût sancaklarını, imparatorluğa kazandırdı. 24 şubat 1539'da Yemen'in merkezi Zebîd'e vardı. Behrâm Bey'i Yemen sancak beyliğinden aldı ve maiyetinde bulunan Gazze sancak beyi Mustafa Bey'i bu göreve getirdi ki, Yavuz'un fâtih vezirlerinden meşhur Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğludur.

1517'den 1541'e kadar 24 yıl Yemen, Zebîd ve Taiz sancak beylikleri hâlinde, Mısır eyâletine bağlandı. 1541'de eyâlet oldu ve beylerbeyi tayin edildi. Ülkenin dağlık kısmının fethi için uzun savaşlar yapıldı.

Yemen eyâletinden 15 yıl sonra da Habeş eyâleti, gene Mısır eyâletinden ayrılarak kuruldu. 1517'den 1555 temmûzuna kadar bu bölge, 38 yıl, sancaklar hâlinde idâre edilmişti. 1555'te Yemen ve Habeşistan'da büyük ülkeler fetheden Özdemir Paşa, yeni eyâletin ilk beylerbeyisi oldu. Özdemir Paşa, Sevâkin'de, sonra Musavva'da oturdu. Habeş eyâletinin sancakları Sevâkin, Musavva, Cidde, Mekke ve Medîne idi. Son üçü, Hicâz'ı içine alıyordu. Sevâkin sancağı, Sûdân'ın Mısır'la Eritre arasındaki Kızıldeniz sahil şerididir. Musavva sancağı ise, Eritre'yi, Cibûti'yi, Kuzey Somali'yi içine alıyordu. Güney Somali ile asıl Habeşistan'ın büyükçe parçaları, zaman zaman bu sancağa bağlı kalıyordu. Bir ara Habeş ve Hicâz eyâletleri ayrılıyor, sonra gene birleştiriliyordu. Cidde ve Mekke'de oturan beylerbeyiler de vardı. Musavva karşısındaki Dahlak adası, Musavva sancağına bağlı idi. Habeşistan'a ilk ateşli silâhları, Osmanlılar soktular. Harar hükümdârı Emîr Ahmed bin İbrahim Gaazi(1506 — 1543), Kaanûni'ye tâbî idi ve kendisine Portekiz'ce desteklenen Hıristiyan Habeş hükümdârına karşı Osmanlılar'ca çok asker ve silâh gönderilmişti. Onun son yıllarında 2.000 asker ve 10 toptan müteşekkil bir Osmanlı yardımı daha Harar'a geldi. Harar, Addis Ababa'nın doğusunda ve 10° arzının

az güneyindedir. Bugün Habeşistan'ın 10 milyon Müslüman nüfusu varlığını, bu Osmanlı desteğine borçludur.

Mekke Şerifleri

1517'de Memlûkler yerine Osmanlılar'a tâbî olan Mekke Şerîfi II. Berekât, 1202'den beri Mekke'den hüküm süren Kutâde Şerifleri hânedânındandır. Emîr Ebû-Azîz Kutâde bin İdrîs, 22 nisan 1202'de Mekke'yi ele geçirmiştir. Hazret-i Hasan'ın 15. kuşaktan torunu olduğu iddiasında bir «sâhib-zuhûr» idi. Bu sûretle Hazret-i Alî ile Hazret-i Fâtıma'nın 16. ve Hazret-i Peygamber'in 17. kuşaktan torunu geçiniyordu. Yavuz'a tâbî olan II. Berekât, bu Ebû-Azîz Kutâde'nin 9. kuşaktan torunu idi ve Peygamber'in 26. kuşaktan torunu olduğuna inanılıyordu. Bu hânedan, Mekke, bazan Medîne ve çevresini idare ediyor, bazan nüfuzunu bütün Hicâz'da hissettiriyordu. Hiç bir zaman müstakil olmamıştı. Osmanlılar'dan önce, Memlûkler'e, 1250'den önce de Eyyûbîler'e tâbî idi. Yani Mısır'da hüküm süren imparator kimse, Mekke Şerîfi, onun tâbii idi. Mezhebleri Sünnî/Şâfiî iken, Yavuz'a yaranmak için 1517'den itibaren hânedan, diğer bir Sünnî mezheb olan, Türkler'in mezhebi Hanefî'liğe geçti.

Hicâz'ın şehirleri Mekke, Medîne ve Mekke'nin limanı olan Cidde'dir. Büyük şehir, Mekke'dir. Medîne'nin limanı Yenbû ile Mekke'nin yazlığı Tâif de şehir sayılabilirler. Diğer yerleşme merkezleri, basit kasabalardan ibarettir. Köyler bile çok seyrek olup, halk, Bedevî yani göçebe Arablar'dır.

II. Murâd'ın son yıllarından itibaren yalnız en güçlü İslâm devleti değil, dünyanın en kudretli devleti hâline gelen Osmanlı Türkiyesi'nin, daha 1517'de Hicâz'a hâkim olmadan, 1516'dan hilâfet tâcını ele geçirmeden önce dahi Mukaddes Şehirler, Mekke ve Medîne, Kâbe ve Ravza-i Mutahhara, hacılar ve hac yolları ile ilgilenmemesi tabiatiyle imkânsızdır. Her yıl binlerce tab'asını hacca yollıyan, İslâm'ın yüceliği için gazâ üstüne gazâ, fütuhat üstüne fütuhat yapan Osmanoğulları, çok erken zamanlarda, İslâm dininin kutsal makamlarının, artık kendilerinden çok güçsüz olan Memlûkler'in değil, kendilerinin olması icab ettiğini düşünmiye başlamışlardı.

Hac dolayısıyle daha XIII. asırda Osmanlılar'ın Mekke ile ilgileri bulunması tabiîdir. Devlet büyüyüp serpilince, Yıldırım devrinden itibaren bu ilgi çok şiddetlenmiş, Fâtih devrinde Hicâz üzerinde istikbal için yatırımlar başlamıştır. Fâtih, 1453'te Is-

tanbul'u fethedince, Hacı Mehmed Zeytûnî'yi, Mekke'ye gönderdi. Şerîf'e bir nâme-i hümâyûn ve ganîmet malından 9.000 altın yolladı. Şerif, nâme-i hümâyûnu Kâbe'nin önünde halka okuttu ve Necmeddin Süyûtî ile Istanbul'a Zemzem suyu ve Kâbe güvencinleri gönderdi. Yıldırım Bâyezid'den (1389 — 1402) itibaren padişahlar, Mekke, Medîne, Kudüs ve Halil şehirleri fakirlerine dağıtılmak üzere yılda 3.500 altın sadaka göndermeye başlamışlardı ki, buna «surre» denmektedir. 1446'da II. Murad, Mekke ve Medîne'ye ayrı ayrı 3.500'er altın göndermeye başladı. 1451'de bu mıkdar 800 keseye çıkarıldı ve bazı köylerin vergi geliri, Mekke'ye vakf edildi. II. Bâyezid devrinde, Kurban Bayramı'nda dağıtılmak üzere Mekke ve Medîne'yı gönderilen surre meblağı, 7.000'er altından 14.000 altına çıkarıldı. 1512'de Yavuz tahta çıkınca, bu mıkdarı 28.000 altına yükseltti. 1517'de, «surre emîni» tayin edildi ve bu yılın surresi 200.000 altına çıkarıldı. Zira Hicaz'da Osmanlı hâkimiyetinin ilk yılı idi. Kaanûnî devrinde bu meblağ, tekrar arttırıldı.

Bu suretle Osmanlı devleti, Memlûk devletinin vârisi sıfatıyle, onun Mekke ve Medîne üzerindeki bütün mükellefiyetlerini devâm ettirdi. Mekke ve Medîne'de, surre ve hacı sadakası ile geçinen, bütün yıl hiç çalışmıyan bir zümre doğdu. Bu durum 1916'ya kadar devâm etti. Bu halkın buğdayı ve zahîresi bile Istanbul'dan, Mısır'dan yollandı. Zamanla iki şehre çok zengin vakıflar tahsîs edildi. Mekke ve Medîne, hattâ bütün Hicâz, müstehlik, istihsâl etmiyen bir bölge hâline geldi. Bu hazır yiyicilerin başında —tarih bilgisinin yetersizliği dolayısıyle— Peygamber torunu olduklarına inanılan ve hiç biri Peygamber neslinden gelmiyen şerifler ve seyyidler, onların başında da —en büyük parsayı toplıyan— Mekke Emîri vardı. Hazret-i Hasan'a mensûbiyet iddia edenlere «şerif», Hazret-i Hüseyn'e mensûbiyet iddia edenlere «seyyid», kadın iseler «şerîfe» ve «seyyide» deniyordu. İslâm dünyasında yaşıyan yüz milyonlarca halkın milyonlarcası bu iddiada idi ama, Mekke ve Medîne'de yaşıyan müteseyyid ve müteşerifler, en makbûlleri idi.

Mekke emîri seçilen şerîfe, vezirlere yapılan protokol tatbik ediliyordu. Dereceleri, vezir ve kazaskerlere eşitti. Bunlara XIX. asra kadar «efendi» dendiği halde, bu asırda —vezirler gibi— «paşa» denmiştir.

Bugün de İslâm âleminde yüz binlerce kişi seyyid ve şerif geçinmekte, daha doğrusu bunların gerçekten Peygamber torunu olduklarına inanılmaktadır. İyi tarih bilip böyle bir şeyin gerçek olmadığını bilen aydınlar dahi, an'aneye uymak için, nesebleri-

ne söz söylememektedirler. Bugün tarih ilmi ile gerçekten Peygamber (yani Hazret-i Alî = Hazret-i Fâtıma) neslinden geldiğini isbat edebilecek tek şahıs yaşamamaktadır. XVI. asırda da yaşamıyordu. Nesebleri sahîh son Peygamber torunları, son gerçek şerif ve seyyidler XIII. asırda yaşamışlar, bu asırdan îtibâren nesebleri kaybolmuştur. Kimin kanında Peygamber kanı bulunduğu bugün asla tesbît edilemez. Bugün Peygamber torunu olduğu resmen iddia edilen yalnız 2 hânedan ve hükümdar kalmıştır: Fas ve Ürdün kralları. Resmen bu iddiada bulunan Yemen ve Irak kralları şimdi düşmüştür. Bu hükümdarların iddiaları XIII. asra kadar dayanmaktadır. Bu bakımdan bir an'aneyi devâm ettirdikleri için kınanamazlar. Asırlardır böyle olduklarına inanıldığı halde tabiatiyle bugün «biz Peygamber torunu değiliz, atalarımız da değildi» demeleri mümkin değildir. Pek çok hânedanda bu durum görülür. Osmanoğulları denen tarihin en azametli hânedânı bile nesebini M.Ö. III. ve II. asırlarda yaşıyan Oğuz Han'a yani Mete'ye bağlamak için sahte şeceреler uydurulmasına göz yummuştur. Peygambêr'e asılsız olarak nisbet iddia eden ve hattâ adını bile Hazreti Fâtıma'dan alan Fâtımîler, diğer bir misaldir. Böyle örnekler Batı hânedanlarında da vardır.

1829'a kadar Mekke emîri olan zât, vezirler gibi serâsere kaplı samur kürkü ile törenlere çıkmıştır. Bu tarihten sonra kazaskerlere mahsus yakası sırmalı yeşil ferâce giymeleri Istanbul'dan emrolunmuştur ki, bugünki rektör ve dekanların merasim cübbeleri, Osmanlı ilmiyye protokolünden alınmıştır. Hâkimlerimizinki de öyle. Mekke emîrinin ferâce yani cübbesi inci ve pırlantalarla murassâ olurdu.

Mekke emîri tayin edilen şerîfin Istanbul'dan gönderilen menşûr'u şehirde açıkça okunduktan sonra 19 pâre top atılarak yeni emîr ilân edilirdi. Bundan sonra yeni emîr, Harem-i Şerîf'teki minber önünde tebrikleri kabûl ederdi. Saraylarının önünde ikindi vakti —vezir saraylarında olduğu gibi— mehter takımı peşrev çalardı. Mekke camilerinde cuma hutbesinde halîfe-padişahtan sonra emîrin adının zikredilmesi, imtiyazları arasındaydı (Kırım hanları gibi). Emîrin yıllık tahsisatı olan 15.000 altın, Istanbul'dan gönderilirdi. Ayrıca Cidde gümrük gelirinin yarısı da Kaanûnî'nin emriyle emîre tahsîs edilmişti. Emîrin, vezirlerin olduğu gibi maiyet askeri vardı. Fakat bunlar Türk değil, Arab'dı. Türk askeri, beylerbeyine bağlı idi. Mekke'de devamlı Türk garnizonu vardı. Bu garnizonla emîrin ihtilâfı, nâdir bir hâdise değildi. Daha sonra devlet, Hicâz beylerbeyisinden başka, Mekke'ye —beylerbeyi ve vezir pâyesinde— bir de şeyhu'l-harem tayin et-

meye başladı. Bu zât, Kâbe ve Harem-i Şerîf'in idaresini üzerine almış ve bu suretle şerîfin nüfuzu çok azalmış, âdetâ senbolik olmuştur. Şeyhulharemlik, 1701'den 1916'ya kadar devâm etmiş ve Istanbul'dan Hicâz valisi ile beraber mutlaka bir de şeyhulharem tayin edilmiştir.

Bu suretle 1701'den itibaren Mekke emîrinin hiç bir fonksiyonu kalmadığı söylenebilir. Sadece protokolde —an'aneye uymak için— görünen bir zâttır. Burada da Osmanlı devlet esprisinin bir taraftan amansız merkeziyetçi, diğer taraftan muhafazakâr an'aneci zihniyeti açıkça görülür. Hicâz ile beraber Kızıldeniz'in Mısır'ın güneyinde kalan Afrika sahillerine de hâkim olan Habeş beylerbeyisi, mühim ve büyük eyâletlerden sayılan bir beylerbeyiliğin başındadır. Bu eyâlette tımar teşkilâtı yoktur. «Sâlyâne» denen eyâletlerdendir ve beylerbeyi tahsisatı 1.200.000 akçadır. Bununla yetinmeyen Bâb-ı Âlî, Mekke ve Medîne'de Kutsal Makamlar'da vezir pâyesinde birer şeyhulharem bulundurmuş ve bunların emrine birer Türk garnizonu da vermiştir. Mekke'ye, tecrübeli, mümkinse evvelce bu bölgede beylerbeyilik yapmış vezirlerden şeyhulharem gönderilmiş, Medîne'ye ise eski kızlarağasından şeyhulharem seçilmiştir. Hicâz veya Habeş beylerbeyisi ise, duruma göre Cidde'de, yahut Afrika tarafında Sevâkin veya Musavva (Massava)'da otururken, XIX. asırda Mekke'de oturmayı tercîh etmiştir.

Mekke emîrinin 600 kadar maiyeti vardı. Bunlar muhâfız ve kâtiplerden ibaretti. Emîrin maiyetindeki büyük memurlar dîvân efendisi, Türkce kâtibi, Arabca kâtibi, muhâsebeci, anbar kâtibi, imam, hekim, kavasbaşı, imrahor, devecibaşı, mehterbaşı, mihmândâr, şemsiyyedâr, mukaddem gibi, vezir protokolüne giren görevlilerdi.

Surre Alayı

Mekke ve Medîne'ye surre, 1714'e kadar Mısır'dan, bu eyâlet hazînesinden gönderilirdi. Bu tarihte, Istanbul'dan gönderilmeye başlandı ve bir «surre emîni» tayin edildi. Kurban Bayramı'nda Mekke ve Medîne'ye varacak şekilde, dinî ve askerî törenle ve padişah huzûrunda surre alayı, her yıl Istanbul'dan hareket ederdi. Alayın başındaki gümüş zencirli deveyi, merasimi idare eden kızlarağası bizzât pâdişâhın huzûrunda dolaştırırdı. Merâsime Istanbul'daki bütün selâtıyn camilerinin hatib, imam ve şeyhleri (vâizları) katılır, ilâhîler okunurdu. İmparatorluğun sonuna kadar devâm etmiştir. Kızlarağası (dârüssaâde ağası), Haremeyn ev-

kafının, Mekke ve Medîne'ye tahsîs edilmiş bütün vakıfların mütevellîsi idi. Tanzimat'tan sonra bu iş, evkaf nâzırlarına verildi. 3 katır yükü altın ve gümüş para ile 5 katır yükü hıl'at, surre alayı ile Hicâz'a gönderilirdi. Bunların Mekke ve Medîne'de hangi şahıs ve zümrelere tevzî edileceğini gösteren mühürlü defteri defterdâr ve nişancı, surre eminine verirlerdi. Reîsülküttâb da, Mekke emîrine padişahın yazdığı nâme-i hümâyûnu dârüssaâde ağasına, o da surre eminine merasimle tevdî ederdi. «Mahmil-i Şerîf» denen devenin çevresinde saray baltacılarından seçilmiş 30 muhâfız bulunurdu. Bu baltacılar, bu suretle hacc etmiş de olurlardı. Surre alayı Üsküdar'a geçer ve oradan Hicâz'a hareket ederdi. Surre ve hac yolundaki bütün mülkî görevliler, alayın selâmet ve rahatından mes'ûl idiler. Alay Şâm'a varınca, orada da bir tören yapılırdı. Şâm'da emîr-i hacc olan vezir, hacılar kafilesine surre alayını da alarak hareket ederdi. Şâm'da Ebü'd-Derdâ'daki Livây-ı Saâdet de kafilenin önünde açılırdı. Buradan itibaren kafilede top da bulundurulurdu.

Mekke emîri, alayı Mekke'den 4 saat olan Minâ'da karşılar, önce surre emîninden aldığı nâme-i hümâyûnu üç defa öpüp başına koyar, öper, sonra alenen okuttururdu. Sonra Mekke emîri, Şeyhulharem, surre emîni ve Mekke kadısının nezâretinde surre parası, defter mûcibince tevzî edilirdi. XIX. asırda Mekke emîrinin alayı Medîne'den karşılaması âdet oldu ve 1916'ya kadar böyle devâm etti. Surre parasının Medîne'ye ait kısmını bu şehirdekilere Şeyhulharem-i Nebevî, Medîne kadısı, surre kâtibi ve Mekke emîrinin bu şehirdeki vekîli, birlikte ve gene defter mûcibince dağıtırlardı. Mekke emîri, surre emîni ile padişaha, sadrâzamlara, hânedan ve devlet mensuplarına hediyeler gönderirdi.

Surre alayı, receb ayında Istanbul'dan hareket ederdi. XIX. asırda şâbân ortalarında hareket etmeye başladı ve Anadolu kara yolu bırakıldı. Alay, Istanbul'dan Beyrût'a vapurla sevk ediliyor, Beyrut'tan Şâm'a, oradan Medîne ve Mekke'ye geliyordu. Son surre 1915'te gönderildi. 1916 surresi, Mekke emîri Şerîf Hüseyin Paşa'nın —İngiliz altınlarının Osmanlı altınlarından çok olduğu kararına varıp— ısyânı dolayısiyle sevkedilmedi. 1916 surresi yalnız Medîne'ye gönderildi. 1917 ve 1918 surreleri Şâm'a kadar gitti. 1919'da Şâm da artık düşman ve Gayrı Müslim elinde olduğu için, hiç surre gönderilmedi. Fakat 1919, 1920, 1921 ve 1922 yıllarında Sultan Vahîdeddin, Mekke ve Medîne fakirlerine sadaka göndererek dağıttırdı. 1923 ve 1924'te Halîfe II. Abdülmecid, bu âdeti de terk etti.

Surre-i hümâyûndan 2 ay önce kafdân ağası denilen saray görevlisi, Mekke'ye kadar giderdi. Emîre, Mekke, Medîne, Kudüs şeyhulharemlerine, Mekke ve Medîne kadılarına, padişahın 500'er altın ihsânını verirdi. 6 kişiye bu suretle yılda ayrıca 3.000 altın gönderilirdi. Fakat esas hediye, bunların her birine birer hıl'at, emîre ayrıca iki top kumaştı. Bu suretle, açılacak hac mevsiminde bu yüksek görevlilerin yerlerinde kaldığı, azillerinin bahis mevzuu olmadığı, ona göre görev görmeleri kendilerine bir çeşit hatırlatılırdı.

Mevlid Kandili

Istanbullu veya Rumeli'ne Istanbul yoluyle gidecek hacılar, safer sonunda, nâdiren rebîülevvel başında Istanbul'a dönerlerdi. Bu ayın 12. günü Mevlid-i Nebevî'dir. Yeni hacı olanlar bu mevlide, Sultânahmed Camii'nde katılırlardı. Bu çok muazzam mevlid alayında bizzât padişah-halîfe bulunurdu. Mevlid-hân efendi *Geldi bir ak kuş kanâdıylê hemân* beytine girince, padişah ve onunla beraber bütün cemâat, Peygamber'in doğumunu selâmlamak üzere ayağa kalkarlardı. Bu sırada müjdecibaşı, Mekke emîrinin hacıların selâmetle döndüğünü bildiren mektubunu ve gönderdiği hurmayı, padişaha takdîm ederdi. Padişah bir hurma alıp yedikten sonra tabak vezîr-i âzama tutulur, o da bir tane alıp yer ve tabak, sırayla dolaştırılırdı.

Mevlid-i Nebevî'de Sultânahmed Camii'nde gece yapılan dinî tören ve âyînîn —daha küçük ve mütevâzı' ölçüde— Mekke Câmii'nde de yapılması kanundu. II. Mustafa aynı merasimi 1700'lerde Medîne-i Münevvere'de Ravza-i Mutahhara'da da yaptırmaya başlamış, bu suretle devâm etmiştir. Gerçi mevlid, bütün camilerde okunurdu. Fakat bu üç camide yapılan merasim, halîfelik icaplarından sayılır ve büyük protokol içinde cereyân ederdi.

XIX. asır ortalarında telgraf hatları döşenince, müjdecilik kalktı ve hacıların dönüşleri, telgrafla bildirilmeye başlandı.

Hacc Emirleri

Hacca gideceklerin en büyük kısmı Şâm'da toplanır ve bundan sonra çöl geçileceği için, asıl büyük kafile Şâm'dan hareket ederdi. Kafilenin başında «emîr-i hac» veya «emîrü'l-hac» denen vezir, ekseri Şâm beylerbeyisi idi. Meğer ki Bâb-ı Âlî, bu görevi bir başka vezîre versin. Şâm'dan büyük hacı kafilesi 15 şevvalde hareket ederdi. Şâm—Müzetrib—Belkaa—Maan—Zâtü'l-Hacc—

Tebük —Medâin-i Sâlih— el-Ulâ yoluyle Medîne yakınlarında gelen hacıları burada Mekke emîri karşılardı. O andan itibaren Medîne-Mekke yolunda hac kafilesinin başı Mekke emîri idi. Emîr-i hac paşanın görevi ancak dönüş için yeniden başlardı. el-Ulâ, Medîne'den 6 saattir. Emîrin burada karşıcı çıkması şarttı. Fakat ilk asırlarda emîr-i hac kafileyi Mekke'ye kadar getirir, emîr ancak Mekke dışında Minâ'da kafileyi hacc emîrinden devr alırdı. Mısır'dan gelen kafile, el-Ulâ'da Şâm'dan gelen kafileye katılırdı. Mısır kafilesi, bütün Kuzey Afrika Müslümanları'nı, Şâm kafilesi ise bütün Rumeli, Anadolu, Suriye vs. Müslümanları'nı içine alırdı. Mısır'dan Kahire'den hareketten itibaren kafileyi Medîne'ye getiren ayrı bir emîr-i hac vardı. İki kafile buluşunca toplar atılır ve Mescid-i Âişe'de merasim yapılırdı. Güneyden ve doğudan yahut Kızıldeniz üzerinden gelen hacılar, bu iki kafileye nisbetle azınlıktı.

Vapur ve tren, bu durumu biraz değiştirdi. XX. asırla beraber hacılar, trenle Medîne'ye gelmeye başladılar. Vapurlar da Mısır'dan, Süveyş'den Cidde'ye hacı taşımaya başladılar. Süveyş Kanalı'ndan geçerek, Anadolu ve Rumeli hacılarının çoğu, deniz yoluyle Cidde'ye gelmeyi tercîh ettiler. Bugün tayyare bu işi yapmakta ve her taraftan Cidde hava meydanına inen tayyareler, hacı taşımaktadır.

Şâm-Medîne arası 37 gün ve Medîne-Mekke arası 16 günde alınırdı. Duraklar belirli idi ve keyfî olarak hiç bir yerde durulamazdı. Kafile, zilhicce başında Mekke'de olurdu. 23 zilhiccede mutlaka Medîne'den hareket edilirdi.

Kâbe Örtüsü

Kâbe'ye «kisve» denilen örtü göndermek, halife olan zâtın görevleri arasındadır. Kâbe örtüsü, her yıl yenilenir. 1258'e kadar Abbâsî Halîfeleri bu örtüyü Bağdad'dan, 1258'den 1517'ye kadar da Kahire'den göndermişler, bu tarihte hilâfet Abbâsîler'den Osmânoğulları'na geçince, görev onlara düşmüştür. Yavuz'dan itibaren padişahlar bu örtüyü — daha yakın olduğu için— Abbâsî Halîfeleri gibi gene Kahire'den yolladıkları halde, bir müddet sonra Istanbul'dan göndermiye başlamışlar, bu iş 1916'ya kadar devâm etmiştir.

«Sitâre-i şerîfe» de denen Kâbe örtüsü siyah ibrişimdendir. Üzerine altınla âyetler yazılır. Yalnız bir yıl kullanılır. Eskisi parçalara bölünerek, ileri gelenler arasında paylaşılır, kutsaldır, tabutların üzerine örtülür.

Örtünün aslı «hicâb = perde» denen kumaştır, üzerinde «nitak» denen kuşak vardır. Celî hatla Kelime-i Tevhîd yazılır. Hicâb 1.060 ve nitak 50 arşın kumaştır. Kuşağa sırma ile ve celî hatla Kâbe hakkındaki âyetler ve gönderen halîfenin adı yazılır. Çok büyük masrafla dokunan kâbe örtüsünün 1609'dan itibaren Istanbul'dan gönderilmesinin sebebi şudur: Mısır'da dokunup gönderilen örtüde III. Mehmed'in adı yazılı idi. Zira III. Mehmed'in ölüp yerine I. Ahmed'in geçtiği haberi henüz Mısır'a gelmemişti. Kâbe örtüsü yola çıkacakken haber erişince Mısır kadısı Karaçelebî-zâde Mehmed Efendi, acele «Mehmed» adını «Ahmed» olarak değiştirtmiştir.

Örtü 48.000 dirhem ipek sarfıyle dokunurdu. Eskisini surre emînî Istanbul'a getirip paylaşılırdı. 1808, 1809, 1810 ve 1811'de Mekke'de Vehhâbî işgali dolayısıyle örtü gönderilmemiştir. Dört parça olan örtü kuşağının Makaam-ı Hanefî'ye gelen kısmına işlenen padişah-halîfe adı, II. Abdülhamîd devrinde şöyle yazılırdı:

«es-Sultânü'l-â'zam ve'l-Hâkaani'l-Mu'azzam, Mâlik-i Memâlikü'l-Arab ve'l-Acem, es-Sultânü'l-Gaazî Abdü'l-Hamîd Hân ibni's-Sultâni'l-Gaazî Sultân Abdü'l-Mecîd Hân ibni'l-Gaazî Mahmûd Hân bin Abdü'l-Hamîd Hân bin Ahmed Hân ibnü'l-Gaazî Mehmed Hân bin İbrâhîm Hân bin Ahmed Hân Âl-i Osmân».

Kâbe'nin yeşil atlastan perdesi vardı. Her yıl yenilenmezdi. Yaptıran padişahın adı üzerinde sırma ile yazılırdı. Daha çok 7 yılda bir yenilenir, 7 yılda bir hacc-ı ekber (hac gününün cumaya rastladığı hac) yeni örtü ile açılırdı. Eskisi, Mekke emîri tarafından Istanbul'a gönderilir, Kâbe örtüsü ile beraber bir müddet Eyüb Camii'nde halkın ziyaretine bırakıldıktan sonra sandık içinde Hırka-i Şerîf Dâiresi'ne getirilir ve padişah ve Hânedân üyelerince ziyaret edilirdi.

Kâbe'nin anahtarları ise, Mekke emîri tarafından 1517'de Yavuz'a Kaahire'ye gönderildiği için, Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Şerîf dâiresinde saklanırdı.

Mekke ve Medîne'ye, buralardaki kutsal yerlere, camilere, şeriflere, halka, yoksullara, İslâm âleminin her tarafından para ve hediyeler gönderilirdi. Bu hediyelerin çok değerli olanlarından bazıları, Istanbul'a padişaha yollanırdı. 1587'de Mekke emîri Şerif Hasan, III. Murâd'a her birini 6 kişinin taşıdığı 5 fağfur Çin küpü göndermişti ki, Hindistan'dan gelme hediye idi. Hindistan'a da Çin'den yollanmıştı. Küpler, Hind kumaş, meyve, öd ağacı ile doldurulmuştu.

Padişahlar da Mekke ve Medîne'deki kutsal yerlere çok değerli şeyler göndermişler, bilhassa Medîne'de Ravza-i Mutahhara'yı mücevher müzesine döndürmüşlerdir. Bunlar, Birinci Cihan Harbi sonunda Ferik Fahreddin(Türkkan) Paşa tarafından sandıklanıp Istanbul'a gönderilmiştir. Şimdi Topkapı Sarayı'ndadır. Meselâ 1612'de I. Ahmed Han, Kâbe'ye «Mîzâb-ı Rahmet» denilen meşhur altın oluğu yaptırmıştır. Çok dindâr olan aynı padişah, babası III. Mehmed'in 50.000 altına satın aldığı ve devamlı şekilde yüzük olarak parmağına taktığı «Şebçerâğ» adlı pırlantayı da Ravza-i Mutahhara'ya gönderip astırmıştır. Şebçerâğ, çevresinde daha küçük 220 elmasla süslü bir levhanın üzerindedir. Şebçerâğ'ı, Habeş ve Hicâz beylerbeyisi Vezir Hasan Paşa, bizzât padişahtan teslîm alarak Medîne'ye getirmiş, kendi eliyle Peygamberimiz'in baş ucuna asmıştır (şimdi Topkapı Sarayı'nda). Gene II. Mahmud, 1818'de 3 mücevher ve murassâ âvîze yaptırıp Ravza'ya gönderdi. Ravza'dan alınıp tamir için Istanbul'a gönderilen 2 elmas ve zümrüd âvîze ile beraber Medîne'ye gitti(Cevdet, X, 241-2)

Kutsal Şehirler üzerinde daha fazla durmuyorum. Hemen aşağıdaki Evliyâ Çelebî'den nakledeceğim pasajlarla mevzû, benden çok daha salâhiyetli bir kalem tarafından aydınlatılacaktır. Yalnız, Mekke emîrleri için bir kaç söz daha söyleyip Çelebî'mize geçmek istiyorum:

Mekke Emîrleri Hakkında Netîce

Mekke emîrlerine hürmet edilirdi. Şerifler içinde idam edilenler azdır. Peygamber sülâlesi olduklarına inanıldığı için, din ve devlet aleyhinde kesin faaliyeti olmıyanların hayatlarına dokunulmadığı gibi, refah içinde yaşamalarına da dikkat edilmiştir. Daha fazla şerifler, biribirlerini yemiş ve öldürmüşler, Osmanlı devleti, umumî âsâyişe tesir etmedikçe bu aile içi didişmelere karışmamış, hattâ biribirine rakip ve düşman aynı aileden iki lideri elinde bulundurmaya, birisinden hoşlanmayınca diğerini şerifliğe yani Mekke emîrliğine getirmeye dikkat etmiştir. Ağırca suçlarını gördüğü Mekke emîrlerini, bazan çoluk çocuklarıyle sürmüştür. Selânik, Limni, Istanbul, Edirne, Kahire, Aydın, Bursa, Sakız, İzmir gibi çeşitli yerlerde yıllarda sürgün kalan Mekke emîr ve şerifleri çoktur. Yani bu hususta, diğer vezirlere ve beylerbeyilere yapılan muamele onlar hakkında da geçerlidir. Kırım hanlarının ve prenslerinin de çok sürgün cezasına çarptırıldıkları malûmdur. Kırım hanları ve prensleri içinde idam edilenler çok.

Şerifler içinde ise azdır. Bunun sebebi şeriflere kudsiyet izâfesi değildir. Kırım hanlarının aktif politikada olmaları ve hemen bütün askeri hareketlerde rol oynamaları, binâenaleyh çok daha fazla hatâ yapacak bir sahada at oynatmalarıdır. Şeriflere çok hürmet edilmişse de, siyasi kudret olarak hiç bir ağırlıkları olmadığı gibi, askeri ağırlıkları da hiç yoktu. Mekke belediye reisi yetkilerinden fazlasına sahip değillerdi. Bu bakımdan Kırım hanları ve prensleri ile mukayese bile edilemezler. Zira Kırım hanları gerçek bir hükümdar ve kral idiler, çok kudretli orduları vardı. Sadece padişaha tâbi bulunuyorlardı.

Evliyâ Çelebi ile Hicâz'da

Evliyâ Çelebi, Asir ve Yemen'e hiç gitmemiştir. Bize sadece Hicâz'ı tasvir eder. Hicâz — büyük kısmı çöl olmakla beraber— geniş bir ülkedir; onun için buranın da her yerini iyi gezmemiştir. Fakat Akabe—Mekke—Cidde yolunu iyi gezmiştir. IX. cildinin 585—825. sahifelerini teşkil eden son kısmı Hicâz'a aittir. Mekke ve Medine üzerinde çok hurda tafsilâta girişir ve geniş tarihi bilgi verir. Bu tarafları tamamiyle bizi ilgilendirmemektedir. Hicâz seyahati ve haccı 1672'dedir ve bu sırada 61 yaşındadır. Hicâz'a daha önce ve sonra başka bir seyahati de yoktur. Şâm'dan hac kafilesi ile ve emîrü'l-hac paşanın maiyetinde hareket etmiş, Kızıldeniz ucunda Akabe limanına gelmiştir. Bu kısmı geçen bahsimizde, Suriye — Filistin bahsinde ele almıştık. Akabe'den sonra Ürdün toprakları bitmekte, Hicâz başlamaktadır. Buradan alarak, Hicâz'dan çıkıp Mısır eyâletine ait Sinâ yarımadasına girinceye kadar olan kısımdan bazı pasajları aşağıda vermiye başlıyorum:

Akabe - Medine Yolu

Akabe'den hareketle 10 saatte hac kafilesi Cugeymân kalesine geldi. II. Selim'in büyük kızı ve Sokollu zevcesi Esmâhan Sultan buraya su getirmiştir. Büyük hayır eseridir. Zira yol boyunda başka yerde su yoktur. 16 saat sonra Peygamber Eşmesi kalesidir. 7 saat sonraki konak Kaa'u'l-Basit-ı Biatıyye'dir, Türkler «Kuru Kavak» derler. 13 saat sonraki konak Âsi Hurma kalesidir. Şâm—Mekke yolunun tam yarısıdır. Hicâz'ın kuzeyidir. Nûreddin Atabey yapısı kalesi harâb olduğu için 1652'de Şâm defterdârı Nâşif-zâde Mehmed Çelebi tarafından IV. Mehmed'in emriyle yeniden yaptırılmıştır. Geceyi yüz binlerce mum ve meş'ale yakarak geçirdik. 7 saat sonraki menzil Mekaabir, 6 saat sonra Akabe, 12 saat sonra Hayder kalesi, 18 saat sonra Kal'atu'l-Muazzam'dır. Koca Sinan Paşa yapısı azametli kaledir. Tebük ile Medâin-i Sâlih arasındaki yolun yarısıdır. 18 saat sonra Şakku'l-Acûz'da Tarhan Vâlide-Sultan, kuyular açtırmış. 18 saat sonra Medâin-i Sâlih, Kâbe hudududur. Buradan öteye İslâm olmıyan geçemez. Burada şehir harâbeleri, çeşitli vâdiler, Dûte'l-Cezel kalesi vardır. Medâin-i Sâlih'ten 5 saat sonraki menzil, Ulâ kalesidir. Medine'nin nahiyesidir. 16 saat sonra Bir-i Zümürrüd konağıdır. 17 saat sonra Bir-i

Cedid'dir, Türkler «Yeni Kuyu» derler. Bunu da IV. Mehmed'in annesi Vâlide-Sultan Hazretleri açtırmıştır. Çok büyük kuyudur. Yakınında Hûd Peygamber'in kabri vardır. 17 saat sonra Hediyye Eşmesi, ondan 15 saat sonra Fahleteyn kalesi konakları, 19 saat sonra Kurây-ı Atıyk vâdisi vardır. Hediyye Eşmesi'nin âz kuzeydoğusunda Hayber kalesi bulunur ama, hac yolu Hayber'den geçmez. İstikbâl vâdisinden sonra Medîne'dir. Zilhicceye bir gün kala Medîne'ye varıldı. Şâm beylerbesi ve hacc emîri Vezir Sarı Hüseyin Paşa, askerî alayla şehre girdi. Ardından on binlerce hacı alayı takib etti. Medîne kalesinden 80 pâre top atılıp hacı nâmzedleri ve vezir hazretleri selâmlandı.

Medine-i Münevvere

Denizden 639 metredir. Eski adı «Yesrib» idi. 622'de Peygamber buraya göçünce «Medînetü'n-Nebî = Peygamber Şehri», kısaltılarak «Medîne = Şehir», saygı alâmeti olarak edebî dilde «Medînetü'l-Münevvere = Aydın Şehir» denmiştir. Zira Peygamber'imizin türbesi burada olmakla, mânevî bakımdan Mekke'den sonra en aydın şehirdir. Peygamber ve Hulefây-ı Râşidîn devrinde İslâm devletinin taht şehri iken, merkezi Hazret-i Ali, Irak'ta Kûfe'ye taşımıştır. Daha denizden uzak ve çöl içinde olmakla gündüzleri Mekke'den sıcak, daha mürtefî olmakla de geceleri Mekke'den soğuktur.

Kalesi Kaanûnî Sultan Süleyman Han Hazretleri'nindir. Zira yeni tahta çıktığı zaman bir gece Hazret-i Peygamber'i görüp «Belgrad ve Rodos ve Bağdad kal'aların feth edesin, sonra benim şehrimi imar edesin» müjde ve irâdesini almıştır. Hazret-i Peygamber nâdir insana hayatında bir defa rüyada görünür. Süleyman Han, 1552'de Medîne kalesini yaptırmıştır. Medîne, Habeş eyâletinde sancak merkezidir. Mekke emîri, yılda bir defadan fazla Medîne'ye gelemez. Süleyman Han kanunudur. Medîne kadısı, 500 akçalı mollalar arasından seçilip İstanbul'dan gönderilir. IV. Mehmed zamanından beri ya Medîne ya Mekke'de kadılık yapmıyan mollanın İstanbul kadısı olamıyacağına dair kanun çıkınca, bu makam çok itibar buldu. Eskiden büyük kadılar Medîne'ye gelmek istemezlerdi. Zira uzak yerdir ve iklimine Anadolu ve Rumeli çocuğunun tahammül etmesi kolay değildir. Zevk-u safâ yeri de değil, din ve diyânet yeridir. Gerek Medîne mollası, gerek Ravza-i Mutahhara şeyhulharemi —gündelikleri dışında— yılda biner altın tahsisat ve 200 erdeb tahıl alırlar. Zira Hicâz'a tahıl dışarıdan gelir. Kadının maiyetinde 40-50 görevli vardır. Şeyhulharemin emrinde ise 500 Türk askeri bulunur. Yenbû iskelesi, Medîne'nin kazâsıdır. Hudeyde, Safra, Dârülkurâ, Fidik, Alî ve Hayber de nahiyeleridir. Kalesinde dizdâr ve 100 hisâr eri, mehter takımı, 80 kolomborne, şâhî ve darbzen top vardır. Beş köşeli, kara taştan inşâ edilmiş metîn kaledir. 3.350 arşın cürmündedir. Sûr kalınlığı 6 arşın ve yüksekliği 20 arşındır. 50 arşında bir kule yapılmıştır. Çevresi kaya olduğu için hendeğe lüzum yoktur. Kale içinde 5 mahallede 2.000 kadar beyaz ev vardır. İç kalede 80'e yakın ev, cebehâne, Süleyman Han Mescidi mevcuttur.

Ravza-i Mutahhara

Ravza-i Mutahhara, Câmi-i Kebir içindedir. Şehirde başka câmide cuma kılınmaz ve hutbe okunmaz. Hac zamanında camiin bütün çevresindeki sokaklar üzerinde namaz kılınır. Cami, Cennet bahçesi gibi süslenmiştir. Nice padişahlar himmet etmişlerdir ama, esas yapı Süleyman Hân'ındır. Memlûkler'den Sultan Kayıtbay ve Sultan Kansu, Osmanoğulları'ndan III. Murad ve I. Ahmed de camie himmet etmişlerdir. Mihrâbın sağ tarafındaki minberi 1594'te III. Murad koydurmuştur. Kemer altında da Sultan Kayıtbay'ın kitâbesi görülür. 7.000 kandille aydınlatılmıştır. Çoğu Mısır'da yapılmıştır. Ravza-i Mutahhara'nın(Hazret-i Peygamber'in türbesi) üzerindeki bugünki kubbe de Sultan Kayıtbay'ın eseridir. Peygamber'in yanında ilk halifesi ve Müslüman olan ilk erkek, Hazret-i Ebû-Bekr gömülüdür. Kubbe altında başka bir şebekenin(kafesin) içinde Peygamberimiz'in kızı ve Hazret-i Ali zevcesi, Hazret-i Hasan'la Hazret-i Hüseyn'in annesi Hazret-i Fâtıma gömülüdür. Medine'de doğan her kız, bebekken bu türbe önüne getirilir.

Ravza-i Mutahhara'nın hâkim-i mutlakı, Istanbul'dan gönderilen ve teşrifatta pâyesi vezirlere eşit olan Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevi'dir. Ekseri azl edilen dârüssaâde ağaları, kendi arzuları ile bu göreve gönderilmek şerefine mazhar olur, hayatlarının sonuna kadar Fahr-i Kâinât Hazretleri'ne hizmet ederler. 700 siyâhi maiyyetleri vardır. Ravza-i Mutahhara ve Câmi-i Kebir'i, elmas kutusu gibi tutarlar. 300 altın ve gümüş anahtar, Şeyhulharem Hazretleri'nin makam odasında asılıdır.

Kubbenin ortasındaki cibinlik, dört çetr'den yapılmıştır ve tamamen mücevherlidir. Nice cihan padişahı bu kadar değerli bir şeye sahip olamamışlardır. Bu cibinlikten içeri tek ferd giremez. Cibinliğin altında, yeşil kâbe örtüsü içinde Hazret-i Peygamber yatar. Çevresindeki şamdan, kandil, buhurdan, gülâbdanlar, tamamen mücevherlere boğulmuştur. Bu tarihe kadar gelen nice padişah, vezir, âyan ve zenginin mahabbeten gönderdikleri hediyelerdir. Böyle bir hazineyi içine alan cibinliği, altın anahtarıyle yılda yalnız bir defa şeyhu'l-harem açar ve adamlarıyle salavât okuyup temizledikten sonra kilitler. Hazret-i Ebû-Bekr de bu cibinliğin içinde, Peygamber'in sağ tarafının ayak ucunda yatar. Yanında, halefi olan 2. halife Hazret-i Ömer yatar. Her ikisinin üzeri siyah Kâbe örtüsü ile örtülüdür. Başka kimse gömülmemiştir. Hazret-i Fâtıma'nın kabri, cibinliğin dışındadır. Cibinliğin üç arşın ötesinde demir parmaklık vardır. Ziyaretçiler ancak bu parmaklığın dış tarafına kadar yaklaşabilirler. Parmaklığın dört tarafını dönmek mümkindir. Zemindeki döşemeye binlerce akik, yemeni, firûze, zeberced, billûr, neçef, moran, sadef, aynülhur(kedigözü), aynülmâ(su gözü), Seylan taşı, Alman ve Kıbrıs elması gömülmüştür. Onun için halı örtülmemiştir. Zira böyle döşemeyi görüp üzerine basanın aklı perişan olur. Kubbedeki avizelerde binlerce mücevher parlar. Herbirinin kıymetini Hudâ bilir. Herbiri bir padişahın nezridir. Altın toplar, mühr-i Süleymanlar, sürâhi ve müşebbek mücevher kandiller, gören âdemi dem-beste kılar. Şamdanlar som altındır. Som altına her çeşit mücevher kakılmıştır. Bal mumları devamlı değiştirilir. 7 yerde, insan boyu şamdan içinde dev balmumları vardır. Biri Atabey Nûreddin'indir. Biri Sultan Kayıtbay'ındır. Biri Sultan Kansu'nundur. Biri Selim Şâh'ındır(Ya-

vuz). Biri Süleyman Hân'ındır(Kaanûnî), biri Timuroğlu Ekber Şâh'ındır. Sonuncusu ve en yenisi Ahmed Hân'ındır(I. Ahmed). Peygamber'in karşına asılan iki büyük elmas, 70'er kırattır. Kubbe, 50 arşın yüksekliğindedir ve demir parmaklıktan gayrı kapısı ve bacası yoktur. Kubbenin içi, altın ve lâcivert yaldızlıdır. Sultân Ahmed bugünkü hâline koydurmuştur. Celi hatt ile Sultân Ahmed'in adı, Osman Gazi'ye kadar olan bütün ataları sayılarak yazılmıştır.

Medine Şehri

Sultan Seyfeddin, Sultan Kayıtbay, Sokollu Mehmed Paşa Medreseleri'nde yüksek ilimler gösterilir. Cümle 188 medrese, 20 mekteb, 7 dârü'l-kurâ, 7 dârü'l-hadîs, 700 dükkânlı çarşı vardır. Kale içindeki 2 hamamdan biri Sokollu'nundur. Ayn-i Zerkaa'dan şehre su getiren Süleyman Han'dır. 70 sebil mevcuttur. Receb, şâban ve ramazan aylarında Medine Çarşısı, 24 saat açıktır. Yüz binlerce kandillerle şehir 3 aylarda apaydındır. Varoş 7 mahallede ikişer katlı, beyaz boyalı, geniş 2.000 kadar evdir. Böylece kale içiyle 4.000 hânedir. Varoşta ayrıca 46 medrese, 6 dârü'l-kurâ, 11 dârü'l-hadîs, 20 mekteb vardır. Medrese ve mekteblerin çoğunda sadece bir hoca ve az sayıda talebe vardır. Yalnız Hasekiyye Medresesi büyüktür ve yüksek ilimler gösterir. Kale içinde III. Mehmed, varoşta Süleyman Han, III. Murad, Hurrem Haseki İmâretleri, varoşta bir imâret daha vardır. Hasekiyye Medresesi de Hurrem Sultân'ındır. Varoşta Süleyman Han, III. Murad, Hurrem Haseki Hamamları mükelleftir. Şehrin asıl sekenesi 14.000 kişidir ama, her zaman dünyânın her yerinden gelen ziyâretçilerle dolar taşar. Hac zamanı insanlar omuz omuza yürür. Halk Arab'dır ama yerleşmiş Türkler de vardır, memur ve asker Türk de çoktur. Şehir halkının tahılı yoktur. Yavuz, Kaanûnî, III. Murad, I. Ahmed ve Hurrem Haseki vakıflarıyle şehir halkına yılda 1.400.000 irdeb tahıl bedava dağıtılır, yoksa aç kalırlar.

Kalenin doğusunda Bakıy'da çok meşhur gömülüdür, sayılmakla bitmez. Târihe geçmiş ünlü erkek ve kadınlardır. Bir kısmı şunlardır:

Medine'de Gömülü İslâm Büyükleri

Önce 3. halife Hazret-i Osman ziyaret edilir. Hazret-i Peygamber'in iki kızıyle evlenmekle «Zü'n-Nûreyn = İki Nûrlu» denilir. Peygamber kızı zevceleri Hazret-i Rukıyye ile Hazret-i Ümmü Külsûm da yanına gömülmüşlerdir, her ikisi de Hazret-i Hadice'den doğmuştur, biri ölünce Hazret-i Osman diğeriyle evlenmiştir. Sonra Hazret-i Zeyneb'in mezarı görülür. Peygamber Efendimiz'in diğer kızıdır. Sonra gelen Ümmü Selme, Hazret-i Peygamber zevcesidir ve Emeviler'dendir. Sonra Hazret-i Âişe gelir ki, Hazret-i Ebû-Bekr'in kızı ve Hazret-i Peygamber'in zevcesidir. Hazret-i Zeynü'l-Âbidin, 4. imamdır; Hazret-i Hüseyn'in torunudur. İleride, Hazret-i Ali ile Hazret-i Fâtıma'nın büyük oğulları Hazret-i Hasan görülür. Beride Emevi halifelerinden Velid bin Abdülmelik yatar. Hazret-i Hasan türbesi içinde Peygamber'in amcası ve Abbâsiler'in ceddi Hazret-i Abbâs bin Abdü'l-Muttalib yatar. İmam Zeynü'l-Âbidin'in oğlu İmam Muhammedü'l-Bâkır, oğlu İmam Câferü's-Sâdık da buradadır. Başka bir tür-

bede Hazret-i Akıyl yatar, Hazret-i Ali'nin kardeşidir. Buna yakın başka bir küçük türbede yatan Fâtıma, Hazret-i Ali'nin annesidir. Buna yakın mezar, Mâliki mezhebinin kurucusu İmam Mâlik bin Enes'indir. Sonra Abbâsi halifelerinden Vâsık bin Mûtasım'ın türbesi gelir. Ayrı bir türbedeki Hazret-i Safiyye ile Hazret-i Sitti Âtike, Peygamber zevceleridir. Başka bir türbede yatan Sitti Zeyneb, Peygamber kızı ve Ebü'l-Âs zevcesidir. Başka bir türbede Hazret-i Ali'nin ablası Fâhite yatar ki, Peygamber zevcesidir. Hazret-i Peygamber, bu zevcesinin evinde iken Mirâc ile müşerref olmuştur. Ayrı türbedeki Sitti Halime, Peygamber'in süd annesidir. Yanında kızı Selmâ yatar ki, Peygamber'in süt kardeşidir. Hemen yanında yeşil atlas örtülü muazzam sanduka altında Hazret-i Âmine yatmaktadır, Peygamberimiz'in annesidir. Rûh-i şerifi için *Nisâ*(Kadınlar) süresini okuyup kemâl-i tâzim ile huzûrlarından ayrıldım. Hazret-i Peygamber 7 yaşında iken 577 yılında ve 20 yaşlarında vefât etmiştir. Başka bir türbede yatan İbrahim, Peygamberimiz'in oğludur, küçük çocukken ölmüştür. Hazret-i Hadice'den doğan Tâhir, Tayyib, Kasım adlı oğulları da burada gömülüdür. Hepsi çok küçük yaşta ölmüş, Peygamber'in hiç bir oğlu yaşamamış, yalnız kızları yaşamıştır, hikmet-i Hudâ'dır. Oğullarının hepsi, kendi hayatta iken ölmüşlerdir. Hazret-i Fâtıma ise, babasından sonra 6 ay yaşamıştır. Başka bir türbede Sitti Rûmân vardır, Hazret-i Ebû-Bekr zevcesi, Hazret-i Âişe annesi ve Hazret-i Peygamber kayınvâlidesidir. Diğer İslâm büyükleri saymakla bitmez.

Kubâ, Medine'nin dışında 200 hâne bir yerdir. Camii çok ünlüdür. Beyaz bir binadır. Hazret-i Peygamber, gazâ malıyle bizzât inşâ ettirmiştir. İleride Hazret-i Âişe ve Hazret-i Ali'nin mescidleri görülür. Küçük binalardır ve İslâm dininin ne kadar mütevazı şartlarla başladığını gösterir.

Gene Medine dışında Sokollu Mehmed Paşa'nın Cennet misâli bahçesi vardır. Ötesinde Selmân-ı Fârisi Mescidi görülür. İleride Hazret-i Osman ve Hazret-i Ali Mescidleri vardır. Hepsi minaresiz, haremsiz, muhtasar, küçük mâbedlerdir. Şehirden bir saat dışarıdaki Hazret-i Hamza Türbesi de büyük ziyaret yeridir. Uhud gazâsı burada olmuş ve Peygamber'le aynı yaşta olmakla berâber onun amcası olan Hazret-i Hamza, burada müşrik Kureyşler tarafından şehid edilmiştir. Çevre, Uhud şehidleriyle doludur. Muharrem ve safer aylarında Hazret-i Hamza için mevlid okutmak an'anedir. Bu merâsimde türbesi civârında en az 8.000 kişi toplanır.

Medine-Mekke Yolu

Medine'den Mekke'ye gitmek üzere güneye doğru hareket ettik. Büyük hacılar kafilesinin başında gene Hüseyin Paşa bulunuyordu. Konaklarımız şöyle oldu: 2 saatte Bir-i Hazret-i Ali(Ali Kuyusu), 12 saatte Kubûr-i Şühedâ(Şehidlerin Kabirleri), 13 saatte 600 hâne, hurma bahçeleri içinde Cüdeyde kasabası — ki mescidini Kösem Vâlide-Sultan yaptırmış ve suyunu gene o getirmiştir—, doğusunda Sacnân dağı vardır. Bir çok köy geçilerek Cüdeyde'den 18 saat sonra Bedr kalesine gelinir.

Bedr, Hicret'in 2. senesinde Hazret-i Peygamber kumandasında Müslümanlar'ın, Mekkeli müşriklerle muharebe ettiği yerdir. 600 sahâbe-i kirâm şehid olmuştur. Peygamber'in çadırının kurulduğu yere bir sofa yapılmıştır. Kalesi, Peygamber emriyle yıkılmıştır, izleri görülür. Hazret-i Peygamber'e atılan taşlar da bir yığın hâlindedir. Sofaya minber kon-

muştur, namaz kılınır. Büyük ziyaret yeridir. Peygamber'in «Ebû-Cehl» denen amcası, bu muharebede katledilmiştir. Bu vuruşma, İslâm dininin selâmet ve istikbalini garanti altına almış, Medine'de kurulan İslâm devletinin nüvesinin, Mekke tarafından yok edilemiyeceğini göstermiştir. 500 arşın ötede dağ içinde Gaar-ı Nebî vardır ki, Hazret-i Peygamber'in ibâdet ettiği mağaradır.

Meymûn çölünde 14 saat gidip Sebîl-i Meymûne'ye, 7 saat sonra hurmalık 200 hâne bir kasabacığa geldik. Yakında Tayyibe dağı görülüyordu. 200'er hâne iki hurmalıktan daha geçip Meymûne'den 18 saat sonra Râbia Eşmesi'ne geldik. Mekke'nin nahiyesi kasabadır. 200 küsur ev, 200 kadar kuyu, 50 dükkânlı çarşı, bir han, cami vs. var. Sonra Şükr Akabesi'ne gelindi ki, beyaz mermer üzerine celî hatt ile yazılmış IV. Murâd'ın 1048 ve kardeşi İbrahim Hân'ın 1056 tarihli kitâbeleri var. Bu padişahlar, bu dar boğazı genişletip güzel yol yapmışlar. Râbia Eşmesi'nden 14 saat sonra Güzelce Bürke kalesine varıldı. 1048 tarihli kitâbesinden anlaşıldığına göre mescidini IV. Murad yaptırmış. 7 saat sonra Asfân, Güzelce Bürke'den 21 saat sonra da Vâdi-i Fâtıma'dır. 200 kâgir evli, 80 dükkânlı kasabacıktır. 16 saatte Umre'ye, 2 saat sonra Fahh vâdisine varıldı. Mekke görüldü. Mehter-hâne-i Hâkaanî çalarak şehre girilmeye başlandı. Zilhiccenin 9. arife günü idi. Kuşluk vaktini Vâdi-i Muallâ Mevlevî-hânesi'nde geçirip hareket ettim.

Mekke-i Mükerreme

Hicâz'ın güneyinde, en büyük şehridir ve İslâm dininin en kutsal yeri olan Kâbe buradadır. Denizden yüksekliği 265 metredir. Batısında iskelesi Cidde, güneydoğusunda yazlığı Tâif şehirleri bulunur. Mekke ile Cidde arasındaki konak, Bahre'dir.

Mekke'ye geldiğimiz gün, haccü'l-ekber'di. Zira cumaya rastlıyordu. Câmi-i İbrâhîm'de cuma namazı kılınıp Sultan Mehmed Hân adına hutbe okundu. Cebel-i Arafât'ta da ikinci hutbe okundu. İbrahim Peygamber'in adını taşıyan camiin bugünkü binasını Sultân Ahmed Han yaptırmıştır. Arafât'a kadar devamlı mehter takımı çaldı. Şehirdeki 70 camiinin en büyüğü olan Zayf Câmii'ni de I. Ahmed genişletip yenilemiştir.

Mekke halkı eğlenceye düşkündür. Yeme içme girladır. Kahvehânelerinde musiki ve raks ile zevk-u safâ edilir. Habeş cariyeler oynayıp söylerler ki, Istanbul'da yoktur. Bazı Habeş cariyeler çok iyi yetiştirilmiştir. İyi raks ederler ve hazin sesleri vardır. Hicâz ve Uşşak ve Büselik ve Rast ve Büzürg makamlarından okudukça musiki meraklıları kendilerini altına boğarlar. Arife ve bayramda geceleri fişekler atılır, Mekke'nin durgun ve berrak seması rengârenk kesilir. Gökyüzünde devler, kelebekler, köpekler, eşekler, koçlar, kaleler ve buna benzer şekiller renk renk tecessüm eder. Fişekler Şam'da ve Kahire'de yapılıp Mekke'ye sevk edilir. Fişekler yükseldikçe parçalara ayrılır, her parça bir tarafa gider ve her parçadan ayrı şekiller hâsıl olur. Fişek san'atının bu derecesi Osmanlı'ya mahsustur. Ne Almanya'da, ne başka bir Avrupa ülkesinde yoktur. Oralarda gördüğüm fişekler, basit şeylerdir.

Bu yıl hacca katılanlar arasında eski şeyhulislâmlardan Bursalı Mehmed Efendi ve kardeşi Mekke kadılığında bulunmuş Anadolu kazaskeri

Hâfız Efendi, Medîne kadısı olan diğer kardeşi, Mısır hacc emîri Özbek Bey, Cidde sancak beyi Baklacı Mehmed Bey, Kul kedhudâsı Burunsuz Ahmed Ağa, Kedhudâ İbrâhim Paşa ve başka çok tanıdık kimseler vardı. Bir müddet Mekke Mevlevî-hânesi'nde dinlenen Emîrü'l-Hac Paşa, hemen 70-80 adamıyle Kâbe'ye gitti.

Mekke Şerîfi yılda 1.000 altınını, Mısır eyâleti hazînesinden, her arife günü alır. Ayrıca Cidde ve Yenbû gümrüklerinin yarı geliri kendisine tahsis edilmiştir. Bu gümrüklerde birer adamı vardır. Buradan geliri yılda 200 kesedir(8 milyon akça = 1.400 milyon TL. kadar). Fakat şerîf âilesi ve maiyyeti çok olduğu için ancak yeter. 3.000 Bedevî muhâfızı vardır ve Bedeviler üzerinde nâfizdir. Zira başlıca Bedevî aşiretlerinden muhâfız seçer. Bunları, İslâm dünyasından gelen bağışlarla besler. Zira her yıl kendisine Hind'den Fâs'a kadar bir çok yerden İslâm hükümdar ve zenginleri para ve değerli hediyeler gönderirler. Fakat asıl Mekke'yi muhâfaza eden, şehirdeki 12 bölük Türk tüfekli askeridir. Osmanlı, Mekke halkına çok ikrâm eder. Her taraftan bağış gelir. Zengin vakıflar Mekke için tahsis edilmiştir. Mekke halkı Osmanlı'dan gördüğü bu ikrâmı ne Emeviler'den, ne Abbâsiler'den, ne Fâtımîler'den, ne Selçuklular'dan, ne Eyyûbiler'den, ne de Memlûkler'den görmemiştir.

Mekke'den, denize, Cidde'ye 12 saattir. Mekke'den güneye Asîr ülkesi 4 gündür. Necd'e 10 konaktır. Yemen hacıları güneyden, Necd ve ötesindeki Basra Körfezi hacıları doğudan Mekke'ye gelirler. Çevre tamamen çöldür. Kasabalarda Mekke emîrinin birer temsilcisi bulunur. Hicâz'ın kuzeyi Suriye(Şâm) eyâletidir. Doğusu Lahsâ eyâletidir. Güneyi Yemen eyâletidir. Batısı Kızıldeniz'dir.

Hicâz'da asla tımar, zeâmet, emânet ve mukaataa yoktur. Yalnız Cidde ve Yenbû limanları gümrük emânetidir. Cidde'de bir sancak beyi, 500 adamıyle hükmeder. Bu sancak beyi eskiden Mısır eyâletine tâbi idi. Şimdi Habeş-Hicâz eyâletindedir.

Mekke kadısı, Selîm Han Kanunu'na göre günde 500 akça tahsisat alan mollalardandır. En büyük kadılardan sayılır ve Mekke'de kadılık yapan molla, en az Kahire, Bursa ve Edirne'ye gönderilebilir. Mekke kadılığından hemen Istanbul kadısı olanlar çoktur.

Harem-i Şerîf ve Kâbe

Harem-i Şerîf'e top konsa, kale olur. Metin sûrlarla çevrilmiştir. Kâbe ortasındadır. Orta kapı kemeri üzerindeki mermere yazılmış hat, Karahisârî'nindir. Bu kapının ardındaki kemerde *Bakara* sûresinden alınmış âyet de Karahisârî'nin bir celî hattıdır. Kapılardan birinin üzerindeki kitâbede Sultan Barkuk'un adı okunur. Ortadaki büyük kapının üzerinde de gene Karahisârî'nin sihirli yazısı görülür. Hepsi Kaanûnî Sultan Süleyman Hân'ın himmetiyle olmuştur. Süleymâniye Camii gibi Harem-i Şerîf'i de Karahisârî hattıyle müzeyyen eylemiştir. Bir kitâbede, III. Murad Hân'ın tamir kitâbesi göze çarpar(*Seyâhat-Nâme*'de Mekke, Harem-i Şerîf ve Kâbe hakkında çok büyük tafsilât vardır; bir kaç sahifede bir bir iki cümleyi nakletmekle iktifâ ediyorum).

Harem-i Şerîf'te cem'an 678 sütun vardır. Çoğu beyaz mermerdir. Bir köşesinin uzunluğu 320 arşındır. Kemerler ve Harem-i Şerîf'in bugünki

durumu, Mimar Sinân'ın eseridir. Kaanûnî devrinden kalmadır. 36 + 24 + 36 + 24 = 120 kubbe, dört cebheye yerleştirilmiştir. Cepheler dışındaki binacıklar da pek çok kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler kurşun örtülüdür ve Istanbul medreselerinin kubbecikleri gibi, aynı üslûpta inşâ edilmiştir. Harem-i Şerîf sûru —çoğu beyaz mermerden— 300 bedendir.

Harem-i Şerîf'e çok hükümdar ve halîfe servet dökmüşlerdir. Bugün de Hulefây-ı Râşidîn'in, Muâviye, Zübeyr, Haccâc, Abbâsîler'den Mansûr ve oğlu Mehdî, Hârûnu'r-Reşîd ve annesi Zübeyde, Memlûkler'den Barsbay, Atabey Nûreddin, Salâhaddin-i Eyyûbî, Memlûkler'den Barkuk ve Ferec ve Kayıtbay, Osmanoğulları'ndan Yavuz, Kaanûnî, III. Murad, I. Ahmed, IV. Murad ve İbrahim Hân'ın yaptırdığı inşâat mevcuttur. Fakat bugünkî hâli, Süleyman Han inşââtıdır. Mîzâb-ı Rahmet'i Sultân Ahmed Han, babam Derviş Mehmed Zıllî'yi surre emîni tayin ederek Istanbul'dan Mekke'ye gönderip Kâbe'ye taktırmıştır. Babamın eseridir ve dürbünle bakılınca oyulmuş imzası okunur. Fakat bugünkî esas inşâat ve bütün tamirler Süleyman Hân'ın olduğu için, her yerde Karahisârî hattı görülür. «Mîzâb-ı Rahmet»e Türkler, «Altın Oluk» derler. Kâbe'nin üzerine yağan bütün rahmet(yağmur), bu altın olukta toplanır ve secde taşına dökülür. Secde taşı, Hazret-i Peygamber'in Kâbe önünde imamlık yapıp secde ettiği, mübârek başlarını zemîne koydukları yerdir. Bu zemin dört köşe yeşil somaki döşenmiştir. Mihrab hâline getirilmiştir ve üzerine basılamaz. Zîra Peygamberimiz'in binlerce defa yüz sürdüğü yerdir. Bu yeşil mihrâbın iki tarafına birer adam boyu altın kaplama gümüş şamdan ve içine dev balmumları konmuştur. Çevresinde de 200 kandil asılıdır. Yeşil somaki mihraba, Kâbe üzerine düşen ne kadar rahmet olursa hepsi Kâbe'yi suladıktan sonra Altın Oluk'tan dökülür(Altın Oluk şimdi Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saâdet Dâiresi'ndedir).

Hacer-i Esved(Arabca: Hacerü'l-Esved, Türkçe: Kara Taş), Müslümanlar için yeryüzünde bulunan şeylerin en kutsalıdır. Başka hiç bir şey bu derecede kutsal değildir. Bütün dünya Müslümanları'nın yüzü, günde beş vakit bu taşa döner. Kâbe, ancak bu taşı muhafaza etmek için yapılmıştır ve kutsallığı, ancak bu taşı muhafaza ettiği içindir. Parlak siyahlıkta, simsiyah bir taştır, çok büyük değildir. Açık nefti parıltılar yapar. Nice bin müellif kitabında tavsîf etmiştir. Kâbe'nin bir köşesindedir ve yalnız bir kısmı açıktadır. Her hacc eden öpüp el değdiremez. Öpüp el değdirebilmek için, hac günü dışında Harem-i Şerîf'in az kalabalık olduğu bir zamanda umre yapmalıdır(10 zilhicce'den başka her hangi bir gün hac menâsikinin ifa edilmesine «umre» denir; umre yapan Müslüman, hacı sayılmaz)(x).

Harem-i Şerîf'te 4 mezhebden imam ve müezzin vardır. Sünnî olmıyan, Şiî ve Hârici mezheblerindekiler için de tabiatiyle hac farzdır, onlardan da her yıl çok hacı gelir; fakat onların imamları yoktur. Harem-i Şerîf'i, Osmanlı Saray-ı Hümâyûnu'ndan bu hizmet için kendi arzularıyle emek-

(x) *Büyük Türkiye Tarihi*'nin müellifi umre yapmıştır(2 ekim 1972). 900 yıllık Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet devirleri Türkiye devlet başkanları arasında hiç hacı yoktur. Fakat yalnız VI. Mehmed'le Cevdet Sunay, umre yapmışlardır. Fakat VI. Mehmed, umre sırasında devlet başkanı değildi. Onun için C. Sunay'ı tek saymak kaabildir. Umre'de tabiatiyle ihrâm'a bürünülür. Cumhuriyet başbakanlarından yalnız S. Demirel umre yapmıştır.

liye sevk edilmiş ihtiyar 200 harem ağası silip süpürür, temizler. Bir mübarek hizmettir ki, herkese nasîb olmaz. Padişah yanında terbiye görmüş dünyanın en nazik, mütevazı, dindar ve edebli adamlarıdır. Ortasında Kâbe bulunan Harem-i Şerif'in her türlü düzeninden Mekke emîri olan şerif, yeryüzü Müslümanları'nın halifesi ve Allah'ın Gölgesi olan halife'ye(Istanbul'daki padişah) karşı mes'uldür(bu görev 1701'de, Evliyâ Çelebi bu satırları yazdıktan 31 yıl sonra, Mekke emîrinden alınmış, Istanbul'dan tayin edilen şeyhu'l-harem'lere yani Türk asıllı ve vezir pâyesinde yüksek devlet memurlarına verilmiş, şerifin Harem-i Şerif ile bütün ilgisi kesilmiştir).

Zemzem, Harem-i Şerif'te, Kâbe'nin az ötesinde akar. Her mevsimde buz gibi, çok gür bir sudur. Üzerindeki kapı ve kemeri son defa IV. Sultan Mehmed Han yaptırmıştır. Üzerindeki kitâbede adı ve 1083 tarihi okunur. Su, bir kuyudan kaynar. «Bîr-i Zemzem = Zemzem Kuyusu» derler. Kuyunun ağzı demirle çevrilmiştir. 24 saat 4 adam 4 kova ile, her dakika su çekerler. Demirle çevrilmese, kuyunun ağzı parça parça olurdu. Zemzem hizmetinde 40 Arab vardır. Başka işleri yoktur. Yalnız su çeker ve kuyunun hizmetine bakarlar. Günde 5 defa 4'er kişi hâlinde nöbet değiştirirler. Yirmi dört saat su çekildiği halde binlerce yıldan beri suyun katresi eksilmemiştir.

Harem-i Şerif'te cuma hutbesi okuyan hatib, yüksek rütbeli ulemâ'dan biridir. Elinde kılıçla minbere çıkar. Zira Hazret-i Peygamber, kılıçla müşriklerden feth eylemiştir. Hatîb Efendi, önce Cenâb-ı Hakk'ın adını anarak hamd eder. Sonra Hazret-i Peygamber'e salât ve selâm gönderir. Sonra Hulefây-ı Râşidîn'in adı teker teker anılır. Sonra Osmânoğulları'na duâ eden Hatîb Efendi, hâlen halife olan IV. Mehmed'i şu tâbirlerle anar: Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn Mevlânây-ı Mülûkü'l-Arabî ve'l-Acem, es-Sultân ibnü's-Sultân, es-Sultân Gaazî Mehemmed Hân-ı Râbî, Fâtih-i Bilâdü'l-Erdel ednâyü'l-arzı'l-erzel ve Fâtih-i Yanova ve Fâtih-i Varat ve Fâtih-i Uyvar ve Fâtih-i Keçkıvar ve Fâtih-i Cezîre-i İkrıt. Bundan sonra Hatîb, geriye doğru IV. Mehmed'in selefleri ve ataları olan padişah-halifeleri teker teker anarak Yavuz Sultan Selîm'in adına gelir. Yavuz'un unvanlarını saydıktan sonra esas hutbe biter. Her padişahın vasıflarını ve unvanlarını öyle bir şekilde sayar ki, hutbeyi dinleyen, Osmanoğulları'nın devletinin ne idüğün bilir. Bir cihan devletinin her pâdişâhın zamânında nasıl parçalarının tamamlandığını anlar. 70.000 hacı, bu hutbeyi ayakta, ihrâma bürünmüş halde, kemâl-i tâzim ve ubûdiyyetle dinleyip Osmanoğulları'na ve Halîfe-i Rûy-i Zemin Hazretleri'ne salât ve selâm gönderirler. Osmanoğulları'nın şevketin ne idüğün, her renk, dil, cins, ırktan ve ıklimden gelen Müslümanlar'a ayân olur. Bir hutbedir ki, bütün İslâm âlemi yekvücuddür. Kıble, önlerindeki Kâbe, fakat bu şevketin merkezi Istanbul'dur. Müslüman âleminin alnı açık, başı dik olması, Istanbul sayesindedir. Hatîb, çok yavaş adımlarla, her adımda bir müddet durarak minberin merdivenlerini inerken, Itri'nin Kurban Bayramı Tekbîr'ini 70. 000 hacı birden okur: Allaahü Ekber Allaahü Ekber lâ ilâhe illl'Allaah, v'Allaahü Ekber, Allaahü Ekber ve l'İllaahi'l-hamd. 2 rek'at cum'a namâzı edâ olunur. Mekke şehrinde Harem-i Şerif'ten başka yerde cum'a hutbesi ve namâzı olmaz. Harem-i Şerif adam almaz. Kâbe ortaya alınıp namaz kılınır ve namaz kılanlar yüzyüze gelirler ki, bu suretle namaz, Harem-i Şerif'ten başka hiç bir yerde kılınamaz, haramdır.

Mekke Şehri

Mekke ve çevresinde 740 cami ve mescid vardır ama, çoğu çok küçük mâbedlerdir. Çoğu tekke ve medreselerin köşelerindeki mescidlerdir. Hulefây-ı Râşidin ve Sahâbe-i Kirâm evlerinin çoğuna da birer mihrab konup namaz kılınacak hâle getirilmiştir.

Şehir, İslâm'ın başlangıcına ait yüzlerce ziyaret yeriyle doludur. Hazret-i Âişe Mescidi, küçük bir mâbeddir. Hazret-i Ömer Mescidi, Cebel-i Nebi üzerindedir. Yanındaki mescid, Câfer bin Ebi-Tâlib'in doğduğu evdir. Hazret-i Ebû-Bekr'in evi ve dükkânı da mescid hâline getirilmiş. Peygamber amcası Hazret-i Abbâs'ınki de öyle. Hazret-i Hadice evi de mescidd ir. Hazret-i Peygamber, 25 yaşında iken Hazret-i Hadice'nin bu evine gelmiş, 595 yılından Hicret yılı olan 622'ye kadar 27 yıl bu evde oturmuştur. Peygamberlik kendisine, bu evde otururken gelmiştir. Hazret-i Hadice Mescidi, böylesine mübârek bir yerdir. Safâ'nın ensesi, yokuş yukarıdır, Cihangir yokuşuna benzer. Hazret-i Âmine'nin evi de mescid hâlindedir. Hazret-i Peygamber burada 570 yılında doğmuş, Hazret-i Abdullah bin Abdülmuttalib ile Hazret-i Âmine, 569 yılında bu evde evlenmişlerdir. Doğduğu bu ev, Peygamber'e miras kalmış, 595'e, 25 yaşına kadar burada oturmuştur. Bu yıl evlenip Hazret-i Hadice'nin evine geçince, anababa evini amcasının oğlu Akıyl bin Ebi-Tâlib'e hediye etmiştir. Sonra Akıyl'ın vârislerinin elinden, VII. asrın sonlarında Haccâc-ı Zâlim'in annesi Hayzurân Hâtun satın almış. Asırlarca Haccâc'ın vârislerinin elinde kaldıktan sonra el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf satın alıp, mescid hâlene koymuştur. Vezir Hüseyin Paşa ile beraber bu mübârek mescide girdim. Paşa, bir saat müddetle sâf anber yaktırdı. Peygamberimiz'in üzerinde doğduğu taşı öptük. Melikü'l-Muzaffer, evin damına bir kubbe yaptırmış. Kubbe, o asırdan bugüne kadar çeşitli hükümdarların gönderdiği çok değerli âvize ve kandillerle doludur. Gece, nûr içindedir.

Hazret-i Fâtıma'nın şimdi Kuyumcular Çarşısı içinde kalan evi de mescid hâline getirilmiştir. Peygamberimiz'in en sevgili kızı Hazret-i Fâtıma, Hazret-i Hadice ve Hazret-i Âişe'den sonra İslâm kadınlarının en büyüğü sayılır. Hazret-i Fâtıma, Hazret-i Hadice'nin kızı ve Hazret-i Âişe'nin üvey kızıdır. Hazret-i Hadice'nin evinde doğdu. 18 yaşında iken, Medine'de Hazret-i Ali ile evlendi. 630'da Mekke fethedilince babası Peygamber, ona Mekke'de bu evi verdi. 12 taş merdivenle çıkılır. Sonradan damı yıkılarak 3 kubbe yapılmış ve mescid hâline getirilmiştir. Kubbe alemleri yeşildir. Hazret-i Fâtıma bu evde 2,5 yıl oturdu ve babasından 6 ay sonra çok genç yaşta öldü. Hasaneyn Efendilerimiz'in(Hazret-i Hasan ve Hazret-i Hüseyn) annesidir. Zemine serilen büyük halı, yengem Kaya Sultân'ın bağışıdır ve son derecede değerli bir ibrişim(ipek) halıdır. IV. Murâd'ın kızına Allah rahmet eylesin!

Hazret-i Ali'nin evi de 2 kubbeli bir mescid hâline getirilmiştir. Hazret-i Ali, Peygamberimiz'in amca oğlu ve dâmâdıdır ve Peygamber nesli ondan yürümüştür ve Müslüman dinini kabûl eden ilk çocuktur. Aynı şekilde Hazret-i Ebû-Bekr, Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osmân Efendilerimiz'in evleri de şimdi mescid hâlindedir. Hazret-i Abbâs'ın, Hazret-i Âişe'nin, Ebû-Süfyân'ın, Abdi Menâf'ın evleri de öyle. Hazret-i Abbâs, Peygamberimiz'in amcalarından biri ve Abbâsî hânedânının atasıdır. Hazret-i Âişe,

Peygamberimiz'in zevcesi ve Hazret-i Ebû-Bekr'in kızıdır. Ebû-Sufyân, 5. halife Muâviye'nin babasıdır. Abdi Menâf, Peygamberimiz'in büyükbabasının büyükbabasıdır. Bu suretle 146 İslâm büyüğünün evi, bugün mescid hâline getirilmiştir.

Mekke'de 40 medrese var. Bâb-ı Selâm, Sultan Kayıtbay, Selim Han (Selimiyye), Murad Han(Murâdiyye), Mehmed Han(Mehemmediyye), Hurrem Haseki(Hasakiyye), Sultan Berkuk(Berkukıyye), Bâb-ı Ziyâd, Dâvûdiyye, İbrâhîmiyye, Sultan Ferec(Fereciyye), Sultan Kansu(Guuriyye), Bâsıtıyye, Ömeriyye, Ümmühâniyye, Emîr-i Hac, Sakkaabaşı, Surre Emini, Şeyhu'l-Harem, Sokollu Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa Medreseleri'nin çoğu Osmanlı, bir kısmı Mimar Sinân eseridir. Fakat cümlesinin büyüğü, 4 fakülteli Süleymâniyye Medresesi veya Medrese-i Erbaa(Dört Medrese)'dır, Kaanûnî Sultan Süleyman Hân eseridir. Büyük vakıftır.

78 tekkenin büyüğü, aynı zamanda muazzam bir imâret ve misâfirhânesi olan Mekke Mevlevi-hânesi'dir. Gül bahçesi içinde havuzlar ve fıskıyelerle bezenmiştir. Selsebilleri vardır. Gelip geçen yolcular, Hazret-i Mevlânâ aşkına ağırlanır. Bir büyük hayır eseri vakıftır. Şâm Çarşısı civarında Şeyh Ali, Baba Horâsânî, Ekber Şâh tekkelerinin de büyük misâfir-hâne ve imâretleri vardır. Sonuncusu, Hindistan Timuroğlu padişahı Ekber Şâh'ın Osmanlı toprağında yaptırdığı hayır eseridir ki, Hindistan hacıları burada misafir edilirler.

53 bir kaç katlı han mevcuttur. Hana burada «vekâle» derler. Hacıların ve tacirlerin değerli eşyası muhafaza edilir. Her han, 100—200 odalıdır. Bazı hanlar yalnız Mısır, Irak, Suriye, Haleb, Yemen gibi belirli Osmanlı ülkelerinin tacirlerine ayrılmıştır. Bir de Hind Vekâlesi vardır, Hindistan tacirlerine mahsustur. Fakat hac zamanında bütün bunlar yetişmez. Çok Mekkeli, evini kiraya verir. Gene yetmez. Çadırlar açılır.

Şehrin suyunu, Arafât dağının bir konak uzağında bir yerden Kaanûnî Sultan Süleyman, çok büyük masraflarla getirtmiştir. Ondan önce Mekke, susuzluktan kırılıyordu. Bütün çeşme, han, hamam, cami ve mescidlerden Süleyman Han suyu akar. Gerek bu padişah, gerek zevcesi Hurrem Haseki, Sokollu Mehmed ve Koca Sinan Paşalar, şehirde çok çeşme yaptırmışlardır. Cebel-i Ömer yakınında Süleyman Han Çeşmesi, 30 ayak taş merdivenle çıkılan çok güzel bir yapıdır. Mekke'deki 70 kadar büyük konak ve saraya da Süleyman Han suyu verilir. 700 evde de kuyu vardır. Aslında Mekke'de dereler vardır. Fakat suları içilemez, lezzetsizdir. Allah'ın takdîri, Zemzem suyu, bunun istisnasıdır. Fevkalâde lezzetli içecek sudur.

Şehirde 1.300 dükkân ve 2 bedesten var. Bâb-ı Selâm civarındaki 50 dükkânlı bedestende, dünyanın en değerli mallarını bulmak mümkindir. Mekke, İslâm'dan önceki Câhiliyyet devrinde olduğu gibi bugün de ticaret şehridir. Çoğu tacirlerin dükkânı yoktur. Evlerinde kumaş ve mücevher ve benzerlerini satanlar pek çoktur.

145 saray ve konakta hususî hamam vardır. Sokollu Mehmed ve Koca Sinan Paşalar'ın hamamları, güzel eserlerdir. 150 kadar mekteb-i sıbyân (ilkokul) bulunur. Çocuklara yılda bir elbise ve çeşitli hediyeler verilir. 40 kadar da *Kur'ân* öğretilen dârü'l-kurâ mevcuttur, hâfız yetiştirir. 40 kadar dârü'l-hadîs'i buna ilâve etmek lâzımdır. Mekke medreselerine, dünyanın her yerinden Müslüman talebe gelir. Onun için okuyan Mekkeliler küçük bir azınlıktır, çoğu yabancıdır.

Mekke'de gömülü olan İslâm büyükleri sayılamaz, pek çoktur. 620 yılında Şakku'l-Kamer gecesi ölen Peygamber'in amcası ve Hazret-i Ali'nin babası Ebû-Tâlib'in türbesi bunlardan biridir. Hazret-i Hadice'nin, İslâm kadınlarının en büyüğünün, İslâm dinini ilk kabûl eden insanın yüce mezarı üzerine türbeyi Süleyman Han yaptırmış, vakıf bağlamıştır. Hadicetü'l-Kübrâ Hazretleri'nin türbesinin ziyaretçisi çoktur. İslâm dinine ilk giren ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğini ilk kâbûl eden insandır ki, şereflerin en büyüğüdür. İslâm dinini kabûl eden ikinci kişi Hazret-i Ebû-Bekr'dir. Mekke'de çok Türk büyüğü de gömülmüştür. Zeyrekzâde Şemseddin Ahmed Efendi, Muallâ'da gömülüdür, Süleyman Han şehzâdelerinin hocasıdır. II. Osmân'ın meşhur hocası meşihat pâyesini hâiz Hâce-i Sultâni Ömer Efendi de Mekke kadısı olarak burada ölüp gömülmüştür.

Cidde

Cidde, Mekke'nin iskelesi ve sancak merkezidir. Kızıldeniz üzerinde çok işlek limandır. Mekke'den 2 konaktır. Mekke'nin batı — kuzeybatısındadır. Cidde'nin karşı sahili Afrika'da Südan kıyılarıdır ve bu kesimde Kızıldeniz, en derin noktasına(2.360 metre) ulaşır. Cidde açıklarında Havvâ Anamız'ın indiği yer vardır. Bu makama IV. Murad kızı Kaya Sultan, 7 kubbe inşâ ettirmiştir. Aynı zamanda Cidde'ye su getirtecekti, fakat doğururken genç yaşında ölünce bu hayırlı işi yapamadı. Cidde kalesini, Memlûkler'in son yıllarında, Sultan Kansu'nun emriyle Osmanlı Türkleri inşâ etmişlerdir. Hindistan'la Mısır(Süveyş limanı) arasında gidip gelen ticaret gemileri, mutlaka Cidde'ye uğrarlar. Limana yılda bin kadar gemi girer. Gümrük geliri yılda 1.500 kesedir(60 milyon akça = 9.450.000.000 TL. kadar). Bu gelirin yarısı Mekke emirine bırakılır. Emir bu tahsisatı şeriflere, aşiretlere, Mekke şehrine harcar. Yarısı devlete kalır. Cidde'de bir sancak beyi hükmeder. Habeş eyâleti beylerbeyisi olan vezir, bâzan Afrika'da değil, Cidde'de oturur. Cidde'ye deryâ sancak beyleri(amiraller) de vali olarak gönderilir. Kalenin iki kapısından biri denize, biri Mekke tarafına açılır. Şimdi Cidde'ye daha çok Mısır sancak beylerinden biri tayin edilmekte, bazan kendisine beylerbeyi pâyesi de verilmektedir. 300 maiyet askeri vardır. Cidde kadısı günde 150 + yılda 1.000 altın tahsisat alır. Mahkemesi kalenin ortasındadır. Şehirde 300 dükkân vardır, bedesteni yoktur. Deryâ üzerinde çok büyük bir han mevcuttur. Şimdiki sancak beyi Baklacı Mehmed Bey yaptırmıştır. Bundan başka daha 7 han, limanda pek çok dükkân ve mahzen(antrepo) vardır. Hepsi değerli eşya ile doludur. Bir kaç mekteb ve tekke, cami ve mescid vardır. Ama medrese, imâret ve hamam yoktur. Deryâya girip yıkanırlar.

Mekke'den epey şey satın almıştım. Bunları Fincancı Reis'in gemisiyle Istanbul'a gönderdim. 10 ferde kahveyi de Kara Hasan Reis'in firkatesine yükledim. İkisi harem ağası olan 3 kölemle Istanbul'a sevk ettim. Sancak beyi Baklacı Mehmed Bey'le vedâlaşıp, diğer 3 kölemle 8 saatte Mekke'ye döndüm. 25 nisan 1672'de Mısır'dan gelen 3.000 asker Mekke'ye geldi ve garnizon değişti. Eski garnizon, Mısır beylerbeyisinin emriyle Kahire'ye döndü. Ertesi günü(27 zülhicce), hacılar Mekke'den çıktılar. Yalnız Mısır kafilesinde 40.000 hacı vardı. Ben de onlarla beraber Medine'ye revân

oldum. Zira hacdan sonra Medine'de Ravza-i Muhtahhara'yı ziyaret âdettir.

Mekke-Medine Yolculuğu

Bir saatte Vâdi-i Umre'ye, oradan 6 saatte Vâdi-i Fâtıma kasabasına, 5 saatte Bir-i Usfân'a, andan 12 saatte Kudeyde'ye, 17 saatte Râbia Eşmesi'ne geldik ve 1083 yılı biz burada iken başladı(muharrem'in ilk günü). Andan 14 saatte Muhsin Sebili'ne, 15 saat gene çöl içinde yolculuktan sonra Bedr-i Huneyn kasabasına, 13 saatte Cüdeyde kasabasına, 12 saatte Kubûrü'ş-Şühedâ kasabasına, 19 saatte Ali Kapısı'ndan Medine'ye eriştik. 1083 muharreminin 7. günü idi(5 mayıs 1672).

Medine'den sonra batı — güneybatıya doğrulup Kızıldeniz'e doğru yol aldım. Medine'nin Şâm Kapısı'ndan çıkıp Buzâa Mescidi'nden 6 saat sonra Bir-i Ali'ye, sonra Kubûr-i Şühedâ'ya, 5 saatte Cüdeyde'ye, 8 saatte Sakıyfe'ye, 14 saatte Yenbû'ü'l-Berr'e vardım.

Yenbû'ü'l-Berr ve Yenbû'ü'l-Bahr

İki ayrı Yenbû kasabası vardır. Biri karadadır, «Yenbû'ü'l-Berr = Kara Yenbû'u» denir. Yenbû'ü'l-Berr, 300 kâgir evli ve 75 dükkânlıdır. Halk deveci Arablar'dır. Çok deve vardır. Medine sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. 500 adamı olan bir de şerif bulunur. Kuzeyinde Resûy dağı yükselir.

Güneyindeki Yenbû'ü'l-Bahr, asıl ve meşhur Yenbû'dur. Sâdece «Yenbû» denince burası anlaşılır. Medine'nin iskelesi ve Medine sancağının 300 akça pâyeli diğer bir kazâ merkezidir. Burada da 500 adamı olan bir şerif bulunur. Kalesi vardır. Gümrüğüne Cidde sancak beyinin tayin etttiği gümrük emini bakar. Gümrük gelirinin yarısını Cidde sancak beyi, yarısını şerif alır. Büyük ve mühim kazâlardan sayılır. 300 kâgir ev vardır. Limanı 500 gemi alabilir. Kalesi Memlükler'den kalmadır. Kalede 12 şâhi top, cebhâne ve cami var.

Yenbû'dan Akabe'ye

Yenbû'dan Akabe'ye gitmek için Kızıldeniz boyunca kuzeybatıya doğru çıkmaya başladık. Yenbû'dan 12 saat sonra Vâdi-i Nâr'a «Vâdi-i Hazreteyn» de derler. 17 saat sonra Nabt, 13 saat sonra Hûre, 12 saatte Hankü'l-Kurâ(Hanek)'dir. Kızıldeniz üzerinde pis bir iskeleciktir. 16 saatte Eğre, 4 saatte Vüş kalesidir. İbrahim Paşa kalesini yaptırmış. Bir iskeledir. Andan 14 saatte Istabl-ı Anter, 15 saatte Ezlem kalesidir, Memlûk yapısı kaledir. 20 şâhi topu var. 12 saatte Kas, 14 saatte Müveylah'dır. Bu da nahiye merkezidir. Sonradan vezir-i âzam azam meşhur Mısır beylerbeyisi Süleyman Paşa, burada denizden uzakça bir yerde dört köşe kale yaptırmış. Celi hatt ile kale kitâbesinde Süleyman Hân'ın adı okunmaktadır. 70 gözlü olan hisarda 7 bölük muhâfız var. Kale içi 80 ev, 20 dükkân, bir cami, bir hamam, bir mektebden ibaret. İskelesine «Eski Müveylah» derler. Burada Sultan Barkuk'un adı okunan bir viran kale var ki, Süleyman Paşa'nın kalesi yapılınca kullanılmaz olmuş. Süleyman Paşa bu kaleyi tamir

edeceğine nedendir bilinmez, denizden uzakta başka kale yaptırmış. Müveylah'tan 14 saat sonraki konak(menzil), Uyûnü'l-Kasb'dır. Arabca'da «Şekerkamışı Irmağı» demektir. Buradan 14 saat sonra Hazret-i Şuayb Makberi'dir. Hurmalı bir yerdir. 14 saat sonra Şeref-i Beni-Atıyye'dir. 9 saatte Zahrü'l-Hâr'dır. Arabca'da «Eşek Arkası» demek. 9 saat sonra Akabe'dir.

Akabe

Hicâz'a girerken bir nebze anlatılmıştı. Aynı adlı körfezin kuzey ucunda ve Kızıldeniz'in kuzeydoğu ucunda liman ve kaledir. Batıya doğru Mısır'ın kapısı Sinâ yarımadasının kapısıdır. Güneye doğru Hicâz'ın kapısıdır. Kuzeye doğru Filistin'in kapısıdır. Kale Süleyman Han binâsıdır. Vezir-i âzam Makbûl İbrahim Paşa teftiş için Mısır'a gelince yaptırmıştır. İbrahim Paşa aynı yıl Kahire iç kalesine de 7 kule inşâ ettirmiştir. Deniz üzerinde, 400 arşın cürmünde, dört köşeli bir hisardır. Kale içinde cami, hamam, 50 muhâfız evi, atla dönen bir değirmen var. Dizdârın emrinde Mısır askerinden 60 hisâr eri mevcut.

3 saat sonra Sütûh-i Akabe, 14 saat sonra Alâye'dir. Artık burası Sinâ yarımadasıdır.

Evliyâ Çelebi'nin IX. cildinin son sahifelerinde kalan bu Sinâ bahsini, gelecek Mısır kısmımızda hulâsa edeceğim.

1889'da Hicâz Eyâleti

Hudâvendigâr(Bursa), Sûriyye(Şâm) ve Haleb eyâletlerinin imparatorluğun modern devrindeki ve son zamanlardaki durumlarını, o eyâletlere ait sâl-nâmelerden hulâsa etmiştim. Son olarak bu işi Hicâz eyâleti için yapıyor ve 1889 yılını seçiyorum: *Hicâz Vilâyeti Sâl-Nâmesi, Sene-i Hicriyye: 1306, Def'a: 4*, Mekke-i Mükerreme Matbâası, 306 sahife.

88. sahifeye kadar çok faydalı bilgiler verilmiş. Sonra imparatorluk eyâletlerinin nüfusuna ait bilgiler var. Bu devirde imparatorluğun umumi nüfusu için 42.557.617 rakamı verilmiş. Hicâz eyâletinin nüfusu 2.500.000 gösterilmiş(Yemen eyâleti için de aynı rakam veriliyor). 131. sahifeye kadar, Peygamber'den 1889'a gelen bütün Hicâz valilerinin büyük ve mufassal bir listesi var. Sonra Tanzimat'tan beri Hicâz eyâletinde defterdâr ve mektubcu olanlarla Mekke kadısı bulunanların listesi geliyor. 139-45. sahifelerde coğrafya bilgileri bulunuyor. Eyâlette Arabca konuşulduğu, fakat halkın Türkçe de anladığı bildiriliyor. Eyâlet merkezi bu devirde Mekke'dir. Mekke'de bulunan yüksek görevliler şunlardır:

Hicâz valisi ve Mekke şeyhulharemi Mustafa Safvet Paşa(müşir. I Osmânî ve Mecidî), Mekke emîri Şerîf Avnürrefik Paşa(vezir, murassa İmtiyâz, Osmânî ve Mecidî).— Şerîf'in emrindeki yüksek görevliler: Kapı kedhudâsı Hacı Kâmi Efendi(bâlâ, III. Osmânî ve Mecidî), emir vekili Şerîf Ali Mehdî Efendi(mütemâyiz), Türkçe divân kâtibi Hâfız Nizâmeddin Bey(mütemâyiz, IV. Mecidî), muâvini Mustafa Efendi(mütemâyiz, III. Mecidî), Arabca divân kâtibi Mehmed Ali Efendi(mütemâyiz), baştabib Dr. Bekir Sıdkı Bey(kaymakam yarbay, IV. Osmânî ve Mecidî), Arabca divân kâtibi muâvini Mehmed Efendi, ser-yâver Hüseyin Hüsnü Efendi(bin

başı, IV. Mecidî), 2. yâver Alî Efendi(kolağası = kıdemli yüzbaşı, V. Mecidî), tabib Dr. Abdülazîz Efendi(kolağası), hazinedâr Selîm Efendi sâlise), kavasbaşı Bekir Sıdkı Efendi(kapıcıbaşı, IV. Mecidî), 2. kavas Hüseyin Ağa(kapıcıbaşı), mehterbaşı Ahmed Hafâcı Ağa.

Mekke-i Mükerreme kadısı Ahmed Muhtâr Efendi(Istanbul, II. Mecidî), defterdâr Ahmed Muhtâr Efendi(ûlâ sânisi, IV. Mecidî), Harem-i Şerîf müdürü Nazîf Efendi(ûlâ sânisi, II. Mecidî), mektubcu Muhyiddîn Efendi(mütemâyiz).— Eyâlet Meclis-i İdâresi: Vali Paşa'nın başkanlığında, Kadı, Hanefî müftüsü Şeyh Sâlih Kemâl Efendi(Edirne), defterdâr, Harem-i Şerîf müdürü, mektubcu, seçilmiş üyeler: bir Edirne, 2 sâlise rütbeli Arab. başkâtib Mustafa Reşîd Efendi(mütemâyiz, IV. Osmânî).

Haremeyn tercemânı Ahmed Atâ Efendi(ûlâ, III. Osmânî ve Mecidî), kapı kedhudâsı Rif'at Efendi(ûlâ sânisi), maliye ser-müfettişi İsmail Zühdü Efendi(mütemâyiz), sıhhıye ser-müfettişi Dr. Nûri Bey(kaymakam yarbay, III. Mecidî), malîye 2. müfettişi Sadreddîn Efendi.

Temyiz Mahkemesi: Kadı Efendi'nin başkanlığında 8 hâkim ve bir kâtib.— Muhâsebe-i Vilâyet Kalemi: 31 memur.— Mektûbî-i Vilâyet Kalemi: Hâfız Kâmil Efendi(mütemâyiz, III. Mecidî, IV. Osmânî), başkâtib Abdüsselâm Fevzi Efendi(sâniye), vilâyet tercemânı Câfer Efendi(sâniye) ve daha 12 memur.— Meclis-i İdâre-i Vilâyet Kalemi: 3 memur.— Vilâyet Evrak Kalemi: Müdür Muhyiddîn Nûri Efendi(sâniye) ve 2 memur.— Harem-i Şerîf Müdîrlyyeti: 9 memur.— Telgraf ve Posta İdâresi: Başmüdür Alî Rızâ Bey(sâniye, III. Mecidî), 5 memur.— Vilâyet Zabtiyye Alayı: alay beyi Abdürrezzak Bey(jand. miralayı), 2 tabur süvârî, 3 tabur piyâde jandarma.— Mahkeme-i Şer'iyye: Reis Mustafa Âsım Efendi(müderris) ve 5 kâtib.— Gurabâ Hastahânesi: Başdabib Dr. Mustafa Efendi (mütemâyiz, III. Mecidî).— Matbâa-i Vilâyet: 22 me'mur.— Mekteb-i Rüşdiyye(Türkçe tedrisat yapan ortaokul): 70 talebe.— Çeşitli sektörlerde vilâyet merkezinde 6 yüksek memur daha.

Hicâz Fırkası(Tümen) kumandanı Ahmed Feyzi Paşa(ferik, II. Osmânî ve Mecidî)(bu tümen hiç bir orduya bağlı olmayıp, doğrudan doğruya Hicâz valisinin emrindedir), Medine-i Münevvere muhâfızı Osman Ferid Paşa(ferik, I. Osmânî ve Mecidî), erkân-ı harbiyye(kurmay) reîsi Münir Bey(kaymakam, IV. Osmânî), 3 kurmay yüzbaşı; bir mîrlivâ; sertabib Dr. Mehmed Bey(kaymakam, IV. Osmânî), fırka yâveri bir yüzbaşı, idâre reîsi Hüseyin Hüsnü Bey(kaymakam, IV. Osmânî ve Mecidî), 9 subay.— 64. Piyâde Alayı(Mekke): Kumandan Âgâh Bey(miralay, IV. Osmânî ve Mecidî), muâvini Mehmed Bey(kaymakam, IV. Mecidî), 4 subay; I. Tabur: Mehmed Âsım Efendi(binbaşı, IV. Mecidî), 23 subay(4 bölük); II. Tabur: Saîd Ağa(binbaşı), 23 subay(4 bölük); III. Tabur: Şefik Efendi(binbaşı, IV. Mecidî), 24 subay(4 bölük); IV. Tabur: Mahmud Bey(binbaşı), 24 subay(4 bölük); 65. Piyâde Alayı: Edhem Bey(kaymakam), 5 subay; I. Tabur: Mustafa Besim Bey(binbaşı), 23 subay(4 bölük); II. Tabur: Alî Efendi(binbaşı), 23 subay(4 bölük); III. Tabur: Osman Nûri Efendi(binbaşı), 23 subay(4 bölük); IV. Tabur: Mehmed Resmî Efendi(binbaşı), 23 subay(4 tabur); 66. Piyâde Alayı: Abdurrahman Bey(miralay), Mahmud Bey(kaymakam), 4 subay; I. Tabur: Celâleddîn Efendi(binbaşı), 23 subay (4 bölük); II. Tabur: Mustafa Sabri Efendi(binbaşı), 23 subay(4 bölük); III. Tabur: Hüsâmeddîn Efendi(binbaşı), 23 subay(4 bölük); IV. Tabur: İsmâil Hakkı Efendi(binbaşı), 23 subay(4 bölük); I. Tugay Muzika

Bölüğü: Muallim Mehmed Ağa(kolağası), 2 subay: II. Tugay Muzika Bölüğü: Muallim Mehmed Efendi(yüzbaşı), 2 subay; Seyyâr II. Topçu Taburu: Mahmûd Efendi(kolağası), baytar Mehmed Şevkı Efendi(binbaşı), 11 subay(2 batarya); Kale Topçu Taburu: Sâlih Ağa(binbaşı), 27 subay (3 batarya: Mekke, Medine ve Cidde kalelerinde); Cidde Askeri Hastahânesi: Başhekim Dr. Hârun Bey(kaymakam), 10 doktor.— Zabtiyye(Jandarma) Alayı: 5 tabur, 3 taburu Mekke, birer taburu Medine ve Cidde'de, cem'an 22 bölük, Medine taburu 6, diğerleri 4 bölük, cem'an 77 subay.— Hicâz'daki askeri kuvvetlerin yekûnu: 2 piyâde tugayı, 5 taburlu bir jandarma alayı, 2 topçu taburu, 2 muzika bölüğü.

Mekke-i Mükerreme Merkez Sancağı

Mekke şehrinde 7 cami, 68 mescid, 2 kale, bir hükûmet konağı, bir şer'i mahkeme, bir posta-telgraf dâiresi, 2 kışla, bir askeri hastahâne, bir sivil hastahâne, 3 tekke, 12 türbe, 40 çeşme ve sebil, 2 hamam, 3.000 dükkân, 6.500 ev, bir matbaa, 25 mağaza, 2 bedesten, 9 han, 19 rabât, 80 hayvan değirmeni, 7 imâret, 6 medrese, bir ortaokul, 2 kütübhâne, bir muvakkıt-hâne, 60 fırın, 95 kahvehâne, bir eczâhâne, 43 ilkokul, 17 kireçhâne, 2 mezbaha, 8 desti fabrikası, bir gaz deposu, bir karantina-hâne, 2 debbağ-hâne mevcuttur.

S.175-218 arasında Mekke'nin o devirdeki durumu hakkında çok güzel bilgi var. Tâif, Mekke'nin nâhiyesidir. Nâhiye müdürü: Timur Efendi, 9 memur. Tâif kasabasında 1.500 nüfus, 7 cami, 7 mescid, bir medrese, 4 ilkokul, bir kale, bir sûr, bir hükûmet konağı, bir Hicâz valisinin yazlık konağı, bir sebil, 4 tabur alır bir kışla, 400 ev, 200 dükkân, 16 villa, bir hamam, 9 fırın, 10 kasab,2mezbaha, 3 havuz mevcuttur. Bu kış durumudur. Yazın Mekke'den gelenlerle nüfus çok artar.

Medine-i Münevvere Sancağı

Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî Âdil Paşa(müşir, II. Osmâni, I. Mecidi), Muhâfız ve mutasarrıf Osman Ferid Paşa(ferik, I. Osmâni ve Mecidi), Kadı Mehmed Fevzi Efendi(Haremeyn), sancak muhâsebecisi Aziz Efendi, Harem-i Şerif(Ravza-i Mutahhara) müdürü Ahmed Tevfik Efendi(ûlâ sânisi), tahrirât müdürü Fevzi Efendi(sâlise, IV. Mecidi), Meclis-i İdâre-i Livâ âzâsından Seyyid Ebu's-Sûûd Efendi(Haremeyn, III. Mecidi), umûr-ı sıhhiyye müfettişi Dr. Hüsnü Paşa(mirlivâ, IV. Osmâni ve Mecidi); Ferâşet-i Şerife Vekili ve Şeyhu'l-Hutabâ Ahmed Es'ad Efendi(kazasker, I. Osmâni ve Mecidi), Harem-i Şerif nâibi Rif'at Ağa(ûlâ, II. Mecidi), hazinedâr Mehmed Sâlim Ağa(ûlâ sânisi, III. Mecidi), başkâtib Abdülcelil Efendi(mütemâyiz, IV. Mecidi), tahrirât kalemi başkâtibi Sıdkı Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi), bunlardan başka 84 memur. Medine'de Türkçe tedrisat yapan 39 talebeli bir ortaokul var.

Medine şehrinde 10 cami ve mescid, 8 tekke, 17 medrese, bir kale, bir hükûmet konağı, bir ortaokul, 11 ilkokul, bir kışla, 21 sebil, bir hastahâne, bir muvakkıt-hâne, 4.000 ev, 932 dükkân, 18 fırın, 26 kahvehâne, 4 han, 2 çarşı hamamı, 108 rabât, 10 karakolhâne, 12 kütübhâne, 4 boyahâne, 485 hurma bahçesi vardır. Şu kazâlar, Medine sancağına bağlıdır:

Yenbû Kazâsı: Muhâfız ve kaymakam Besim Bey(binbaşı) ve 19 memur. Kasabada 5.000 nüfus, bir hükûmet konağı, 3 cami, 800 ev, 300 dükkân mevcut. Bu kazâya bağlı Hayber nahiyesi vardır.

el-Vech Kazâsı: Muhâfız ve kaymakam Şâkir Efendi ve 5 memur. Vech, Kızıldeniz üzerinde limandır. Kasabada 200 ev, bir cami, bir kale, bir hükûmet konağı, 20 dükkân, 6 karantina barakası, 2.500 nüfus var.

Cidde Sancağı

Mutasarrıf Mehmed Ârifi Bey(mütemâyiz, III. Mecidi), Kadı Mehmed Said Efendi(devriyye müderrisi), sancak muhâsebecisi Rif'at Efendi(mütemâyiz), evkaf müdürü Ahmed İzzet Efendi(sâlise) tahrîrât müdürü Ali Rızâ Efendi, belediye reisi Abdülkerim Efendi(sâlise), Meclis-i İdâre-i Livâ âzâsından Şerif Muhammed bin Mihnâ Efendi(sâniye), liman reisi Ali Efendi(bahriyye kolağası, V. Mecidi), İdâre-i Mahsûsa(Kızıldeniz vapurları) müdürü Şükrü Efendi, sancak merkezinde bunlar dışında 98 memur daha. Ayrıca: Cidde Askeri Hastahânesi başhekimi Dr. Hârun Bey (kaymakam, IV. Mecidi), bir kolağası, bir yüzbaşı doktor(100 yatak). Türkçe tedrisat yapan Cidde ortaokulunda 41 talebe var.

Bahr-i Ahmer(Kızıldeniz) Filosu(merkezi: Cidde): Kumandan Mûsâ Paşa(bahriyye mîrlivâsı), Dr. Hasan Basri Bey(kaymakam, IV. Osmânî), 2 subay. Cidde'de yatan harb gemileri: Edirne Korvet-i Hümâyûnu: Kapdan Ahmed Bey(bahriyye binbaşısı, IV. Osmânî), 13 subay ve 138 er. Muzaffer Korvet-i Hümâyûnu: Kapdan Mehmed Pîri Efendi(bahriyye binbaşısı, V. Mecidi), 16 subay ve 140 er. Bursa Korvet-i Hümâyûnu: Kapdan Sâmi Efendi(bahriyye sağ kolağası), 12 subay ve 101 er. Utârid Korvet-i Hümâyûnu: Kapdan Tevfik Efendi(binbaşı), 10 subay ve 95 er. Necm-Efşân Ganbot-ı Hümâyûnu: Kapdan Mehmed Sâlim Efendi(sağ kolağası), 8 subay ve 70 er.

Cidde'de İngiltere, Fransa, Holanda, İsveç konsolosları, İran başkonsolosu, Avusturya ve Yunanistan konsolos muâvinleri mevcuttur.

Cidde şehrinde tamamı Arab ve Türk 25.000 nüfus, bir hükûmet konağı, bir kale, bir kışla, bir gümrük dâiresi, bir liman dâiresi, bir belediye dâiresi, bir hastahâne, bir telgrafhâne, bir karantina dâiresi, 6 karakolhâne, 5 cami, 30 mescid, 7 türbe, 2 çarşı hamamı, bir su deposu, bir şadırvan, bir gemiler için su deposu, 4 havuz, 9 çeşme, 3.300 ev, 900 dükkân, 10 mağaza, bir boyahâne, 47 hayvan değirmeni, 47 fırın, 40 kahvehâne, bir fabrika, 30 han, 2 lokanta, 10 aşçı dükkânı, bir eczâhâne, bir balıkhâne, bir sadef fabrikası, 2 kireçhâne, bir mezbaha, bir gazhâne, bir ortaokul, 10 ilkokul vardır. Cidde sancağına bağlı:

Leyt Kazâsı: Kaymakam Mustafa Efendi(V. Mecidi), 9 memur. Kasabada bir cami, bir hükûmet konağı, 50 dükkân, 550 ev, hepsi Arab, bazıları Türk 2.000 nüfus var. Bu kazâya bağlı Râbi' nahiyesi müdürü: Nûri Efendi ve 6 memur. Nâhiye merkezi, Cidde'nin epey kuzeyinde ve Kızıldeniz üzerindedir. Kasabada bir kale, bir hükûmet dâiresi, 7 kuyu, 10 sarnıç, 116 ev, 5 cami, 60 dükkân ve 369 Arab nüfus var.

Sonra çok ilgi çekici bilgiler geliyor: Harem-i Şerif'te Osmanlı inşâsı olan kubbe ve sütunların sayılması, son padişah ve devlet büyüklerinin Ravza-i Mutahhara ve Mekke'ye olan bağışları vs. Meselâ II. Mahmud, Medine'de kurdurduğu kütübhâneye 4.569 cilt yazma bağışlamış. Sultân Abdülaziz, Peygamber Türbesi'ne 143 parça çok değerli Uşak halısı göndermiş. II. Mahmud ve I. Abdülmecid, Medine'de birer kütübhâne ile beraber birer medrese de kurdurmuşlar. Abdülmecid Han, kütübhânesine 1.659 kitap yollamış. Dârüssaâde ağası Beşir Ağa kütübhânesinde 2.063 yazma mevcut. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Efendi'nin Medine'ye gönderdiği yazma sayısı ise 5.404. Bu suretle Osmanlılar, yalnız Medine şehrine 22.914 Arabca, Farsca ve Türkçe yazma kitap bağışlamışlar.

Tafsilâtlı eyâlet büdcesi ve fihrist ile, 1889 yılına ait Hicâz sâl-nâmesi nihayete eriyor.

XXV

MISIR — SÛDAN ve HABEŞİSTAN

Mısır Eyâleti

Bu bahsimizde Kuzeydoğu Afrika'daki Osmanlı topraklarına bir göz atacağız. Burada Mısır eyâleti vardır ve 1517 başından beri, bütün Osmanlı eyâletleri arasında protokolde başta gelmiştir ve bu durumunu 1914 sonuna kadar 398 yıl muhafaza etmiştir.

Mısır, Afrika kıt'asının en kuzeydoğusudur. Tarih çağına M. Ö. 4000'lerden hemen sonra ve Mezopotamya'da Sümer'den hemen sonra giren ülkedir. Tarihin en uzun ömürlü devleti, firavunların Mısır imparatorluğu burada kurulmuştur. Medeniyetler beşiği sayılmış çok nâdir ülkelerden biridir. Bütün hayatını Nil nehrinden almaktadır. Çok bol mahsül veren Nil vâdîsi eski devirlerde, dünyanın en kesif nüfûsuyle meskûndur. Asya'dan gelindiğine göre Afrika'nın kapısıdır. Kızıldeniz'le Akdeniz arasında bulunduğu için Hind ülkelerine buradan geçilerek gidilebilmektedir. İşte bütün bu sebeplerden dolayı, bütün çağlarda, en büyük imparatorlukların ihtirasını üzerinde toplamıştır: Âsur imparatorluğunun, Pers imparatorluğunun, İskender imparatorluğunun, Roma imparatorluğunun, Bizans imparatorluğunun, Arab imparatorluğunun, Osmanlı imparatorluğunun ve Britanya imparatorluğunun. En kısa hâkimiyet, bu sonuncu imparatorluğundur.

Süveyş ve Akabe Körfezleri arasında kalan ve kuzeyde Akdeniz'e ulaşan çöl parçasına «Sînâ Yarımadası» denmektedir ve Mısır'ın Asya kıt'asında tabiî bir uzantısıdır. Yarımadanın güneyindeki Tûr-ı Sînâ'da (2.637 metre) Cenâb-ı Hak, Hazret-i Mûsâ'ya hitâb etmiştir. Burası, Filistîn'in güneybatıya doğru uzantısıdır ve Mukaddes Topraklar'a dahildir. Bu çölü aşmadan Mısır'ı istilâ etmek mümkün olmadığı gibi, aksi düşünceyi de söyliyelim, Mısır'ın emniyeti için bu yarımada-çölün Mısır'a dahil olması mutlak bir şarttır. Her devirde böyledir. 6.000 yıl önce de, bugün de. Süveyş Berzahı, Afrika ile Asya'yı ayırmaktadır.

Mısır'ın sekenesi aslen Arab değildir, Arab'laşmıştır. Dil bakımından Arab'laşmıştır ve bugün tamamen Arabca konuşmaktadır. Aslî sekene Arablar ve İbrâniler gibi Sâmî değil, Hâmî ırklardandır. Bu ırk, Eski Mısırca ve onun devâmı olan Kopt dili (Kıbtî) konuşurken, Arabca, VII. asrın başlarından XVIII. asra kadar Kopt dilinin yerine geçmiştir. XVIII. asırdan sonra Kopt dili konuşan Mısırlı kalmamış, Arabca'nın hâkimiyeti İslâm dininden bile ileri safhada olmuştur. Zîrâ İslâm dîni Mısır halkının tamâmını elde edememiştir. Hâlâ halkın % 7'si Hıristiyan'dır. Mezhebleri, Ortodoks mezheblerden biridir (çok az Katolik ve Protestan Kıbtî de vardır). Fakat bu Hıristiyan Mısırlılar da istisnâsız Arabca konuşurlar.

İşte «fellâh» denilen bu Hâmî asıllı, fakat dil bakımından Sâmî'leşen halkın üzerine ilk istilâ tabakası olarak VII. asrın başlarından itibaren Arab ırkı eklenmiştir. Mısır'ı Hazret-i Ömer'in emriyle Amr ibnü'l-Âs, Bizans'tan fethetmiştir. Arablar, ya çölde bedevî olarak yaşamışlar, veya daha çok şehirlere yerleşmişlerdir. Üçüncü ırkî tabaka, Türkler'dir. Arablar'la beraber denecek kadar erken zamanlarda Mısır'a yerleşmiye başlamışlarsa da, sayıları hiç bir zaman Arablar kadar kesîf olmamıştır, fakat gene de çok fazladır. Hele Mısır'da kesin ve kesiksiz Türk hâkimiyetinin başladığı 1250'den Türk hâkimiyetinin sonu olan 1914'e kadar büyük Türk nüfus bu ülkeye akmış, fakat bugün tamamına yakını dil bakımından Arab'laşmıştır. Osmanlılar, Mısır'ı, diğer bir Türk imparatorluğundan, Memlûkler'den almışlardır. Memlûkler'in ikinci devresinde ve Osmanlı çağında da Mısır'a Çerkes, Abaza gibi Kuzey Kafkas kavimleri gelmişlerse de, bunlar Türkçe konuştukları için, Türk mütalaa edilmek gerekir. Arnavut ve az sayıdaki Boşnaklar da öyle.

Mısır Müslümanı'nın mezhebi Sünnî/Şâfiî'dir. Mısır uzunca müddet Şîî Fâtımî idaresinde kalmış, Sünnî'liğin şampiyonu ve Sünnî/Şâfiî olan Salâhaddîn Eyyûbî, Fâtımîler'e son vermiştir. Mısır'da artık Şîî yoktur. Yalnız Şâfiî mezhebinin yanında hayli Hanefî de bulunmaktadır. Hanefî mezhebini Türkler getirmişlerdir. Bu mezhep mensupları bilhassa Kahire ve İskenderiyye gibi büyük şehirlerdedir ve çoğu Türk asıllıdır.

Nil, delta hâlinde Akdeniz'e dökülmekte ve Kızıldeniz'e aşağı yukarı paralel olarak akmaktadır. Bütün hayat Delta'da ve Nil vâdîsindedir. Delta'ya «Aşağı Mısır», güneyinde kalan Nil vâdîsine de «Yukarı Mısır» denilir, klasik tâbirlerdir. Ülke aslında bir milyon kilometre kare kadardır ama, gerisi çöldür. Bütün hayat,

nüfus, tarım ve zenginlik deltada ve Nil vâdîsindedir ki, Mısır toprağının çok küçük bir kısmını teşkîl eder. Kızıldeniz, hattâ Delta'nın batısında kalan Akdeniz sahilleri bile çöldür, verimsizdir, çok seyrek ve ekserisi göçebe nüfusla meskûndur. Nil, güneye doğru uzanmaktadır. Nil'in 6 Şelâle'si vardır. 2. Şelâle'nin az kuzeyindeki Halfa Vâdîsi'nden güneyi artık Mısır değil, Sûdan sayılmakta ve Sûdân'ın kuzey kesimine «Nübye» denilmektedir. Yani 6 şelâleden ancak biri Mısır'da, diğer 5'i Nübye'de kalmaktadır. Sûdan, doğrudan doğruya veya tâbî yerli Müslüman devletler vasıtasıyle Mısır eyâletine bağlıdır. Fakat Sûdân'ın Kızıldeniz kıyıları Mısır eyâletine değil, Osmanlılar'ın Habeş eyâletine bağlıdır. Kızıldeniz'in Sûdan kıyılarında Sevâkin sancağı bulunmakdır, Habeş eyâletinin sancağı, hattâ bazan merkezidir. İslâm dini ve Arabca, Sûdân'ı kuzeyden güneye doğru her asır biraz daha istilâ etmiştir. Sûdân'ın güneyinde Hâmî değil Zenci ırklar vardır ve gittikçe güneye çekilmekle beraber, kuzey Sûdan'da da çok Zenci kanı karışmıştır. Nil, Sûdan'dan da güneye inmekte, Uganda topraklarını da geçtikten sonra Viktorya Gölü'ne dökülmektedir. Uganda da XIX. asırda Mısır eyâletinin bir parçasını teşkîl etmiştir. Habeş eyâleti ise, Eritre, Somali, Habeşistan topraklarında yayılmakta, Asya'da Hicâz'ı da içine almaktadır. Binâenaleyh Afrika'nın bu kuzeydoğu kesiminde Osmanlılar'ın Mısır ve Habeş eyâletleri bulunmuştur.

Mısır'da çok büyük şehirler Kahire ile İskenderiyye'dir. Büyük İskender'in kurduğu İskenderiyye, Akdeniz üzerinde Osmanlı devrinde de çok işlek liman olmakla beraber, Antikite'deki bir milyon nüfusunu ve azametini çoktan kaybetmiştir. Kahire ise, daima dünyanın en büyük bir kaç şehrinden biridir ve Osmanlı Cihan Devleti'nin Istanbul'dan sonraki en büyük ve kalabalık şehridir. Âbideleri bakımından da hârikulâde bir zenginliktedir. Üstelik imparatorluk taht şehri olarak, padişahın tâcındaki imparatorluk pırlantalarından biridir. Kızıldeniz üzerinde Süveyş, Akdeniz üzerinde İskenderiyye, Dümyât ve Reşîd limanları, Osmanlı bahriyye sancak merkezleridir.

Mısır eyâletinin batısı Trâblusgarb eyâleti ile sınırlıdır. Güneydoğuda Habeş eyâleti uzanmaktadır. Sînâ'da Suriye eyâleti ile birleşir. Port-Saîd limanı, XIX. asrın ortalarına kadar yoktur. İsmâîliyye limanı da öyle.

Mısır'ın nüfusu XVII. asırdan sonra azalmıştır. Evliyâ'dan Dümyât'ın 300.000 (X, 743), Asyût'un 46.000 (X, 792) nüfusu olduğu anlaşılmaktadır ve bu nüfus, eski devirlerdeki Mısır nüfusu-

na göre gene azdır. Fakat XIX. asır başlarında Kahire âbideleri hâlâ Avrupalılar'ın gözlerini kamaştırır. Bugün de öyle. Hellert (*Atlas*, 72b), Tulun, Hakîm, Sultan Hasan ve Lûbe'l-Uzâb Camileri'nin Kahire'nin sonsuz camileri içinde en güzelleri olduğunu, 400 cami, 1.300 han, 1.200 kahvehâne, 70 çarşı hamamı, 300 sarnıç, çevrede 3 ölü şehir (Eski Mısır'dan Menfis, Protelemeler'den Helyopolis, Fâtımîler öncesi Arab devrinden Fustât) bulunduğunu söyler.

Mısır'da «fellâh» denen ve toprak sahibi olmıyan köylü çiftçi ve şehirlerin aynı menşe'deki halkı çok sefildir. Orta tabakayı Arablar, yüksek tabakayı Türkler teşkîl eder. Osmanlı devrinde manzara böyledir. Sosyal sınıflar arasında uçurum çok büyüktür. Hindistan'a benzer. Rumeli ve Anadolu gibi sınıflar arasındaki fark ehemmiyetsiz değil, çok derindir. XVII. asrın ilk yıllarında Polonyalı Simeon şöyle der (s. 110-1):

«Zenci esirlerin üçü, bir beyaz esire bedeldir. Bir zenci cariye veya genç kölenin fiatı bir altındır... Şehirlerdeki fellâhlar, aşağı tabaka Arab halkı, bağrı açık, sarkık dudaklı, mekrûh çehreli, küstah ve hayâsız insanlardır. Hiç utanmazlar. İyiyi kötüden temyîz edemezler. Su üzerine def'i hâcet ederler. Aynı suyu içerler. Çok pistirler. Kadınlar da ayıp bilmezler. Çırıl çıplak dolaşırlar. Hamama peştemalsiz girerler. Tellâkler onları yatırıp ayıp yerlerini yıkarlar. Odun kıttır ve lükstür. Külhanlarda çok defa «zebil» denen gübre yakıldığı için ortalığı duman ve ağır bir koku sarar. Türkler'in temizlikleri, hamamları, helâları, terbiyeleri, edebleri, huzurları ile Arablar'ınkinin hiç bir ilgisi yoktur. Türkler son derecede temiz, nazik ve edebli kimselerdir, yere tükürmeyi bile çok ayıp sayarlar. Arab ülkelerinde bir Türk'le Arab, yüzlerine bakmıya hâcet kalmadan, davranışlarındaki terbiye derecesi ile o anda tefrik edilirler. Arablar'ın yapmadığı iğrenç ve pis iş yoktur. Böyle olduğu halde kendilerini asıl Müslüman, Türkler'i sonradan olma yarım Müslüman saymaları hayret verir. Halbuki dine, camie Türkler kadar asla saygı göstermezler».

Türk nüfus, tabiatiyle Sûdân'a da asker, idareci, tacir olarak inmiştir. Kavalalılar devrinde de Sûdan'da Türk askeri ve tacirleri ağırlık taşıyordu. Valiler Türk'tü. XIX. asır ortalarında 8,5 milyon nüfus tahmîn ediliyordu. Mehdî hareketinde 6.750.000 nüfusu kıtlık, hastalık, harb ve katliâmların kırdığı ileri sürülmüştür (*İslâm Ans.*, X, 780a-1a).

Mısır Beylerbeyileri (x)

1 — Yûnus Paşa(24.I. — 25.VIII.1517) = 0, 7, 2)
2 — Mehmed Hayrbey Paşa(25.VIII.1517 — 29.IX.1522 = 5, 1, 5)
3 — Dâmâd Çoban Mustafa Paşa(29.IX.1522 — 27.V.1523 = 0, 7, 28)
4 — Güzelce Kasım Paşa(27.V. — 1.VII.1523 = 0, 1, 5)
5 — Hâin Ahmed Paşa(1.VII.1523 — VIII.1524 = 1, 1)
6 — Güzelce Kasım Paşa(2. defa: VIII.1524 — 14.VI.1525 = 0, 10)(cem'an: 0, 11, 5)
7 — Hâdim Süleyman Paşa(Sadrâzam)(14.VI.1525 — 7.I.1535 = 9, 6, 23)
8 — Husrev Paşa(7.I.1535 — 10.XII.1536 = 1, 11, 4)
9 — Hâdim Süleyman Paşa(Sadrâzam)(2. defa: 10.XII.1536 — 8.VI. 1538 = 1, 5, 29)(cem'an: 11, 0, 22)
10 — Dâvûd Paşa(8.VI.1538 — 11.III.1549 = 10, 9, 3)
11 — Semiz Ali Paşa(Sadrâzam)(11.III.1549 — 5.I.1554 = 4, 9, 25)
12 — Sultân-zâde Dukaginoğlu Mehmed Paşa(5.I.1554 — 5.III.1556 = 2, 2, 1)
13 — İskender Paşa(5.III.1556 — 7.V.1559 = 3, 2, 3)
14 — Hâdim Ali Paşa(7.V.1559 — 25.VIII.1560 = 1, 3, 19)
15 — Lala Şâhin Paşa(25.VIII.1560 — 26.I.1564 = 3, 5, 2)
16 — Sofu Ali Paşa(26.I.1564 — 20.IV. 1566 = 2, 2, 25)
17 — Dâmâd Mahmud Paşa(20.IV.1566 — 26.XII.1567 = 1, 8, 6)
18 — Koca Sinan Paşa(Sadrâzam)(26.XII.1567 — 13.XII.1568 = 0, 11, 18)
19 — Çerkes İskender Paşa(13.XII.1568 — 24.VI.1571 = 2, 6, 12)
20 — Koca Sinan Paşa(Sadrâzam)(2. defa: 24.VI.1571 — 2. V. 1573 = 1, 10, 8)(cem'an: 2, 9, 26)
21 — Bodur Hüseyin Paşa(2.V.1573 — 13.I.1575 = 1, 8, 12)
22 — Hâdim Mesih Paşa(Sadrâzam)(13.I.1575 — 28.VI.1580 = 5, 5, 16)
23 — Hâdim Hasan Paşa(28.VI.1580 — 16.V.1583 = 2, 10, 18)
24 — Dâmâd İbrahim Paşa(Sadrâzam)(16.V.1583 — 7.X.1585 = 2, 4, 22)
25 — Defterdâr Sinan Paşa(7.X.1585 — 30.V.1587 = 1, 7, 24)
26 — Üveys Paşa(30.V.1587 — 30.IV.1591 = 3, 11, 1)
27 — Hâdim Hâfız Ahmed Paşa(30.IV.1591 — 10.V.1595 = 4, 0, 10)
28 — Kurd Mehmed Paşa(10.V.1595 — 30.III.1596 = 0, 10, 21)
29 — Seyyid Emin Mehmed Paşa(30.III.1596 — 16.VII.1598 = 2, 4, 17)
30 — Hızır Paşa(16.VII.1598 — 13.VII.1601 = 2, 1, 28)
31 — Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa(Sadrâzam)(13.VII.1601 — 14.IX.1603 = 2, 2, 2)
32 — Hacı İbrahim Paşa(14.IX.1603 — 24.IX.1603 = 1, 0, 10)
33 — Gürcü Mehmed Paşa(24.IX.1603 — 16.VII.1605 = 1, 9, 22)
34 — Yemenli Hüseyinoğlu Hasan Paşa(16.VII.1605 — 27.V.1607 = 1, 10, 12)
35 — Dâmâd Öküz Mehmed Paşa(Sadrâzam) (27.V.1607 — 12.VII.1611 = 4, 1, 16)
36 — Sofu Mehmed Paşa(12.VII.1611 — 29.IV.1615 = 3, 9, 18)
37 — Nişancı Ahmed Paşa(29.IV.1615 — 8.II.1618 = 2, 9, 9)
38 — Lefkeli Mustafa Paşa(Sadrâzam) (8.II.1618 — 31.X.1618 = 0, 10, 22)
39 — Câfer Paşa(31.X.1618 — 6.VIII.1619 = 0, 9, 6)
40 — Ispartalı Mustafa Paşa(6.VIII.1619 — 17.VIII.1620 = 1, 0, 12)

(x) İstisnasız hepsi «vezir» pâyesinde.

41 — Mere Hüseyin Paşa(Sadrâzam) (17.VIII.1620 — 4.II.1622 = 1, 5, 18)
42 — Mehmed Bâbur Paşa(4.II.1622 — 16.VII.1622 = 0, 5, 11)
43 — Silâhdâr İbrahim Paşa(16.VII.1622 — 5.VII.1623 = 0, 11, 20)
44 — Kara Mustafa Paşa(Sadrâzam) (5.VII.1623 — 12.X.1623 = 0, 3, 8)
45 — Çesteci Ali Paşa(12.X.1623 — 12.II. 1624 = 0, 4, 1)
46 — Kara Mustafa Paşa(Sadrâzam) (2. defa: 12.II.1624 — 16.V.1626 = 2, 3, 2) (cem'an: 2, 6, 10)
47 — Dâmâd Bayram Paşa(Sadrâzam)(16.V.1626 — 9.IX.1628 = 3, 3, 24)
48 — Tabanıyassı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(9.IX.1628 — 15.X.1630 = 2, 1, 6)
49 — Mûsâ Paşa(15.X.1630 — 11.VII.1631 = 0, 8, 27)
50 — Dâmâd Halil Paşa(Sadrâzam)(11.VII.1631 — 13.III.1633 = 1, 8, 3)
51 — Bakırcı Kara Ahmed Paşa(13.III.1633 — 7.X.1635 = 2, 7, 2)
52 — Deli Hüseyin Paşa(Sadrâzam)(17.X.1635 — 24.IX.1638 = 2, 11, 8)
53 — Civankapıcıbaşı Semin Mehmed Paşa(Sadrâzam)(24.IX.1638 — 29. VIII.1640 = 1, 10, 5)
54 — Nakkaş Mustafa Paşa(29.VIII.1640 — 3.X.1642 = 2, 1, 5)
55 — Maksud Paşa(3.X.1642 — 22.IV.1644 = 1, 6, 20)
56 — Eyyûb Paşa(22.IV.1644 — 15.IV.1646 = 1, 11, 23)
57 — Haydar Ağa-zâde Mehmed Paşa(15.IV.1646 — 2.XII.1647 = 1, 7, 17)
58 — Mostarlı Mustafa Paşa(2.XII.1647 — 20.XII.1647 = 0, 0, 18)
59 — Küçükçavuş Şeref Mehmed Paşa(20.XII.1647 — III.1649 = 1, 3)
60 — Tarhuncu Ahmed Paşa(Sadrâzam)(III.1649 — II.1650 = 0, 11)
61 — Hâdim Abdurrahman Paşa(II.1650 — 9.IX.1652 = 2, 7)
62 — Haseki Mehmed Paşa(9.IX.1652 — 28.V.1656 = 3, 8, 19)
63 — Halıcı Dâmâdı Mustafa Paşa(28.V.1656 — 20.VI.1657 = 1, 0, 23)
64 — Şehsüvâr-zâde Gazi Mehmed Paşa(20.VI.1657 — VI.1660 = 3, 0)
65 — Gürcü Mustafa Paşa(VI.1660 — 23.V.1661 = 0, 11)
66 — Defterdâr Melek İbrahim Paşa(23.V.1661 — 1.IV.1664 = 2, 10, 9)
67 — Silâhdâr Ömer Paşa(1.IV.1664 — 20.II.1667 = 2, 10, 19)
68 — Sofu İbrahim Paşa(20.II.1667 — 14.XI.1668 = 1, 8, 22)
69 — Karakaş Ali Paşa(14.XI.1668 — 29.XII.1669 = 1, 1, 15)
70 — Kara İbrahim Paşa(Sadrâzam)(29.XII.1669 — 9.VI.1673 = 3, 5, 1)
71 — Cânbulad-zâde Hüseyin Paşa(9.VI.1673 — 27.VIII.1675 = 2, 2, 18)
72 — Defterdâr Ahmed Paşa(27.VIII.1675 — 11.V.1676 = 0, 8, 15)
73 — Şehîd Abdurrahman Abdi Paşa(son Budin beylerbeyisi)(11.V.1676 — 18.VI.1680 = 4, 1, 8)
74 — Boşnak Osman Paşa(18.VI.1680 — V.1683 = 2, 11)
75 — Hamza Paşa(V.1683 — IV.1687 = 3, 11)
76 — Hasan Paşa(IV.1687 — 14.XI.1687 = 0, 7)
77 — Dâmâd Enişte Hasan Paşa(Sadrâzam)(14.XI.1687 — 15.X.1689 = 1, 11, 1)
78 — Müfettiş Kâhya Sarhoş Ahmed Paşa(15.X.1689 — 13.IV.1691 1, 5, 29)
79 — Moralı Hazinedâr Ali Paşa(13.IV.1691 — VII.1695 = 4, 3)
80 — Çelebi İsmail Paşa(VII.1695 — X.1697 = 2, 3)
81 — Boşnak Fırârî Sarı Hüseyin Paşa(X.1697 — 9.X.1699 = 2, 0)
82 — Kara Mehmed Paşa(9.X.1699 — 6.V.1704 = 4, 6 ,18)
83 — Baltacı Süleyman Paşa(6.V.1704 — 7.X.1704 = 0, 5, 0)
84 — Râmî Mehmed Paşa(Sadrâzam)(7.X.1704 — VIII.1706 = 1, 10)

85 — Dellâk Ali Paşa(VIII.1706 — IX.1707 = 1, 1)
86 — Dâmâd Enişte Hasan Paşa(Sadrâzam)(2. defa: IX.1707 — 28.X. 1709 = 2, 1)(cem'an: 4, 0, 1)
87 — Moralı İbrahim Paşa(28.X.1709 — VIII.1710 = 1, 10)
88 — Köseç Halil Paşa(VIII.1710 — VIII.1711 = 1, 0)
89 — Velî Paşa(VIII.1711 — VIII.1714 = 3, 0)
90 — Abdi Paşa(VIII.1714 — VI.1717 = 2, 10)
91 — Dellâk Kâhya Ali Paşa(2. defa: VI.1717 — 9.IX.1720 = 3, 6)(cem'an: 4, 7)
92 — Receb Paşa(9.IX.1720 — 30.IV.1721 = 0, 7, 21)
93 — Nişancı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(30.IV.1721 — IX.1725 = 4, 5)
94 — Moralı Ali Paşa(IX.1725 — II.1726 = 0, 5)
95 — Nişancı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(2. defa: II.1726 — X.1727 = 1. 8)(cem'an: 6, 1)
96 — Alâiyeli Silâhdâr Ebû-Bekir Paşa(X.1727 — 10.VII.1729 = 1, 9)
97 — Abdi Paşa(2. defa: 10.VII.1729 — VII. sonları 1729 = bir kaç gün)
98 — Köprülü-zâde Abdullah Paşa(VII. sonları 1729 — VII.1733 = 4, 0)
99 — Silâhdâr Dâmâd Mehmed Paşa(Sadrâzam)(VII.1733 — 1733 sonları = bir kaç ay)
100 — Muhassıl Osman Paşa(1733 sonları — XII. 1733)
101 — Köprülü-zâde Abdullah Paşa(2. defa: XII.1733 — 1734)(cem'an: 4 yıl, bir kaç ay)
102 — Alâiyeli Silâhdâr Ebû-Bekir Paşa(2. defa: 1734 — XII.1734)(cem'an: 2 yıl, bir kaç ay)
103 — Hekimoğlu Ali Paşa(Sadrâzam)(XII.1734 — 1739 = 5)
104 — Azm-zâde Süleyman Paşa(1739 — 1741 = 2)
105 — Yahyâ Paşa(1741 — 3.VII.1743 = 2)
106 — Yedekci Said Mehmed Paşa(3.VII.1743 — III.1744 = 0, 8)
107 — Dâmâd Koca Mehmed Râgıb Paşa(Sadrâzam)(III.1744 — IX.1748 = 4, 6)
108 — Ali Paşa(106'nın yeğeni)(IX.1748 — 1749 = 1)
109 — Hacı Şehlâ Ahmed Paşa(Sadrâzam)(1749 — 1750 = 1)
110 — Hasan Paşa-zâde Abdullah Paşa(1750 — 1752 = 2)
111 — Melek Mehmed Paşa(1752 — 1753 = 1)
112 — Baltacı-zâde Mustafa Paşa(1753)
113 — Divitdâr Mehmed Paşa(Sadrâzam)(X.1753 — XI.1753 = 0, 1)
114 — Şârâvî Hasan Paşa(XI.1753 — X.1755 = 2)
115 — Hekimoğlu Ali Paşa(Sadrâzam)(2. defa: X.1755 — IV.1757 = 1, 6)(cem'an: 6, 6)
116 — Azm-zâde Sâdeddin Paşa(IV.1757 — X.1757 = 0, 6)(104'ün yeğeni)
117 — Said Paşa(X.1757 — 1758 = 1)
118 — Bâhir Köse Mustafa Paşa(Sadrâzam)(1758 — 1760 = 2)
119 — Kâmil Ahmed Paşa(1760 — 1762 = 2)
120 — Ebû-Bekir Râsim Paşa(1762 — 1763 = 1)
121 — Ahıskalı Mehmed Paşa(1763 — 1764 = 1)
122 — Hacı Ahmed Paşa(1764)
123 — Hacı Hasan Paşa(1764 — 1765 = 1)
124 — Silâhdâr Mâhir Hamza Paşa(1765 — 1766 = 1)
125 — Çelebi Mehmed Paşa(1766 — IV.1767 = 1)
126 — Râkım Mehmed Paşa(IV.1767 — 1768 = 1)

127 — Köprülü-zâde Ahmed Paşa(1768 — 1769 = 1)
128 — Divitdâr Mehmed Paşa(Sadrâzam)(2. defa: 1769)
129 — Kelleci Osman Paşa(1769 — 1772 = 3)
130 — Vekil Osman Paşa(1772 — 1773 = 1)
131 — Kara Halil Paşa(1773 — 1774 = 1)
132 — Hacı İbrahim Paşa(1774 — 1775 = 1)
133 — İzzet Paşa(1775 — 1777 = 2)
134 — İzzet Ahmed Paşa(1777)
135 — Boşnak Osman Paşa(1777 — 1778 = 1)
136 — Dâmâd Silâhdâr Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1778 — 1785 = 7)
137 — Yeğen Mehmed Paşa(1785 — 1787 = 2)
138 — Selim Sırrı Paşa(1787)
139 — Abdi Paşa(1787 — 1789 = 2)
140 — İsmail Paşa(1789 — 1791 = 2)
141 — Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1791 — 1794 = 3)
142 — Sâlih Paşa(1794 — 1796 = 2)
143 — Lokmacı Bekir Paşa(1796 — 1798 = 2)
144 — Azın-zâde Abdullah Paşa(116'nın yeğeni)(1798 — VIII.1799 = 1) (x)
145 — Azın-zâde Nasûh Paşa(116'nın oğlu)(VIII.1799 — XII.1800 = 1, 4)
146 — Ebû-Merak Mehmed Paşa(XII.1800 — 1801 = 1)
147 — Mehmed Husrev Paşa(Sadrâzam)(1801 — 1803 = 2)
148 — Trabluslu Ali Paşa(1803)
149 — Hurşid Ahmed Paşa(Sadrâzam)(1803 — 8.VII.1805 = 2)
150 — Kavalalı Mehmed Ali Paşa(8.VII.1805 — 1.VIII.1849 = 44, 0, 24)(xx)
151 — Hacı Abbas Hilmi Paşa(I.Abbas Paşa)(150'nin torunu)(1.VIII.1849 — 13.VII.1854 = 4, 11, 13)
152 — Mehmed Said Paşa(150'nin oğlu)(13.VII.1854 — 18.XII.1863 = 9, 6, 6)
153 — İsmail Paşa(150'nin torunu)(18.XII.1863 — 25.VII.1879 = 15, 7, 8)(xxx)
154 — Mehmed Tevfik Paşa(153'ün oğlu)(25.VII.1879 — 7.I.1892 = 12, 5, 13)
155 — Hacı Abbas Hilmi Paşa(II. Abbas Paşa)(154'ün oğlu)(7.I.1892 — 19.XII.1914 = 22, 11, 13)

19.XII.1914: Mısır'da Osmanlı Hâkimiyetinin Sonu.

Mısır'da valilik müddetleri 4 yılı dolduranlar:

1 — Kavalalı Mehmed Ali Paşa(1805 — 1849): 44, 0, 24
2 — Hıdîv Abbas Paşa((1892 — 1914): 22, 11, 13
3 — Hıdîv İsmail Paşa(1863 — 1879): 15, 7, 8
4 — Hıdîv Tevfik Paşa(1879 — 1892): 12, 3, 13
5 — Sadrâzam Süleyman Paşa(1525 — 1535 + 1536 — 1538): 11, 0, 22
6 — Dâvûd Paşa(1538 — 1549): 10, 9, 3
7 — Kavalalı Said Paşa(1854 — 1863): 9, 6, 6
8 — Sadrâzam Dâmâd Mehmed Paşa(1778 — 1785): 7
9 — Sadrâzam Hekîmoğlu Ali Paşa(1734 — 1739 + 1755 — 1757): 6, 6

(x) Mısır'da Fransız işgali: 22.VII.1798 — 29.VIII.1801 = 3, 1, 8.
(xx) 1845 tarihinden itibaren kendisi ve bütün halefleri, vezîr'liğin üzerinde sadâret-i uzmâ pâyesi ile. 1805 — 1866'da «Mısır beylerbeyisi» değil «Mısır valisi» denilmiştir.
(xxx) 2.VI.1866'dan itibaren kendisi ve halefleri «hıdîv» unvânıyle.

10 — Sadrâzam Nişancı Mehmed Paşa(1721 — 1725 + 1726 — 1727): 6, 1
11 — Sadrâzam Mesih Paşa(1575 — 1580): 5, 5, 16
12 — Hayrbay(1517 — 1522): 5, 1, 5
13 — I. Abbas Paşa(1849 — 1854): 4, 11, 13
14 — Sadrâzam Semiz Ali Paşa(1549 — 1554): 4, 9, 25
15 — Kâhya Ali Paşa(1706 — 1707 + 1717 — 1720): 4, 7
16 — Kara Mehmed Paşa(1699 — 1704): 4, 6, 18
17 — Köprülü-zâde Abdullah Paşa(1729 — 1733 + 1733 — 1734): 4, 6
18 — Sadrâzam Dâmâd Râgıb Paşa(1744 — 1748): 4, 6
19 — Moralı Ali Paşa(1691 — 1695): 4, 3
20 — Sadrâzam Dâmâd Öküz Mehmed Paşa(1607 — 1611): 4, 1, 16
21 — Şehîd Abdurrahman Abdi Paşa(1676 — 1680): 4, 1, 8
22 — Hâfız Ahmed Paşa(1591 — 1595): 4, 0, 10
23 — Sadrâzam Dâmâd Enişte Hasan Paşa(1687 — 1689 + 1707 — 1709): 4, 0, 1

Habeş Beylerbeyileri

1 — Özdemir Paşa(5.VII.1555 — 1560 = 5)
2 — Özdemiroğlu Osman Paşa(1'in oğlu)(Vezîr-i âzam)(1560 — 16.I.1568 = 8)
3 — Hüseyin Paşa(16.I.1568 — 3.XII.1570 = 2, 10, 18)
4 — İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa(3.XII.1570 — 3.III.1573 = 2, 3, 1)
5 — Rıdvan Paşa(3.III.1573 — VII. 1574 = 1, 4)
6 — Mustafa Paşa(VII.1574 — 1576 = 2)
7 — Mehmed Bey(1576 — 29.V.1577 = 1)(x)
8 — Ramazânoğlu Kubâd Paşa-zâde Uzun Süleyman Paşa(29.V.1577 — 25.VI.1577 = 0, 0, 27)
9 — Ramazânoğlu Ahmed Paşa(25.VI.1577 — 30.III.1579 = 1, 9, 5) (xx) (8'in kardeşi)
10 — Ramazânoğlu Süleyman Paşa(2. defa: 30.III.1579 — 14.XII.1579 = 0, 8, 15)
11 — Hızır Paşa(14.XII.1579 — 21.XII.1582 = 3, 0, 8)
12 — Mustafa Paşa(2. defa: 21.XII.1582 — XII.1589 = 7,0)(2 def'ada: 9 yıl)
13 — Hudâverdi Paşa(XII.1589 — 24.III.1594 = 4, 3)
14 — Tat Ali Paşa(24.III.1594 — 3.VII.1601 = 7, 3, 10)
15 — İbrâhim Paşa(3. VII.1601 — X.1604 = 3, 3)
16 — Yemen Beylerbeyisi Hasan Paşa-zâde Mehmed Paşa(X.1604 — 1607 = 3)
17 — Mehmed Paşa(1607 — 4.IX.1607 = bir kaç ay)
18 — Murtazâ Paşa(4.IX.1607 — 1612 = 5)
19 — Bâyezid Paşa(1612 = bir kaç ay)
20 — Hasan Paşa(1612 — 1619 = 7)
21 — Mahmud Paşa(1619 —9.III.1621 = 2)
22 — Acem-zâde Paşa(9.III.1621 — 9.V.1622 = 1, 2, 1)
23 — Ahmed Paşa(9.V.1622 — 1627 = 5)
24 — Aydın Paşa(1627 — 1630a = 3)

(x) Eyâletin en kıdemli sancak beyi olarak vekâleten.
(xx) Addikarro meydan muhârebesinde şehîd oldu *(La Guerre Turco-Abisina del 1579, Oriento Moderno,* I, 634-6, 684-91).

25 — Mostarlı Mustafa Paşa(1630a — 1640 = 10)
26 — Mehmed Paşa(1640 — 14.XI.1644 = 4)
27 — Hasan Paşa(14.XI.1644 — 14.X.1650 = 5, 11, 0)
28 — İbrahim Paşa(14.X.1650 — 30.VI.1653 = 2, 8, 17)
29 — Boşnak Mustafa Paşa(30.VI.1653 — 4.III.1660 = 6, 8, 4)
30 — Hasan Paşa(2. defa: 4.III.1660 — 18.IV.1661 = 1, 1, 15)(2 defada: 7, 0, 15)
31 — Boşnak Mustafa Paşa(2. defa: 18.IV.1661 — 1665a = 4)(2 defada: 10, 8, 4)
32 — Bodur Süleyman Paşa(1665a — 1671 = 6)
33 — Ömer Paşa(1671 — 1679 = 8)
34 — Hasan Paşa(1679 — 20.XI.1691 = 12)
35 — Arnavud Hasan Paşa(20.XI.1691 — 1695a = 3 küsur)
36 — Mehmed Paşa(1695a — 23.V.1701 = 6)
37 — diğer Mehmed Paşa(23.V.1701 — 1701b = bir kaç ay)
38 — Süleyman Paşa(1701b — 11.X.1703 = 2)
39 — Hacı Halil Paşa 11.X.1703 — 2.X.1708 = 4, 11, 22)
40 — Mehmed Paşa(2. defa. 2.X.1708 — 25.X.1714 = 6, 0, 24)(2 defada: 6 yıl, bir kaç ay)
41 — Osman Paşa(25.X.1714 — 1716 =2)
42 — ..Paşa(1716 — XII.1724 = 8)
43 — Ebû-Bekir Paşa(XII.1724 — 1734 = 10)
44 — Ahmed Paşa(1734 — 1740 = 6)
45 — İskender Paşa(1740 — IV.1743 = 3)
46 — Ahmed Paşa(2. defa: IV.1743 — 1750 = 7)(2 defada: 13)
47 — Osman Paşa(1750 — 16.I.1751 = 1)
48 — Hacı Ebû-Bekir Paşa(16.I.1751 — 1752 = 1)
49 — Seyyid Ahmed Paşa(1752 — 1756 = 4)
50 — Mûsâ Paşa(1756 — 6.VII.1756 = bir kaç ay)
51 — Seyyid Mehmed Paşa(Sadrâzam)(6.VII.1756 — 30.IX.1757 = 1, 2, 25)
52 — Dayı-zâde Mehmed Paşa(30.IX.1757 — 11.I.1758 = 0, 3, 11)
53 — Seyyid Mehmed Paşa(Sadrâzam)(2. defa: 11.I.1758 — 4.IX.1758 = 0, 7, 24)(2 defada: 1, 10, 19)
54 — Nâilî Abdullah Paşa(Sadrâzam)(4.IX.1758 — 25.VIII.1759 = 0, 11, 21)
55 — Sâdullah Paşa(25.VIII.1759 — 13.VIII.1760 = 0, 11, 19)
56 — (Sadrâzam)Mustafa Paşa(13.VIII.1760 — 13.VII.1762 = 1, 11, 11)
57 — Ali Paşa(Kapdân-ı Deryâ)(23.VII.1762 — 1.VII.1764 = 1, 11, 9)
58 — Sâlih Paşa(1.VII.1764 — 14.XII.1765 = 1, 5, 14)
59 — Seyyid Ahmed Paşa(14.XII.1765 — 30.V.17 7 = 1, 5, 17)
60 — Hacı Ahmed Paşa(30.V.1767 — 11.XI.1768 = 1, 5, 12)
61 — Mehmed Râkım Paşa(11.XI.1768 — 13.VII.1769 = 0, 8, 2)
62 — Hamza Hâmid Paşa(Sadrâzam)(13.VII.1769— 10.VII.1770 = 0, 11, 28)
63 — Hacı Ömer Paşa(10.VII.1770 — 10.VII.1774 = 4, 0, 1)
64 — Hacı Halil Paşa(10.VII.1774 — 4.III.1775 = 0, 7, 25)
65 — Seyyid Osman Paşa(4.III.1775 — 9.II.1777 = 1, 11, 6)
66 — Nabluslu Mustafa Paşa(9.II.1777 — 10.III.1778 = 1, 0, 29)
67 — Hacı İbrahim Paşa(10.III.1778 — 17.XII.1781 = 3, 8, 8)
68 — Yûsuf Paşa(17.XII.1781 — 6.V.1783 = 1, 4, 20)
69 — Silâhdâr Mehmed Paşa(Sadrâzam)(6.V.1783 — 10.VI.1783 = 0, 1, 5)
70 — Ali Paşa(Mısır Vâlisi)(10.VI.1783 — 13.I.1785 = 1, 7, 3)

71 — Seyyid Hacı Mustafa Paşa(13.I.1785 — 25.IV.1785 = 0, 3, 13)
72 — İbrahim Paşa(no. 67)-zâde Mehmed Paşa(25.IV.1785 — 6.III.1786 = 0, 10, 11)
73 — Hacı Ahmed Paşa(6.III.1786 — 22.IV.1787 = 1, 1, 17)
74 — İzzet Mehmed Paşa(22.IV.1787 — 7.VII.1789 = 2, 2, 15)
75 — Selîm Sırrı Paşa(7.VII.1789 — 17.X.1789 = 0, 3, 11)
76 — Azm-zâde Yûsuf Paşa(17.X.1789 — 14.V.1793 = 3, 6, 28)
77 — Bundan sonra: Hicâz, bâzan Mısır vâlileri(bu listelere bk.) aynı zamanda Habeş beylerbeyisi olmuşlardır.

Sûdan ve Habeşistan

Yavuz Sultan Selim, Mısır'dan çıkmadan önce, Sûdan sınırına, Nübye'de 3 mevkıe, Asvân, İbrîm ve Sây'a, Türk birlikleri yerleştirdi. Başlarına birer «ağa» koydu. Bunlar, dillerini ve milliyetlerini, askerî kuvvetlerini, XIX. asrın sonlarına kadar muhâfaza ettiler. Mısırlı Araplar bunlara «Guzz = Oğuz» diyorlardı. Mehmed Ali Paşa zamânında bu 3 şehre bu Türk birlikleri hâkimdi ve başlarında Mehmed Osmân Ağa bulunuyordu(P.M.Holt, *EI²*, I, 1060b).

Sûdan'da da çok Türk kanı vardır. 1772'de Bruce adlı İngiliz seyyâhı, «Guz» kasabasından bahsetmektedir(P.M.Holt, *EI²*, I, 1. 207a). Burası Nîl'in 5. Şelâle'si güneyinde bugünki Berber şehri yakınlarında ve Nübye(Kuzey Sûdan) eyâletinin merkezi idi. Arablar, «Oğuz»a «Guzz» dediklerine göre, burasının muhtemelen XVI. asırda bir Türk garnizonu olarak kurulduğu anlaşılır.

1582'de Dîvân-ı Hümâyûn, Habeş eyâletindeki kalelerin tamirleri için 40.000 altın ek tahsîsat verilmesi karârını almıştı(1979 değeri: 700 milyon TL.) ki, akıl almaz uzaklıktaki ülkelere jeopolitik amaçlarla dökülen paralar için bir örnektir.

III. Murad devrinde(1574-1595) Habeş eyâleti Akik, Harkik (Arkiko), Sam, Bor, Matrer, Hindiyye(Hindibe), Sarâve, Andia, Sevâkin ve Musavvâ sancaklarından ibâretti(10 sancak). Eyâlet merkezi Musavvâ(Eritre'de) idi, fakat beylerbeyi bâzan Sevâkin'de otururdu.

Güney Mısır'la Nübye arasında İbrim de bir ara ayrı eyâlet oldu. Fakat ancak 1 yıl, 10 ay, 11 gün devâm etti(13.II.1584 - 26. XII.1585). Gene sancak olarak Mısır eyâletine katıldı. Tek beylerbeyisi, eski Habeş beylerbeyisi olan Hızır Paşa'dır. Sâlyânesi(yıllık tahsîsâtı) 1.300.000 akça idi. Eyâlet İbrim merkez, Mehâs, Kusayr ve Elvâh sancaklarından oluşmuştu. Kusayr, Kızıldeniz kıyısında iskeledir. İbrim, buradaki zümrüd mâdeni dolayısıyle mühimdi. Bu mâdenin işletilmesinden, İbrim sancak beyi mes'uldü.

Özdemir Paşa, 1548-54 arasında Yemen ve 1555(5 temmuz) — 1560 arasında Habeş beylerbeyiliklerinde bulundu. İlk Habeş bey-

lerbeyisi olarak, eyâlet merkezi Debarva'da 60 yaşlarında öldü. Bu şehirde büyük bir cami ile bir çok mescid ve başka bayındırlık eserleri yaptırmıştı. Camiinin hazîresine gömüldü. Debarva, Habeşistan içlerinde idi. Halefi olan oğlu Osman Paşa, eyâlet merkezini, Kızıldeniz'de çok işlek bir iskele olan Musavvâ'ya taşıdı ve babasının nâşını da buraya nakl ettirip bir türbe yaptırdı. Habeşistan'da bugünki büyük Müslüman cemaatinin varlığının en büyük sebepleri Özdemir Paşa ile oğludur. Pek çok Putperest Habeş, bu paşaların zamanında Müslüman oldu ve Eritre eyâletinde Müslümanlar —bugün de olduğu gibi— mutlak ekseriyeti elde ettiler. Özdemir Paşa, Doğu Afrika'da bir efsâne kahramânı hâline geldi ve bu ülkelerdeki halkların muhayyilesinden asırlarca silinmedi. Özdemiroğlu Osman Paşa, 20 nisan 1562'de Enderta meydan muharebesinde Habeşistan kralı Minas (1559-1563)'ı, topçu ve tüfekçi birlikleri sayesinde tam bir mağlûbiyete uğrattı. Bu kral Minas vaktiyle Türkler'e esir düşmüş ve Yemen Beylerbeyisi'nin esîri olarak uzun müddet Zebîd'de mahfuz tutulmuştu. Bu sûretle Habeşistan'ın en büyük kısmı Türk hâkimiyetine ve nüfûzuna girdi. Sonraki beylerbeyiler de Hıristiyan (Ortodoks Yâkuubî) Habeşistan krallığına karşı mühim başarılar kazandılar. Hızır Paşa, 1580'de Harkiko ve 1582'de Debarva meydan muhârebelerinde, Habeş ordusunu ezdi. Zâten Kral Minas'ın ağabeyi ve selefi Glavdevos da 1559'da yenilmiş ve meydan muharebesinde ölmüştü. Habeşistan Yaylası'nın Osmanlı hâkimiyet veya nüfuzuna geçmesi, Hıristiyan Habeşler'in güney ve güneybatıya itilmesi karşısında Habeşistan kralları, ciddî tedbirler aldılar. Türkler'le aynı silâhları ve aynı askerî sistemi edinerek mücadelenin kaabil olabileceğini anladılar. Bir Habeş tüfekli birliği kuruldu ve başına —Türkçe «paşa»dan alınarak— «başa» unvânı verilen bir kumandan getirildi. Bu tüfekli birliği esir alınan ve ücretle kullanılan Türk askerleri kurmuşlardı. Kurdukları birliğin kumandanına «başa» ve subaylarına «ağa» dediler; bu unvanlar asırlarca Habeş ordusunda kullanıldı. Abdi Ağa adında bir ücretli Türk topçusu da Habeş ordusunun ilk topçu birliğini kurdu ve Habeşler buna da «Abdi Paşa» dediler (Pankhurst, *Fire-Arms in Ethiopia prior to the Nineteenth Century, Ethiopia Observer*, XI-3, Addis Ababa, 1968, s. 214).

Bâb-ı Âlî, 1778'e kadar Kızıldeniz'i kapalı Türk denizi olarak tutmakta taassub gösterdi ve milletlerarası ticarete açmadı. Fakat bu tarihten başlıyarak İngiliz ticaret gemilerinin Kızıldeniz'e girmesine ve iki yakadaki (Asya ve Afrika) Türk iskelelerine uğramasına izin verdi.

XIX. asır girerken Sevâkin 8.000 nüfuslu idi, 3 camii vardı. 1865'te Musavvâ 10.000 nüfuslu idi. Her iki şehirde ve Habeşistân'ın çeşitli yerlerinde Türkler, yerleşik, asırlardan beri buraya yerleşmiş, Türkçe konuşan nüfus vardı. Çoğu yerli kadınlarla evlenmişlerdi, Mağrib Ocakları'nda olduğu gibi (kuloğulları) melez çocukları doğmuştu. Sultân Azîz devrinde Gondar emîri Kusayy, Osmanlı'ya tâbî idi ve Habeşistan kralına karşı bulunuyordu. Gondar, Eritre dışında ve Tana Gölü'nün az kuzeyinde olduğu için Osmanlılar, bu tarihte bile, yalnız Eritre ve Tigre'yi değil, Amhara'nın büyük kısmını da tâbiiyet ve nüfuzlarında tutuyorlardı. Doğuya doğru Kuzey Somali'nin güneyindeki Harar da Osmanlı'ya tâbî Müslüman Habeşler'le meskûn başka bir emâret idi (Addis Ababa'nın doğusu). 1866'da Harar emîri Ahmed öldü ve yerine Muhammed b. Alî geçti. 1875'te Raûf Paşa, Harar'a girerek, XVI. asırdan beri burada devâm eden Müslüman prensliğine son verdi; Habeşistan'ın bu bölgesi, bir müddet için, doğrudan doğruya Osmanlı imparatorluğuna katılmış oldu. 1877'de İngiltere, bütün Aden Körfezi sahillerinin, Re'sü'l-Hafûn (Guardafui Burnu'nun az güneyinde Dante Burnu 10° enlem)'a kadar Kuzey Somali'nin Osmanlı toprağı olduğunu kabûl etti. Ama buradan Kenya'ya kadar inen Güney (Doğu) Somali de Osmanlı nüfuz ve tâbiiyetinde bulunuyordu. II. Abdülhamîd'in tahta çıktığı tarihlerde (1876) bile Osmanlı hâkimiyeti Ekvator'u hem Büyük Göller'de (Uganda), hem Somali'de, hem de Somali ile Mozambik arasındaki kıyıların ve Kongo'ya (Zaire) kadar uzanan toprakların hâkimi olan Ummân-Zengîbâr sultanlarının vâsıtasıyle, pek çok aşıyordu. Ancak İngiltere zamanla ağız değiştirdi. Kıyılardaki Osmanlı hâkimiyetini tanıdığını, fakat Somali içlerindeki kabîlelerin yaşadığı iç toprakları Osmanlı veya başka bir devletin toprağı saymadığını, ileri sürdü ve niyetini açıklamış oldu. 1884'te İngiltere Berberâ iskelesini ele geçirerek, 1839'da elde ettiği Aden ve Perim adacığından sonra, Aden Körfezi'ni ve Mendeb Boğazı'nı kapatmak için ciddî bir hamle daha yaptı.

1867'de Câfer Mazhar Paşa, Re'sü'l-Hafûn'a (Dante Burnu), Türk bayrağı çekmişti. Sonra Muhtar Paşa da aynı noktaya geldi ki bu burun, bütün Afrika kıt'asının en doğu ucudur (51° boylam). Somali'nin en kuzeyinde ve bugünki Cibûti'nin pek az güneydoğusunda Zeylâ iskelesi, Afrika kıt'asında olmakla beraber, imparatorluğun Yemen eyâletine bağlı idi. 1874'te Bâb-ı Âlî, bu iskeleyi, yılda 15.000 altın karşılığında, Yemen eyâletinden ayırarak, Mısır Hıdîvi İsmail Paşa'nın idaresine bıraktı. Ancak Zeylâ ile Musavvâ sahil şeridi, daha açık ifade ile bugünki Fransız Somalisi ile Eritre, Hicâz eyâletine bağlı idi. Musavvâ'dan kuzeye doğru olan Kızıl-

deniz'in Afrika sahili ise, Mısır eyâletinde bulunuyordu. 1885'te Bâb-ı Âlî, Zeylâ'yı Mısır eyâletinden alarak tekrar Yemen eyâletine bir kazâ olarak bağladı. Ancak 1888'de Fransa da bu bölgeye ayak bastı ve ilk olarak Cibûti ile Obok arasındaki Tacûra iskelesine el koydu; bu suretle Fransız Somalisi'nin (Cibûti devleti) nüvesi teşekkül etmiş oldu. Sonra İtalyanlar geldi ve hem Fransızlar'a, hem de —bilhassa— Osmanlı'ya karşı İngiltere'ce desteklendi. 1884'te İtalyanlar, Eritre'nin Somaliye yakın en güneyinde Assab iskelesini işgal ederek, İtalyan Doğu Afrikası'nın çekirdeğini vücûde getirdiler. Ertesi yıl (1885), İtalyan asker Musavvâ'ya —İngiliz desteğinde— çıktı ve Habeş eyâletinin eski beylerbeyi tahtı, Özdemir Paşa fethi bu şehirde Türk bayrağı indirilerek İtalyan bayrağı çekildi ve küçük Türk askerî birliği Mısır'a gönderildi. Bâb-ı Âlî şiddetle protesto etti ve hiç bir zaman Eritre'nin İtalya'ya geçmesini kabûl etmedi. Fakat bu, Fransa'nın Tûnus'u işgalinden sonra, Berlin Kongresi kulislerinden itibaren İtalya'ya vaad edilmiş bir saha idi. Osmanlı devleti de Ekvator üzerinde biribiriyle anlaşmış ve dünyayı paylaşmak peşindeki İngiltere, Fransa, İtalya devletlerine silâhla karşı koyacak durumda değildi. Bu suretle Kızıldeniz sahillerine Türkiye'den başka İngiltere, İtalya ve Fransa da yerleşmiş oldu. Fakat Kızıldeniz sâhilinin doğu kısmı, yâni Asya sâhilleri, Hicâz ve Yemen eyâletlerine âit ve tamâmiyle Türk toprağı idi, Birinci Cihan Savaşı sonuna kadar öyle kalacaktır. Bununla beraber İtalya, bütün Eritre'yi, ancak 1896'ya kadar olan yıllarda büyük gayretlerle ele geçirebildi.

İtalya, Eritre'den sonra, Güney (Doğu) Somali'yi ele geçirdi. 1901'de İtalyan Somalisi sömürgesi de kurulmuş bulunuyordu. Fakat Eritre ile sınırı yoktu. Bu suretle iki İtalyan sömürgesi biribirinden ayrı düşüyor, araya İngiliz Somalisi (Kuzey Somali) ve küçük Fransız Somalisi (Cibûti) giriyordu. Fakat 1885'ten itibaren artık Türkiye'nin Habeş toprakları ile ilgisi kalmamıştı; sadece Mısır, Sûdan ve Libya, Türk imparatorluğuna dâhildi. İtalyanlar, Somali'yi, yerlilerden ve Zengîbâr sultanlarından (bunların mezhebi Hâricî/İbâdî'dir; böyle olmakla beraber sıkı şekilde Halîfe-Padişah II. Abdülhamîd'e bağlı idiler) fethetti. İtalyan Somalisi'nin güney yarısının sahilleri, bu sultanlığa aitti (Kismayü, Merka, Mogadişu vs. iskeleleri). İtalyanlar önce Zengîbâr sultânından bu iskeleleri kirâladılar, sonra fiilen İtalyan toprağı olarak ilân ettiler. Bu hususta İngiltere bütün gücüyle İtalya'yı destekledi. En güneydeki Kismayu limanı ve bölgesi ancak 1905'te İtalya'ya bırakıldı.

II. Abdülhamîd, Doğu Afrika'da silâhlı bir siyaset takib edemedi. Ama diplomatik ve dinî faaliyetlerini bu topraklardan eksik etmedi. En mühim teşebbüslerinden biri, Birinci Ferik (Orgeneral) Azın-zâde Sâdık Müeyyed Paşa'nın (bu satırların yazarının anne tarafından akrabâsıdır) misyonudur ki bu zât, padişahın yâveri idi. Kendisine pâdişah yâverlerinden Binbaşı Tâlib Bey ve Pâdişâhın tüfekçilerinden Yâsin Çavuş rekâfat etti. 1896'da Sâdık Paşa, Habeşistan'da Müslümanlar'ın en mühim kültür merkezi ve yakın zamana kadar Osmanlı devletine bağlı Harar şehrine geldi. 40.000 nüfuslu bu şehirde ticaret ve dinî misyonla bulunan Osmanlı tab'ası, Habeş tab'ası olarak buraya yerleşmiş Anadolulu Türkler de vardı. Harar'da Müslüman Habeşler, Halîfe-i Rûy-i Zemîn'in yâveri ve fevkalâde elçisini, bitip tükenmek bilmez nümâyişlerle karşıladı. İngiltere, İtalya ve Fransa, Sâdık Paşa'nın hareketlerini yakından takib ediyorlardı. Addis Ababa'da Paşa, Habeşistan kralı («imparator» denmektedir) II. Menelik tarafından törenle kabûl edildi; pâdişah nâmesini verdi. Tab'ası yarı yarıya denecek şekilde Hıristiyan Ortodoks (Yâkuubî) ve Müslüman (Sünnî Şâfiî ve Hanefî) olan Hıristiyan II. Menelik, her iki dinden olan tab'asına farksız muâmele yaptığını, Mühr-i Süleymân nişânının birinci rütbesini verdiği Paşa'ya beyân etti. Sâdık Paşa'ya, Habeşistan ras (prens)'ı fahrî pâyesi tevcîh edildi ki, şimdiye kadar hiç bir yabancıya böyle bir tevcih yapılmamıştı (19 haziran 1896). Sâdık Paşa'nın bu seyahati 3 ay sürdü. Gerek kendi *Habeş Seyâhat-Nâmesi* eserinde, gerek Başbakanlık Arşivi'nde bu misyona âit tafsilât vardır. Sâdık Paşa, Afrika işlerinde tecrübeli idi. Gene II. Abdülhamîd tarafından Büyük Sahrâ'ya iki defa gönderilmişti (1884 ve 1893'te). Bu seyahatlerini de *Bir Osmânlı Zâbiti'nin Afrika Sahrây-ı Kebîri'nde Seyâhati* adlı kitabında anlatmıştır.

Bâb-ı Âlî, annesi Habeş, babası Osmanlı çocukların Türk tab'ası olduğunu savunup bunlara Türk pasaportu veriyordu. Habeş hükûmeti, bunu kabûl etmek istemiyor, bunları Habeş tab'ası sayıyordu. İstiklâlini muhâfaza eden Habeşistan'ın, Batı Devletleri kadar, eski metbûu Türkiye'den de hâlâ çekindiği anlaşılmaktadır. Zira bu tarihlerde Afrika kıt'asında müstakil devlet olarak sadece Habeşistân ile Liberya kalmış, Fas imparatorluğu, 1912'de Fransa «himâye»sine geçmişti.

Fransa ise, 1863'te Obuk'u mahallî bir Somalili şeyhten satın almıştı. 1883'te burada bir iskele kurdu. 1888'de de Cibûti kasabası kuruldu. Bu suretle en kuzeyde Fransız Somalisi de teşekkül etti ve Somali, İtalya, İngiltere ve Fransa arasında bölüşülmüş oldu.

Habeşistân ise, başarısız İtalyan istilâ teşebbüsünden sonra, istiklâlini korumak için, İngiltere, İtalya, Fransa ve Türkiye'nin Afrika'daki rekabetlerini dengede tutmıya çalışıyordu. II. Abdülhamîd ve II. Meşrûtiyet devirlerinde Türkiye'nin en büyük avantajı, bu ülkede milyonlarca Müslüman'ın yaşaması ve camilerde padişahın adına hutbe okunması idi. Müslüman Habeşler arasında valiler ve generaller de vardı ve Türkiye'ye en az senpati ile bakıyorlar, müstevlî ve sömürgeci Batılılar'dan, bilhassa İtalyanlar'dan nefret ediyorlardı. Habeşistan velîahdi Lic Yasû (Îsâ'nın Habeşce'si), Vallo vâlîsi Prens (Ras), Muhammed Alî'nin oğlu idi. O da babası gibi kalben Müslüman'dı, fakat tahta geçebilmek için Hıristiyan görünüyordu. Müslüman Habeşler, istiklâllerini muhâfaza edememek endişesiyle, gerek II. Abdülhamîd, gerek II. Meşrûtiyet (Sultan Reşad) devirlerinde, Türkiye himâyesini tercîh ediyorlar, fakat Batılılar'dan korkularından fazla ileri gidemiyorlardı. 1897'de doğan ve 1908'de velîahd ilân edilen Lic Yasû, büyük babası II. Menelik'in ölümü üzerine onun yerine 11 aralık 1913'te 17 yaşında Habeşistan hükümdârı oldu (negüs/kral/krallar kralı/imparator): Addis Ababa'daki Türkiye başkonsolosu Mazhar Bey'i konsolos-hânede resmen ziyâret etti. Bu sıralarda (1915) Somali'de de Molla Seyyid Muhammed, İtalyan ve İngilizler'e karşı ayaklanmıştı, Türkler'ce silâhla destekleniyordu. 1915 ocağında İngilizler'in Somali'deki hâkimiyeti sona erdi. Kral ise, Müslüman olduğunu açıklamıya hazırlanıyordu ve en mühim yerlere dindaşlarını getirmişti. Batılı müstevlîlerin dini olan Hıristiyan'lığı tutmuyordu. Habeşistan bayrağından haç taşıyan arslanı kaldırtmış, yeşil zemîn üzerine Kelime-i Şehâdet (Lâ İlâhe ill'-Allaah) yazılı ve hilâl'li yeni bir bayrağı resmen kabûl etmişti. Hıristiyan eşini bırakarak iki Müslüman kızla evlendi. Addis Ababa'dan daha İslâm bir çevresi olan 50.000 nüfuslu Harar'da yaşamıya başladı. Camiler yaptırdı. Addis Ababa'daki sarayının karşısındaki bir binayı, maslahat-güzârlık için Türk devletine bağışladı. Bu suretle Türkiye temsilcisi ile karşı karşıya yaşamıya başladı. Bâb-ı Âlî, bütün Eritre (İtalya'ya ait), Somali (Fransa, İngiltere ve İtalya tarafından bölüşülmüş)'nin Türk toprakları olduğunu ilân etti. Esâsen buradaki İtalyan, İngiliz ve Fransız işgallerini II. Abdülhamîd asla tanımamıştı. Habeşistan Kralı, Türk maslahat-güzârı Mazhar Bey'in politik tavsiyelerine göre davranmıya başladı. Habeşistan başpiskoposu, Kral'ın Hıristiyan dînine ihânet ettiği için düştüğünü ilân etti. Kralın Addis Ababa'da bulunmamasından faydalanan Şoa kabîleleri taht şehrini işgal etti. Bu suretle 1916 eyelûlünde Lic Yasû, Harar'a sığındı ve hü-

kümdarlığı sona erdi. Habeşistan tahtının mukadderâtı, Cihan Harbi'nin neticesine kaldı.

1978'de Somali devlet başkanı General Muhammed Seyyid Ber, şu beyânâtı vermiştir: «Somali'de her adımda bir Türk eseri var. Türk kaleleri, hattâ topçu istihkâmları olduğu gibi duruyor. Gerillalarımız hâlâ bu istihkâmlardan faydalanıyorlar. Avrupalılar, Somali ülkesini Osmanlılar'dan aldıkları zaman, ülkemizi beşe böldüler» *(Tercüman,* 7.VIII.1978). Devlet başkanının bahsettiği beşe bölünme, bugünki Somali Cumhuriyeti'ni teşkil eden eski İtalyan ve İngiliz Somalileri, eski Fransız Somalisi olan bugünki Cibûti Afar Cumhuriyeti, Somali ırkının yaşadığı Habeşistan'ın en doğusundaki Ogaden eyâleti ve Kenya'nın kuzeydoğu şerididir. Bu işi Avrupalı sömürgeciler, Osmanlı'dan aldıkları her ülkede yapmışlardır. Bugün 21 ayrı müstakil Arab devleti vardır ki, bunların bâzıları Osmanlı mülkî teşkîlâtında sâdece kazâ (ilçe) idi: Ürdün, Küveyt... gibi.

Evliyâ Çelebi'de Mısır ve Sûdan

Evliyâ Çelebi, IX. cildinin sonunda(s. 825 - 39) Sinâ yarımadasını ve Kahire'ye kadar olan menzilleri anlatır. X. cildinin 1.062 sahifelik metin kısmı baştan başa Mısır, Sûdan, Eritre ve Somali, yani tamamen Afrika'dır. Bütün ağırlık Mısır'dadır. Bilhassa Kahire'ye ayrılan yüzlerce sahifede çok hurda ve mühim teferrüat vardır. Tabiatiyle bazı sahifelerden bazı cümleler nakledilmekle iktifâ edilecektir. Geçen bahsimizde Hicâz'ı bitirip Akabe'ye gelmesini vermiştik. Şimdi Akabe'den Sinâ yarımadasına girmiştir:

Akabe'den Süveyş'e

Akabe'den 14 saat sonra Alâye, 15 saatte Nahl kalesidir. 350 arşın cürmünde, dört köşe bir kaledir. İçinde 7 bölük asker ve 6 top var. Tûr Dağı'nın kuzeyinde nahiyedir. Buradan Tûr Dağı güneye doğru 5 saattir. Dağda büyük bir manastır var. Avrupa'nın her tarafından bu manastıra adak ve hediyeler gelir. Ortodoks manastırıdır ve Selim Han fermânına göre manastırları içinde serbestçe yaşarlar. Manastır, genç rahiplerle doludur. Tûr Dağı, güneyde denize 3 saat mesafededir. Buradan batıya 9 saat gidip Tuğrâ'ya, 8 saat gidip Nevâtıyr'a geldik ki, burada Tih Çölü, bütün korkunçluğu ile kendisini gösterdi. Karan ölü şehrinden geçtik, her taraf mağaralarla dolu idi ve mağaraların çoğunda iskeletler vardı. Buradan 24 saatte Acrûd kalesine geldik. 300 arşın cürmünde, dizdârı ve hisâr erleri olan hisardır. 2 saat sonra Süveyş limanıdır.

Bu suretle Akabe'den Süveyş'e gelmiş oldum. Tûr-ı Sinâ'dan dolaştığım için yol uzadı. Yoksa aslında Akabe ve Süveyş, iki körfezin ücunda iki limandır. Körfezler, bu limanların adını taşır. Süveyş ile asıl Mısır başlar ve Sinâ biter. Kahire'nin tam doğusundadır. Sancak merkezidir ve deryâ

sancağıdır(amirallerin vali gönderildiği sancaklardan). İdaresi başka yere benzemez, şöyledir: Süveyş sancak beyine «Hind Kapdânı, Mısır Kapdânı, Süveyş Kapdânı, Bahr-i Ahmer = Kızıldeniz Kapdânı» denir. Hind denizlerindeki Osmanlı amirallerinin en büyüğüdür. Doğrudan doğruya Divân-ı Hümâyûn'a(hükûmet) ve sadrâzama bağlıdır. Kendisine kapdân-ı deryâ emir veremez. Bu durumu, Hind donanması dolayısıyledir. Bir de Süveyş sancak beyi sıfatı vardır. Bu sıfatıyle, Mısır beylerbeyisine bağlıdır. Zira Süveyş, Mısır eyâleti sancaklarındandır. Ancak —anlatılan durum dolayısıyle— idaresi, Mısır'ın diğer sancaklarının idaresine benzemez. Mısır beylerbeyisi, belirli işler dışında «Hind Kapdânı» denen Süveyş bahriyye sancak beyinin işlerine fazla karışmaz; zira doğrudan doğruya sadrâzama bağlıdır. Süveyş'teki büyük tersane de sancak beyinin emrindedir. Süveyş'e 300 akça gündelik ve 5 kese yıllık tahsisat alan büyük kadılar tayin edilir. Şehir tersâneden ibaret gibidir. Bir cami, bir kaç mescid, 2 mekteb vardır. Ama denizcilliğe ait binalarla doludur. Hiç medrese, tekke, çarşı hamamı yoktur. Su, 3 saat uzaktan getirilir ve kıttır. Sokollu Mehmed Paşa ile Öküz Mehmed Paşa Hanları, kale gibi, görülmeye değer, büyük ticaret binalarıdır. Zira Hind Okyanusu'ndan gelen gemiler, buraya büyük ölçüde Asya malı boşaltır ve Osmanlı malı yükleyip götürürler. Mısır'ın Kızıldeniz'e doğru en büyük limanıdır.

Bu Kızıldeniz üzerindeki Süveyş'ten Akdeniz'e, firavunlar zamanında ve Abbâsiler'e kadar kanal vardı. Sonra çöl kumları örtmüştür. Şimdi tamamen çöl ve karadır. Fakat berzah üzerinde bir kaç göl olduğu için iş çok zor değildir. Bu göller birleştirilirse, Kızıldeniz'le Akdeniz arasında gemi işliyebilir. Bu kanalı açmak için Osmanlı devleti bir kaç defa teşebbüs etmiştir. Kedhudâ İbrahim Paşa, Mısır beylerbeyisi iken, ciddî şekilde ele alınmıştır. Nil'e doğru kanal açarak o yoldan da iki denizi birleştirmek mümkindir. İbrahim Paşa, bu ikinci yolu benimsemiş, Nil'i Süveyş Körfezi'ne akıtmak istemiş, hazırlık yapmış, Süveyş'te 50'ye yakın kadırga hazır etmiştir. Ama Mısır ileri gelenleri paşanın huzuruna çıkıp, Nil, Kızıldeniz'e akıtılırsa en az 170 şehir ve kasaba ve 2.070 köyün zarar göreceğini, sulanamıyacağını, gelirin azalacağını, Reşid ve Dümyât limanlarının gümrüğünün gelir sağlıyamıyacağını anlattılar. «Bu kadar mahzûru vardır, ammâ fermân gene sizindir» dediler. Paşanın aklı başından gidip, Nil'i Süveyş deryâsına akıtmaktan ferâgat etti ve o kadar hazırlık boşa gitti. (1672).

Süveyş'ten Kahire'ye

Süveyş'ten 15 saat gidip Mesâni'ye geldik. Küpler, 3 saat sonra Mastaba-i İbrâhim Ağa konaklarında dinlenip buradan 6 saatte Birketü'l-Hacc'a vâsıl olduk. 100 hâne, bağlı, hurmalı köydür. Buradan Kahire şehri, 4 saattir.

Burada *Seyâhat-Nâme*'nin IX. cildi biter ve X. ve sonuncu cildi başlar:

4 haziran 1672 günü Kahire şehrine ayak bastım(Evliyâ bu sırada 61 yaşındadır ve ilk defa Mısır'a gelmektedir).

Mısır Eyâleti

Kahire'yi, 22 Ocak 1517'de bu şehrin yakınlarında Riddâniye'de Memlûk ordusunu yok ettikten 2 gün sonra, Yavuz Sultan Selim Han bizzât fethetmiştir. Bütün Memlûk devleti, Adana'dan Yemen'e kadar Selim Hân'ın bu seferi ile Osmanlı'ya katılmıştır. Aradan 155 yıl geçmiştir. Mısır eyâleti, Osmanlı eyâletlerinin en mühimmidir. Beylerbeyisi, bütün beylerbeyilerden önce gelir ve istisnasız vezir pâyesindedir. Sadrâzamlıktan ümit kesen ikinci vezirlerin bu eyâleti istedikleri çok görülmüştür. Kahire, Istanbul'dan sonra, devletin en kalabalık şehridir. Mısır eyâleti güneydoğuda Habeş eyâleti, batıda Trâblus-ı Garb eyâleti ile komşudur. Habeş eyâleti beylerbeyisi olan vezir, şimdi Sûdân'ın Kızıldeniz üzerindeki Sevâkin şehrinde oturmaktadır.

Kahire şehrini X. asır sonlarında, Tûnus'tan gelen Fâtımîler kurmuşlardır. «el-Mısrü'l-Kaahire = Kahreden Büyük Şehir» demişlerdir. «Kaahire» dendiği gibi, yalnız «Mısır»da denir. «Mısır», hem şehir, hem bütün ülke için kullanılır. Fâtımîler'den önce ülkenin merkezi olan Fustât, şimdi Kahire şehri dışında kalmış ölü bir şehirdir.

Kahire'de ilk cüma hutbesini Selim Han huzûrunda Kalavun Câmii'nde, -sonradan şeyhulislâm olan- ve Mısır mollalığına getirilen Rûmeli kazaskeri Kemalpaşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi okumuş ve halife olarak Mısır'da ilk defa Abbâsîler'in yerine Selim Hân'ın adını söylemiştir. «Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn es-Sultân Selim Hân ibn-i Sultân Bâyezid Hân» cümlesini söylerken, Yavuz Sultan Selim Şâh, secdeye kapanıp şükretmişti. 922'de Kahire'de Selim Hân adına altın sikke kesilmiştir ki üzerinde «Selim Şâh ibni Bâyezid Hân» ibâresi bulunur.

Mısır beylerbeyisinin hassı yılda 1.247.000 akçadır. Beylerbeyinin 1.000 muhâfızı, 3.000 maiyyeti, bunların 324 ağası (subayı) vardır. Deryâ sancak beyliği olan Süveyş, İskenderiyye, Dümyât ve Reşid'den başka eyâlet, 17 sancağa ayrılmıştır. Bu sancakların beylerine «kâşif» denir ve Mısır Memlûkleri'nden seçilir. Merkez ve deryâ sancakları ile 22 sancak olur. Her kâşif'in 600-700 maiyet askeri vardır ve bunlar da Mısır'ın yerli Memlûk Türkleri'dir. Zira fellâh'dan (Mısır yerli halkı) asker olmaz. Mısır'ın geliri, eyâlet için harcandıktan gayrısı her yıl Istanbul'da pâdişah hazinesine gönderilir ve gönderilen mıkdar belli ve maktûdur, her yıl değişmez. Bundan başka Mısır, her yıl Hicâz'a hububat göndermekle ve yılda 65.000 altın + 600 kese (24 milyon) akça para yollamakla mükelleftir. Bu işler, Selim Han Kanunu'na göre düzenlenmiştir.

Her yıl Hicâz'a hacı götürüp getiren Mısır emîrü'l-haccı, beylerbeyi pâyesindedir, bazan sancak beyi pâyesindedir ve askeri Memlûk beylerinden seçilir ve Süveyş'te oturur. Mısır yoluyle hacca gidenler yılda ortalama 40.000 kişidir. Süveyş'teki deryâ sancak beyinin bir görevi de, bu hacıları Süveyş'ten Cidde'ye taşımaktır. İsteyen hacılar, karadan giderler. Ama deniz yolu kısa ve meşakkatsizdir. Kızıldeniz'de işleyen 200 kadar Türk ticâret gemisi vardır. Süveyş Kapdânı, bunları kontrole salâhiyetlidir. Kapdân, Mısır hazinesinden yılda 12 kese akça alır. Cidde'ye gönderilen bir veya iki tuğlu sancak beyi de bazan Habeş, fakat bazan Mısır eyâletine bağlanır. Bunlar Mekke şeriflerini kontrol ederler.

Mısır eyâletinde 40 kadar bir ve iki tuğ sahibi yüksek görevli vardır. Her yıl «Mısır hazinesi» denen vergiyi Istanbul'a göndermiye me'mur kişi, bir tuğlu bir beydir ve maiyetinde 500 kişi vardır. Hazineyi bizzât teslim alır ve Istanbul'a teslim edip döner. Bir Memlûk beyi 500 atlı ile Eski Mısır'ı (Fustât), bir diğeri 500 atlı ile Bulak'ı (Kahire'nin dış semti) bekler. Mısır'da tımar teşkilâtı yoktur, sâlyâne eyâletlerdendir. Seferlerde beylerbeyi, Mısır askerinden, ne kadar sancak emredilmişse, o kadarını sancak beylerinin emrinde sefere gönderir. Bu Mısır askeri daha çok Doğu Afrika ve Arabistan'da kullanılır. Daha uzak seferlere çağrıldığı azdır. Zira uzak mesâfedir. Kahire'nin İmâm Şâfii semtine de 500 atlıya kumanda eden bir Memlûk beyi memurdur.

Süveyş deniz sancağının durumu anlatılmıştı. İskenderiyye, Reşid ve Dümyât deniz sancakları ise, Kapdân-ı Deryâ'nın emrindedir. Ancak bazı idarî işleri için Mısır beylerbeyisi karışır, yoksa Kapdân Paşa amiralleridir. Kadırgaları vardır ve Akdeniz'de deniz seferi eşmeye memurdurlar. Bu üç liman, Akdeniz üzerindedir.

Bunun dışında kalan sancak beylerine «kâşif» denir ve bir ikisi iki tuğ pâyesindedir: Şarkî veya Şarkıyye(Zekâzik), Garbî veya Garbiyye (Tantâ), Menûfiyye(Şibînü'l-Kûm), Buhayre(Damanhûr), Dakaliye(Mansûre), Kalyûbiyye(Banhâ), bu 6 sancak Aşağı Mısır'dadır(Delta = Vâga'l-Bahri). Cize, Beni Süeyf, Feyyûm, Minye, Circe(Sohâg), Asyût, Asvân, Kena. Bu 8 sancak, Yukarı Mısır'dadır(as-Said). Son 3 sancak yerine bazan Elvâhât ve İbrim sancakları mevcuttur. Sivâ vâhası Buhayre, Bahâriyye ve Farafra vâhaları Minye, Dahle ve Hârga vâhaları ise Asyût sancaklarına bağlıdır. Her sancakta 300 — 400 kasaba ve köy vardır. Güney (Yukarı) Mısır'da en büyük sancak beyi(kâşif), Circe beyidir, bazan iki tuğ ile ve paşalıkla verilir. Nübye'ye de hükmü geçer. 5.000 askeri olur. Yılda 200 kese tahsisâtı vardır. 380 kese ve külliyetli hubûbâtı da merkeze gönderir. Eskiden Circe beyi, 24 Yukarı Mısır kâşifine hâkimdi. Şimdi sancak sayısı azaltılmıştır(bugün Mısır'da mülkî teşkilât, yukarıda verilen Osmanlı sancaklarının aynıdır, hiç değiştirilmemiştir, Irak ve daha bir çok Arab devletinde de öyledir).

Mısır beylerbeyisi olan vezir, büyük bir hükümdar gibidir. Divân-ı Mısır öyle bir divândır kim Sultân Guurî divân-hânesi bir vâsî divân-hânedir kim beş bin âdem alır. İki cânibi kemeriyyedir. Yetmiş aklâmın efendileri ve muhâsibleri, halîfeleri ile oturup defter tetebbû etmededirler. Divân-hâne ortasında ol pâlâs döşenmiş mermer üzre, erbâb-ı hâcâta haftada beş kerre divân olup, paşa çıkıp, sağ tarafına defterdâr paşa ve gayri beyler perişânî sarıkları ile meks ederler. Sol tarafına ibtidâ sipâh ve gönüllü ve tüfengciyân ve yeniçeri ve azablar ağası oturup, üç bin sahan taâmı tenâvül edip, çavuşlar kedhudâsı ve müteferrikabaşı ve cebecibaşı ve mîmârbaşı ve subaşı ve yeniçeri ağası ve azabbaşı ile çavuşlar sımâta oturmayıp üst hıl'atleri ile hıdmet edip, cümle erbâb-ı divân âdâb üzre taâmı tenâvül edip cümle sahanlar kalkıp, huddâm, Guurî leğenlerin ve ibriklerin getirip, cümle el yıkanıp, divân-hâne duâcısı duâ ederek Hazret-i Resûl yâd oldukda iki kerre tâzîmen ayak üzre kalkıp bâde'd-duâ halk dağılıp erbâb-ı hâcât kaldıkda «şikâyetçi var mı?» deyü çavuşlar kedhudâsı feryâd edip şâkiler var ise her birin hâliyle kat'-ı alâka ve fasl-ı husûmet olup, paşa iskemle odasına gidip... divâna nihayet verilir.

Mısır defterdârı, iki tuğ(beylerbeyi) pâyesinde bir yüksek görevlidir. «Tercemânbaşı»nın görevi, paşa huzûruna çıkan ve Türkce bilmiyen yerli halka tercümanlık yapmaktır. Zira Mısır beylerbeyilerinin ekserisi Türkce'den başka dil bilmez. Yerli halk Türkçe'yi anlarlar ama, kötü konuşurlar. Ancak Memlûk tabakasının ana dili Türkçe'dir. Tımar teşkilâtı olmadığı için, bütün köyler ve topraklar miri'dir, devlete aittir.

Memlûk sancak beylerinin askerleri dışında doğrudan doğruya beylerbeyine bağlı ve bir çoğu Istanbul'dan gönderilen ve çoğu Kahire'de bulunan askerî birlikler şunlardır:

2.747 müteferrika, 1.149 çavuş, 1.088 tüfekçi, 1.365 gönüllü, 7.638 mustahfız(138 bölük), 100 mustahfız müteferrikası, 500 topçu, 100 top arabacı, 200 hisâr eri, 100 mülâzım, 200 kale mütekaaidi, 100 cebeci, 100 fişekçi, 50 kale mehteri, 1.100 Çerkes, 3.212 azab, 665 Süveyş azabı. Bunlardan başka 42 bölük yeniçeri vardır. Başlarındaki yeniçeri ağası bir tuğ sahibidir(sancak beyi derecesi). Şu anda doğruca beylerbeyinin emrindeki asker 20.025'tir. Sancak askerleri bunun dışındadır. Yeniçeriler, iç kalede, Nârin Kal'a'da kalırlar.

Mısır Kadısı'nın yılda 200 kese tahsisatı ve maiyetinde 100 kadar adamı vardır. 4 mezhebden müftü, emrindedir. Mahkeme işlerini gören ayrıca 100 kadar memuru bulunur. Bir bölük yeniçeri, Mısır kadısının emrine tahsis edilir. Tercemanbaşı, sicill emîni, muhzırbaşı, yeniçeri çorbacısı, kadının emrindedir. 300 muhzır, muhzırbaşının idaresinde, kadılığa ait işlere bakar. Muhzırbaşının yılda 5 kese tahsisatı vardır. Mısır kadılığı, büyük makamdır. Bir resmî sarayda ikamet eder. Fâtımîler'den kalma bir saraydır. Kassâm efendi, 24 nahiye nâibi, kadıya bağlıdır. Nahiyelerin çoğu, Kahire şehri içindedir. Nâiblerin ayrı mahkemeleri vardır. Mısır kadısı, Kahire'nin kadısı olmakla beraber, eyâletteki bütün kadıları kontrol eder. Bu hususiyeti dolayısiyle görevi çok büyüktür. Mısır eyâleti 76 esas ve «muzâfât» denen bir kaç küçük kazâdan ibarettir, nahiyeler ayrıdır. Garbiyye (Mahalletü'l-Kübrâ), Dümyât, Reşîd, İskenderiyye, Mansûre, Minyeteyn kazâlarına «sitte-i evvel» denir, buralara 500 akça pâyeli büyük kadılar tayin edilir ve bu mollaların ayrıca yılda 25 ilâ 40 kese tahsisatı mevcuttur. Diğer kazâların pâyeleri daha küçüktür. Kahire'de 20.000 fetvâ vermiye mezun ulemâ, 57.000 hâfız, 12.000 imam ve hatib, 12.000 Ezher talebesi, 10.000 şeyh ve derviş vardır.

Her yıl Istanbul'a gönderilen maktû Mısır vergisi 1.200 Mısır kesesidir. Ayrıca ayni şekilde külliyetli mıkdarda yiyecek de vergi dışında sevk olunur.

Kahire Şehri: Kale ve Paşa Sarayı

Kahire kalesi esas bakımından Salâhaddîn-i Eyyûbî yapısıdır, XII. asrın sonlarından kalmadır. Ama Memlûkler ve Osmanlılar devrinde çok tamir ve ilâve görmüştür. Çok büyük kaledir. Birine «Nârin Kale» denen iki iç kalesi vardır. Beylerbeyi Sarayı, kalededir. Kalede bir baruthâne vardır, gece gündüz işler, yaptığı barutun kalitesi İngiliz barutundan üstündür.

Beylerbeyi Sarayı, pek çok hükümdar ve vezir tarafından inşâ ve tamir edilmiştir. Esas bina Sultan Kayıtbay yapısıdır. Arz odasının yanında ha-

zîne odası, geniş meydanı, İmâm Şâfiî'ye bakan pencereleri vardır. Kedhudâ İbrahim Paşa, saray dışında 1670 ve 1672'de iki ayrı kasır yaptırmıştır. Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın 1555'te yaptırdığı Cihânnümâ Kasrı, Canpulad-zâde Hüseyin Paşa'nın iç bahçede yaptırdığı kasır, Bayram Paşa'nın 1628'de yaptırdığı kasır, sarayı güzelleştiren binâlardır. Sayılı hükümdârın Mısır beylerbeyisi kadar muhteşem sarayı vardır. Osmanlı beylerbeyileri içinde en büyük saray sahibi olan da Mısır vezîridir. Yavuz Selim Şâh'ın yaptırdığı ilâveler de kitâbelerle belli olmaktadır. 25 basamakla çıkılan mermer dîvân-hâne, Memlûk sultanlarının kullandığı dîvân-hâne(büyük kabûl salonu) olup Sultan Kayıtbay yapısıdır. Selim Han da burada çok dîvân kurmuştur. Burası küçük dîvân-hâne olup 30 x 15 arşındır. Asıl büyük dîvân-hâne, sarayın diğer tarafında ve Sultan Kansu yapısıdır. Sarayın çevresi, iki kalesi ile beraber 8.500 arşındır. Mukattam dağına bakan uçurum üzerinde olmakla hendeğe ihtiyacı yoktur. Dört kapısı ve 70 kulesi vardır. Rûmeli Meydanı'na bakan kapısı demirden ve zencirlidir. İç kalede muazzam bir sarnıç vardır. Vezîr-i âzam Dâmâd Öküz Mehmed Paşa, Mısır beylerbeyisi iken yaptırmış. 20.000 deve yükü su alır ve bu su yenilenir. Yılda bir, Nil suyu ile değiştirilir. Kaleye suyu önce Salâhaddîn-i Eyyûbî, sonra Sultan Kansu getirmiştir. Bir saatlik yerden 313 göz kemerle gelen sudur. Kemerler, gökyüzüne baş çekmiştir.

Mahalleler

Mısır'da ilk büyük sayımı Selim Han fermânıyle Kazasker(sonra şeyhulislâm) Kemalpaşa-zâde yaptırmıştır. İkinci büyük sayım, IV. Murad Han fermânıyle o zamanki Mısır vezîri olan vezîr-i âzam Dâmâd Bayram Paşa eliyledir. Kahire şehrinde 274.000 kuyu sayılmıştır. Bulak, Fustat gibi yakın çevredeki kuyular da bu rakama dahildir. Ama Kahire'de kuyu suyu acıdır ve içilmez, yalnız yıkanılır. Hamamlara da bu acı su verilir. Onun için Kahire hamamları letâfetli değildir.

Osmanlı şehirlerinin çok azında umum-hâneye izin verilir ve göz yumulur. Meselâ Anadolu'da hiç yoktur. Kahire, koyu Müslüman şehri olmasına rağmen maalesef fâhişe haşarâtının hâneleri vardır. Eskiden beri böyle olduğu için, Osmanlı devrinde de men edilememiştir. Ama Müslüman kadınının çalışması yasaktır. Kıptî(Ortodoks Yâkuubî) Arab kadınları, Habeş ve başka milletten kara ve beyaz cariyeler çalışır. Gene de içlerinde Müslüman Arab var mıdır, Allah bilir. Fâhişe hânelerinin civârı, meyhâne ile doludur.

26.000 hânedir. Fustât ve Bulak, bu sayıya dahildir. Başka şehir gibi isimlendirilmişlerdir ama, aslında Kahire'ye bitişiktirler. Her sokağın, bekçisi ve kapıları vardır. Geceleri bir mahalleden diğerine geçmek sorgusuz sualsiz olmaz. Zira çok kalabalık ve karışık şehirdir. Âsâyişe zarar verecek hâdiselerden korkulur. Halk, Istanbul halkı gibi ahlâk kaidelerini kanunlardan çok üstün saymaya alışık değildir. Istanbul'da Kahire'deki tedbirler olmadığı halde, zâbıta vak'aları çok daha azdır.

Şehir 740 İslâm mahallesidir. Büyük çoğunluk Arab'dır ama, Türkler de mühim yekûna bâliğ olur. Fakat Türkler daha çok sûr ile çevrili kale kısmında oturur, varoşu sevmezler. Kahire'de 78 saray vardır. Her biri gerçek saraydır. Bazıları dünyanın en büyük sarayları arasındadır. Konaklar

ise binlercedir. Fil Bürkesi kıyısında Sultan Kayıtbay Sarayı, Kebş Kalesi'nde Sultan Cevli Sarayı, az aşağısında Memlûk Mehmed Bey Sarayı, karşısında Nezir Ağa Sarayı, Emir-i Hac Rıdvan Bey Sarayı, Emir-i Hac Zulfekar Bey Sarayı, Emir-i Hac Yûsuf Bey Sarayı, Şeyh Sarayı, Vezir Bıyıklı Mehmed Paşa Sarayı, Novalı Boşnak Mehmed Bey Sarayı, Abbâs Ağa Sarayı, Baltacı Mehmed Paşa Sarayı, Hacı Paşa Sarayı, Özbek Bey Sarayı, çok güzel binalardır.

26.000 evin 22.000'i İslâm hânesidir. 20 mahalle, 600 hâne, 9.000 nüfus, Kıbtî'dir(Hıristiyan Arab). Yahudiler, bir semte toplanmış bir kaç mahalledir. Ama evleri 5 veya 6 katlıdır. Müslümanlar bu kadar kat ev yapmayı sevmezler. Yahûdî sokakları deve, hattâ at geçemiyecek kadar dardır. Yahudi nüfus 6.060'tır. Bir yeniçeri kolu, Yahudi semtinde devamlı nöbet bekler. 4 mahalle Rum, 2 mahalle Ermeni'dir ve ikisinin nüfus toplamı 3.000'dir. Avrupalı veya Osmanlı tab'ası olup Mısır'a gelip giden Hıristiyan çoktur. Şehirde bu şekilde geçici olarak kalan Hıristiyan nüfusu 6-7.000'den aşağı düşmez. Zira büyük ticaret merkezidir. Bir mahallede toplanıp otururlar. Bu mahallede 7 Avrupa devletinin konsolosları vardır. Hıristiyan Çingene yoktur. Az Müslüman Çingenesi mevcuttur. Her milletten insan bulunur. Zenci Müslüman çoktur. Köle ve câriye pek çoktur, her cinstendir, fakat hemen Arabca konuşmaya, Türk hânesinde ise Türkçe konuşmaya başlarlar. Ticaret için gelen Faslılar, Sûdanlılar her yerde görülür.

Şehrin en meşhur kapısı Bâbü'z-Züveyle'dir. Fâtımî vezirlerinden Bedrü'l-Cemâlî yaptırmış. Çok sağlam, büyük ve musannâdır. Benzeri olmıyan bir yapıdır. Şehir, 393.000 arşın sûr ile çevrilmiştir.

Camiler

Şehir, 156 selâtıyn camii ile donanmıştır. En eskisi, Eski Mısır'daki Amr ibnü'l-Âs Camii'dir. Mısır'ı fethettiği zaman Hazret-i Ömer zamanında yaptırmıştır. İslâm medeniyetinin ilk büyük camiidir ve daha büyüğü uzun zaman diğer Arab ülkelerinde yapılamamıştır. 4 minarelidir. Dâmâd Bayram Paşa, Mısır beylerbeyisi iken, esaslı şekilde tamir ettirmiştir. Zira VII. asır ortalarından kalmadır.

Ezher Camii'ni 969'da Fâtımîler, Mısır'a hâkim olunca yaptırmıştır. Burası medrese hâline getirilmiştir. İslâm âleminde bundan daha fazla talebesi olan medrese yoktur. 12.000 talebesi vardır ve Ezher Câmii(Câmi'ü-l-Ezher) çevresindeki hücrelere yerleştirilmişlerdir. Camiin içi 120 beyaz direklidir. Kapısından mihrâba 150 arşındır. 3 adam boyu yüksekliğinde 400 kemerlidir. 4 mezheb için 4 mihrâbı vardır. 9.000 dolap, kitapla doludur. 2-3.000 ve çoğu âmâ hâfız burada bulunur. Dolapların bazılarında talebenin eşyâsı mevcuttur. 40.000 deve yükü su alır sarnıcının 3 yerde kuyu ağzı vardır. Ezher Camii'ni Sultan Salâhaddin-i Eyyûbî, XII. asrın sonlarında, Mısır'da Şiî mezhebini silmek için, Sünnî'liğin kalesi olarak ilmî şekilde teşkilâtlandırmıştır. Sultan Salâhaddin ve Mısır halkı Şâfiîdir. Ama Memlûkler, Eyyûbiler'in yerine 1250'de iktidara gelince Hanefî mezhebi üstün olmuştur. Zira Memlûkler, Abbâsiler'i 1258'de Bağdad'dan Kahire'ye getirip halife yapmışlardır. 1517'de Osmanlı hâkimiyeti başlayınca, Hanefî mezhebi daha da itibar kazanmıştır. Yan sofalardaki ders-hânelere «revak» derler. 50 revak(sınıf) vardır. Revaklar, milliyetlere göre paylaşılmıştır. Her dil, cins ve renkten Müslüman talebe vardır. Ancak

Arabca ile anlaşabilirler. 4 Sünni mezhep eşit olarak muamele görür ve hepsinin fıkh'ı ayrı ayrı öğretilir. İsteyen talebe, istediği mezhebin fıkh'ını (hukuk) öğrenir. Talebinin çoğunluğu Mısırlı Arab, sonra diğer ülkelerin Arablar'ı, sonra Türk, sonra diğer İslâm milletleridir. Eskiden Türkler, Anadolu'dan gelip burada okumayı severlerdi. Bir iki asırdır Ezher'de Türk talebe azalmıştır. Zira Istanbul'da daha iyi medreseler vardır. Türk talebe, diğer milletlerden, kılık kıyafetinin düzgünlüğü ve temizliği ile derhal tefrik edilir. 170 müderris(profesör) vardır. Hepsi bir köşede tedris ederler. Bir görülecek şeydir. Türk medreselerine göre eski usul tedristir. Arab talebenin revakları, en pisleridir. Sünni İranlılar da vardır. Türkistanlı Türk de çoktur. Revaklarda 250 mermer direk görülür. Medrese, 12. 000 kandille aydınlatılır. Leylek, serçe, güvercin, kırlangıç, çaylak gibi kuşlar burada yuva edinmezler, sebebi meçhuldür. 7 kapıdan biri sarı pirinçten ve çok süslüdür. Sol taraf harreminde bir havuz vardır. İmâreti talebeye açık olduğu gibi isteyen yoksullar da birer çanak pilav, mercimek çorbası ve bir parça ekmek yerler. Cuma günleri zerde ve yahni verilir. Ezher'in bir şeyhi(rektör), 4 mezhebden birer yardımcısı, her milletin de başı birer müderris vardır. Türk talebenin başı olan müderris şimdi Mustafa Efendi'dir.

Tolunoğlu Ahmed Camii, pek muhteşemdir. IX. asır sonlarında Mısır'ın Türk valisi tarafından yaptırılmıştır. 40 arşın yüksekliğinde ve kale görünüşündedir. 220 x 120 arşındır. 90 sütun üzerine oturtulmuştur. 160 camlı penceresi, 6 kapısı vardır. Büyük kapısına 18 adım taş merdivenle çıkılır. Bu camie çok büyük servet harcanmıştır. Harem duvarının sol tarafındaki *Besmele*, Karahisârî hattıdır, hacca giderken Süleyman Han asrında Kahire'ye uğrayıp yazmıştır. Uzunluğu 40 arşın muazzam bir yazıdır. Her elif'i 8 arşın boyundadır. Gördüğüm en güzel yazılardan biridir. Her gelen seyyah bu *Besmele*'yi seyr edip hayrette kalır. 3 minarelidir. Tahta oyma minberini görenin aklı perişan olur. Mihrâbı da aynı fevkalâde güzelliktedir.

Halife Hâkim Camii, 3 minareli, 3 kapılı, 150 beyaz pâyelidir. Minarelerden ikisinin alt tabakasına 500 insan sığar. Memlûk devri eseri, en büyük camilerden biridir.

Baybars Camii, XIII. asır sonlarında, en meşhur Memlûk sultânı tarafından yaptırılmıştır. Haçlılar'dan aldığı gazâ maliyle inşa ettirmiştir. 185 x 185 arşındır. Mihrab tarafında 170 somaki, kırmızı ve beyaz mermer direk vardır. Mihrâb üzerindeki kubbe de 12 büyük somaki sütûna oturtulmuştur. 3 minarelidir. Mihrab ve minberi, pencere camları, fevkalâde san'at eseridir.

Atabey Camii, Memlûklerden Sultan Hasan'ın vezirlerinden biri tarafından yaptırılmıştır.

Sultan Müeyyed Camii de Memlûk Türkleri'nden kalmadır. 160x160 arşın, 70 pencereli, 34 sütûna dayanmış kubbeli, sofada 95 mermer sütunludur. Harreminde büyük havuzunun üzeri 8 sütûna dayalı bir kubbe ile örtülmüştür. 2 minarelidir. Ağaç minberi hârikulâdedir. 2.000 kandilli, çok ferah camidir.

Sultan Hasan Camii de Memlûk Türk devrine(1250-1517) aittir. Kahire'nin ve dünyanın en muazzam camilerinden biridir. Rûmeli Meyda-

nı'ndadır. Kale gibi iki minaresi vardır. Kapı kanatları musannâ sarı pirinçtir. Kanat yüksekliği 20 arşındır. Üç adam boyu yükseğe kalın küfî hatt ile Kelime-i Şehâdet yazılmıştır, siyah ve beyaz mermer üzerinedir. İki harem kapısından Rûmeli Meydanı'na açılanı gibi Sipâh Pazarı'na açılanı da muhteşemdir. Cami, kitâbesinde okunduğu gibi 1363'te yapılmıştır. 180 X 180 arşındır. Çevresinde 700 medrese hücresi, ortasında havuz, havuz çevresinde 8 ince mermer sütûna oturtulmuş yüksek kubbe vardır. Kubbe çok iyi nakşedilmiştir. Minarelerden biri Defterdâr İbrahim Paşa beylerbeyi iken yıkılıp yeniden yapılmıştır. Ama eskisinden alçak yapıldığı için, sağdaki eflâke ser çekmiş minarenin yanında kısa kalmıştır. Bu, Kahire'nin en yüksek minaresidir, 180 basamaktır ama her basamağı yarım arşındır(90 arşın). Ben gayret edip çıktım ama üç gün diz ağrısı çektim. Sultan Hasan Camii'nin vakfı zengindir. Beylerbeyi hazinedârı mütevellidir ve bu iş için yılda 3 kese alır.

Mahmud Paşa Câmii, Sultan Hasan Camii'nin mihrâbından yol aşırıdır. 1567'de Dâmâd Vezir Mahmud Paşa, Mısır beylerbeyisi iken yaptırmıştır. İstanbul üslûbundadır. 12 basamak taş merdivenle çıkılır. Osmanlı üslûbu bir ince zarif minaresi vardır.

Mahmud Paşa Camii'nin solunda Emir-i Âhûr-ı Kebîr Camii görülür. Bu son ikisi selâtıyn camii değildir ama, Sultan Hasan Camii'ne bitişik oldukları için burada yazıldı.

Sultan Kansu Guuri Camii, 1500'da yapılmıştır. Yavuz'a karşı Merc-i Dâbık'ta yenilip muharebe meydanında ölen sondan bir evvelki Memlûk sultânının eseridir. Yanında türbesi vardır. Muharebe meydanından kaldırılıp buraya getirilip gömülmüştür. Çok büyük türbedir. Osmanlı'da böyle muhteşem türbeler yapılmaz, ayıp sayılır. Bu türbede yatan Sultan Kansu'yu yenen, öldüren ve imparatorluğunu tek seferde elinden alıp yıkan Yavuz Sultan Selim, küçük ve mütevazı bir türbede yatar. 10 basamak taş merdivenle çıkılır. Türbe şimdi tekke ve mihrab konarak mescid hâline getirilmiştir.

Sultan Barkûk Camii, bu isimdeki Memlûk sultânı tarafından 1375'te yaptırılmıştır.

Melikü'l-Kâmil Muhammed Camii, bu addaki Eyyûbî sultânı tarafından yaptırılmıştır. Eyyûbiler, Fâtımîler'den sonra ve Memlûkler'den önce Mısır'da saltanat sürmüşlerdir.

Sultan Nâsırüddin Camii, 150 x 150 arşın, diğer bir Eyyûbî selâtıyn camiidir.

Sultan Melikü't-Tâhir Camii, 3 şerefeli zarif minaresiyle küçük bir selâtıyn camiidir.

Sultan Kalavun Camii, Memlûk eseridir. Mihrâbının sadef işçiliği, tavanının altın nakışları, haremindeki mermer sütûndaki necef işleri hârikulâdedir.

Sultan Sâlih Camii, Eyyûbî eseridir. Tek kapı ve minarelidir. Havuzu, sebil-hânesi vardır. Sultan Sâlih'in türbesi yanındadır.

Sultân Eşref Camii de Eyyûbiler'dendir.

Sultan Canpulad Camii, Memlûk eseri ve Bâb-ı Nasr'dadır. 10 basamak taş merdivenle çıkılır fevkaani camidir. Haremsiz bir küçük selâtıyn ca-

mildir. Fakat minaresi çok ölçülü ve süslüdür. 6 safer günü mahmel-i şerîfin Kâbe'den bu camie getirilmesi ve büyük *Mevlid* okunması gelenektir.

Sultan Baybars Camii, Câfer Ağa Hanı yanındadır. Meşhur Memlûk hükümdârının gazâ maliyle yaptırdığı ikinci camidir, ama ilki kadar büyük değildir. Minaresi 3 şerefelidir.

Sultan Sâlih Hacı Camii de Memlûk selâtıyn camilerindendir. Minaresi 2 şerefelidir.

Sultan Kanbay Camii, diğer bir Memlûk selâtıyn camiidir. Yanındaki türbede Sultan Çakmak ve daha 6 Memlûk padişahı gömülüdür. Minaresi 2 şerefelidir.

Arslan Bey Camii selâtıyn camii değildir ama, Kanbay Camii'ne bitişik ve Buğday Pazarı'nda olduğu için burada yazıldı. 6 basamakla çıkılır fevkaanî camidir.

Sultan Kalavun Camii, meşhur Memlûk sultânınındır. Mihrab tarafında 38 direk vardır.

Sultan Ferec Camii, bu adı taşıyan Memlûk sultânının ve Paşa Sarayı Meydanı'ndadır.

Özbek Bey Camii, Özbekiyye'dedir. Meşhur Memlûk başkumandanınındır. 38 mermer sütuna dayalı tavanındaki lâciverd nakışlar çok güzeldir.

Ümmü Sultan Hasan Camii, Memlûk sultânının annesinin hayır eseridir.

Sultân-ı Merdân Camii, Eyyûbî devrinde bir zengin tüccar tarafından yaptırılmıştır.

Sultan Hayrü'l-Ümm Camii, Memlûk vâlide-sultanlarından birinin binasıdır.

Sultân Abdülaziz Camii, 12 mermer sütuna oturmuştur. Abbâsî halîfelerinden birinin eseridir.

Peyk-hâne Câmii, Kavukcular içinde; Usâmüddin Câmii, Vezneciler'de; Mahmud Bey Camii, Rıdvan Bey Sarayı önünde; Cânım Pehlevân Camii, Saraçhâne'de; Saraçhâne Camii, aynı yerde; Cânbekiyye Camii, Çadırcılar başında; Hâcib-i Sultânî Emîr Elmas Camii, Salîbe Çarşısı'nda; Sultan Hasan veziri Şeyhûniyye Camii, aynı çarşı karşısında; Muhammedî Camii, Rûmeli Meydanı'nın sağında; Merzbâniyye Camii, aynı meydanda, hepsi Memlûk Türkleri'nden kalma mâbedlerdir.

Rûmeli Meydanı'nda Altıparmak Efendi Câmii, Süleyman Han devrinin iki beylerbeyisi olan Dâvûd Paşa(Dâvûdiyye) ve İskender Paşa Camileri, Osmanlı eseridir. Bu sonuncusu, Istanbul'daki Rüstem Paşa Camii'ne benzer, Mimar Sinân'ın planı taklîd edilmiştir, çok hoş camidir.

Mencikü'l-Yûsufî Camii, Sultan Hasan'ın vezirlerinden birinindir ki, Şam'daki Gök Meydan'ın Mencik Köşkü de bu zâtındır. Nizâmî-i İsfahânî Camii, Bâbü'l-Vezir dışında Memlûk devri eseridir. Azablar Camii, Osmanlı yapısıdır.

Sultan Müeyyed Camii, aynı addaki Memlûk sultânının selâtıyn camiidir. Fevkaanî(toprak seviyesinden yüksekte) câmidir. Tâmire muhtâc olduğu için şimdi ibâdete kapatılmıştır.

Süleyman Paşa Camii, Mısır'ın en meşhur beylerbeyisinin hayr eseridir. Hindistan seferiyle meşhur ve Kaanûnî'nin vezir-i âzamlığına kadar yükselmiş, Mısır'da çok büyük işler yapmış, Osmanlı idaresini ve teşkilâtını tamamen yerleştirmiş vezirdir. 1529'da yapılmış çok güzel camidir. Âvize-

leri nefistir. Mihrâbı önünde en büyük hattatların eseri 40 *Kur'ân-ı Kerim* vardır. Halıları sqn derecede değerlidir. İki yan ve bir kıble kapısı mevcuttur. Yan sofaları 10 mermer sütûna oturtulmuş kubbeciklerle bezenmiştir. Büyük kubbe, enfes lâciverd çiniyle döşenmiştir. Mihrab kapısı, duvar nakışları ve somaki sütunları enfestir. Dış duvarları, Mısır'ın diğer camileri gibi kireç sıvalı değil, baştanbaşa lâciverd çini ile kaplıdır. Gûyâ bir mücevher kutusudur. Uzaktan gören kurşun kaplı sanır, yaklaşılınca çini olduğu anlaşılır. Minaresi iki şerefelidir. Mısır'ın en yüksek minarelerinden biridir. Mihrâbı bir yarım kubbe içindedir. Cami, tamamiyle Osmanlı Istanbul üslûbundadır. Bir gül bahçesi içindedir.

Lûk Kapısı'nda Bermeşî Camii, Derebü'l-Ahmer'de Kaçmaz Camii, Habeşli Mehmed Kedhudâ Hanı dibinde 1546 tarihli Mihmandar Camii'nin ilk ikisi Memlûk, sonuncusu Osmanlı eseridir. İbrahim Ağa Camii de Osmanlı eseri olup, yeni yapılmıştır; İbrahim Ağa, Mısır yeniçeri ağasıdır. Çok güzel camidir. Mehmed Hayrbey Paşa Camii, buna yakındır. Memlûk vezirlerinden iken ilk Osmanlı beylerbeyiliğine getirilen zâttır. Beylerbeyi iken yaptırdığı için Osmanlı eseridir. Vakıfları çok zengindir. Merzûk-ı Kefâfî fevkaani ve buna yakın yine Nasr Kapısı yolunda Cemâleddin Camileri, Memlûk eseridir.

Zulfekar Ağa Hanı yakınında Sunkur fevkaani, karşısında 34 sütûna oturmuş Hânkah, Lûk Kapısı dışında Veled-i İbâde, onun yanında Halîc, buna yakın İsmii Camileri Memlûk, Emir-i Âhûr Camii Osmanlı eseridir. Bekri Köprüsü'nden içeri Ebyaz, buna yakın Hanbay, buna yakın Abdülkaadir-i Tartûşi, Bâb-ı Hadîd'in(Demirkapı) iç yüzünde Megaarib, Sultan Çarşısı'nda Amri Camileri de Memlûk yapısıdır. Âbidin Bey Camii, Osmanlı eseri ve Istanbul üslûbundadır. 16 köşeli yontulan minaresinin eşi emsâli yoktur, sanki minâre değil nahl-i hümâyûn'dur. Yeni Kapı dibinde Merde Bey İnali Camii, Dellâliyye Çarşısı'nda Cündi Camii, Memlûk eserleridir. 1547 târihli Dâvûd Paşa Câmii, Osmanlı eseridir ve «Dâvûdiyye-i Kebîr» de denir. Bâb-ı Fütûh'tan dışarı Mutahhar Camii, ona yakın Bundukaani Camii, Memlûk yapılarıdır. Aynı yoldaki Habeşli Mehmed Kedhudâ Camii, Osmanlı devridir. Hekim Keysûni Camii de buna yakın ve Osmanlı Camiidir.

Kerimüddini'd-Debûşeri Camii, 100 direklidir. Hurma bahçesi içinde çok letâfetlidir. Minaresi 3 şerefeli ve zümrüd yeşili çini kaplıdır. Burası Türk mahallesi olduğu için bu cami temizliği ile Arablar'ın devâm ettiği camilerden derhal tefrik edilir. Halîc kenarında Şeyh İbrahim, 3 şerefeli minareli Habbâniyye, Şâriyye Kapısı'nın içinde Şeyh Şârâvi, Halîc'in karşısında Şeyh Halveti Camileri, Memlûk devridir. Bu sonuncusunun yekpâre yeşil somaki mihrâbı eşsizdir. Camiin çevresinde 80'e yakın Halveti dervişinin odası sıralanmıştır. Bu civardaki Beşek, Nakıybü'l-Ceyş, Cemâmiz Köprüsü'nde Kara Koca, Ömer Köprüsü karşısında Ketkût, Kebş kalesi dibinde Emir Lâçin, buna yakın Cavlı Camileri, Memlûk yapısıdır.

Emir Yûsuf Özbek Camii, meşhur Memlûk kumandanının XV. asır sonlarında yaptırdığı bir diğer mâbeddir. İmâm Hüseyin Camii de aynı devirdendir. Mesih Paşa ve ona yakın Kaysûni Camileri, XVI. asır sonları Osmanlı eserleridir. Bunlara yakın Sultan Hasan Vâlidesi, Kabr-i Tavil(Uzun Mezarlık) yakınında Bedrüddini'l-Vesâi, buna yakın Hâtûniyye ve Eşrefiyye, Sirkeciler mahallesinde Şecerüddür, Musiki Köprüsü önün-

de Zeyniyye, Vezir Kapısı yolunda Ayıtmış, Şeyh Şemsüddin Hanefî Camileri hep Memlûk Türkleri'nden kalmadır. Doğrusu ülkeyi iyi imar etmişlerdir. Diğer Kahire camilerini, medrese ve tekkelerden sonra anlatacağım.

Bütün bu ve aşağıdaki eserlerin büyük vakıfları vardır ve hepsi Mısır Mollası'nın kontrolündedir. Mısır Kadısı olan efendi, bu vakıflardan —büyüklüklerine göre— yılda 1 ilâ 100 altın alır.

Kahire'deki mescidlerin sayısını bilmiyorum. Ama bütün Mısır eyâleti için 46.000 mescid deftere kayıtlıdır. Eyyûbî ve halefi Memlûk imparatorlukları devrinde Mısır, Suriye ve bunlara bağlı imparatorluk ülkelerinde 177.000 cami ve mescid olduğu, tarihlerde kayıtlıdır. Kahire mescidleri içinde nazar-ı dikkati çekecek güzellikte olanlar vardır: Aşçıbaşı, Kalavun, Çavuş Ağa, Kapı, Nârin Kule, Azablar Odası, Saraçhâne, Kara Meydan, Kavaflar, Gülşenî, Harrâtîn, Sâdât, Megaaribe, Şeyh Bekrî, Derbü'l-Ahmer, İbrahim Ağa, Limon Köprüsü(Kantaratü'l-Leymûn), Hasan Şâzelî, Bâb-ı Hark, Cemâmîz, Tabbâğîn, Resûl Efendi, Şeyh Ken'ân, Şücâüddin, Zulfekar Kedhudâ, Şeyh Abbârî, Seyyid Alî, Reyhân Ağa, Mihmandar Mescidleri bunlar arasındadır. Çoğu Memlûk, bir kısmı Osmanlı eseridir. Doğrusu henüz fetihten 155 yıl olduğu halde, bu müddet içinde Osmanlılar da çok eser yapmışlardır. Ama XVI. asırda yapılanlar, XVII. asırdakilerden çoktur.

Medreseler ve Mektebler

Vaktiyle Mısır'da 3.600 medrese(orta ve yüksek dereceli okul) varmış ve ülke daha kalabalıkmış. Şimdi bu kadar yoktur. Zira çoğunun vakfı harâb olmuştur. Mısır eyâletinde hâlen 356 selâtîyn camii vardır. Diğer camilerle mescidler pek çoktur. Hemen her selâtîyn camiinin birer medresesi olduğu için, bunları ayrı ayrı sıralamıya lüzum yoktur. Zira selâtîyn camileri yukarıda sayıldı. Çoğu Memlûk eseri, bazıları Eyyûbî eseridir, daha eski, Fâtımî ve Abbâsîler'den kalanlar sayılıdır. Memlûkler'den sonra gelen Osmanlı camileri içinde selâtîyn camii yoktur. Bugüne kadar hiç bir padişah Mısır'da cami yaptırmamıştır. Zira lüzumu kadar büyük cami vardır. Ama Mısır'da cami yaptıran Osmanlılar çoktur ve vezir camilerinin de çoğunda medrese vardır. İskender Paşa, Dâvûd Paşa, Süleyman Paşa Medreseleri, bunların en mükellefleridir. Istanbul üslûbunda binalardır. Camii olmıyan ve hâlen tedrisat yapan Memlûk medreseleri ve Eyyûbî Medreseleri de vardır. Kahire'deki Eyyûbîler'den kalan medreseler arasında Melikü'l-Kâmil, İmâm Şâfiî semtindeki diğer Melikü'l-Kâmil, gene bu civarda 1179 tarihli Salâhaddîn-i Eyyûbî Medreseleri, büyük müesseselerdir. Salâhaddîn-i Eyyûbî, 1176'da Kahire iç kalesini de yaptırmış ve ülkeden Şiî mezhebini silmek için, Sünnî medrese eğitimine çok itina etmiştir. Melikü'l-Kâmil ise, Sultan Salâhaddin'den sonraki en büyük Eyyûbî hükümdârıdır. Nil suyunu kemerlerle şehre verdirmiştir. Eyyûbî devri Mısır'da 80 yıl kadar sürdüğü için, 267 yıl süren Memlûk Türk devrine nisbetle Eyyûbî bayındırlık eserleri azdır.

Yalnız hadis öğreten ve «dârü'l-hadis» denen yüksek medreseler de çoktur. Kahire'de hâlen 860 adeddir. Fakat çoğunun bir müderrisi ve

mahdud talebesi vardır. Medreseler gibi büyük müesseseler değildir. Yalnız Câmiü'l-Ezher çivarında 40 kadar müderris, dârülhadis açtırmıştır. Kahire'de hadis'ten icâzet(diploma) almış 50.000'den fazla muhaddis vardır. 20-30.000 hadisi, rivâyet silsileleriyle berâber ezbere bilirler. Bu hadis hâfızlığı, Kahire'de çok yayılmıştır. Bir kısmı âmâdır. Zira Mısır'daki kör kadar hiç bir ülkede kör yoktur. Dârülhadisler burada haftada 3 gün tedrisat yapar. Müslim ve Buhârî'yi baştan başa ezbere bilen muhaddis çoktur. Mısır eğitiminde ezber, büyük yer tutar ve esastır.

Hâfız yetiştiren dârü'l-kurâ'ların sayısı 370'tir. Ekseri camilerin birer hâfız yetiştiren dârü'l-kurâ binası ve bir öğretmeni mevcuttur. Kahire şehrinde 700 *Kur'ân* hocası, hâfız yetiştirmekle geçinir.

Şehirde 2.015 mekteb-i sıbyân(ilkokul) mevcuttur. Hepsinin vakfı vardır. 2.000 kadar mekteb-i sıbyân ise vakıfları ibtâl edilip kapatılmıştır. Mekteblerin 156'sı, selâtıyn camilerine aittir. Bütün Mısır'da hâlen 6.176 mekteb(ilkokul) vardır. Demek üçte biri Kahire'dedir. Selâtıyn camilerinin mekteblerinin binaları pek mükelleftir, medrese binası gibidir. Sultan Hasan, Sultan Kalavun, Sultan Kansu, Sultan Müeyyed, Sultan Eşref Mektebleri böyledir. Mekteblerde namaz vakti Hicâz veya Segâh veya Hüseynî makamından ezân okunur, başka Osmanlı diyârında âdet değildir. Mekteblerde Arabca tedrisat yapılır. Bazıları Kahire'deki Türk çocuklarına mahsustur ve tedrisat dili Türkçe'dir. Türk mekteblerinde tedrisat daha etraflıdır. Arab mekteblerinde basittir, okuma yazma, hesab ve din bilgisi gösterilir.

Tekkeler

Kahire'de 360 tekke vardır. 680 de zâviye(küçük tekke) mevcuttur. Bu 1.060 tekkenin 200 kadarı Bedevî tarikatine aittir. Burada Şeyh Ahmedü'l-Bedevî tarikatı çok yaygındır. Bütün eyâlette 2.060 Bedevî tekkesi defterde yazılıdır. 300.000 kişi bu tarikate müntesibdir. Tarikatin merkezi Tantâ şehrindedir, yeri gelince anlatılır.

Rifâî tarikatı de yaygındır. Mısır'da 100.000 kişi bu tarikatin muhibbidir. Sultan Hasan Camii dibindeki Rifâî Dergâhı, bir ulu âstânedir.

Tarikat olmamakla beraber, Şâfiî mezhebinin ulu kurucusu nâmına bir dergâh yapılmıştır. Haftada bir 5-6.000 kişi birikip sabaha kadar iki üç yüz hatm-i şerif ile gecelerini muammer ederler.

Buna benzer bir dergâh, Ömer İbni'l-Fârız âstânesidir. Bu da tarikat tekkesi değildir. Bu zât, çok büyük bir Arab dinî şairidir. Her cuma namazından sonra beş altı âdem cem' olup şairin *Tâiyye* kasidesini hoş âvâz ile okurlar. Hicâz ve Uşşak ile tilâvet ederler.

Sahâbe'den Âmirü'l-Cüheynî türbesinin yanına 1653'te Haseki Mehmed Paşa, bir cami ve kale gibi bir dergâh(büyük tekke) inşâ ettirmiştir. İçinde 70-80 derviş vardır.

Kahire'nin Okçular Dergâhı da meşhurdur. Okçu pehlivanlar, ok talim ederler.

Kademü'n-Nebî Dergâhı'nı Defterdâr İbrahim Paşa yaptırmıştır. Şeyhûniyye Dergâhı, şehirdeki 4 Kaadirî tekkesinin en mükellefidir. Hocegân Dergâhı, Türkistan'dan gelen Özbek Türkleri'nin tekkesidir. Sultan

Müeyyed Hastahânesi yakınında bir başka Özbekler Tekkesi daha vardır. Nizâmiyye Tekkesi'ne Canpulad-zâde Hüseyin Paşa beylerbeyi iken ben de bir yıl mütevelli oldum ve bir kese harcayıp cami ve tekkeyi tamir ettirdim. Vahîdî Tekkesi, Hindistanlı Müslümanlar'ındır. Bir garip yerdir. İçinde fakir'ler vardır. Bazısı 3 ay ayakta durur, bazısı 40 yıl tek kelime söylememiştir.

İbrâhim Gülşenî Dergâhı, İslâm âleminin meşhur ve büyük tekkelerindendir. Gülşenîlik, bir Türk tarikatidir. 1534'te bu dergâhı Şeyh İbrahim Gülşenî Hazretleri, kendi malıyle yaptırmıştır. Süleyman Han devridir ve tarikatinin kurucusudur. Gülşenî âyini 7-8 saat sürer. Bu müddet içinde çok güzel musiki parçaları okurlar, gerçek bir musiki ziyafetidir. Okunan parçalar Türkçe ve Türk Musikisi olduğu için, Gülşenî tekkelerine Arablar pek devâm etmez. Gülşenî muhiblerinin hemen hepsi Türk'tür. Arab ülkelerinde hayli Mevlevî, Gülşenî ve Bektâşî dergâhı vardır ama bunlar Türk tarikatleridir. Bu Gülşenî dergâhı, müze gibidir. Tavanlara en değerli âvizeler asılmıştır. Zira tarikatin kurucusu olan Şeyh İbrahim Gülşenî bir ulu kişidir ki, Anadolu'dan Mısır'a gelip tarikını kurmuş, Yavuz ve oğlu Kaanûnî'nin saygısını kazanmış, Istanbul'da yıllarca Süleyman Hân'ın sohbetinde bulunmuştur. Gülşenîlik, Halvetî tarikının bir koludur. Yalnız Halvetîlik'ten daha serbest görüşlüdür. Padişahlardan saygı gören böyle bir Türk şeyhinin dergâhına ileri gelenler, bağış üzerine bağış yağdırmışlardır. Tekkede binden fazla gümüş, billûr, necef ve moran kandil vardır. Şeyh'in sandûkasının çevresi pek değerli bağışlarla bezenmiştir. Türkistan'daki Türk hükümdarlarının gönderdikleri bağışlar bile mevcuttur. Türbesindeki *Kur'ân-ı Kerim*ler, Yavuz Selim Han ve Kaanûnî Süleyman Hân ihsânı olup, her biri hazine değer; zira Yâkut, Karahisârî, Kırımlı Abdullah, Derviş Mehmed hattıdır. Dergâhın zengin kütübhânesinde Şeyh'in kendi el yazısı pek çok kitap da mevcuttur. Şeyh'in Türkçe, Farsca ve Arabca ayrı birer *Divân*'ı mevcuttur ki Türkçe şiirlerini Gülşenî bestekârlar bestelemişlerdir. Kendisinden sonra gelen Gülşenî şeyhleri, dergâhın kabristânına gömülmüşlerdir. Osmanlı devletinde vakıfları en zengin bir kaç dergâhtan biridir. Semâ-hânesi fıskıyelerle bezenmiştir. Dergâhta dervişlere her türlü ilim ve san'at, bilhassa musiki tedris edilir.

Kahire Bektâşî Dergâhı da bir ulu âstânedir. Buraya da daha çok Türkler devâm eder. Zira okunan nefesler, Türkçe'dir. Nil kıyısında ve ağaçlar içinde bir letâfetli yerdir. Kubbeli âyin meydanı bin kişi alır. Bu meydan tamamen beyaz mermer döşenmiştir. Meydanın çevresine pek çok post serilmiştir. Mihrâbın dibinde Şeyh Mehmed Dede-Baba, yanında baş halîf, sonra imam, müezzin, duâcı, şeriatci, tarikatci, asâdâr, alemdâr, meydancı, mihmandâr, aşçıbaşı, ekmekcibaşı, silsile-i merâtible otururlar. Bu dergâha «Kasr-i Bü'l-Ayn» denir. 1671'de Beylerbeyi İbrahim Paşa, dergâha yüksek bir şâhâne köşk inşa ettirip hediye etmiştir, zira Bektâşî idi. Uzun ve nefis kitâbesinde lâcivert ile yazılmış tâlik hat görülür.

20 dervişli Hasan Baba, Kazasker Kapısı yakınında yine 20 dervişli Kaygusuz Baba, daha da küçük Abdullaah-ı Ensârî gibi başka Bektâşî Türk tekkeleri de vardır ama, dergâh değildir, küçüktür. Nitekim Nil sahilinde 30 dervişli küçük bir Gülşenî tekkesi daha mevcuttur.

Yalnız Bulak semtinde 45 tekke vardır. Sultân Eşref, Sultan Kayıtbay, Sultan Tumanbay Tekkeleri zikre değer.

Kahire'de bir ulu Türk âstânesi de, Mevlevî-hâne'dir. Büyük ve zengin dergâhtır. Galata Mevlevî-hânesi şeyhi meşhur Âdem Efendi, hacdan dönüşte bu dergâha gelip ölmüş, buraya gömülmüştür. Mısır kadısı Hasan Efendi-zâde, bu dergâha derviş olabilmek için Mısır mollalığı gibi bir çok yüksek makamdan istifa etmiştir. Hâlen Mevlevî-hâne'deki odasında, istek ve istidat sahiplerine ilim ve irfân öğretir.

Tophâne Tekkesi, Sultan Kayıtbay hayrıdır. 15 basamak merdivenle çıkılır fevkaanî(zeminden yüksekte) binadır. Şehrin doğusunda ve dışındadır. İçindeki nakışlar emsalsizdir. Sultan Kansu Guurî Tekkesi, Bedevî dergâhıdır. Şehrin doğusunda ve şehrin bir saat dışındadır. Büyük dergâhtır. Bin kadar dervişi, dergâhın camii ve vakıf çarşısı vardır.

Kademü'n-Nebî Tekkesi, 1664'te Beylerbeyi Defterdâr İbrahim Paşa'nın hayrâtıdır. 50 keseye(2 milyon akça = 315 milyon TL.) çıkmıştır. Hazret-i Peygamber'in asırlardan beri burada bulunup ziyaret edilen taş üzerindeki ayak izine, çok yüksek bir kubbe, bitişiğine cami ve tekke inşâ ettirmiştir. Nil kıyısında çok güzel bir dergâhtır. Cami minberi oyma kırmızı ağaç ve mihrâbı sade güzelidir. İçi ibrişim halılarla döşenmiştir. Cami 1667'de tamamlanmıştır. Kadem-i Şerif'in bulunduğu yüksek kubbeli türbe, devamlı gül suyu ile yıkanır. Kubbenin iç tarafı tamamen çini döşenmiştir. Kadem-i Şerif, gümüş bir kutu içine alınmıştır. İçindeki levhalardan bir tuğra, bizzât İbrahim Paşa'nın kendi eliyle yaptığı çok değerli bir san'at eseridir. Dolaplarda kıymetli bağış eşyası vardır. Tekkenin mutfağı ve camiin Istanbul üslûbunda minaresi güzeldir. Tekke, bir Halvetî dergâhıdır ve şimdiki şeyhi Mehmed Çelebi'dir. Cami 6 beyaz mermer sütûna oturtulmuştur. Çevresi çok güzel tarh edilmiş bahçedir ve pek çok kişi dinlenip hava almak, gezinmek için gelir.

İmâretler

Vaktiyle Kahire'de her camie bağlı 700 imâret varmış. Fakat Osmanlı devleti 1517'de şehri teslim aldığı zaman bu sayı 156'ya inmiştir. Hâlen bu sayı civarındaki imâret, yoksullara açıktır. Bazıları büyük müesseselerdir. Sultan Kalâvun İmâreti bunlardandır ve Memlûk eseridir. 40 aşçısı ve 40 kilercisi mevcuttur. Hâlâ Memlûk devrinde yapılan ve şimdi antika sayılan nakışlı sahanları, çini tabakları, değerli ibrikleri vardır. Fakat bunlar, bir büyük imârette yemeğe geldiği zaman çıkarılır.

Hamamlar

İç kalede Süleyman Paşa Hamamı, 3 halvetli, letâfetli bir Süleyman Han devri eseridir. Sipahi Pazarı'ndaki Mustafa Paşa Hamamı büyüktür. Havuzu ve şadırvanı vardır ve galiba Mısır ülkesindeki en geniş hamamdır. Billûr, necef, moran çok değerli camları vardır. Fıskiyeli havuzu balık doludur. Çiftedir, kadınlar ve erkekler kısmı ayrıdır. Buraya daha çok Türkler geldiği için çok temizdir. Bu yakınlarda Beşek Hamamı da çiftedir. Altıparmak Camii yakınında Kayserili İbrahim Kedhudâ Hamamı, sonra çifte Derbü'l-Ahmer Hamamı vardır. Subaşı Hamamı da çiftedir. Şekerciler Hamamı'na da Türkler devâm ettiği için çok temiz tutulur. Zira

Türkler'in en küçük pisliğe tahammülleri yoktur. Arablar ise böyle şeylere ehemmiyet vermezler. Harâbe Hamamı, Bakırcı Paşa Hamamı, Baka Hamamı, çifte Kazasker Hamamı, aynı addaki çarşı içinde Mercis Hamamı, Bâb-ı Nâm Hamamı, çifte Bâb-ı Şârîyye Hamamı, çifte Kantaratül-Müsikıy Hamamı, çifte Cici Ali Bey Hamamı, Kelb Hamamı, Havz-ı Nefs Hamamı, Bundukaani Hamamı, çifte Mehdiyye Sultan Hamamı, Bâbü'l-Hark Hamamı, Emir Hüseyn Köprüsü Hamamı, Özbekiyye'de Şeyh Bekri Hamamı, çifte Kapudan Hamamı, Taht-ı Rabb Hamamı, Âbidin Bey çifte Hamamı, Kantara-i Sungur Hamamı, Habbâniyye Hamamı, Cemâmiz Hamamı, Dellâl Çarşısı Hamamı, Mustafa Bey Hamamı, Yenikapı'da Merzuk Hamamı, Avratlar Hamamı, Küçük Hamam, Taylûn Hamamı, Salîbe çifte Hamamı, Dûd Hamamı, Kaysûniyye çifte Hamamı, Sâlihiyye Hamamı, Vezir Kapısı Hamamı, Limon Köprüsü Hamamı ve içini göremediğim daha 14 çarşı hamamı vardır. Hepsi bu kadardır. Hamamların tamama yakını Osmanlı eseridir. Memlûk ve Eyyûbî devirlerinden kalma bir kaç tanedir. Zirâ bu işe Osmanlılardan başka hiç bir millet ehemmiyet vermez.

9.060 saray ve konakta hususî hamam vardır. İki, üç, dört ve beş hamamlı saraylar mevcuttur. IV. Sultan Murad Hân'a arz edilen sayım defterinde böyle gösterilmiş ve dört, beş hamamlı saraylar ayrı ayrı sayılmıştır.

Mısır hamamlarının büyük kusuru, odun yerine sığır tezeği yakılmasıdır. Zira odun kıt ve değerlidir. İklim sıcak olduğu için kış ortasında bile çok defa bir şey yakmaya hâcet kalmaz. Sığır tezeğini toplayıp hamamlara getiren bu işe mahsus işçiler vardır.

Hanlar

Halil Hanı 100 x 100 arşın bir bina ve çevresinde 200 kâgir dükkânlıdır. Bina 4 kattır. Bir camiciği de vardır. Büyük müessesedir. Yalnız Türk tüccarına mahsustur. Binlerce kese sermaye ile iş gören tacirler az değildir(3.000 kese = 120 milyon akça = 18,9 milyar TL.). Bulak semtinde aynı adda başka bir Halil Hanı vardır. Kale kapısı gibi iki demir kapısı ve çevresinde dükkânlar mevcuttur. Burası Mısır Bedesteni'dir. Dünyanın her çeşit değerli eşyası alınır ve satılır. Kına Hanı, buna yakındır. Avlusunda yüzlerce çuval kına yığılmıştır. Her ülkeye buradan kına gider. Esir Hanı, 300 odalı ve köle ve cariye satışının merkezidir. Buna yakın Büyük Düveydâr ve Küçük Düveydâr Hanları var. Hâfız Çarşısı'nda da iki büyük han mevcut. Kasım Kedhudâ, Cevâli, Bundukaani, Kıbrıslı Ahmed Ağa, Akkaş, Murtazâ Ağa, Ebû-Takiyye, Mehmed Ağa, Câfer Ağa, Esir, Cellâbe, Receb Ağa, Zulfekar Kedhudâ Hanları da büyüktür. Sonuncusu henüz yapılmıştır ve 3 kat olup çevresi dükkândır. 150 x 80 arşındır. Kitâbesinde 1672 tarihi okunur. Habeşli Mehmed Kedhudâ Hanı buna yakın ve o da yenidir. Bâb-ı Nasr'dan içeri Nâsıriyye, karşısında Zeyt(Yağ) Hanları vardır. Bu sonuncusunda Filistin ve Suriye'den gelen zeytin ve zeytinyağı birikir. Buna yakın Bekâriyye, buna yakın Sabun, buna yakın Kürd, civarında Câferiyye, Bahâr Hanları bulunur. Sonuncusu baharat ticaretinin merkezidir. Baharat Hindistan ve Yemen ve Habeşistan'dan gelir. Gelen bahârattan 2.000 kese gibi büyük bir resim alınır(80 milyon akça = 12,6 milyar TL.). Bu, yıllık büyük bir devlet gelîridir. Baharat buradan diğer Osmanlı

ülkelerine gönderilir. Habeşli Kedhudâ, diğer Habeşli, Mes'ûd Ağa, Hâfız Paşa Hanları da bir çok katlı çok büyük ticaret müesseseleridir. Ortalama 300 odaları vardır. Her birinin kapısında 10 kapıcı bekler. Bunlar büyük hanlardır. Küçük hanların sayılması sıkıntı verir. Bunların dışında şehirde 850 kadar yolcu hanı vardır. Bazılarının fuhuş yeri olduğu duyuldu. Zira Kıbtîler(Mısır'ın Hıristiyan Arabları) fuhuş yaparlar.

Hastahâneler

Mûsâ, Ezher, Sultan Müeyyed, Sultan Kalavun Hastahâneleri büyüktür. Sonuncusu en mühimmidir. Büyük Memlûk hükümdârının eseridir. 150 x 150 arşındır. Tamamen cilâlı beyaz mermer zeminle döşenmiştir. Havuzu, eczâhânesi, çok üstad hekimleri olan büyük müessesedir. Burada yapılan ilâçlar Osmanlı ülkelerinden başka Avrupa'ya da ihrâc edilir.

Çeşmeler, Sebiller ve Yalaklar

İç Kale'de Dâmâd Öküz Mehmed Paşa ve Kale Kapısı Sebilleri, 10.000'er râviye su alır. Yeniçeri ağası İbrahim Ağa Sebili, 12.000 râviye su hacmindedir ve 1628'de Murad Han zamanında yapılmıştır. Sultân Eşref ve Sultan Hasan Sebilleri, Memlûkler'den kalmadır. Dârüssaâde Ağası Abbâs Ağa Sebili 10.000 râviyelîktir, çok güzel san'at eseridir ve yanında mektebi vardır. IV. Mehmed'in hazinedârı Âli Ağa Sebili bin râviyelik, küçük, fakat çok güzel san'at eseridir, bunun da yanında mektebi vardır. Dâvûdiyye yakınında Musâhib Ahmed Ağa Sebili 10.000 raviyye su alır, mektebli sebilidir. Kundakcı Hânesi'nde Abdülbâki Çorbacı Sebili ve mektebi, Derb-i Ahmer'de Habeşli Mehmed Kedhudâ'nın hanı yanındaki Sebili vardır. Sonuncusu 20.000 raviyye su alır, çok güzeldir ve bu dahi mekteblidir. Bâb-ı Nasr'da Zulfekar Kedhudâ Sebili ve mektebi, ona yakın diğer Habeşli Mehmed Kedhudâ Sebili ve mektebi vardır. Şehirde 4.000 kadar büyüklü küçüklü sebil olduğu için hepsini saymak mümkin değildir. Bazıları yukarıda anıldı. Bunların çoğunun, Istanbul'da Saray-ı Hümâyûn'da hizmetlerini tamamladıktan sonra ömürlerini tamamlamak üzere Kahire'ye yerleşen yüksek rütbeli harem ağalarının hayır eserleri olduğu görülür.

İç Kale'de 21 çeşme, Sultan Kansu'nun 360 göz kemerle Nil'den getirttiği sulardan su akıtır. Şehirdeki çeşmeler ise pek çoktur.

IV. Murad Han fermânıyle Mısır beylerbeyisi olan Dâmâd Bayram Paşa'nın yaptırdığı ve padişaha telhîs'i sunulan sayıma göre Kahire'de 274.000 kuyu vardır. Konak ve saraylarda beşer altışar kuyu bulunur. Hayır eseri binalarda da asgari bir kuyu görülür. Ayrıca bir çok sokağın başında üzeri damlı havuzcuklar görülür. Bunlar deve, at, eşek gibi hayvanlar içindir. Zira buradaki düzen Istanbul'daki gibi değildir. Istanbul'da hükûmetten izin alınıyan ata binemez ve eşeğe binmek de şehir içinde yasaktır. Mısır'da ise isteyen istediği hayvana biner. Bu hayvanlara mahsus havuzcuklara su, kuyuların başına kurulan dolaplarla verilir. Kuyudan çekilen su, arslan, dev, ejder kelle ve ağızlarından akıtılır. Bu suretle bu yalaklar da birer san'at eseri hâline getirilmiştir. Şehirde böyle 9.200 havuzlu sakıyye vardır. Her biri birer hükümdar, vezir ve zenginin hayrıdır.

Kahire'deki 8.900 sokağın sancak 17'sinde mahalle kapısı yoktur. Yoksa hepsi geceleri kapanan kapılarla bölünmüştür. 17 büyük cadde ise kapısızdır ve bunlar büyük ana yoldur; gece de üzerlerinde çok gidip gelen olur. Kahire subaşısı, bu 17 caddeyi her gece 6-700 adamı ile gezer. Diğer sokakları ise geceleri bekçileri bekler ve sokağın bekçisi, o sokağın imâmının kefaleti ve kontrolü altındadır. İmamlar aynı zamanda mahalle muhtarıdır.

Mısır'da halk Istanbul'dakine, hattâ Anadolu ve Rûmeli'dekine benzemez. Çok fakirle çok zengin yan yanadır. İklim ağır olduğu için çalışmayı sevmiyen çok kişi, paçavraya benzer şeylerle gezer. Diğer ülkelerde, bilhassa Istanbul'da ise, böyle sefil derecede fakir hiç yoktur. Fakirler bile çalışır ve temiz giyinir, çok zenginle çok fakir arasında uçurum yoktur. Bir dereceye kadar Rûmeli, hattâ Anadolu da öyledir. Ama Mısır gibi sıcak ülkelerde, servet versen çalışmak istemiyen, tenbel doğmuş ve tenbel ölecek, öyle yetişmiş çok insan vardır.

Köprüler

Şehir esas bakımdan Nil'in doğu kıyısında kurulmakla beraber, batı kıyısında Cize semti ve Nil üzerinde adalar vardır. Onun için köprüye muhtaçtır. Cize ayrı şehir sayılırsa da, Kahire ile arada gidiş geliş çoktur. Nil üzerinde pek çok sandal ve kayık işler. Fakat hayvanlı yolcuların geçişi için köprü şarttır. Onun için Nil'in Kahire şehri kesimine hayli köprü yapılmıştır.

Köprüye Arablar «cisr» derler. Ama «kantara» dedikleri de olur. Sırasıyle Ebü'l-Mencâ, 1437'de Kasr-ı Ayn yolu üzerine yapılan Sultan, Sübbu, Yenikapı'da Sultân İnal, Umre, Cemâmiz, Sungur, İskender Paşa'nın hayır eseri Bâbü'l-Hark(Hark Kapısı), Emir Hüseyin, Mûsikî, Beyt, yeni yapılan Büyût, Bâb-ı Şâriyye, Huzûb, Haşhaş, geçenlerde yapılan(1672) Ebü'l-Hayr İbrahim Paşa, Lûz(Kaz), Cemmizü'l-Abd . Köprüleri vardır. Hepsi 18 köprüdür. Bütün Mısır ülkesinde Nil üzerindeki köprülerin sayısı ise resmi deftere göre 346'dır.

Havuzlar

Havuza Arablar «birke», Türkler «bürke» derler. Bildiğimiz küçük eğlence havuzu değil, büyük havuzlardır. Şehirde böyle 14 aded küçük baraj vardır: Şeyh Bekri, Fil, Ratl, Kiremithâne, Gasl, Tabbâğin, Kaarûn, Şevârib, Habeş, Baybars, Kebş, Aynü'ş-Şems, Hacc, diğer Aynü'ş-Şems Bürkeleri. Meselâ Fil Bürkesi kıyısında 200 mükellef konak vardır. Hemen hepsi şehirde yüksek görevlerde bulunan Türkler'in meskenidir. Bürkelerin çevresi çok defa ağaçlık ve güzel yerlerdir. Bu sayede şehirde yazın su sıkıntısı çekilmez. Zira Nil'in suyu alçaldığı aylarda Mısır'da su meselesi ciddileşir. Afrika kıt'asının en büyük şehri olan Kahire ise, bu 14 barajla beslenir. Ama Nil seviyesinin yükseldiği zamanlarda bu bürke'lere ihtiyaç

yoktur(x). Bürketü'l-Ayni'ş-Şems'teki dikilitaş üzerinde Eski Mısırlılar'dan kalma garib yazılar vardır. Kimse okumaya kaadir değildir.

Bulak

Bulak, Kahire'nin kuzeyindeki şehirdir. Aslında ayrı şehir değildir ve Kahire'ye bitişiktir.

Bulak semtindeki başlıca âbideleri Kahire faslında yazmadık. Burada göreceğiz. Bulak'ı Türkler kurmuşlardır, zira Kahire kifâyet etmemiştir ve «Bulak» kelimesi de Türkçe'dir. Ama Arablar «Bûlaak» diye talaffuz ederler. Uzunluğu 2.500 arşın, genişliği 300 ilâ 800 arşın bir şehirdir. Nil kenarıdır ve Nil'in gene doğu kıyısıdır. Başlı başına büyük şehirdir. Bulak'ta beylerbeyinin sancak beyi derecesinde bir temsilcisi vardır. Şehrin vergisinden yılda 20 kese tahsisatı vardır ve 20 kese de beylerbeyine verir. Nil üzerinde işlek limandır ve bu Kahire'nin bu büyük limanı bir taraftan güneyde Asvân'a kadar Nil üzerinde Nübye'ye, diğer tarafta Reşid ve Dumyât limanları vasıtasıyle Akdeniz'e açılır. 10.000 gemi, Bulak liman reisinin defterinde kayıtlıdır. Nübye'den Akdeniz'e kadar Nil üzerinde çok büyük su trafiği vardır. Şehir 45 mahalle, 6.700 ev, 56 camî, 304 mescidir. Halkın terkibi, Kahire'deki gibidir.

Sultan Baybars Câmii, muazzam Sûk-ı Sultânî (Pâdişah Çarşısı) içindedir. 32 mermer sutunlu, sadef minberli, billûr renkli camlı, Bulak'ın en mükellef ve büyük selâtıyn camiidir. XIII. asrın sonlarında, Memlûk Türk hükümdarlarının en büyüğü tarafından Haçlılar'dan alınan gazâ maliye yaptırılmıştır. 3 kapısı, 3 şerefeli bir minaresi vardır.

Sonradan vezir-i âzam olan meşhur Koca Sinan Paşa'nın Mısır beylerbeyisi iken yaptırdığı cami, nehir sahilindedir. Yekpâre kubbeli ve Istanbul mimarisi üslûbundadır, Sultanselim Camii'ne benzer. Çok büyük değildir. Mihrâbı ve minberi büyük san'at eseridir. Diğer tarafları sade güzelidir. Zira Osmanlılar'da camie fazla süs yapılmaz, ayıptır. Eyyûbî, Memlûk camilerindeki arabesk nakışlara Osmanlı mimarisinde iltifât edilmemiştir. Kubbesini Mısırlı mimarlar gelip tetkik eder ve böyle tek parçalı kubbe tutturamıyacaklarını söyleyip giderler.

Cânbulâdiyye Camii de beylerbeyilerden Canpulad-zâde Paşa'nın ve Nil kenarındadır. Üsküdâdiyye ve Zerkudâs Camileri de zikre değer.

Bulak'ta 11 medrese, 6 dârü'l-kurâ, 3 dârü'l-hadîs, 40 kadar mekteb, 6 tekke, 73 han var. Gülşeni Dergâhı, tekkelerinin en büyüğüdür. Hanlar içinde Zeyt, Natrûn, Sinan Paşa, Karamanlı, Pirinç, Yemiş, Zulfekar Kedhudâ, Kayserili İbrahim Kedhudâ, Kulkıran Hanları bir kaç yüz odalıdır. Diğerleri ortalama 150 odalıdır. Zira burası işlek iskele ve ticaret şehridir. Limanda 200 kadar mahzen(antrepo) görülür. 600 arşın cürmünde mahzenler vardır ve ticaret malıyle doludur. 6 çarşı hamamının en güzeli fevkaani Sinan Paşa Hamamı'dır. 1.600 dükkândır. Bedesteni yoktur. Sinan Paşa Çarşısı, 200 dükkânlı ve iki başı demir kapılıdır, ortası

(x) Bu yıllarda(1670'ler) Kahire ile Londra ve Paris'in nüfusları 700.000 civarında oynar. Istanbul'unki ise 1,8 milyon civarındadır. Diğer Avrupa şehirleri bu şehirleri çok uzaktan takib eder. Bu tarihten sonra Istanbul ve Kahire şehirleri nüfusu hafif düşüşler, Paris ve Londra ise hafif artışlar kaydeder.

caddedir, bu çarşıda bedestenlerde satılan en değerli malları bulmak mümkindir. 20 mükellef kahvehânesi vardır. Çarşıları adam almaz ve her milletten, her yerden gelen insan seli göze çarpar.

Bulak Tersânesi, büyük Osmanlı tersânelerindendir. Yüksek sûr ile çevrilmiştir. Çevresi 2.000 arşındır. Yüz binlerce kereste ile doludur. Kerestesi Güney Anadolu ve Lübnan dağlarından getirilip yığılır. Süveyş Tersânesi için de böyledir. Tersâne emini, Süveyş deryâ sancak beyine bağlıdır. Tersâne emininiŋ maiyetinde 40 kedhudâ, nâzır, anbarcı, havâle, didebân, muhâfız gibi görevliler, mimar ve işçiler vardır. Tersânenin üzeri damla kapatılmıştır. İçindeki binlerce âlet ve edevâta bakan adamın başı döner. Bakır, kurşun, kalay, demir, top, gülle ve benzeri şeyler, dağlar gibi yığılmıştır. Nice Mısır hazinesi eder. İki büyük kapısı mevcuttur. Biri nehre, diğeri güneyde kara tarafına açılır.

Şehrin kuzeyinde Sebtiyye, 7 katlı şâhâne bir kasırdır. Havuzu, şadırvanı, pencereleri, bahçeleri çok güzel ve Nil'e karşıdır. Mısır beylerbeyisi olan vezire mahsusdur. Vezir, haftada bir gün maiyetiyle buraya gelip dinlenir.

Kadem-i Şerif'in İstanbul Seyâhati

Bulak yakınlarında Kayıtbay Yaylağı vardır. Kahire'nin bir başka banliyösüdür. Istanbul ve hac yolu üzerindedir. Vaktiyle 10.000 ev varmış. Şimdi 11 saray, 70 dükkân, bir hamam, 17 cami, 70 mescid, 1.000 kadar ev ayakta kalmıştır. Sultan Kayıtbay'ın selâtıyn Camii hâlâ haşmetle yükselir ve yanında bu Memlûk hükümdârının mükellef türbesi vardır. Bu türbede bir taş üzerinde Hazret-i Peygamber'in başka bir ayak izi vardır. Kadem-i Şerif'in Mısır'dan nakli şöyle olmuştur:

Sultânahmed Camii yapılırken, I. Ahmed Hân'a «Pâdşâhım, Mısır'da Sultân Kayıtbay türbesinde Kadem-i Resûl'Ullaah vardır, Arab içinde kalmış; ol, pâdşâhımın câmi-i şerifine lâyıkdır» dediler. Ahmed Han, Murad Reis'i Mısır'a gönderdi. Kadem-i Şerif, Mısır'dan alınıp İskenderiyye'de kadırgaya kondu, Istanbul'a getirildi. Ahmed Han, Kadem-i Şerif'i Eyüb Sultân'a gönderdi. Büyük askeri ve dini alayla ve çok büyük kalabalıkla Kadem-i Şerif, Eyüb Türbesi'ni kondu. Bizzât padişah gelip Kadem-i Şerif'i öpüp başına koydu ve o anda irticâlen şu kıt'ayı söyledi:

N'ola tâcım gibi bâşımda götürsem dâim
Kademi resmidürür Hazret-i Şâh-i Resül'ün
Gül-i gül-zâr-ı nübüvvet, o kadem sâhibidir
Ahmedâ durma yüzün sür kademinê o gülün

Bu kıt'ayı Derviş Ömer Gülşeni, Pençgâh Tesbîh olarak enfes şekilde bestelemiştir, Ramazan gecelerinde okunur. Kadem-i Şerif, halkın kalabalığından, sabah Eyüb'den yola çıkarılıp ancak gece Sultânahmed Camii'ne getirildi. Fakat bir müddet sonra Ahmed Han, rüyasında Peygamber'i gördü ve Peygamber, ayak izinin eski yerine, Mısır'a gönderilmesini buyurdu. Bunun üzerine Sultân Ahmed, Şeyhulislâm, Nakıybüleşrâf Derviş Ömer Gülşeni, babam Derviş Mehmed Zıllî ve daha iki bilgini çağırıp rüyâsını anlattı. Hepsi ittifakla Kadem-i Şerif'in Mısır'a iâdesini tavsiye ettiler. Babam o sırada hassa zergerânı idi. Sultân Ahmed Câmii'nin muhteşem

kapısı ve diğer sadef işleri, babamın eseridir. Kadem-i Şerîf'e Sultân Ahmed Hân irâdesiyle çok san'atkârâne bir kutu yaptı. Altın ve mine ile işledi ki, hâlen Mısır'da eşi yoktur. Kadem-i Şerîf'i bu kutu içinde Murad Reîs alıp tekrar Mısır'a götürdü. Istanbul'a getirirken Akdeniz'de görülmemiş fırtınalar çıkmış, bin türlü güçlükle gelmişti. Hikmet-i Hudâ, dönerken, Akdeniz, süt limandı. İskenderiyye'den Kahire'ye kutsal emânet, büyük dinî ve askerî merasimle getirilip eski yerine kondu. Ziyaret edip babamın eserini de görmüş oldum. Dolap şeklindeki kutunun üzerindeki 8 beyit Arabca şiiri de babam ince kalemle yazmış. Dolaba anber konmuş.

Kayıtbay Camii'nin minaresi 3 şerefelidir. Medrese, mekteb, sebil, han ve imâreti vardır. Hanı 200 odalıdır. Câmiin vakfı yılda 10 kesedir(400. 000 akça = 56 milyon TL.). 300 kişi hizmet eder. Sultan Kayıtbay, Memlûkler'in en imarcı padişahıdır. 700 hayır eseri yaptırmıştır ve 300'ü Hicâz'dadır.

Ona yakın Sultan Barkuk, Sultân Eşref, Sultân İnal, Sultan Çakmak, Sultan Fereç, Sultan Tumanbay Camileri sıralanır. Memlûk Türk padişâhlarının camileridir. Eşref ve İnal Camileri arasında gene Memlûk eseri, fakat bunlar gibi selâtıyn camii olmıyan Emîrü'l-Kebîr Camii bulunur. Hemen Sultan Kayıtbay Camii'ne yakın Sultan Barkuk Camii, iki minarelidir, kendisi ve ailesi bir türbede yatar. Emîrü'l-Kebîr Camii'nin minaresi 3 şerefelidir. Sebîli, mektebi, 20 vakıf dükkânı ve 100 odalı hanı vardır. İnal ve Çakmak padişahların arasında bulunan Sultan Kansu Guurî Camii, bu sultan Yavuz'a karşı Merc-i Dâbık'ta savaşırken öldüğü için yarım kalmıştır; sondan bir evvelki Memlûk hükümdârıdır. Çakmak Camii'nin minaresi 2 şerefeli, fakat kısadır. Sultan Ferec Camii'nin zırhlı, kemerli, çok süslü kapısı, doğuya açılır. Yanındaki meydanda Mısır ekâbiri haftada iki defa gelip cirit oynarlar. Sultan Tumanbay Camii, Selim Hân'ın idam ettirdiği son Memlûk hükümdârınındır ki, Sultan Kansu Guurî'nin yeğenidir. Fevkaanîdir ve 10 basamakla çıkılır. Âdiliyye'de olduğu için «Âdiliyye Camii»de denir. Sultan Kayıtbay Camii civarında bir de Tavîl Camii vardır.

Fustât

Fustât'a «Mısır-ı Atîyk, Mısr-ı Kadîm, Eski Mısır, Eski Kaahire» de derler. Şimdi Kahire'nin banliyösü olan diğer bir şehirdir. Kahire kurulmadan önce Mısır'ın merkezi burası idi(VII — IX. asırlar). IX. asır sonunda Kahire kurulunca burası yavaş yavaş terk edilmiştir. Şimdi 4.600 hâne gene büyükce şehirdir. Fakat vaktiyle çok büyükmüş. Fustât da Nil sahilindedir ve Sûdan'la Akdeniz arasında işleyen 10.000 kadar gemi buraya da uğrar. Fustât'ta sancak beyi derecesinde bir beylerbeyi temsilcisi bulunur, 300 adamı vardır.

Fustât kalesi 2.000 arşındır(yani çevresi bu kadardır). Bir küçük kapıdan kaleye girilir ki bu kapıdan at geçemez, ancak eşek ve yaya geçebilir. Dört tarafı derin hendektir, her yıl temizlenir. Eskisi gibi askerî maksatla kullanılmamaktadır. Vaktiyle çok teşkilâtlı muazzam kale imiş. Ama şimdi gene içine sivillerin girmesi yasaktır. İç kalesi de vardır.

Fustât'ta 270 cami ve mescid vardır. Çevre tamamen terk edilmiş yapılar ve harabeler içindedir. Buradaki Amr ibnü'l-Âs Camii'ni, Kahire camilerinin başında anmıştık, zira Mısır'daki ilk camidir. Sultan Muhammed bin Kalavun Camii 68 renkli sütunlu selâtıyn camiidir. 1660'ta yapılan Âbidin Bey Câmii, Osmanlı eseridir. Demir pencereleri Istanbul'dan getirilmiştir. Osmanlı mimari üslûbundadır. Çarşı içinde Muhammed bin Hüseyni'l-Kûfî Camii, Uzun Çarşı'da Sultan Çakmak selâtıyn Camii, buna yakın Melikü't-Tâhir selâtıyn Camii, sonra Hasan Süveydî Camii vardır. Çarşı içinde ve tekkeden çevirmedir. Diğer cami ve mescidlerin tâdâdı sıkıntı verir.

Fustât'ta 3 medrese, 20 mekteb, 5 tekke, ayrıca Nil sahilinde 5 tekke daha vardır. Bir çarşı hamamı(Aşağı Çarşı'da), 11 han, 10 kahvehâne, bir kaç çarşı vardır. Vaktiyle 700 aded hamamlı mükellef saray ve konak varmış.

Ümmü'l-Kıyâs ve Ravza

Asıl adı «Mıkyâs»dır. Kahire dışında büyük barajdır ki, şehrin çevresindeki bağ, bahçe ve tarlaları sular. 1669'da Beylerbeyi Vezir İbrâhim Paşa tarafından yeniden yapılırcasına tamir edildiği kitâbesinden anlaşılır.

Ravza, Nil'in ortasındaki büyükce adadır ki, Kahire şehrinin bir parçası sayılır.

Kahire'de Kesr:-i Geçit

Nil kesiminde bir geçit resmi yapıldı. Çerkes süvarilerinden sonra 5.000 azab(hafif piyade), 10.000 tüfekli piyade, 20.000 tokmak tüfekli kaplan postlu ve zer-dûz üsküflü yeniçeri, 200 küheylan atlı tatar(postacı), 400 gönüllü ve diğer alaylar geçti. Bunları 26 bey takib etti. Sıra ağalara geldi. Bunlar, Istanbul'da padişah sarayında haremde hizmet etmiş devletlü ağalardır ki, içlerinde vezir pâyesiyle hizmet vermiş olanlar vardır. Hâlâ Mısır'da günde 400-500 akça emekli maaşı alırlar. Dârüssaâde ağalığı, hazinedârbaşılık, şeyhulharemlik, hunkâr musâhibliği gibi en yüksek Saray makamlarından emekli olmuşlar vardır. Muhteşem ağalardır. Sarayda otuzar kırkar sene hizmet edip padişahla beraber bulunmuşlardır. Binlerce kese ve hesapsız mücevherleriyle Mısır'a hayatlarını tamamlamak için gelmişlerdir. Hükümdarlar gibi giyinirler ve her tarafa hayır eserleri saçarlar. Böyle alay günlerinde haşmetle geçerler. Her birinin 70-80 kölesi vardır.

Ağalardan sonra, Mısır beylerbeyisi olan vezirin yüksek rütbeli 26 adamı geçmeye başladı. Her birinin maiyetinde kırkar ellişer zırh külâhlı iç ağası vardı. Sonra vezirin tuğ ve sancakları ile mücevher takımlara boğulmuş 9 yedek atı, 200 iç ağası, 50 iç mehteri geçti. Vezirin divân efendisi, imâmı, müezzinbaşısından sonra 9 kat mehter-i hâkaani Evc ve Irak makamlarından çalarak ubûr etti. Diğer birliklerden sonra vezir göründü İki tarafında deryâ gibi birikmiş halka selâm vere vere ihtişâm içinde ilerledi. Alayın geçmesi 3 saat sürdü ve Kahire'den başlayıp Bulak'ta bitti

Vezir, Sebtiyye Kasrı'na inince, Nil üzerindeki 1.200 gemiden top ve tüfek ateşiyle selâmlandı. Nil âteş-i Nemrûd içinde kaldı. Sebtiyye'de kapdan bey, vezîre yemek verdi. Bundan sonra paşa çıkıp kadı, ulemâ ve diğer büyük maiyetiyle vezâret çadırına geçti. Nil üzerindeki bütün teknelerden bir daha yaylım ateşi açılıp barut dumanından göz gözü görmez oldu. Atlas ve kemhâdan yapılmış, sancaklar asılı muhteşem vezîr otağının çevresinde 400 nöbetçi bulunuyordu. Sonra paşa kadırgaya binip Kahire'ye dönerken, Nil'in iki sahiline yığılmış halk, gemi geçerken el kavuşturup dururlardı.

Mısır eyâletinin 45 yerinde mehter-hâne-i hâkaanî ve bin kadar yerinde de kûs-i sultânî çalınır.

Nil Üzerinde Gece Şenliği

Bu anda Nil suyunu büyük baraja veren kapaklar açıldı. Nil, barajın gölüne gürliyerek girmeye başlayınca yine top ve tüfekler atıldı. 200 koyun ve 50 deve kurbân edildi. 2.000 kelle şekeri, 80 deve yükü ekmek ve başka yiyecekler Nil'e atıldı. Bir garîb âdettir, fakat Mısır halkı bu bâtıl âdetlerden vaz geçmez. Eski Mısır'dan kalmadır. Bereket sayılır. Fakat Arablar nehre atılıp, dökülen yiyeceklerin hemen hepsini yakalayıp yağmâ ettiler, âdet böyledir. Eski Mısırlılar bir bâkireyi her yıl nehre atarlarmış. Bu âdet İslâm devrinde bu şekle dönüşmüş. Baraj kapakları açılınca Nil, Kahire'den geçip deltaya dolmaya ve geçtiği her karış toprağı sulamaya başladı. «Nil kesimi» denir, başka diyâra mahsus değildir. Baraj gölünü temizliyenlere beylerbeyi paşa bahşışlar verdi. Ümmü'l-Kıyâs Kasrı'na indi. Namaz kılınıp bu yıl da Nil suyu bol olduğu için şükr edildi. 2.000 kadar gemi gece, baştan başa donatılmış olarak ve ışıklar içinde kasrın önünden geçip vezir paşayı selâmladı. Vezir, musiki faslı yaptırıp eğlendi. O gece her evde musiki vardır. Arablar, musikiye bayılırlar. Sabaha kadar eğlenilir. Karadan ve denizden yüz binlerce top, tüfek ve fişek atılır. Bütün mesire yerleri otağ ve çadırlarla kaplanır. Ay, temmuzdur.

Vezîrin bulunduğu Ümmü'l-Kıyâs Kasrı önünde fişek atan gemilerin geçmesi görülecek şeydir. Temmuzda semâ, hayret edilecek kadar duru ve berraktır. Zira gerçekte Kahire, çöl ortasında bir vâhadır. Yıldızlar, başka iklimlerde olduğundan çok daha parlak görülür ve karanlık gece yoktur. Fişekler, ikişer okka barutla, üçer kademeli olarak gökyüzüne fırlatılıyordu. Her fişeğin üç ayrı kısım hâlinde ve belirli zaman fâsılaları ile rengârenk fırlaması ve son kademede demirle sarılmış badalocka'nın bulutları parçalarcasına ateş alması, bir büyük san'attır. Gökyüzüne çıkan her kademe kırk elli parçaya ayrılır. Her parça biribirini kovalar ve zirveye yükseldikten sonra gene biribiri peşinden toprağa kadar düşer. O gece paşa huzûrunda yüz binlerce fişek atıldı. Fişekler, çeşitlerine göre ayrı isimler alır: tarkı, habuçka, âsmânî, havâyî, tulumba, şems-i cihân, çatal, âsmânî, evren, kunbara, havan, husrevânî, ejderhâ, nerdübân, semâyî, evcî, perîşânî, bahrî, tâvûsî, horosî, kebşî, sürhâbî, cünûnî, kestâne, şâdırvânî, râdî, kelebek, semeki... Nehre yedi sekiz defa batıp yeniden çıkan fişeğe «semeki» denir. Su içinde yüzer gibi hızla yol alması çok güzeldir. Fişekler gökyüzüne yükselince türlü resimler meydana getirirler: Papas

Frenk, Yahudi, Kızılbaş sûretleri gökyüzünde biribirleriyle ceng ederler. At, eşek, köpek, peri, dev, domuz gibi şekiller görülür.

Bu suretle bütün gece, gökyüzü nûr içinde kaldı. Şenlikler, gece ve gündüz bir hafta sürdü. Nil üzerindeki şenlikleri iyi görmek için günlüğü 50 altına yalı kiralıyan meraklılar görüldü. Bir haftada 50.000 altın değerinde fişek atıldı. Öyle fişekler vardır ki, tanesi 300 altına mâl olur. Bu büyük fişekler, kaleleri gökyüzünde tersîm ederler.

Paşa, kasrda kabûl ettiği sayısız ileri gelen ve insana ziyafetler ve para ihsanları verdi. Bu iş için 100 kese masraf oldu(4 milyon akça = 623 milyon TL.). Gelen sancak beyleri ve o derecedeki yüksek görevlilere paşa, hıl'atler giydirip, bir yıl için daha yerlerinde bırakıldıklarını tebliğ edip sevindirdi. Paşa kedhudâsı(beylerbeyi yardımcısı) ağaya samur kürk giydirildi. Ertesi sabah vezir hazretleri, Nil ortasındaki büyük Ravza adasında Ken'an Bey bağında, Mısır defterdârı paşanın davetlisi olarak kahvaltı etti. Defterdâr paşa, vezîrin adamlarına 10 kese para, 10 hadım ağası, 12 at ve başka hediyeler verdi ve vezirden samur kürk giydi. Öğle vakti Mısır Beylerbeyisi Hazretleri, hacc emîri paşayı ziyaret etmek üzere gene Ravza adasındaki Ali Bey Sarayı'na indi. Orada musiki dinliyerek öğle yemeği yedi.

Şenlikler bir hafta sürer ama, devlet adamları ancak ilk üç gün ve gecesine katılırlar. Kalan 4 gün, yalnız halk içindir. Devlet görevlilerinin üç günden fazla zevk-u safâ etmeleri mahzurlu görülmüştür. Selim Han Kanunu böyledir.

Nil Nehri

Mısır'da yağmur, nâdirattan bir şeydir, yılda bir veya iki defa görülür. Nil taşmasa, açlık olur ve halk yaşıyamaz. Nil'in taşmasının ehemmiyeti budur. Suyu çok bol nehirdir. Nehrin seviyesi arzu edilen derecede yükselmediği pek nâdir senelerde görülmüştür. Böyle yıllar kıtlık başlar. Böyle iki yıl arka arkaya gelse, Mısır mahv olur. Buna karşı tedbir olarak barajlar ve kanallar yapılmıştır.

Nil nehrinin tamamı Osmanlı ülkesindedir. Ama kaynadığı yerler Afrika'nın bilinmeyen, karanlık orta taraflarıdır. Mısır'dan güneye halk Müslüman Şâfiî veya Mâliki'dir. Arabca konuşulur ama Zenci'dirler. Daha güneyde yerli kabile dilleri başlar, daha güneyde halk Putperest'tir. Bunlar da Mısır beylerbeyisinin kontrolündedir. Ama Sûdan'ın Kızıldeniz'e bakan sahil kısımlarını Habeş beylerbeyisi kontrol eder, burada Sevâkin sancağı vardır. Sûdan'daki kabile reislerinin çok büyükleri vardır. Her yıl Mısır beylerbeyisine fil, gergedan, timsah, yılan veya bunların derilerini, dişlerini, boynuzlarını veya böyle garip şeyleri gönderirler, ama çok değerli şeylerdir. Altın ve köle de yollarlar.

Nil'de çok timsah vardır. Gayetle ziyankâr hayvandır ve insanlar için çok tehlikelidir. Fakat derisi kıymetlidir. Kertenkelenin büyüğüdür. Sırtı pullarla örtülmüştür ve tüfek dahi kâr etmez. Onun için sırtından gayri yerden vurulur. Meselâ kulağının altı gayet yumuşaktır. Dirhemli tüfekle kellesinden dahi vurulur. Bütün hayvanların alt çenesi oynadığı halde tim-

sahta tersidir, üst çenesi açılıp kapanır, alt çenesi hareket etmez. Üst çenesinde 60 dişi vardır. Alt çenede 40 dişi ve bu çenede iki uzun dişi vardır. Üst çenede burnunun kemikleri yanında iki kemik mevcuttur. İki uzun dişi, alt çenesinden, üst çenesinin deliklerinden çıkar. Nil kıyısında su içen insan, koyun, kurt, sığır, deve gibi canlıları önce sinsice ve sessizce yaklaşıp kuyruğu ile çarpar ve suya çeker. Sonra suda yutar. Bir çeşit değildir. Bir kaç tür Nil timsahı vardır. Bazı hususiyetleri, türüne göre değişir. Timsahtan korkmıyan hiç bir yaratık yoktur. O ise, hiç bir yaratıktan korkmaz. Kan içici bir canavardır. Son derecede çabuk hareketli, kuvvetli ve şiddetlidir. Ama karaya çıkınca çok yavaş hareket edebilir. Zira elleri ve ayakları çok kısadır. Ancak sürünebilir. Karnı yere sürtünerek yavaş yol alabilir. Çok gezemez. Karada üç günden fazla durursa ölür, suya bu derecede muhtaçtır. Aslında kara hayvanıdır ama, suda yüzmeden yaşaması mümkin değildir.

Meslek Sahipleri

Kahire şehrinde her türlü meslek sahibi vardır ve yok yoktur. Bazılarının sayıları ve bir kaç hususiyeti şöyledir:

Keyyâller buğday ölçer, 2.000 kişidir. Girbâller hububatı ayıklar, 1.000 kişidir. Elekçiler elek yapar, 300 kişidir. Şehirde 2.060 bağ ve bostan, 9.300 bahçıvan vardır. Sırtlarında su taşıyan sakaların sayısı 3.000, eşekle su taşıyanlar 8.000, ellerinde taşıyanlar 300, tek kişilik dükkânlarında hemen içmek veya götürmek için su satanlar 40.000, kâsesi bir mangıra balgam söktürücü su satanlar 50 dükkânda 2.000 kişi, hoşafçılar 40, yoğurtçular ve sütçüler 300, içilecek çay satanlar 20, ayakta çay satanlar 150, sirkeciler 300 dükkânda 1.000, turşucular 60 kişidir.

Şehirde 643 kahvehâne vardır. Bin müşteri alan, muazzam musiki hey'etleri bulunan mükellefleri mevcuttur(gazino). Bazıları kır kahvehâneleri ve yazlıktır. Fıskıyeleri, havuzları, şadırvanları, maksüreleri, kamerîyyeleri, kasrları olanlar çoktur. En mükellefleri şunlardır: Harâbe, Gavrîyye, Yeni, Bâb-ı Fütûh, Bâb-ı Şer'îyye, Sunkurîyye, Habeşli Kedhudâ, Rûmeli Meydânı, Sultan Hasan. Cemâmiz, Kal'a Kahvehâneleri. Kahvehânelerde cem'an 3.000 kişi hizmet eder. Tek kişinin hizmet ettiği küçükler de çoktur. Ayakta kahve satan esnaf da vardır, bunlar hariçtir. Kahvehânede tütün de verilir. Bunun dışında yalnız tütün satan 1.060 dükkânda 2.000 esnaf, yalnız tütün satar. 70 dükkânda 700 kadar esnaf, kahve döğücü olarak çalışır. Her birinde kahve döğen 5-10 dibek havan vardır. Kahvehânelerde, bozahânelerde, meyhânelerde komiklik yapan 300 mukallid ve mudhik san'atkâr mevcuttur. Meyhâneciler tamamen Hıristiyan'dır. 200 dükkânda 600 kişidir. 75 bozahânedeki 600 bozacı esnâfı Müslüman'dır.

170 bezirci dükkânında 1.800, 200 yağcı dükkânında da 700 kişi çalışıyor.

Şehirde 3.000 kadar mimar var. Bunların dükkânları yoktur. İnşaatla ilgili ve mimarbaşının kontrolündeki esnaf şunlardır: 2.000 taş kesen, 60 dükkânda 300 mermerci, 300 kuyu kazıcı, 260 değirmenci, 2.000 ırgat, 1.

200 lağımcı, 600 kerpiççi, 150 dükkânda, 1.000 çömlekçi, 350 hamam inşâatçısı, 700 dükkânda 2.000 kireççi, 200 dükkânda 1.200 alçıcı, 600 taş işleyici, 500 keresteci, 20 tabutçu, 80 kafesci, 600 çıkrıkçı, 20 sadefçi, 30 kundakçı, 700 nakkaş ve ressam. 80 kutucu, 20 tanbura ve çöğür yapıcısı.

Gemi sanayiinde çalışanlar: 860 merâkib, 500 kalafatçı, 10 tulumbacı, 15 katrancı, 40 katranlı keten bükücü, 150 halatçı, 20 yelkenci. Bunlar şehirdeki özel sektör işçileridir. Devlet hesabına çalışan işçiler, diğer sektörlerde olduğu gibi buraya da geçirilmedi. Zira onlar ayrı deftere kayıtlıdır, devletten para alırlar. Bu saydıklarımız, kendi emekleriyle geçinen serbest esnaftır.

70 fırında 600 işçi vardır. Bu kadar muazzam bir şehirde bu sayının azlığı okuyucuyu şaşırtırsa da sebebi şudur: Burada her ev kendi ekmeğini kendi yapar, diğer memleketlerde olduğu gibi değildir. Konak ve sarayların ise hususî fırınları vardır. Undan çeşitli şeyler yapıp satan 15 meslek erbâbının ise 250 dükkânında 2.000 kişi çalışır. Bunlar börekçi, çörekçi, simitçi, kadayıfçı, şehriyeci, gözlemeci, kurâbiyeci, lokmacı vs. esnâfıdır. 150 nişastacı. 200 ince un eleyici, 400 tuzcu, 200 değirmende 3.060 değirmenci.

Kahire'de 3.800 büyük tüccar vardır. Bunlar idhâlât ve ihrâcât ile uğraşan çok zengin adamlardır.

600 dükkânda 1.800 kasab, 200 mezbahacı, 70 dükkânda 200 sığır ve deve kasabı, 20 dükkânda 30 Yahudi kasabı, 80 dükkânda 200 yoğurtçu, 200 gezici sütçü, 300 peynirci, 40 dükkânda 120 başçı, 200 ciğerci, 120 işkembeci, 40 dükkânda 300 mumcu, 600 dükkânda 1.100 aşçı, 206 kebabcı, 300 yahnici, 70 mahallebici, 250 dükkân sahibi sebzeci, 200 helvacı, 200 şekerci. 300 şeker imalcisi, 80 balık aşçısı, 600 balıkçı, 2.000 bakkal. Bu dükkânlardan bazıları meşhurdur. Meselâ Bulak'ta Meyyitoğlu adlı peynircinin peyniri, Mısır dışında bile ünlüdür.

Kahire'de 60 cerrah(operatör), 40 tabib(doktor), 290 eczâcı serbest meslek sahibi olarak çalışır. Devlete, dâirelere ve âyan konaklarına bağlı olanlar hâriçtir. Yekûn: 390.

300 kılıççı, 65 mızrak temrencisi. 20 mızrakçı, 260 bıçakçı, 30 kıncı, 75 tüfekçi, 55 vezneci. 18 tüfek fişekçisi, 18 barutçu, 11 tüfek fitilcisi, serbest meslek erbâbıdır. Bu gibi şeylerin asıl işçileri ise devlete ait büyük fabrikalarda çalışır, onlar hariçtir, zira esnaf takımından ve serbest meslek sahibi sayılmazlar. Yekûn: 2.852.

800 demirci, 150 nalkesen, 120 enserci, 10 eğeci, 20 keserci, 20 testereci, 60 kömürcü, 15 kilitçi, 90 çilingir, 150 üzengici, 60 makasçı, 15 nalçacı, 20 demir satıcı. 80 hurdacı, 200 at nalcı, 300 eşek nalcı. Bütün Mısır'da eşek çoktur. Hiç bir ülkede bu kadar eşek yoktur. Yekûn: 2.003.

100 kazancı, 40 bakırcı, 300 kalaycı, 500 dökmeci. Ayrıca 215 bakır eşya taciri vardır. Bunlar Anadolu ve Rûmeli'den bakır eşya getirip satarlar. Her birinin mahzeninde(antrepo) 5.000 altına kadar değerde bakır eşya yığılıdır. Zira ağır bakır eşyayı Mısır'da yapamazlar. Anadolu, Rûmeli ve Istanbul'a mahsus büyük sanayidir. Yekûn: 1.065.

2.000 altın işleyen kuyumcu, 20 mücevher işleyen kuyumcu, 12 saatçi, 350 sarraf, 12 altın sırmacı, 30 kalemkâr, 60 hakkâk, 20 kaalci. Mısır Darbhânesi'nde 500 küsur kişi çalışır ama, bunlar tabiatiyle devlet sektörüne aittir. Yekûn: 2.931 kişi.

700 kadar dükkânda 3.000 kadar terzi çalışır. Ekserisi Hıristiyan Arab'dır, Müslüman Arab azdır. Sipahi Pazarı'nda 40 dükkân süvari eşyası satar. Bu pazarda devamlı şekilde 5.000 müşteriden aşağı adam olmaz. 200 hallaç, 60 başlıkçı, 100 takkeci, 300 kavukcu, 160 yorgancı, 260 gömlekçi, 30 örücü, 300 pamukçu, 150 iplikçi, 1.600 gazzâz, ekserisi Yahudi olan 150 düğmeci, 150 ipekçi. Yekûn: 6.046.

100 dükkânda 600 kadar çadırcı, 150 kolancı, 300 tınabcı, 1.500 ipçi, 6 zencef ütücüsü, 600 mutâf, 200 çamaşırcı. Bu sektörde çalışanlar yekûnu 3.256.

48 dükkânda 160 okçu ve yaycı, 600 kuş avcısı, 800 ok atıcı, 26 yelpazeci, 30 kuşbâz. Yekûn: 1.629 kişi.

16 kürk kalpakçı, 600 kürklü hayvan avcısı vs. Bu sektörde: 1.000 kişi. Arslan, kaplan, pars, kurt, vaşak avcıları başkadır.

300 Kâbe örtüsü dokuyucu, 17 dükkânda 300 boyacı, 40 dükkânda 180 çit basmacı, 320 bezci, 3.000 cüllâb, 200 dükkânda 1.800 kerrâkeci, 20 fabrikada 300 halıcı, 600 atlas dokuyucu. Dokuma sanayiinde çalışanların başlıcaları bunlardır.

200 dükkânda 2.000 kadar derici, 150 keçeci, 5.500 papuççu, 600 zarbuncu, 800 mestçi, 150 terlikçi, 150 çizmeci, 1.200 eskici, 650 kavaf, 1.060 saraç, 55 kaltakçı, 60 tekletici, 600 tulumcu, 150 hasırcı, 305 semerci.

1.800 attar, 150 ilâç satıcı, 82 balmumcu, 15 miskci, 12 misk sabuncu, 20 ödcü ve anberci, 100 gülsucu, 20 buhurcu, 50 fincancı, 200 çömlekçi, 200 kibritçi, 40 şenlik fişekçisi, 200 şişeci, 200 hasır dokuyucu, 250 kenetçi, 600 kahve taciri, 1.500 pirinç taciri, 500 kapancı, zengin tüccardandır, 11 de balık ağı örücü esnaf vardır.

3.000 berber, 200 ayak berberi(dükkânsız), 55 hamam sahibi, 1.200 dellâk, 15 ustura çarkçısı, 3 sarıkcı.

11 altın varakçı, 11 müzehhib, 150 mücellid, 30 sahhâf, 68 kâğıtçı, 30 mühreci, 40 remmâl, 45 arz-ı hâlci, 6 mürekkepçi, 20 ressam, 20 camci.

1.500 dolaplı Halil Hanı, dünyanın en büyük ticaret yerlerinden biridir. Burada çalışanlar şunlardır: 600 kapıcı, 900 dellâl, 60 at dellâli, 200 at canbazı, 200 at meyânecisi(komisyoncusu), 50 simsar, 8 cukacı ve pek cok esir, atlas, kadife, halı, hıl'at, tülbend, aba, gaaze, bez, sof tüccârı.

Şehirde 700 profesyonel müzisyen(çalıcı ve okuyucu) vardır. Devlete bağlı mehterler ve saraylara bağlı müzisyenler bunun dışındadır.

Yukarıda sayılan Kahire esnâfının sayısı, 70.000'in üzerindedir. Sayılmayanları da buna eklemek lâzımdır. Meselâ ramazan, bayram ve şenlik geceleri şehirde 860 minare, kandillerle aydınlatılır. Bu işle pek çok kisi geçinir. Diğer bâzı meslek sâhipleri de aşağıda gösterilmiştir:

Fuhuş

800 fâhişe, Bâbü'l-Lûk'ta toplanmıştır. 1.200 fâhişe de evlerde çalışır, ehl-i ırz geçinirler, aracıları vardır. Bunlar deftere kayıtlıdır. Fakat olmıyan ve devletçe kontrol edilemiyen hayli fuhuş yuvası daha olduğu sanılır. Istanbul, Anadolu ve Rûmeli'nde böyle şeyler yoktur. Bazı oğlanlar da fuhuşla geçinirler ama sayısını öğrenemedim. Fuhuşla geçinenler, «şeyh» denen 3 görevlinin kontrolündedir, bunlara «şeyhu'l-arasât» denir. Biri Kahire'ye, biri Bulak'a, biri Fustât'a bakar, Cize tamamen ayrı şehir sayılmıştır, ileride ayrı şehir olarak anlatılacaktır. 40 zâbıta memuru, fâhişeleri kontrol eder. Bir fâhişenin geceyi, evinden başka bir evde geçirmesi kesin şekilde yasaktır. Pezevenklik, ayrı meslektir. Erkeklerine «deyyûs», kadınlarına «vâsıta-i nisvân» denir. Bu işi yapan 300 kadın vardır ve hepsi fâhişe eskisi kocakarılardır. Pazarlık edip kadın bulurlar. Fâhişe evlerinde çalışan epey uşak vardır. Mükellefleri mevcuttur. Müşteriler şarap, boza, kahve, kebap gibi şeyler isterler, ikrâm edilir. Daha mükelleflerinde raks ve musiki vardır.

Dilencilik

Dilencilik Arab ülkelerinde meslektir. Anadolu ve Rûmeli'nde dilenci yok gibidir. Zira bir insanı dilenecek hâle sokmak, o mahalle, zenginler ve devlet için şerefsizlik sayılır. Yoksula muhakkak iş bulunur, bulunmazsa mutlaka geçimi sağlanır. Zâten şehir ve kasabalar imâret doludur ve olmasa da olur. Zira bir konağın kapısını çalıp yemek isteyen herkese yedirilir, diş kirası da verilir. Aksi harekette bulunmak, bir yoksulu geri çevirmek, hânedan sahibi zengin adam için şerefsizlik ve pek büyük günahtır. Allah'ın servetini elinden alacağından korkar ve böyle bir şerefsizlik yapan kimsenin yüzüne bakamaz, rezil olur. Anadolu ve Rûmeli'nde de —çok mahdut bir kaç bölge dışında— gerçek ihtiyacı olmıyan hiç kimse, ne imârette, ne konakta yemek yer, ne para ister. Herkes anasından mağrur doğmuştur. Başka ihtiyaç sahiplerinin hakkını yediği için de Allah'tan korkar.

Ama devlet, bazı ülkelerde ve iklimlerde, Arab ülkelerinde, bilhassa Mısır'da dilencilikle başa çıkamamıştır. Tamamen imkânsızdır. Zira dilencilik burada meslektir. Kimse çalışmak istemez, iş bulunursa işinden kaçar. Onun için dilenciler kontrole alınmıştır. Hareketlerinden, «şeyh-ı sâilân» denen ve Rûmeli Meydânı'nda makamı olan tekkede oturan seçilmiş kişi, devlete karşı mes'uldür. 12 çavuş, dilencileri kontrol etmekle görevlidir. Şehirde 9.000 dilenci vardır. Teşkilâtlarına âdemin aklı durur. Hangi zenginin hangi dakikada hangi yoldan geçeceğini bilip, o anda çevreye haber vererek birikirler. Hayli sadaka toplarlar. Sadaka dışında para koparmaya çalışanlar şehirden sürülür, suçu ağırsa idam edilir. Daha dilencilere mahsus öyle âdetler vardır ki kanun hükmündedir ve bir başka diyâra mahsus değildir.

200 kişi de, şenlik geceleri dükkânları kandillerle aydınlatarak hayatını kazanır.

Harem Ağası Tacirleri

Bir iğrenç ve bu diyâra mahsus meslek de, köle avcılığı ve harem ağası(hadım) tacirliğidir. Hepsi cellâd gibi merhametsiz heriflerdir. Fakat çok kazanç getiren meslektir. Bu ticaretle uğraşanlara «cellâb» denir. 2.000 kişidir. Hanları vardır. Yılda bir defa Afrika'nın Müslüman olmıyan iç kısımlarına köle avına çıkarlar. Zencileri avlarlar. Bu işle uğraşanların ekserisi Güney Mısır menşe'li Arablar'dır. Fakat ticaret merkezi Kahire olduğu için, burada toplanmışlardır. Bunların 10 cerrâhı vardır ki, hadım etme operasyonunda ihtisas yapmışlardır. Zenci veya Habeş erkek çocuklar, 40 ilâ 200'ü bir arada safranlı şerbet içirilerek uyuşturulur. Bir ustura ile hem hayaları, hem zeker'i kesilir. İşediği yere bir kamış sokarak, kapanmaması temin edilir. Bitkili ilâçlarla kan durdurulur. Santa ağacı yaprağı tozu ve siyah yağ sürülerek yara, şarmut bezi ile sarılır. Bu işi yapan 10 cerrah, cellâd kadar merhametsiz, gözleri nûrsuz, uğursuz, abûs, esmer heriflerdir. Bu ameliyede bir çok mâsum çocuk hayatını kaybeder. Ameliyat sırasında bağlanırlar. Başka yerde hadım edilmez. Osmanlı toprağında yalnız Mısır'a mahsustur. Harem ağası çocuklara İslâm dini ve Türkçe öğretilip saraylara satılır. Çok yüksek saray görevlerine yükselenler vardır. Padişah sarayları dışında ancak çok zengin nâdir sarayda harem ağası kullanılır. Eskiden beyaz harem ağaları da vardı. Şimdi hiç bir beyaz çocuk hadım edilemez, yasaktır. Ancak erkekliği olmıyan erkek çocuklar vardır, anadan doğma böyledirler. Hâlen saraylardaki beyaz ağalar bunlardır, yoksa hadım edilmemişlerdir.

300 ibrişim halı dokuyan, 3.000 eşekçi vardır. Kahire'de 40.000 eşek vardır. Büyükler bile eşeğe binerler, Türk ülkelerinde olduğu gibi ayıp sayılmaz. 200 kişi de şehirde eşek kırkarak geçinir. Ayda bir kere eşeğin tüyleri tıraş edilir. Kahire'de deftere kayıtlı(sâbıkalı) 300 hırsız vardır. Her birinin nasıl hırsızlık ettiklerini subaşı'nın adamları bilir ve hemen yakalarlar. Çünki her birinin yankesicilik san'atının ayrı hususiyeti vardır. Bilhassa para kesesi ve hançer gibi değerli silâhları öyle hafif elle alırlar ki, uğrulanan adamın rûhu duymaz. Çöpçülerin sayısı çoktur. Demirhindi şerbeti, Mısır'a mahsustur. Çok şerbetçi vardır. 80 kişi de sokaklarda reyhân, sünbül, gül, yâsemen, ful, şakayık gibi çiçek satar. Daha hayli meslek vardır ama, başlıcaları bunlardır.

Yeni Beylerbeyinin Kahire'ye Girişi

Nil Kesimi, Ramazan Bayramı, Muhtesib Gecesi şenlikleri gibi, yeni tayin olunan bir vezirin Kahire'ye girmesi de, büyük merasim ve şenliklere vesile olur. Merâsim, Kahire dışında Âdiliyye'de başlar. Yalnız Âdiliyye'deki şenlik ve merasim üç gün üç gece sürer. Devlet hazinesinden 40 kese harcanır, defterdâr mahsûb eder. Selim Han kanunudur. Mısırlılar, sultanlarının tantanasına asırlardan beri alışmışlardır. Padişahın mutlak temsilcisi beylerbeyini, eski sultanları gibi görmek isterler. Devletin debdebesi, beylerbeyinin debdebesi derecesinde farz edilir. Cümle Kahire halkının bu şenliklerde harcadığı para, hesâba vurulamaz. Zira eğlence ve keyfe, en zengininden en sefiline kadar herkes düşkündür. 500 altınlık fişengi bir gecede gökyüzüne saçan çelebiler vardır. 20 altınlık fişek atmak, fakir harcı sayılır.

Yeni Mısır beylerbeyisi olan devletlü vezir, Âdiliyye'de son Memlük sultânı II. Tumanbay'ın türbesini ziyaret edip *Fâtiha* okur. Beylerbeyi türbeden dışarı adımını attığı anda mehterbaşı, 9 kat mehter-hâne-i hâkaani'sine icrâya başlama işareti verir. Yer ve gök inler. Herkes, Osmân oğulları'nın kudretinin niydüğün görür. Alaylar geçmeye başlar. 12 alay asker geçer. Her alayın önünde giden gümüş çevgânlı bir merasim çavuşu vardır ki, üniformaları altın sırmaya boğulmuştur. Önde 700 askeriyle subaşı, geçer. Sonra 200 eyâlet tatarı(postacı), sonra 300 kaplan postlu deli(akıncı) alayı geçer ki, halkın Tuna boyundan gelen bu samur kalpaklı, turna telli gazilerin haşmetinden dilleri tutulur. Sonra sırasıyle gönüllü, çâşnigir, kilârcı, mehterân-ı hayme, sarrâcân-ı gılmân-ı hâssa, müteferrika, vâcibürriâye ağalar, kapıcıbaşılar, çavuşlar, sipahiler, tüfekli sipahiler, gönüllü sipahiler, Çerkesler, Mısır birlikleri, alay gösterirler.

9 sancak beyi, yeni beylerbeyini karşılamaya, askerleriyle gelmişlerdir. Lâl, elmas, zümrüd düğmeleri, altın zenolrleri, inci kakılmış eğerleri, arkalarında yedek küheylânları ile alay gösterirler. Gelemiyen sancak beyleri ise birer ağalarını aynı şekilde askerle gönderirler. Dümyât, İskenderiyye, Reşid deryâ sancak beyleri kapdân-ı deryâya bağlı olup Mısır beylerbeyisi emrinde olmadıkları için karşılamaları kanun değildir, sadece birer askeri birlik gönderirler. Süveyş kapdânı da öyle. Beylerin Türk, Çerkes, Zenci, Arab maiyetleri vardır. Sonra Arabistan alayı, sonra 7.888 kişiden müteşekkil yeniçeri alayı geçer.

Sonra beylerbeyi şâtırları görülür. Başlarında şâtırbaşı vardır. Üniformaları tamamen altın sırmadır. Mücevherli matarası ile mataracıbaşı, tüfekçilerden sonra paşa geçer. Vezir, altın zencirli, mücevher eğer ve rahtlı, incili ata binmişti. Samur kapanıçesi üzerinde mücevherli tirkeş kuşanmıştı. Şalvarı kadife, çizmesi sarı, kavuğu selimî idi, üzerinde iki sorguç mevcuttu. Halk paşayı «hafaz'Allaah yâ Sultânü'l-Mısr, yâ mütevelliyyü'l-Mısr, yâ Azizü'l-Mısr, yâ vâliyyü'l-Mısr» diye nümâyişle alkışlar. Paşanın ardında silâhdârı, elinde paşanın mücevherli kılıcı, başında zer-dûz kırmızı üsküf, sonra çukadâr ağa, sonra eyâlet kedhudâsı, divân efendisi, samur kürkleri ve perişâni destârları ile geçti. Sonra vezirin 22 büyük ağası, mehterbaşı ve 40 iç mehter, hazinedâr, iç müezzinbaşı geliyordu. Bundan sonra bayrak ve sancaklar açılıp Vezir tuğları dalgalanıyor ve mehter-hâne-i hâkaani peşrevler çalıyordu. Saraçlar, 80 sakası ile sakabaşı, çiçekler, yapraklar takınmış olarak geçtiler. Sonra meş'aleciler geldi.

Vezir, Sultan Kayıtbay Sarayı'nın divân-hânesinde eski Mısır sultanlarının seccâdesine oturarak, beylerbeyi olduğunu gösterdi. Çavuşlar «Allah mübârek eyliye» diye bağırdılar. Sonra «devletinle çok yaşa» diye alkışladılar. Kalenin Tophâne Kulesi'nden toplar atılmaya başlandı. Saray Meydânı'nda mehter-hâne çalmaya devâm ediyordu. Çavuşlar kedhudâsı «dâvâcılar ve maslahatlılar var mı?» diye halka bağırdı. Beylerbeyi, Osmânoğulları'nın bu ülkedeki mutlak vekili olarak bir kaç davayı ve işi karara bağladı yahut havâle etti. Sonra eyâlet divânı üyeleri, başta Mısır Mollası efendi olmak üzere, merâtib silsilesiyle el öpüp, paşayı yeni görevi için tebrik ettiler. Divân-hâne duâcısı «*Fâtiha*» diye bağırdı. Herkes ellerini açıp *Fâtiha* okudu. «Âmîn» denip merasime nihayet verildi. Bütün Kahire ayağa kalkmıştı. Fir'avunların tahtına, Osmânoğlu'nun vezâret pâyesini taşıyan kullarından biri oturmuştu.

Eyâlet Büdcesi

Mısır beylerbeyisinin tahsisâtı 3.000 ilâ 4.000 kesedir(18,9 milyar ilâ 25,2 milyar TL.). Beylerbeyinin 1.200.000 akça yıllık hassı bunun dışındadır (189 milyon TL.), bu sonuncusu, şahsî maaşıdır. Osmanlı devletinde sadrâzam hariç, hiç bir göreyliye bu kadar parayı harcama yetkisi verilmemiştir. Bu tahsisat ile paşa, eyâletin merkezî masraflarını karşılar. Mısır Mollası'nın tahsisâtı ayrıdır ve Mısır kadısına bağlı teşkilât ve dâireler içindir. Kezâ sancak beylerinin, sancak ve kazâ kadılarının her birinin ayrı vilâyet ve kazâ büdceleri vardır. Beylerbeyi tahsisatı bunların hepsinin dışındadır ve yalnız Kahire merkez sancağı ile eyâletin merkezî masraflarını karşılamak içindir. Bu durum, Mısır'ın başlı başına gerçek bir hükümdarlık olduğunu açıkça gösterir. Onun için devlet, en gözde, değerli ve kıdemli vezirlerini Mısır'a gönderir ki bu, büyük bir iltifat ve itimat eseri sayılır.

Delta'da 760 şehir ve kasaba, 3.000 kadar köy, 60 kale vardır. Aşağı Mısır(Delta) 24, Yukarı Mısır(Güney Mısır) ise 36 kazâya ayrılmıştır. Mısır eyâleti topraklarında olmakla beraber, beylerbeyinin hükmü dışında kalan bahriyye sancakları(İskenderiyye, Dümyât, Reşîd ve Süveyş), bunun dışındadır.

Eyâlet, Istanbul'a yıllık büyük vergi dışında çok geniş ölçüde hububat göndermiye de mecburdur. Meselâ Istanbul'da Dümyât pirinci yenir. Bunun dışında eyâletten padişaha ve Istanbul ileri gelenlerine hediye gelir, âdettir. Şu sırada Mısır beylerbeyisi olan vezir, IV. Sultan Mehmed için Istanbul'a 9 yaban sığırı, 100 kafes papağan, deve kuşları, 100 koç, 80.000 kile pirinç, 100 kile nohut, 600 ferede kahve, 100.000 kile mercimek, 1.000 kantar şeker, 1.000 kavanoz şerbet vs. gönderdi. Kedhudâ İbrahim Paşa Hazretleri'nin bu hediyeleri, Saray'daki askerin ihtiyaçları içindir. Ama hayvanların bir kısmını padişah, bahçelerine kor, bir kısım böyle tuhaf hediyeyi de devlet ileri gelenlerine dağıtır. Zira Saray bahçelerinin 100 kafes papağana ihtiyacı yoktur.

Mısır Hacc Emîri

Mısır'da toplanan hacıları bizzât Mekke'ye götürüp getiren beylerbeyi pâyesindeki 2 tuğlu paşaya «Mısır emîrü'l-haccı = emîr-i haccı = hacc emîri» denir. Bu zâtı Mısır Beylerbeyisi, kendi sancak beylerinin kıdemlileri arasından seçer. Bedeviler bu zâta «sultânü'l-berr = karaların sultânı» derler. Şam ve Irak hacc emîrlerinden başkadır. Masrafları için Mısır büdcesinden yılda 76 keşe akça alır. Şahsî maaşı ise yılda 12 kesedir(480.000 akça). Emrinde 2.000 deve vardır ve 1.000 asker emrine verilmiştir ve hususî mehter takımı kullanmasına icâzet olunmuştur. Kahire'deki merasimle ayrılır ve yeniçeriler selâma dururlar.

Mısır emîr-i haccı olan paşanın diğer bir görevi, her yıl Mısır'daki Mekke ve Medîne'ye vakf edilmiş vakıf paralarını toplayıp oralara götürüp defter mûcibince tevzi etmektir. Ayrıca Mekke ve Medîne'ye para ve hediye gönderen yabancı hükümdarlar, yerli zenginler vs. vardır. Onlar

da isterlerse bunları paşaya teslim edip gönderirler. Bu suretle Hicâz'a götürdüğü para yılda bir kaç yüz bin altını bulur. Emrinde 6 top vardır. Şenlik için kullanılır. Fakat bazan hacı kafilelerine çöl bedevileri sataşmak isterler, onlar için de lâzımdır.

Eyâlet Hakkında Tamamlayıcı Bilgiler

Mısır Mollası'nın gündelik maaşı dışında yılda 300 kese tahsisatı vardır. Mekke mollalığı yaptıktan sonra Istanbul kadısı, sonra fiilen Anadolu kazaskeri olur. Bu yeni kanundur. IV. Mehmed Han Kanunu'dur. Eskiden Mekke kadılığı yapmadan doğrudan doğruya Istanbul kadısı olabiliyordu.

Beylerbeyi kedhudâsı, eyâletin gerçek umumi vali muavinidir. Yılda 1.000 kese tahsisat emrine verilmiştir. Harcıyacağı yerler bellidir.

Mısır'ın yıllık gelirinin Istanbul'da devlet hazinesine gönderilen vergi kısmı sekizde biridir. Vergilerin sekizde yedisi, eyâlet ihtiyaçları için harcanır. Fakat eyâletin Istanbul'a ayni olarak gönderdiği yiyecek maddelerini, bu sekizde yediden düşmek icab eder.

Eyâlette sancak beyi derecesinde 25 Osmanlı ve 40 Memlûk beyi vardır. Hepsi Türk'tür ama, Memlûkler'in âdetleri başkadır. Bunların bir kısmı aslen Çerkes'tir, fakat Türk'leşmişlerdir, Türkçe konuşurlar ve Arabca bilmeyen yoktur. Fakat Çerkesce bilen hemen hemen mevcut değildir, unutmuşlardır. Fakat Memlûk beylerinin bir kısmı gene Osmanlı olmamakla beraber Çerkes değil, Türk asıllıdır. Fakat Kafkas bölgesi Türkleri'dir. Türk asıllı olanlara eskiden «Bahri Memlûkleri = Memâlik-i Bahriyye», Çerkes asıllı olanlara da «Burci Memlûkleri = Memâlik-i Burciyye», denirdi. Şimdi bu tâbirler kullanılmamaktadır. Zirâ asırlardan beri Çerkes asıllı olanlar da dil, âdet kültür bakımından tamamen Türk'leşmişlerdir. Eyâlette Osmanlı ve Memlûkler, yüksek görevleri paylaşmışlardır. Kahire'de ve eyâlet merkezinde Memlûkler kullanılmaz, bütün görevliler Osmanlı'dır. Memlûk beyleri, bilhassa Yukarı(Güney) Mısır'dadır. Arab asıllı olanlar içinde yüksek makam işgal edenler çok azdır. Arablar'dan müderris, müftü gibi ilmi mesleklerde bulunanlar çoktur. Askeri görevler Türk'ten gayrısına verilmez. 1517 Osmanlı devrinden beri değil, 1250 Memlûk devrinden beri böyledir. Memlûk beyleri büyük servet sahibidir ve çok verimli toprakları vardır. Zira 1250'den bu yana ülkeye hâkimdir. Osmanlı görevlileri ise görevleri bitince başka ülkeye tayin edildikleri ve ıklîminden dolayı ülkeyi de pek sevmedikleri için, nâdiren Mısır'da toprak edinirler. Yalnız Kahire gibi bir iki büyük şehre yerleşmiş Osmanlı aileleri vardır. Yoksa Osmanlılar'ın çoğu, görevleri bitip Mısır'dan kurtulmak, Rûmeli'nde bir yere tayin edilmek için cân atarlar. Zira Mısır'daki Osmanlı birlikleri sık sık Divân emriyle Yemen, Asir, Hicâz, Habeşistan, Sûdan gibi çok zor ıklimlere gönderilirler. Devamlı değiştirilirler ama, Anadolu ve Rûmeli çocuğudurlar. Bu çok sıcak ve ilkel yerlerde fazla zâyiat vermişlerdir. Mısır'daki Osmanlı görevlilerinin sayısı yüz binden aşağı değildir. Çünki çok büyük eyâlettir ve fazla asker

bulundurulur. Fakat bir kısım görevliler ailelerini getirmezler, İstanbul'da, Rûmeli'nde, Anadolu'da bırakırlar.

Eyâlette 8.000 köy vardır. 3.800 şehir, kasaba, kale ve nâhiye bunun dışındadır. Köylerin geliri dört şekilde toplanır: Bir kısım köyler doğrudan doğruya beylerbeyinin merkez hazinesine, Mısır defterdârına vergi verirler. İkinci kısmı, sancak beylerine vergi verirler ve bu vergiler yalnız o sancağın ihtiyaçları için harcanır. Üçüncü kısım köyler vakıftır, herhangi bir vakfın gelirini teşkil eden vergileri, yalnız o vakıflara harcanır. Bu vakıflar yalnız Mısır'da değildir. Anadolu, Rûmeli, Istanbul, Mekke, Medine'de bulunan bir çok bayındırlık ve hayır eserinin, Mısır köylerinin gelirlerinden vakfı vardır. Fakat çoğu, Mısır'daki eserlerin vakfıdır. Dördüncü kısım köylerde vergi, yüksek görevlilerin maaşları karşılığıdır.

Mısır'da yılda 7 mahsul alınır. 70 kadar madde ekilir. Mısır'ın yıllık milli geliri 61 Mısır hazinesidir. Yani milli gelirin takriben 61'de biri Istanbul'a vergi olarak gönderilir. Istanbul'a gönderilen vergi mıkdarına «bir Mısır hazinesi» denir, 800.000 altındır. 61'de 7 de Mısır eyâleti içinde harcanır. 61'de 53, halka kalan gelirdir. 61'de 8 vergi, gelirin 8'de birinden az fazladır ve ağır vergi değildir. Binâenaleyh Mısır'ın milli geliri yılda 48.800.000 altındır(1979 rayici: 427 milyar TL.). Ancak bu, eyâletin gerçek geliri değil, yalnız Mısır ülkesinin geliridir. Zira Sûdan hariçtir. Sûdan'dan eyâlete gelen ayni ve nakdi gelir bu hesâbın içindedir; fakat Sûdân'ın asıl milli geliri hâriçtir. Çünki Sûdan'da Osmanlı mülki teşkilâtı yoktur(Habeş eyâletine dahil sahil kısmı hariç). Sûdan'daki kabileler, sadece Mısır eyâletine vergi verirler ve tâbidirler.

Mısır kesesi, «kise-i Rûmi» dediğimiz Osmanlı kesesinden fazladır. Bir Osmanlı kesesi 250 altın ettiği halde, bir Mısır kesesi 300 altındır. Bu hesap, yalnız Mısır'da kullanılır. Burada «bir kese» deyince 250 değil, 300 altın anlaşılır.

Reşid ve İskenderiyye sancaklarından beylerbeyinin merkez hazinesine yılda 360, Dümyât sancağından 140 kese vergi girer. Bulak ve Fustât'ın sancak derecesindeki idarî bölgeleri içinde kalan yerlerden alınan, yılda 150 kesedir. Mısır'da toplanıp bütün Osmanlı ülkelerine giden bahârattan devlet yılda 500 kese vergi alır. Bütün ticaret mallarından alınan vergi yılda 3 Mısır hazinesidir. Osmanlı tab'ası olmayıp hacca gitmek veya ticaret için Mısır'a gelen Müslüman ve gayr-ı Müslimler'in Mısır'da yılda 3 Mısır hazinesi para sarf ettikleri hesaplanmıştır. Bu dahi ülkenin geliridir.

Vezirin hassına «keşûfiyye» derler. Yılda 480 kesedir. Mısır'ın bazı toprakları, vezir hassı olarak ayrılmıştır.

Kahire'de Mevlidler ve Mesîreler

Kahire'de yılın belirli gününde belirli bir yerde *Mevlid* okunması âdeti vardır. Bunlar pek çoktur. Sultan Kayıtbay külliyesinde yılda bir defa okunanı en meşhurlardan biridir. Gelenlere yalnız şeker verilmez, yemek de verilir. Bir diğeri, Kademü'n-Nebi Dergâhı'nda okunanıdır. Şimdiki Mısır beylerbeyisi Kedhudâ Kara İbrahim Paşa hayrâtıdır(bu zât

sonradan sadrâzam olmuştur). Âdet olduğu üzere burada da *Mevlid*'den önce mükellef yemek verilir. Dergâh bahçeler içinde olduğu için gelenler bahçelere yayılıp dinlerler.

Kahire'nin mesire yerleri saymakla bitmez. Sultan Baybars'ın «Kasr-ı Bü'l-Ayn» denen Bektâşi dergâhı, Nil sahilinde gerçek bir mesire yeridir. 1672'de bu dergâhın bahçesine Beylerbeyi İbrahim Paşa bir kasır yaptırmıştır. Bu kasrın kitâbesindeki tarih, bana aittir. Sonra 1677'de yeni Mısır Beylerbeyisi Abdurrahman Paşa, burada ayrı bir kasr inşâ ettirdi.

Sebil-i Allâm kalesi de bir diğer mesire yeridir. Burası, Selim Hân ile Sultan Tumanbay'ın ceng ettikleri ve Vezir-i âzam Sinan Paşa'nın bu cengde şehit düştüğü yerdir. Bu muharebede Osmanlılar 7.000, Memlükler 23.000 ölü vermişlerdir. İki taraf şehidlerinin kabirleri hâlâ ziyaret edilir. Buraya 1653'te Hasan Bey bir cami yaptırmıştır.

Bazı Coğrafî Husûsiyetler

Mısır'da sun'i civciv yetiştirmek çok yaygındır. Yumurtalar, at fışkısına gömülür. 20 günde tavuk yavruları çıkıp civ civ diyerek ol an gezmeye başlar. İnsan aklı perişan olur. Civciv çıkaran fırınlar, Mısır'ın her yerinde vardır. Tuğla ile bölük bölük hâle getirilmiş, üstü kubbeli, ekmek fırınına benzer şeylerdir. Her bölüğe 50'şer yumurta konur. Ama her yumurtadan civciv olmaz. Civciv olacak yumurtayı erbâbı, güneşe tutup içine bakarak tefrik eder. Her yumurtanın üzerine iki parmak fışkı sürüldükten sonra fırına çok hafif ateş verilir. Fırının ağzı tamamen kapatılır. Fakat bu suretle elde edilen piliçlerin lezzeti ağırdır ve tabii piliçlerden hemen ayrılır. Mısır'da tavuk kile ile tartılıp satılır. Başka yerde görmedim. Her yerde tavuk, tâne ile satılagelmiştir. Beylerbeyi Sarayı'nın gündelik piliç ihtiyacı 500'dür ve yılda 180.000 piliç yenir.

Asyût vilâyetinde zümrüd mâdeni vardır.

Mısır'ın diğer bir hususiyeti, şurada burada, firavunlar devrinden kalma mumyalara tesadüf edilmesidir(fir'avn, cem'i: firâvine). Kefenleri hurma lifindendir. Bazı mağalarda bir kaç yüzü bir arada tesadüf edilir.

Mısır'da çekirge yoktur. Başka diyardan gelse bile derhal ölür.

Odun pahalı ve nâdirdir. Kereste gemilerle Güney Anadolu ormanlarından gelir. Onun için evleri taştır.

Mısır halkında sıtma olmaz.

Halk zarif ve nazif değildir. Çiçek sevmek gibi alışkanlıkları yoktur. Fuhuş devletin kontrolü altında, fakat serbesttir. Devletin izin verdiği yerlerde fâhişeler, sürü sürü gezerler. Halkın tenleri esmerdir. Beyaz tenli Mısırlı olmaz, mutlaka başka ırktandır. Zira hayli Türk, Çerkes, Abaza, Gürcü ve başka beyaz kavimler gelmiş ve karışmıştır. Zenci kanı almış Mısırlılar da vardır. Asıl Arab kanı da çoktur ama, asıl Arab-

lar, Mısır'ın yerli, Arab'laşmış halkından açık renktedir. Halk ısınmak için bir şey yakmaz, kesin ihtiyaç yoktur. Halk asla iç çamaşırı giymez, kadını ve erkeği baldırı çıplak gezer. Çamaşır giyen kadın yerli Mısırlı değildir, Türk'tür. Kadın ve erkek eteklerini kaldırmakla her yerleri açıktadır. Ahlâk geridir. Fellâhlarda evlenen bir kızın bâkire çıkması nâdirdir. Bâkire çıktığı takdirde anası babası konu komşuya gidip öğünürler.

Kahire'de Gömülü Bâzı Meşhurlar

Kahire'de gömülü meşhurlar, saymakla bitmez. Her devrin pek meşhurları bu şehirde yatar. Yalnız Arab değil, pek çok Türk hükümdârı, bilgini ve meşhûru da Kahire'de gömülüdür. Bazıları şunlardır:

Şeyh İbrâhim-i Gülşeni, oğlu Hayâli Çelebi, bunun oğlu Hasan Efendi, bunun oğlu Ali Efendi, Türk Gülşeni şeyhleridir. Meşhur Türk Kaadiri şeyhi Saçlı Mahmed Efendi de Kahire'dedir, kızını Gülşeni Şeyhi'ne vermiştir.

Kahire'de yatan Peygamber sahâbesi de çoktur. Seyyid ve Şerifler'den de hayli kişi vardır.

İmâm Şâfiî Hazretleri, Kahire'de yatar. 4 Sünni mezhebden birinin kurucusu olan büyük hukukçudur. Bu mezheb, Hanefi mezhebinden sonra en yaygın İslâm mezhebidir. —Hanefi olan yüksek tabaka hariç— Mısır halkının mezhebi de Şâfiî'dir. Zira XII. asır sonunda Sultan Salâhaddin-i Eyyûbî, Atabey Nûreddin Zengi'nin emriyle Mısır'ı Şiî Fâtımîler'den kurtarınca, kendi mezhebi olan Şâfiî mezhebini yaymış, efendisi Atabey'in mezhebi olan Hanefî'liğe iltifât etmemiştir. Eyyûbîler'den sonra gelen Memlûkler, Hanefî ise de, bir defa halk, Şâfiî mezhebini benimsemiştir. Hanefîlik, Türk olan ordunun mezhebi olarak kalmıştır. Fakat ikisi de Sünni mezheb olmakla, aralarında anlaşmazlık yoktur ve hâkim sınıf mezhebi olan Hanefîler, kendi mezheblerini Şâfiîler'e kabûl ettirmek için en küçük gayret göstermezler. Şâfiîlik, Hanefî mezhebine göre hayli muhâfazakârdır. Daha muhâfazakârı Hanbeli mezhebidir, fakat sâliki bütün İslâm dünyasında çok azdır. Vaktiyle epey yaygındı, fakat Hanefîlik daha pratik olduğu için, katı Hanbeli mezhebini pek çok geriletmiştir.

İmâm Şâfiî Türbesi, çok büyük ziyaret yeridir ve Kahire'nin muazzam bir semti, «İmâm Şâfiî» adını taşır, türbenin bulunduğu yer ve geniş çevresidir. Türbe, büyük bir kurşun kubbenin altındadır ve renkli somaki ve beyaz mermer üzerine gömülmüş yeşim, balgami gibi değerli taşlarla kaplıdır. Türbedeki âvizeler ve diğer eşya, çok değerlidir. Altın ve sadef kaplama mihrâbı, renkli kristal camları, ibrişim halıları, çok mükelleftir. Sandûka, yeşil ve altın işlemeli atlasla örtülmüştür. Dört köşesinde som gümüşten dört top asılmıştır. Sandûka parmaklıkları sabâ ağacındandır. Kimse sandûkaya yaklaşamaz. Zira öpmek isteyen çok olacağı için yıpranma ihtimali fazladır. Çevresinde iki adam boyu, altın kaplama şamdan vardır. Türbenin çevresinde cami, medrese, havuz, yalak, sâkiye, 7 aded tekke, 2 imâret, 7 zâviye(küçük tekke), 10 dükkân, han ve odalar vardır; cami, selâtîyn camiidir. Burada yılda bir defa büyük Mevlid alayı olur ki, 2 gün 2 gece devâm eder.

1549'da ölen Mısır beylerbeyisi Vezir Dâvûd Paşa'nın türbesi de İmâm Şâfiî semtindedir. İlk Memlûk padişahı Sultân Aybeyü't-Türkmânî'nin türbesi, Koyun Pazarı civarında Sirkeciler mahallesindedir. 1250'de saltanatı Eyyûbiler'den devr alıp Memlûk devrini başlatmıştır. Son Eyyûbî vâlide-sultânı Şerecü'd-Dürr'ün türbesi de çok ziyaret edilir. Bağdad'dan kaçıp Kahire'de halîfe ilân edilen Abbâsiler'den el-Mustansır-b'İllâh'ın türbesi, büyüktür. Gene Bağdad'dan kaçıp Kahire'de halîfe olan Abbâsiler'den el-Hâkim bi-Emr'İllâh'ın türbesi de öyledir. Yakınında diğer Abbâsî halîfesi el-Mütevekkil'Allâh'ın türbesi yükselir. Sonra Halîfe el-Muktasıd-b'İllâh'ın, el-Müstekfî'nin, el-Müstencid'in, el-Mütemessik'in ve diğer hayli Abbâsî halîfesinin türbeleri görülür. Bu türbeler bir arada ve Memlûkler'in parasıyle yapılmış büyük eserlerdir. Abbâsî Hulefâsı Türbeleri, âdetâ bir semt teşkil eder. Kahire'nin az dışındadır. Herkes ziyaret eder. el-Müstencid'in sandûkasının üzerinde hâlâ duran altın cibinlik, Fâtih Sultan Mehmed'in hediyesidir. Ak Şemseddin halîfesi Muğlalı Burhâneddin ile Sultan Kayıtbay'a gönderilmiştir.

Eyyûbî sultanlarının türbeleri de Kahire'dedir. Bunlar Eyyûbî hânedânının imparatorluk dalıdır ve diğer ülkelerde saltanat süren Eyyûbî sultanlarının metbûu büyük-sultanlardır. Hânedânın kurucusu olan ilk büyük-sultan Salâhaddin-i Eyyûbî, Şam'da gömülüdür. Kahire'deki Eyyûbî sultanları şunlardır: el-Kâmil, el-Eşref, el-Azîz, el-Efdal, diğer el-Eşref, as-Sâlih, Türân-Şâh. Bu sonuncusu, son Eyyûbî büyük-sultânıdır. Yerine Memlûkler'den Aybey geçmiştir. Eyyûbiler'in atalarından Esedüddin Şirkûh'un da türbesi buradadır.

Memlûk Türk sultanlarının türbeleri de buradadır: Sultan Müeyyed, Sultan Muzaffer Ebüssaâde, Sultan Tatar, Sultân Azîz, Sultan Cemâleddin. Bunların türbeleri arasında Eyyûbiler'den el-Azîz ve Mülzzüddin'in türbeleri görülür. Sonra Sultan Seyfüddin Eyyûbî'ninki gelir. İleride ikisi de Yavuz Sultan Selîm'e mağlûb olup öldürülen son iki Memlûk sultânının türbeleri vardır: Sultan Kansu Guuri ve yeğeni Sultan II. Tumanbay.

Büyük mutasavvıf Şeyh Zu'n-Nûn-i Mısrî, Mukattam dağı eteğindeki türbesinde yatar. Büyük mutasavvıf şair Ömer ibni'l-Fâriz'ın türbesinden, dergâhlar kısmında bahsedildi. Şeyh Ahmed Rifâî, Sultan Hasan Camii dibindedir. Cize'de sahâbe'den meşhur Ebû Hüreyre yatar. Amr ibni'l-Âs'ın oğlu Abdullah, Fustât'tadır. Şeyh Celâleddin Süyûtî, İmâm Şâfiî'dedir. Memlûk devrinin en büyük bilginlerindendir.

Meşhur Osmanlılar'dan Kahire'de türbesi olan bir kaçı şunlardır: Alî İlmî Efendi, Serezli Bedrî Çelebi, Trabzonlu Mârûf Efendi, Mısır kadısı iken ölen Küçükmahmud-zâde Abdullah Efendi, 1614'te ölen ve türbesi İmâm Şâfiî'de olan Kadı Hüseyin Efendi ki Budin beylerbeyisi Vezir Güzelce Rüstem Paşa'nın oğludur, Kadı Mehmed Ehli Efendi, onun gibi Mısır kadılığında ölen Dursun-zâde Abdülbâkî Efendi, Konya kadısı Pîrî Efendi'nin oğlu Mehmed Rızâyi Çelebi. Bu sonuncusu, IV. Murâd'ın Mısır kadısı iken 1630'da henüz 37 yaşında ölmüş. Meşhur şair Şeyhulislâm Yahyâ Efendi ile büyük şair ve bilgin Nev'î-zâde Atâyi, ölümüne tarih düşürmüşlerdir. İlkinin tarihi «âh vâh Rızâyi», ikincisininki «dâğ-ı dil»dir(1039).

Kahire - Tantâ Yolu

7 ağustos 1672'de, Tantâ şehrine gitmek üzere Kahire'den çıktım. 8 mil sonra Şubre'ye geldim. Aslında Kahire şehrinin bir parçasıdır ve Bulak'ın kuzeyine bitişiktir. 1.000 ev, 7 cami, çarşı ve hamamı vardır. Aslında bu nüfusu da Kahire nüfusuna eklemek lâzımdır.

Batnü'l-Bakar adlı Nil nehri üzerindeki burundan, Melikü't-Tâhir Köprüsü'nden Nil'den, Mısrâhim köyünden geçip 200 hâne İfrit'e, oradan 300 hâne, 45 dükkân, 2 cami, bir hamamlı Tüffâhiyye'ye, Dâvûdü'l-Arab Merkadi'ne, 300'er hâne Mebhâm ve Şubreteyn'e uğrayıp Zifte'te geldim.

Zifte, Tantâ'nın güneydoğusunda, Kahire'nin kuzeyindedir. Garbiyye sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 70 köy bu kazâya bağlıdır. Kadının yıllık tahsisatı 7 Mısır kesesidir(350.000 akça). Hurma bağçeleri ve buğday tarlaları içinde 500 hâne kasabadır. 3 cami, 7 tekke var. Nil üzerinde iskeledir.

Mit Gamr, Zifte'nin karşısındadır(Nil'in öteki doğu kıyısı üzerinde). Burası, Mansûre sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Şeker kamışı ve hurma bahçeleri içinde 4.000 hâne mühim ve kalabalık şehirdir. Zifte, eski kızlarağası Abbâs Ağa'nın, burası ise Memlûk beylerinden Ebü's-Seyf Ahmed Bey'in iltizâmındadır(vergilerini bu zâtlar toplayıp devlete maktû bir meblağ verirler). Kadı tahsisatı yılda 6 Mısır kesesidir. Gül bahçeleri ve bağları çoktur. Evleri bir kaç katlıdır. 9 mahalle, 9 cami, 35 mescid, 7 medrese, 12 mekteb, 7 sebil, 7 han, 600 dükkânlı hareketli şehirdir.

200 hâne Sirsine'de bir cami, 2 tekke var. Bu köyden yılda 6 kese vergi alınır. Buradan Menûf'a geldim. Bu dahi 150 akça kazâ merkezidir 320 köylü büyük kazâdır. Kadının yıllık tahsisâtı 10 Mısır kesesi ve mültezimi Tarakçı-zâde'ninki 7 kesedir. 17 mahalle, 3 cami, 37 mescid, 3 medrese, 40 mekteb, 7 han, 400 dükkân, 2 çarşı hamamı, 40 kadar sebili var.

Buradan 5 saatte Sirsine'ye dönüp bir saatte Tûh-ı Nasârâ'ya geldim. Kıbti(Hıristiyan Arab) kasabasıdır. 800 hâne nâhiye merkezidir. Vaktiyle büyük şehirmiş. Çevre hep harâbedir. Buradan Tantâ 5 saattir.

Tantâ

Aşağı(Kuzey) Mısır'ın, Nil Deltası'nın ortasında, Nil'in bir kolu üzerindedir. Şeyh Ahmed Bedevi burada gömülüdür. Garbiyye sancağında kazâ merkezidir. 1.500 hâne, bağsız bahçesiz, bir kaç katlı evdir. 6 mahalle, 8 cami ve 32 mesciddir. Sultan Kayıtbay selâtiyn Camii, en büyük âbidesidir. Mısır'ın en meşhur tarikat kurucusu Ahmedü'l-Bedevi, bu camiin yanında medfundur. 24'ü içeride olmak üzere camide 60 beyaz mermer sütun vardır. 2 minaresinden biri 3 şerefeli ve 200 kademdir. Kahire'deki Sultan Hasan Camii minaresinden yüksektir. Çok süslü olan bu minarenin yanında Şeyh gömülüdür. Sol taraftaki minare dört köşeli, 2 şerefelidir ve daha çok kuleye benzer. Şehirde 3 sebil, 7 mekteb, 7 han, binden fazla hâfız vardır.

Şeyh Ahmedü'l-Bedevî sandûkası, Kâbe örtüsü ile örtülmüştür. Sandûkanın dört köşesinde birer insan kellesi büyüklüğünde som gümüşten dört top vardır. Eşya, altın ve mücevherlidir. Âvizeler, şamdanlar, buhurdanlar, gülâbdanlar, rahleler, *Kur'ân*'lar, son derecede değerlidir. Altın toplar, tamâmen mücevher kandiller, sultanların, vezirlerin, dindar zenginlerin adağıdır.

Yılda bir defa Şeyh Bedevî Mevlidi'nde bütün Mısır'dan gelen Bedevî tarikati muhibleri Tantâ'da toplanırlar. Birden fazla çadır kurulur ve binden fazla geçici dükkân yapılır. Zira ziyaretçileri binalar almaz. Büyük dinî-tasavvufî toplantıdır. Tantâ'da leblebici dükkânlarının çokluğu meşhurdur.

Mahalletü'l-Merhûm

Menûfiyye sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Fakat Menûfiyye sancak beyi bazan bu şehirde de oturur. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. 5 mahalle, 2.000 kâgir ev, 2 câmi, 38 mescid, 7 han, 8 mekteb, 200 dükkân vardır.

Âbyâr

Menûfiyye sancağında bu dahi bir 150 akça kazâ merkezidir. Kadının ayrıca yılda 10 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 150 kadar köy, bu kazâya bağlanmıştır. 3.000 kâgir ev, 9 mahalle, 3 cami, 37 mescid, 2 medrese, 3 tekke, 3 sebil, bir eski çarşı hamamı, 200 dükkânlı bir çarşı, mektebler ve başka binaları vardır. Şehrin yolları daracık olmakla beraber satranç gibi tanzim edilmiş ve çok muntazamdır.

Nehâriyye

Menûfiyye sancağında bu dahi 150 akça pâyeli bir kazâ merkezi ve Âbyâr'dan bir konaktır. Kadı tahsisâtı yılda 3 Mısır kesesidir. Bu kazâdan hükûmet yılda 40 kese vergi alır. 700 evli kasabadır. 9 mahalle, 13 cami, 27 mescidd ir. Lâkin cami ve mescidlerden bazıları harabdır ve kapanmıştır. Zira eskiden büyük şehirmiş, şimdi nüfus çok azalmış.

Nil kenarında 100 hâne Beled-i Kabile, sonra Farasdak, 30 mil sonra 200 hâne Mahalle-i Sâ veya Mahalle-i Kasbiyye. 20 mil sonra Mahalle-i Ebû-Alî'de konakladık.

Ebû-Alî ve Desuuk

Ebû-Alî, 45 köylü, 150 akça kazâ merkezidir. Kadısının yılda 3 ve Ömer Çorbacı adlı mültezimlnin 7 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 800 ev, 2 cami, 7 mescid, 2 mekteb, 2 han, 50 dükkân, 3 sebil ve diğer yapıları vardır.

100 hâne Beled-i Mecnûn köyünde konakladıktan sonraki durak Desuuk'tur. Mahalletü'l-Kübrâ ile Reşid arasında ve Demenhûr'un kuzeydoğusundadır. Garbiyye sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 500

hânedir. Sultan Kayıtbay selâtıyn. Camii, 5 mescid ve diğer eserler var. Mültezimi Çerkes Kaytas Ağa'dır. Bu kasabada büyük şeyhlerden İbrâhim Desûkıy medfundur

Nil üzerinde 3 mil sonra Buhayre sancağında 100 hâne Merkas köyünde dinlenip Rahmâniyye kasabasına geldim. 500 hâne, 3 cami, 6 kahvehâne, bir şeker imalâthânesi vs. var. Desuuk'un nahiyesidir ve burası da Kaytas Ağa iltizâmındadır. 100 hâne Dâvûdiyye ve 310 hâne Senhûr'da dinlenip Demenhûr'a geldim.

Demenhûr

İskenderiyye'nin güneydoğusunda ve Reşid'in güneyinde, Tantâ'nın kuzeybatısındadır. Buhayre sancağının merkezidir. Batı tarafı çöldür ve bu çöldeki bütün kabileler teker teker sancak beyinin kontrolündedir. Onun için sancak beyi, çölde, kabile şeyhleri arasında çok dolaşır. Demenhûr kadısı, 300 akça pâyeli büyük kadılardandır. Yılda 1.500 altın da tahsisatı vardır. Merkez kazâsında 360 köy vardır. Merkez kazâsı 7 nahiyedir. Şehir, 3.000 arşın boyunca uzanır. 5.500 bir kaç katlı ev ve konaklı büyük şehirdir. 21 mahalle, 14 selâtıyn camii, 63 câmi ve mescid mevcuttur. Sultan Kayıtbay Camii, şehrin en büyük mâbedidir. 7 tekke, 3 medrese, 40 kadar mekteb, 11 sebil, 2 çarşı hamamı, 680 dükkân, 8 han, 7 kahvehâne, saraçhâne, papuççular çarşısı, 7 boyahâne, 47 bezirhâne, 200 güllâb dükkânı vs. mevcuttur.

Hûş-ı İsâ

Buhayre sancağında 150 akça kazâdır. Demenhûr'un 5 saat batısıdır. Kadısının yılda ayrıca 500 altın tahsisatı vardır. 2.000 hâne, bir cami, 10 mescid, 360 dükkân vs.'dir. Vaktiyle büyük şehir olduğu çevresindeki harâbelerden anlaşılır. Bazan sancak merkezi olmuş ve sancak beyine yılda 18 Mısîr kesesi ve 500 asker verilmiştir.

Sonraki konak Medînetü'l-Ukaab'dır. Buradan tekrar Demenhûr'a döndüm. Cebel-i Kaasim Bey, Deli Mustafa Ağa'nın dirliği olan Beled-i Bastıre, Bedel-i Zerkuun, Beled-i Zâviyyetü'l-Gazâl, 100 hâne Beled-i Nâsıriyye, 200 hâne Beled-i Sintâvih köylerine uğrayıp sonra Bersik, 200 hâne Nahl köylerinden Ebû-Hızr'a geldim. 600 hâne nahiyedir. Kuravi, 500 hâne Kaafile, 300 hâne Desûş, 500 hâne Bürke, 1.700 hâne Kirrû nahiye merkezleri kasabalardan Ruyhib gölüne geldik. Burada büyük cam imalâthânesi var. Cam, şişe ve kandillerin, kristal camların nasıl yapıldığı, kum ve topraktan nasıl bu değerli şeylerin elde edildiği hayret verir. Büyük cam fırınları vardır. Buradan hareketle Lukn, 100 hâne Bürke, Ceryûn, Muallefî. Akıyrişü'l-Bestelkuni'l-Beyzâ ve Cinân köylerinde dinlenip, Demenhûr'dan devamlı kuzeybatıya gidip İskenderiyye'de Akdeniz'e ulaştım

İskenderiyye

Delta'nın batı tarafındaki açığında, Akdeniz üzerinde, Mısır'ın en büyük limanı ve dünyanın en meşhur şehirlerinden biridir. Milâd'dan Önce IV. asrın sonlarında, Mısır seferi ve fethi sırasında Büyük İskender tarafından kurulmuştur, hâlâ onun adını taşır. Gerçi o asırlardaki dünyanın en büyük şehri değildir. Şimdi pek çok küçülmüştür. Zira bütün ağırlık Kahire'ye geçmiştir. Fakat hâlâ Akdeniz'in incilerinden ve Osmanlı devletinin büyük liman ve ehemmiyetli deniz üslerinden biridir. Âyine-i İskenderi meşhurdur. O asırda limanda o kadar büyük ayna varmış ki, pertavsız olarak kullanılıp, limana cebren girmek isteyen düşman gemilerinin yelkenleri tutuşturulurmuş. İskenderiyye Feneri'nin üzerinde imiş. Fenerin harâbeleri hâlen Maymuncuk Kayası üzerinde görülür. Eski devrin hârikalarından imiş, bütün kitaplarda zikri geçer. Kalyon Limanı'nın ağzıdır. Vaktiyle dünyanın en büyük kütübhânesi de burada imiş.

Selim Han fethidir. Mısır eyâletinde sancak merkezidir. Sancağa eskiden bir, şimdi iki tuğlu, deryâ beyleri(tümamiral, oramiral) tayin edilmektedir. Çok nâmlı deryâ beyleri burada sancak beyliği yapmışlardır. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, onlardan biridir. Bazı hususlarda Mısır eyâletinde sayılmak ve Mısır beylerbeyisi olan vezire bağlanmakla beraber, İskenderiyye sancak beyi, gerçekte kapdân-ı deryâ emrindedir ve burası, Reşid ve Dumyât deryâ sancakları gibi, Mısır'da olan, fakat Kapdan Paşa Eyâleti'ne dahil bulunan 3 sancaktan biridir. Şimdiki İskenderiyye deryâ beyi, Kara Hüsâm Paşa'dır. Selim Han Kanunu'na göre yılda 30 kese tahsisat alır. İskenderiyye, Eski İskenderiyye ve Ebû-Kıyr limanları emrindedir. Bu limanlara giren gemiden bir altın baç alır. Filosu ile Doğu Akdeniz'i gezer. İskenderiye'de oturduğu, deryâda olmadığı zaman, maiyetinde 200 levend vardır. Mısır beylerbeyisinin bir gümrük emini, İskenderiyye'dedir. Yılda 150 kese gümrük gelirini toplar. Bundan başka işe karışmaz.

İskenderiyye kalesi 11.700 arşın çok büyük kaledir. Büyüklü küçüklü 175 kulesi, ayrıca kuleye benzer 70 burcu vardır. Büyük İskender yapısıdır ama, her gelen tamir etmiştir. Şehir 3.075 ev, 680 dükkân, bir bedesten, 7 han vs.'dir. Remle ve Ebû-Kıyr gibi İskenderiyye'nin uzantıları, bu rakamlara dâhil değildir. 27 cami, 53 mescid, 6 çarşı hamamı, 130 sarnıç vardır. 85 kadar cami ve mescid şimdi harâbe hâlinde ve kapalıdır. Bu da şehrin eski büyüklüğünü gösterir. Sinan Paşa Külliyesi, cami, hamam, han, 50 dükkânlı çarşı vs.'den ibarettir. Ali Paşa, Dâvûd Paşa Hanları da büyüktür. Şehirde İngiltere, Fransa, Venedik ve Ceneviz konsolosları vardır. Evlerin çoğu ahşabdır. Limanda 300 mahzen(antrepo), her biri 500 müşteri alan sazlı sözlü 12 kahvehâne mevcuttur.

Kalyon Limanı'nın ağzında Garb Kalesi vardır Meşhur İskenderiyye Feneri burada imiş. Sultan Kayıtbay, 1472'de yeniden yaptırmıştır. 45 balyemez topu. Sultan Kayıtbay Sarayı ve Camii bu kalededir. 55 kadar da küçük top vardır. 850 arşın cürmünde kaledir. 3 katlıdır. İki tarafı denizdir. İki demir kapıyla dışarıya açılır. 500 arşın uzunluğunda bir dil üzerindedir. Garb kalesinin ilerisindeki Kızıl Kule'yi Sultan Çak-

mak yaptırmıştır, 300 arşın cürmündedir. Kalyon Limanı'nın doğusunda gene Sultan Kayıtbay binası Şarki(Kal'a-i Şarkıy) yükselir, ötekinden küçük, 200 arşın cürmündedir. Buraya da toplar dizilmiştir. Sonra Kadırga Limanı gelir. Liman önündeki mendireği Kılıç-Ali Paşa yaptırmıştır. Bu limandaki küçük kalede de toplar ve III. Murad Han Camii mevcuttur. Liman ilerisinde bütün İskenderiyye askerinin —ki 40 bölüktür— barındığı kışla vardır. Kalelerdeki hisâr erleri başkadır. İskenderiyye askeri, ekseriyâ levendlerdir ve her türlü âdetleri, Cezâyir Türkleri'ne benzer. Zira oraya gider ve oradan gelirler.

İskenderiyye'nin kırmızı sahtiyanı, keten ve pamuklu dokumaları, beyaz havlu ve ihramı meşhurdur. Mısır'da en çok yağmur buraya yağar. Nâdir senelerde de kışın bir defa da kar düşer gibi olur, fakat tutmaz. Ahali 3 kısımdır: Asker tâifesi ve resmi görevliler ki, tamamen Türk'tür. Deniz ticaretiyle uğraşanlar ki, Türk, Arab ve başka millet karışıktır. Yerli halk ki Arab'dır. Kahire'den sonra en çok bu şehirde Türk vardır.

İskenderiyye'de de hayli meşhur gömülüdür Mustafa Paşa Burcu yakınlarında Şeyh Yûsufü'l-Acemi Türbesi var. Mısır Abbâsi halifelerinden el-Müstain-b'İllâh, Kaaim bi-Emr'İllâh, 1.000 kitabını Câmi'ül-Ezher'e vakf eden Osmanlı bilginlerinden Haydar Efendi, III. Murad ulemâsından Muhteşem Efendi, İskenderiyye'de medfûn olanlardandır.

Ebû-Kıyr kalesi, İskenderiyye kalesi gibi, deniz üzerindedir ve aynı adlı limanı korur. İskenderiyye'nin kuzeybatısındadır ve aralarında Remel limanı vardır. İskenderiyye şehrinin bir parçası sayılabilir. Ebû-Kıyr kalesini, Mısır beylerbeyisi meşhur Süleyman Paşa yaptırmıştır ki, sonra Süleyman Hân'a vezir-i âzam olmuştur ve Hindistan seferi ile meşhurdur. Dört tarafını Akdeniz döğer, âdetâ deniz içinde bir kaledir. Kalede 8 sütûna dayalı Süleyman Han Camii, iç hisarda mükellef cephane, bir dizdâr, 300 hisâr eri ve topçu vardır. Kale kitâbesinde Süleyman Hân'ın adı, tâ Osman Gazi'ye kadar şöyle yazılmıştır: «Mevlâne's-Sultân Süleymân Hân ibn Selim Hân ibn Bâyezid Hân ibn Mehmed Hân ibn Murâd Hân ibn Mehmed Hân ibn Bâyezid Hân ibn Murâd Hân ibn Orhân Hân ibn Osmân Hân».

«Ebû-Kıyr», bir Kaadiri şeyhinin adıdır. Burada kalede bir mağarada gömülüdür. Adını vermiştir. Kaleye 70 top konmuş, 20'si 20'şer karış çapında balyemezlerdir. İstenmeyen gemiler asla limana giremez. İç kalesinin kulesinde muazzam bir fener vardır, her gece yanar ve ışığı 100 mil öteden görünür. Büyük eserdir ve gemiler için çok faydalı olur. Kale duvarlarının yüksekliği zeminden 50 arşındır. Ebû-Kıyr, voyvodalık ve İskenderiyye merkezinin nahiyesidir. Buradan 3 saat sonra Mâdiyye-i Leştûm, bir saat sonra da İdfû'dur.

İdfû

Reşid'in güneydoğusunda. Reşid sancağının 150 akça kazâ merkezidir. Kadının 3 kese de yıllık tahsisatı olur. Bir kaç katlı 4.000 evden müteşekkil kalabalık şehirdir. 17 mahalle, 2 cami, 18 mescid, 3 han. 300

dükkândır. Sokakları çok dardır, iki kişi yanyana zor yürür. Balıkçılık gelişmiştir. Nil'in bir koluna çok yakındır ve Akdeniz de az ötededir. Reşid'e 2 saattir ve havası ağırdır. Hurmalıkları meşhurdur. Bir hurma ağacı yılda 100 okka meyve verir. En büyük mâbedi Ak Cami'dir. Kurd Bey Camii civarında Osmanlı bilginlerinden Şeyh Mahmud Çelebi gömülüdür. Yol yanıltmasın, doğru gidilsin diye inşâ edilmiş 12 tuğla binadan geçilip Reşid'e varılır.

Reşid

İskenderiyye'nin kuzeydoğusunda, Akdeniz üzerinde limandır. Mısır eyâletinde, fakat kapdân-ı deryâ'ya bağlı ve deryâ beyleri hükmünde bahriyye sancağı merkezidir(İskenderiyye ve Dumyât da böyle Mısır sancaklarıdır). Şimdi 2 tuğlu deryâ beylerinin(oramiral) idaresindedir. Tahsisatı yılda 22 Mısır kesesidir. Maiyetinde 200 levend vardır. Şahsına bağlı harb gemilerindeki levendler hâriçtir. Sancak, devlete yılda 150 kese vergi öder ve mültezim, günde 5 altın ulûfe alır. Reşid kadısının tahsisâtı günde 300 ve bazan 500 akça + yılda 30 Mısır kesesi akçadır. Sancakta 4 kazâ ve 76 köy vardır. Şehir 3.000 arşın boyunca yayılmış, bir kaç katlı, 10.960 tuğla evden ibarettir. 5-6 katlı evler çoktur ve çoğunun mahzeni de vardır. Zira büyük ticaret merkezidir. Denizden mal gelir ve gider. 2.000 kadar zengin tüccârı mevcuttur. Evlerinin kapısına taş merdivenle çıkılır ve ikinci kata girilir. Reşid, çok büyük şehirdir. Şimdi İskenderiyye'den kalabalıktır ve Mısır'ın 3. şehri durumundadır. 40 mahallede 9.900 ev, Müslüman'dır, çoğu Arab'dır, bir kısmı Türk'tür. Ayrıca 7 mahalle Hıristiyan ve 3 mahalle Yahudi'si, cem'an 1.060 evde yaşarlar. Hıristiyanlar da Arab'dır. Ermeni, Çingene ve Avrupalı yoktur.

Şehirde 200 kadar cami ve mescid var. En büyükleri, iskele başındaki 170 arşın uzunlukta Zaglûl Muhammed Camii'dir, 260 sütûna oturur. Nil kenarında Emir Ahmed Ağa, Nil kenarında ve iskele başında Hacı Cemâleddin Ağa Camileri, yeni Osmanlı eserleri ve fevkaanî'dir(zeminden yüksekte). Bu sonuncusu, 1664'te yapılmıştır. Cemâleddin Ağa, dayım Sadrâzam Melek Ahmed Paşa'nın kapıcıbaşılarından zengin bir adamdı. Doğduğu yer olan Reşid'e gelip bu camii yaptırdı.

70 işhanı içinde Kulkıran Mehmed Paşa Hanı, en büyükleri ve kale gibidir. Diğerleri arasında Ahmed Paşa, Hâdim Süleyman Paşa, Dâvûd Paşa, Hâfız Ahmed Paşa, hep eski Mısır beylerbeyilerinindir. Hacı Nimetullah Hanı yeni yapılmıştır ve 5 katlıdır. İbrahim Efendi. İpek, Kına, Dizdâr Koca Ahmed Ağa, Kasım Bey, Mustafa Bey, 2 aded İshak Efendi, Sinan Paşa, Ali Cemâleddin Hanları, hep Osmanlı eseridir. Her biri 100 — 150 odalı, demir kapılı yapılardır. Reşid'de 7 medrese, 70 kadar mekteb, 600 kadar sebil, 100'er dükkânlı 2 bedesten, 3.040 dükkân, 70 kahvehâne, 200 at değirmeni, 40 yağ değirmeni, 30 pirinç yeri, 40 beylik boyahâne, 6.060 mahzen(antrepo), 70 meyhâne, 5 çarşı hamamı mevcuttur. Cümle 610 sokaktır.

Reşid kalesi, XIII. asır sonlarında Sultan Baybars tarafından yaptırılmış, XV. asır ortalarında Sultan Kayıtbay'ca genişletilmiştir. İçinde Sultan Kayıtbay Câmii, asker ve top vardır. 1595'te Vezir Ali Paşa, ka-

lenin üzerine yeni bir kat daha çıkmıştır. Kalede asker sayısı 150, top sayısı 70'dir ve cebhânesi mükemmeldir. Az ötede Sarı Ahmed Paşa Kalesi yükselir. Küçüktür ve şimdi tamire muhtaçtır. İçinde 30 top da eskimiştir.

Reşid'den güneybatıya inip İskenderiyye'ye döndüm. Gene Reşid'e döndüm. Oradan güneydoğuya doğru Nil boyunca yola çıktım. Şu yerleri gördüm: 100 hâne İzbütü'l-Magdi, 2 camili Haddiyye, 2 camili Mahalletü'l-Emir, 1.000 hâne, 4 cami, 20 mescid, 2 han, 50 dükkân, bir hamamlı nâhiye merkezi Birmbâl, diğer nâhiye merkezi, 360 hâne Debiyyi, diğer nahiye 1.000 hâne, 2 cami, 50 dükkân, 2 han, 3 kahvehâneli Edfinc.

Mahalle-i Mutûbis, Sindiyûm ve Fûve

Mahalle-i Mutûbis, Garbiyye sancağında, 70 köylü, 150 akça kazâdır. Kadısının ayrıca yılda 6 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 3.000 hâne, 250 sütunlu Ulu Cami, diğer 4 cami, 70 mescid ve tekke, bir hamam, 7 han, 200 dükkân, 40 yağ ve 20 at değirmeni, sebiller, kahvehâneler vs. vardır.

Bir mil ileride Cemşire, 200 hâne kasabacıktır. Bunun karşısında ve Garbiyye değil, Buhayre sancağında kalan Fezâde 200 hâne kasabacıktır. Aynı sancakta Deyrût, Sindiyûm'un nahiyesi, 2.000 hâne, 4 cami, 40 kadar mescid,tekke ve mekteb, 50 dükkân, bir han, bir hamam, 4 kahvehânedir.

Deyrût karşısındaki Sindiyûm, Garbiyye sancağında 150 akça kazâdır. Kadısının yılda ayrıca 8 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 80 köy bu kazâya bağlanmıştır. 3.000 ev, 200 dükkândır. Bazan sancak merkezi olur.

Bir mil ötede Mâmâr-ı Âtıf, Buhayre toprağında nahiyedir. 1.000 ev, bir cami, 20 mescliddir. Yakınında Dârûd köyü vardır.

Fûve, Garbiyye sancağının 150 akça diğer bir kazâ merkezidir. Bazan sancak merkezi olmuştur. 4.000 ev, 12 cami, 40 mescid, 2 hamam, 5 han, 8 mekteb, 60 dükkân, 4 kahvehâne, sebiller vs. ile gayet mâmur şehirdir.

Bir mil ötede Şeref, 1.000 hâne ve Garbiyye nahiyesidir. Karşısındaki Şurum Bey, Buhayre sancağında 1.000 hâne nahiyedir. Karşısındaki Sâlimiyye, Garbiyye sancağında 1.000 hâne nahiyedir. Bir mil sonraki Mâlik, 500 hâne Garbiyye nahiyesidir. Karşısındaki Şumuhzât, 300 hâne Buhayre nahiyesidir. 3 mil yukarıda Rahmâniyye, evvelce yazılmıştır. 9 mil ötede Desuuk da öyle. Yine 9 mil ötede Ebû-Alî de öyle. Bunun karşısındaki Merkaz, Buhayre sancağındadır ve 2 mil ötedeki Diyey-i Kebir, gelmektedir.

Şubrahîs, Mit-i Cenâh ve Sahh

Şubrahis, Buhayre sancağında 150 akça kazâ, 2.000 ev, 2 cami, 10 mescid, bir han, 10 dükkân, 3 kahvehânedir. Bir mil ötede Şibr-i Riş, bunun nahiyesi, 1.500 ev, 2 cami, 7 tekke, bir handır.

Bunun karşısında Mit-i Cenâh, Garbiyye sancağında 150 akça kazâ, 2000 ev, 2 cami, 20 mescîddir. Bunun karşısında Mecâlicse, Buhayre sancağında nahiye, 1.200 ev, bir cami, 12 tekke, bir handır.

Bunun karşısında Garbiyye sancağında Sahh, 150 akça kazâ merkezi 2.000 ev, 2 cami, 20 tekke, 2 kahvehâne, bir handır; eski bir kalesi görülür. Karşı kıyıdaki Kefr-i Cedîd, Buhayre toprağında 200 evlidir. 2 mil ötede Nakle gelir.

Nakle

Nakle. Buhayre'de 150 akça kazâ, 2.000 ev, 3 cami, 20 mescid, 2 han, bir saray, bir kahvehâne, 20 dükkândır.

Karşı kıyısındaki Farazdak, Menûfiyye sancağındadır, yukarıda yazıldı. Bir mil sonra İşlimiyye, Buhayre sancağında, Sefer Ağa iltizâmında, 500 ev, bir cami, 6 tekkeli nahiyedir. 2 mil sonra Tâhirîyye, Buhayre sancağında 700 evli nâhiyedir. 3 mil sonra ve karşı kıyıda Kefrü'z-Zeyyâd, Menûfiyye sancağında 500 ev, bir câmi, 2 hanlı nâhiyedir, Tantâ'nın nehir iskelesidir. 2 mil sonra Şâbûc, Buhayre nahiyesi ve 1.000 evdir. 2 mil sonra Selimûn, Sefer Ağa iltizâmında, Buhayre sancağında nahiye, bir cami, 30 mescid, 2 han, 1.500 evdir. 2 mil sonra Kefr-i Nâhe, Menûfiyye sancağında, Siyâvuş Ağa iltizâmında, 1.000 hâne nahiyedir. 2 mil sonra Kefr-i Cedîd, Menûfiyye sancağında nahiye, 500 hânedir. Karşı kıyısındaki Ebû-Ahmed, Buhayre sancağında 500 hâne nahiyedir. 5 mil sonra karşı kıyıda Buhayre, Buhayre sancağında, Zülfekaar Ağa iltizâmında köydür. Az ileride Zâire, Buhayre sancağında 700 evli nahiye merkezidir. Bir mil sonra Tunûb, Menûfiyye sancağında 300 hâne, Rıdvân Ağa iltizâmında nahiye merkezidir. 2 mil sonra Emrûz, Menûfiyye sancağında, Mustafa Efendi iltizâmında, 500 hâne nahiyedir. 2 mil sonra Tayerne, Buhayre sancağında, 500 hâne nahiyedir. 2 mil sonra Alkame-i Ebü'l-Câvi, Buhayre sancağında 2.000 basit ve fakir evli nahiyedir. Karşı kıyıda Temâliyye, Menûfiyye sancağında 800 evli nahiyedir. 3 mil sonra Cezi, Menûfiyye sancağında, Mehmed Ağa iltizâmında, 1.000 hâne nahiyedir. Bunun karşısında Tarrâne, Buhayre sancağında, 200 hâne nahiye merkezidir. 2 mil sonra karşı kıyıda Zâviyye, Menûfiyye sancağında 700 hâne nahiyedir. Karşı kıyıdaki Ebû-Nişâne, Buhayre sancağında, 1.000 hâne nahiyedir. Sonra gelen İşmûn-i Cüreys, 2 cami, 20 mescid, 2 han, 20 dükkân, 2 kahveli Menûfiyye sancağı nâhiyelerindendir. 2 mil sonraki Kefr-i Çerkes, aynı sancakta 300 hâne başka nahiyedir. Karşı tarafındaki Kuta, Buhayre sancağında nahiyedir ve buradan güneyi artık Cize sancağıdır. Kuta'nın kedilerinin bolluğu, Anadolu'da Divriği kedileri bolluğu gibidir, her yeri istilâ etmişlerdir, yılda dört defa doğururlar.

Kuta'dan 4 mil sonra Ümmü Dinâr, Cize sancağında nahiyedir. Karşı kıyısında Şirâvi ve Derâvi, Menûfiyye sancağının iki nahiyesidir. Birbirine çok yakındır. Sonra gelen Baruthâne köy, cebecibaşının idaresindedir. 4 mil sonra gelen Şubre, Kahire bahliyösüdür. Karşısındaki Vetraak, Cize sancağındadır. 3 mil sonra:

İmbâba

Cîze sancağının merkezidir. Nil'in batı kıyısındadır. Karşısında Kahire'nin Şubre semti görülür. el-Cezîre adasının kuzey ucu ile karşı karşıyadır. Cîze şehri, güneyde kalır ki, Fustât'ın karşısındadır. Cîze sancak beyi burada oturur ama, burası gerçekte Cîze merkez kazâsının bir nâhiyesinden ibârettir. Zîrâ burada Cîze mollasının bir nâibi bulunur, sancak kadısı burada oturmaz. Sancak beyinin maiyetinde 300 asker ve 7 bölük Memlûk askeri vardır. Bu sancaktan devlete yılda 110 Mısır kesesi akça vergi sağlanır.

İmbâba, Cize gibi, gerçekte Kahire'nin karşı yakadaki bir banliyösüdür. Bir kaç katlı 5.000 kadar ev vardır ve büyük şehirdir. 8 cami, 70 kadar mescid, 7 kahvehâne, 180 dükkân, 12 han, bir çarşı hamamı, 20 mekteb, medreseler, tekkeler, 70 beylik boyahâne, bağlar, bahçeler, gülistanlar vs. vardır. İmbâba nâibi efendi, kadılar gibi günde 150 akça alır. Şehrin nüfusuna göre müesseseleri ve ticaret yerleri azdır. Zira halk, burası Kahire'nin bir semti gibi olduğu için, meselâ köprüden Nil'in doğu kıyısında Bulak'a geçip alış veriş eder.

Ben de İmbâba'dan Bulak'a geçtim. Oradan Nil'in doğu kıyısından kuzeye çıkarak İzbe köyünde, sonra 100 hâne İzbetü'l-Hacc pirinç köyünde dinlenip 50 mil sonra Burullus'a geldim.

Burullus ve Beltıym

Burullus, aynı adlı göle yakındır. Bu göl, Akdeniz'e pek çok yakın ve ona paralel uzanan ince uzun bir göldür; Reşîd ile Beltıym, yahut Dümyât arasındadır. Burullus kalesi, Dümyât deryâ sancak beyliğine bağlı 150 akça kazâ merkezidir. Kazâdan devlete yılda 70 kese vergi gelir. Kadının da yılda 5 kese tahsisatı olur. 70 parça köy, bu kazâya bağlıdır. Kalesinde dizdâr, 20 top, Laz bir topçubaşı var. Varoş 300 hânedir.

Beltıym, Burullus'un nahiyesidir. Gölün kuzeydoğu ucu ile Akdeniz arasına sıkışmış limandır. Reşîd ile Dumyât arasıdır. Burada Sultân Mansûr selâtıyn Camii vardır. Kumsal içinde güzel yerdir.

Beltıym ile Dümyât arasında Sinâniyye, 300 hâne küçük kasaba ve diğer bir nahiye merkezidir. 3 camii, 2 hanı vardır. Koca Sinan Paşa vakfıdır ve bu Osmanlı vezîr-i âzamının adını taşır. Kasabada Abaza Dilâver Bey'in çok güzel bir kasrı var.

Dümyât

Akdeniz üzerinde limandır. «Menzele Gölü» denilen hemen hemen kapalı körfezin, kuzeybatı ucundadır. Mansûre'nin kuzeydoğusundadır. Pirinci meşhûr-ı âlemdir. Mısır eyâletinde kapdân-ı deryâya bağlı 3 sancaktan birinin merkezidir(diğerleri: daha batıdaki Reşîd ve onun da batısındaki İskenderiyye). Bu suretle Delta'nın Akdeniz kıyılarına, bu 3 deryâ sancak beyi, dolayısıyle kapdan paşa hükmeder. Sancak beyi bazan 2 tuğlu(oramiral) olur ve yılda 33 Mısır kesesi tahsîsât alır. Bir kaç defa,

Reşid ve Dümyât sancakları birleştirilip, aynı deryâ beyine verilmiştir. Istanbullular «Dimyat» derler ve pirincini çok yerler. Sancak beyi deryâ seferinde iken yerinde bir kaymakam oturur ve onun da 10 Mısır kesesi yıllığı vardır. Limana yılda 500 kadar gemi girer. Devletin gümrüğünden ayrıca yılda 250 kese gelir vardır. Dümyât kadısı efendi, günde 300 + yılda 20 kese akça tahsisat alır. Bazılarına günde 500 akça ve yılda 30 kese verilmiştir. Merkez kazâsı 3 nahiye ve 16 köyden ibarettir. Her taraf denizdir. Fereskür nahiyesi, bazan 150 akça + 7 kese ile kazâ şeklinde kadılara da verilir.

Şehir 40 mahalle, 150 camî ve mesciddir. 90 x 40 arşın Fethiyye, 3 şerefeli minareli, kiliseden çevrilmiş, yakın zamanda Dilâver Bey tarafından tamir edilmiştir. Buğday Pazarı'na yakın Nil kıyısında Bahr(Deniz) Camii, Pirinç Pazarı'nda Câmi'ü'l-Kebir(Ulu Cami), Ribât Kulesi civarında Sultan Kayıtbay'ın Metbûlîyye Camii, güzel eserlerdir. Bu sonuncusunun medresesi meşhurdur. 1.000'den fazla softası(talebesi) ve 200 odası vardır. Şatânîyye, Minîyye, Ridvânîyye, Zâvîyyetü'l-Halîc, Hüsâmü't-Tavîl, Dilâver Bey Sarayı yanında Kaasımîyye, Eski Kale civarında İbnü Hârûn, Ömer, Denbîyye, Nâsırîyye, Şeyh Hat'am, Erbân, İbnü Tîlîs Câmileri de vardır. Gerisi mesciddir. 7 medrese, 11 tekke, 3 sebil mevcut. İskele başında ve Gümrük önündeki Rıdvan Çorbacı Sebili, 300 çocuklu mektebi ile mükelleftir; baştan başa çini döşelidir. 1670'te İsmail Rıdvân Ağa'nın yaptırdığı Türkçe kitâbesinden anlaşılır. Aynı zâtın bir de hamamı vardır ve şehirdeki 4 çarşı hamamının en yenisidir. Kadı ve Arnavud Hamamları da Osmanlı eseridir. İbnü Mismâr Hamamı, eskidir. 18 handır. Mustafa Çorbacı, Haremeyn, Mustafa Çelebi, Hüveyliyye, çifte Piri Çorbacı, çifte Arnavud, Zulfekar Kedhudâ, Abbâsî, Câdî, İbnü Far, Tınâvîyye, Kaggaasin, Kadı, Gürcü Zulfekar Kedhudâ Hanları'dır. Sonuncusu 100 odalı, deniz ortasında, kale gibi binadır ve çok yenidir. Bu zât, Mısır beylerbeyisi Abdurrahman Abdî Paşa'nın kedhudâsı(beylerbeyi yardımcısı) idi. 32 kahvehânesinden Uzun Çarşı'daki 6'sı, biner müşteri alır. Ortasında havuzları, kubbeli fıskıyeleri, iki tarafında hânende, sâzende, meddah, rakkas, kuklabaz ve şebbazlar için sahneleri vardır.

Şehrin 260 sokağı vardır ve hepsi temizdir. 10 sokağın iki tarafı dükkândır ve çarşı hâlindedir. 2.060 dükkânında ve hanlarında, yeryüzünde ne varsa, hepsini satın almak mümkündür. 300 at ve yağ değirmeni, 600 Dümyât alacası dokunur imalât-hâne, 7 kilise, 40 meyhâne, 70 pirinç işleyen imâlât-hâne vardır. 8 Hıristiyan ve bir Yahûdî mahallesinin toplamı 600 evdir. 3.000 mahzen(antrepo) mevcuttur. Pirinç kaynağıdır. Fakat başka hububat ekilmez, dışarıdan gelir. 3.000 kişi, balıkçılıkla geçinir. Anadolu, Rûmeli ve Avrupa'ya balmumuna sarılmış kehribar rengi balık yumurtası ve tütsülenmiş balık ihrâc edilir.

Şehrin nüfusu 300.000'dir. Kahire'den sonra 2.'dir, Reşid 3. gelir. En çok Türk, Kahire'den sonra Dümyât, Reşid, İskenderiyye ve Süveyş deryâ sancakları merkezindedir.

Rıdvan Çorbacı ve Zulfekaar Ağa bahçeleri, Cennet'ten örnek verir. Balık, pirinç, şeker şehrîdir ve dünyanın her tarafına gönderilir. Şehrin ta ortasından Nil'den bir büyük halîc geçer. Şehrin tarafında evlerin

pencereleri ve şehnişinleri, bu halice bakar. Bazı meraklılar, pencerelerinden balık tutup hemen yerler. Çocuk ve ihtiyar, erkek olan herkes yüzme bilir ve Nil'den çıkmaz. Nil kıyısında beşer altışar katlı saraylar ve konaklar dizilmiştir. Hepsinin kayık-hânesi vardır. Ama Nil çok kabarırsa, alt katlarını su basar. Evler arasında ehl-i keyif, kayıkla gidip gelirler. Gemiler, Dümyât limanına mallarını çıkarıp dağlar gibi yığar, sonra karşı kıyıdaki Sinâniyye'ye çekilirler. Osmanlı padişahı ve bütün sarayı, Dümyât pirinci yer.

Nil kenarında Kulkıran Dâmâd Öküz Mehmed Paşa, bir kalcye başlatmışsa da tamamlıyamamıştır. Eski Kale'de Selim Han Camii, dizdâr, 80 nefer, 40 top vardır. Kalenin iki tarafındaki iki top, gördüklerimin içinde en büyük çaplılardandır. Çapları 32 karıştır. Denizin içine doğru uzatılmışlardır. Dümyât Kalesi, Nil nehrinin girişini keser. «Kal'a-i Şarkıyye» de denir. Zira karşısında Kal'a-i Garbiyye vardır. I. Ahmed Han devrinde Müteferrika Câfer Ağa, öz maliyle yaptırmıştır. Dümyât'ta bir Mevlevi-hâne vardır.

7 saat uzaklıktaki Tine kalesi, Süveyş berzahının doğusunda, binâenaleyh Asya'nın başladığı, Afrika'nın artık bittiği yerdedir. Arîş(Sinâ) sancağında nahiyedir. 500 arşın, 30 top, 40 hâne, Selim Han Camii, 100 hisâr eridir. Bu nahiyeden devlete yılda bir milyon akça vergi gelir. Buradan Dümyât'a döndüm. Gemiye bindim. Nil üzerinden güneye, pirinç ve şeker kamışı tarlalarından geçerek ilerledik.

Fereskür

Dümyat ile Mansûre arasında, Mansûre'nin güneybatısındadır. Dümyât sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 1.100 ev, 6 cami, 11 mescid, 300 dükkân, bir hamam, 3 kahvehâne, 3 han, bir haftalık pazar, mektebler ve tekkeler vs. var. Pirinci ve alacası meşhurdur. Tine gibi Fereskür'e de Dümyât'tan gemi ile gidilebilir.

Fereskür'ün karşı sahilinde Süleymân Ağa kasabası, nahiye, 300 hâne ve Garbiyye sancağındadır. Nil'in bunun karşı kıyısında ve Şarkıyye sancağında Şerebâz, 100 evli köydür. Bunun karşı sâhilinde 150 evli Mit-i Ebi-Gaalib köyü, Garbiyye sancağındadır. Bunun karşı sahilinde ve Şarkıyye'de Re'sü'l-Halic, 300 ev, 2 câmi, 2 han, 6 dükkân, bir kahvehâne ve mektebli nahiye merkezidir. Bunun 20 mil ötesinde ve gene Şarkıyye sancağında Mit-i Ebi-Abdullah, 100 evli köydür. Bunun karşısında ve Garbiyye'de Tahriyye, 150 evli köydür. Bunun karşısında ve Şarkıyye'de Buşat, 200 hâne kasabacıktır. Bunun karşısında Garbiyye tarafında Dinci, köydür. Mansûre tarafında Musat, 600 evli, hanlı, çarşılı nahiyedir. 50 mil sonra Şirbîn'dir.

Şirbîn

Garbiyye sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 40 köy bu kazâya bağlıdır. Kadısının ayrıca yılda 4 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 1.700 hâne, 7 cami, 50 kadar mescid, bir medrese, 50 dükkân, 4 kahve, mekteb, tekke vs. vardır.

Yakınlarındaki Kefr-i Şirbin, 200 hâneli kasabacıktır. Kenarından akan Nil içinde bir adacık görülür. Karşı tarafta Mansûre sancağında Bedevi, 100 hâne köydür. Karşısında Garbiyye'de Betra, 300 hâne nahiyedir. Karşısında Mansûre'de Bermbâl, 700 hâne, bir kaç câmi, bir kaç mescid, bir kaç hanlı nahiyedir. Garbiyye tarafında Diyâsıt köydür. Aynı tarafta az ötede Hıyârlyye, 300 hâne nahiyedir. Aynı tarafta ötede Kaş, 300 hâne diğer nahiyedir. Bunun doğusunda Mansûre vardır.

Mansûre

Tantâ ile Dümyât arasında, Delta'nın doğusuna doğru, Nil'in delta kollarından birinin kıyısında, Mısır'ın tanınmış şehirlerinden biridir. Dümyât'tan sonra burasını da alan Haçlılar'ı Eyyûbiler püskürtüp Mısır'dan atınca, bu beldeye 1235'te «Mansûre» adı verilmiştir. Sancak merkezidir. Sancakta 787 şehir, kasaba ve köy vardır. Sancak devlete yılda 3.000 Mısır kesesi vergi öder. Sancak beyinin maiyetinde 500 asker ve 7 bölük vardır. Mansûre kadısına günde 300 veya 500 akça + yılda 30 veya 40 kese tahsisat verilir. Merkez kazâsı 320 köydür. Mit-i Gamr, Mansûre'nin kazâlarındandır. 9.000 hâne, ev ve saraylı büyük şehirdir. 14 camî, 291 mescid vardır. Çârsûy-i Kebir ile Mahkeme arasındaki Câmi'ül-Kebir(Ulu Camî), 180 x 180 arşın selâtıyn camiidir. Eyyûbiler'den Sultan Sâlih'indir. Minaresi tek, fakat 3 şerefelidir. 1671'de Receb Çorbacı tamir ettirmiştir, Türkçe kitâbesinden anlaşılır. Nil kıyısında Câmi'ü's-Sagıyr ve Mahmûdiyye Camii yükselir. Dilâver Bey, Rıdvâniyye, Allyyü'l-Ferhâni, Reyhâniyye, Hatâyi, Ken'âniyye, İdris, İbnü Kansu, tekkeden çevirme Câfer Ağa, şehrin doğu ucunda yeni yapılmış Mustafa Ağa Câmileri de vardır. 6 medrese, 70 mekteb, 40 sebil, 2 çarşı hamamı, 18 han, 7 mâsara(yağ değirmeni), 75 at değirmeni, 40 kahvehâne, 1.150 dükkân, haftada bir 40-50.000 insanın toplandığı pazarı vardır. Dilâver Bey, Mustafa Bey, Mahmûdiyye, Ken'âniyye, Ahmed Bey, Avret, Mâliki, İbnü Yâsin, Şeyh Abdülvehhâb, Kadı Nâsırüddin, Müşlimâni, Kadı Ahmed, Nil, Haşeb, İbnü Huteybe, Kafasin Hanları güzeldir. 22 de yolcu hanı vardır.

Menzele

Nil'in Delta'daki bir kolu üzerinde ve ucunda Dümyât'ın bulunduğu «Menzele Gölü» denen göle benzer Akdeniz körfezine yakındır. Delta'nın en doğusu ve Asya toprağına(Sinâ) yakındır. Mansûre'nin kuzeydoğu ve Şirbin'in güneydoğu — doğusundadır. 1.000 hânedir. Bağ ve bahçelidir. Buraya Mansûre'den Nil üzerinde gemiyle geldim. Mansûre sancağında 150 akça kazâdır. Kadı tahsisatı yılda 5 Mısır kesesidir. Kazâdan devlet 56 kese, Mansûre sancak beyi 6 kese, mültezimi de 6 kese vergi alır. 80 parça köyünün hepsinde pirinç ekilir. Balıkçılık da gelişmiştir ve devlet bundan ayrıca yılda 700.000 akça resim alır. 8 camî, 62 mescid, 10 mahalle, bir medrese, 6 mekteb, 7 sebil, 8 kahvehâne, 180 dükkân vardır.

Menzele'nin karşı kıyısında Garbiyye sancağında Talha, 300 hâne nahiyedir. 2 mil sonra Şeyh Ramazân, 100 evli köydür. Yine Mansûre tarafında Mit-i Hamis, 100 evli köydür. Nil'in karşısında Garbiyye'de Mi-

tü'l-Araka, 200 hâne kasabacıktır. Karşıda Mansûre sancağında Mît-i Viş, 300 hâne nahiyedir. Garbiyye'de Mît-i Assas, Mansûre'de Mît-i Nevesî ve Mît-i Sûbâniyye ile Mîtü'l-Meniyye köyleri vardır.

Semenhûd

Mansûre'nin az güneybatısındadır. 1.300 hâne ve Garbiyye sancağında 150 akça kazâdır. Kadının yılda ayrıca 5 Mısır kesesi tahsisatı vardır. 47 köy bu kazâya bağlı. Nil kenarındaki Semenhûd'da 3 cami, 3 mescid, 12 mekteb, 7 sebil, bir han, bir hamam, 50 dükkân, bir kahvehâne var.

Muslu Ağa iltizâmında Ebû-Alî, 300 hâne nahiyedir. Sonra gelen Kaytas Ağa köy, 200 hâne kasaba yavrusudur. Semenhûd'dan Mahalletü'l-Kübrâ bir saattir.

Mahalletü'l-Kübrâ

«Mahalletü'l-Kebîr» de denir. Mansûre ile Demenhûr arasında, Delta'nın ortasında ve biraz kuzeye doğrudur. Garbiyye sancağının merkezidir ve bu sancak ekseriya 2 tuğ ile verilmektedir. Sancak beyinin 2.000 askeri ve 150 kese yıllık tahsisatı vardır. 200 kese de beylerbeyi vezire gönderir. Sancakta 370 köy vardır. Sancak kadısı günde 500 akça + yılda 40 veya 50 Mısır kesesi tahsisat alır. Şehir içi 3 nahiyeye ayrılmıştır. Semenhûd. Şirbîn, Garbiyye kazâlarındandır.

Bir kaç katlı 16.000 evden müteşekkil çok büyük şehirdir. 78 mahalle, 70 cami, 70 kadar mescid vardır. Bey Sarayı yanındaki Balı Bey Camii, Nil kıyısında, 3 kapılı, 12 basamak merdivenle çıkılır, fevkaani bir Osmanlı mâbedidir. Safâ, Hâce Attâr, yeni yapılmış Murad Çorbacı Camileri de buna yakın ve Nil kenarında yahut yakınındadır. Sonuncusunda sahâbe'den Hazret-i Zübeyr'in oğlu Abdullah medfundur. Attarlar Çarşısı'nda Câmi'l-Kebîr(Ulu Cami), Sultan Baybars tarafından bugünki şekline getirilmiş selâtıyn camii ve şehrin en geniş mâbedidir. Simsar Camii, 117 arşın minaresi ile meşhurdur. İslâm âleminin en yüksek minarelerinden biridir. Varka, Veziriyye, İbnü Abbâs, Şeyh İbrahim, Taabbürhâ, Şeyh Deyyâr Camileri de türlü hususiyetleriyle zikre değer. Şehirde 9 medrese, 7 dârülhadis, 70 kadar tekke, 200 kadar sebil, 46 sarnıç, 5 çarşı hamamı, 200'e yakın mekteb(ilkokul), 2.345 dükkân, 48 kahvehâne, 200 yağ ve 380 at değirmeni, hemen her evde bir hususi fırın olduğu için ancak 10 umumi fırın, 77 han vardır. Bedesteni yoktur. Balı Bey ve Yahyâ Çelebi Hamamları, letâfetli Osmanlı eserleridir. 2 Kıbtî(Ortodoks Arab) mahallesinde 7 kilise ve 1.000 kadar ev var. Bir mahalle de Yahudi mevcuttur. Ermeni ve Avrupalı yoktur. Tam bir Arab şehridir. Türk nüfus, resmî memurlardan ve ailelerinden ibarettir. Merkez kazâsının nüfusu 600.000'dir. Pamuklu dokuma sanayiinin büyük merkezlerinden ve ihrâcatçılarındandır. 1674'te Câfer Ağa, Nil üzerinde 3 gözlü bir köprü yaptırmıştır. Ispartalı Sinânoğlu Geveze Ali Efendi'nin türbesi, bu köprünün başındadır. Mahalletü'l-Kübrâ'nın ilk mollasıdır. Ondan önceki

kadılar. 150 akça payeli imiş. Kitâbesinde 1620'de bu görevde iken öldüğü yazılı.

2 saatlik yolculuktan sonra Semenhûd'a döndüm. Nil üzerinde seyahat ederken bir taraf Garbiyye, diğer taraf Mansûre sancağı idi. Güneye doğru Garbiyye'de Ebü'l-Haris, Mansûre'de Ebû-Sıyr, Burku, Beneyc, Manzara, Garbiyye'de Bedr, Mansûre'de Dimsiz, Garbiyye'de Şubrân, Mansûre'de İsnâ köyleri önünden sırasıyle geçip Şenbât-ı Kebir nahiye merkezine geldim. Garbiyye'de ve 2.000 hânedir. Bir kaç camii, bir kaç mescidi ve çarşısı var. Sonra Nil üzerinde güneye doğru yol alırken:

Mansûre sancağı tarafında Şerenci, Garbiyye'de Dehnûr, Mansûre'de —evvelce yazılan— Mît-i Gamr, Garbiyye'de —gene evvelce yazılan— Zifte, Mansûre'de Mâsara, Garbiyye'de Garib, Mansûre'de Şehric, Garbiyye'de Misid, Sayd, Mansûre'de İzz, Garbiyye'de Hârûn, Mansûre'de Siffin, Garbiyye'de Tegheni, Mansûre'de Sindi, Garbiyye'de Berri, Mansûre'de Eşbûn, Müveyş, Garbiyye'de Millev, Mansûre'de Benhâ, Garbiyye'de Batayy, Mansûre'de Remli, Garbiyye'de Ebü't-Tavâkıy köy ve kasabalarını geçtik. Mît-i Attâr'a vardık. Burası Kalyûbiyye sancağıdır. Garbiyye, Menûfiyye, Mansûre(Şarkıyye) ve Kalyûbiyye sancaklarının sınırı burada birleşir. 4 sancağın sınır köylerinin ezanlarını bu mahalde duymak mümkindir. Nil üzerinde güneye doğru gemiyle yolumuza devâm ettik:

Garbiyye'de Seydî-Hızr, Menûfiyye'de Atf, Şarkıyye'nin güney sınırı üzerinde Tuhla, Kalyûbiyye sınırı başında Cûh, Menûfiyye başında Afif, Kalyûbiyye'de Tant, Menûfiyye'de Berşems, Kalyûbiyye'de Berşum, Menûfiyye'de Ebû-Şâre köy ve kasabalarını geçip Kalyûb'a vardık.

Kalyûb

Kalyûb şehri, Kahire'nin kuzeyindedir ve uzak değildir. Kahire'nin kuzeyde başlangıcı ve uzak semti sayılabilir. Kalyûbiyye sancağının merkezi olmakla, Kahire merkez sancağının dışındadır. 280 köy bu sancağa bağlıdır. Sancak beyi tahsisâtı 100 kesedir ve 200 Mısır kesesi vergiyi de her yıl Kahire'de beylerbeyiné gönderir. Kadı tahsisatı günde 150 akça + yılda 10 Mısır kesesidir. 2.000 ev, 7 cami, 33 mescid, 20 mekteb, 8 han, 7 kahvehâne, 200 dükkânlı şirin şehirdir. Sûk-ı Sultânî(Padişah Çarşısı) civarındaki Eski Cami, 3 şerefeli minaresi ve 40 sütünu ile dikkat çekicidir. Diğer camileri içinden göremedim. Vaktiyle 2.000 bağ ve bostandan şimdi 300'ü kalmıştır. Kalyûb'dan güneye doğru Nil üzerinde 7 mil gidilince Şubre'ye varılır. Buradan Servi yoluyle, 3 ay ayrılıktan sonra Kahire'ye vardım.

YUKARI MISIR

Yukarı Mısır'ı gezmek için Kahire'den güneye doğru Nil üzerinde yola çıktım. «Yukarı Mısır», Güney Mısır'dır ve Delta(Aşağı Mısır) bölgesinin güneyidir ve Kahire'nin hemen güney semtlerinden başlar. Kahire'-

nin karşısında Nil'in batı kıyısındaki Cize sancağı da Yukarı Mısır'dan sayılır, zira Delta'nın dışındadır. Yukarı Mısır, Nil boyunca güneye doğru uzanır. Nil'in iki sahilinden ibarettir. Gerisi çöldür. Fakat Nil sâhilinden uzakça bir kaç büyük vâhayı da içine alır. Bu suretle Nübye'ye, Kuzey Südân'a kadar devâm eder. Kahire'den Beni-Süeyf'e kadar olan yol üzerinde, gittikçe güneye doğru, Nil üzerinde, şu yerlerde konaklayıp dinlendik:

Nakıybüleşrâf iltizâmında 700 evli nahiye merkezi Besâtin, 3 cami, 5 mescid, 20 dükkân, bir hanlı ve Kahire'den 2 saattir. Besâtin'den yarım saat sonra Mâdiye iskelesi köydür. Yarım saat sonra Muhnât, gene Cize sancağında 500 hâne, nahiye merkezidir. 6 saat sonra Kahvehâne, dinlenme köyü bir iskeledir. 6 saat daha sonra Deli Hüseyin Paşa köyü, sadrâzam da olan meşhur vezirin Mısır beylerbeyisi iken kurduğu bir dinlenme iskelesidir. 100 hânedir ve artık burası Cize sancağı değil, Beni-Süeyf sancağıdır. Burada Hüseyin Paşa'nın oğlu Nûh Bey bizi karşılayıp ikrâm etti, hâlâ köy, ona aittir. Zâviye ve Kumâdeyr köylerini geçip Hüseyin Paşa'dan 6 saat sonra İshâk Efendi iltizâmında 500 hâne Meymûne nahiyesine geldik. 3 camii var. 5 saat sonra Beni-Süeyf'tir.

Beni-Süeyf

Feyyûm'un güneybatısında, Nil üzerinde, sancak merkezidir. Bu sancağın kuzeyinde Cize ve güneyinde Minye sancakları vardır. Beni-Süeyf, Kahire ve Minye şehirlerinin tam ortasına düşer. 740 köy, bu sancağa bağlıdır. Sancak beyinin 1.000 askeri vardır. 205 kese vergi hâsıl olur. Beni-Süeyf kadısının tahsisatı günde 150 akça + yılda 17 Mısır kesesidir. Merkez kazâsının 140 köyü mevcuttur. Şehirde bir yeniçeri birliği bulunur ve Kahire yeniçeri ağasının emrindedir.

5.000 hâne büyükçe şehirdir. Evler bir kaç katlıdır. Konaklar ve saraylar da vardır. Sancak beyinin makam sarayı 70 odalı, divân-hâneli, hamamlı, meydanlıdır. Şeyh Sâlih Efendi, Şeyh Ali Vetah Efendi, Taslakzâde Ahmed Ağa Konakları, saray ihtişâmındadır. 21 Müslüman Şâfii Arab mahallesinde 6 cami, 80 kadar mescid var. Çârsûy-i Sultânî içinde Sultan Kayıtbay selâtıyn Camii, hepsinin büyüğüdür. Kadı İzzeddin, henüz yapılan Taslak-zâde Ahmed Ağa Camileri de güzeldir. Bu sonuncusu Istanbul üslûbunda, 7 mermer sütûna oturtulmuştur. Yaptıran hayatta olduğu için şimdi çevresinde külliye tesis ediyor ve zengin vakıflar bırakıyor. Muallak Camii de fena değildir, 3 medrese olmakla beraber sayılan camilerin de birer küçük medresesi mevcuttur. 40 mekteb, 20 sebil, bir çarşı hamamı, Taslak-zâde Ahmed Ağa İmâreti var. 10 kahvehâne, 10 han, 10 boyahâne, 500 kadar dükkândır, bedesteni yoktur. Beni-Süeyf'ten güneye doğru Minye'ye Nil üzerinde gemiyle indiğimizde, dinlendiğimiz konaklar şunlardır:

Beni-Şüeyf'ten 6 saat sonra Feşne(el-Feşn), bu sancağın güneye doğru son kazâsıdır. Kadı tahsisatı günde 150 akça + yılda 4 Mısır kesesidir. Kazâya 60 köy bağlıdır. 3.000 hâne kalabalık şehirdir. 7 mahalle, 3 cami, 4 mescid, 7 sebil, 6 mekteb, 4 han, 20 dükkân, 7 kahvehâne, bir kaç tekkesi var.

Güneye doğru 12 köyü geçip Ebû-Girg(Cirge) nâhiyesinde durduk. Feşne'den 7 saat sonra Kulûsana'ya geldik. Nil'den uzakça, 100 hânedir. 7 saat sonra Semâlût, Beni-Süeyf sancağının sonudur, az güneyde Minye sancağı başlar. Burası 300 hâne nahiye merkezidir. 8 saat sonra Minye'dir.

Minye

Sancak merkezidir. Bazan 2 tuğlu sancak beyi tayin edilmiştir. Beni-Süeyf ve Asyût şehirleri arasındadır. Sancak beyi tahsisatı 100 kese, devlete ait vergi 200 kesedir. Sancak beyinin 500 maiyet askeri ve eyâlete bağlı 7 bölük askeri vardır. Kadı tahsisatı günde 300 akça + yılda 20 Mısır kesesidir. Merkez kazâsının 8 nahiyesi ve 220 köyü mevcuttur.

Minye, Nil kenarına dizilmiş bir kaç katlı 6.000 kadar evden müteşekkil büyük şehirdir. 6 cami, 99 mescid var. Hazret-i Ömer Camii en eskisidir. Mısır fâtihi Amr ibni'l-Âs, halifesi adına yaptırmıştır. Fakat kiliseden çevirmedir. 90 x 60 arşındır. 52 mermer sütunlu, 3 kapılıdır. Bu camie bağlı büyük medrese vardır. Yüksek ilimler gösterilir. Güyâ Yukarı Mısr'ın Câmi'ü'l-Ezher'idir. 16 sütûn üzerine kurulmuş Sultan Baybars Câmii de selâtıyn câmii ve fevkaani'dir. Şeyh Mısrî Câmii de güzeldir. 3 tekke, 11 han, 300 dükkân, 2 çarşı hamamı, 100 küsur sebil, 70 kadar mükellef konak mevcuttur.

5 saat güneyde Eşmûneyn ve onun 8 sat güneyinde Mellâvî kazâ merkezleri, Minye'ye bağlıdır:

Eşmûneyn ve Mellâvî

150 akça, 40 köylü kazâ merkezi Eşmûneyn, 300 hâne, 2 camili küçük kasabadır.

150 akça ve 60 köylü Mellâvî kazâ merkezi ise kalabalık şehirdir. 4.500 ev, 16 mahalle, 5 cami, 35 mescid, bir çarşı hamamı, 100 dükkânlı bir çarşı, 300 kadar perâkende dükkân, 3 han, 7 mekteb, 7 kahvehâne, 6 sebil, 38 şeker-hâne, 50 at ve 7 yağ değirmeni vardır. Yûsuf Bey Camii ve ona vakıf olan 100 dükkânlı Çarşı, büyük hayır eseridir.

Mellâvî'nin 3 saat güneyindeki Deyrût, 800 hâne, Sanbû kazâsı nahiyesidir. 2 cami, 6 tekke, 2 kahvehâne, 8 dükkân vs. vardır. 3 saat Nil üzerinde güneye doğru Sanbû ve Sanbû'dan güneye 8 saat Menfelût'tur:

Sanbû ve Menfelût

Sanbû, 150 akça + 3 veya 4 kese tahsisatlı kazâ merkezidir. 67 köylü kazâdır. Vergi olarak yılda 20.000 erdeb hububat verir. Nil kıyısında 1.000 evli, 3 cami ve 7 dükkânlı kasabadır.

Menfelût, büyük kazâ merkezlerindendir. 300 akça + 20 Mısır kesesi tahsisatlı kadısı vardır. 300 kadar köy, bu kazâya bağlanmıştır. Şehir, Nil'den 1.000 arşın kadar uzakta kurulmuştur(batı kıyısı). Bir kaç katlı 8.600 evden ibaret büyük şehirdir. Ticaret canlıdır. 8 cami, 30 mescid, 30

mahallledir. Şehid Mehmed Bey, Osman Bey, Muallak, Kâşif Mehmed Ağa, Atıyk, Yetim Câmileri vardır. Câmilerin ekserisinin medresesi, 47 mekteb, 70 sebil, bir dârülhadis, 8 han, 1.000 kadar dükkân var. Osman Bey ve Mehmed Bey Hanları, Mehmed Bey Hamamı, güzel eserlerdir. Bir Hıristiyan Arab mahallesinde 300 ev, bir Yahudi mahallesi, 190 değirmen, 20 kahvehâne mevcuttur. 6 saat güneyi Asyût'tur ve burası da Nil'in batısındadır.

Asyût

Mısır'ın tam ortalarındadır. Sancak merkezidir. Sancak beyinin emrinde 600 asker vardır. Sancaktan 85 kese ve 10.000 erdeb hububat vergi şeklinde alınır. 420 köy, bu sancağa bağlanmıştır. 105 köy, merkez kazâsına bağlıdır. Kadısı günde 150 akça + yılda 8 veya 9 mısır kesesi tahsisat alır.

4.800 bir kaç katlı ve kâgir tuğla evden müteşekkil kalabalık, büyükçe şehirdir. 9 cami, 17 mescid, 6 tekke, 10 medrese, 40 mekteb, çoğu kuyumcu olan 360 dükkân, 540 değirmen, 7 kahvehâne, 70 sebil, bir çarşı hamamı var. Şehirde 146.000 nüfus olduğu söyleniyor ama bu rakamın şehrin daha büyük olduğu eski devre ait olması muhtemeldir. Zira eskiden 27.000 ev ve 14 hamam varmış. Câmi-i Cedid(Yeni Cami), sancak beyi Yûsuf Bey'in hayır eseri ve 50 x 50 arşın, 26 somaki sütunludur. Ümeyye Camii, Hazret-i Ömer zamanından kalmıştır. Humsi ve Kadı Sadrüddin Camileri de güzeldir. Nil üzerindeki köprüden karşıda Şutub'a geçilir. Nahiyedir. 300 hâne Müslüman ve Hıristiyan Arab'dır. Bir kızıl dağ üzerindedir.

Tayr veya Taylimân denen bu dağda, firavunlar devrinden kalma çok mezar vardır. Hurma lifinden kefenleri içinde asla çürümemiş cesedler ve pek çok kuş mumyası görülür. Bu kuşların kefen içinde niçin mumyalanıp gömüldüğünü bilen âlim, bugün kalmamıştır. İki kuş mumyasını kefenleriyle aldım. Sonra Mısır beylerbeyisi Kedhudâ İbrahim Paşa'ya hediye verdim.

Ebû-Tîg ve Tahta

Her ikisi de Nil'in batısında kazâ merkezleridir. Asyût ile Sohâg arasıdır. İlki Nil kıyısında, ikincisi biraz uzaktır. Ebû-Tîg, 150 akça + 5 kese tahsisatlı, 80 köylü kazâdır. Merkez 2.000 hâne, 3 cami, 4 mescid, 6 mekteb, 50 dükkândır. Asyût'tan 6 saat güneydir. Güneyinde Şeyh İbni Âbid köyü vardır. 7 saat güneyde Nil'den uzakça Tima, Tahta'nın nahiyesidir. 500 hâne, 2 camidir. Tahta, bunun 5 saat güneyindedir.

Tahta, kazâ iken, şimdi küçük bir sancağa merkez olmuştur. Sancak beyinin sadece 300 askeri vardır. Devlete yılda 30 kese ve 3.000 erdeb hubûbat verir. 2.000 hâne, 20 mahalle olan merkez şehri 9 câmi, 61 mescid, 2 tekke, bir hamam, 3 kahvehâne, 20 sebil, 3 han, mektebler vs.'dir.

Cezîre ve Sohâc ile Menşiye

Cezire, 150 akça + 3 kese tahsisatlı kazâ merkezidir. Kazâya 200 köy bağlanmıştır. 20 kese ve 10.000 erdeb hububat vergi alınır.

Sohâc, Nil'in batı sahilindedir. Karşısında doğu sahilinde Ahmûn vardır. Mısırlılar cim'leri gayn talaffuz ettikleri için «sohâg» derler. Sancak merkezidir. Sancak beyinin ancak 200 askeri vardır. Küçük sancaklardandır. Sancaktan 50 kese akça ve 2.000 erdeb hububat alınır. 300 köy, sancağa bağlıdır. Sohâc kadısının tahsisatı günde 300 akça + yılda 10 kesedir. Merkez kazâsında 160 köy vardır.

Şehir 2.160 ev, 16 mahalle, 6 cami, 44 mescid, 18 tekke, 7 medrese, 17 mekteb, 20 sebil, 6 han, bir hamam, 100 dükkândır. Evleri muntazam değildir. 2 camii, selâtıyndır. Biri, ilk Memlûk sultânı Aybey'indir.

Menşiye(el-Menşâ), 7 saat güneydoğuda, gene Nil'in batı kıyısındadır. 150 akça kazâ merkezidir. 2.000 hâne, 3 cami, bir hamam, 2 han, 3 mekteb, 7 sebil, 7 kahvehâne, 200 dükkân, 17 mesciddir. Câmilerinin biri selâtıyn camiidir. 67 köy, bu kazâya bağlıdır.

Circe

Mısırlılar «Girga» diye talâffuz ederler. el-Menşâ'dan 3 saattir. Bu şehir de Nil'in batı kıyısındadır. Sohâc'ın güneydoğusudur. 2 tuğlu paşalara verilen büyük sancak merkezidir. Yukarı Mısır'daki bütün sancakları, Mısır vezîri adına, Circe sancak beyi olan paşa teftiş eder ve emir verir. Yılda 600.000 akça hass alır. 1.000 askerle sefere eşer. Azledilince umumiyetle Mısır hacc emîri olur. 1.070 parça köy, bu sancağa bağlıdır. Bu köylerden yılda 88.000 erdeb hububat, vergi olarak alınır. Bir çok hububat da, vakıf veya dirlik olarak verilir. Circe sancak beyinin ayrıca yılda 300 Mısır kesesi tahsisatı vardır. Bütün Yukarı Mısır'da 6.170 köy vardır. Kadısı günde 300 akça + yılda 10 Mısır kesesi tahsisat alır. Merkez kazâsına 180 parça köy bağlanmıştır.

Şehir, 10.068 ev, 11 cami, 53 mesciddir. Biri Eyyûbiler'den kalma 60 x 60 arşın selâtıyn camiidir. Çukur Cami de aynı büyüklüktedir. Çarşı içinde Emir Osman, fevkaani ve 3 kapısından 20'şer basamak merdivenle çıkılan Şehid Mehmed Bey Camileri de güzeldir. Mihrâbı İznik çinileri ile döşeli olan bu sonuncusunun Türkçe kitâbesinden 1634'te yapıldığı anlaşılıyor. Circe sancak beyi Ali Bey'in camii 45 x 45 arşındır ve Türkçe kitâbesinde 1651'de yapıldığı yazılıdır. Yûsufiyye, Fukarâ, Şeyh Abdüsselâm, Mukaddem Abdurrahman Câmileri de vardır. 12 medrese, 18 mekteb, 9 tekke, 7 sebil, 1.200 sâkiye, 2.000 kuyu, 2 hamam, 860 dükkân mevcuttur. Çarşı içinde Ali Paşa Hamamı güzeldir. 2 okka ekmek bir paradır. Esmer ekmeğin 3 okkası bir paradır. Bir erdeb arpa 10 para, bir erdeb buğday yarım altındır. Bir erdeb, 130 okkadır. Bir koyun 15 paradır, ramazanda 20 paraya çıkar. 40 - 50 okkalık çok büyük koyunlardır. Circe koyunu, bütün dünyada meşhurdur. Bir deve 300 paradır. Fakat lüks kumaşlar ve bakır eşya bahalıdır, çünkü Anadolu'dan gelir. Bir Habeş köle 7,5-10 altındır. Circe'de 11 gün kaldım. Circe sancak beyi —Memlûkler'den olan— Özbek Paşa'dan bir kese, ayrıca hizmetkârlarım için 100 altın ve sair hediyeler aldım.

Gemiyle Nil üzerinde güneye inmeye başladım. 100 evli Hâlid, 5 saat sonra 200 evli Hamadi, 60 evli Mezâdi, 6 saat sonra Belâbiş'e geldim.

Fâv ile Belâbiş ve Kana

Belâbiş, 150 akça kazâdır. 70 köyünden 40 kese ve 1.000 erdeb vergi gelir. 60 evli ve bir câmili yerdir ama, 70 köye merkez olmuştur.

8 saat sonra Fâv, Nil'in doğu(kuzey) kıyısında 1.300 evli kazâ merkezidir. 280 askeriyle Circe sancak beyini temsil eden bir kâşif burada oturur. 90 köyünden 40 kese ve 100 erdeb hububat vergi alınır. 2 cami, 7 tekke ve başka binalar vardır. 7 saat sonra Kana'dır.

Kana, Nil'in doğu(kuzey) kıyısındadır. Nil, Kahire'den Minye'ye kadar, hafif güneybatıya doğru olmak üzere güneye akarken, Minye'den Fâv'a kadar hafif güneydoğuya çevrilip güneye akar. Fâv'dan Kana'ya doğuya doğru dirsek yapıp Kana'dan sonra güneye, güneybatıya hafif bir dirsekle tekrar güneye doğru çevrilir. Asvân'dan sonra güneydoğuya temayül ederek Mısır'dan Nübye'ye(Kuzey Sûdan) girer.

Kana, Circe'ye bağlı kâşifliktir. 100 kese vergi alınır. Kadısı 150 akça alır. Nil üzerinde büyük iskeledir ve kervanlar vasıtasıyle Kızıldeniz'le irtibatlıdır. Arabistan'a çok mal gönderir. 7 cami, 20 mescid, 7 tekke, 2 medrese, mektebler, 150 dükkân, 7 büyük han, 7 kahvehâne, bir büyük pazar, bir hamam, tekkeler vs. vardır. 1664'te Kana mültezimi Hasan Ağa'nın yaptırdığı câmi yenidir ve 5.000 altın harcamıştır. Kana'dan güneyde artık mühim şehir yoktur; küçük şehir ve kasabalardır. 10 saat sonra Kusayr'dır.

Kusayr (Kuus)

Nil'in doğu kıyısında, Kana ile Uksûr arasındadır. Kana ile arasında Berâhme iskelesi vardır. Yukarı Mısır'da kalesi olan nâdir yerlerden biridir. Kalesi Sultan Baybars binasıdır. Sultan Kayıtbay tamir etmiştir. 17 top, 200 hisâr eri, dizdâr ve cebhânesi vardır. Medine'nin limanı Yenbû, Kuus'a 300 mildir, Cidde'ye 360 mildir. Ticaret malları, çölden geçip Kızıldeniz'den Hicâz'ın bu iki iskelesine çıkarılır. 1673'te şimdi yapılan İbrahim Kasrı'na ben tarih düşürdüm. 150 akça + 3 kese tahsisatlı kazâ merkezidir. 60 köyü vardır. 800 ev, 4 cami, 22 mescid, 6 mekteb, 5 kahve, 30 dükkânlı çarşı, 20 sebil, tekkeler vs. vardır. el-Müstekfi selâtıyn Camii, Mısır Abbâsi halifelerinden bu adı taşıyanı burada sürgünken bina edilmiştir. el-Hâkim'in oğlu olan halifedir. 1305'te burada ölüp gömülmüştür. Kardeşi el-Vâsık'ın 2 oğlu da yanında yatar.

Uksûr

Nil'in doğusundadır. Kuzeyinde dünyanın en büyük ölü şehirlerinden biri vardır(Eski Mısır'ın taht şehri Teb ve Karnak). Kuus'un güneybatısındadır. Circe'ye bağlı kâşiflik ve 150 akça kazâ merkezidir. 1.200 hânedir. Dağ tepe harâbedir. Istanbul'da Süleymâniye Camii'ndeki 4

muazzam sütun, Eski Mısırlılar'dan kalmadır ve bu Uksûr harâbelerinden alınmıştır. Süleyman Hân'ın fermânı ile Nil üzerinden İskenderiyye'ye ve oradan Karınca Kapdan'ın kadırgası ile Istanbul'a nice bin zahmetle getirilmiştir(Arabca'da «uksûr», «kasr = saray» kelimesinin cem'idir). 3 cami, 17 mescid, bir çarşı, tekkeler, mektebler vs. vardır. Havası güzeldir. Lâkin halkı fakirdir. Ve Nil'de bu civarda timsahlar pek çoğalır.

Timsahları seyrederek 100 hâne Tûd, 6 saat sonra 100 hâne Şefans, 6 saat sonra Ümmü Ali Kıbti Manastırı, 6 saat sonra Hüceyze ve batı yakasında İsne nahiyesi, 6 saat sonra Redesi, 8 saat sonra Şibeyke(Sibâiyye), 4 saat sonra Silsile kalesinden geçtik. Karşısında batı sahilinde İdfû kalesi vardır, nahiyedir. Eski zamanlarda bu iki kale arasına Nil'e zencir çekerlermiş. Şimdi iki kale de askerden hâli ve harabdır. 200 hâne Gûm Seyyâh'tan geçip 5 saat sonra Kolombo kalesine geldik. Harab kale ve nâhiyedir. 300 hânedir. Doğu tarafındaki kayalıklar, mağara doludur. Mağaraların içinde binlerce hurma lifinden kefenli timsah mumyası, üstüste yığılmıştır. Asla çürümemişlerdir. Acib-ü garib temâşâdır. Onun için bu dağa «Cebel-i Timsâh = Timsah Dağı» derler. Batı tarafını Nil döğer. Buradan Nil'i geçmek müşkildir. Ağır gemiler yüklerini boşaltır, develere yükleyip tekrar gemiye alırlar. Nil, çılgın gibi kayalara vurur, minare boyu yükseldiği olur. Fakat iyi idare edilen hiç bir gemi batmaz. 3 saat sonra Sıynbâs, büyük bir eski şehir harâbesidir. Nil üzerinde 7 saat sonra güneye doğru Asvân'dır.

Asvân

Nil'in batı kıyısında, Birinci Şelâle'nin çok az kuzeyinde, Medine'nin limanı Yenbû ile aynı hizâdadır. Circe'ye tâbi kazâ, bazan sancak merkezidir. Kâşif beyin 150 askeri vardır. 60 parça köy, bu kazâya bağlıdır. Kadı tahsisatı günde 150 akça + yılda 150 altındır. Kâşifin tahsisatı da yılda 5 Mısır kesesidir. 8 köşeli, 3.600 arşın, 3 kapılı kalesinde dizdâr, 150 hisâr eri, mehter-hâne-i hâkaani, 20 şâhi top vardır. Kale ve varoş, 1.600 hânedir. Camiler, mescidler, tekkeler, mektebler vs. vardır ama, şehir harabdır. Çarşı ve pazar yoktur; dükkânlar perâkendedir. Binalar ahşabdır. Eskiden büyük şehirmiş. Çevredeki harâbelerden anlaşılır. Şehrin güneyindeki dağlık araziden zümrüd çıkar. Circe sancak beylerinden Ali Bey bu mâdeni iyi işletip zümrüdden yekpâre kâse, fincan, hançer kabzası, topuz, eğer önü ve ard kaşı vs. yaptırmış ve çok zengin olmuş. Ama şimdi bu mâden işletilmiyor. Zirâ kazmak için devlet yardımı lâzımdır, çok zor iştir. Şehrin 15 dakika ötesindeki bir ağaç, hayatımda gördüğüm en büyük ağaçlardan biri idi. Vaktiyle Sultan Kayıtbay gelip gölgesinde dinlenmiş. Bu çevrede Nil'de timsahlar çoktur ve güneye inildikçe büsbütün artmaktadır.

Birinci Şelâle

Nil'in 6 şelâlesi vardır ve yalnız ilki Mısır topraklarında, diğer beşi Nûbye'dedir(Kuzey Sûdan). İlk Şelâle, Asvân'ın hemen güneyindedir. Şelâleler, kuzeyden güneye sayılır. Esasında Nil, Kolombo boğazından iti-

bâren hırçınlaşmıya ve kaynamıya başlar. Birinci Şelâle, Kolombo'dan 3 fersah güneydedir. İki taraf yüksek boz kayalardır. Şâhin ve zağanos ve kartal ve ukaab yuvaları vardır. Gayet heybetli ve korkutucu dağlardır. Gemiler buradan geçmez, Nil üzerinden uçar. Çok tecrübeli gemicilerden başkası bu hıza tahammül edemez. Üstelik kayalar, dar boğazlar yaparlar. Elle atılan taş, bir kayadan bir kayaya erişir, bu mertebe dar boğazlardır. Nil dalgasının sesinden kulaklar sağır olur ve hiç bir konuşma işitilemez. Gökyüzünden korkunç bir yağmur yağıyor sanılır ve insan sırılsıklam olur. Aslında Nil dalgaları semâya yükselip düşer. Nehrin zemini, hamam kubbesi gibi büyük taşlarla doludur, fakat gözle görülmez. Gemiciler bunların yerlerini bilip teknelerini aşırırlar. Şelâlenin 2.000 arşın güneyinde, Nil'in doğu sahilinde Şelâl(Şelâle) yahut Ebvâb(Kapılar) kalesi vardır. Harab kaledir ve nahiyedir. 500 ev vardır. 6 saat güney Kenûzeyn, 5 saat güney Mihriyye kasabacıklarıdır, çok fakir yerlerdir. 2 saat güneyde Kelâbşe de, Bedevî kasabasıdır. Ancak kızıl darı ekerler. Ancak fil ve gergedan avı ile geçinirler. Sûdan ve Habeşistan'da avlanıp fildişi ve gergedan boynuzu ile döner, bunları Mısır'da satarlar. 11 saat güneyde Ebû-Hû, 800 yoksul Arab'ın yaşadığı köydür. Sonra Senyâl, 5 saattir. Buradan 6 saat sonraki Kûştamine, 200 kamış hânedir. 5 saat daha güneyde Künûz köyü 80 kamış evdir.

5 saat daha güneyde ed-Dakka'nın güneyinde, Eski Mısırlılar'dan kalma şehir ve mâbed harâbesi vardır. Fil kadar somaki arslanlar ve daha nice heykeller, kırık dökük yerlerde yatar. Âdem gördükce havf edip dehşet alır. Ejderhâ heykellerinin yarısı toprağa gömülmüş. Hâsılı bunun gibi daha nice acâyib şeyler doludur. Buradan 3 saat gidip Arab vâdisine, 4 saat daha güneye inip Ezrak'a ve oradan 2 saat sonra da İbrim'e geldim.

Ezrak ve İbrim

Ezrak, 150 akça + bir kese tahsisatlı kazâ merkezidir. 1.200 hâne, 26 camî ve mescid, 6 mekteb, 7 sebil, 15 dükkân, 3 kahvehâne, 6 bozahâne, tekkeler vs. var. İbrim'in çok az kuzeyindedir. Burada Şekerpâre Hâtûn ile Musâhib Ali Ağa'nın birer saraya benzer büyük konakları var. Padişah hizmetinde iken buraya sürülmüşlerdir. Zirâ Saray-ı Hümâyûn hadım ağalarından suçu olanlar hayat müddeti buraya gönderilir ve servetlerini beraberlerinde almalarına izin verilir. Ezrak ve bilhassa İbrim'de böyle zengin Saray Sürgünleri çoktur. Ulemâ'dan, başka devlet adamlarından sürülenler de vardır. İbrahim Hân'ın musâhibesi olan Şekerpâre Hâtûn'un durumu istisnâidir. Devlet işlerine karışıp rüşvet aldığı için buraya sürülmüştür. Yoksa beyaz kadının bu iklimde yaşaması meşakkatlidir.

İbrim veya Kasr-ı İbrim, Nil'in doğu kıyısındadır. 800 arşın cürmünde kalesi vardır. Kale beş köşelidir ve içinde Süleyman Han Camii ile 80 ev vardır. Süleyman Paşa, Mısır beylerbeyisi iken Özdemir Paşa'yı gönderip inşa ettirmiştir. Sûdân üzerinde bir Osmanlı kalesidir. Zira Zenciler, Sûdan'dan gelip İbrim'i almışlar, Özdemir Paşa 10 günde onları kovmuştur. Hâlâ kalede mehter-hâne-i hâkaanî, dizdâr ve Kahire'den gönderilen 200 Türk askeri vardır, 40 şâhi ve kolomborna topu yer-

leştirilmiş, bol cebhâne konulmuştur. Kaya üzerinde olmağla hendeği yoktur. Iklim çok sıcaktır. Fakat güneşin doğuş saatlerindeki soğuktan korunmak lâzımdır. Devlet-i Âl-i Osmân'dan bir kimse haddinden ziyâde tecâvüz edip katl icâb eder müttehem olmasa, bu İbrim'e nefy ederler. Azak kal'ası şiddet-i şitâdan Cehennem yerdir. Ammâ cân-ı azize minnetdir. Zirâ bu Azak'ın sekiz aydan sonra latif yazı olur. Ammâ bu İbrim, hilkatinden beri şiddet-i hâr-ı Cahîm'dir. Osmanlı devletinin Mısır'da daha güneyde kalesi yoktur, son kaledir. Güneyde Nil'in batı kıyısında Toski veya Toşka kasabası, Mısır'ın son kasabasıdır. Ondan sonraki gene batı kıyısındaki Feres kasabası, artık Sûdan'dır ve Vâdi Halfa, bunun güneyindedir. Sûdân'ın kuzey bölgesine «Nûbye» derler. Fakat Nûbye de Mısır eyâletinin bir parçasıdır ve bütün Sûdan, Mısır eyâletine tâbidir. Yalnız ülkenin Kızıldeniz sahilleri, Habeş beylerbeyisi olan vezirin hükmündedir. Sûdan, Mısır'dan takriben üç misline yakın büyüklüktedir. İbrim'den Vâdi Halfa, Nil üzerinde 8 saattir. Bu kesimde nehir, güneybatıya doğru akar.

SÛDAN

Vâdi Halfa ve İkinci Şelâle

Vâdi Halfa kasabası, Nil'in doğu kıyısına çok yakındır. Hemen çok az güneyinde nehrin İkinci Şelâle'si vardır. Vâdi Halfa, Cidde ile aynı paraleldedir. Burada gemiden indik. Seyahatimize, balta girmemiş ormanlar arasında güneş yüzü görmeden karadan devâm ettik. 800 kişi idik. Nil kıyısını takib ediyor, fazla uzaklaşmadan devamlı güneye iniyorduk. 7 günde Say kalesine vardık.

Say

Vâdi Halfa ile Dongola'nın aşağı yukarı tam ortasında, Nil'in güney (doğu) kıyısındadır. Karşısında Nil içinde bir ada vardır. Özdemir Paşa fethidir. Kalesini, ada içinde tamir ettiren Paşa, muazzam demir kapısını Habeşistan'dan getirmiştir. Dizdârı ve Kahire'den her yıl değiştirilen 450 hisâr eri, mehter-hânesi, 70 şâhi misket ve saçma topu vardır. 150 akça kazâ merkezidir. Devletin en geniş topraklı kazâlarından biridir, sancak gibidir. Sûdân ortalarına ve Habeş sınırına kadar uzanır. Aynı zamanda Osmanlı devletinin Nil üzerinde en güneydeki kalesidir. Cidde, Mekke, hattâ Tâif'ten az güney paralele düşer, fakat Sevâkin'den kuzeydir. Süleyman Han Câmii, Özdemir Paşa Mektebi, 10 dükkân, 3 kahvehâne, 8 boza-hâne ve asker evleri vardır. Adaya ve kaleye yerli halkı komazlar. Varoş, 150 yerli hasır evinden ibarettir. Halk, Beni-Halfa kabilesinden ve Müslüman'dır. Arabca konuşurlar ama çok Zenci kanı almışlardır. Darı ekerler. Bir kile darıdan 200 kile mahsûl alınır, çok bereketli topraklardır. Yalnız çevre çöldür. Habeş eyâleti tahtı olan Musavvâ'ya(Eritre), 20 konaktır. Say'dan Musavvâ'ya gitmek için çöller, cangıllar geçmek, arslan, pars, fil, gergedan, akbaba gibi canavarlardan iyi

korunmak lâzımdır. Say kalesinde 3 arslan besleniyordu. Postları siyaha çalar sarı ve cüsseleri fevkalâde iri idi. Tuzağa düşürüp, kamışla örtülü yerlerde yakalamışlar. Çevrede nakil vasıtası devedir.

Buradan Nil boyunca devamlı güneye inmeye başladım. Rehven-i Hindi adlı Nil içinde adada konaklayıp çölleri geçerek Mağrak kalesine geldik. Özdemir Paşa fethidir. Fakat şimdi içinde Osmanlı askeri yoktur. Hâkimi Hasan Bey Kelâpiş, Foncistan melikinin adamıdır, ama Osmanlı'ya tâbidir. Foncistan meliki, Mısır beylerbeyisine tâbidir ve vergi verir. 17 kalesi, 17.000 mızraklı askeri vardır. Bizi ağırladı. 2 fil dişi hediye verdi. Ama gerçekte başıma belâ musallat etti. O kadar yolda her biri 200 Mısır batmanı gelen dişleri taşımak zor oldu. Birini Say kalesi dizdârına hediye gönderdim. Diğerini taşımayı gözüme kestirdim. Burada halk Mısır'daki gibi Şâfii değil, Kuzey Afrika'daki gibi Mâliki'dir. Camide Mâliki usûlü ibâdet gördüm.

2 gün güneye giderek Tinnâre kalesine geldik. Foncistan melikine ait kaledir. kumandanı Kör Hüseyin Bey'dir. Kalesi Nil içinde adadadır. Bizi iyi karşıladı. Say kalesi dizdârının mektubunu verdim. Kalede 800 asker bozuntusu vardı. 40-50.000 kara saçlı adam, bu kaleye bağlıdır. Hepsi Mâliki'dir. 2 câmi, mahkeme, 7 bozahâne, bir kahvehâne var. Fildişi ve gergedan boynuzu çok ucuz. Çünki çevrede avlayıp hemen buraya getiriyorlar. Uzaktan sürü hâlinde gezen gergedan ve filleri ben de gördüm.

4 saat güneyi Sese kalesidir. Tinnâre kalesine tâbi, topsuz, mancınıklı bir kaledir. Şerefime 3 kantar taşı mancınıkla atıp şenlik yaptılar. Kuş gibi havada uçarak karşıki bostana düştü. Bir daha attılar. Bunu aşırtıp Nil'in karşı sahiline düşürdüler. Top ve tüfekleri yoktur ve 40-50.000 nüfus da bu kaleye bağlıdır. 3 saat güneyde Nâznârnite kalesine geldim. 3 kat, 500 askerli. Kan Cà kumandasında bir Foncistan kalesidir. 7 saat sonra Mâdiye-i Hafir-i Sagıyre, Nil üzerinde küçük kaledir. 8 saat sonra Hafir'dir.

Üçüncü Şelâle ve Hafir

Üçüncü Şelâle'den az sonra Hafir, Nil'in doğu(güney) kıyısındadır ve karşısı Nil içinde adadır. Foncistân'a ait kaledir. Kan Dâimüddin hakimdir. Kalede 1.000 atlı, toplar, 1.060 kamış ev, 2 han, 50 kadar tekke, bir imâret, 6 mekteb, 20 sebil, bir hamam, bir medrese, 100 kadar dükkân, 10 kahvehâne, 20 bozahâne var. Halk Şâfii'dir. Melik Seyfeddin Kakan, Tübû Kakan, Hâris Kakan, Kan Hüseyin Bey Camileri ve 16 mescid mevcut. Dükkânları gece ve gündüz açıktır. Darı, hurma, kavun, karpuz yetişir. Deve, sığır, koyun, keçi çoktur. Atları küçüktür. Kan Sarayı'nda bir ehli yavru fil vardı. Kale muhâfızı 800 kişilik Osmanlı kafilemizi saygıyle karşıladı. 200 ekmek, 200 koyun, 2 kazan yağ, bir kazan bal, 50 şenbe arpa hediye etti.

Nil boyunca güneye inmeye devâm ederek küçük Kandi kalesinde, 7 saat sonra gene Nil kıyısında Navri kalesinde dinlendik. Sonuncusu 1.000 asker ve 40.000 nüfuslu kazâ idi. Kemâleddin adlı kumandanı bize ikrâm etti. Buradan 17 saat sonra Nil kıyısında üçgen şekilli Sindi kale-

sine geldik. Halk Şâfii ve Foncistan meliki tab'ası ve Osmanlı'ya tâbidir. Sindi'nin çarşı ve pazarında fildişi, gergedan boynuzu, abanos ağacı, dağlar gibi yığılmıştı. Timsah derisi de çoktu. Bir gün sonra Dânika'ya geldik.

Dânika (Makâra, el-Urde, Kasr Dongola, bugün: Dongola)

Nil'in doğu sahilinde, Kızıldeniz kıyısında Sevâkin ve Asir'in limanı Kunfude ile aynı paraleldedir. Halk Şâfii'dir. Burada büyük bir kabile reisi yaşıyordu ve hükümdar geçinirdi. Bizi ayağa kalkarak karşıladı. Saygı gösterip oturttu. 800 kişilik Osmanlı kafilesinin başı idim. Sağına oturdum. Eliyle bir kâse sâfi bahar şerbet verdi.

Buradan 3 gün sonra Verdân kalesine, 3 gün sonra da Hankoc'a vardık. Halk, Şâfii mezhebinde, Arabca konuşan Hâmi kabilelerdir.

Hankoc

Foncistan melikinin çok yüksek rütbeli bir adamı Hankoc'un başındaydı. Maiyetiyle otağından çıkıp karşıladı. Fasih Türkçe ile: «Safâ geldin, hoş geldin» diye konuşmaya başlayınca dilimi yuttum. Zira Say kalesinden bu yana Türkçe bilene tesadüf etmemiştim. Meğer Asvan yakınlarında Kelâfiş kabilesindenmiş ve Asvân'da Türkçe öğrenmiş. Mısır beylerbeyisinin mektubunu verdim; bunu okuyunca ayağa kalkıp elimi öpmek istedi, vermedim. Meğer beni Say kalesinden gelen alelâde bir Türk subayı sanmış. Vezirin mektubunu büyük tâzim ile geri verdi. Zira buralarda Mısır valisi demek, Afrika imparatoru demektir. Padişah ise onlar için, Tanrı'nın Gölgesi'dir, erişemiyecekleri yükseklikte bir zâttır. Öyle değerli hediyeler verdi ki, mahcûb oldum. Ordusu ile kâfir kabileleri üzerine gazâya gidiyordu, beni de dâvet etti. Nâzikâne reddettim. 6 ilkel topu ve 300 mancınıkı vardı.

Hulşu'da dinlenip 7 saat sonra Tombosu kalesine vardım. Bu dahi Nil sâhilidir. 20.000 nüfuslu bir kazânın merkezidir. Burada bana bir fil hediye edildi. 9 saatte Şükrâvi kalesine vardım. 50.000 nüfuslu bir kazânın merkezidir. 10 saat sonra Foncistan Hafiri kalesine geldim. 60.000 nüfuslu kazâ merkezidir. 10 saat sonra Meşev kalesine eriştim. Camii, kadısı, bir topu var. Karşısında Tombol kalesi, 7 saat sonra Feyle gölü ve İdrisin çölüdür. Sonra Firdâniyye kalesine geldim. 7 saat sonra Difne kalesi, buradan 10 saatte Arku kalesi, 9 saat sonra Betni kalesi, 8 saat sonra İrtid kalesi, 10 saat Nil kenarında İremiş kalesine vardık. Her biri kazâ merkezidir. Sonuncusunun 50.000 nüfusu vardır. Hepsinde kazâ beyi büyük saygı ile karşılayıp çok ikrâm etti. 5 saat sonra Cebriyye kalesi. 300 kamış evli diğer kazâ merkezi idi. 12 saat sonra Hannak ve 7 saat sonra Handak'a vardık.

Hannak ve Handak

Hannak, Nil'in doğu kıyısına yakındır. Bu mahalde karşısında az kuzey ve az güneyde Nil içre iki ada vardır. 100.000 nüfuslu bir kazanın merkezidir. Kale hâkimi Hüseyin Fonci'dir. Handak, Nil'in doğu sâhilinden-

de diğer kaledir. 12 saat sonra Kuli kalesi, sonra Bakar kalesi, 7 saat sonra Dongola'dır.

Eski Dongola (Dongola'l-Acûz)

Nil'in doğu kıyısındadır ve karşısında bir ada vardır. Kalesi mevcuttur. 650 kerpiç ev, 7 cami, 9 mescid, 6 mektebdir. Varoş 3.000 hânedir. Sûdân'ın en kalabalık şehridir ve Foncistan meliki burada oturur. Burada çoğunluk Mâliki mezhebindendir. Karışık bir Arabca konuşulur.' Halkta Zenci kanı vardır ve Hâmi'dir. Camilerde hutbe, Osmanlı padişahı ve Foncistan meliki adına okunur.

Zürâfe

Burada zürâfe avlayıp etini yerler. Bana da yedirdiler, inş'Allah helâldir, kitabda yerin görmedik. Şeklen ve büyüklükçe at kadardır. Postu sığır derisi gibi ve deve gerdanından uzun boynu vardır. Başı keçi başına benzer ama daha büyüktür. Elma gözlü ve deve kulaklıdır. Boynuzları gerdanından bir siyah hat zahrında ta dümmüne kadar çekilmiştir. Kuyruğu sığır kuyruğu gibidir. Ön ayakları gayet yüksektir. Kıç ayakları ise çok alçaktır. Gerdanını uzatarak, minare boyuna yakın fillizleri yiyebilir. Sevimli hayvandır. Eti at ve sığır etinden lezzetlidir. Tekmelerinden sakınmak gerekir, başlıca silâhıdır. Ceylan gibi seğirterek salına salına yürür. Yerliler, hileyle avlarlar.

Dongola'nın doğusunda Zegave, eski bir şehirdir. 8 saat Nil boyu güneyde Sürtâkûsî kalesi, 10.000 nüfuslu bir kazânın merkezidir. Kalesi Nil içinde adadadır ve çevresi timsah kaynar. Kıyıya çıkıp koyun, sığır, deve kapar çok muzır hayvanlardır. Asvân timsahından mel'uncadır. 50 arşına kadar uzunları görülür. Kaptığının bir kısmını yavrularına nafaka eder.

Afât (Afârit)

Nil'in kuzeyinde(doğu) yer alır ve karşısında nehir içre iki ada, öte tarafta ed-Dabbe kasabası vardır. Burası Nil'in çok geniş dirseğinin en güney köşedir ve buradan sonra Nil artık güneye değil, kuzeydoğuya doğru akarak yeni bir çok geniş dirsek meydana getirmeye başlar. Ebû-Hamid'de bu dirsek biter ve büyük bir nehir adasından sonra Nil, gene güneye akmaya devâm eder. Biz de Nil'i bu şekilde takib ederek 11 saatte Kenise kalesine geldik. Burada Hazret-i Süleyman Câmii vardır ve kıblesi Kudüs'e baktığı için «Kenise Camii» denmiştir. Dünyadaki en geniş ve büyük camilerden biridir. Minber ve minaresi yoktur. Nil kıyısında Şeyh Dülib Türbesi'nden 18 saat abanoz ormanlarında yol alıp Âbkur kalesine geldik.

Âbkur (Abdum)

Nil'in güney(batı) kıyısındadır ve Afât'ın az güneydoğusudur. 200 hânedir. 4 saat kuzeydoğuya gidip Arkı kasabacığına, 11 saatte Deffâre'ye vardık. Burası Sultân Aybey tarafından inşâ ettirilmiş bir kaledir(1250). 16 saat sonra Melik İdris kalesidir. 700 hânedir. 9 saate Gırri kalesi, 6 saatte Halfâhî kalesi, 18 saatte İlgun, 8 saatte Koseray(700 hâne), 8 saatte Hilletü'l-Mülk kalesi(600 ev), 5 saatte 200 hâne Noci kalesi, 10 saatte Arbaci kalesidir. Bu arada Nil'in Dördüncü Şelâle'sini de geçtik.

Arbaci

1.000 arşın cürmünde kaledir. Kale içi 700 ve varoş 3.000 hâne ve Sûdân'ın en kalabalık şehirlerindendir. 7 cami mevcuttur. Foncistan melikinin kardeşi Kan Cercis hükmeder. 640.000 nüfus üzerine hâkimdir. Bana ağır hediyeler verdi: Bir torba mâverdi ödü, iki torba ceviz buyüklüğünde akıyk, yemeni, mercan taşları, 3 esmer köle, 2 Zenci bâkire. Ben de kendisine fîlimi verdim ve böylece büyük yükten kurtuldum. Gayet memnûn oldu ama ben ondan ziyâde mesrûr oldum. Zirâ fîlim, 100 deve yükü ot yiyordu ve güyâ Nil suyunun yarısını içerdi. 3 gün emire misafir olup hareketle 12 saatte Atşân kalesine vardım. Nil'in batı kıyısında ve 600 hânedir. Bu taraflarda gergedan denen canavar büsbütün fazlalaştı.

Gergedan

Şişman ata benzer ama derisi sığır gibidir. Başı ata benzer, lâkin çirkindir. Gözleri elma gibi dışarı fırlamıştır. Kulağının dibinden kuyruğuna kadar siyah tüyler uzanır. Alnında boynuz vardır ve dibi çok kalındır, ucu yuvarlaktır. Uzunluğu 5 karıştır. Kulakları uzundur ve dişleri atınkine benzer. Ama iki yandan iki uzun diş fırlar. Gerdanı gayet kısadır, omuzuyle birleşir. Yelesi yerde sürünür. İşkenbesi küp kadardır. Kısa, kalın, çatal tırnaklı ayakları olur. Kuyruğu üç at kuyruğu kalınlığındadır.

Sûdân'ın Atşân kalesinde 3 Türk'e tesadüf ettim. Hindistan'dan Sevâkin'e mal getirirken gemilerini Portekiz kâfiri ele geçirmiş. Bu üçü esir düşmüş. Bir ay sonra Portekiz gemisi batmış ve Hind Okyanusu kıyısına vurmuş. Bunlar, 7 yıl Afrika'da gezmişler. «Üçümüz de Konya yakınında Karaman şehrindeniz» dediler. Burada sürünmemeleri, Kahire'ye gidebilmeleri için bütün tedbirleri aldım. Çok sevinip ellerime sarıldılar. Kahire'den Karaman'a gitmek kolaydır.

10 saatte Bakis kalesine, 7 saatte Hilletü'r-Rikâbi kalesine, 9 saatte Hilletü'l-Cündi-Sevr kalesine geldim. 1.000 hânedir. Burada Foncistan meliki ile karşılaştık.

Foncistan Meliki ve Sennâre

Saygıyle yanına yaklaştım. Gelişimi haber vermişlerdi. Melik(kral) Arabca: «Hoş geldin ey Osmanoğlu'nun hizmetkârı» diyerek ellerimi tuttu. Sarayına gittik. Tahtına oturdu. Mısır beylerbeyisinin kendisine hitâben yazılmış nâmesini verdim, çün bu hükümdar, Mısır paşasına tâbidir. Arabça mektubu okudu. Tahtının yanında oturttu. Nâmeyi öpüp koynuna koydu.

Melik'le beraber Nil kenarında Sennâre kalesine geldik. 11 aralık 1672 günü idi. Nübye'yi çoktan geri bırakmıştım, burası tam Sûdân idi. Halk, sıcağa çok mütehammildir. Şişman insan yok gibidir ve hemen hepsi çok zayıftır. Çevik kişilerdir. Kumaş yoktur ve giyim ihtiyacı alelâde örtünmekten ibarettir. Parayı bilirler ama altın ve gümüş kullanmazlar. Bütün ihtiyaçlarını değiş dokuşla karşılarlar. Sûdân'a gelen tacirlerin getirdikleri metâlara karşılık Sûdânlılar'ın verdiği başlıca maddeler şunlardır: Deve, koyun, sığır, manda, fildişi, gergedan boynuzu, timsah derisi, abanos ağacı, kakuule ve başka tür bahârat, fil derisinden yapılmış kalkan vs. Melik geçerken, yerlere kapanırlar. Camilerinde hutbe Osmanlı Padişahı ve Melik adına okunur.

Sennâre kalesi, Foncistân'ın taht şehridir. Altıncı Şelâle'den asıl Nil, «Bahrü'l-Ebyad = Beyaz Deniz» adını alarak güneye doğru yoluna devâm eder. Doğuya doğru da ikinci büyük kol ayrılır. İlk kol Atbara'dır. Nil'in Bahrü'l-Ebyad adıyle devâma başladığı yerden ayrılan ve en büyük kolu olan nehre ise «Bahrü'l-Ezrak = Mavi Nil» denir. İşte Sennâre, Mavi Nil'in batı kıyısı üzerindedir ve Güney Yemen'le aynı paraleldedir(13° paralel). Kalesi 3.000 arşındır. İçinde Kakan İdris Camii var ki, şimdiki hükümdârın büyükbabasıdır. 2.000 kadar ev sayılır. Melik Sarayı, Nil kenarında, hamamlı, hurma, reyhan, turunç, gül, limon bahçeleri içindedir. Varoş 6.000 basit kamış, hasır, talaş ve tahta evdir. Sûdân'ın en büyük şehridir. Çevre, göçebe kabilelerle doludur ve Zenci'ye çok yakın esmerdirler. Artık buralarda Arabca kadar yerli dilleri de geçer. Ama müşterek anlaşma dili Arabca'dır. Türkçe geçmez. Türkçe anlaşmak için Sûdan ve Habeşistan'ın Kızıldeniz sahillerine varmak lâzımdır. Kalede 50 şâhi top ve tüfek vardır, Osmanlı yapısıdır ama köhne şeylerdir. Varoşta 7 cami ve 40 kadar mescid görülür ama mükellef değildir. 300 kadar dükkân vardır. Halk Mâliki'dir ama Şâfii de çoktur. Zenci'ye çok yakın esmer olmakla beraber kadınları arasında çok güzelleri vardır, açıkça gezerler, buralarda örtünülmez, hem âdet değildir, hem çok sıcaktır. Siyah, sürmeli gözleri, nârin endamları, salınarak zarif yürüyüşleri vardır, gören hayrân olur. Geçici nikâh(mut'a) câizdir, din adamları yasaklıyamamışlardır. Halk çok fakir ve ihtiyaçları çok sınırlıdır. Kadınların çoğunun bacakları ve göğüsleri çıplaktır, yalnız avrat yerlerini örterler. Burada ayıp değildir ve Müslüman geçinirler. Kimse başını çevirip bakmaz.

Sennâre'de 40 gün kaldım. Ramazânı Melik'le zevk-u safâ ederek geçirdik. Bana 2 Habeş cariye, fağfur buhurdan ve daha pek çok hediye verdi. Mısır veziri İbrahim Paşa'ya ise benimle bir kervan dolusu son derecede değerli, hazine değerinde haraç gönderdi(gönderdiklerinin listesi, diğer bir bahiste nakledilmişti). Hazineyi, gemilerle Nil üzerinden

Mısır'a doğru yola çıkardım. Melik, yanıma asker de verdi. Gerçi maiyetimde 800 adam vardı ve hepsi silâhlı idi. Fakat bu kadar büyük hazineyi bu derecede uzak bir ülkede korumak için kâfi olmıyabilirdi. Bayrâmı Sennâre'de geçirip şevvâlin 5. günü Melik'e vedâ ettim. Remletü'l-Hamâl şehrini geçip 9 saatte Apsuka kalesine geldim. 3.000 arşın cürmünde kaledir. 12 saat sonra Ebû-Temir'e geldim.

Boruşeş, Ebû-Temir, Buruste ve Donkude

Ebû-Temir, 2.000 hâne 50'ye yakın dükkân, 7 cami, 6 kahvehâne, 7 bozahâne vs.'dir. 10 saat sonra Boruşeş, 500.000 nüfuslu bir bölgenin merkezidir. Foncistan melikine tâbidir. Burada beyaz 2 fil gördüm. Hayatımda hem beyaz fil, hem de bu kadar irisini görmemiştim. 7 saat Nil kenarından güneyde Buruste 600.000 nüfuslu Foncistân'a ait diğer bir bölgenin merkezidir. 10 saat sonra Donkude, 6.000 kâgir hânedir ve Buruste gibi kalesi vardır. Bu şehirde akıl almaz bir idam gördüm: Evli bir adam, bir bâkirenin bikrini izâle ettiği için, beline kadar toprağa gömülüp recm edildi(taşlanarak öldürüldü). 9 saat sonra Sindâsi dağına, sonra Şilcelân vâdisine girdik.

Bu vâdide 3 gün avlandık. 70 fil, 16 gergedan, binlerce pars, yaban eşeği, zürâfe ve benzerlerini vurduk. Gene de bu sahrânın mahlûkaatının yüz kerre yüz binini vurmadık. Böylesine av hayvanı kaynıyordu. Sûdân'ın en büyük av sahalarından biri olduğunu söylediler. Sonra Rümeyletü'l-Himâl şehri harâbelerine, oradan Rümeyle kasabasına geldik. 1.000 hâne, 7 cami, 100 dükkân, bir han, 20 bozahâne var. Nil kenarı boyunca 5 saat güneye inip Dabbetü'l-Arz dağına, bir saat sonra Avc ibni Unuk kayasına, sonra Sevrü'd-Dünyâ dağına vardık. Semek ve Mukarrebin dağlarından Nâr-ı Cahîm vâdisine, Me'vâ vâdisine ve Şevam dağına eriştik. Cersinka şehri, bu dağdan 5 saat kuzeydedir. Buranın hâkimi Şânullah Kan'dır ve Foncistan melikine tâbidir. 40 fil ve 100 deve yükü vergisini, Melik'e götürüyordu.

Nil'in Çıktığı Saha

Bu suretle Beyaz Nil'den daha güneye ve Sûdân'ın iyice güneyine kadar indik. Burada artık İslâm dini bitmekte, Putperest Zenci kabileler bölgesi başlamaktadır. Ama Nil, kollara ayrılıp güneye doğru uzanır. Yerliler, Nil'in doğduğu yeri ve çok büyük gölü(Victoria Gölü), bilmektedirler.

Nil'in bir kolu yine bir büyük göle uğrar. Bu, Nil'den toplanan bütün suların çıktığı göldür. Çevresinde, yedi türlü kavim yaşar. Portekizliler bu sahaya ulaşamamışlardır. Ancak yerliler çok iyi bilmektedir. Nil üzerinde büyük göle doğru seyahat etmektedirler. Sonra Nil'in iki kolunun birleştiği yerden geçip Sûdân'a dönerler. Nil'in kaynağı, Lacne şehrinin 10 gün güneyindedir. Büyük gölde kayıklar işler ve Kamer şehri vardır. Kamer dağı üzerindedir ve güyâ Hazret-i Süleyman binasıdır. Çevrede Nil'in doğduğu Cebelü'l-Kamer'in güneyindeki eflâke ser çekmiş ulu ve korkutucu dağlar vardır. Büyük Göl'den 7 konak sonra Okyanus'tur. Hind

Okyanusu'nun bu kıyılarına Portekizliler 70 yıldan beri musallat olmuştur. Okyanus'tan Büyük Göl yoluyle Mısır ve Sûdân arasında ticaret yapan bazı Müslümanlar vardır. Fakat çok tehlikeli yoldur. Mübârek Nil'in kaynağındaki ülkeler, tamamen Putperest'tir. Zenciler, beyaz âdem görünce pişirip yerler. Sûdân ile Fâs arası 5 aylık yoldur. Fakat bu yolu göze alıp ticaret yapanlar da vardır.

Buradan 6 saatte Hılâme'ye, 13 saatte 2.000 hâne, 3 camili Cincife'ye, 10 saatte Rümeyletü'l-Himâl'e ve 45 gün sonra Sennâre'ye döndük. Fazla kalmayıp 8 saatte Bakiys, Atşân kalesi, Arpaci'den tekrar geçtik. Bu suretle güneyden ayrılıp kuzey ve kuzeydoğuya çıkmaya başladık. Burada 5 — 6 siyah çehreli adama rastladım. Güzel Türkçe konuşuyorlardı. Habeş beylerbeyisi Farfara Ahmed Paşa'nın maiyetinde tüfekli birliklerinden imişler. Sonra istifa etmişler, ticaret yapıyorlarmış. Habeş eyâletinin merkezi Musavvâ'nın bulunduğumuz yere 20 günlük mesafede olduğunu söylediler. Foncistan melikinin kardeşi Kan Cercis'le vedâlaştım. Bana ağır hediyeler verdi; zira Mısır beylerbeyisinin adamı idim: 3 at, 10 deve yükü yiyecek, 15 deve, 5 cariye, 5 Zenci köle, 6 çift fildişi, 5 çift gergedan boynuzu, bir kara deriden çadır, bir misk kedisi postu, 2 pars postu.

HABEŞ EYÂLETİ

Arpaci'den hareketimizden 8 gün sonra Koz vâdisine geldim. Bu vâdide, pek çok köy vardı. 40.000 kadar kamış ev toplamında köy bulunduğunu tahmin ettim. Camileri mevcuttu. Abanoz ormanlı Tercâş dağına uğradık. Dümbiye vilâyetini 6 günde geçtik. Borega şehrine geldik. Bu suretle Atbara nehrini doğuya doğru geçip Foncistan'dan çıktık. Buralarda Dümbiye meliki, Osmanlı'ya tâbi olarak saltanat sürer. Borega'dan 8 saatte Ribde'ye, oradan Nazdi kalesine geldik.

Dümbiye ve Nazdi

Dümbiye melikini, Habeş beylerbeyisi kontrol eder. Foncistan melikini Mısır beylerbeyisi kontrol ettiği gibi. Nazdi kalesi de Dümbiye melikinindir. 2.000 kamış ev, 2 camidir. Fildişleri, abanos ağaçları, dağlar gibi yığılmıştı. Cerhac adında bir Müslüman Zenci hâkimi vardı. Arslanlı, parslı, gergedanlı ve filli yerlerden geçip Abraş vâdisini bitirdik ve Azlûn dağına ulaştık. Burada Dümbiye melikinin toprakları biter ve doğrudan doğruya Habeş eyâletine ait topraklar başlar. Zirâ Kızıldeniz yakındır. Nitekim ertesi gün deniz göründü. Çok maymun olduğu için «Maymunistan» denen bölgeden geçip 6. günde Dinkılâb'a vardık. Kızıldeniz'e yakın, Sevâkin merkez kazâsının nahiyesidir. Bu nahiyede 100.000 Hâmi yaşar. İskelesi az ötededir ve Hicâz iskeleleri ile gemiler gidip gelir.

İnci Adası

İskelenin ötesinde Lülü(İnci) adası görülür. Adada 3.000 kadar kamış ev vardır. Bütün halkı dalgıçtır. Denizden inci çıkarırlar. Fındık kadar irileri vardır. Çıkan incinin onda biri devlete aittir. Habeş beylerbe-

yisinin bir ağası adadadır, derhal Hazine nâmına el koyar. Dinkilâb iskelesine gelen gemilerden gümrük resmi de alır. Ertesi gün Etle vâdisine geldik. 40.000 göçebenin çadır kurduğu vâdîdir. Habeş paşasına otlak resmi verirler ve hayvancılıkla geçinirler. Sonra Kum limanına vardık ve buradan 3 günde Sevâkin'e eriştik.

Sevâkin

Sûdân'ın en büyük limanıdır. Kızıldeniz üzerindedir. Karşı yakada Arabistan tarafında, Asîr'in Kunfüde limanı bulunur. Kuzeydoğusundaki Cidde limanı ile de mesafesi yakındır. Burası da Dümbiye melikine aitken, Vezir Süleyman Paşa, Hindistan seferine çıkarken büyük donanması ile uğrayıp doğrudan doğruya ilhâk etmiştir. Sonra Özdemir Paşa, 40.000 askeriyle Habeşistan'ı, buradan başlıyarak fethetmiştir. Sevâkin, bir burnun üzerindedir. Güneyine doğru kıyıya yakın pek çok adacık vardır. Habeş eyâletinde sancak merkezidir. Habeş beylerbeyisi olan vezir, bazan burada, daha çok güneydoğudaki Musavvâ'da, bazan Cidde'de oturur. Bir büyük eyâlettir. Mısır'ın bittiği yerden başlıyarak Kızıldeniz sâhilindeki ülkelere tâ Hatt-ı İstivâ'ya kadar hâkimdir. Karşı kıyıdaki Hicâz ve Asîr ülkeleri de onun hükmündedir. Sûdan'da Dümbiye meliki ile bir çok Habeş hükümdârını da kontrol eder.

Sevâkin'de 12 gün kaldım. 40 hecin devesini 250 altına aldım. Sevâkin sancak beyinin 500 maiyet askeri vardır. Hazine'ye yılda 100 kese gönderir. Paşa Sarayı iskele başında ve gümrük binası onun yanındadır. Hind Okyanusu'ndan çok gemi gelir. Gümrükten de ayrıca büyük gelir elde edilir. 150 akça pâyeli kadısı vardır. Özdemir Paşa Camii, mescidler, mahzenler(antrepolar) vardır. Limandır, ikamet şehri değildir. Sevâkin'in 3 kalesi, hepsinin ayrı dizdârı ve 50-60'ar hisâr eri vardır.

Kif ve Dehlek

Kif de Özdemir Paşa fethidir. 300 hâne küçük yerdir. Sevâkin'le Musavvâ arasıdır. Habeş eyâletinde şimdi sancak merkezidir, eskiden kazâ idi. Vaktiyle kalabalık şehirmiş. Limandır ve gümrüğü vardır. Bir cami, mescidler, 50 kadar dükkân vs. var. Sevâkin'e yakın olduğu için gene oraya döndüm. Buradan gemiye bindim. Sevâkin'den güneydoğuya doğru Kızıldeniz'in Afrika sahili boyunca inmeye başladık. Pek çok küçücük adayı geçip Dehlek adalarına vardık.

Dehlek adaları, Musavvâ'nın karşısındadır. Burası artık Sûdan'dan çok uzaktır ve Habeşistan'dır(Eritre). Yemen'in karşısıdır. Takımadanın bir büyük adası vardır ki, bu ada ve merkezi «Dehlek» adını taşır. Adanın güneybatısındaki bu Dehlek limanı, Musavvâ limanı ile karşı karşıyadır. Burasını da Özdemir Paşa fethetmiştir. Musavvâ merkez sancağında kazâ merkezidir. Adanın çevresi 10 mildir. Karaya bir top atımıdır. Bu adada sahilde inci çıkar. Kalesi şimdi askerî maksatla kullanılmamaktadır. Kadısı 150 akça yevmiye alır. 600 hâne kasabadır. Yapılar kâgirdir. Bir camii, mescidler, gümrük, 50'ye yakın mahzen(antrepo) vs. vardır. Gemiyle bir günde 6 mil alıp Musavvâ'ya eriştik.

Musovvâ

Habeş eyâletinin merkezidir. Habeş beylerbeyisi olan vezir şimdi burada oturmaktadır. Bütün Habeşistan, Sâhil-i Sûdânı, Hicâz ve Asir'e ve Kızıldeniz'e hükmeder. Doğu Afrika'daki Osmanlı eyâletlerinin, Mısır'dan sonra ikincisidir. Habeşistan, Özdemir Paşa ile oğlu Vezir-i âzam Özdemiroğlu Osman Paşa fethidir ki, Yemen'in bütünüyle fethinde de bu iki paşa büyük hizmetlerde bulunmuş fâtih kumandanlardır. Musavvâ, Habeşistan'ın en büyük limanıdır. Habeş beylerbeyisi olan vezir, başına hükümdarlar gibi sorguç takıp hükmeder. 1.200.000 akça hassı vardır. Büyük ve mühim eyâletlerden sayılır. Protokolde yeri Mısır, Budin(Macaristan), Rûmeli, Anadolu ve Bağdad(Irak) beylerbeyilerinden sonra 6.'dır ve Şam(Suriye) beylerbeyisi sonra 7. gelir. Bu eyâlette 110 kale vardır. Doğrudan doğruya beylerbeyinin idaresindeki topraklar dışında bir çok ülke de, tâbiiyet ve vergi yoluyle beylerbeyine bağlıdır. Devlet hazinesine bu eyâletten 2.000 kese gelir girer (80 milyon akça = 12,6 milyar TL.). Bunun yarısı, eyâlete tâbi yerli devletlerden gelir; diğer yarısını Osmanlı memurları bizzât tahsil eder. Mostarlı Vezir Mustafa Paşa merhum, burada beylerbeyi iken bu geliri arttırmıştı. Hindistan'dan mal getiren bir gemiden 13.000 akça kadar gümrük alınır(2.030.000 TL. kadar). Paşa, 100 - 200 Osmanlı askerini Afrika'nın içerilerine gönderip vergi alır. Bu kadar beyaz renkli asker, Osmanlı sancağı ile, kıllarına halel gelmeden, cangıllardan dönüp gelirler. Yerlilerden büyük saygı görürler. Yerliler birbirini yer, Türk görünce sadece itaat ederler. Mısır beylerbeyisinin temsilcisi ve görevlisi olduğum için Kahire'den buraya kadar yaptığım seyâhatte benim gördüğüm itibar ve bana verilen hediyeler, buna bir delildir. 100 askerin bulunduğu, sayısız siyah nüfusla dolu bir bölgeyi Osmanlı nüfuzunun nasıl sımsıkı tuttuğuna hayret edilir. Görmiyen inanmaz. Bu ülkeleri Osmanlı'nın yel getirmez askerle tuttuğu sanılır. Ama bu ülkeler, Özdemir Paşa ile oğlu Osman Paşa'yı bir asırdan fazla zaman önce bir defa 40.000 askerle görmüşler bir daha unutamamışlardır. Nesilden nesile söylenmiştir. Gören görmiyene anlatmıştır. Cihan Padişahı'nın icabında gene bir ordu yollıyacağına kimsenin şüphesi yoktur, imanları gibi inanırlar. Onlar için Istanbul'dan gönderilen padişahın mutlak vekili vezir, hükümdarların en büyüğüdür. Cihan Pâdişâhı'nın kudreti ise, sadece efsanedir. Herkes bir şey söyler, gene de kudret derecesini ölçemezler. Yeryüzü'nde Allah'ın Gölgesi'dir.

Musavvâ kadısı eskiden 500 pâyesiyle Istanbul'dan gönderilir molla idi. Şimdi günde 300 akça alır. Fakat çok uzak ve iklim pek şiddetli olduğu için bu makama Istanbul'da hiç bir kadı tâlib olmaz. Zorla bulunur ve her beylerbeyi değiştikçe, onun yanına pek çok maiyetle beraber bir kadı da verilir. Eski kadı, azledilen beylerbeyi ile döner ve Istanbul'a varınca şükürler eder. Zira sıcağın derecesini, bu tarafa gelmiyen hayal bile edemez. Üstelik rüzgâr yoktur. Kızıldeniz'in bu güney kesiminde denizde dalga olmaz ve yaprak kıpırdamaz. İnsan boğuluyor sanılır. Ama Devlet, bu taraflardaki hâkimiyetinden asla vaz geçmez. Zira Kızıldeniz, Marmara gibi bir iç denizdir ve yabancı gemi girmesi Osmanlı namusunun ihlâlidir. Başta Portekiz olmak üzere kâfir gemileri dört gözle beklerler, bir kaç defa da teşebbüs etmişlerdir, fakat muvaffak olamazlar. Zira

Mendeb Boğazı, iki taraftan Osmanlı gücü tarafından kapatılmıştır. Musavvâ kadısının yılda ayrıca 500 altın tahsisatı vardır.

Musavvâ, bir adadır ve karaya top atımı mesafededir. Vezir Sarayı, adanın kıyısında, denizin içindedir. Özdemir Paşa binasıdır. Fakat sair beylerbeyi sarayları kadar mükellef değildir. Şehirde 1.600 kadar basit ev vardır. Özdemir ile Mostarlı Mustafa Paşa, Özdemir Paşa Camii'nin sağ tarafında gömülüdür. İkisi bir türbededir. 6 mescidden Kara Bey Mescidi güzeldir. 100 kadar dükkânında, bütün tropikal Asya'nın, Çin'den, Hind-i Çini'den, Hindistan'dan gelen mallarını bulmak mümkündür. İskelede 100 kadar han-mahzen vardır. Ağzına kadar eksotik eşya ile doludur. Misk, anber, kakuule gibi değerli şeyler, ehemmiyetsiz mallar gibi köşelere yığılmıştır. Hepsi taş binadır. Bağ ve bahçe yoktur. Mücevher ve altın boldur. Memurlar Türk'tür. Tüccarlar Türk ve Arab'dır. Yerli halk, koyu esmerdir. Bir kısmı Müslüman, bir kısmı Putperest'tir. Ölünce murdar leşlerini ateşte yakarlar. Halk, Hindistan'da olduğu gibi beyaz, temiz, sûzeni esvab giyer ve sarık sarınırlar. Burada bâzı mallarımı 500 altına sattım.

Habeş beylerbeyisine tâbi olan nüfusun on milyona vardığı rivâyet edilir(yüz kerre yüz bin). Habeş beylerbeyisi, yerli hükümdarlara, onların çok değerli saydıkları şu eşyayı hediye gönderir: İnci, yemeni, akıyk taşlar, ok, yay, kılıç, harbe(kısa mızrak), tüfek, kurşun, barut, neft, katran, kılıç, yağlı çıra ağacı, servi ağacı, servi kozalağı, fındık, fıstık, ceviz, bakır sahan ve tencere, keten ve pamuk kumaş, iplik ve ibrişim. Bu eşya, bir aylık yola gönderilip tevzi edilir. Karşılığında her defa 40 — 50 Habeş köle, 40 — 50 Habeş gençkız cariye, Habeşistan kedisi, timsah derisi, abanos ve diğer değerli ağaçlar, kakuule ve başka bahârat, fil derisinden kalkan ve kırbaç, anber ve benzerleri alınır. Bu sırada Habeşistân'ın bâzı yerlerinde isyan çıkmış ve beylerbeyi Fortacı Ahmed Paşa, karşı yakada Yemen'e gitmişti. Ben de Musavvâ'nın karşısında bir tüfek atımı Cerrâr mevkiine gemiyle geçtim. Bir şehir harâbesidir ve Musavvâ'nın suyu buradan gelir. 2 saat sonra Harkova kalesine geldim.

Harkova (Garkûkû)

Musavvâ'nın güneybatısında, karşı Afrika kıyısında limandır. Derviş Ağa'nın tamir ettiği kalesi 600 arşındır. Şâhi toplar ve 200 asker var. 150 akça kazâ merkezidir ve Musavvâ merkez sancağına bağlıdır. Kazâdan 150 kese vergi hâsıl olur. 700 kâgir ve basit ev, 20 dükkânlı bir çarşı, bir han, 7 kahvehâne ve bozahâne, Özdemir Paşa Camii, 7 mescid ve tekke vardır. Habeş eyâletinin Afrika kıt'asındaki 20 kazâsından biridir. Her kazâ, pek geniş topraklara, hattâ ülkelere yayılmıştır ve tâbi yerli devletler başkadır. 2 gün sonra Vülc vâdisine ve devamlı güneydoğuya inerek Hindiyye kalesine geldik.

Hindiyye

Bâzan sancak, bâzan Musavvâ sancağının kazâ merkezidir(Eritre'nin Hanfila limanı olabilir). Kazânın yıllık vergi geliri 40 kesedir, kazâ içinde harcananlar hâriçtir. Ben geldiğim zaman sancak beyi rütbesinde

bir görevli ve 200 asker bulunuyordu. 150 akça bir kadı vardı. Özdemir Paşa fethidir. Özdemir Paşa Camii, 2 mescid, 10 top, dizdâr, sair görevliler ve binalar var.

3 konak ötede Tuzla'da Özdemir Paşa, kaleye benzer bir kule inşâ ettirmiş. Tuzladan devlet yılda 40 kese gelir sağlamaktadır. Tuzlada yerliler çalışmaktadır ve tuz, dağlar gibi yığılmıştır. Burası nahiyedir ve 10. 000 kadar Donçiye kavminden nüfus vardır.

Pehlûle ve Zeylâ

Pehlûle(Eritre'nin Belûl limanı olacak) dahi Özdemir Paşa fethidir. Vaktiyle kalesini Portekiz kâfiri harâb etmiş. Bir koyun dibinde limandır ve Kızıldeniz'de Yemen'in Muhâ limanına karşıdır, Mendeb Boğazı'na yakındır. Çevrede 150.000 Abîre kavmi yaşar. Yalnız avret yerleri deri örtülüdür. Buradan maymunları çok bol yerlerden geçip Zeylâ'a geldik.

Zeylâ, Bâbü'l-Mendeb'den ve Kızıldeniz'den dışarı, Aden Körfezi'nin güneybatısında bir limandır(Somali). Bir burnun ucundadır. Özdemir Paşa, Portekiz kâfirini kovarak fethetmiştir. Hind Okyanusu'nun başıdır. 5.700 arşın cürmünde, beş köşeli büyük kalesi vardır. 2.000 gemi alır büyük ve mahfuz limanı mevcuttur. Kale dizdârının emrinde 700 asker bulunur. Habeş eyâletinin en büyük kalesidir. 70 topu ve mükellef cebehânesi vardır. 150 akça kadısından başka bir de beylerbeyi kaymakamı mevcuttur. Ben geldiğim zaman bu makamda Mehmed Ağa bulunuyordu. Kazâdan merkeze vergi olarak 40 kese gönderilir. Şehirde bulunduğum vakıt limanda 7 Portekiz gemisi yatıyordu. 20.000 altın gümrük vererek Hindistan'dan getirdikleri pamuk bezi, katran, çam ağacı çırası ve işlenmemiş pamuk gibi metâları, bu Osmanlı limanına çıkardılar. Zeylâ'da Portekiz ve İngiltere'nin bir konsolosu bulunmaktadır. Şehirde bir ay kaldım. Kale içinde 1.000 hâne mevcuttu.

Zeylâ'dan Seherşâ'ya geldim. Harâb eski şehirdir. Çevrede 40-50.000 kişi yaşar. 6 gün sonra Vukaat kalesine vardım. Özdemir Paşa fethidir. 1.000 kadar hâne var. Habeş ilindeki güneyde sonuncu Osmanlı kalelerinden biridir. Limanına çok Portekiz gemisi girip çıkar, mal alır ve mal bırakır. Nahiyedir. Halk Müslüman geçinir. Bir gün sonra Hediyye'ye vardım. Halk Müslüman'dır. 6.000 basit evi, 3 camii ve sair binaları vardı. Şehirde çok az Osmanlı memuru vardı. Ertesi gün Râzdin'e ve bir gün sonra Ferrân'a, 4 gün sonra Mukdişû'ya vardım.

Mukdişû (Mogadişu)

Afrika'da şimdi Osmanlı hâkimiyetinin en güneyidir. Hind Okyanusu boyunca sahildeki yerli devletler zaman zaman Osmanlı'ya tâbi geçinir ve bu şerit epey güneye kadar ilerlerse de, Osmanlı mülki hâkimiyetinin ve Habeş eyâletinin sonu burasıdır. Hind Okyanusu üzerinde limandır. Hatt-ı İstivâ'ya çok yakındır(Ekvator'un kuzeyinde 2°)(Somali'nin güneyi ve şimdiki başkenti). Vebbi Cebeti ırmağı, az kuzeyinden geçer. Zengibâr yolu üzerindedir. Zencistan meliki hükmeder ve Osmanlı'ya tâbidir. Halk Mâliki mezhebinden Müslüman'dır ama pek din bilmezler. Somali ırkıdır ve Arabca da anlıyanlar çoktur. Hutbelerini Osmanlı padişahı adına okurlar. Çevre bağ ve bahçe ve ova ve otlaktır.

Daha fazla güneye inmedim. Hind Okyanusu sâhili uzanîp gider ve Afrika'nın sonuna kadar olan sahilde yerli devletlerden Müslüman olanlar Osmanlı'ya, Putperestler'in çoğu ise Portekiz'e tâbi geçinirler. Geri dönmek için kuzeye çıkmaya başladım. Bir gün sonra Hunhâs vâdisine, ormanlar ve dağlar aşıp ertesi gün 10.000 nüfusun yaşadığı bir çevrede Hınkale'ye vardım. Bir gün sonra tekrar sahile çıktım. Bu çevrede 40.000 Şerebâsi yaşamaktadır. Hind Okyanusu, Aden Körfezi kıyılarını tamâmen geçip Mendeb Boğazı'nı da atladıktan sonra kara yoluyle Kızıldeniz sahillerine ulaştım ve Musavvâ(Massava) yakınındaki Harkova kalesine döndüm. Buranın hâkimi ve Habeş beylerbeyisinin mütemed adamı Kara Nâib bana bir at, bir kılıç, bir inci tesbih hediye etti. Ben de ona Derviş Ali hattı bir *Kur'ân*, bir saat verdim. Çok mütehassis oldu. Zira verdiğim *Kur'ân* çok büyük bir hattâtın eseri ve saat de çok değerli idi. 4 bâkire Habeş Câriye, 4 Habeş köle, bir kutu inci, bir kutu Seylan taşı, bir kutu akıyk, bir kutu panzehir, bir kutu misk, 3 şemâme anber, bir büyük kakuule. 50 fildişi, 5 gergedan boynuzu, 6 fil kalkanı, 6 deve, 10 deve yükü yiyecek ve içecek verip teşekkür etti. Mahcûbiyetle kabûl ettim. Bu bir bakıma bir Mukdişû'ya kadarki seyahatlerimde Habeş beylerbeyisine yaptığım hizmetlerin karşılığı idi. Eski dostum olan kedhudâsı Kara Mehmed Ağa ve 300 mızraklı askerle. Dehlek, 3 günde Kîf ve sonra Sevâkin'e geldim. Ertesi gün hareket ettim. Kum limanı, Vatle, Lûlû adası. Dunkılâb, Maymunistan, Azlûn dağı, yoluyle devamlı kuzeybatıya çıkarak Abraş vâdisine 17 günde geldim. Hânende ovasından sonra 6 gün giderek Okut kabilesi topraklarından geçtim. 6 gün sonra Şâhâ limanına vardım, eski bir kalesi mevcuttu. 6 gün sonra Cezire limanına, sonra Cenfita vâdisine, ertesi gün Sehric adlı şehir harâbesine vardım. Burada Kızıldeniz sâhilinden ayrıldım. Batıya yol alarak ertesi gün Canic vâdisine, sonra Vâdi-i Halfa'ya geldim. Burada Sûdan bitti ve Mısır'a avdet etmiş oldum.

Tekrar MISIR

5 günde İbrim'e vardım. Cemâziyelâhır gurresi idi. Dizdâr-zâde Bekir Ağa'nın evine indim. İbrim, sair ülkelere nisbetle Cehennem'den nümûne iken, Habeşistan ve Sûdan'dan çıkıp Mısır'ın en güneyine erişince, bana Cennet gibi göründü. Siyah insandan gözüm kararmıştı. Şimdi beyaz insanları bol bol görüyordum. Nil'i kuzeye doğru çıkmaya başladım. Beled-i Sûbû, 6 konak sonra Künûz kabileleri, 7. günde Tomânis kalesine vardım. Burası İbrim kazâsının sonudur. Esne kazâsı buradan başlar. 9 saatte Rukbe'ye. 6.000 kişilik Karh kabilesinin sâhasına, 6 saatte Hammâm-ı Fîrdevs'e, 8 saat gidip Baçe adasına, 4 saat gidip Edfû'ya, oradan 3.000 nüfuslu Hüzeyze kabilesi sâhasına, 9.000 nüfuslu Câferi kabilesi sâhasına, 6 saatte 150 hâne Kelh'e, 9 saatte 1.000 nüfuslu Baseli kabilesi sâhasına, 6 saatte Esne kalesine vardım.

Esne

Nil'in batı sahilindedir. Circe sancağında 150 akça kazâ, bazan sancak merkezidir. Sancak beyinin 100 askeri, ayrıca 7 bölüğü, yılda 500 al-

tın tahsisatı olur. Dört köşe kalesi vardır. 500 hâne, 11 cami ve mescid vs. vardır. Hazret-i Ömer Camii, Mısır'ın fethinden kalmadır.

3 saat kuzeyde 200 hâne İsfûn kasabacığından, 4 saatte 150 hâne Zikat köyünden, 5 saatte 100 hâne Ermen köyünden geçip buradan 8 saat sonra Kurna'ya geldik. 6 saatte Nakaade, 8 saatte 1.000 hâne Dendere nahiyesine. 7 saatte Hav'a geldim.

Hav

Nil'in güney(batı) sahiline yakın, Kana'nın karşı kıyısında bulunan Dendere'nin az kuzeybatısındadır. Circe'nin 150 akça kazâsı ve bazan sancak merkezidir. Mısır'da bu küçük sancaklara «keşûfiyye» ve beylerine «kâşif» denilmektedir, Memlûk beylerinden seçilir. Beyin 100 askeri, 20 kese tahsisatı vardır. 1.000 hane, 7 cami ve mescidli büyükçe kasabadır. Pek çok hurmalık mevcuttur. 5 saat sonra Farşût'tur.

Farşût

Hav'ın az kuzeybatısında, Nil'in güney(batı) kıyısı yakınındadır. Burası da kâşiflik denilen sancak veya büyük kazâ merkezidir. Circe'ye bağlıdır. 70 köyü, kâşif'in 200 askeri vardır. Kadısı günde 150 akça + yılda 750 altın tahsisat alır. 800 hâne, 11 cami ve mescidden ibaret kasabadır.

Semhûd

Farşût'un az batısında, Nil'in güney(batı) kıyısına yakındır. 2.000 hâne küçük şehir ve keşûfiyye'dir(kâşiflik). Circe'ye bağlıdır. 10 kese tahsisatı vardı. 150 akça kazâ merkezidir. 7 mahalle, 3 cami, 17 mescid, mektebler, tekkeler vs. vardır.

Berdis

Semhûd ile Circe arasında, Nil'in güney(batı) kayısına çok yakın diğer bir 150 akça kazâ ve kâşiflik merkezidir. 50 köydür. Kâşifin 50 adamı ve 10 kese tahsisatı vardır. 800 hâne kasabadır. Circe(Girge) şehri az kuzeybatısındadır. Bu şehri geçip Harke adlı eski şehir harâbesine uğradım. Kuzeybatıya doğru Nil üzerinde çıktım. Eski geçtiğim yerlerden bahsetmiyorum. Felimon şehri harâbelerinden Elvâh'a geldim.

Elvâh

Circe'ye, bazan Menfelût'a bağlı 150 akça kazâ, bazan kâşiflik merkezidir. Kadısının 500 altın da yıllık tahsisatı vardır. Çevre eski şehir harâbeleridir. Bir cami, 17 mescid, 3 medrese, 17 mekteb, 7 tekke, 40 sebil, 3 han, 300 kadar dükkân, 50 yağhâne, 6 kahvehâne, pek çok pamuklu dokuma tezgâhı mevcuttur.

Buradan Behnesâ'ya geldim. Nahlyedir. Nil'in batı kıyısına yakın ve Ebû-Circe(Girge) karşısındadır. 10 saat sonra Lâhûn kasabası, 600 hâne ve nâhlyedir. Bir câmii ve 2 mescidi vardır. Burada Lâhûn veya Hazret-i Yûsuf Köprüsü, çok meşhurdur. Feyyûm'a, bu büyük köprüden geçilerek gidilir. Köprüden geçtikten sonra Gûm-i Esved dağı yakınında 100 hâne Havvâre köprüsü yanında 10 göz Havvâre Köprüsü de meşhurdur. Bu köprüden tutulan ve akıtılan sularla, Feyyûm'un 310 köyü ve 46.000 bağ ve bahçesi sulanır.

Feyyûm

Tam adı «Medinetü'l-Feyyûm = Feyyûm Şehri»dir. Nil'in batı kıyısından uzakça, geniş bir vâha içindedir. Az güneydoğusunda, Nil'in batısında, Beni-Süeyf şehri vardır. Feyyûm'un kuzeybatısı yakınlarında da Kerûn sığ gölü bulunur. Feyyûm sancağının bütün doğusunu ve Nil'in batı kıyılarının o kesimini Beni-Süeyf sancağı kaplar. Doğusu ise çöldür. Kuzeyinde Cize, güneyinde Circe sancakları yer alır. Sancak beyinin yılda 40 kese tahsisâtı bulunur. Kadısının günde 150 akça + yılda bir kaç kese tahsisatı vardır. 360 köyü varken şimdi 110'u mevcuttur. Diğerlerini Kerûn gölü basmıştır ki, «Yûsuf Deryâsı» da denir. 67 mahalle, 11 cami, 39 mescid, 9.060 hâne büyük şehirdir. Kahire, Dümyât, Mahalletü'l-Kübrâ, Reşid, Circe'den sonra Mısır'ın en büyük şehridir, sonra Mansûre gelir. 70 x 70 arşın Sultan Kayıtbay selâtıyn Camii, Tâceddin, Hasan Bey, Mağribi, Hoca, İbnü Allâm, Arnavud, Sûku'l-Hamir, Cedid, Muallak-ı Kebir, Şeyh Mûsâ Camileri vardır. Hasan Bey, bilhassa Kayıtbay Camileri çok mükelleftir. 7 medrese, 40 mekteb, 2 çarşı hamamı(Bekri ve Şeyh Âlim), 16 han, 900 dükkân, tekkeler, sebiller, çeşmeler vs. mevcuttur. Gölden levrek, sazan ve diğer balıklar çıkar. Nil'den göle bazan timsah düşer, lâkin yaşıyamayıp ölür. Feyyûm, Hazret-i Yûsuf'un yaşadığı şehir olarak meşhurdur ve her yerde onun hâtıraları gösterilir.

4 saat sonra gelen Tâmye, Feyyûm'un kuzey — kuzeydoğusunda, Nil ile göl arasında, 200 hâne köy azmanı kasabacıktır. Ertesi gün Nil kıyısına erişip Kahve Hânı'nda konakladık ve Nil'in doğu kıyısına geçip Atfih'e geldik.

Atfih

Beni-Süeyf'in kuzeydoğusunda, bu sancakta 150 akça kazâ merkezidir. Kâşifin 150 görevlisi ve 20 kese tahsisatı vardır. 26 köydür. Atfih de küçük bir yerdir.

Cize

Tekrar Nil'in batı sahiline geçip kuzeybatıya yol alarak Cize'ye erişttik. Nil'in batı kıyısındadır ve karşısında Fustât(Mısrü'l-Atika = Eski Mısır) vardır. Aslında Cize de, Fustât da, Kahire'nin dış semtleridir. Ama Cize, Kahire merkez sancağından ayrı bir sancağın merkezidir. Bu sancak, Nil'in batı kıyılarının, kuzeyi Delta'ya dayanan son kesimini teşkil eder ve sancağın kuzey sınırında Aşağı(Güney) Mısır biter, Yukarı (Kuzey) Mısır(Delta) bölgesi başlar. Cize şehrinin güneyinde, bu sancakta, Sakaara ehramları ve onun karşısında Eski Mısır'a taht şehri ol-

muş Memfis eski şehri ve onun güneyinde Helvân vardır. Menfis ve Helvân, Kahire merkez sancağındadır ve Kahire şehrinin güney ucu sayılabilirler.

Cize sancak beyinin 100 adamı, 7 bölük askeri, yılda 40 kese tahsisatı vardır. Kadısı günde 150 akça + yılda 6 Mısır kesesi tahsisat alır. Bağlı bahçeli 1.000 hâne, 3 cami, 37 mescid, 2 han, 6 kahvehâne, 7 mekteb, 8 sebil, bir hamam, 3 tekke vardır. Bolulu Şeyhulislâm Mustafa Efendi ve İkbâl Kâşif Sarayları mükelleftir. Eski Cami ve Ulu Cami güzeldir. Kadem-i Hâcer-i Hazret-i Mûsâ ziyareti de Cize'dedir, Mûsâ Peygamber'in ayak izi bulunan taştır. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Müseviler, aynı hürmetle ziyaret ederler

Kaahire'de

Cize'den karşı kıyıda Kahire'ye geçip derhal Vezir Sarayı'na gittim. Beylerbeyi İbrâhim Paşa Hazretleri'nin huzûruna çıkıp seyâhâtimi anlattım. Foncistan melikinin mektubunu verdim ve kendisine yolladığı ağır hediyelerin kervan hâlinde dışarıda beklediğini arz ettim. Sonra beylerbeyi kethudâsı(muâvini) Mehmed Ağa ile 8 ileri gelen görevli ile görüştüm. Sıhhatle döndüğüm için bir deve ve 5 koyun kurbân ettiler. Hepsine hediyeler verdim. Seyâhatte edindiğim mallar arasında 10 Zenci köle, 2 Habeş câriye ve 3 hadım ağasını alakoyup gerisini sattım. 6 Mısır kesesi tuttu(300.000 akça = 46.550.000 TL.). Bir 6 kesellik malı da Hacı Nimetullah'ın kalyonu ile Istanbul'da evime gönderdim. Murâdım seyahat ve Mısır beylerbeyisinin verdiği görevleri yerine getirmek iken, aynı zamanda ticaret oldu. Hiç bir seyâhatimde bu kadar mal kazanıp hediye alarak dönmemiştim. Kahire'deki dostlarıma ve ileri gelenlere ağır armağanlar verdiğim halde, gene elimde bu kadar servet kaldı. İbrâhim Paşa ile bir kaç gece üstüste görüşüp Sûdan ve Habeşistan ahvâlini anlattım. Bu sırada İbrahim Paşa'ya, Istanbul'dan, Divân-ı Hümâyûn'dan ferman geldi. Fermanda: Önce Polonya'da Kamaniçe kalesinin fethedildiği müjdeleniyor ve Mısır'da 7 gün 7 gece şenlik yapılması emrediliyordu. Sonra, Cidde ve Mekke'nin su yollarındaki ârızaların giderilip tamir edilmesi için o şehirlere —Mısır eyâletine dâhil olmadıkları halde— teknik ekipler yollaması bildiriliyordu. Fermanda emredilen en mühim husus ise, Süveyş tersânesinde 100 kalyon inşâ edecek şekilde programlanması için, Süveyş Kapdânı olan amirale bütün teknik ve mali yardımın yapılması idi. Bu hükûmet kararı, safer ayında, Sadâret kaymakamı(başbakan vekili) 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından, Mısır beylerbeyisi Vezir İbrahim Paşa'ya tebliğ edildi. Ferman muhteviyâtı içinde Mısır halkını tek ilgilendiren, 7 gün 7 gece şenlikti. Zira burada halk, böyle şeylere bayılır ve eğlenmeye doymaz, çalışmaya hiç rağbeti yoktur. Şenlik vesilesinin onlar için en küçük değeri yoktur ve Kamaniçe hangi diyardadır, ehemmiyeti nedir bilmezler. Paşa, fermânı getiren subaya 40 kese ihsân etti. Bir hafta Rûmeli Meydanı, Kara Meydan ve sair yerler, top ve tüfek seslerinden inledi, geceleri gökyüzü havâi fişeklerden âteş-i Nemrûd içinde kaldı. Güyâ bütün semâ aklın alamıyacağı büyüklükte rengârenk bir yangınla tutuşmuştu. Şimdiki Mekke kadısı, Şeyhulislâm Esiri Mehmed Efendi'nin kardeşidir. Kamaniçe fethine(27 ağustos 1672), şu mısraı târih düşürdü: *Aldı Leh'den Kamaniçe'yi Şehenşâh-i Cihân*(1083).

İbrahim Paşa beni İskenderiyye'ye gönderdi. Hizmetim için bir kese tahsisat verdi. İskenderiyye'ye gittim, emrini yerine getirip Kahire'ye döndüm. Fakat bu sırada, Istanbul'dan bir subay geldi. 16 günde Istanbul—Kahire yolunu almıştı. Vezîr-i âzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın emrini, Mısır veziri İbrahim Paşa'ya tebliğ etti: Azledildiği, yeni bir göreve atanmak üzere derhal Istanbul'a dönmesi ve yerine gönderilen Vezir Canpulad-zâde Hüseyin Paşa'ya eyâleti devir ve teslim etmesi emrediliyordu. İbrahim Paşa, bütün defterleri mühürletip iç kaledeki gümüş sandığa yerleştirdi ve yeni beylerbeyinin huzûrunda açılmasını bildirdi. Süveyş tersânesine 500 katar gemi malzemesi ve Anadolu'dan gelen kerestelerin derhal Kahire'den Süveyş'e yollanmasını temin etti. Eyâletin ileri gelenlerine nâme ile vedâ etti. Benimle de vedâlaşıp, Istanbul'a gitmek üzere Mısır'dan âlây-ı vâlâ ile ayrıldı. Az sonra Canpuladoğlu Hüseyin Paşa, daha büyük âlây-ı vâlâ ile gelip, imparatorluğun en mühim eyâletini teslîm aldı.

İbrahim Paşa'nın Mısır'dan ayrılmasından bir gün önce İskenderiyye'ye 11 Frenk ticaret gemisi gelip çok büyük ölçüde mal çıkardı. Hazîne, 386 kese gümrük resmi aldı(19.300.000 akça = 3.038 milyon TL.). 23 ağustos 1673'te önce Hüseyin Paşa'nın ağalarından Dursun Mehmed Ağa gelip, Kahire'de işlere el koydu ve efendisi vezîrin Mısır'a ulaşmak üzere olduğunu bildirdi. İbrahim Paşa'nın gidişi ile Hüseyin Paşa'nın gelişi arasındaki müddette, sancak beylerinin en kıdemlisi beylerbeyi vekîli olarak Vezir Sarayı'na yerleşip hükmetti. İbrâhim Paşa giderken, askere 17 kese ihsân etti. İleri gelenlere yüzlerce at armağan verdi. Mısır'ı o kadar iyi idare etmişti ki, giderken kendisine bütün Mısır'dan 1.060 at, 1.400 deve, Habeş köleler ve başka hediyeler geldi. Beylerbeyiliği sırasında ve gelişinde bu kadar hediye almamıştı. Ve devlet adamlığı odur ki, işte giderken böyle uğurlana. Yoksa iktidarda ve her şeye hâkimken gördüğü iltifâtın değeri yoktur. 2 ekim 1673'te Vezir Hüseyin Paşa devletle Mısır'a girdi. Kahire'deki askerin 630 kese tutan ulûfelerini törenle dağıttı(3 aylık maaş: 31.500.000 akça = 4.907 milyon TL.). Hüseyin Paşa beylerbeyiliği müddetince Mısır'da 70 kadar selâtîyn camiini tamir ettirdi. Kedhudâsı İsmail Ağa da çok hayır eseri yaptı. Canpuladoğlu Hüseyin Paşa, sultan-zâde idi, annesi Osmanlı hânedânından sultân idi. Annesi Fatma Sultan, I. Sultân Ahmed'in kızıdır ki, şimdiki pâdişâhımız IV. Mehmed'in halası olur. Fatma Sultan, Kösem Vâlide'den doğduğu için, Hüseyin Paşa, Kösem Sultân'ın ve I. Ahmed'in torunu, II. Osman, IV. Murad ve İbrahim Hân'ın yeğeni, IV. Mehmed'in hala-zâdesi olur. Çok kalamadı. Hüseyin Paşa, Mısır'dan alındı ve yerine Defterdâr Vezîr Ahmed Paşa tâyin edildi. Önce hazinedârı Mustafa Ağa gelip Hüseyin Paşa'dan hıl'at giydi. Sancak beylerinden Kansu Bey beylerbeyi vekili oldu. Ertesi gün Hüseyin Paşa, Mısır'ı terketti. Sonra Ahmed Paşa geldi(22 aralık 1675). Ahmed Paşa'nın zamanında Kapıcıbaşı Çukadâr İbrahim Ağa, Istanbul'dan ferman getirdi: Ummân seferi için 3.000 askeri 40 gün içinde yollaması emrediliyordu. Asker 14 kalyona bindirildi. Başlarında İvaz Bey ve yeniçeri kumandanı olarak Kedhudâ Ali Ağa vardı.

25 şubat 1676'da. Kahire'de Osmanlı askerinin ayaklanması vak'ası oldu ve yatıştırıldı. Bu sırada Kösem Vâlide-Sultân'ı öldürten(1651) meşhur Dârüssaâde ağası Dev Süleyman Ağa, uzun müddetten beri Kahire'de yaşıyordu. 14 mayıs 1676'da eski dostum Sarı Mehmed Ağa, Kahire'ye geldi. 17 ağustos 1676'da, Sarı Mehmed Ağa'nın kedhudâsı olduğu Abdurrahman Abdi Paşa(Budin'in son beylerbeyisi), Mısır'a girdi. Bağdad eyâletinden Mısır eyâletine tayin edilmişti. 28 kasım 1676'da eski beylerbeyi Ahmed Paşa, Mısır'dan ayrıldı. Askeri ayaklanmaya sebeb olduğu için. Abdurrahman Paşa tarafından alıkonulup iyice teftiş edildikten sonra salıverildi.

Mısır beylerbeyilerinden bazıları, bu makamda iken ölüp Kahire'ye gömülmüşlerdir. İlki 1561'de ölen Süleyman Hân'ın veziri Ali Paşa'dır. Kurâfe'de Kadı Bekkâr civarında gömülüdür. Rûmeli Meydanı'nda camii olan Mahmud Paşa da 1568'de Kahire'de alayla giderken atılan bir kurşunla şehîd edilmiştir. Camiinin yanında gömülüdür. Mahmud Paşa Camii. Sultan Hasan Câmii'nin karşısındadır. 1604'te Hacı İbrâhîm Paşa keza katledilip Kahire'ye gömülmüştür. Ömer Paşa da makamında ölüp İmâm Şâfiî'nin yanına defnedildi. «Ebü'l-Fukarâ = Yoksullar Babası» denilen Karakaş Ali Paşa da ölüp aynı yere gömüldü.

Bu suretle 1683'e kadar 10 yıl Kahire'de kaldım. Istanbul hâriç, hiç bir şehirde bu kadar oturmadım. 1683'de Istanbul'a döndüm(72 yaşında). Bu müddet içinde Kahire'den uzaklaşmamak şartıyle bazı yerleri daha gezdim(bu 10 yılda *Seyâhat-Nâme*'nin revizyonunu yapmış ve müsveddelerini nihâî şekilde kaleme almıştır). 12 temmuz 1676'da Kahire'den çıktım. Kuzeydoğuya yol alıyordum. 2 saat sonra Sebîl-i Allâm kalesine geldim. 400 arşın kale ve nahiyedir. 6 top ve Istanbul tarzında yapılmış Hasan Bey Câmii var. Mutariyye köyünde konaklayıp bir konak sonra Aynü'ş-Şems(Helyopolis) adlı eski şehre geldim. 5 saat sonra Hânkaah(el-Hânkaa) gelir. Burası artık Kahire'nin tamamen dışıdır.

Hânkaah ve Belbeys

Hankaah. 150 akça kaza merkezidir. Kadısının 5 kese de tahsisatı vardır. 150 kadar köy, bu kazâya bağlanmıştır. Sultân Eşref selâtıyn Camii. daha 8 cami, 30 mescid vardır. Bir saat bostanlar geçip Münire köyüne, sonra 500 hâne Derâim nahiyesine, 8 saat sonra Belbeys'e geldim. Belbeys, Kahire'nin kuzeydoğusunde ve Zekâzîk'in güneydoğusundadır. Şarkıyye sancağının merkezidir. Bu sancak, Delta'nın bütün doğusunu kaplar ve doğuda hududu, Süveyş Berzahı'dır. Berzahtan sonra Sînâ(Arîş) sancağı gelir. Kuzeyi Akdeniz'de Menzeke Karfezi'dir. Güneybatısında Kalyûbiyye ve batısında Dahalliyye(Mansûre) sancakları vardır. Sancak beyinin 400 süvarisi, ayrıca 7 bölük askeri. yılda 70 kese tahsisatı vardır. Sancakta 340 köy bulunur. Kadısı günde 300 akça + yılda 15 kese tahsisat alır. 8 mahalle, 5 cami, 81 mesciddur. Sultan Muhammed'in Kesîr Camii en büyükleridir. Mahmûd Ağa Camii yeni yapılmıştır. 9 büyük kahvehâne, 15 han, sair bina ve müesseseler vardır. Buğday ve yağ hanları muazzamdır.

Rîni köyünde dinlendikten 5 saat sonra Karâim kalesine geldik. Nahiyedir. Belbeys'le Sâlihiyye arasında ve Belbeys'in kuzeydoğusundadır. Kalesi Sultan Kayıtbay binasıdır. 400 arşın ve dörtgendir. İçinde 150 hisâr eri, 15 top vardır. Sultan Kayıtbay Camii de kalededir. Kasaba 320 hânedir. Her taraf bağ, bahçe, bostan ve hurmadır. Settâre köyünde dinlenip 6 saatte Sâlihiyye'ye geldik.

Sâlihiyye, aynı sancakta diğer bir nâhiye merkezidir. Süveyş Berzahı'na ve Akdeniz'e yakındır. 2 saat hurma bağları geçilip buraya gelinir. 1.000 Arab evi vardır. Büyükçe kasabadır. Sultan Sâlih kurmuştur. Sultan Kayıtbay selâtıyn Camii, 3 şerefeli minaresiyle güzeldir. Memlûk Türk sultanları içinde Mısır'ı en çok imar eden bu Sultan Kayıtbay'dır. Sâlihiyye'den Karâim'e döndüm. Buradan Belbeys'e yaklaşırken karanlık bastı. Bir kaç Bedevî'nin taarruzuna uğradım. Birisi sol kalçama mızrak sapladı ve mızrak, kemiğe dayandı. Fena halde yaralandım. Bir kölemi de attan düşürdüler. Tüfeğime davranıp ateş edince kaçtılar.

Kahire'ye yaralı döndüm ve beylerbeyine vak'ayı anlattım. 6 atımı ve çadırımı eşkıyâ almıştı. Vezir teselli etti.

1676'da Kahire'de iken, Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın ölüm ve enistesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yerine geçtiği haberleri geldi. Her iki veziri de çok iyi tanıyordum ve henüz çok genç olan Köprülü-zâde ile nice sefer ve gazâda yıllarca beraber bulunmuştum. 15 yıldan beri sadrâzam idi. Bu haberi Mısır'a Merzifonlu Paşa'nın ağalarından Amasyalı Gürcü Osmân Ağa getirdi. Beylerbeyi Abdurrahman Abdi Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa'nın ölümüne çok teessür gösterdi. 1678'de Sâlih Ağa, Kahire'ye beylerbeyine Istanbul'dan gelip, Rusya'da Çehrin kalesinin fethini bildirdi. Gene bir hafta şenlik yapılıp halk eğlendi. 1680'de Dîvân-ı Hümâyûn, Abdurrahman Paşa'yı Mısır'dan aldı. Anadolu beylerbeyisi Osman Paşa, yerine gönderildi. Kaytas Bey, yeni beylerbeyi gelinceye kadar vekâlet etti. Önce Osman Paşa'nın kedhudâsı(muâvini) İbrahim Ağa, sonra paşası geldi. 24 eylûl 1680'de Osman Paşa'nın Kahire'ye girişini seyretmek için, büyük kalabalık toplandı. Abdurrahman Paşa daha gitmemişti. Osman Paşa'yı «hoş geldiniz» diye karşılayıp defterleri teslim etti. 3 kasımda Osman Paşa tarafından, büyük merasimle, Kahire dışında Âdiliyye'den uğurlandı.

Aynı yıl içinde Gazze sancak beyi Kör Ömer Paşa, Râkid adında bir Bedevî şeyhi ile vuruşurken şehîd oldu. Onun gibi bazı Anadolulu asker de kurşunla öldü. Gene bu yıl, Mekke ve Medîne'ye, tarihlerinde görülmemiş derecede yağmur yağdı ve şehirleri sel götürdü. Kâbe, su içinde kaldı. Binlerce evi su bastı. Binlerce hayvan ve yüzlerce insan boğuldu. Emîr-i Âhûr-ı Kebîr Süleymân Ağa, Gürcü Siyâvuş Ağa ve Kürd Ahmed Ağa ile Mekke'ye gönderildi. Büyük malzeme sevk edilerek her yer onarıldı. Hadice Tarhan Vâlide-Sultan, büyük para harcıyarak Mekke'de bir imâret, ve bir hastahâne inşâ ettirdi. Bunlar, felâketzedelerin yaralarını sarmakta çok hizmet eden müesseseler oldu. Cidde'yi de su basmıştı. Orada, kale gibi bir han yaptırıldı. Medîne'de Ravza-i Mutahara'nın kubbesi ve bütün hasar gören yerler, eskisinden mükemmel ve derhal yapıldı. Mısır beylerbeyisi Vezir Osman Paşa da Hicâz'a çok malzeme ve teknik personel sevk etti. Bu yıl İbrahim Paşalı Mahmud Bey, sancak beyi rütbesiyle Hâs Oda'dan çıkıp Mısır'a gönderildi ve Mansûre sancak beyi oldu.

İslâm'ın Mukaddes Şehirleri'nin uğradığı bu görülmemiş felâket, çok büyük bir belânın yaklaştığını haber veren İlâhî bir işaretti(1683 Viyana bozgunu). 1683 başlarında Istanbul'a döndüm(ertesi yıl Evliyâ Çelebî Istanbul'da ölür).

1672'de Mısır Şehirlerinin Nüfusu

Evliyâ Çelebî'nin verdiği hâne adedleri 10 ile çarpılarak o tarihteki Mısır şehirlerinin 20.000'den fazla nüfuslularını aşağıya çıkarıyorum. Kahire'nin nüfusu için Büyük-Kahire esâs alınmıştır; Fustât, Bulak, Şubre, İmbâba, Cîze, Kalyûb nüfusa dahil edilmiştir:

Kaahire 463.000, Dümyât 300.000, Mahalletü'l-Kübra 160.000, Reşîd 109.600, Circe 100.680, Feyyûm 90.600, Mansûre 90.000, Sennâre(Sûdan) 90.000, Menfelût 86.000, Donkude(Sûdan) 60.000, Minye 60.000, Demenhûr 55.000, Benî-Süeyf 50.000, Asyût 48.000, Mellâvî 45.000, Fûve 40.000, İdfû 40.000, Mît Gamr 40.000, Dongola'l-Acûz(Sûdan'da) 36.000, İskenderiyye 33.750, Âbyâr 30.000, el-Feşn 30.000, Lülû(Sûdan) 30.000; Mutûbis 30.000, Sindiyûm 30.000, Sohâc 21.600, Alkame-i Ebü'l-Câvî 20.000, Cincifel(Sûdan) 20.000, Ebû-Temir(Sûdan) 20.000, Hûş-ı İsâ, 20.000, Kana 20.000, Mahalletü'l-Merhûm 20.000, Menşiye 20.000, Mît Cenâh 20.000, Nakle 20.000, Nazdî(Sûdan) 20.000, Sahh 20.000, Şenbât-ı Kebîr 20.000, Şubrahîs 20.000, Tahta 20.000, Arabacî(Sûdan) 37.000.

Bu suretle Evliyâ Çelebi'den nakillerimiz bitiyor. XVII. asrın 3. çeyreğinde imparatorluğun manzarasını —bazı eyâletlere hiç gitmemekle beraber— mükemmel şekilde veriyor. Unutulmamalıdır ki, o asrın son çeyreği ile XVIII., XIX. ve XX. asırlarda da Türkler, imparatorlukta sonsuz bayındırlık eserleri yapmışlar, müesseseler kurmuşlar, imarcılıklarına ve teşkilâtçılıklarına devâm etmişlerdir. II. Abdülhamîd devri(1876-1909), bayındırlık eserlerinin bolluğu ile meşhurdur. Bunlar da Evliyâ'da sayılanlara eklenirse, akıl almaz bir bilanço ortaya çıkar. 3 kıt'ada yalnız Türkler'in Batı bölümünün Osmanlı devrinde ve Osmanlı devleti sınırları içinde yaptıklarının bilançosu, tek kelimeyle şeref vericidir ve emsalsizdir.

XXVI

KUZEY AFRİKA

Kuzey Afrika'daki Osmanlı Eyâletleri

«Kuzey Afrika» denince, Mısır bu tâbirin dışında sayılmaktadır. Kuzey Afrika, batıdan doğuya, Fas, Cezâyir, Tûnus ve Libya'dan ibarettir. Hepsi Akdeniz üzerindedir. Bu kesimde 3 Osmanlı eyâleti vardır: Cezâyir, Tûnus ve Trâblus-ı Garb(Libya). Cezâyir eyâleti Yavuz devrinde, diğer ikisi gene XVI. asırda, fakat daha geç kurulmuştur. Cezâyir eyâleti 1830'da, Tûnus 1882'de, Libya ise 1912'de, Avrupalı sömürgeci devletlerin istilâları ile kaybedilmiştir. 1914'te Mısır'ın kaybı ile de Osmanlı Cihan Devleti, XVI. asrın ilk yıllarında, Yavuz devrinde girip sağlamca yerleştiği Afrika'dan çekilmiştir. Bu 3 eyâlet, bahriyye(deryâ) beylerbeyilikleridir. Bu eyâletlere oramiraller, umumî vali (beylerbeyi) olarak gönderilmektedir. Bu eyâletlerin, eyâlet donanmaları vardır. Cezâyir'inki, dünyanın sayılı deniz kuvvetlerinden biridir. Bu eyâlet donanmaları, kapdân-ı deryânın emriyle Donanmay-ı Hümâyûn'a katılmakta veya emre göre hareket etmekle beraber, filoları, kendi eyâletlerinde yatmakta ve beylerbeyilerine tâbi bulunmaktadır. Mükemmel tersâneleri vardır. Bu eyâletler, cihâd ve gazâ sahalarıdır. Batı Akdeniz'i bir çok emperyalist güce karşı kapamaktadırlar. Bu ve daha başka hususiyetlerinden dolayı bu 3 eyâletten siyasî tarih kısmında ve medeniyet tarihi kısmının denizcilikle ilgili bahislerinde etraflı şekilde bahsedilmiş, her üçünün beylerbeyileri teker teker gösterilmiştir. Onun için o tafsilâtı burada tekrarlamak, fuzûlîdir.

Evliyâ Çelebi'miz Afrika'da Mısır'dan batıya gitmemiş ve Kuzey Afrika'daki 3 eyâletten hiç birini gezmemiştir. Onun için bu ülkeler üzerinde onun keskin müşâhedelerinden mahrum bulunuyoruz.

Bu eyâletlerde ağırlık, Akdeniz kıyılarıdır. İçerilere doğru çöl ve dağdır. Dünyanın en büyük çölü olan Büyük Sahrâ (Sahrây-ı Kebîr), bu eyâletlerin güney toprakları boyunca uzanmakta ve daha güneye ilerlemektedir.

Bu eyâletlerin otokton halkı, —Mısır'da olduğu gibi— Hâmî ırklarından biri, Berberîler'dir (Arabca cem'i: Berâbire). Fakat VII. asırda bu ülkeleri Arablar, Bizans'tan fethetmişlerdir (bir kısmını Vandallar'dan). O asırdan bu yana Berberî dili âdetâ unutulmuş, halk —bol Arab kanı da alarak— dil ve şuur bakımından tamamen Arab'laşmıştır. Ama Mısır'da olduğu gibi yerli dil imhâ edilememiştir. Bugün Berberîce, çok mahdut sahalarda olsa da —bilhassa Fas'ta— Kuzey Afrika'da küçük adacıklar hâlinde yaşamaktadır.

Kuzey Afrika, XVI. asırdan önce Türkler'in ayak basmadıkları pek nâdir Eski Dünya parçalarından biridir. XVI. asrın hemen başlangıcıyle buraya da Anadolu'dan büyük Türk kitleleri gelip hâkim kavim olarak yerleşmiştir. Bu milyonlarca Türk bugün Arab'laşmıştır. Hangi Kuzey Afrikalı Arab'ın Türk menşe'li olduğu, mezhebinden anlaşılır: Hanefî olanlar, Türk menşe'lidir. Zira Kuzey Afrika'nın mezhebi Mâlikî'dir.

Kuzey Afrika'da konuşulan Arabca, Maşrık'ta konuşulan lehçelerden uzaktır. Bu lehçeler «Mağrib Lehçeleri» adı altında toplanan başlıca Fas, Cezâyir, Tûnus ve Libya lehçeleridir. Fas lehçesi Maşrık'ta (Doğu Arab Âlemi) konuşulan lehçelere en uzak olanıdır.

Kuzey Afrika'daki 3 Osmanlı eyâletinin güneyindeki ülkeler, Zencî (Kara) Afrika'dır. Geniş ölçüde Müslüman, nâdiren Putperest ülkelerdir. Burada büyüklü küçüklü yerli devletler ve kabîleler vardır. Bunlar zaman zaman Türk eyâletlerinden birine veya Fas imparatorluğuna tâbî olmaktadırlar. Bu suretle Türk hâkimiyet veya nüfuzu, Orta Afrika'nın derinliklerine kadar uzanmakta, Gine ve Kongo havzalarına yaklaşmaktadır.

Siyasî tarih kısmında uzun uzun anlatıldığı gibi, Fas'ın hususî bir durumu vardır. Osmanlı hâkimiyetinden kurtulabilmiş ve devlet olarak hayatını devâm ettirebilmiş tek Arab ülkesidir. Fakat gene de uzunca müddet Osmanlı'ya tâbî olmuştur. Fas, 1727'ye kadar dünyanın büyük devletleri arasındadır. XX. asrın başlarında Fransa himayesi ve sömürge idaresine kadar da istiklâlini muhafaza etmiştir. Coğrafî uzaklığı, büyük prestij sahibi tek Arab hânedânına sahip olması (bu hânedan bugün de

devâm ediyor), eskiden beri büyük devletler arasında bulunması ve Orta Çağ'da İspanya ve Portekiz'e hâkim bulunması gibi sebepler, Fas'ın durumunu hususîleştirmiştir. Fas, XVI. asrın ortalarından itibaren padişaha tâbî olmuş, fakat bu tâbiiyet —bazı yıllar istisna edilirse— sadece gösterişten ibaret bulunmuştur.

1785'te Fas Sultânı, Osmanlı elçisi İsmail Efendi'ye Cezâyir beylerbeyisini şikâyet etmiş, padişaha, Cezâyir beylerbeyisine «Fas Sultânı, Osmanlı devletine tâbî olduğu için menfaatlerine dokunulmaması» için emir göndermesini rica etmiştir (Unat, *Sefâret-Nâmeler,* 140).

Kuzey Afrika'ya devamlı Türk nüfusu akmıştır. Fakat erkek Türk nüfusu. Onun için Türk levendleri ya Avrupalı cariyelerle, ya yerli Arab veya Berberî kızları ile evlenmişlerdir. Biribirlerinin kızları ile evlenenler, Türk kızı bulabilenler daha azdır. Anası yerli Arab olanlara «kuloğlu» denmiştir. Bunlar zamanla büyük nüfusa ulaşmışlardır. Türkçe konuşan kuloğulları, XIX. asrın sonlarında meselâ Fas sınırında bir Cezâyir sancak merkezi olan tarihî Tlemsen şehri nüfusunun dörtte birine ulaşmıştır. Kuloğulları, Batı medeniyetine en açık unsurları teşkîl etmişlerdir. Zira Cezâyirli veya diğer Kuzey Afrikalı saf kan Türkler bunlara kendileriyle eşit muamele yapmamış, tabiatiyle yerli Arab toplumuna da girememişlerdir. Tlemsen, 1830-33 arasında Fas'ın olmuş, 1836'da Fransa, Emîr Abdülkaadir'den almış, 31 ocak 1842'de kesin şekilde Fransa'ya geçmiştir (Yver, *Tlemsen, İslâm Ans.,* XII, 395b).

4 asra yaklaşan Osmanlı Türk hâkimiyeti, tabiatiyle Kuzey Afrika medeniyetini derinden tesir altına almıştır. Meselâ 1535'te Barbaros, Cezâyir'de Büleyde şehrini kurmuş, burayı «şehircik» mânâsındaki bu kelime ile adlandırmıştır.

Cezâyir'in Bicâye (Fr. Bougie) limanı ise, eski bir târihî büyük şehir olmakla berâber, Türkler geldiği zaman çoktan ehemmiyetini kaybetmişti. 1510'dan 1555'e kadar İspanyollar'ın elinde kaldı. Pedro Navarra tarafından fethedildi. Don Luis de Peralta tarafından inatla savunulmasına rağmen 28 eylûl 1555'te Sâlih Paşa tarafından alındı. Bu 45 yıl içinde Cezâyir'de Türkler'ce bir çok defa kuşatıldı, şehre girildi ve küçük bir nokta hâlinde İspanyol sitesi olarak yaşamıya devâm etti. Oruç Reis'in sol kolunu kaybettiği bu şehir, Oruç Reis gelmeden bir kaç yıl önce İspanyollar'ın eline geçmişti. Daha önce Hafsî hânedânı velîahdlerinin merkezi idi.

Kuzey Afrika'da Türk hâkimiyeti, Oruç Reîs'in eseridir. Onun tarafından çok sağlam atılan temelleri kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa, fevkalâde pekleştirmiştir. Güney Tûnus ve Trâblus-ı Garb'in fâtihi Turgut Paşa'nın, Fas ve Orta Afrika'da bazı yerlerin fâtihi Sâlih Paşa'nın rolleri de mühimdir. Kuzey Afrika'da Türk hâkimiyeti, donanmaya dayanmıştır. Kara askeri de vardı ama, yalnız o eyâletlerde kullanılmak içindi.

Cezâyir'de Sahrâ Atlasları'nın güney eteğindeki Biskre vâhasına 1542'de Barbaros-zâde I. Hasan Paşa ve 10 yıl sonra 1552'de Sâlih Paşa, 2 defa gelmişler ve bir kale yaptırmışlardır (kalenin harâbesi hâlâ durmaktadır: J.Despois, *EI²*, I, 1.284b). XVIII. asırda Kosantîne sancak beyi Sâlih Bey de Biskre'ye gelip mahallî bedevîleri itâat altına almıştır.

Siyah Afrika'da Osmanlı'ya zaman zaman tâbî olan yerli Zencî Müslüman devletlerin en mühimmi ve en devamlısı, Bornu devletidir. Trâblus beylerbeyiliği tarafından kontrol edilmiştir. Bu beylerbeyiliğin bilhassa güneydeki Fizân sancağının Orta Afrika'da kontrol rolü büyük olmuştur. Altın ve esir yolu bu sancaktan geçtiği için, Türkler, iktisadî bakımdan da avantajlar elde etmişlerdir. Türkler, Bornu'ya ateşli silâhlar vererek Siyah Afrika'ya ateşli silâhları da sokmuşlardır. XVI. asrın bütün son yarısında devâm eden Bornu'nun tâbiliği, Sultân Abdülazîz Han devrinde (1861 — 1876) canlanmıştır. Bornu, bugünki Nijerya, Kamerun, Çad, Nijer devletlerinin bir kısım toprakları üzerinde uzanıyordu.

Diğer Batı Afrika tâbî yerli devletlerinden, bu arada Bornu'dan, siyasî tarih kısmında epey bahsedilmiştir. Doğu Afrika'da, Mısır ve Habeş beylerbeyilerinin nüfuz bölgelerinde de bu çeşit yerli devletler mevcuttur. Sûdan'da, Çad sınırındaki Dârfûr sultanları, I. Abdülmecîd (1839 — 1861) ve halefi Abdülazîz Han tarafından tasdik edilen tâbî hükümdarlardı. Uganda'da da Türk hâkimiyeti Emin Paşa'nın 16 yıl, 5 ay, 17 gün süren (7.V.1876-23. X.1892) umumî valiliğinde, daha geç devirde başlamış, buraya «Hatt-ı İstivâ Eyâleti» denmiştir. Merkezi Berberâ olan Kuzey Somali'de Türk hâkimiyeti 1884'te sona ermiştir. 1875'ten 1884'e kadar Mısır eyâletince idare edilen Somali, sonra İngilizler ve İtalyanlar'ca paylaşılmıştır. Daha içeride Harar İslâm devleti, XVI. asırda Ahmed Gran zamanında, Türkiye'nin sadık bir tâbii olmuştur. Bu suretle Mozambik'e, Gine ve Kongo bölgelerine kadar Türk nüfûzu uzanmıştır. XIX. asır sonlarında müstevlî sömürgeci Avrupalı devletler, ay yıldızlı kırmızı Türk bayrağı taşıyarak Afrika'nın ücrâ bölgelerine girebiliyorlardı. Zira kabî-

leler, Türk olmıyan beyazı öldürüyorlardı. Kongo, Burundi ve Rwanda'da Türkler, köle, fildişi gibi maddelerin ticareti için bulunmuşlardır.

Osmanlı Türkleri, bugünki Nijerya, Nijer, Çad ve Kamerun devletlerinin bir kısım toprakları üzerinde —merkez Çad Gölü olmak üzere— kurulmuş geniş ve devamlı Bornû devletinin tâbii olmakla iktifâ etmediler. Trablusgarb eyâleti topraklarını, bu beylerbeyiliğe bağlı Fizân sancak beyliği sınırlarını, bugünki Nijer ve Çad devletlerinin kuzey topraklarına kadar genişlettiler. Nüfûz ettikleri ülkelerden biri Borku'dur ki, Tibesti Dağları'nın güney eteklerinde başlıyan, Ennedi dağlarına kadar uzanan ülkedir. Tibesi Dağları, Barday kasabasının az güney-batısında Tûsid tepesinde 3.265 metreye kadar yükseldiği halde, ihtiyar Ennedi dağları 1.450 metreden fazlaya çıkmaz. Borku ülkesinin güney-doğusunda Waday ve güney-batısında Kanem, onun güneyinde Bagirmi ülkeleri vardır ki, bütün bu arâzî bugün, Çad devletini teşkîl etmektedir. Doğuda Sûdan (Doğu Sûdan/Mısır Sûdânı), batıda Nijer vardır. XVI. asırda olduğu gibi yeni zamanlarda da Türkler, Borku'ya gelmişlerdir. 1842'de Borku'ya gelen Türkler, 1911'de burada bir askerî garnizon kurmuşlardır. Fakat Libya'yı İtalya işgal edince bu topraklar, İtalya'ya değil, Fransa'ya verilmiştir (M.Ch.LeCoeur, *EI*, I, 1.296b).

Libya'da Türk Hâkimiyetinin Son Devri

1593'te Trâblus eyâleti Trâblus merkez, Bingaazî, Fizân, Cerbe, Safaskus ve Manastır sancaklarından ibaretti. Bu son 3 sancak bugün Tûnus'ta kalmakta, Orta ve Güney Tûnus'u içine almaktadır. Sonra buraları Tûnus eyâletine geçmiş, Trâblus eyâleti, bugünki Libya'dan ibâret kalmıştır.

Osmanlılar, Malta ve Gozo adalarını da müteaddid defalar işgal etmişlerdir.

Sultân Abdülazîz (1861-1876), Malta'da arâzî satın alarak câmî ve Türk mezarlığı yaptırmıştır. Burası, Marsa (Mersâ = Liman) Klübü'nün karşısındaki arâzîdir ki, golf sâhası, 1565 Malta muhâsarasında Türkler'in en fazla şehid verdikleri yerdir. Toprak kazıldıkça hâlâ insan kemikleri ve Osmanlı sikkeleri çıkmaktadır (Ernle Bradford, 95).

Eyâlet geniş ölçüde çöldür. Şehirler Trâblus-ı Garb ile Bingaazî'den ibarettir. 1890'da Trâblus şehrinde 9 cami, 18 mescid, 3 medrese, bir ortaokul, 2 ilkokul, 6 tekke, 13 han, 2.490 ev, 1.075

dükkân, 40 mağaza, 4 hamam, 5 kilise, 7 havrâ, 27 kahvehâne, 72 deve ile dönen değirmen, 2 sabunhâne, 3 eczâhâne, 20 fırın, bir hastahâne, 82 meyhâne vs. mevcuttur(*Sâl-Nâme-i Vilâyet-i Trâblus-ı Garb, 1305*, s. 135). Gene II. Abdülhamîd devrinde(1876-1909) durum şöyleydi:

Bingaazî, eskiden beri eyâletin bir sancağı iken, bu devirde eyâletten ayrıldı ve doğrudan doğruya dâhiliyye nezâreti'ne bağlı «müstakil sancak»lardan oldu. Trâblus'ta bir nizâmiyye fırkası(tümeni) vardı ve bu tümen de, Hicâz tümeni gibi, 7 ordudan hiç birine bağlı değildi; doğruca seraskerliğe bağlı müstakil askerî birlikti. 1895'te vali Nâmık Paşa'nın zamanında redif(ihtiyat) teşkilâtı da yapıldı ve kuloğullarından Hamîdiyye Taburları kuruldu. Nizâmiyye tümeninin efrâdı Istanbul'dan sevk ediliyordu. Redif teşkilâtı, yerli Arablar içindi. Kuloğulları ise Türkçe konuşan Türk-Arab melezleri idi. Bunlardan teşkîl edilen kuvvetler, mahallî âsâyiş işlerinde yararlı oluyordu, yalnız Libya'da kullanılmaya mahsustu ve kuloğullarına verilen rütbeler, yalnız kendi birliklerinde geçerli idi. 1900'de vali Hâfız Mehmed Paşa zamanında Trâblus'taki 15. Tümen, şu birliklerden kurulu bulunuyordu: 9. ve 30. Piyâde Tugayları(57, 58, 59 ve 60. Alaylar), bir süvâri tugayı(37 ve 38. Alaylar), 15. Topçu Alayı, Trâblus kalesi topçu taburu(3 batarya), 15. Nişancı Taburu. Kuloğullarından müteşekkil Hamîdiyye taburları da, 2 alay hâlinde teşkîlâtlandırılmıştı. İşte 1910'da bu kuvvetlerin çekilip Yemen'e sevkı üzerinedir ki İtalya, Libya'yı istilâ etmiş, İtalya harbi Balkan savaşına zemin hazırlamış, Birinci Cihan Harbi ile felâketler zenciri tamamlanmıştır.

1908'da, Abdülhamîd Hân'ın son yılında mülkî teşkilât şöyleydi:

Sancaklar: Trâblus-ı Garb merkez, Hums, Cebel-i Garbî ve Fizân. Bingaazî müstakil sancağı ile beraber 5 sancak.

Merkez sancağının kazâları: Trâblus merkez(nahiyeleri: merkez, Tacûra, Cifâre, Zanzûr), Nevâhî-i Erbaa(merkezi: Hânî) (nahiyeleri: Hânî, Menşiyye, Sâhil, Refiât, Ulâvne), Gıryân(nahiyeleri: merkez, Tarhûne, Zâviye, Zevâre, Azîziyye), Urfella(nahiyeleri: merkez, Uceylât, merkezi Cûş olan Nijât).

Hums sancağının kazâları: Merkez, Missurâta, Zıllitîn, Misâlete, Sert(bunun nahiyeleri: merkez, Tavurga ve Tâbye).

Cebel-i Garbî sancağının kazâları(sancak merkezi: Kuseybât): Kuseybâ(nahiyeleri: merkez, Havz, Kekle, Mezde, Zentân, Yifrin), Gadâmes, Nâlût, Fesâtu(merkezi: Câdû).

Fizân sancağının kazâları (merkez: Murzuk): Murzuk merkez (nahiyeleri: Murzuk merkez, Sübhe, Vâdî-i Atebe, Zile, Katrûn, Vâdî-i Şarkıy, Vâdî-i Garbî), Sükne, Şâtî, Gaat (bunun nahiyeleri: merkez, Cant, Bereket), Tiburşâde (merkezi: Berday) (bu kazâ şimdi Çad devletindedir, Tibesti Dağları'nın kuzeyidir).

Bingaazî müstakil sancağının kazâları: Merkez (nahiyeleri: merkez, Berâsa, Selûk, Kums, Bersis), Derne (nahiyeleri: merkez, Tobruk, Bumba, Kubbe, Sellûm), Burc (nahiyeleri: merkez, Hâse, Derse), Câlû, Evcille, Kefre, Cüdâbiye (nahiyeleri: merkez, Berka).

Gaat kazâsı, 1875'te Mustafa Âsım Paşa'nın valiliği zamanında birlikler gönderilerek işgal edilip kurulmuştur. Zira Fransızlar'la ihtilâflı idi. Şimdi Çad devletinde kalan Tiburşâde kazâsı da Fransızlar'ın eline geçmesin diye 1881'de işgal edilerek kurulmuştur.

1908'de Trâblus eyâletinde (Bingaazî sancağı hâriç) Türkçe tedrisat yapan 24 erkek ve kız Türk orta ve ilk okulu, eski tarzda Arabca tedrisat yapan medrese ve mekteb-i sıbyânlar, 3 erkek ve 2 kız Yahudi ortaokulu, 9 Yahudi ilkokulu, bir İtalyan okulu, Fransızca tedrisat yapan 2 erkek ve 2 kız okulu vardı. Bingaazî sancağında ise Türkçe 12 orta ve ilk okul, Arabca 39 okul, bir Türkçe erkek öğretmen okulu, 3 Türkçe kız okulu, bir Yahudi okulu, bir Fransız okulu, bir kız Fransız okulu, bir kız İtalyan okulu bulunuyordu.

1911 sonbaharı başlarken İtalya, tümeni Yemen'e gönderilmiş Libya'ya taarruz etti. İttihâd ve Terakkî, az sonraki Balkan Harbi'nde olduğu gibi, Libya'nın masûn olduğuna «îmânı kadar emîn» idi. Halbuki İtalyanlar'ın Libya'yı işgal edecekleri, aylar önce gazetelerin diline bile düşmüştü ve sadrâzam olan şahıs, Roma büyükelçiliğinden Türkiye imparatorluğunun başbakanlığına gelmiş, 4 Avrupa dili bilen bir devletlerarası hukuk mütehassısı idi (İbrahim Hakkı Paşa). Trâblus'tan yalnız asker değil, vali bile çekilmiş, yenisi gönderilmemişti. 2 yıl önceki Bosna-Hersek ve Bulgaristan facialarıyle hükûmetin gözü, zerre kadar açılmamıştı.

Yeni vali Bekir Sâmi Bey, 15 eylûlde hareket emri almıştı ama, hareket edemedi. 26 eylûlde, İtalyan taarruzundan ancak sonra Derne vapuru Trâblus limanına vararak 25.000 mavzer tüfeği, cebhâne ve 100 asker ihrâc etti. İtalyanlar'sa 40.000 asker çıkarmış ve bütün donanmalarını Türkiye'ye karşı kullanmakta

idiler. İtalya harb ilânı notasını gönderinceye kadar hükûmet, taarruza inanmadı. Sadrâzam, Meclis'te şâyiaları yalanlıyor, İtalya'nın Libya'da gözü olmadığını söylüyor, Libya'ya ise, İtalyan birlikleri çıkarsa kan dökülmekten kaçınılmasını söylüyordu. Bu işin altında yatan ihanetler henüz aydınlığa çıkarılmış değildir ve burada bunları anlatmak lüzumsuzdur. Harb ilânı notası alındığının ertesi günü sadrâzam istifa ediyor, yerine korkak ve hain Küçük Said Paşa getiriliyordu. Avrupa ve Amerika gazeteleri İtalyanlar'ı kınıyorlardı ama, hiç birisi Türkiye için kılını kıpırdatmadı. Libyalı Yahudiler, Libya'ya çıkan İtalyanlar'a kılavuzluk ediyorlardı, evvelce satın alınmışlardı. Rûmî 22 eylûlde belediye reîsi Karamanlı Hasûne Paşa, eyâlet merkezi Trâblus'u teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Zira şehirde 100 piyade, bâzı jandarma birlikleri ve bir kaç bataryadan başka asker yoktu. Türkiye'nin iki misli büyüklüğündeki Libya'yı, vali vekilliğini de üzerine alan Kurmay Albay Neş'et Bey savunuyordu. İtalyanlar, sahil şehirleri ve iskeleler dışında geniş ülkenin içerilerine doğru hiç ilerliyemediler. Cihan Harbi çıktığı zaman çoktan Libya, İtalya'ya terk edilmişti ama, İtalyanlar hâlâ sahilden içeriye nüfûz edememişlerdi. Türk subayları, hattâ assubayları yerli Arablar'dan iyi milisler kurmuşlardı. 1915'te İtalya, Müttefikler'in yanında ve Türkiye'ye karşı harbe girince Bâb-ı Âlî, Libya'ya çok silâh ve asker sevk etti. İtalyanlar, bir kaç sahil kasabasında hapis kaldılar. Libya'daki Türk kuvvetlerinin başına, cephe kumandanı salâhiyeti ve birinci ferik (orgeneral) rütbesi ile Şehzâde Osman Fuâd Efendi getirildi ki, V. Murâd'ın torunudur. Mondros mütarekesi imzalandığı zaman Şehzâde, Türk kuvvetleriyle hâlâ Libya'yı elinde tutuyordu. Bâb-ı Âlî'nin mütareke hükümlerine göre ülkenin boşaltılması emrini bir müddet savsakladıktan sonra, yeis içinde Avrupa yoluyle İstanbul'a döndü.

1919 başları idi. Osmanoğulları'nın son muzaffer serdârı Afrika'dan çekilmişti. Türk'lüğün Afrika ile hiç bir ilgisi kalmamıştı. 25 asırdan beri ilk defa olarak Türk Devleti, büyük devletler arasından çekiliyordu. Dış düşmanlar kadar iç gafletler ve ihanetler de sonunda 25 asırlık Türk İmparatorluğu'na son vermişti. Cihan Devleti'nin son parçaları olan ülkeler bırakılmıştı. 1919 başında hâlâ Orta Afrika ve Hind Okyanusu'nda olan Türk gücü, Anadolu'yu savunmakla karşı karşıya bırakılmıştı. 25 asırlık cihanşümûl macera böyle kapandı. 25 asır Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanus ve Kuzey Buz Denizi ile Hind Okyanusu ara-

sına sığışamıyan bir ırka kazâ ve kader, XX. asırda Meriç'le Ağrı arasında bir çizgi çizmişti.

قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ
وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ
وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ اِنَّكَ عَلٰى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

«De ki: 'Ey mülkün sahibi Allah'ım! Dilediğine verirsin ve dilediğinden mülkü alırsın. Ve dilediğini azîz edersin, ve dilediğini zelîl kılarsın. Hayır, yalnız Senin elindedir. Muhakkak ki Sen, her şeye kaadirsin'» *(Âl-i İmrân,* III, 26).

YEDİNCİ KİTABIN SONU

BİBLİYOGRAFYA

I

OSMANLI ORTAÇAĞI İÇİN UMÛMÎ BİBLİYOGRAFYA

(1231 — 1453)

Daha sonraki çağlarla mukayese edildiği takdirde, Ortaçağ Osmanlı târihinin kaynakları kıt, eksik ve muahhardır; yâni Fâtih devrinde ve daha sonraları kaleme alınmışlardır. Fâtih'ten önce yazılmış Osmanlı târihleri, birkaç eserden ibârettir. Arşiv vesikaları da Ortaçağ Osmanlı târihi için az sayıdadır. Fakat bu az sayıdaki kitâbeler, vakfiyeler, sikkeler, nâmeler, tahrir defterleri vs., çok mühim mâlûmat vermektedir. Bu mâlûmat, Ortaçağ Osmanlı târihi üzerindeki bilgilerimizi arttırmış ve düzeltmiştir, arttırmakta ve düzeltmektedir. Her yıl yeni malzeme ve yeni çalışmalar ortaya konmaktadır. Fakat Timur'un 1402'de Bursa arşiv ve kütübhânelerini yakması hâdisesinin telâfî edilebilmesine ve Ortaçağ Osmanlı târihinin sonraki asırlardaki derecede aydınlanmasına, hiçbir zamân imkân elvermiyecektir.

I. KAYNAKLAR

1. ARŞİV MALZEMESİ, VAKFİYELER:

Türk tarihi üzerinde en çok vesikayı (150 milyon kadar) bir araya getiren Başbakanlık Arşivi'nin muhtevâsı için bk. Midhat Sertoğlu, *Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara Üniversitesi nş., 1955. — Sayı bakımından çok daha az, fakat pek mühim malzemeyi toplıyan bir arşiv de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'dir. Bunun muhtevası hakkında bk. Tahsin Öz ve başkaları, *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu*, 2 cilt, İstanbul, 1938, 1940 (yarıda kalmıştır) -- İçtimai tarih bakımından Mahkeme-i Şer'iye Sicilleri de çok mühimdir. 7.000 büyük cilt kadar tutan bu sicillerin muhteviyat ve dağılışı için bk. Hâlid Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicilli*, Ankara Üniversitesi nş., 1958. Krş. Turgut Işıksal, *Arşivlerimizin Durumu ve Problemleri*, *TK*, X-119, IX.1972, 36-47.

Diğer arşivler hakkında ilerideki bibliyografyalarda bilgi verilecektir. Biz, *Önsöz*'ümüzde de belirttiğimiz gibi ancak yayınlanmış arşiv

malzemesinden faydalandık. Bu çağ üzerinde yayınlanmış en geniş vesika, *Hicri 835 (= 1432) Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (T.T.K. nş., Halil İnalcık, Ankara, 1954) olup, Arnavutluk sancağının tahrir defteridir. — Aşağıda gösterilen vakfiyeler, Osmanlı tarihinin başlangıcı ve ilk kronolojisi üzerindeki klâsik bilgileri geniş ölçüde düzeltmiştir: *Asporça Hatun Nâmına 732 (1323)'de Tertip edilen Vakfiye ve Cemâziyelâhır 761 (Nisan 1360) Tarihli Orhan Bey Vakfiyesi*, *TTEM*, Sene: XVI, no. 17/94, 284-301, 1 eylûl 1926, Hüseyin Hüsâmeddin (Yasar) nş.; *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi (Şubat 1324)*, İ. H. Uzunçarşılı nş., T.T.K., *Belleten*, V-19, 277-88; *Orhan Gazi'nin Mülk-Nâmesi (Temmuz 1348)*, *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu*, I, İstanbul, 1938; *I. Murad'ın Mart 1366 Tarihli Vakfiyesi*, Tahsin Öz nş., *Tarih Vesikaları*, I-4; Tayyib Gökbilgin, *I. Murad Te'sisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi*, *TM*, *X*, Istanbul, 1953, 217-34; M.T. Gökbilgin'in şu eserinde de pek çok vakfiye ve mülk-nâmenin suret ve hulâsası vardır: *Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul Üniversitesi nş., 1952; şu eserde de bazı vakfiyeler verilmiştir: Mubârek Galib, *Ankara, Kabristanlar, Mescidler, Câmi'ler*, Istanbul, 1341 = 1923.— N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, 2 c., Paris, 1964.

2 KİTÂBELER:

Franz Taeschner, *Beiträge zur Frühosmanischen Epigraphik und Archäologie*, *Der Islam*, XX, Leipzig, 1932, 109 v.dd., XXII, 1935, 59 v.dd (tashihler); Ahmed Tevhid (Ulusoy), *İlk 6 Pâdişâhımız'ın Bursa'da Kâin Türbeleri*, *TOEM*, III-16, 977-81, 1 teşrin-i evvel 1928, III-17, 1.047-60, 1 Kânûn-i evvel 1928; Pushanka Lukaç, *Turski Natpisi Muradovog i Bayraktarevog Turbetu (Murad ve Bayrakdar Türbeleri'nin Kitâbeleri)*, *Starine Kosovo i Metohije*, I. Priştine, 201-17(Fransızca özetle); İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, 2 cilt, İstanbul, 1927, 1929; Max van Berchem ve H. Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, III-II: Asie Mineure*, Kaahire, 1910; Clément Huart, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure*, Paris, 1895; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Edirne Mezarları*, Istanbul, 1936; Halil Edhem (Eldem), *Âl-i Germiyan Kitâbeleri*, *TOEM*, *Sene:* I, no. 2, 112-28, 1 haziran 1326 = 1908; Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitâbeleri*, Sinop, 1341 = 1923; Rıfkı Melûl Meriç, *Akşehir Türbe ve Kitâbeleri*, *TM*, V'den ayrı-basım; Halil Edhem, *Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke*, *TOEM*, II-11, 697-712, II-12, 741-60, III-13, 821-36, III-14, 873-81, 1 Kânûn-i evvel 1327 — 1 haziran 1928; Naci Kum, *Kayseri Kitâbeleri*, Ankara, T.T.K. Kütüphanesi; H. Edhem, *Kaysariye Şehri*, T.O.E. nş., İstanbul, 1334 = 1916; Robert Mantran, *Les Inscription Turques de Brousse*, *Orient*, XII, 1959, 115-70; "Tetkikler" kısmında gösterilen mahallî monografilerde de pek çok kitabe yayınlanmıştır.

3. MESKÛKÂT:

Halil Edhem(Eldem), *Meskûkât-ı Osmâniyye*, *Müze-i Hümâyûn*, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Katalogu*, c. VI, c. I: *Sultan Osman Hân-ı Evvel'den Murad Hân-ı Sâlis'in Âhır-ı Saltanatı'na Kadar*, İstanbul, 1334 = 1916; İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye*, İstanbul, 1307 =

1890; Miralay Ali, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Sikkesi ve ilk Akçaları TOEM*, Sene: VIII no. 48, 355-75, 1 şubat 1334 = 1918; Aynı Yazar, *I. Murad'ın Sikkeleri, TTEM*, Sene: XIV, no. 4/81, 1 temmuz 1340, 244-56; Aynı Yazar,*İsâ Çelebi'nin Sikkeleri, TTEM*, Sene: XV, 8/85, 1 mart 1341 = 1925, 101-6; Ziyâ Bey, *Meskûkât-ı İslâmiye Takvimi*, İstanbul, 1328 = 1910 (müellifin şimdi dağılmış olan hususi koleksiyonu); Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, c. VIII: The Coins of the Turks*, Londra, 1888; A.K. Markov, *Inventarniy Katalog Musulmanskikh Monet Ermitaja*, Petersburg (Leningrad), 1896; J. Östrup, *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques*, Kopenhag, 1938; daha geniş bibliyografya için bk. Halil Edhem (Eldem), *İslâmi Nümizmatik için bir Bibliyografya Tecrübesi*, Ankara, 1933 ve L.A. Mayer, *Bibliographie of Moslem Numismatics, India Exepted*, Londra, 1939, 2. tab'ı: 1954.

4. JENEALOJİ (Neseb Bilgisi):

Halil Edhem'in *Düvel-i İslâmiye*'si (Istanbul, 1928), Stanley Lane-Poole'un eserine (Westminster, 1893, 2. tab'ı: Paris, 1925) ve bunun Barthold tarafından yapılmış Rusça ilâveli tercemesine (Petersburg = Leningrad, 1899) dayanmaktadır. Fars. trc. Abbâs Ikbâl, *Tabakaat-i Selâtıyn-i İslâm*, Tahran, 1313 h.-ş. = 1934. E. de Zambauer'in şu eseri, daha geniş planlıdır: *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islâm*, Hanover, 1927, 2 tab'ı: 1955(Arabca trc. Zeki M. Hasan Bey, Hasan Bey, Hasan Bey ve Hasan Ahmed Mahmûd, *Mü'cemü'l-Ensâb we'l-Usarât fi't-Târihi'l-İslâmi*, 2 c., Kaahire, 1951-2); Ahmed Hamdi Cilâd Bey, *el-Eu'eliyyât bi't-Târih*, Şam, 1943(bütün Islâm devletlerinin hükümdar listeleri, 700 s.); Karl Hopf, *Atlas Généalogique Historique, depuis la Naissance de Jésus-Christ jusqu'à Nos Jours*, Gotha, 1857, J. Perthes nş., 9 cilt, 12 Avrupa dilinde izahatı muhtevi son derece mühim bir eserdir. Du Cange'ın *Familles d'Outre-Mer*'i (Paris, 1869), bol malzemeyi içine alır. A.D. Alderson'ın *The Structure of the Ottoman Dynasty*'si (Oxford, 1956) kullanışlı ve mufassal olmakla beraber kaynakları çok zayıftır. müellif, Türkçe bilmekle beraber Arap harflerini bilmediğinden, asli kaynakları kullanamamıştır. T. Yılmaz Öztuna'nın yayınlanacak olan *Etats et Dynasties* adlı eserinin II. ve III. Ciltleri, İslâm devletleri ile Osmanlı imparatorluğunu içine almakta olup son derece mufassaldır.

5. KATALOGLAR ve BİBLİYOGRAFİK ESERLER:

İstanbul Kütüphâneleri Târih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, 11 cüz, İstanbul, 1943-62; *Defter-i Kütüb-Hâne-i Beşir-Ağa*, İstanbul, 1303 = 1886; *Çorlulu-Ali-Paşa*, 1303-1311 = 1886-94; *Veliyüddin-Efendi*, 1304 = 1887; *Âşir-Efendi*, 1306 = 1889; *Es'ad-Efendi*, 1307 = 1890; *Hacı-Selim-Efendi*, 1310 = 1893; Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Katalogu*, 2 cilt, Istanbul, 1961-2 (faydalı, fakat pek çok yanlışla dolu); aynı yazar, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Basmalar Alfabe Kataloğu(1729-1928)*, 2 cilt, Istanbul, 1956; Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası(1729-1950)*, Ankara, ilk tabı: 1952; Ali Hilmi Efendi Dağıstani, *Fihristi'l-Kütübi't-Türkiye'l-Mevcûdeti fi'l-*

Kütüb-Hâneti'l-Hıdiwiyye, Kahire, 1306 = 1889; E. Blochet, *Bibliothèque Nationale, Catalogue des Manuscrits Turcs*, 2 cilt, Paris, 1932-33; Ph. D. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra, 1888, Supplement: 1895 (bu tarihten sonra gelen Türkçe yazmaların kataloğu, yayınlanmak üzeredir); H. Ethé, *Catalogue of Turkish manuscripts in the Bodleian Library (Oxford)*, Oxford, 1930; Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 3 cilt, Viyana, 1865 — 1885; Wilhelm Pertsch, *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1889; aynı yazar, *Die Türkischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Gotha, 1864; Ettore Rossi, *Elenco dei Manoscritti Turchi della Bibliotheca Vaticana*, Roma, 1953; W. D. Smirnov, *Manuscrits Turcs de l'Institut des Langues Orientales de Saint Pétersbourg*, Petersburg = Leningrad, 1897; K.V. Zetterstéen, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Üniversitätsbibliothek zu Uppsala*, 3 cilt, Uppsala, 1930-35.— Bibliyografik rehberler: J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman, Elements de Bibliographie, Initiation à l'Islam: I*, ilk tab'ı: Paris, 1943; Nicolas V. Michoff, *Sources Bibliographique sur l'Histoire de la Turquie et de la Bulgarie*, 4 cilt, Sofya, 1914, 1924, 1928, 1934; aynı yazar, *Bibliographie des Articles de Périodiques Allemands, Anglais, Français et Italiens sur la Turquie et la Bulgarie*, Sofya, 1938 (1715-1891 arasında münteşir 10.044 makale sayılmıştır. 4.736'sı Fransızca'dır); Robert Mantran, *Les Etudes Historiques en Turquie depuis 1923. Elements de Bibliographie, Anadolu*, no. 1, Paris, 1952, 27-54; John Kingsley Birge, *A Guide to Turkish Area Study*, Washington, 1949; Adnan Sâdık Erzi, *Türkiye Kütüphâneleri'nden Notlar ve Vesikalar*, T.T.K., *Belleten*, XV-56, Ankara, 1950; Muzaffer Erdoğan, *İzahlı Konya Bibliyografyası*, İstanbul, 1952; daha geniş bibliyografya malzemesi ve başka yazma eserler katalogları, gelecek bibliyografyada verilmiştir; Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in *Osmânlı Müellifleri*'nde (3 cilt, Istanbul, 1333-42 = 1915-1923/24), geniş bibliyografya malzemesi bulunur; bu eserin Ahmed Remzi Efendi tarafından yayınlanmış bir fihristi de vardır.— H.-J. Kornrumpf, *Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei. Europa Handbuch der Orientalistik*: VIII, 1973 (1.400 s.).

6. OSMANLI TARİHLERİ:

Kitap şeklinde yazılmış ve toplanmış orijinal Osmanlı mehazları arasında bilhassa hükümdarların ve hususiyetle Osmanoğulları'nın nâmeleri yani çeşitli vesilelerle yazıp gönderdikleri mektuplar, mühim târihî kaynaklardır. «Ferîdûn Bey» diye tanınan Nişancı Dâmâd Ahmed Ferîdûn Paşa, bunları *Mecmû'a-i Münşe'âtus-Selâtıyn* adlı 2 büyük ciltlik eserinde toplamıştır. I. ciltte, devrimizi alâkadar eden nâmeler bulunmaktadır. Ancak bu vesikaların I. Murad zamanına kadar olanlarının uydurma olduğu kesin şekilde anlaşılmıştır. Bu eserin 2. tab'ı İstanbul'da 1314 = 1896 yılında yapılmıştır. Reisülküttâb Sarı Abdullah Efendi de Farsça *Münşe'ât*'ında (Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Yazmaları, no. 3.333) çok mühim vesikaları bir araya getirmiştir. Gene Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Yazmaları, no. 3.369'da bulunan *Münşe'ât* birçok nâmeyi ihtiva etmektedir

Louis Massignon, *Textes Prémonitoires et Commentaires Mystique Relatifs à la Prise de Constantinople par les Turcs en 1453*, Oriens, VI-1, Leiden, 1953, 10-17.— Adnan Sâdık Erzi, *II. Murad'ın Varna Muhârebesi Hakkında Fetih-Nâmesi*, T.T.K., *Belleten*, XIV-56, Ankara, X.1950, 595-647 (fevkalâde zengin münderecat).— Yazıcı-zâde Ali Efendi, *Târih-i Âl-i Selçuk*, M. Thomas Houtsma nş., Leiden (Topkapı Sarayı, Revan-Köşkü, no. 1.390), bu eser II. Murad'ın emriyle İbni Bibi'nin Farsça'dan Türkçe'ye yapılmış hulâsası olmakla beraber, Osmanlılar'ın menşeine dair zengin ilâveler ihtiva etmektedir.— Bu devre ait «takvim» denen kronolojiler de kaynaklarımız arasındadır: Osman Turan, *İstanbul'un Fethi'nden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, T.T.K. nş., Ankara, 1954; Nihal Atsız, *Fâtih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihi bir Takvim, İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, III, İstanbul, 1957, 17-23; Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihi'ne âid Takvimler*, İstanbul, 1961.

Şair Ahmedi'nin *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân'ı*, *İskender-Nâme* adlı büyük mesnevisinin bir parçasını teşkil etmektedir. Şair, Fetret Devri'nde pek yaşlı olarak ölmüş, Germiyan ve Osmanlı sarayında uzun müddet yaşamıştır. Yıldırım'ı ve oğullarını şahsan tanımaktadır. Manzum eseri, elimizdeki ilk Osmanlı tarihini teşkil etmektedir. Bu eser önce Necib Âsım Bey, 2. kere Nihad Sami Banarlı *(Türkiyat Mecmuası*, VI, 49-176'dan ayrı basım), 3. kere Nihal Atsız (İstanbul, 1949) tarafından yayınlanmıştır. Krş. Franz Taeschner, *Iskendernâme des Ahmedi*, *Chariseria Orientalia*, 1956, 338-44. Tr. trc. H. Dağtekin, *TAD*, II, 1966, 285-90.

Şair Enveri'nin Aydınoğlu Gazi Umur Paşa'nın hayatını anlattığı *Düstûr-Nâme* adlı mesnevisi de ilk devir Osmanlı tarihinin mühim kaynaklarındandır. Eseri Mükrimin Halil (Yınanç), T.T.E. yayınları arasında neşretmiş, buna bir de *Medhal* adlı açıklama cildi ilâve etmiştir (İstanbul, 1928, 1930). Irène Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*'sında (Paris, 1954) eseri tekrar yayınlamıştır. Bizantilog Paul Lemerle ise, büyük eserinde, Enveri'nin kitabını satır satır Bizans kaynakları ile karşılaştırıp tetkik etmiştir: *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur la Geste d'Umur Pacha (d'Après Enveri)*, Paris, 1957.

Enveri'nin eserine benzer bir «gazavât-nâme», XV. asrın 2. çeyreğinde yani Enveri'den az daha önce Kâşifi tarafından Farsça kaleme alınmıştır: *Gazâ-Nâme-i Rûm*. Bu manzum eser T.T.K. tarafından faksimile ve Türkçe tercemesi ile A.S. Erzi ve Ahmed Ateş tarafından yayınlanacaktır. *Gazavât-ı Murâd Hân (-ı Sânî)* de H. İnalcık ve Mevlid Oğuz tarafından yayınlanacaktır. Bir kısmı için bk. İnalcık, *Fâtih Devri*, 187-206 (1443-44 seferine ait Vekaayi-nâme). Krş. H. İnalcık ve M. Oğuz, *Yeni Bulunmuş bir Gazavât-ı Sultân Murâd*, Ankara Üniversitesi, *DTCFD*, VII-2, 481-95.

İstanbul Fethi üzerinde şu kaynaklarda mühim malûmat vardır: Dursun Bey (bizzat Feth'e katılmış bir Türk subayıdır), *Târih-i Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân*, Mehmed Ârif Bey nş., T.O.E. yayınlarından, Istanbul, 1330 = 1912; A. Mertol Tulum nş., Ist. 1974, Ist. Fetih Cemiyet nş. *(1001 Temel* serisinde sâdeleştirilmiştir): Kıvâmî, *Feth-Nâme-i Sultân Mehmed (Fâtih)*, Franz Babinger nş., İstanbul, 1955.

Sultan Cem'in emriyle Mahmudoğlu Hasan Bayati'nin kaleme aldığı *Câm-ı Cem-Âyin ve Silsile-Nâme-i Selâtîyn-i Osmâniye* de mühimdir: Ali Emiri nş., Istanbul, 1331 = 1913; Fahhreddin Kırzıoğlu nş., Istanbul, 1949.

Ahmed Şikârî'nin *Karaman Tarihi*'nde de birtakım bilgiler vardır: Hasan Fehmi Turgal nş., *Konya* mecmuasında; Mes'ud Koman nş., Konya, 1946.

Osmanlı kroniklerinin en tanınmışlarından biri, Âşık-Paşa-zâde Derviş Ahmed Âşıkıy'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ıdır. Güzel ve açık bir Türkçe ile XV. asrın son yıllarında kaleme alınmıştır. II. Murad devrindeki seferlere subay olarak katılan ve çok yaşlı ölen müellif, Sultan Orhan zamanına yetişmiş şahısları dinlemiştir; büyük mutasavvıf ve şair Âşık Paşa'nın torunudur. Eseri 3 kere yayınlanmış ve Almanca'ya çevrilmiştir: Miralay Ali Bey nş., İstanbul, 1333 = 1915; Friedrich Giese nş., Leipzig, 1929; Nihal Atsız nş., İstanbul, 1949; Almanca trc. R.F. Kreutel, Graz, 1959.— Bu eser için bk. M.F. Köprülü, *Âşık Paşa-zâde*, *İA*, I, 706b-9b; Ahmed Refik (Altınay), *Âşık Paşa-zâde*, İstanbul; F. Babinger, *Wann Storb Âʿşikpaşazade*, *MOG*, II, 315; P. Wittek, *Neues zu Âşiqpaşazâde*, *MOG*, II, 147-64; Aynı Yazar, *Die Altosmanische Chronik des Âşiqpaşazâde*, *OLZ*, 1931, no. 8, 698-708; F. Giese, *Zum Âşiqpaşazâde-Problem*, *OLZ*, 1932, no. 1, 7-18; Aynı Yazar, *Die Verschiedenen Textrezensionen des Âşiqpaşazâde bei seinen Nachfolgen und Ausschreibern*. *Abhandlungen d.Preuss.Akad.d.Wiss. Phil.-Hist. Klasse*. Berlin, 1936, no. 4, 1-50.

Neşri Mehmed Efendi'nin XVI. asır başlarında yazdığı *Cihân-Nümâ*, bu devir Osmanlı tarihinin kitap şeklindeki en mühim kaynağı olup şimdi kaybolmuş mühim mehazlara dayanmaktadır. Faik Reşid Unat ve Mehmed Altay Köymen tarafından T.T.K. adına yayınlanmıştır (2 cilt, Ankara, 1949 ve 1957, 3. cilt çıkacaktır). Franz Taeschner ve Theodor Menzel de 2 cilt hâlinde yayınlamışlardır (Leipzig, 1951 ve 1955). Neşri'nin XVI. asırda kısmî Almanca ve Latince tercemeleri de Almanya'da yayınlanmıştır. Macarca kısmi trc. J. Thury. *Török Történetirok*, Budapeşte, 1893, I, 29-72. Bu eser hakkında bk. Th. Nöldeke. *Auszüge aus Neşri's Geschichte des Osmanischen Hauses*, *ZDMG*. XIII, Leipzig, 1859, 177 v.dd. ve XVI, 1861; Sabâhat Fuad, *Neşri'nin Cihân-Nümâ Adlı Tarihinde I. Murad Devrinin Tahlili*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Kütüphanesi, tez no. 65, 1933/34; Fahriye Arık, *Neşri'nin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1936; F.R. Unat, *Neşri Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu bir Bakış*, T.T.K., *Belleten*, Ankara, 1943, VII-25, 179 v.dd.; Fr. Taeschner, *Neşri Tarihi Elyazmaları Üzerinde Araştırmalar*, T.T.K., *Belleten*, XV-60, 501 v. dd.; Aynı Yazar,*Ein Ausgabe von Neschri's Altosmanischer Chronik*. *Der Islam*, 1949. XXIX-3.

Şükrullah'ın Farsça *Behcetu't-Tevârih*'i de mühim bir eserdir; müellif, Fâtih'in maiyetinde bulunmuştur. Nûrosmâniye Kütüphanesi, no. 3.059'daki eser Theodor Seif tarafından yayınlanıp Almanca'ya çevrilmiştir: *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II, Leipzig, 1925, 63-128. Nihal Atsız tarafından Türkçe'ye çevrilip 2 kere yayınlanmıştır: İstanbul, 1939 ve 1949 (bu tabların ilki 186 adet basılmış olup nâdirdir). XVI. asır ortalarında yapılmış Türkçe trc. Mustafa Fâris Efendi. *Mahbûbu Kulûbi'l-Âʿrifin*, Fâtih Camii Kütüphanesi, no. 4.202.

Fâtih'in son vezir-i azamı, Mevlânâ soyundan Nişancı Karamani Mehmed Paşa'nın Arapça *Târihu's-Selâtîni'l-Osmâniye*'si de mühimdir(Ayasofya, 3.204). Eser önce Mehmed Ârif Bey tarafından Türkçe'ye çevril-

mişse de, bu terceme, yayınlanmamıştır. Sonraki tercemeleri: Mükrimin Halil (Yınanç), *TOEM*, Sene: XIV, İstanbul, 1340 = 1921/22, no. 2/79, 86-93, no. 3/80, 142-56 ve İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul, 1949.

Âdiloğlu Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, F. Babinger nş. ve Almanca trc., Hanover, 1925 (bk. F.R. Unat, *Oruç b.Â'dil*, *İA*, IX, 1962, 418a-9a ve V.L.Ménage, *Uruj's History of the Ottoman's*. *BSOAS*, XXX, 1967, 314-22) (Oruç'un 1733'te R.P.Romain, Sieur Rocques ve François Pètis de la Croix taraflarından yapılan Fransızca kısmi trc. Bibliothèque Nationale'dedir); Sarıca Kemal Efendi, *Selâtıyn-Nâme* (II. Bâyezid namına yazılmıştır), İstanbul Üniversitesi Küt., Türkçe Yazmalar, no. 331, bu eser Robert Anhegger tarafından T.T.K. namına yayınlanacaktır; Halil Konevi, *Târih-i Âl-i Osmân*'ı, Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Târih Dergisi*, II/3-4, 1952, 51-66; Hadidi, *Târih-i Âl-i Osmân*, Süleymaniye Küt., Es'ad Efendi Yazmaları, no. 2.081 (manzumdur); Hâmidi, *Târih-i Âl-i Osmân*, Mükrimin Halil Yınanç, Hususi Kütüphane; Behişti Sinân Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Londra, British Museum, Add.7.869; Hacı Âdiloğlu Mehmed, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Paris, Bibliothèque Nationale, Anciens Fonds Turcs.

Anonim (lâ-edri) yani kimin tarafından yazıldığı meçhul *Târih-i Âl-i Osmân*'lar da mühimdir: *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Fr. Giese nş., Breslau, 1922, Almanca trc. *Die Altosmanischen Anonymen Chroniken*, İstanbul (bu eser, XV. asrın sonlarında yazılmıştır); *Târih-i Âl-i Osmân*, Bâyezid Camii Küt., no. 329; *Târih-i Âl-i Osmân*, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Küt., no 1.099; Sâdeddin Buluç, *Untersuchungen über die Altosmanische Anonyme Chronik der Bibliothèque Nationale zu Paris*, Breslau, 1938; *Tevârih-i Âl-i Osmân* (1470'de kalır), Veranzius trc.; Luigi Bonelli, *Di Una Cronica Turca del 1500*. *Rend. de la Academia dei Lincei*, Seri V, c. IX, Roma, 1900; P. Wittek, *Zur Quellen-Problem der Altesten Osmanischen Chroniken*, *MOG*, I, 77-150; F. Babinger, *Eine Altosmanische Anonyme Chronik in Hebraïscher Umschrift*. *Archiv Orientalni*, 1932, c. IV; Joseph Bruèe, *Abrégé du Règne de Mohammed II*., Paris, 1733 (söylenmiyen bir Türk tarihinden terceme edilmiştir).

XVI. asırda yazılmış Osmanlı kaynakları da, ilk devir Osmanlı tarihinin mühim mehazlarıdır. Nişancı Tâci-Zâde Câfer Çelebi, *Mahrûsa-i İstanbul Feth-Nâmesi*'nde, İstanbul'un Fethi'ni inceler, eser Yavuz devrinde yazılmıştır: T.O.E. nş., İstanbul, 1331 = 1913; Şeref Kayaboğazı nş., İstanbul, 1953; İdris Bidlisi'nin Farsça *Heşt Behişt*'i de bu devirde yazılmış olup son derece mühimdir: İstanbul Nûrosmâniye Küt., no. 3.209; oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi'nin *Zeyl*'i ile Vanlı Abdülbâki Sâdi'nin Türkçe trc. İstanbul, Murad Molla Küt., no. 928; eser, T.T.K. tarafından yayınlanacaktır(krş. S. Trako, *Bitlisi's Description of the Balkan Peninsula*, *Prilozi*, XII — XIII, 1963, 209-18 ve M. Şükrü, *Das Heşt Behişt des Idris Bitlisi*, *Der Islam*, XIX, 1931, 131-57).— Şeyhulislâm Kemâl-Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin (İbni Kemâl) *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ının ilk 7 cildi, devrimizi içine alır; pek mufassal ve mühimdir: Fâtih'e ait VII. cilt, Şerefeddin Turan tarafından faksimile ve transkripsiyon halinde 2 cilt olarak yayınlanmıştır: T.T.K. nş., Ankara, 1954 ve 1957(krş. V.L. Ménage, *Kemal Pasha-zâde's Tevârikh-i Âl-i Othmân*, *Book VII*, *BSOAS*, XXIII-2, 1960, 250-64); *I. Defter*'in(Osman Gazi'ye ait) nş. Ş. Turan, T.T.K., 1970; İstan-

bul'un Fethi'ne ait kısım, Nihal Atsız tarafından hazırlanmıştır; krş. M.C.Ş. Tekindağ, *İbn Kemâl'e göre Fâtih'in İstanbul'u Muhâsara ve Zabtı*, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, I, 1955, 1-26.— Kemâl-Paşa-zâde'nin selefi olan Şeyhulislâm Zenbilli Ali Cemâli Efendi'nin 2 oğlu, Rûhî ve Muhyiddin Çelebiler de 2 mühim Osmanlı tarihi yazmışlardır, yalnız bu eserler, İdris Bidlisi ve Kemâl-Paşa-zâde'nin eserleri kadar mufassal değildir. 1522'de ölen Edirneli Rûhî Çelebi'nin 1511'de kalan *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ının bir nüshası Edirne Kütüphanesi'ndedir: Jul Heinrich Mordtmann tarafından yayınlanmıştır: *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II/1-2, Leipzig, 1925 (krş. V.L.Ménage, *Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Târihi*, *İ.H.U.'ya Armağan*, 1976, 311-33). 1550'de kardeşi Edirneli Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin *Târih-i Âl-i Osmân*'ı 1550'de kalır: Ali Emiri Millet Küt., no. 15; Almanca trc. Johann-Gaultier Spiegel, Viyana, 1551, 2. tab'ı: Frankfurt, 1567; 2. Almanca trc. Leunclavius, Frankfurt, 1590, 2. tab'ı: 1591; anonim 3. Almanca tercemesi, Frankfurt, 1590, 2. tab'ı: 1595; Latince trc. Frankfurt, 1590, 2. tab'ı: 1595; Latince trc. Leunclavius, Frankfurt, 1588, 2. tab'ı: 1596.

Sadrâzam Ayas Mehmed Paşa, *Târih-i Âl-i Selçuk ve Âl-i Osmân*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1.021 (Blochet, 157); Sadrâzam Dâmâd Lutfi Paşa, *Târih-i Âl-i Osmân* (1553 sonunda kalır), İstanbul, 1341 = 1922/23; Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa, *Târih-i Âl-i Osmân*, Georg Jacob ve Rudolph Tschudi nş., *Türkische Bibliothek:* XXI, Leipzig, 1923; Almanca kısaltılmış trc. Ludwig von Forrer, *Die Osmanischer Chrorik des Rüstem Pascha*, Leipzig, 1927(krş. *OLZ*, 1925, XXVIII, 246 v.d.; *Historische Zeitschrift*, 1928, CXXXVII, 571 v.d.).— Edirneli Sehi Efendi'nin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ilk *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*'sı da mühimdir: Mehmed Şükri nş., İstanbul, 1325 = 1907.

Hâce-i Sultâni Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcu't-Tevârih*'inin I. cildi (2 büyük ciltir), Yavuz'un ölümüne kadar büyük ve çok mühim bir Osmanlı tarihidir. Müellif, Yavuz'un nedimi olan Hasan Cân'ın oğludur. Yavuz devrini içine alan tarihinin son kısmına *Selîm-Nâme* denir. Eser, İstanbul'da basılmıştır: 1279-80 = 1862-63. İtalyanca trc. Vincenzo Brattati, *Chronica del'Origene e Progressi della Casa Ottomana*, 2 cilt, Viyana, 1649 ve Madrid, 1652; Latince trc. Fr. Kollar, *Sad ed-Dini Annales Turcici*, Viyana, 1755; Fransızca trc. Antoine Galland, *Suite de l'Histoire Ottomane*(1710), Paris, Bibliothèque Nationale, 6.074; İngilizce trc. *The History of the Turkish War*, Londra, 1683; Orhan Gazi'ye ait kitabın İngilizce trc. William Seaman, *The Reign of Sultan Orchan*, Londra, 1652; *Selîm-Nâme*'nin Almanca trc. H.F. von Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1811, I, 256-302; İstanbul'un Fethi kısmının Fransızca trc.Garcin de Tassy, *Relation de la Prise de Constantinople par Mehmed II.*, Paris, 1826 ve bu bahsin diğer bir Fransızca trc. Michaud, *Bibliotèque des Croisades*, III; İstanbul'un Fethi kısmının İngilizce trc. E.J.W.Gibb, *The Capture of Constantinople*, Glasgow 1879; Macarca kısmi trc. J. Thury, *Török Történetirok*, Budapeşte, 1893, I, 96-184; Rusça ve Lehce'ye de kısmi tercemeleri de vardır. Krş. Carl Ausserer, *Der Islam*, XII, 1-2, 226-31.

Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi b. Mustafa Efendi'nin(1495-1561) Arapça yazdığı(1558) *eş-Şekaaiku'n-Nü'mâniye fi Ulemâ'i'd-Dewleti'l-Osmâniye* (16.VII.1558) adlı büyük biyografik ansiklopedi, 1558'de kalır: İstanbul,

1267-69 = 1851-53; diğer tab'ı: Bulak/Kaahire, 1299-1310 = 1882-92(2 kısaltılmışı vardır)(krş. Behcet Gönül(Necatigil), *eş-Şekaaık Tercüme ve Zeylleri*, *TM*, 1945, VII-VIII, 153 v.dd.); 8 Tr. trc.'si vardır, en ünlüsü ve bugün kullandığımız: Türkçe trc. Edirneli Mecdî Efendi, İstanbul, 1269 = 1853; Almanca trc. Osman Rescher, *Biographien der Türkischer Gehrten...*, İstanbul, 1927(30 nüsha basılmıştır); bu eserin Türkçe'de daha birçok terceme, zeyl ve hulâsası vardır.

Cenâbî Mustafa Efendi'nin Arapça büyük umumi tarihi de mühimdir: *el-'Aylemü'z-Zâkhır fi Ahwâli'l-Awâilü we'l-Awâkhır*, 2 cilt, Türkçe kısaltılmış trc. Ayasofya Küt., no. 3.033 ve Topkapı Sarayı, no. 2.958; Latince kısaltılmış trc. Viyana, 1860.

Gelibolulu Mustafa Âli Çelebi(Paşa)'nın *Künhü'l-Akhbâr* adlı büyük umumi tarihinin V. cildi de mühimdir: İstanbul, 1277 = 1860/1.— Molla Musliheddin Lârî, *Mir'âtu'l-Edwâr we Minkaatu'l-Akhbâr* (Farsça), Türkçe trc. Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi, Ayasofya Küt., no. 2.085 (1566'da kalır).— Ramazân-zâde Nişancı Mehmed Paşa (ölümü: 1571), *Târih-i Müntehabb*, İstanbul, 2. tab'ı: 1290 = 1873; bunun torunu olan Ramazânzâde (Nişancı-zâde) Mehmed Kuds Çelebi (ölümü: 1621), *Mir'ât-ı Kâinât*, c. II (1566'da kalır), İstanbul, 1210 = 1795/96, 2. tab'ı: 1290 = 1873, diğer bir tab'ı: Kahire, Bûlâq, 1285 = 1868; Zaîm Mehmed Bey, *Câmi'u't-Tevârih* (Sokollu'ya takdim edilmiştir), İstanbul Nûrosmâniye Küt., no. 3.270; Yusufoğlu Ahmed Karamânî. *Akhbâru'd-Düwel we Athâri'l-Uwel* (1599'da kalır), Kahire, Bûlâq, İbnü'l-Ethir'in XI. ve XII. ciltlerinin kenarında; Sıdqî Çelebi, *Tevârih-i Al-i Osmân*, Ankara, T.T.K. Küt.; Rûmî Mehmed Efendi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Ankara, T.T.K. Küt.; Rûmî Mehmed Efendi *Tevârih-i Âl-i Osmân*, tek nüshası: Murad Molla Küt., no. 3000.— Seyyid Lokmân Efendi, *Kıyâfetu'l-İnsâniye fi Şemâili'l-Osmâniye*, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Küt., no. 1.264, padişahların şahıslarından bahseder.— Bayburtlu Osman, *Tevârih-i Cedid-i Mir'ât-ı Cihân*, Nihal Atsız nş., İstanbul, 1961 (1592'ye doğru yazılmıştır).

XVII. asır tarihçilerinden bu çağ Osmanlı tarihi üzerinde mühim malûmat verenlerin başında Müneccimbaşı Ahmed Dede-Efendi'nin Arapça 3 ciltlik *Câmi'u'd-Düvel* adlı büyük umumi tarihi gelir. Bugün kaybolmuş mühim me'hazlara dayanarak çok müdekkikaane bir şekilde kaleme alınmış olan bu eser, Anadolu Beylikleri ve ilk Osmanlılar hakkında dikkate değer bilgi verir. Şair Nedîm'in başkanlığında bir heyet tarafından *Sahâifu'l-Akhbâr* adıyla biraz kısaltılmak suretiyle Lâle Devri'nde Türkçe'ye çevrilmiştir: 3 cilt, İstanbul, 1285 = 1869. Rusca kısmî trc. W.W. Grigojev, Petersburg = Leningrad, 1841. Almanca kısmî trc. Eduard Sachau, *Ein Verzeichnis Muhammedenischen Dynastie*, *SBPAW*, Berlin, 1923; Hammer eserinin son cildinde, bu târihin etraflı bir fihristini verir. Kısaltılmış bugünkü dile trc. İsmâil Eminsal, 2 c., Istanbul, 1975, *1001 Temel 37*.

Kâtib Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârih*'i bir kronolojidir(Şeyh Mehmed Şeyhî Efendi 1731 yılına kadar getirmiş ve beraber basılmıştır): İbrahim Müteferrika nş., İstanbul, 1146 = 1733; Ali Suâvi nş., Paris, 1291 = 1874; Arapça trc. Londra, British Museum, Rieu, 1. 253; Farsça trc. İstanbul, Süleymâniye Küt., Bağdadlı Vehbî Ef. Yazmaları, no. 1.330; İtalyanca trc. Giocomo Rinaldo Carli, *Chronologia Historica*, Venedik, 1697; diğer bir İtal-

yanca trc. G.B. Toderini, *Letteratura Turchesca*, III, 131-78; Latince trc. Norberg, 1732: başka bir Latince trc I.J. Reiske, Kopenhag, Kıraliyet Küt.: Fransızca trc. Antoine Galland, *Tables Chronologiques*, Paris, Bibliothèque Nationale.

Şeyhulislâm Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Rawzatu'l-Ebrâr*, Kahire, Bûlâq, 1248 = 1832; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Târih*, İstanbul, 1298 = 1881; Câfer Efendi-zâde Hezârfenn Hüseyin Efendi, *Tenkıykhu't-Tevârihi Mülûk* (1673'te kalır), İstanbul Fâtih Camii Küt., no. 4301; Edirneli Abdurrahman Hibrî Efendi, *Risâle-i Fütûhât-ı Âl-i Osmân*, tek nüshası: İstanbul, Fâtih Camii Küt., no. 2.362; Aynı Yazar, *Enisü'l-Musâmirin* (telifi: 1647), İstanbul, Bâyezid Umumî Küt.; Urfî Mahmud Ağa, *Berây-i Şehr-i Edirne*, İstanbul Üniversitesi Küt., Türkçe Yazmalar, no. 3.612; Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-Name*, 10 cilt, İstanbul, 1314 = 1896/97-1938, I-VI: Ahmed Cevded nş., VII-VIII: Kilisli Rifat Bilge neş., T.T.E., IX-X (Latin harfleri ile): Ahmed Refik Altınay nş.— Nihayet XVIII. asır kanakları arasında: Bursalı İsmail Beliğ Efendi, *Gül-Deste-i Riyâz-ı Belde-i İrfân* (Bursa) (1723'te kalır), Kassâb-zâde Mehmed Eşref Efendi nş., Bursa, 1302 = 1885.

Yukarıdaki eserler üzerinde daha fazla bilgi için bk. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig, 1927, Türkçe trc. Ankara, T.T.K. Küt.— Şu mühim tetkikte birçok tanınmamış kaynaklar gösterilmiştir: Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphaneleri'nde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri*, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI/1-2, Ankara, 1957, 47-81'den ayrı-basım. Krş. bir de: Akdes Nimet Kurat, *Bizans'ın Son ve Osmanlılar'ın İlk Târihçileri*, *TM*, III, Istanbul, 1935; V.L. Ménage, *The Beginnigs of Ottoman Historiography, Historians of the Middle East*, Londra, 1962.

7. ARAP TARİHLERİ:

Takıyyüddin Ebî-Bekr b. Hicceti'l-Hamawî, *Kahwetu'l-İnşâ*, İstanbul, Nûrosmâniye Küt., no. 869; İbnü Battûta, *Rihle (Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr we 'Acâibi'l-Esfâr)*, 4 cilt, Kahire, 3. tab'ı: 1322 = 1904; metin ve Fransızca trc., C. Defrémery ve Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batouta, Texte arabe, accompagné d'une traduction*, 4 cilt, Paris, 1854-58, 2. tab'ı: 1914; Türkçe trc. Vezir Dâmâd Mehmed Şerif Paşa (Çavdaroğlu), *Seyâhat-Nâme*, 1333-40 = 1915-22; Urdû trc. Muhammed Hüseyin, Lâhûr, 1898; 3 ayrı İngilizce trc. de vardır (büyük seyyah, Sultan Orhan ve zevcesi ile görüşmüştür: Anadolu Beylikleri üzerinde dikkate değer bilgi verir).— Şihâbeddin Ahmed İbni Arab-Şâh (1389-1450), *'Acâibu'l-Makdûr fi Akhbâri (Neu-âibi) Timûr*, İstanbul, 1817 = 1232; Bûlâq (Kahire), 1285 = 1869; Kahire, 1305 = 1888; Kalküta, 1232-33 = 1817-18, 2. tab'ı: 1257 = 1842; Muhammedu'l-Ensârî'l-Yümnî nş., Kalküta, 1812, 2. tab'ı: 1818; Kebîreddin Ahmed nş., Kalküta, 1882 (ilim âleminde bu neşir kullanılmaktadır); Jac. Golius'un metin neşri ve Latince trc. Leiden, 1676; Fransızca trc. Pierre Vathier, *L'Histoire du Grand Tamerlan*, 2 cilt, Paris, 1658; Latince 2. trc. Jacob Meyer, Oxford, 1703-4, 2 cilt; türkçe trc. Nazmi-zâde Murtazâ Efendi (1698), *Târih-ı Timur Gürkân*, İbrahim Müteferrika nş., 1147 = 1732, 2. tab'ı: İs-

tanbul, 1277 = 1861; 3. tab'ı: 1283 = 1866; Türkçe tercemesinden yapılmış İngilizce trc. Samuel-Henry Manger, 3 cilt, Londra, 1767-72; modern İngilizce trc. J.H. Sanders, *Tamerlan or Timur the Great Amir*, Londra, 1936.— İbni Khaldûn. *Kitâbu'l-İber*, c. V'te de Osmanlılar'a dair haberler vardır.

Mısır-Suriye Türk-Memlûk imparatorluğu sahasında Kahire'de telif edilmiş büyük Arapça tarihler, yer yer ilk Osmanlılar ve Anadolu Beylikleri üzerinde çok mühim bilgi verirler. Başlıcaları şunlardır:

Şihâbüddin Ebi'l-Abbâs Ahmed İbni Fazlu'laahi'l-Ömerî (1301-1349), *Mesâliku'l-Absâr fî Memâliki'l-Amsâr* adlı târih-coğrafya eserinde Orhan Gazi devrinin Anadolu Beylikleri üzerinde pek değerli bilgi vermektedir. Bk. Franz Taeschner. *Al-'Umari's Bericht über Anatolien*, Leipzig, 1929.— İbnü'l-Furât (1334-1405) *Târikhi'd-Düwel we'l-Mülûk*, c. IX, Beyrut, 1938.— Kalkaşendi (1355-1418), *Subhu'l-A'şâ fî Kitâbet (Sınâ'at = Kawânin)i'l-İnşâ*, 14 cilt, Kahire, 1913-19, Fransızca, Almanca, Rusca birçok kısmî tercemesi vardır.— Muhammed b.Muhammed İbni Sasra, *ed-Dürre'l-Mudî'a fi'd-Devleti'z-Zâhiriyye*, Bodleian Küt.'ndeki tek yazmadan Ar. metin ve İng. trc. William M. Brinner, *A Chronicle of Damascus(1389-1397)*, 2 c., Un. of California, Berkeley, San Francisco, 1963.— Makrîzî (1364-1442), *Kitâbü's-Sulûk li-Ma'rifet Düveli'l-Mülûk* (1436'da kalır), İstanbul, Fâtih Camii Küt., no. 4.380, Ayasofya Küt., 3.375. Fransızca trc. Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks*, 2 cilt, Paris, 1837-44.— Takıyyüddin İbni Kaazî Şuhba (1377-1448), *Zeyl Düveli'l-İslâm* (1436'dan itibaren Makrîzî'yi birkaç yıl devam ettirir), Paris, Bibliothèque Nationale, no. 1.598-9.— İbnü Haceri'l-'Askalânî (1372-1449), *İnbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-'Umr*, Istanbul, Ayasofya Küt., no. 2.972; krş. Şevkiye İnalcık. *İbni Hacer'de Osmanlılar'a dâir Haberler*. Ankara Üniversitesi, *DTCFD*, VI-3, VI.1948, 189-95, VI-4, X.1948, 349-58, VI-5, XII.1948, 517-29.— 'Ayni (1360-1451) (aslen Türk ve Ayıntab'lıdır), *'Ikdü'l-Cumân fi Târikh Ehli'z-Zamân*, 24 ciltlik umûmî İslâm târihi, Lâle Devri'nde bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir: Fransızca kısmi tercemesi de vardır; krş. Âdile Âbidin. *Ayni'nin Ikdi'l-Cumân... adlı Tarihinde Osmanlılar'a âid Verilen Mâlûmâtın Tenkıydi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Semineri Dergisi*, 1938, III, 109-215.— Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf İbni Tagrîbirdî (=Tanrı-Verdi, aslen Anadolulu Türk'tür) (1410-1470), *Kitâbü'n-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır wa'l-Kaahire* (Mısır tarihi: 641-1467), Juynboll ve Matthes nş., Leiden, 1855-61, 2 cilt (641-976 yılları); W. Popper nş., Berkeley (San Francisco), 1909-29, 4 cilt (977-1171 ve 1345-1467 yılları); İng. trc. William Popper, *History of Egypt*(1382-1469), University of California, Los Angeles, 10 c., 1954-63, 2: 1976; Kahire, 1348 = 1949, 10 cilt (641-1397 yılları); Türkçe tercemesi Şeyhulislâm Kemâl-Paşa-zâde tarafından Yavuz adına yapılmıştır; Aynı Yazar, *Hawâdithi'd-Duhûr fi Madâ'l-Eyyâm wa's-Şuhûr*, W. Popper nş., Berkeley (San Francisco), 1930-42 (*Nucûm*'da geçen kısımlar bu neşre alınmamıştır), Makrîzî'nin zeyli olup 1411-16 temmuz 1469 arasında 28 yıllık Mısır vekaayi-nâmesidir; Aynı Yazar, *el-Manhelu's-Sâfi we'l-Mustewfi bâ'di'l-Wâfi*, Viyana 1.174, Paris, 2.068-73.— Şehâwi (Ölümü: 1497), *et-Tıbrü'l Mesbûk fi Zeyli's-Sulûk* (Makrîzî'nin 1436'dan başlıyan zeyli), Ahmed Zeki Bey (sonra Paşa) ve E. Gaillardot nş., Bûlâq-Kahire, 1896-97, 3 cilt.— Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâzara fi Akhbâr Mısr we'l-Kaahire*, Kaahire, 1860(taşbasması), 1299, 1321, 1327; Tr. trc. Mehmed b. Abdillaahi'l-Bağdâdî, Süley-

maniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2. 215; diğer Tr. trc. Ahmed b. Süleymân, Süleymâniye Küt., Dâmâd İbrâhim Paşa Yzm., 910.— Muhammed İbni Ahmed İbni İyâs(Ayas) (1448-1528), *Bedâ'i'ü'-Zuhûr fi Wekaayi'i'd-Duhûr* (1522'ye kadar Mısır tarihi olup müellif, Osmanlı hâkimiyeti devrine yetişmiştir), 2 cilt, Kahire, 1311-12 = 1893-94; İng. trc. W.H.Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt(1516)*, Londra, 1921; M. Sobernheim, Paul Kahle, Muhammed Mustafâ ve Annemarie Schimmel nş., 4 cilt, İstanbul, 1931-45, *Bibliotheca Islamica*, *V*; son kısımlarının İngilizce trc. W.H. Salmon, Londra, 1939.

8. FARS TÂRİHLERİ:

Aziz b. Erdşir Ester-Âbâdi, *Bezm-u Rezm*, Kilisli Rif'at (Bilge) nş., Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1928, bir Kadı Burhâneddin târihi olup çok mühim bilgi verir; krş. H.H. Giesecke, *Das Werk des Aziz ibn Ardeşir Asterabadi*, Leipzig, 1940.— Haydar Râzi, *Mecmâ'u't-Tevârîh*, Paris, Bibliothèque Nationale, Supp. Pers., no. 1.331.— Timuroğulları devrinde yazılmış târihler: Nizâmeddin Şâmî, *Zafer-Nâme*, 2 cilt, Prag, 1937, 2. tab'ı: 1956, Felix Tauer nş.; Türkçe trc. Necâti Lugal, Ankara, 1948, T.T.K. nş.— Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafer-Nâme-i Timur Gürkân*, 2 cilt, Kalküta, 1887-88, Muhammed İlâhdâd nş., *Bibliotheca Indica*, A. Urumbayev nş., Taşkent, 1972; Fransızca trc. Pétis de la Croix, *Histoire de Timur Bec*, 4 cilt, Delft, 1727; Fransızca tercemesinden yapılmış İngilizce trc. J. Darby, *History of Timur Bec*, Londra, 1728; 1520'ye doğru yapılmış Türkçe trc. Mehmed Ali Buhârî, İstanbul, Nûrosmâniye Küt., 3.268.— Hâfız Ebrû'nun (ölümü: 1430) eseri daha sonra yazılmıştır: *Zübdetu't-Tevârih*, yalnız bazı parçaları yayınlanmıştır (Prag, 1956); Abdürrezzak Semerkandî (1413-1482), *Matlâ'u's-Sâ'deyn we Mecmâ'i'l-Bahreyn*, Muhammed Şefî. nş., 2 cilt, Lâhûr, 1946; Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa tarafından Türkçe'ye kısmî tercemesi vardır.— Mîr Khwând (1433-1498), *Rawzatu's-Safâ*, Bombay, 1264 = 1883, taş-basması, 7 cilt; Luknow tab'ı: 7 cilt. 1914; İngilizce trc. E. Rehatsek, 2 cilt, Londra, 1891; Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa, bu eseri de kısmen Türkçe'ye çevirmiştir (Topkapı Sarayı, Emânet Hazinesi Küt., no. 1.378).— Molla Ahmed Tattâvî riyasetinde Hoca Abdülkaadir Bedâûnî, Ebu'l-Fazl Allâmî, Nakıyb Hân, Câfer Bey, Hoca Nizâmeddin Ahmed vs., *Târih-i Elfi*, Ekber Şah'ın emriyle İslâm'ın 1000. senesi şerefine yazılmış büyük bir cihan tarihidir.

9. BİZANS TÂRİHLERİ:

İmparator İoannis Kantakuzinos (Sultan Orhan'ın kayınpederi), *Historiam Libri Quatuor*(1320 — 1357), Latince trc., Paris, 1654; Bonn, 1828-32 nş., 3 c.— Teodoros Spandouyn Cantacassin, *Petit Traicté de l'Origine des Turcqz* (telifi: 1519), Cousin trc., Paris, 1685; Charles Schefer nş., Paris, 1896, 2: 1971; İtalyanca trc. *Commentari dell'Origine de Principi Turchi*, Floransa, 1551; Aynı Yazar, *La Généologie du Grand-Turc*, Paris, 1519, 2. tab'ı: 1569 (müellif adı yazılı değildir).— Georgios Pachymères, *Tarih (1258-1308)*, 2 c., Bonn, 1835; Latince trc., Roma, 1660; Fransızca trc. Cousin, Paris, 1685.— Georgios Phrantzes, *Chronicon(1258-1481)*, Becker nş.,

Bonn, 1838; J. B. Papadopulos nş., Leipzig, 1935; Latince trc. Viyana, 1796; Türkçe trc. VI. Mırmıroğlu, Ankara, T.T.K. Küt., Vasile Grecu nş., Bükreş, 1966.— Nikeforos Gregoras, *Tarih(1204-1351)*, Bonn, 1838, Latince trc. *Byzantina Historia*, Paris, 1702.— Chalcondylas(Yun. Halkokondilas)(Claonikos)(1298-1462), *Histoire Générale des Turcs*, Fransızca trc. Paris, 1632; *Histoire de la Décadence de l'Empire Grec et Etablissement Celuy des Turcs*, Fransızca trc. Blaise de Vigenère Bourbonnois, Paris, 1612, 2. tab'ı: 1620, 3. tab'ı: Rouen, 1660, Arthur Thomas'ın zeyli ile: Paris, 1662; metin: Becker nş., Bonn, 1843; Eugenius Darko nş., 2 cilt, Budapeşte, 1922-27; metnin eski neşirleri: Basel, 1551 ve Viyana, 1551; Latince trc. Paris, 1650, Vasile Grecu nş., Bükreş, 1958.— Prens Mikhail Dukas(1400-1470), *Historia Byzantina*(1341-1462), Becker nş., Bonn, 1834; metin ve Latince trc. İsmael Boulliaud, *Historia Byzantino*, Paris, 1649; İtalyanca trc. Mustoxidi: Migne nş., *PG: CLVII*, 1866; Venedik tab'ı: 1729; Fransızca, İtalyanca ve Latince trc. Em. Becker, Bonn, 1834; Fransızca trc. *Histoire de Constantinople*, Cousin, Paris, 1674, 2. tab'ı: Amsterdam, 1684; Türkçe trc. VI. Mırmıroğlu, *Bizans Tarihi*, İstanbul Enstitüsü nş., 1956; J. Magoulias trc., Detroit, 1975; metin ve Romence trc. Vasile Grecu, 2 c., 1958 ve 1963.— İmrozlu Kritovulos(tek nüshası: Topkapı Sarayı, Yunanca Yazmalar)(1451-1467), Charles Müller nş., *Fragmenta Historicorum Graecorum:* V, Paris, 1870; Bupadeşte tab'ı: 1875 Dethier nş. ve Fransızca trc., *Monumenta Historia Hung.:* XXI (krş. Ubicini, *Annuaire de l'Association des Etudes Grecques*, Paris, 1871); Türkçe trc. Karolidi, T.O.E. nş., 1328 = 1910, bunun sâdeleştirilmişi: Muzaffer Gökman, Istanbul, 1967(daha önce Kostantini Paşa'nın kısmî trc.: *Rûz-nâme-i Ceride-i Havâdis);* İngilizce trc. Charles T. Riggs, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, 1953.— Georgios Argyropulos, *Varna Meydan Muhârebesi'ne(1444) dâir Manzûme*, Gyula Moravcsik nş., Budapeşte, 1935; Zotikos Paraspondylos, *Varna Meydan Muhârebesi'ne(1444) dâir Manzûme*, E. Legrand nş., *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Etudes Grecques en France*, VIII, Paris, 1874, 333-72; ayrıca Paris'te 1875'te ve Budapeşte'de 1894'te yayınlanmıştır: Macarca trc. V. Peczin, Budapeşte, 1894; Fransızca kısaltılmış tercemesi de vardır Vasile Grecu nş., Bükreş, 1963.—Müellifi Meçhul Grekçe *Osmanlı Tarihi(1373-1512)*, G. Th. Zoras nş., Atina, 1952-56; Ş. Baştav nş. ve trc., DTCF, 1973; Alm. trc. F. Kreutel, *Leben und Taten der Türkischen Kaiser*, Viyana, 1971; Ş. Baştav, *Grekçe Anonim Osmanlı Târihinin II. Murad Devri, DTCFD*, XXVIII/1-2, 1970, 31-66; krş.Şerif Baştav, *XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi'ne göre İstanbul'un Muhâsarası ve Zabtı ve bu Tarihin Kaynakları.* T.T.K., *Belleten*, XVIII-69, 51-82. I.1954 ve XXI-81, 149-72 (Fransızca trc. ile).— VI. Mırmıroğlu, *Fâtih Sultan Mehmed II. Devri'ne âid Tarihi Vesikalar* (Grekçe vesikaların metin ve tercemeleri), İstanbul, 1945.— E. de Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine*, Petersburg = Leningrad, 1873, c. II'de Bizans tarihi kronolojisini Bizans kaynaklarına dayanarak verir.— Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica, I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Budapeşte, 1932, 2. tab'ı: 1942; II: *Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Budapeşte, 1943; ilâveli 2. tab'ı: Berlin, 1958; bu eserde Bizans kaynaklarındaki Türkler'le alâkalı bütün malzeme parlak bir şekilde tahlil edilmiştir.— P. — A. Dethier ve A.— D. Mordtmann, *Epigraphie von Byzance und Constantinopolis*(—1453), Viyana, 1864; Jean Comine, *Biographie de Jean VI Cantacuzène*, Chr. Lopa-

rev nş., Petersburg, 1888; Ioanis Cananos(—1462), Bonn, 1838, Phrantzès'-in sonunda, Bonn, 1838 ve Migne, *Patrologia*, CLVI, Paris, 1866.

10. ERMENÎ TÂRİHLERİ:

Thomas de Medzoph, Ermenice'den Fransıza trc. Chahnazarian, Paris, 1861; F. Nève trc., *Exposé des Guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Centrale*, Brüksel, 1860 (XV. asır Timur tarihini yazmış olan bir Ermeni tarihçidir).— Tebrizli Arakel, *Tarih*, Ermenice metin, Amsterdam, 1669; Rusça trc. Bâkû, 1957.— Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*, Ermenice metin: Venedik, 1784-86, 1784'e kadar gelen III. cilt mevzuumuzu alâkadar eder; İngilizce trc. J. Ardal, Kalküta, 1827; Türkler'le alâkalı bahisler Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmişse de daha basılmamıştır.

11. AVRUPA KAYNAKLARI:

XV. asır Avrupa kaynakları: Ruy Gonzalo de Clavio (Timur nezdinde İspanyol elçisi), *Historia del Gran Tamerlan*, Sevilla, 1582; Madrid, 1682; Molina de Argote nş., Madrid, 1783; İngilizce trc. C.R. Markham, *Embassy the Court of Timur, Hakluyt Society:* XVI, Londra, 1859; Rusca trc. (İspanyolca metinle beraber): I.I. Sreznevskıy, *Sbornik Otdeleniya Russkago Yazıka i Slovesnosti İmp. Akademii Nauk (Rus İmparatorluk Dil ve Edebiyat Akademisi Mecmuası)*, XXVIII, Petersburg = Leningrad, 1881; İngilizce trc. Guy le Strange, *Embassy to Tamerlan*, Londra, 1928; bu tercemeden yapılmış Türkçe trc. Ömer Rıza (Doğrul), *Timur Devri'nde Kadis'ten Semerkand'a Seyâhat*, 2 cüz', İstanbul, 1935.— Kostantin S. Stanojevic nş., *Die Biographie Stefan Lazarevic, Archiv für Slavische Philologie*, XVIII, 1896, 459-70.— Boucicaut (Niğbolu'da Yıldırım'a esir düşen Fransa mareşali), *Histoire de Mre. Iean de Boucicaut, Mareschal de France...* Genova, 1537; Theodore Godefroy nş., Paris, 1620; sonraki neşirleri Petitot ve sonra Michaud-Poujoulat ve Buchon nş., *Mémoires ou Livres des Faits*, Paris, 1853. Johann Schildberger, *Reisebuch (1396-1427)*, Valantin Langmantel nş., Tübingen, 1885; K. Fr. Neumann nş., Münih, 1859; Rusca trc. P. Brun, Novorossiisk, 1868; İngilizce trc. J.B. Telfert ve P. Brun, *Bondage and Travels in Europe, in Asia, Afrika (1396-1427)*, Hakluyt Society nş., Londra, 1879; Türkçe trc. Hakkı Muhlis, Ali Emiri Millet Küt., no. 281 (bu müellif de Niğbolu'da Yıldırım'a esir düşüp 31 yıl Türkiye'de yaşamıştır)(krş. Philipp Brunn, *Geografische Bemerkungen des Schiltberger's Reisen, SBAW*, II, Münih, 1869); — Chevalier Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, Paris, 1892, Charles Schefer nş. (1432'de II. Murad nezdinde Burgonya elçisi), krş. S.Eyice, *Bertrandon de la Broquière Seyâhat-Nâmesi(1432-3), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/1-2, 1975, 85-126.— Jean de Wawrin (1444 Varna muharebesinin Burgonyalı yazarı), *Chronique, Szazadok*, 1894; N. Iorga nş., *La Campagne des Croisés sur le Danube*, Paris, 1927.— Prens C.I. Karadja, *Poema Lui Michel Beheim Despre Cruciadele Impotriva Turcilor din Anii 1443 şi 1444*, Valenii-de-Munte, 1936.— Fr. Georgius de Hungaria, *Tractatus de Moribus Condicionibus et Nequicia Turcorum*, bk. J. A. B. Palmer *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXIV-1, 1951.— N. Iorga, *İstanbul'un Zaptı Hakkında İhmâl Edilmiş Bir Kaynak*; Türkce trc. Fâzıl

Işıközlü ve A. S. Erzi, T.T.K., *Belleten* XIII-49, Ankara, I.1949, 107-47 (aslı: Bükreş, 1927).— Abr. Ankiriyan, *Elégie sur la Prise de Constantinople* (1453), Borè nş., *JA*, Paris, 1833, X, 271-8.— İskender Nestor, *Mémoires d'Un Janissair Polonais, Témoin Oculaire et Actif du Siège et de la Prise de Constantinople*, Lehçe matin (1498) ve Fransızca trc. Dethier ve Th. d'Oksza, Paris; Rusça trc. J.J. Sryeznjevsky, Petersburg = Leningrad, 1854.— *Cronica Abconter Fagund der Türkei*, Augsburg, 1531 (1438-1460 arasında Türkiye'de esir olarak yaşıyan Erdelli bir Sakson'un hâtıraları).— Anonim, *Commentario delle Cose de Turchi e del S. Georgio Scanderbeg*, Venedik, 1451.— Hierax, *Historiae* (1461'de kalır), Grekçe metin ve Fransızca trc. Ph. A. Dethier; Venedik tab'ı: 1862; Almanca tam ve Macarca kısmi tercemeleri de vardır.— F. Babinger, *An Italian Map of the Balkans, Presumably owned by Mehmed II. the Conqueror (1452-53), Imago Mundi*, VIII, 8-15.— Niccolo Sagundino (Fâtih'in ilk senelerinde siyasi vazifelerle Türkiye'de bulunmuştur), *De Rebus Turcicis Libri Tres, Partim a Sagundino... Descripti, Johannes Ramus, Elegiarum de Rebus Gestis Archiducum Austriae Libi Duo...*, Louvain, 1553'te yayınlanmıştır.

XVI. asırda yazılıp da XV. asrın ortalarına kadar olan Osmanlı tarihi üzerinde bilgi veren kaynaklar şunlardır: A. Cambini, *Della Origine de Turchie et Impero delli Ottomanni*, Floransa, 1529, 1537, Londra, 1512(1512'-ye kadar Osmanlı tarihi); Barletius, *De Vita, Moribus, ac Rebus, Gestis Adversus Turcos Gestis Georgio Castriota*, Strasburg, 1537; İtalyanca trc. Rocha, *Historia del... Giorgio Castriota detto Scanderbeg*, Venedik, 1580; Marini Barletii Scorensis, *De Vita et Gestis Scanderbegi*, Frankfurt, 1588; Juan Ochoa de Lesalde, Portekizce'den İspanyolca'ya trc. *Cronica del... Jorge Castrioto, Rey de Epiro o Albania*, Madrid, 1592.— Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae Urbis a Mahomete II.*, Paris, 1866; Dethier nş., *Monumenta Hungaria Hist.*, XXI-I.— Donado da Lezze (Giovanni Maria Angiolello), *Historia Turchesca (1300-1514)*, I. Ursu nş., Bükreş, 1909-10; Türkçe trc. Kâzım Nekl, Ankara, T.T.K. Küt.— G. de Saint-Guillet, *Histoire du Règne de Mohammed II., Empereur des Turcs*, 2 cilt, Paris, 1601.— Paolo Giovio, *Turcicorum Rerum Commentarius*, İngilizce trc. Peter Ashton, *Turkes Chronicles*, Londra, 1546.— Alfonso Ulloa, *Libro del Origine e Successione del Impero dei Turchi*, Venedik, 1558.— Guillaume Postel, *De la Rèpublique des Turcs*, Poitiers, 1560, 2. tab'ı: 1575: *Histoires Orientales, Principalement des Turks.*— Sansavino, *Historia Universale de l'Origene et Imperio de Turchi*, Venedik, 1600.— Boissard, *Vita et Icones Sultanorum Turcicorum*, Frankfurt, 1596, 1648, 1906.— Johann Loeweklau, *Annales Sultanorum Ottomanidarum*, Frankfurt, 1590, 1591, 1596, 1598; Türk vekaayi-nâmelerinden terceme olan bu eser sonradan da birçok kere basılmış, F. Taeschner tarafından da yayınlanmıştır.— Thomas, *Extrait d'Une Chronique Vénitienne pour la Prise de Constantinople, SBAW, Münih*, 1868; Georgio Maior, *De Capta Constantinopoli Anno 1453*, Vitebergae, 1556; Philippe de Mèzières, *Epistre Lamentable et Consolatoire sur le Fait de la Desconfiture (Nicopolis)*, Froissart Kroniği, Kervan nş., XVI, 444-523'te.— A.N. Kurat, *Osmanlı Târihinin İlk Devirlerine âit Bulgar ve Sırp Kronikleri, TAD*, III, Ank. 1967, 183-95. Avrupa dillerinde XVII. asırda yazılan umumi Osmanlı tarihleri buraya alınmamıştır. Çünkü bunların İstanbul'un Fethi'ne kadarki çağ üzerinde verdikleri bilginin hemen hiç ehemmiyeti yoktur. Bu eserler, ilerideki bibliyografyalarda gösterilmiştir.

II. TETKİKLER

1. UMÛMİ OSMANLI TÂRİHLERİ:

Joseph von Hammer, Baron von Purstgall'in (Avusturyalı) 1774'e kadarki büyük Osmanlı tarihi, hâlâ Osmanlı tarihlerinin en büyüğü ve en iyisi durumundadır. Birçok bahisleri eskimiş olmasına rağmen, hâlâ bu azamette bir Osmanlı tarihi kaleme alınmamıştır. Hem Türk, hem de her türlü Batı kaynaklarına dayanan bu eser, sonradan yazılan yüzlerce Osmanlı tarihinin başlıca mehazlarından birini teşkil eylemiştir: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 4 cilt, Viyana, 1815; 2. tab'ı: 10 cilt, Peşte 1824-35 (bunun yeni tab'ı: H.W. Duda, Viyana, 1963) (kısaltılmış baskı Peşte, 1834-36, 4 c.); müellifin nezaretinde J. J. Hellert tarafından yapılan Fransızca trc. *Histoire de l'Empire Ottoman*, 19 cilt (son cilt, atlas'tır), Paris, 1835-43; buradan Mehmed Atâ Bey'in ilk 11 cildi Türkçe'ye tercemesi: *Devlet-i Osmâniyye Târihi*, İstanbul, 1329-37 = 1911-18 (XI. cilt Latin harfleri ile 1946'da çıkmıştır); I. cildin Türkçe trc. Mirlivâ Es'ad Câbir Paşa, İstanbul, 1324 = 1906; İtalyanca trc. *Storia dell'Impero Ottomano*, Venedik, 1832-33; muhtasar Fransızca trc. Dochez, 3 cilt, Paris, 1840-44; Macarca trc. Szolotai, Budapeşte, 1835; Yunanca trc. de vardır.— Eserin II. cildi, İstanbul'un Fethi ile biter. Krş. Schlotmann, *Joseph von Hammer-Purgstall*, Zürih, 1857.

Büyük târihçi Nicolas Iorga'nın (Romen) Osmanlı Târihi, 5 büyük cilt olup, V. cilt, Hammer'in bıraktığı 1774'ten Balkan Harbi'ne kadar gelir. Çok değerli olmakla beraber müellif Türkçe ve başka Doğu dillerini bilmediğinden eser yer yer sakat kalmıştır. Fakat birçok tarihçi için bulunması dahi zor, nadir Batı kaynaklarına dayanmaktadır. Eserin I. cildi, ele aldığımız devri içine alır: *Geschichte des Osmanischen Reiches den Quellen Dargestell*, Gotha,1908-13. Türkçe tercemesi, T.T.K. tarafından yayınlanacak olan bu eserin V. cildi, B. S. Baykal tarafından terceme edilip Ankara Üniversitesi tarafından neşrolunmuştur. Krş. Maria Matilda Alexandrescu-Dersca, *Nicolae Iorga, A Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Mary Lazarescu trc., Bükreş, 1972, Romanya Ak. nş.

Zeinkeisen'ın (Alman) *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*'sı, 7 cilt olup yalnız Avrupa kıtasında geçen Osmanlı tarihidir. Bu eser de yalnız Batı kaynaklarına dayanılarak yazılmıştır. Değerlidir fakat eskimiştir: Gotha, 1840-63. I. cildi, 1356-1453 arasını kaplar.

Bu devir Osmanlı tarihlerinin en iyisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*'nin I. cildi olup, 1453'te kalır: Ankara, 1947, T.T.K. nş., 2. tab'ı: 1961. Yalnız Doğu kaynaklarına dayanılarak yazılmış olup bu yüzden yer yer sakat kalmaktadır. Fakat Anadolu bahisleri çok iyi incelenmiştir.

İsmâil Hâmi Dânişmend'in *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi* 4 büyük cilttir. I. Cilt (İstanbul, 1947), 1248-1512 arasındaki devreyi içine alır. Tarih olmayıp kronolojidir. İlk bahislerde de tashihe muhtaçtır. Şahsiyet sâhibi bir fikirle kaleme alınmış değerli bir eserdir.

Hayrullah Efendi'nin *Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'si 16 cilt olup (İstanbul, 1272 = 1856), ilk 7 cildi mevzuumuzu içine almaktadır. XVII. asır ortalarına gelen bu eser, kıymetli bir çalışma mahsulü olmakla beraber eskimiştir. Z. Danışman, sâdeleştirip Latin harfleri ile yayınlamıştır.

Son yıllarda çıkan bâzı umûmî Osmanlı târihi hulâsaları: S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I(1280-1808), II(1808'den bugüne), 1977; H. İnalcık, *The Ottoman Empire*(1300-1600), Londra, 1973; Lord Kinnoss, *The Ottoman Empire*, Londra, 1977; Y. Öztuna, *Osmanlı İmparatorluğu*, *Türk Ans*., XXVI, 1977, s.89a-156b(ayrı baskısı da vardır); Aynı Yazar, *Osmanlı Târihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1976, 2: 1977; Aynı Yazar, *Târih*(Osmanlı İmparatorluğu), İstanbul, 1976, 2: 1977; Aynı Yazar, *Histoire de la Turquie*, Ankara, 1976; Aynı Yazar, *Osmanlı Pâdişahlarının Hayat Hikâyeleri*, Istanbul, 1969; Aynı Yazar, *Türk Târihinden Yapraklar*, Istanbul, 1969, *1000 Temel Eser: XI;* Aynı Yazar, *Osmanlı Târihçilerinden Seçmeler*, *HTM*, 1970.

Necib Âsım(Yazıksız) ve Mehmed Ârif Beyler'in *Osmanlı Tarihi*'nin ancak büyük methal cildi yayınlanmıştır: T.O.E. nş., İstanbul, 1335 = 1917. Müellifler, mühim çalışma eseri olan bu kitaplarında, Osmanlı devletinin kuruluşuna dair Doğu kaynaklarının bütün rivayetlerini toplamışlardır.

Herbert Adams Gibbons (İngiliz), *The Foundation of the Ottoman Empire (1305-1403)* (Oxford, 1916)(Sonra bir ofset baskısı yapılmıştır) adlı eserinde Yıldırım'ın ölümünde kalır. Yalnız Batı kaynaklarına dayanılarak yazılmış değerli bir incelemedir. Türkçe trc. Ragıb Hulûsi (Özden), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Türkiyat Enstitüsü nş., Istanbul, 1928.

A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, I: En Eski Devirler'den XVI. Asra Kadar*, İstanbul, 1946 adlı büyük eserinin V. kitabında, Osmanlı tarihinin ilk devrine ait bütün meseleleri ve karakteristik cephelerini umumi Türk tarihi çerçevesi içinde mütalâa edip ortaya koymuştur. Osmanlı tarihi mütehassısı olmamakla beraber, müellifin umumi Türk tarihinin gelmiş geçmiş en büyük otoritesi olması, ele aldığı bahislerin büyük vukufla yazılmasını sağlamıştır.

Mehmed Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmâni yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye* adlı 4 büyük ciltlik emsalsiz eseri (İstanbul, 1308-17 = 1891-99), ilk Osmanlı devri için zayıf olmakla beraber, korkunç çalışma mahsûlü bir Osmanlı biyografi ansiklopedisidir. Ayrıca bk. Âlî Bey, *Sicill-i Osmâni Hâşiyeleri*, Ist. Ün. Küt., no. 92(496) = 94. 36. 59367.

Feraizî-zâde Mehmed Said Efendi, *Gül-şen-i Ma'ârif*, 2 cilt, İstanbul, 1525 = 1836; Mehmed Mazhar Fevzi, *Haber-i Sahih*, 5 cilt, Istanbul, 1290-93 = 1873-76; Ahmed Râsim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Târihi*, I (hepsi 4 cilt), Istanbul, 1328 = 1912(İ. Parmaksızoğlu, *Ah. Râsim'in Osmanlı Târihi'nden Seçmeler*, Istanbul, 1968); Ahmed Refik (Altınay), *Türkiye Tarihi*, Istanbul, 1342 = 1923; M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, Istanbul, 1923, zayıf umumi eserler olup devrimiz üzerinde hiçbir ehemmiyetleri yoktur.

T. Yılmaz Öztuna, *Dünya Tarihi*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1962, s. 93-116, ele aldığımız devrin popüler bir karakteristik hulâsasıdır.

Şu Avrupa eserleri, bu devir tarihi üzerindeki sayfaları ile, diğer birçok neşriyat arasından seçilmiş olmakla beraber, hiçbir orijinal çalışmayı ihtiva etmezler: Thomas Aquila Dale, *Campaigns of Osman Sultans, Chiefly in Western Asia from Bayezid Ildirim to the Death of Murad the Fourth, 1389-1640*, 2 cilt, Londra 1835 (Hammer'in serbes bir tercemesinden ibarettir); M.J.N. Jouannin ve Jules van Gaver, *Turquie*, Paris, 1848, *L'Univers, Histoire et Description de Tous les Peuples* külliyatından; Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks from the Begining of the Empire to the Present Time*, 2 cilt, Londra, 1854, New York, 1870. Londra, 1877, başka basımları da vardır, son yıllarda tekrar basılmıştır; F. W. Ebeling, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Leipzig, 1854; Philippe le Bas, *Asie Mineure, Depuis les Temps les Plus Anciens Jusqu'en 1402*, Paris, 1878; F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin 1883; William Miller, *Ottoman Empire and Its Sucsesors*, Cambridge, 4. tab'ı: 1936; Stanley Lane-Poole ve E. J. W. Gibb, *The Story of Turkey*, New York, 1888, *The Story of Nations* külliyatından; Moritz Brosh, *The Height of the Ottoman Power. Cambridge Modern History* serisinde, Cambridge, 1904; Sir Valentine Chirol, *The Turkish Empire from 1288 to 1922*, Londra, 1922, 2. tab'ı: 1923; Yorgiadi Arnaki, *İlk Osmanlılar* (Yunanca), Atina, 1947; Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk, A Battern of Alliances, 1350-1700*, Liverpool 1954. — L. Langer ve D. R. Blake, *Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background, American Historical Rewiew*, XXXVII, 1931, 468 v.dd., tenkidi tarih görüşü ile yazılmıştır.— Trandafir G. Djuvara, *Cent Projets de Partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris, 1914 alâka verici bir eserdir.— René Grousset, *L'Empire du Levant, Histoire de la Question d'Orient*, Paris, 2. tab'ı: 1949, vukufla yazılmış hulâsaları içine alır — Fernand Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie, l'Avénement de l'Europe*, Paris, 1939, 2. tab'ı: 1947: Türkçe trc. Hamdi Varoğlu, *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü Avrupa'nın Ikbâli*, İstanbul, 1941; çok kıymetli görüşleri ihtiva etmektedir.— Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâi Tarihi. I 1243-1453*, Ankara Üniversitesi nş., 1959 görüş bakımından değerlidir.— Ahmed Refik (Altınay), *Bizans Karşısında Türkler*, İstanbul, 1924 iyi bir hulâsadır.— Şu umumi askeri tarihleri de sayabiliriz: İhsan, *Askeri Târih*, İstanbul, 1341 = 1923; Necâti Sâlim Tacan, *Batı Türkler'nin (Osmanlılar) Teessüs ve İstilâ Devirleri'nde Harb Güdemi Usulleri*, İstanbul, 1936, Askeri Neşriyat'tan; Fevzi Kurtoğlu, *Türk Deniz Muhârebeleri*, İstanbul, 1932; Müşir Gazi Ahmed Muhtâr Paşa, *Muhârebât-ı Meşhûre-i Osmâniye Albomu*, İstanbul, 1332 = 1914; Rahmi Egemen ve Hayri Aytepe, *Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi*, III-I: *1299-1451*, Ankara, 1964. Genelkurmay, Harb Tarihi Dairesi nş.

Aşağıdaki eserler, sahalarında kıymetli tetkiklerdir: W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, Fransızca trc. F. Reynaud, 2 cilt, Leipzig, 1936; klâsik olan bu çok mühim eserin pek çok tab'ı ve tercemesi vardır; Türkçe trc. Ankara, T. T. K. (aslı Alınanca'dır).— Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra, 1938; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 cilt, Oxford, 1929; Şinâsi Altındağ, *Osmanlılar'ın İlk Devirleri'nde Türkler'in Kültür ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not*, Ankara Üniversitesi, *DTCFD*, II-4, V. 1944, 519-26; M. Münir Aktepe, *XIV. ve XV. Asırlar'da Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânı'na Dâir*, TM, X. Istanbul, 1953, 299-312; Halil İnalcık, *Ottoman*

Methods of Conquest, Studia Islamica, II, 1954, 103-29; aynı yazar, *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na. F. Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, 214-31; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devri'nde Türkiye'nin İktisâdi Vaziyeti Üzerinde Bir Tedkik Münâsebetiyle* (İngilizce hulâsa ile), T.T.K., *Belleten*, XV-60, Ankara, IX.1951, 629-90; Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devirleri'nin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, 279-386 (s. 59-65'te ayrıca Fransızca hulâsası vardır), harikulâde muvaffak olmuş, modern tarihçiliğin zaferlerinden olan bir tetkiktir, Osmanlı devletinin doğuşu üzerine geniş ölçüde aydınlık getirmiştir; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri, II. T.T. Kongresi Zabıtları (İstanbul, 1937)*, Istanbul, 1943, T.T.K. nş., 1.002-13; F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, 1944; P. Wittek, *Les Ghazis dans l'Histoire Ottomane, Byzantion*, XI, Brüksel, 1936; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlılar'da ilk Vezirler'e dâir Mütâlea, Belleten*, IV-9, 69 v.dd.; Hüseyin Hüsameddin (Yasar), *Koca Mehmed Paşa, TOEM*, Sene: VII, no. 37, 38, 43 v.dd., 117 v.dd., nisan-haziran 1332-1916; F. Taeschner ve P. Wittek, *Die Vezir Familie der Çandarlı-zâde (14-15. Jhdt.) und Ihre Denkmäler, Der Islam*, XVIII, Leipzig, 1929, 60-115; İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı, İslâm Ans.*, III, 356-7a; A.Y., *Çandarlı Vezir Âilesi*, T.T.K., 1974; Mehmet Kaplan, *Emir Sultan*, İstanbul Ün., Edebiyat Fak., tez, 1938/39.— H. İnalcık, *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na*. Sırpça trc. *Prilozi*, IV, Bosnasarayı, 1953, 23-54.

M.M. Alexandrescu-Dersca, *N. Iorga, Historien de l'Empire Ottoman, Balcania*, VI, 101-22; M.T. Gökbilgin, *Les Institutions Sociales et Culturelles de la Colonisation et Leur Action Spirituelle dans la Péninsule Balkanique: Les Zaviyes (Les Couvents) et Les Muallim-hane (Les Ecoles Primaires), XVe Congrès International de Sociologie*, 225-60.

2. AVRUPA TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Bu çağ Avrupa tarihi üzerinde aşağıda birkaç karakteristik eser gösterilmekle iktifa edilmiştir, bu eserlerde geniş bibliyografya bulmak mümkündür: *The Cambridge Mediaeval History*, 9 cilt, 1911-36; Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire Générale du IVe Siècle à Nos Jours*, 12 büyük cilt, Paris, 1893-1901 (sonradan başka basımları yapılmıştır) c. IV ve c. V. (bu eserin konumuz dışında kalan I. cildi Ali Reşad Bey'ce tercüme edilmiştir: Ist. 1334 = 1918).— Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 7 cilt, Paris, 1946-56 (c. II: 622-1648); Ch. Diehl, Oeconomus, Guillard, R. Grousset, *L'Europe Orientale de 1081 à 1453, Histoire du Moyen Age: IX-I.* Paris, 1945; Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe des Invasion au XVIe Siècle*, Paris, 5. tab'ı: 1936; H. Pirenne, Renaudet Augustin ve Edouard Perroy, *La Fin du Moyen Age, I: 1285-1453*, Paris, 1931; A. Hauser ve A. Renaudet, *Les Débuts de l'Age Moderne*, Paris, 1929.— Jacob Caro, *Geschichte der Polen*, 5 cilt (I. cilt: Richard Koeppell), Gotha, 1840-88 (c. II: 1300-1386, III: 1386-1430, IV: 1430-1455).— Charles Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1757-79, 2. tab'ı: 1829-33, 3. tab'ı: de Saint- Martin ve Brosset nş., 21 cilt, 1833-36 (ilim âleminde bu neşir

kullanılır), büyük klâsik Bizans tarihidir (Türkler'le alâkalı kısımları İ. H. Dânişmend tarafından terceme edilmişse de, yayınlanmamıştır); A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Fransızca trc. P. Brodin ve A. Bourguina, c. II, Paris, 1932 (İngilizce, İspanyolca ve daha pek çok basım ve tercemesi vardır; aslı Rusça'dır; Türkçe'ye yalnız I. cildi çevrilmiştir); bu eserde Bizans mehazları tafsilâtiyle gösterilmiştir; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires from 1052-1453*, Londra, 1854.— Lot, *Projets de Croisade sous Charles le Bel et sous Philippe de Valois*, Paris, 1859; De Boislisle, *Projet de Croisade du Premier Duc de Bourbon*, *Ann. Bull. de la Société d'Histoire de France*, Paris, 1872; De Mas-Latrie, *Commerce et Expéditions Militaires de la France et Venise au Moyen Âge*, Paris, 1882; C. Pagano, *Delle Imprese e del Dominio dei Genovesi nella Grecia*, Genova, 1846; Enrico Corne, *Le Guerre dei Veneti nell'Asia*, Viyana, 1856; Longnon, *Paris pendant la Domination Anglaise*, Paris, 1878; G. du Frensne de Beaucourt, *Histoire de Charles VII*, 6 c., Paris, 1880—91; Picot, *Histoire des Etats Généraux*, 2 c., Paris, 1889; Thomas Bazin, *Histoire de Charles VII et de Louis XI*, 4 c., Paris, 1855-9; Quicherat, *Procès de Condamnation et de Réhabilitation de Jeanne d'Arc*, 5 c., Paris, 1841-9; G. Heyd ve G. Müller, *Le Colonie Commerciali degli Italiani in Oriente nel Medio Evo*, Venedik, 1866.— A. Thomas Papadopoulos, *Genealogie der Palaiologen*, Münih, 1938, 2: Amsterdam, 1962; Conrad Chaprer, *Michel Paléologue, Restaurateur de l'Empire Byzantin(1261-1282)*, Paris, 1926; Deno John Geaena Ieplos, *Emperor Michael Palaeologue and the West, 1258-1282*, Boston, 1959; N. Iorga, *Byzance après Byzance, Continuation de l'Histoire de la Vie Byzantine*, Bükreş,son baskı: 1971.

3. BALKANLAR TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Aşağıda gösterilen eserlerde, Balkan tarihinin mevzuumuz olan devresi ve Türkler'le münasebet üzerinde bütün bibliyografya verilmiştir:

Umûmi eserler: N. Iorga, *Histoire des Etats Balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925; aynı yazar, *La Création Religieuse du Sud-Est Européen*, Paris, 1929; N. Forbes, A. J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Bogarth, *The Balkan, A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Londra, 1925. Krş. L. Savadjan, *Bibliographie Balkanique*, Paris, 1920-37.

Yugoslavya: C. Jireçek, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1918 (klâsik), Amsterdam, 1967, 2 c.; aynı yazar, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien*, 4 cilt, Viyana, 1912-19; aynı yazar, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wöhrend des Mittelalters*, Prag, 1897; Jireçek-Radonic, *Istoriya Srba*, I, Belgrad, 1952; Harold W. V. Temperley, *History of Serbia*, Londra, 1919; Stoyan Novakoviç, *Srbi i Turci XIV i XV. Veka*, Belgrad, 1893; Ivan Bozic, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV. Veka*, Belgrad, 1952; Braun, *Despoten Stefan Lazareviç*, Wiesbaden 1956.

Romanya: Iorga, *Istoria Românilor*, 10 cilt, Bükreş, 1936-39; aynı yazar, *Quelques Mots sur Relations entre les Roumains et le Peuple Turc*, Bükreş, 1914; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, 3 cilt, son tab'ı: Bükreş, 1935-37; R.F. Kaindl, *Karpathenländer*, 2 cilt, Gotha, 1907, I: *Galizien bis*

1772, II: *Ungarn, Walachei und Moldau bis 1774;* P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân (1386-1418)*, Bükreş, 1943; Guglielmo Ferrero, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1936: M. Kogolniceanu, *Hist. de la Valachie*, Berlin, 1837; V. A. Urechia, *A Istoria Romanilor*, 2 c., Bükreş, 1891.

Bulgaristan: Konstantin Jireçek, *Bulgar Tarihi* (— 1875)(klâsiktir), aslı Çekçe'dir: *Cesty po Bulgarska*, Prag, 1875, 2: 1888, Almanca trc. *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, Rusça trc. Odessa, 1878, Bulgarca trc. Zlatarsky vs., Sofya, 1929, Almanca yeni tab'ı: *Gechichte der Bulgaren des Fürstenthum Bulgarien*, Prag, 1891, Türkçe trc. Ankara, T.T.K. Küt.; Macarca trc. de var; Zlatarsky, *Istoria na Blgarskata Drjava prez Srédnité Vèkové (Ortaçağ'da Bulgar Devleti Tarihi)*, Sofya, 1927.

Yunanistan: Gustav Friedrich Herkberg, *Geschichte der Griechenland*, 4 cilt, Gotha, 1876-79, II: *1204-1470;* Finlay, *The History of Greece under Ottoman and Venetian Domination*, Londra, 1856; C. Sathas, *Turkokratumenè Hellas*, Atina, 1849; Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, Paris, 1932; K. D. Merdjos, *Maimeia Makedonikes Istorias*, 3 cilt, Selânik, 1947.

Arnavutluk: Spridion Gopcevic, *Geschichte von Montenegro und Albanien*, Gotha, 1914; Iorga, *Brève Histoire de l'Albanie et du Peuple Albanais*, Bükreş, 1919; K.A. Crezekit, *Historia e Shqipérisé*, Boston, 1921; *Historia e Letérsisé Shqipe*, 3 c., Tirana, 1959-61.

C. Jireçek, *Stephan Duşan, Archive für Slavischen Philologie*, XXII, 144 — 214; Ç. Mijatoviç, *Despot Gjuragj Brankoviç*, 2 c., Belgrad, 1882; A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, Stuttgart, 1925; J. Radoniç, *Zapadna Evropa i Balkanski Narodi Prema Turcima u Prvoj Polovini 15 Veka*, Belgrad, 1905; İvan Bojiç, *Dubrovnik i Turska XIV i XV Veku*, Belgrad, 1952, Sırb Akademisi nş.; E. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe Siècles*, 2 c., Paris, 1885; Engel, *Geschichte der Moldau und Walachei*, Halle, 1804; G. Tzenoff, *Geschichte der Bulgaren und der Anderen Südslaven von der Römischen Eroberung der Balkanhalbinsel bis zum Ende des Neuenten Jahrhunderts*, Berlin, 1935.

4. OSMANLILAR'IN MENŞEİ ve TEESSÜSÜ, ERTUĞRUL GAAZİ (1231 — 1281) ve OSMAN GAAZİ (1281 — 1324):

M. H. Yınanç, *Ertuğrul Gazi*, *İA*, IV, 328a-37b; M.Ş. Ülkütaşır, *Ertuğrul Gazi*, *Türk Kültürü*, no. 60, X. 1967, 44-7; Y. Ö., *Osmanlı Devleti Nasıl Kuruldu?*, *HTM*, 1971, no. 5, s. 11 v.dd.; A.Y., *Osman I*, *TA*, XXVI, 58a-61b. M. T. Gökbilgin, *Osman I.*, *İA*, IX, 1962, 431b-43b; M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman, Etudes Orientales: III*, Paris, 1935, 2. neşri: İstanbul, 1937-9. *Stamboul* gazetesinde tefrika, 3. neşri: Ankara, haftalık *Ankara* mecmuasında (Fransızca) tefrika, Rusça trc. Moskova, Sırpça trc. Nedim Filipoviç. Bosnasarayı, 1955, Türkçe trc. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, T.T.K. nş., Ankara, 1959, Ar. trc. *Kıyâmü'd-Dewleti'l-'Usmâniyye*, Kaahire, 1947; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri. Belleten*, VII-28, X.1944, 219-313 (çok zengin münderecat); P. Wittek, *The Rise of Ottoman Empire. Royal Asiatic Society Monographs: XXIII*,

Londra, 1938, ilâveli Türkçe trc. Fahriye Arık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Istanbul, 1947; A.Y., *Der Straumbuum der Osmanen, Der Islam*, XIV, 94-100(Osmanoğulları'nın şeceresi); F. Giese, *Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches, Zeitschrift für Semitistik*, 1924, no. 2, Türkçe trc. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi, TM*, I, 1925; M. Şükrü Akkaya, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1934; İ. H.Dânişmend, *Osmanoğulları'na İsnâd Edilen Sahte Milliyetler, Türklük*, İstanbul, 1939, no. 3, 5, 6, 7'de 69 sayfalık 4 makale; J. Kramers, *Wer was Osman? Acta Orientalia*, VI, 1927, 242-54; A. S. Erzi, *Osmanlı Devleti'nin Kurucusu'nun İsmi Meselesi, TM*, VII-VIII/I, 1942, 323 v.dd.; F. Sümer, *Kayı, İA*, VI, 459a-62b; aynı yazar, *Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?, Belleten*, XXIV-96, IX.1960, 567-94; F. Demirtaş(Fâruk Sümer), *Osmanlı Devri'nde Anadolu'da Kayılar, Belleten*, XII-47, VII.1948,576-615 (Fransızca hulâsa ile); Aynı Yazar, *Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, I, 1969, 30-147; Aynı Yazar, *Oğuzlar(Türkmenler), Târihleri, Boy Teşkilâtları, Destânları*, DTCF, Ankara 1967(iki defa daha basılmıştır).— F. Taeschner, *Beiträge zur Geschichte der Ahis in Anatolien auf Grand neuer Quellen (14.-15.Jhdt.), Islâmica*, IV, 1929, 1-47 (zengin bibliyografya); VI. Gordlevsky, *İz Zizni Tsekhov v Turtsii, K İstorii «Akhi», Zapiski Kolegii Vostokovedenov*, 1926-7, 235-48, hulâsaten Fransızca trc. Georges Vajda *REI*, 1934, 79-80. — P. Wittek, *Deux Chapitres de l'Histoire des Turcs de Roum (Les Traits Essentiels de la Période Seldjoucides en Asie Mineure et les Ghazis dans l'Histoire Ottomane), Byzantion*, XI, 1936, 85-319, aynı yazar, *Le Sultan de Rûm, Annuaire de l'Institut d'Histoire et de Philologie Orientale et Slave*, VI, Brüksel, 1938; Fr. von Kraelitz-Greifenhorst, *Die Verfassunsgesetze des Osmanischen Reiches*, Viyana, 1919; A. Wächter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im 14. Jahrhundert*, Leipzig, 1903; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi'nin İlk Devreleri'ne Âid Bâzı Yanlışlıkların Tashihi, Belleten*, XXI-81, I.1957, 173-88.

Mehmed Ali Şevki, *Osmanlı İmp.'nun Kuruluşu, TTEM*, Yeni Seri, I, 24/101, 30-51, V.1931; M. Zeki (Pâkalın), *Köse Mihal ve Mihal Gazi Aynı Adam Mıdır?. TTEM*, XV, 11/88, 327-35, IX.1341 = 1925; H. Hüsâmeddin (Yasar), *Molla Fenârî, TTEM*, XVI, 18/95, 368-83, XI.1926 ve XVII, 19/96, 48-58, VI.1928; H. N. Orkun, *Osmanlılar'ın Aslına Dair, Türklük*, no. 5, VIII. 1939, 345-57; Efdaleddin (Tekiner),*İstiklâl-i Osmâni Tarih ve Günü Hakkında Tedkıykaat, TOEM*, V-25, 36-48, IV.1330 = 1914; G. Schlumberger, *Les Expéditions des Almugavares ou Routiers Catalans en Orient de 1302 à 1311*, Paris, 1902, son tab'ı: 1924; Wittek, *The Rise of Ottoman Empire*, 3. tab'ı: 1963.

G. G. Arnakis, *Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire, Akhis, Bektashi Dervishes and Craftsmen, Journal of Near Eastern Studies*, XII/4, X.1953, 232-47; Abdülbâkî Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İlleri'nde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları, İk. Fak. Mecm.*, XI.1950, 3-354; İlhan Tarus, *Ahılar*, Ankara. 1947. Çalışma Bakanlığı nş.: M. F. Köprülü, *Oğuz Etnolojisi Hakkında Notlar, TM*, I, 1925; Claude Cahen, *Notes pour l'Hist. des Turcomans au XIIIe Siècle. JA*, CCXXXIX, 1951, 335-54.

5. ORHAN GAAZİ DEVRİ(1324 — 1362):

Y.Ö., *Orhan*, *TA*, XXV, 476b-82b; H. Hüsâmeddin, *Koca Mehmed Paşa*, *TOEM*, VII, 43 v.dd., 117 v.dd.

M.T. Gökbilgin, *Orhan*, *İA*, IX, 1962, 399b-408a; İ.H. Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi*, *Belleten*, VIII-34, 207-11; C. Baysun, *Nilüfer Hâtun*, *İA*, IX, 1962, 284a-b; İ. H. Uzunçarşılı, *Alâeddin Paşa*, *İA*, I, 282a-5a; Hüseyin Hüsâmeddin (Yasar), *Alâeddin Bey*, *TTEM*, XIV, 307 v.dd., 330 v.dd., XV, 128 v.dd. 200 v.dd. (mühim ve nâdide metinler); Mırmıroğlu, *Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi*, *Belleten*, XIII-50, 309 v.dd.— N. Iorga, *Latins et Grecs et l'Etablissement des Turcs en Europe*, *1342-1362*, *BZ*, XVI, 179-222; Ahmed Tevhîd (Ulusoy), *Rûmeli Fâtihi Şeh-zâde Süleymân'ın Mezârı*, *TOEM*, VIII, 106 v.dd.; Johannes Dräseke, *Der Übergang der Osmanen nach Europa im XIV. Jahrhundert*, 1913; M. Münir Aktepe, *Osmanlı Türkleri'nin Rumeli'ne Yerleşmeleri*, İst. Ün., Edebiyat Fak., *Tezler*, no. 1.647, 1949; aynı yazar, *Osmanlılar'ın Rumeli'nde İlk Fetihleri: Çimpe Kalesi*, *TD*, II, 1950.— V. Parisot, *Cantacuzène, Homme d'Etat et Historien*, Paris, 1845; H. İnalcık, *Edirne'nin Fethi* (1361), T.T.K., *Edirne*, Ankara, 1965, 137-59; S. Eyice, *Bizans Devrinde Edirne*, T. T. K., *Edirne*, Ankara, 1965, 39-76.— Yanko İskender Khoçi, *Şehzade Halil'in Sergüzeşti*, *TOEM*, I-7, 436-45, IV.1327 = 1911 (Kantakuzinos'tan naklen) ve I-4, 239-52, X.1326 = 1910 (Grigoras'tan naklen).

6. I. MURAD DEVRİ(1362 — 1389):

Y.Ö., *Murad I*, *TA*, XXIV, 415a-21a; Aynı Yazar, *Kosova I*, *TA*, XXII, 243b-4b.

İ. H. Uzunçarşılı, *Murad I.*, *İA*, VIII, 1960, 587a-98a; aynı yazar, *Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa*, *Belleten*, XXIII-91, VII.1959, 457-77; aynı yazar, *Murad Hudâvendigâr'ın Kızı ve Karamanoğlu Alâeddin Bey'in Zevcesi'nin Adı*, *Belleten*, XXI-81; Alexandre Burmov, *Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?* (Bulgarca), *İsvestiya na Blgarskoto İstoriçesko Drujestvo*, XXI, Sofya, 1945, 23-32, Türkçe trc. Hasan Eren, *Belleten*, XIII-49, I. 1949, 97-106; F. Taeschner, *War Murad I. Grossmeister oder Mitglied des Archibundes*, *Oriens*, VI-1, 1953, 23 — 31.— Babinger, *Eine Balkankarte aus dem Inde des XIV. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Balkanologie*, II, 1964, 1-5; G. Ostrogorskij, La *Prise de Serrès par les Turcs*, *Byzantion*, XXXV-1, 1965, 302-19; A. Waechter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien*, Leipzig, 1903(Bizans'ın Anadolu'daki son hâkimiyet yılları); Elizabeth A. Zachariadou, *The Conquest of Adrianople by the Turks*, *Studi Veneziani*, XII, 1972, 211-7; Freddy Thiriet, *Lega Antiturca tra Venezia, Geneva e Bisanzio nel 1363*, *Archivio Storico Italiana*, 1955, 321-34; Petro Nikov, *Tourskoto Zavlodévoné na Blgaria i Sâdbata na Poslednité Chichmanovtsi (Bulgaristan'ın Türkler Tarafından Fethi ve Son Şişmanlar'ın Akıbeti)*, Sofya, 1928; A. d'Avril, *La Bataille de Kossovo, Rhapsodie Serbe*, Paris, 1868; Ali Haydar, *Kosova Meydan Muhârebesi*, İstanbul, 1328 = 1910; Mükerrem, *Kosova, 1389*, İstanbul, 1931, Askeri Neşriyat'tan; Dragutin Kostic, *Miloş*

Kopiliç, Obiliç, Revue Internationale des Etudes Balkaniques, I-II, Belgrad, 1934-5, 232-54.— Irene Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Academia Romana, Bükreş, 1967.— Y. Yücel, *Osmanlı — Candar Münasebetleri (1361-92), Tarih Araştırmaları Dergisi*, I — 1. Ankara, 1963, 133 — 44; Dozon, *L'Epopée Serbe*, Paris, 1890; Stoyan Novakovitch, *Kossovo*, Belgrad, 1871, 1874, 1906, Zagreb, 1872 ve başka basımları; G. Şkrivaniç, *Vitna na Maritsi (Meriç Muharebesi), Voynoistorijskog Glasnika*, III, 1963, 71-94.— İstefan Cansezof, *Balkan Şibihceziresi'nden Türkler*, *TOEM*, III-17, 1.076-96, XII. 1328 = 1912; Hüseyin Dağtekin, *I. Murad Zamanında Osmanlı-Bizans Münâsebetlerine Genel bir Bakış*, *DTCFD*. XIX, 1961, 189-99; Semavi Eyice, *Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr ve Gazi Mestân Türbesi*, *TD*, XII, 71-82, 1963; Ekrem Üçyiğit, *Kara Timurtaş Bey*. Edebiyat Fak., târih tezi, no. 20, 1939: S. İsmâil Gürkan. *Sultan Murad Hudâvendigâr'ın Şehâdeti Hakkında*, İst. 1959.

M.T. Gökbilgin, *İki Bulgar Tarihçisinin İddiaları ile İlgili Mülâhazalar*, *TD*, XIV-19, 1964, 15-40.

N. Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et Etablissement des Turcs en Europe*, *Byzantinische Zeitschrift*, XV-I. Leipzig, 1916, 179-222 ve yeni nş. *Etudes Byzantines*, Bükreş, 1940, 277-328; A.-J. Loenertz, *Jean V Paléologue a Venise(1370-71). Revue des Etudes Byzantines*, XVI. 1958, 217-32.

7. YILDIRIM BÂYEZİD DEVRİ(1389 — 1402):

M. H. Yınanç, *Bâyezid I.*, *İA*, II, 369a-92a; İ.H. Uzunçarşılı, *Ali Paşa Çandarlı-zâde*, *İA*, I, 325a-6b.— J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe Siècle, Expédition du Maréchal Boucicaut*, 2 cilt, Paris, 1885-6 (II: Vesikalar); F. Kiss, *A Nikapoly Ülközet*, Peşte, 1855, 1896; A. Brauner, *Die Schlacht bei Nikopoli (1396)*, Breslau, 1876, 1882; G. Koehler, *Die Schlachten von Nicopolis und Warna*, Breslau, 1882; Necâti Sâlim (Tacan), *Nikbolu (1398)*, İstanbul, 1931, Askeri Neşriyat'tan; Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Londra, 1934, Türkçe trc. Es'ad Uras, *Niğbolu Haçlılar Seferi*, Ankara, 1956; Y.Ö., *Niğbolu Zaferi*, *HTM*, 1970, no. 5, s. 19 v.dd., 1971, no. 11, s. 13 v.dd., no. 12, s. 33 v.dd.; A. Y., *Niğbolu Meydan Muharebesi*, *TA*, XXV, 254b-8b; Max Silberschmidt, *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach Venezianischen Quellen*, Berlin, 1923, Türkçe trc. Cemal (Köprülü),... *Şark Meselesi*, T.E. nş., 1930; F. Dölger, *Johannes VII., Kaiser der Rhomaer, 1390-1418*, *BZ*, 1931, XXX, 21-36; John W. Barker; *Manuel II Palaeologus(1391-1425)*, Rutgers Un./New Jersey, 1969; Erich Trapp, *Manuel II Palaiologos*, Viyana, 1966; Francis Pall, *Partecipazione Veneziana alla Crociata Antiottomana Nicopoli(1396). Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, VII-1, 1969, 187-97; Barczay Oszka, *Nikapoly, Hudtört. Közl.*, VII, Peşte, 1894'te; A.A.Vasiliev, *Puteşestvie Vizantiyskogo Imperatora Manuila II Paleologa po Zapodnoy Evrope, Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeriya*, XXXIX, 1912, Petersburg, 41-78 ve 260-304; G. Schlumberger, *Un Empereur Byzance à Paris et à Londres. Byzance et les Croisades*, Paris, 1927, 87-147; M. Jugie, *Le Voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident(1399-1403). Ec-*

hos d'Orient, XV, 1912, 322-32; A. Decei, *L'Expédition de Mircea cel Bâtrân contre les Akıncı de Karinovası (1393)*, *Revue des Etudes Roumaines*, I, Paris, 1953; M. Braun, *Lebenschreibung des Despoten Stefan Lazarevic*, Wiesbaden, 1956.— Fatma Aliye, *Kosova Muzafferiyeti — Ankara Hezimeti*, İstanbul, 1332 = 1916; Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timour en Anatolie (1402)*, Bükreş, 1932, 2: 1977; Ömer Hâlis Bıyıklıoğlu Paşa, *Ankara Savaşı*, Istanbul, 1934, Askeri Neşriyat'tan; T. Yılmaz Öztuna, *1402 Ankara Muhârebesi*, Istanbul, 1946; A.Y., *Ankara Savaşı*, *HTM*, 1971, no. 12, s. 33 v.d.— Necib Âsım, *Yıldırım Bâyezid Hân'ın İntihârı*, *Edb. Fak. Mecm.*, II-1, 1922, 78-9; M.F. Köprülü, *Yıldırım Bâyezid'in Esâreti ve İntihârı*, *Belleten*, I, 1937, 591-603; N. Martinovitch, *Le Cage du Sultan Bayazit*, *JA*, CCXII-1, 135-7, VII-IX, 1927.— E. Gling, *Die Schlacht bei Nicopolis in 1396*, Berlin, 1906; G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die Werdente Weltmacht der Osmanen, 1392 — 1437*, Gotha, 1902; Terrier de Loray, *Jean de Vienne, Amiral de France*, Paris, 1878.

H. Kiss, *A Nicapolye Ülközet*, Peşte, 1896; Melzig, *Ankara Meydan Muharebesi*, Cemil Ziya Şanbay trc., İst. 1941; A. Decei, *A Participat Mircea cel Batrân la Lupta dela Ankara?*, *Revisti Istorica Româna*, VII, Bükreş, 1937; Aynı Yazar, *Etablissement de Avtav de la Horde d'Or dans l'Empire Ottoman au Temps de Yıldırım Bayezid*, *Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, İst. 1955, 77-92; Samuel Clarke, *The Life of Tamerlan the Great... Bajazet the Great Turk*, Londra, 1653; Sieur de Sainctyon, İngilizce trc. M. d'Assigny, *The History of Tamerlane*, Londra, 1679.

8. FETRET DEVRİ(1402-1413) ve ÇELEBİ SULTAN MEHMED(1413-1421):

Y. Ö., *Mehmed I*, *TA*, XXIII, 384b-90a;

İ. H. Uzunçarşılı, *Mehmed I.*, *İA*, VII, 1957, 496a-506b; aynı yazar, *Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Hatun*, *Belleten*, XXI-82, IV.1957, 253-60; M.C.Ş. Tekindağ, *Mûsâ Çelebi*, *İA*, VII, 661b-6a; aynı yazar, *Mustafa Çelebi*, *İA*, VIII, 687a-9b; F. Babinger, *Schejch Bedr ed-Din, der Sohn des Richtern von Simâvs...*, *Der Islam*, XI, 1921, 1-106; Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya), *Simavna-Kadısı-Oğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1340 = 1924; Camillo Manfani, *La Battaglia di Gallipoli e la Politica Veneto-Turca, 1381-1420*, *Ateneo Veneto*, XXV-2, no. 1-2, Venedik, 1902; T. Y. Öztuna, *Ankara Muhârebesi*'nde ikinci derecede eserler gösterilmiştir.— P. Datte, *Spedizione in Oriente di Amedeo VI Conte di Savoia*, Torino, 1826.— İ.H. Uzunçarşılı, *Hacı İvaz Paşa*, *TD*, XIV, 1959, 25-58.

9. II. MURAD DEVRİ(1421-1451):

Y. Ö., *Murad II*, *TA*, XXIV, 421a-4b; Aynı Yazar, *Kosova II*, *TA*, XXII, 244b-5a; M. Sertoğlu, *II. Murâd'ın Vasıyyet-nâmesi*(Başb. *Arş. 162/14)*, *VD*, VIII, 1969, 67-9.

H. İnalcık, *Murad II.*, *İA*, VIII, 1960, 598b-615a.— Iorga, *Sur les Deux Prétendants Mustafa*, *RSEE*, X, 12 v.dd.— P. Wittek, *De la Défaite d'Anka-*

ra à la Prise de Constantinople, Un Demi Siècle d'Histoire Ottomane, REI, 1938, no. 1, Türkçe trc. H. İnalcık, *Ankara Bozgunu'ndan İstanbul'un Zaptı'na, Belleten,* VII-27, VII.1947, 557-89; aynı yazar, *Ein Brief des Kaisers Johannes VIII. anden Osmanische Wesir Sarığa Pasha von Jahre 1432, Byzantion,* XXI, 1951, 327-30.— Mehmed Cemil, *Çandarlı Halil Paşa...,* İstanbul, 1933 (aslında M. H. Yınanç tarafından yazılmış risale); Hüseyin Metin, *Çandarlı Halil Paşa, Hayâtı, Sadâreti, Habsi ve Katli,* Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 696, 1941-2.— Varna muhârebesi ve ona takaddüm eden hâdiseler, zengin neşriyata maliktir: H. İnalcık, *Fâtih Devri,* T.T.K. nş., Ankara, 1954; N. Iorga, *Notices et Extraits pour Servir à Histoire des Croisades au XVe Siècle,* 6 cilt, Bükreş, 1899-1915; aynı yazar, *La Campagne des Croisés sur le Danube,* Paris, 1927; Fraknoi Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellog Koron(1440-1526),* Szilagyi Sandor, *A Magyar Nemzet Törtenete,* IV, Budapeşte, 1896; Charles Louis Chassin, *Jean de Hunyade,* Paris, 1859; H. Zeissberg, *Analekten zur Geschichte des XV. Jahrhunderts. II. Erinnerungen an die Schlacht bei Warna, Zeitschrift für die Österreichischen* XXII, Viyana, 1871, 81-114; K. Vaşsary, *Der Eidbruch Wladislaws II. und die Schlacht von Varna,* Raab, 1884; Huber, *Die Kriege Zwischen Ungarn und die Türken(1440-1444), Archiv für Österreichischen Geschichte,* LXVIII, Viyana, 1886, 159-207; J. Beleyer, *Einige Bemerkungen über den Szegediner Friedesschluss und Schlacht bei Varna, 1444, Mitteilungen des Inst. für Österreich. Geschichts Forschung,* XXV, 1904, 130 v.dd.; G.Dimitrov, *1444 Varna Muharebesi* (Bulgarca), Varna, 1908; David Angyal, *Le Traité de Paix de Szeged avec les Turcs(1444), Revue de Hongrie,* 1911, 233-68, 374-92; Székely, *Yunyadi Janos elsö Hadjaratai(1441-1444), Hudtörténetelmi Közlemények,* XX-XXII, Budapeşte, 1919-21, 1-64; Jan Dabrowsky, *Wladyslaw Jagiellonczyk na Wegrzech(1440-1444),* Varşova, 1922; aynı yazar, *La Pologne et l'Expédition de Varna, Revue d'Etudes Slaves,* X, 1930, 37-75; aynı yazar, *L'Année 1444, Bulletin Inter. de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe d'Histoire et de Philosophie,* Krakovi, 1952, 1 v.dd.; I.Minea, *Politica Orientala a Imparatu Lui Sigismund,* Bükreş, 1919; W. Konopczynsky, *Polska a Turcja,* Varşova, 1936; S. Andreeşçu, *La Participation de la Valachie à la Bataile de Kosovo(1448), Revue des Etudes Sud-Est Européennes,* VI-I, 1968, 85-92; Lajos Fekete, *Das Fethname über die Sclacht bei Varna, Byzantinoslavica,* 1953; *Varna 1444, Recueil de Recherches et de Documents dédié au 525e Anniversaire de la Bataille de Varna,* Sofya, 1969; N. Iorga, *Campagne Turque de Jean Hunyadi en 1448, Revue d'Historique du Sudest Européen,* 1926, 13-27; Domenico Caccamo, *Eugenio IV e la Crociata di Varna, Archivio della Societa Romana,* LXXIX, 1-4, Roma, 1956, 35-87; Necati Sâlim(Tacan), *Türk Ordusu'nun Eski Sefeferi'nden bir İmhâ Muhârebesi, Varna, 1444,* Istanbul, 1931, Askeri Neşriyat'tan; A. Nadejde, *Batalia dela Varna, 1444,* Yaş, 1933; O. Halecki, *La Croisade de Varna, Bulletin of the Inter. Comm. of Historical Sciences,* no. 45, XI. 1938, 485-95; aynı yazar, *The Crusade of Varna, A Discussion of Controversial Problems,* New York, 1943; Fr. Pall, *Autour de la Croisade de Varna: La Question de la Paix de Szeged et de sa Rupture(1444),* Bükreş, 1941, *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine,* XXII-2, 144-58'den ayrı basım; aynı yazar, *Un Moment Décisif de l'Histoire du Sud-Est Européen: La Croisade de Varna(1444), Balcania, Revue de l'Institut d'Etudes et Recherches Balkaniques,* VII-1, Bükreş, 1944, 102-20; F. Babinger, *Von*

Amurath zu Amurath, Vor-und Nachspiel der Schlacht bei Varna(1444), Oriens, III, 1950, 229-50 (krş. IV, 1951, 80); A. Prochaska, *Varna Hezimeti Hakkında Tenkıdi Notlar*(Lehce), *Rozprawy Wydzialu Historyczno-Filozoficznego*, XXXIX, 1-60; Lajos Elekes, *Hunyadi*, Budapeşte, 1952; Elemer Malyusz, *A Magyar nendi allam Hunyadi Karaban*, Budapeşte, 1958.

İskender Bey ve Arnavutluk Meselesi: E.Cerone, *La Politica Orientale di Alfonso di Aragona, Archivo Storico par le Provin. Napoletane*, XXVII-XXVIII. Napoli, 1902-3; Constantino Marinesco, *Alphonse V., Roi d'Aragon et de Naples et de l'Albanie de Scanderbeg*, Paris, 1923; Fr. Ball, *Les Relations entre la Hongrie et Scanderbeg, RHSEE*, X, 1933, 119-41; A. Gègaj, *L' Albanie et l'Invasion Turque au XVe Siècle*, Paris, 1937; İ. H. Uzunçarşılı, *İskender Bey'e âid bir Vesika, Türk Târih Kongresi*, VI, 1961, 359-62; Francis Pall, *Lotta Antiottomana del 1442-1443, Condotta da Giovanni di Hunedoara, Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, III, 3-4, 1965, 433-63; H. İnalcık, *Timariotes Chrétiens en Albanie au XVe Siècle, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, IV, Viyana, 1952; aynı yazar, *Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyeti'nin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyânı'nın Menşei. Fâtih ve Istanbul* mecmuası, I-2, 153-91; O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome*, Varşova, 1925, 305-26; Kristo Frasheri, *Georges Kastriote (Skander-beg)*, Tirana, 1962; Fan S. Noli, *Historia e Skenderbeut*, Tirana, 1962, Université de Tirana, Institut d'Histoire et de Linguistique, *Georges Kastriote (Skanderbeg) et la Guerre Albano-Turque*, Tirana, 1967; Babinger, *Dâvûd Çelebi, Ein Osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts, Südost-Forschungen*, XVI, 1957, 297-311. R. P. Duponcet, *Histoire de Scanderbeg*, Paris, 1709; Piemmi, *Istoria di Giorgio Castriota*, Brescia, 1742; Baganel, *Histoire de Scanderbeg*, Paris, 1855; J-E. Pisko, *Skanderbeg*, Viyana, 1894; Piskopos Peshkep Theofan, *Historia e Skenderbeut*, Boston, 1921; Georges T. Petrovitch, *Scander-beg, Essai de Bibliographie Raisonée*, Paris, 1881.— F. Babinger ve F. Dölger, *Ein Auslandbrief des Kaisers Johannes VIII. vom Jahre 1447, BZ*, XLV, 1952, 20-28; Necâti Sâlim(Tacan), *İkinci Kosova(1448)*, Istanbul, 1932, Askeri Neşriyat.— Berger de Xivrey, *La Vie et les Ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue, Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, XIX, Paris, 1853; T. Gökbilgin, *II. Murad Devrinde Osmanlı-Macar Mücadeleleri Esnasında Edirne*, T. T. K.,*Edirne*, Ankara, 1965, 119-35; Gustave Schlumberger, *Un Empereur de Byzance à Londres et à Paris, Byzance et Croisades, Papes Médiévales*, Paris, 1927, 87 — 174'de yeniden basılmıştır; A. Darag, *L'Egypte sous le Règne de Barsbay*, 1422 — 1438, Şam, 1961; E. Lenormant, *Turcs et Monténégrins*, Paris, 1866; Jacques de Lavardin, *Histoire de Georges Castriot surnommé Scanderbeg*, La Rochelle, 1572, Paris, 1621; Barlesio, *De Vita, Moribus ac Rebus Gestis Adverus Turcas Gestis Georgii Castrioti*, Strasburg, 1537, diğer tab'ı: Marinus Barletius Scodrensis, *Historia de Vita et Gestis Scanderbegi Epirotorum Principis*, Roma, târihsiz, İt. trc. Pietro Roca, Venedik, 1560, İsp. trc. Francesco de Andrade, Lizbon, 1567.

10. ISTANBUL'UN FETHİ(1453):

H. İnalcık, *Mehmed II., İA*, VII, 1957, 506b-35b; T.Y. Öztuna, *Mehmed II., Hayat Ans.*, Istanbul, 1962, IV, 2.257b-60c; aynı yazar, *Resimli Bilgi*, I, 147-9, Istanbul, 1964(halk için); F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und*

Seine Zeit, Münih, 1953, bu eserin Fransızca(Paris, 1954), İtalyanca(Torino, 1956), Sırpça, İngilizce(R.Manleim, 1965, 2: 1977), İspanyolca, İsveççe tercemeleri vardır, bu büyük cildin kaynaklarını gösterecek II. cildi, çıkmamış ve bu sûretle eser ilmi bakımdan tamâmen sakat kalmıştır; esâsen tek taraflı görüşle yazıldığı için değerinden kaybetmiştir; bu kitâbın etraflı tenkıydını yapan makalemiz, 1954'te Edebiyat Fakültesi ilgilileri tarafından «Babinger gibi büyük bir müsteşrıkı incitmek istemeyiz!» gerekçesi ile yayınlanmamıştır.— Aynı yazar, *Mehmed II. des Eroberers. Mutter, Legende und Wirklichkeit, Münchner Beiträge zur Slavenkunde Festgabe für Paul Diels*, 3-12; aynı yazar, *Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun(1449), Der Islam*, XXIX, 1949, 217-35; aynı yazar, *Mehmed's II. des Eroberers, Geburstag, Oriens*, II 1949, 1-5.— Salâhaddin Tansel, *Osmanlı Kaynakları'na Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, T.T.K. nş., Ankara, 1953; İ.H. Dânişmend, *Fâtih'in Hayâtı ve Fetih Takvimi*, 2 cüz', İstanbul Enstitüsü nş., 1953-55; İ. H. Ertaylan, *Fâtih ve Fütûhâtı, I: Bizans ve Karadeniz*, Istanbul, 1953; Muhammed Mustafâ Safwet, Arapça'dan Türkçe'ye trc. İsmail Ezherli, *Fâtih Sultan Mehmed*, Ankara, 1953; B.S. Baykal, *Fâtih Sultan Mehmed'in Muhiti ve Şahsiyeti, DTCFD*, XIV-3-4, XII.1956, 69-84; N. S. Banarlı, *Fâtih'in Zafer Sırları, İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, V, 1-32, 1959.— Fâtih üzerindeki esas bibliyografya, gelecek bibliyografyada verilecektir. Aşağıda yalnız İstanbul Fethi'ne ait seçilmiş bibliyografya verilmiştir:

C. Marinesco, *Note sur Quelques Ambassadeurs Byzantins en Occident à la Veille de la Chute de Constantinople sous les Turcs, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, XXII, 1951-2, 419-28; H. İnalcık, *Istanbul Fethi'nin Yakın Sebebleri, DTCFD*, XII.1953, 345-54; Iorga, *Byzance après Byzance*, Bükreş, 1935; F. Babinger, *Mehmed II. der Eroberer und Italien, Byzantion*, XXI-1, 1951, 136-47, İtalyanca trc. *Maometto II. il Conquistadore e l'Italia, Rivista Storica Italiana*, LXIII-4, 1951, 469-505, Türkçe trc. B. S. Baykal, *Fâtih Sultan Mehmed ve İtalya, Belleten*, XVII-65, I.1953, 41-82.— Fr. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi*, Académie Roumaine, *Bulletin de la Section Hist.*, XX, Bükreş, 1938, 10-20; Emil Jacobs, *Büchergeschenke für Sultan Mehmed II., Festschrift für George Lleyh*, Leipzig, 1937, 20-26; Babinger, *Mehemmed II. der Eroberer, Seine Beziehungen Renaissance und Seine Büchersammlung, Oriens*, II, 1949, 6-30; aynı yazar, *Cyriacus von Ancona und Mehemmed II. der Eroberer und Italien, Byzantion*, XXI-1, 1951.

P. G. Pogodin, *1453 Senesinde Bizans'ın Türkler Tarafından Muhasara ve Zaptı Hakkındaki Kaynakların Hulâsası(Rusça), Jur. Min. Nar. Drovs.*, Petersburg, 1889, 117-258.— B. Darkot, A. Decel, C. Baysun, İ. Kafesoğlu, M. T. Gökbilgin ve M. C. Ş. Tekindağ, *Istanbul, İA*, V-II, 1.135a-214a, 1959; Alfons Maria Schneider, *Konstantinopel*, Malnz, 1956; aynı yazar, *Strassen und Quartiere Konstantinopels, Mitteilungen des Deutschen Archaelogischen Institus*, I, 1950, 68-79; Gustave Schlumberger, *Les Iles des Princes*, Paris, 1884, 2. tab'ı: 1925, Türkçe trc. N. Yüngül, Istanbul, 1937.— Saull, *Delle Colonie dei Genovesi in Galata*, Torino, 1831; Roberto Cessi, *La Caduta di Constantinopoli nel 1453, Atti de Reale Istituto Veneto*, XCVII-2, Venedik, 1938, 551-75; Camillo Manfroni, *Le Relazioni fra Genova, l'Impero Bizantino e i Turchi*, Genova, 1898; A. D. Mordtmann, *Belagerung und Ero-*

berung Constantinopels durch die Türken in Jahre 1453 nach Originalquellen Bearbeitet, Stuttgart, 1858; J. N. Krause, *Die Eroberungen von Konstantinopel im XIII-en und XV-en Jahrhunderte nach Byzantinischen, Frankischen, Türkischen Quellen und Berichten*, Halle, 1870; G. Jäschke, *Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 und ihre Bedeutung für Geschichte und Gegenwart, Die Welt als Geschichte*, IV, 1953, 210-20; Vezir Dâmâd Mehmed Şerîf Paşa(Çavdaroğlu), *Fâtih Sultan Mehmed Hân-ı Sâni ve Istanbul'un Fethi*, Istanbul, 1953; G. Thomas Zora, *Istanbul'un Zaptı ve Fâtih II. Mehmed'in Hükümdarlığı*(Grekçe), Atina, 1952(son derece tek taraflı görüş); Atina Üniversitesi, *Le 500e Anniversaire de la Prise de Constantinople*, Atina, 1953; A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahr., Nachr. der Acad. der Wiss. in Göttingen*, 1959; S. Runciman, *The Fall of Constantinople*. Londra, 1955; 2: Cambridge, 1965; Fr. trc. *La Chute de Constantinople, 1453*, Paris, 1968; İt. trc. Marisa Luisa de Luigi Rotondi, *La Caduta di Costantinopoli*, Milano, 1968.

Y. Ö., *Bizans'ın son Günleri, HTM*, 1972, no: 10, s. 34 v.dd., no. 11, s. 34 v.dd.; A. Y., *Istanbul'un Fethi, HTM*, 1973, no. 3, s. 8 v.dd., no. 4, s. 38 v. dd.; H. İnalcık, *The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City, Dumbarton Oaks Papers*, no. 23-24, 1969-70, 229-50.

Mehmed Selim Efendi(Ölümü: 1726), *Târih-i Feth-i Istanbul*(krş. Babinger, *GOW*, 258); Stasieulévitch, *Osada i Vzyatiye Vizenci Turkomi*(= *Istanbul'un Türk Tarafından Muhasara ve Zaptı). Mémoires de l'Académie des Sciences de Saint Pétersbourg*, 1854; İmâm-zâde Mehmed Es'ad(Ölümü: 1859/60), *Feth-i Konstantiniyye*, Istanbul, 1285 = 1868; B. Vast, *Le Siège et la Prise de Constantinople par les Turcs, Revue Historique*, XIII, Paris, 1880, 1-40; E. A. Vlasto, *Les Derniers Jours de Constantinople(1453)*, Paris, 1883; L. Fincati, *La Presa di Constantinopoli, Rivista Maritima*, Roma, 1886; A. G. Paspatis, *Poliorkia Kai Halôsis tês Konstantinopolis hypo ton Othomanon en etei 1453*, Atina, 1890; Müşir Gazi Ahmed Muhtâr Paşa, *Feth-i Celîl-i Kostantiniye*, Istanbul, 1316 = 1898, II. cildi gayrimatbû olup Ist. Ün. Küt.'ndedir, Sırpça trc. Alexa Y. Popovitch, Bosnasarayı; Sir Edwin Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903; A.A. Bernardakis, *La Prise de Constantinople, 1453*, Atina, 1907; G. Schlumberger, *Le Siège, La Prise et le Sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914(daha pek çok tab'ı vardır), Türkçe trc. M. Nihâd, *İstanbul'un Muhâsarası ve Zaptı*, Istanbul, 1330 = 1912(çok düşmanca görüşle yazılmıştır); Feridun Dirimtekin, *Istanbul'un Fethi*, Istanbul, 1949.

Schneider, *Die Artilerie des Mittelalters*, Berlin, 1910; P. A. Dethier, *Matériaux pour l'Histoire de l'Artilerie en Générale et de l'Ottomane en Particulier*, Istanbul, 1865; Tahsin Esencan, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları*, Ankara, 1946; O. Piper, *Burgenkunde*, Münih, 3: 1972(kale târihi); S. Toy, *The History of Fortification*, Londra, 1934; H. Högg, *Türkerburgen in Bosphorus und Hellespont, Ein Bild Frühosmarischer Wehrbanes bis nun Ausgarg des 15. Jahrhurderts*, Dresden, 1932; Hüseyin Dağtekin, *Istanbul'un Fethi'nde Kullanılan Yürür-Kuleler, DTCFD*, IX-1-2, VI.1951, 153-63.

Michaud, *Histoire des Croisades*, III, 1853; C. Sathas, *Istanbul'un Fethi* (Yunanca), Atina, 1869; Kampouroglou, *Istanbul'un Fethi*(Yunanca), Atina, 1889; John Mason Neale, *The Fall of Constantinople*, Londra, 1926; Cedomilj Mijatovic, *Constantine, the Last Emperor of the Greeks or the Conquest of Constantinople by the Turks*, Londra, 1892; Camillo Manfroni, *Storia della Marina Italiana del Trattato di Ninfeo alla Caduta di Constantinopoli, 1261 — 1453*, 2 c., Livorno, 1902; Aynı Yazar, *Le Relazioni fra Genova, L'Impero Bizantino e i Turchi, Atti della Societa Ligure di Storia Patria*, XXVIII, Genova, 1898, 575 — 858; E. D. d'Alessia, *Traité entre les Génois de Galata et Mehmet II, Echos d'Orient*, 1940, XXXIX, 161 — 75; Iorga, *Le Privilège de Mohammet II. pour la Ville de Péra, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914, 11 — 32.

11. ANADOLU BEYLİKLERİ:

Jocob Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih, 1828, Türkçe trc. Cevad Eren, Ankara, T.T.K. Küt., yazma no. 40/86; G. Finlay, *History of Greece and Empire of Trebizond*, Londra, 1851; William Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, Londra, 1926; aynı yazar, *The Latins in the Levant*, Londra, 1908, Grekçe trc. S. P. Lambros, 2 cilt, Atina, 1909-10.

W. Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypte from 1260 to 1517*, Londra, 1896, Arapça trc. M. Âbidin ve S. Hasan, Kahire, 1924.— Mirza Bala, *Kadı Bürhâneddin*, *İA*, VI, 46a-8b.

O. Turan, *Selçuklular zamânında Türkiye, Siyâsi Târih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye(1071-1318)*, Istanbul, 1971.

Ârifî Bey, *Mar'aş ve Elbistan'da Dulkadıroğulları*, *TOEM*, V-30, 358-77, VI-31, 419-31, VI-32, 509-12, VI-33, 535-52, VI-34, 623-9, VI-35, 692-7, VI-36, 767-8, VII-38, 89-96, II. 1330 = 1914-VI. 1332 = 1916; H. Ostrogorsky, *La Féodalité Byzantine*, Fransızca trc. H. Grégoire ve P. Lemerle, Brüksel, 1954; D. Jacoby, *Venezian Diplomatic Protection to Jews in Constantinople in the 14th and 15th Centuries, Zion*, XXVII, 1-2, 1962, 24-35; William Miller, *The Latins in the Levant, A History of Frankish Greece(1202-1566)*, Londra, 1908; A. Tevhid(Ulusoy), *Kadı Burhâneddin*, *TOEM*, V-VI, 26-32'-deki tefrika, 57 s. tutan 7 makale, 1330-31 = 1914-5; Miralay Ali, *Candaroğlu Hükûmeti*, *TTEM*, XIV, 1/78, 1-24, XII.1340 = 1924; Aynı Yazar, *Teke Emâreti*, *TTEM*, XIV, 2/79, 77-84, III.1340 = 1924; Ahmed Tevhid(Ulusoy), *Kastamoni ve Sinop'ta İsfendiyâroğulları yahut Kızıl-Ahmedliler*, *TOEM*, I-6, II.1326 = 1910, 383-92; Mehmed Ârif, *Hamidoğulları*, *TOEM*, III-15, VIII.1328 = 1912, 938-48.

Mehmed Nüzhet, *Ramazânoğulları*, *TOEM*, I, 167 v.dd.; Ali Emiri Ef., *Hısn-Keyfâ Eyyûbî Hükûmeti*, *TOEM*, V-26, VI.1330 = 1914; 65-83 ve V-28, X.1330 = 1914, 223-33; Miralay Ali Bey, *Eşrefoğulları Hakkında*, *TOEM*, V-28, X.1330 = 1914, 25-6; Aynı Yazar, *İnançoğulları*, *TTEM*, XV, 10/87, VII.1341 = 1925, 255-64; Kadri Hâfız, *Menteşe Emâreti'ne ait Âsâr-ı Kadime*, *TOEM*, V, IV. 1330 = 1914, 57-60; H. Edhem(Eldem), *Sivas Sultânı Ka-*

dı Burhâneddin Nâmına Kayseri'de bir Kitâbe, TOEM, III-16, X.1328 = 1912, 1.017-23; H. Hüsâmeddin(Yasar), *Sultan Altunbaş, TTEM*, XV, 11/88, IX. 1341 = 1915, 302-26; A. Tevhid(Ulusoy), *Ankara'da Ahiler Hükûmeti, TOEM*, IV-19, IV.1329 = 1913, 1.200-4; Aynı Yazar, *Beni-Ertena, TOEM*, V-25, IV. 1330 = 1914, 13-22; Aynı Yazar, *Rûm Selçuki Devleti'nin İnkırâzı ile Teşekkül Eden Tavâif-i Mülûk, TOEM*, I-1, IV. 1326 = 1910, 35-40; Aynı Yazar, *Sinop'ta Pervâne-Zâdeler, TOEM*, I-4, X.1326 = 1910, 253-7; Aynı Yazar, *Sinop'ta Gazi Çelebi, TOEM*, I-5, XI.1326 = 1910, 317-9 ve II-7, IV.1327 = 1911, 422-4; Aynı Yazar, *Kastamoni'de Hüsâmeddin Çoban Âilesi, TOEM*, I-5, XI.1326 = 1910, 314-21; Aynı Yazar, *Kara-Hisâr-ı Sâhib'de Sâhib-Atâ-Oğulları, TOEM*, II-9, VIII. 1327 = 1911, 563-8 ve *TTEM*, XV, 11/88, X. 1341 = 1925, 357-60; Aynı Yazar, *Saruhan ve Aydın Oğulları, TOEM*, II-10, X.1327 = 1911, 615-26; Aynı Yazar, *Menteşeoğulları, TOEM*, II-12, II.1327 = 1911, 761-8; Aynı Yazar, *Denizli(Lâdik) Emâreti, TOEM*, III-13, IV.1328 = 1912, 809-13.

M. C. Ş. Tekindağ, *Şemsüddin Mehmed Bey Devri'nde Karamanlılar, TD*, XIV-19, 1964, 81-98; M. Ferid, *Sâhib-Atâ ve Oğulları*, Ist. 1934.

M. M. Alexandrescu-Dersca, *L'Expédition d'Umur Beg d'Aydın aux Bouches du Danube(1337 ou 1338), Studia et Acta Orientalia*, II, Bükreş, 1960, 3-24.

Claude Cahen, *Sur les Traces des Premiers Akhis, Köprülü Armağanı*, 81-92; Yusuf Akyurt, *Beyşehir Eşrefoğlu Câmii, TTAED*, IV, 1944, 104-12; Faruk Sümer, *Çukurova Tarihine dair Araştırmalar, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, I-1, Ankara, 1963, 1-98.

M. F. Köprülü, *Anadolu Beylikleri Târihi'ne Dâir Notlar, TM*, II, 1928, 14-32; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, T.T.K. nş., Ankara, 1937; aynı yazar, *XIV ve XV. Asırlarda Anadolu Beylikleri'nde Toprak ve Halk İdaresi, II. T.T.K. Zabıtları(İstanbul, 1937)*, Istanbul, 1943, 499-506; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spritural Culture and History(1071-1330)*, İng. trc. J. Jones-Williams, New York, 1968.— J. H. Mordtmann, *Überf das Türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien, Sitzungsberichte der K. Preussichen Akademie des Wiss., Phil.— Hist. Klasse*, Berlin, 1911; Nuriye Akman, *Karasıoğulları ve Balıkesir*, Ist. Ün., Edebiyat Fak., tez no. 1.474, 1946-7; İ. H. Uzunçarşılı, *Karasi-Oğulları, İA*, V.I, 331b-5a.— Mehmed Ârif, *Hamidoğulları, TOEM*, III, 938-48; Bahriye Üçok, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara Ün., *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, IV-1-2, 1955, 73-80; İ. H. Uzunçarşılı, *Hamid-Oğulları, İA*, V-1, 189b-92a; Miralay Ali, *Teke Emâreti, TOEM*, XIV, no. 2/79, 77-84.— Ahmed Tevhid(Ulusoy), *Kastamoni ve Sinop'ta İsfendiyâroğulları yâhûd Kızılahmedliler, TOEM*, I, no. 6; Miralay Ali, *Cândâroğlu Hükûmeti, TOEM*, no. I/78; J. H. Mordtmann, *İsfendiyâr-Oğulları, İA*, V-II, 1.072b-4b.— Ahmed Tevhid(Ulusoy), *Kütahya'da Germiyan Beyleri, TOEM*, II-8, 505-13, 1.VI. 1327 = 1911; İ. H. Uzunçarşılı, *Germiyan-Oğulları, İA*, IV, 767a-70a.— Hikmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, DTCFD*, VI-1, II.1947, 91-108(İngilizce trc. ile); aynı yazar, *Aydınoğulları Tarihi*, Ankara Ün. nş., İstanbul, 1946, 2: 1968(mükemmel).— P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Istanbul, 1934, Türkçe trc. Orhan Şaik Gökyay, T.T.K. nş., Ankara, 1944(mükemmel); İ.H. Uzunçarşılı, *Menteşe-Oğulları, İA*, VII, 724a-31a.— M.C.Ş. Tekindağ, *Karaman Beyliği*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., târih doktora tezi, 1947, no. 551; aynı yazar, *Karamanlılar, İA*, VI, 316a-30a; Al-

bay Tahsin Ünal, *Karamanoğulları Târihi*, Ankara, 1957.— Besim(Atalay), *Mar'aş Târihi*, Ist. 1340 = 1924; J. H. Hordtmann ve M. H. Yınanç, *Dulkadırlılar*, *İA*, III, 654b-62a.— Faruk Sümer, *Ramazan-Oğulları*, *İA*, IX, 1963, 612b-20b(mükemmel).— Mevlid Oğuz, *Tâcüddinoğulları*, *DTCFD*, VI-5, XII.1948, 469-87; Kâzım Dilcimen, *Çanik Beyleri*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 384, 1937-8; aynı yazar, *Canik Beyleri: Hacı Emin ve Evlâdı, Tâceddin ve Evlâdı, Altınbaş Evlâdı, Taşanoğulları*, Samsun, 1940.— Y. Yücel, *Çobanoğulları Beyliği*, *DTCFD*, XXIII-1-2, 1966, 61-73; A. Y., *Candaroğulları(1439-1461)*, *Belleten*, XXXIV-135, VII.1970, 373-407; A.Y., *Mutaharten ve Erzincan Emirliği*, *Belleten*, XXXV-140, X.1971, 665-719; A. Y., *Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti(1344-1398)*, DTCF, 1970.— Syedah Fatima Sadeque, *Baybars of Egypt*, Oxford Un., 1956; Muhammed Cemâlüddin Sürûr, *Devletü'z-Zâhir Baybars*, *fi Mısr*, Kaahire, 1960; Nejat Kaymaz, *Pervâne Muinüddin Süleymân*, Ankara, 1971; Barbara Fleming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spaetmittelalter*, Wiesbaden, 1964(Anadolu Beylikleri); İ. H. Uzunçarşılı, *Eretna Devleti*, *Belleten*, XXXII-126, IV.1968, 161-89; A.M., *Kadı Burhâneddin Ahmed*, *Belleten*, XXXII-126, IV.1968, 191-245. Diğer bazı eserler için, aşağıya bk.

12. MAHALLİ MONOGRAFİLER:

T. Yılmaz Öztuna, *Türkiye Ansiklopedisi*, Istanbul, 1964(bir baskısı daha vardır), Hayat Yayınları, bu büyük eserde Türkiye vilâyetlerinin târihçeleri ve başlıca tarihi eserleri bol resimlerle verilmiştir(bugünkü coğrafyaya ait bahisler Metin Tuncel tarafından yazılmıştır); Aynı Yazar, *Vilâyetlerimizin Târihi*, Istanbul, 1968; A. Y., *TA*'nde çeşitli vilâyetlerimize âit târih maddeleri.— Aşağıdaki bibliyografya, vilâyetlerin alfabe sırasına göre düzenlenmiş bir seçme bibliyografyadır. Bu eserlerin çoğu ilmi değerden mahrumdur. Fırat ve Toroslar'ın ötesinde kalan mahallerin tarih bibliyografyası, gelecek bahsin bibliyografyasında verileceği için, aşağıya alınmamıştır.

Hüseyin Hüsâmeddin(Yasar), *Amasya Tarihi*, 4 cilt(sonuncusu Latin harfleri ile), Istanbul, 1330 = 1912, 1332 = 1914, 1927, 1928-35(pek zengin malzeme verilmekle beraber müellif zaman zaman uydurmalara kaçmıştır); Osman Fevzi Olcay, *Amasya Şehri*, Istanbul, Belediye Küt., no. B, 2, 37 (zengin malzeme).— P. Wittek, *Zur Geschichte Angora im Mittelalter*, *Festschrift für G. Jacob*, Leipzig, 1932, 348 v.dd., Türkçe trc. *THİTM*, I, 1932; Mübârek Galib Bey'in eseri yukarıda anılmıştır.— Süleyman Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, 3 cilt, Istanbul, 1340 = 1924, 1940 ve Antalya, 1948; Nezihe Nalbandoğlu, *Antalya Tarihi*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 1.766, 1950; İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya*, Istanbul, 1946(zengin malzeme); Seton Lloyd ve D. Strom Rice, *Alanya('Ala'iyya)*, Londra, 1958.— A. Gökbel ve H. Şölen, *Aydın İli Târihi*, Istanbul, 1936.— Tâhir Harimi Balcıoğlu, *Târihte Edremit Şehri*, 1937.— Yavuz Sanemoğlu, *Söğüt*, Bozöyük, 1958.— E. Haeckel, *Brussa*, Berlin, 1875; Hasan Tâlb, *Mir'ât-ı Bursa*, Bursa, 1323 = 1905; Abdülkadir, *Bursa Târihi Kılavuzu*, Bursa, 1327 = 1909; Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Târihi*, Bursa, 1935(zengin malzeme); Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa, 1950(zengin malzeme); B. Darkot, M. H. Yınanç ve E. Diez, *Bursa*, *İA*, II, 806a-19b; R. Anhegger, *İznik*, *İA*, V-II, 1.256b-64b.— Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu Yöresi Tarihi*, Istanbul,

1938(iyi); Akçakoca, *Denizli Tarihi*, 1945; Anonim *Rehber-i Seyyâhîn be-Cânib-i Edirne*, Istanbul, Bâyezid İnkılâb Küt., 1283 = 1866; Tosyalı-zâde Dr. Rif'at Osman, *Reh-Nümây-i Edirne*, 1336 = 1920(zengin malzeme); Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Istanbul, 1939(zengin malzeme); Bedia Özden, *Edirne Tarihi(1362-1451)*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 1.606, 1947/8; M.T. Gökbilgin, *Edirne*, *İA*, IV, 107a-27a(çok iyi).— Faruk Şükrü, *Eskişehir*, 1929.— Ahmed Mâhir Çadırcıoğlu, *Uluborlu*, Istanbul, 1950.— M. Rahmi ve A. Aziz, *Bergama Tarihi*, İzmir, 1949.— Tal'at Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi, XV. Asrın Sonlarına Kadar*, 1935(zengin malzeme); A. Gökoğlu, *Paflagonya*, Kastamonu, 1952; Kâzım Erdoğan, *Kayseri Tarihi, Kültür ve Sanat Eserleri*, Kayseri, 1938; Kâzım Özçoban, *Kayseri Tarihi*, Kayseri, 1948.— A. Rıza Dursun Kaya, *Kırklareli Tarihi*, Kırklareli, 1948.— Cevad Hakkı Tarım, *Tarihte Kırşehri-Gülşehri-Kırşehir*, 1938, 2. tab'ı: 1948.— A. Cemal, *Konya*, Istanbul, 1932; F. Sayman ve I. Tongur, *Konya, Eski Eserler Kılavuzu*, Konya, 1944(iyi); Mehmed Önder, *Konya Rehberi*, Konya, 1956(iyi); Gaffar Totaysalgır, *Karaman(Lârende), Tarihî Meseleler*, Konya, 1944; Memduh Yavuz, *Beyşehir Kılavuzu*, Konya, 1934; İbrahim Hakkı Konyalı, *Akşehir, Tarihî-Turistik Kılavuz*, Istanbul(zengin malzeme); R. M. Meriç'in eseri yukarıda anılmıştı.— İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Istanbul, 1932(zengin malzeme); Mustafa Yeşil, *Kütahya İli'nin Kısa Tarihi*, Istanbul, 1937.— M. Çağatay Uluçay ve İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Manisa, 1939(iyi).— Zekâl Eroğlu, *Muğla Tarihi*, İzmir, 1939; Aşkıdil Akarca, *Milâs*, Istanbul, 1954.— Halil Edhem Eldem, *Niğde Kılavuzu*, Istanbul, 1936(çok iyi); Bedia Soylu, *Niğde Tarihi ve San'at Eserleri*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 865, 1942.— İ.H.(Uzunçarşılı) ve Rıdvan Nâfiz(Ergüder), *Sivas Şehri*, Istanbul, 1928(iyi); Kadri Erdil, *Sivas Rehberi*, Sivas, 1953.— F. Acunsal. *Tokat*, Istanbul, tarihsiz; Hâlis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 2 cilt, Tokat, 1941, 1950.— Şâkir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Istanbul,1294 = 1877.

Ferid Dikmen, *Sinop Târihine âit Derleme Bilgiler*, Istanbul, 1958; W. Th. Streuber, *Sinope, Ein Historich - Antiquarischer Umriss*, Basel, 1855; Tafel, *De Urbe Thessalonica*. Berlin, 1839; Nüreddin Kalkandelen, *Edirne'ye ait Eserler*, T.T.K., *Edirne*. Ankara, 1965, 337 — 45; M. T. Gökbilgin, *Edirne Şehrinin Kurucuları*. T. T. K., *Edirne*, Ankara, 1965, 161-78; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Edirne Mezarları*, İstanbul, 1936; Rif'at Osman, *Edirne, Âbideleri, Târihi, Milli Mecmûa*, IV-V. 1926 — 8, 1178, 1194, 1261, 1277, 1321, 1386, 1533, 1562, 1579, 1646.

N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa, 1946; İ. H. Uzunçarşılı, *Balıkesir'de Çepniler*, Balıkesir, 1935; M. Önder, *Mevlânâ Şehri Konya, Tarihi Kılavuz*. Konya, 1962.

Ahmed Gökoğlu, *Paflagonya Gayri Menkul Eserleri*, Kastamonu, 1952; İ. Hakkı Barlas, *Tarihte Ergene ve Uzunköprü*, Edirne, 1958; R. M. Ertüzün. *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, İst. 1953.

Sâlih Âsım, *Üsküb Târihçesi*, Üsküb, 1932.— Aurel Decel, *Eflak*, *İA*, IV. 178a-89a(mükemmel): aynı yazar, *Dobruca*, *İA*, III, 628b-43b(mükemmel); Nikos A. Bees, *Mora*, *İA*. VIII. 413a-27a(mükemmel).

13. İLK DEVİR OSMANLI MİMÂRİSİ:

Sedad Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, I: Bursa'da İlk Eserler(XIV. Asrın İlk Yarısı), II: Bursa'da I. Murad ve I. Bâyezid Binâları*

(XIV. Asrın Son Yarısı), Istanbul, 1946, 1952(mühim); Albert Gabriel, *Bursa'da I. Murad Câmii ve Osmanlı Mimarisi'nin Menşei, Vakıflar Dergisi*. II, Ankara, 1942; S. K. Yetkin, *Beylikler Devri Mimârisi'nin Klasik Osmanlı San'atı'nı Hazırlayışı*, Ankara Ün., *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, IV-3-4, 1955, 39-43; Semavi Eyice, *İlk Osmanlı Devri'nin Dini-İçtimâi Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler*, Istanbul Ün., *İktisad Fakültesi Mecmuası*, XXIII-1-2, 1963, 3-80.— Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarisi*, Istanbul Enstitüsü nş., 1953.— A. Gabriel, *Châteaux Turcs du Bosphore*, Paris, 1943, Türkçe trc. Fehmi Karatay, *Rumeli Hisârı, Istanbul Enstitüsü Mecmuası*, V, 1959, 101-31; Sidney Toy, *The Castles of the Bosporus*, Oxford, 1930. *Archaelogia*, LXXX, 215-28'den ayrı basım.— H. Wilde, *Brussa, Eine Entwicklungsstätte Türkischer Architektur in Kleinasien unter den Ersten Osmanen*, Berlin, 1909.— A. Gabriel, *Une Capitale Turque: Brousse*, 2 c., Paris, 1958.— Osman Şevki(Uludağ), *Yeşil Câmi*, Bursa, 1933; Fethi Murad Koral, *Yeşil Câmi ve Tâmirleri*, Istanbul Ün., Edebiyat Fak., tez no. 1.172, 1945-6; Suzan Arguvan, *Bursa, Yeşil Câmi ve Yeşil Türbe Çinileri, Edebiyat* Fak., tez no. 1.961, 1951.— İ. H. Konyalı, *Karacabey Mâmûresi, Vakfiyesi, Eserleri ve Tarihi*, Istanbul, 1943.— C. Gurlitt, *Die Islamische Bauten von Isnik, Orientalisches Archiv*, Leipzig, 1912-3, III; Katharina Otto-Dorn, *Das Islamische Iznik*, Berlin, 1941.— C. Gurlitt, *Die Bauten Adrinopels, Orientalisches Archiv* dergisinde, I, Leipzig, 1910, no. 1, 1 v.dd., no. 2, 51 v.dd.; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, Istanbul, 1949 — E. H. Ayverdi, *I. Murad Devri'nde Asıl-Han Mimari Manzûmesi(Kemaller /Ezine), Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1956, 65-8; aynı yazar, *Dimetoka'da Çelebi Sultan Mehmed Câmii, Vakıflar Dergisi*, III, 13-6.— O. Aslanapa, *Karaman Devri San'atı*, Istanbul, 1950.— Mehmed Behcet(Yazar), *Kastamoni Âsâr-ı Kadimesi*, Istanbul, 1341 = 1923; Mehmed Şâkir Ülkütaşır, *Sinop'ta Cândâroğulları Zamânına âid Tarihî Eserler, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, Ankara, 1949.— Osman Beyatlı, *Bergama Tarihi'nde Türk-İslâm Eserleri*, Istanbul, 1956.— A. S. Ünver, *Edirne Murâdiye Camii*, Istanbul, 1952; Oktay Aslanapa, *İznik'te Sultan Orhan İmâret Camii Kazısı*, Edebiyat Fak., *Sanat Tarihi Yıllığı*, I, 1965, 16 — 38.— Abdullah Kuran, *Edirne'de Yıldırım Câmii, Bel.*, XXVIII-111, VII.1964, 419-38(İngilizce trc. ile); Sidney Toy, *History of Fortification*, Londra, 1955; F. Karatay, *Rumeli-Hisârı, Ist. Enst. Mecm.*, V. 1959, 101-32; H. Dağtekin, *Rumeli-Hisârı'nın Askerî Ehemmiyeti, Fâtih ve İst.*, I, 1953, 117-37 ve 177-91; E. S. Sünbüllü, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi*, İst. 1950; *Babinger, Ein Venedischer Lageplan der Feste Rumeli Hisary, La Bibliofilia*, Floransa, 1956, no. 57, 1885-95, 2. tab'i: *Der Burgward*, no. 51, 1956, 1-5.

S. Hakkı Eldem, *Bursa'da Şehâdet Câmii, Türk San'atı Tarihi İncelemeleri*, I, 1963, 313-26; S. Eyice, *Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri. VD*, 1962; *Zur Türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit, Istanbuler Mitteilungen*, VIII, 1958.

K. Kienitz, *Alte Türkenbrücken, Meisterwerke Seldschukischer und Osmanischer Kultur, Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Geselchaft*, no. 51, Bonn, 1963, 6-10.

II

OSMANLI CİHAN DEVLETİ'nin KURULUŞ ve GERÇEKLEŞME DEVRİ İÇİN

UMÛMÎ BİBLİYOGRAFYA

(1453-1566)

Burada, 1453-1566 arasındaki 113 yıllık Osmanlı târihinin tahlilli bibliyografyasını vereceğiz. Bu devre, Istanbul'un Fethi, diğer bir deyişle Yeniçağ'ın başlangıcından başlamakta, Kaanûnî'nin ölümü ile son bulmaktadır. Bu çağda, bundan sonraki asırlar derecesinde olmamakla beraber, arşiv vesikaları fevkalâde çoğalmakta ve çeşitlenmektedir. Gene bu çağ için kronolojik ve jenealojik bilgimiz, Osmanlı Ortaçağ târihine nisbetle hayli düzelmiş ve gelişmiş durumdadır. Gene bu çağa âit birinci elden yazılmış kaynak, bir önceki çağa nisbetle pek çok ve pek çeşitlidir. Gene bu çağ için Avrupa kaynaklarının verdikleri mâlûmat daha mühimdir. Bu 113 yıl içinde Türkiye'yi ziyâret edip eser bırakan Avrupalı seyyah, bilgin ve diplomatların sayısı oldukça kabarıktır. Daha sonraki asırlardaki kaynak bolluğu, ele aldığımız bu devre için bahis konusu olamazsa da, gene de ancak seçme yoluna gitmek sûretiyle bir bibliyografya tanzimi mümkin olabilmektedir. Bütün bir bibliyografyayı gösterebilmek için, ayrıca bu konu üzerine en az bir cilt tahsis etmek lâzımdır.

Verilen kitap isimlerini, müşterek devreyi içine almaları dolayısıyla, bâzan burada da tekrar zarûreti olacaktır. Fakat evvelce adı geçen kitapların künyeleri, tercümeleri, neşirleri, değerleri vs. hakkındaki mâlûmat burada tekrâr edilmemiştir. Böyle kitaplar için, atıflar yaptık. Bu atıflar «Bk. I, 7», «Bk. II, 12» tarzındadır. Ortaçağ bibliyografyasını «I. Kaynaklar» ve «II. Tetkikler» olarak ikiye ayırmış, bu iki kısmı da 11 + 13 = 24 mevzua bölmüştük. Atıflarda gösterilen Latin rakamı, kitap adının Kaynaklar veya Tetkikler'de geçtiğini, âdi rakam ise, her kısmın hangi mevzuunda bulunduğunu işaret etmektedir. Şöyle: «I, 7» demek, o kitabın mufassal künyesinin «I. Kaynaklar: 7: Arab Târihleri» kısmında, «II, 12» demek, «II. Tetkikler: 12: Mahallî Monografiler» bölümünde geçtiğini gösterir. Ancak Ortaçağ bibliyografyasında geçip de orada verilmeyen bâzı tafsilât, bu bibliyografyaya alınmıştır.

I. KAYNAKLAR

1. ARŞİV MALZEMESİ, VAKFİYELER:

Osmanlı tarihinin en mühim kaynağı olan İstanbul Başbakanlık Arşivi'nin muhtevâsı için bk. M. Sertoğlu, *Başvekâlet Arşivi*, Ankara Üniversitesi nş., 1955. Ehemmiyetçe hemen sonra gelen Topkapı Sarayı Arşivi'nin muhtevası için bk. Tahsin Öz ve başkaları, *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu* (I-1) (tamamlanmamıştır; M. Ç. Uluçay tarafından hazırlanan devâmı Topkapı Sarayı'nda gayrı matbûdur). Diğer faydalı tanıtma rehberleri: Lemercier-Quelquejay, *Les Bibliothèques et les Archives de Turquie, Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, V-1, Paris, 1964, 105-40; Nihad Hüseyin Elbi, *The Archives of Turkey, 150.000.000 Documents, Historical Review*, XL, Londra, XI. 1952, 23-4; Bernard Lewis, *The Ottoman Archives, Archives*, IV-24, 226-30; Stanford J. Shaw, *Archival Sources for Ottoman History, The Archives of Turkey, Journal of the American Oriental Society*, LXXX-1, 1960, 1-12.— Bazı yayınlanmış arşiv malzemesi için örnekler: F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache aus Zweiten Hälfte des XV. Jahrhundert, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Philologie-Historische Klasse*, CXCVII, Viyana, 1922; krş. *İlk Osmanlı Padişahları'nın Isdâr Etmiş Oldukları bazı Berâtlar, Târih-i Osmâni Encümeni Mecmûası*(kısaltılmışı: *TOEM)*, V-28, 241-50, İstanbul, 1 ekim 1330 = 1914; A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanları'na ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940; T. Öz, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Fâtih II. Sultan Mehmed'e ait Belgeler*, Türk Tarih Kurumu(kısaltılmışı: T.T.K.), *Belleten*(kısaltılmışı: *Bel.)*, XIV-53, Ankara, I.1950, 49-56; Halil İnalcık, *Bursa Şer'iye Sicilleri'nde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları*, T.T.K., *Bel.*, X.1947, 693-708(Almanca trc. ile)(7.000 büyük cilt tutan şer'iye sicillerinin muhteviyat ve dağılışı için bk. H. Ogan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicilli*, Ankara Ün., 1958); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Cem Sultan'a dair Beş Orijinal Vesika, Bel.*, XXIV-95, VII.1960, 457-83; Ahmet Refik(Altınay),*Fâtih Devri'ne ait Vesikalar, TOEM*, VIII-11, 49/62, 1-58, 1.VI.1337 = 1921; Aynı Yazar, *Fâtih Zamanında Kocaeli, Türk Tarih Encümeni Mecmûası(kısaltılmışı; TTEM)*, XIV, 1/78, 25-36, 1.XII.1340 = 1924; Aynı Yazar, *Fâtih Zamânında Teke-İli, TTEM*, XIV, 2/9, 65-76, 1.III.1340 = 1924; Aynı Yazar, *Fâtih Zamanında Sultân-Öyüğü, TTEM*, XIV, 3/80, 129-41, 1.5.1340 = 1924; Osman Ferid(Sağlam), *Evrenos Bey Hânedânı'na ait Temlik-Nâme-i Hümâyûn, TOEM*, VI-31, 432-8, 1.IV.1331 = 1915; Aynı Yazar, *Süleymân-ı Kaanûni'nin Vasıyyet-Nâmesi ve Murâd-ı Sâlis'in Mührü, TOEM*, IV-20, 1.287-8, 1.VI.1329 = 1913; M. Tayyib Gökbilgin, *Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irâkayn Seferi, Bel.*, XXI-83, VII.1957, 449-82 + 40 fac-simile; Miralay Safvet, *İkinci Cerbe Harbi Üzerine Vesikalar, TOEM*, I-1, 20-34, 1.IV.1326 = 1910, 2, 85-102, 1.VI.1326 = 1910(krş. Necib Âsım(Yazıksız), *Safvet Bey, TOEM*, VI-24, 1.517-20, 1.II.1329 = 1913); Mustafa Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanları'nın Aşk Mektupları*, İstanbul, 1950(Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Hurrem Hasekî-Sultan'a, Hadice Sultan'a, I. Abdülhamid'e ait mektuplar), S. M. Stern, *Documents from Islamic Chanceries*, Harvard Un., 1965(Fâtih'e âit 7, Safiyye Sultan'dan Elizabeth'e 3 mektup var); Glişa Elezovic, *Turski Spomenici, Documents Turcs*, 1-2, Belgrad, 1952, İlimler Ak. nş.; Jozef Ma-

tuz, *Herrscherurkunden des Osmanen Sultans Süleyman*, Freiburg, 1971 (K.S.S.'ın fermanları); Nimet Taşkıran, *Haseki Hurrem Sultân'ın Polonya Arşivi'ndeki İki Mektubu, Haseki Tıb Bülteni*, VIII-4, 337-44; Lajos Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkischen Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapeşte, 1926; Ömer Lutfi Barkan, *894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına ait Muhâsebe Bilânçoları*, T. T. K., *Belgeler*, I-1, Ankara, I.1964; Nikolai Todorov, *La Situation Démographique de la Péninsule Balkanique au Cours des XVe et XVIe Siècles, Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté de Philosophie et d'Hist.*, LIII-2, Sofya, 1960, 1-36; *Defter-i Darb-Hâne*(Kaanûnî devrine ait), Robert Anhegger ve M. T. Gökbilgin tarafından yayınlanacaktır.

Bu devir vakfiyeleri arasında yayınlanmış olanlar için örnekler: *Fâtih Mehmed II. Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Md. nş., Ankara, 1938; T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, Istanbul, 1935; Feridun Nâfiz Uzluk, *Fâtih Devri'nde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi*, Vakıflar Umum Md. nş., Ankara, 1958; Osman F. Ergin, *Fâtih Fâtih İmâreti Vakfiyesi*, Istanbul, 1945; M. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı* (I-1).

Osmanlı tarihinin mühim vesikaları yalnız Türkiye arşivlerinde değildir. Türkiye dışındaki arşivler de Osmanlı tarihi ile alâkalı yüz milyonlarca belgeyi içine almaktadır. Krş. Stanford J. Shaw, *Cairo's Archives and the History of Ottoman Egypt, The Middle East Institute*, Washington, 1956, 59-75 (Kahire Arşivi); Ciro Truhelka, *Tursko-Slovjenski Spomenici Dubrovačke Archive, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, Bosnasarayı, 1911, XXIII-2; Aynı Yazar, *Dubrovnik Arşivi'nde Türk-Slav Vesikaları, Istanbul Enstitüsü Dergisi*, I, Istanbul, 1955, 39-65(Dubrovnik = Ragusa Arşivi); Friedrich Giese, *Die Osmanisch-Türkischen Urkunden im Archive des Rektoren Palastes in Dubrovnik (Ragusa), Festschrift für Georg Jacob*, Leipzig, 1932, 41-56(keza); Besim Korkut, *Arapski Dokumenti u Drzavnom Arhivu u Dubrovniku*. Bosnasarayı, 1969; Muzaffer Arıkan, *Aragon Kraliyet Arşivi'nde Türkler'le İlgili Vesikalar, TAD*, II, 1966, 251-75; Romanya arşivleri için: Mikhail Guboglu, *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana Studiu şi Album*, Bükreş, 1958; Aynı Yazar, *Catalogul Documentelor Turceşti*, Bükreş, 1960 (1558-1913 yıllarına ait 3.045 Türkçe vesikanın kataloğu); Zygmunt Abrahamowicz ve Ananiasza Zajaczkowkiego, *Katalog Dokumentow Tureckich Dokumenty do Dziejow Polski i Krajow Osciennych w Latach(1455-1672)*, Varşova, 1959; Jacqueton, *Les Archives Espagnoles du Gouvernement Général de l'Algérie*, Cezâyir, 1894; Fransa Hariciye Nezareti Arşivi'nin *Turquie* kısmında, 1494-1848 yıllarına ait 330 cilt vesika vardır(XVI. asır: 5, XVIII ve XIX'un ilk yarısı: 238 c., hepsi 300.000 sayfa); diğer Fransız arşivlerinde de Türkiye'ye ait bol vesikalar toplanmıştır.— Great Britain, *Parliamentary Papers, Turkey*, no. 16, Londra, 1878: *Treaties and Other Documents relating to the Black Sea, The Dardanelles and the Bosphorus, 1535-1878*.— Kırım için vesika külliyatı: H. Feyz-Han ve V. V. Zernov, *Kırım Yurdu'na ve O Taraflara dâir Olan Yarlığlar ve Hatlar*, Petersburg(Leningrad), 1864(eser Türkçe'dir); V. D. Smirnov, *Tatarsko Khanskie Yarliki iz Kollektsii Tavriçeskoy Arkhivnoy Kommissii*, İzvestiya Tavriçevkoy uç. Arkhivnoy Kommissii nş., 1918; İnstitut İstorii Akademi Nauk, *İstoriya Tatarii v Materialakh*, Moskova, 1937; C. Lemercier-Quelquejay, *Les Khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 d'après un Document Inédit des Archives du Musée du Palais de Top-*

kapı, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, XII-4, 1971, 480-90.— Giuseppe Müller, *Documenti sulle Relazioni della Citta Toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi fino all'Anno 1531*, Roma, 1879, 2: 1966.— Andrea da Mosto, *L'Archivio di Stato Venezia*, Roma, 1940; M. T. Gökbilgin, *Venedik Devlet Arşivi'nde Türkçe Belgeler*, T.T.K., *Belgeler*, no. 9-12, 1971, 1-152. Çok mühim olan Venedik vesikaları ve Istanbul balyozlarının Senato'ya gönderdikleri raporlar için bk. Marini Sanuto, *Diarii*.., 58 c., Venedik, 1879-1903; E. Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato Duante il Secolo Decimosesto*, 15 c., 1839-71(Türkiye'ye ait ciltler şunlardır: *Sezione Turchia*, XVI. Asır(*Documenti di Storio Ottomona del Secolo XVI*): 3 c., Floransa, 1840-54, XVII: 1 c., Venedik, 1871); *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, 2 c., Venedik, 1880-89(I: 1300-1350, II: 1351-1454); F. Thirlet, *Registres des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I: 1329-1399. II: 1400-1430, III: 1431-1463*, Paris, 1958, 59, 61.

Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler*, *VD*, II, 279-386, Ankara, 1942.

K. V. Zetterstéen, *De Krimska Tatarernas Diplomatiska Korrespondens med den Svenska Regeringen, Arsborg* mecmuası, 1952; Aynı Yazar, *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden in Schwedischen Reishsarchiv*, Uppsala, 1945; Mihail Guboglu, *Archiva Insulei Ada-Kâle şi Importante ei, Revista Archiwelor*, V-1, Bükreş, 1962, 117-47.

Foreign Office, *Treaties between Turkey and Foreign Power(1535-1855)*, Londra, 1855; M. Spaho, *Die Mukarrername der Mulkname Husrev-Begs, Prilozi*; XI, 1961, 205 — 14; Hâzım Şâbânoviç, *Krajiste İsa-Bega İshakovica*, 1455, Bosnasarayı, 1964; Osman Ersoy, *Şer'iye Sicilleri'nin Toplu Kataloğuna Doğru*, *DTCFD*, XXI-3-4, 1963, 33-85.

2. KİTÂBELER VE MESKÛKÂT:

Nâzım Poroy, *Istanbul'da Gömülü Paşalar*, Ist., 1947; H. Edhem(Eldem), *Hersek-Oğlu Ahmed Paşa'nın Esâreti'ne dâir Kahire'de bir Kitâbe*, *TOEM*, V-28, 200-22, 29, 272-7, X-XII. 1330 = 1914; Gabriel Colîn, *Corpus des Inscriptions Arabes et Turques de l'Algérie, Déparment a'Alger*, Cezâyir, 1900; G. Mercier, *Corpus des Inscriptions Arabes et Turques de l'Algérie, Département de Constantine*, Paris, 1902.— Halil Edhem(Eldem), *Meskûkât-ı Osmâniye*(I-3); Aynı Yazar, *İslâmi Nümizmatik için bir Bibliyografya*, 1933 (I-3); Galib Bey, *Takvim-i Meskûkat-ı Osmâniye*, (I-3); Lane-Poole, *Cat. of Or. Coins in the Brit. Mus., VIII: The Coins of the Turks*, 1888 (I-3); Markov, *Invertarny Katalog Musulmanskikh Monet Ermitaja*, 1896 (I-3); Östrup, *Cat. des Monnaies Arabes et Turques*, Kopenhag, 1938 (I-3); Miralay Ali Bey, *Fâtih Zamânında Akça Ne idi? TOEM*, VIII-11, 49-62, 59-67, 1.VI.1333 = 1917(krş. Necîb Âsım(Yazıksız), *Meskûkâtçı Ali Bey*, *TTEM*, Yeni Seri, I, 20/97, 76-8, 1.VIII.1929); Cevriye Artuk ve İbrahim Artuk, *Fâtih'in Sikke ve Madalyaları*, Ist. 1946; İ. Artuk, *Fâtih S. Mehmed ve Onu Mütaakıp Bâyezid ile Cem Adlarına Kesilen Sikkeler, Fâtih ve Istanbul dergisi*, II, 1954, 1-44; A.Y., K.S.S. *Adına Basılan Sikkeler*, T.T.K., 1972; Octav Illescu, *Un Trésor d'Aspres Turcs du XVe Siècle trouvé en Moldavie, Studiu et Acta Orientalia*, V-VI, Bükreş, 1967, 267-85; Elena Isavescu, *Les Monnaies Ottomanes en Valachie au XVIe Siècle, Studia et Acta Orientalia*, VII, Bükreş, 1968, 263-73.

Stanley Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo*, Londra, 1897; Aynı Yazar, *Catalogue of the Muhammedan Coins preserved in the Bodleian Library at Oxford*, Oxford, 1888; G. Miles, *Islamic Coins*, New York, 1948; W. H. Valentine, *Modern Copper Coins of the Mohammedan States of Turkey*, Londra, 1911; Ahmed Ziyâ, *Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu*, Istanbul, 1328 = 1910; J. Östrup, *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques du Cabinet Royal des Médailles du Musée National de Copenhague*, Kopenhag, 1938; Brosselard, *Mémoire sur les Tombeaux des Beni-Zéyane et Inscriptions Arabes de Tlemcen*, Cezâyir, 1858.

1453 öncesi bibliyografyasına ek: Robert Mantran, *Les Inscriptions Turques de Brousse, Oriens*, XII, 1959, 115-70; H. Edhem(Eldem), *Karamanoğulları Hakkında Vesâik-ı Mahkûke, TOEM*, II-11, 687-712, II-12, 741-60, III-13, 821-36, III-14, 873-81, 1.XII.1327-1.VI.1328 = 1911-2; Aynı Yazar, *Âl-i Germiyan Kitâbeleri, TOEM*, I-2, 112-28, VI.1326 = 1910; Ahmed Tevhid(Ulusoy), *İlk 6 Pâdişâhımızın Bursa'da Kâin Türbeleri, TOEM*, III-16, 977-81, X.1328 = 1912, III-17, 1.047-60, XII.1328 = 1912; Aynı Yazar, *Bursa'da En Eski Kitâbe, TOEM*, V-29, 318-20, X.1330 = 1914; Aynı Yazar, *Bursa*'da *Çelebi Sultân Mehmed Hân-ı Evvel Hazretleri'nin Kerimeleri'nden Hafsa Sultân Nâmına bir Kitabe. TOEM*, VII-39, 187-9, VIII.1332 = 1916; Aynı Yazar, *Akşehir'de Rûmeli Fâtihi Şehzâde Süleymân Paşa'nın Kerimesi Mezârı.TOEM*, VIII-44, 106-8, VI.1333 = 1917; Aynı Yazar, *Bursa'da Umur Bey Câmii Kitâbesi, TOEM*. III-14, 865-72, VI.1328 = 1912; Aynı Yazar, *Menteşeoğulları'ndan Ahmed Gazi Bey'in Hayrâtı Kitâbeleri, TOEM*, III-18, 1.146-52, II.1328 = 1912; H. Edhem(Eldem), *Istanbul'da En Eski Osmanlı Kitâbesi. TOEM*, II-8, 484-97, VI. 1327 = 1911; Aynı Yazar, *Kitâbeler Nasıl Kayıt ve Zabt Olunacaktır?, TOEM*, II-10, 626-9, X.1327 = 1911; Aynı Yazar, *Yörgüç Paşa ve Evlâdı'na dâir Birkaç Kitâbe, TOEM*, II-9, 530-41, VIII.1327 = 1911; Aynı Yazar. *Ankara Ahileri'ne âid İki Kitâbe, TOEM*, VII-41, 312-5, XII.1332 = 1916; Aynı Yazar, *Gekboza'da 787(1385) Târihli Bir Osmanlı Kitâbesi, TOEM*, VII-40, 228-35, X.1332 = 1916; Mehmed Refik, *Bursa Türbelerimiz'de Gayri Mektûb Kitâbeler. TOEM*, XIII-77, 129-33, XI. 1339 1923; Mehmed Behcet(Yazar), *Sinop Kitâbeleri, TTEM*, Yeni Seri, I. 21/98, 35-45, 23/100, 43-9, 24/101, 56-63, XI.1929. V.1931.— Miralay Ali, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Sikkesi ve İlk Akçaları, TOEM*, VIII-48, 355-75. II.1334 = 1918; *I. Murâd'ın Sikkeleri, TTEM*, XIV, 4/81, VIII.1340 = 1924; Aynı Yazar, *İsâ Çelebi'nin Sikkeleri, TTEM*, XV, 8/85, III.1341 = 1925, 101-6; Aynı Yazar, *Yıldırım Bâyezid'in Sikkeleri, TTEM*, XIV, 5/82, 277-82, IX.1340 = 1924; Aynı Yazar, *Emir Süleymân Hân Sikkeleri, TTEM*, XIV, 6/83, 653-7, XI.1340 = 1924; Aynı Yazar, *Mustafa Çelebi Akçaları, TTEM*, XV, 12/89, 387-90, XI.1341 = 1925; Aynı Yazar, *Çelebi Sultan Mehmed'in Sikkeleri. TTEM*, XVI. 13/90, 42-9, I.1926; Aynı Yazar, *Murâd-ı Sâni Sikkeleri, TTEM*, XVI, 14/9, 79-88, III.1926; İhsan(Sungu), *Eskişehir Kitâbeleri. Türk Tarih, Ark. ve Etn. Dergisi*, II, 1934, 262 v.dd.

3. JENEALOJİ (NESEB BİLGİSİ):

Lane-Poole, *Mohammadan Dynasties* (1-4); Barthold, *Musulmanskia Dynastii* (1-4); bu eserlere dayanarak yazılmış olan H. Edhem(Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, Istanbul, 1927 (1-4), Zambauer, *Manuel de Généalogie et*

de Chronologie pour l'Hist.de l'Islam (1-4).— Yûsuf b. Abdüllatîf, *Subhatu'l-Ahbâr* (Kaanûnî devrinde yazılmış Osmanlı neseb-nâmesi, İ. H. Dânişmend'in hususî kütüphanesinde); Seyyid Ahmed b. Zeynî Dahlân(-1886) *Târikhu Düveli'l-İslâmiyye bi'l-Cedâvili'l-Marziye*, Kahire, 1306 = 1889(İslâm hanedanları); Alderson, *Structure of the Ottoman Dynasty*, 1956 (1-4); Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri*, Ist. Ün., Edebiyat Fakültesi, Târih Semineri Küt., mezuniyet tezi, no. 525, 1948(F harfinin sonunda kalır, Vâlide-Sultan, Sultan, Hanım-Sultan, Kadın-Efendi ve İkballer); C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Oxford Un., 1967.

Karl Hopf, *Atlas Généalogique Historique*, 9 c., Gotha 1857 (1-4); M.—N. Bouillet, *Atlas Universel d'Histoire et de Géographie*, Paris, 2. tab'ı: 1872; A. Stockvis, *Manuel d'Histoire, de Généalogie et de Chronologie de tous les Etats du Globe*, 3 c., Leiden, 1888-91; S. Kekule von Stradonitz, *Ahnentafel-Atlas*, 1898-1904(Avrupa hükümdarlarının 32 kuşaklarının listesi); Prens Wilhelm-Karl von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staten*, 2. tab'ı: 1953(mükemmel, 198 Alman + 144 diğer Avrupa hanedanını içine almaktadır); Gaston Sirjean, *Encyclopédie Généalogique des Maisons Souveraines du Monde*, Paris, 1959 v.dd.

4. KATALOGLAR ve BİBLİYOGRAFİK ESERLER:

Başlıca eyazması katalogları: Fehmî Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Katalogu*, 2 c., Ist., 1961-2 (1-5); L. Forrer, *Handschriften Osmanischer Historiker in Istanbul, Der Islam*, XXVI, Leipzig, 1942(1-4); Abdurrahman Nâcim, *Dâmâd İbrâhim Paşa Kütübhânesi Fihristi*, Ist., 1279 = 1862; Aynı Yazar, *Sadrâzam Râgıb Paşa Küt. Fihristi*, Ist. 1285. = 1868; Tahsin Ef., Selim Sâbit vs., *Hamidiye Küt. Fihristi*, Ist., 1296 = 1879; *Istanbul Kütüphâneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* (I-5); Adnan Sâdık Erzi, *Ankara Ün., Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yazmalar Katalogu*(hazırlanmaktadır); Kasım Dobraça, *Katalog Arabskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa: Gazi Hüsrev-Begova u Sarajevo*, Bosnasarayı, 1963, c. I (3 c. daha çıkacak, eser Sırpça, İngilizce ve Arapça'dır); Dağıstânî, *Fihristu'l-Kütübi't-Türkiye* (I-5); Habîbu'z-Zeyyât, *Hazâinu'l-Kütüb fi Dimaşk ve Zevâhihâ*, Kahire, 1902; Blochet, *Bibl. Nat., Cat. des Man. Turcs*, 2 c., 1932-33(I-5); Rieu, *Catalogue of the Turkish Man. in the Brit. Mus.*, 1888, 2: 1978(I-5); V. Minorsky, *The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, Dublin, 1958; Palmer, *Descriptive Catalogue of the Arabic, Pers. and Turk. Mss. in the Library of Trinity College*, Cambridge, 1870; H. Ethé, *Catalogue of Turkish... Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1930; Gustav Flügel, *Die Arab., Pers. und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 3 c., Viyana, 1865-85, 2:1977(I-5); A. Kraft, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der K. K. Oriental. Akademie zu Wien*, Viyana, 1842; W. Pertsch, *Die Türkischen Handschriften der Königl. Bibl. zu Berlin*, Berlin, 1889(I-5); Aynı Yazar, *Die Türkischen Hand. der Herzoglischen Bibliothek zu Gotha*, Gotha, 1864(I-5); Carl Brockelmann, *Verzeichnis der Arabischen, Persischen, Turkischen Handschriften der Staats-Bibliothek zu Breslau*, Breslau, 1900; C. J. Tornberg, *Codices Arabici, Perisici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsalien-*

sis, Uppsala, 1849; Zettersteen, *Die Arab. Pers. und Türk. Handsch. des Univ. zu Uppsala*, Uppsala, 1930-35(I-5); Rossi, *Elenco dei Manoscritti Turchi della Bibliotheca Vaticana*, Roma,1953; İ. Parmaksızoğlu, *Kıbrıs S. II. Mahmud Kütübhânesi*, Ankara, 1964.— *Defter-i Kütüb-hâne-i Beşir Ağa*(Ist., 1303 = 1886), *Çorlulu Ali Paşa*(1303 = 1886, 1311 = 1894), *Veliyyüddin Efendi*(1304 = 1887), *Âşir Efendi*(1306 = 1889), *Es'ad Efendi*(1307 = 1890), *Hacı Selim Efendi*(1310 = 1893)(bu kütübhâne kataloglarının hepsi 40 cilddir, listesi: O. Ergin, *Muallim Cevdet*, 423-32).

Erzurum Atatürk Üniversitesi, *Seyfeddin Özege Bağış Kitapları Alfabetik Kataloğu*, 4 c., Erzurum, 1965(eski harflerle Türkçe 20.000 küsur basma eser); Sultânov ve Arslı, *Elyazmaları Katalogu*, 2 c., Bâkû, 1963; Semenov, *Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasının Şark Kulyazmaları Toplamı*, 2 c., Taşkent, 1954.

E. Edwards, *A Catalogue of the Persian Printed Books*, Londra, 1922; Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar Kataloğu*, Istanbul, 1961; *Catalogue des Manuscrits Orientaux de la Bibliotèque Impériale de Saint Petersburg*, 1852; Heinrich Kabdebo, *Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, Viyana, 1876; Fehmi Edhem Karatay, *Istanbul Üniversitesi Kütüphânesi, Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*, 2 c., Ist. 1951-3; Vladimir Ivanow, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Collection of the Royal Asiatic Society of Bengal*, Bibliotheca Indica ns., Kalküta, 1939; *Fihristü'l-Kütübi'l Mevcûdeti bi'l-Kütüb-Hâneti'l-Hıdiviyeti'l-Mısriyeti'l-Kübrâ*, Kahire, 1289 = 1872; Haseneyn Muhammed, Ahmedu'l-Meyhî, Muhammedu'l-Biblâvî, C. Vollers, İbrâhîm Ismet, Ahmedu'l-Beyrûtî ve Seyyid Abdurrahmân, *Fihristü'l-Kütübi'l- Arabiyeti'l-Mahfûzeti bi'l-Kütüb-Hâneti'l-Hıdiviye*, 10 c., Kahire, 1301 = 1884(hem basma, hem yazmalar), 1916'ya kadar gelen kitaplar: Kahire, 1917, 1916 — 1925 için: Kahire, 1345 — 61 = 1926 — 42, 8 c.; Dâvûd b. Selîmi'l-Mavsılî, *Mahfûzatu'l-Mavsil*, Bağdad,1927; Reynold A. Nicholson, *A Descriptive Catalogue of the Late Edward G. Browne*, 1932; V. C. Scott O'Connor, Abdülmuktedir ve Abdülhâmid, *An Eastern Library, Patna Oriental Public Library of Khudabakhsh, Its Persian and Arabic Manuscripts*, Glasgow, 1920; Bahâdur Şeyh Abdülkaadir Serefrâz, *A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the University of Bombay*, 1935; Yûsuf İlyâs Serkîs, *Mûcamu'l-Matbû'âti'l-Arabiye*, 2 c., Kahire, 1346 = 1928(bu eserde, 1919 yılına kadar basılmış bütün Arapça kitaplar tanıtılmıştır); Aynı Yazar, *Câli'u't-Tesânifi'l Hadîsa*, 2 c., Kahire, 1927(1920-26 yıllarında basılan bütün Arapça kitaplar); Christian Seybold, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften der Königlichen Üniversitaetsbibliothek zu Tübingen*, 1907; Muhammed Ahmed Simsâr, *Oriental Manuscripts of the John Frederich Lewis Collection in the Free Library of Philadelphia*, 1937; Max Weisweiler, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften der Üniversitaet zu Tübingen*, 1930; J.T.H. Zenker, *Bibliographie Orientale*, Leipzig, 1846; *Fihristü'l-Kütübi'l-Mevcûde bi'l-Mektebi'l-Ezheriye*, 5 c., Kahire, 1367 = 1948; Joseph Schacht, *Aus den Bibliotheken von Konstantinopel und Kairo*, Kahire, 1928; A. F. Mehren, *Codices Persici, Turcici, Hindustanici*, Kopenhag, 1857; N. L. Westergard, *Codices Haberaici et Arabici*, 2 c., Kopenhag, 1851; Aynı Yazar, *Index Codicum*

Indicorum et Iranicorum Bibliothecae Universitatis Haveniensis, Kopenhag, 1846; K. Vollers, *Katalog des Islamischen, Christlichen, Orientalischen, Judischen und Samarratanischen Handschriften der Universitaet-Bibliothek zu Leipzig*, 1906; Reuben Levy ve M. A. Litt, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office*, 2 c., Londra, 1937; Baron W. Macguckin de Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1883; A. Mingana, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Ryland Liberary*, 1934; Earl of Crawford Lindsay, *Hand-list of Oriental Manuscripts, Arabic, Persian, Turkish*, 1898.

Şu eserlerde de Osmanlı târihi üzerindeki yazmalara tesâdüf edilmektedir: S.O.P. de Laugier de Beaurecuell, *Manuscrits d'Afghanistan*, Kaahire, 1964; Gubûri, *Catalogue de Mansuscrits Arabes de la Bibliothèque al-Angourli à Bagdad*(Arabca); Necef, 1967; S.A.Naqvi, *Persian Manuscripts in the National Museum of Pakistan at Karachi*, 2 c., 1972; A.J.W. Hulsman, *Les Manuscrits Arabes dans le Monde*, Paris, 1967; V. Minorsky, *Chester Beatty Elyazmaları(Dublin), I. Türk San'at Kongresi*, Ankara, 1962, 296-9; M. Cunbur, *Konya Yûsuf Ağa Kütübhânesi, TAD*, I, 1964, 203-17; Ruscuklu Osman Bey-zâde Ali Fethi Bey, *Hazâinü'l-Kütübi'l-'Usmâniyye*, Bâyezid Küt., 5.092-3; Ahmed Zeki, *Dersaâdet Kütübhâneleri*, Istanbul, 1325 = 1909; A. Ötüken, *Istanbul Kütübhâneleri Hakkında 48 Yıl Önce Sadrâzama Sunulmuş Rapor, Türk Kütübhâneciler Bülteni*, V-3, Ankara, 1956, 206-26; bir de: M. Mansour, M. F. A. Hadi, S. Khalifa ve Z. Awadallah, *Bibliography of Arabic Books published en Egypt between 1941 and* 1955(Arabca), Kaahire, 1975; Giorgio Levi Della Vida, *Ricerce sulla Formazione del piu Antico Fondo dei Manoscritti Orientali della Biblioteca Vaticana*, Roma, 1939; *Catalogue of Arabic, Persian and Ottoman Turkish Books*, 5 c., Boston, 1968; *Katalog Arabskih, Tyurskih i Persidskih Rukopisey Instituta Kekelidze*, Tiflis, 1969; Edward G. Browne, *A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge, 1900; A. J. Arberry, *A Second Supplementary Handlist of the Muhammadan Manuscripts in the University of Cambridge*, Cambridge, 1952; Wladimir Ivanow, *Catalogue of the Persian Manuscripts of the Asiatic Society of Bengal*, 4 c., Kalküta, 1924-8; İrec Afşar, *Fihrist-Nâme-i Kitâb-Şinâsihây-ı Îrân, A Bibliography of Bibliographies on Iranian Studies*, Tahran, 1963; N.I. Bostaşvili, *Bibliografiya Turtsii(Istoriya)*, Tiflis, 1971; Geoffrey Handley-Taylor, *Bibliography of Iran*, Londra, 5: 1969; Albert Kalb, *Bibliographie des Französichen Buches im 16. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1971; Jussi Aro, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Universitatsbibliothek zu Helsinki*, Helsinki, 1958; Ahmed Timur Paşa, *Fihrisü'l-Hızâneti't-Teymûriyye*, 4 c., Kaahire, 1948; Gurgis Awad, *Fihristü Mahtûtâti Hızâneti Yâkuub Sergis, Arabic, Turkish, Persian Manuscripts of the Library of University*, Bağdad, 1966; Muammer Dizer, *Kandilli Rasadhânesi Kitaplığı Yazma Eserler Kataloğu*, Istanbul, 1973; A. T. Kut, *Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuarı, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1972, 183-240; *Istanbul Belediye Kütübhânesi Alfabetik Kataloğu*, 3 c., Istanbul, 1953-4; Joseph Blaskovic, *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitatsbibliothek in Bratislava*, Bratislava, 1961; Tadeusz Majda, *Catalogue des Manuscrits Orientaux des Collections Polonaises*, Varşova, 1967; Hânbâbâ Müşer, *Müellifîn-i Kütüb-i Çâpi-i Fârsî vü Arabî*, 4 c., Tahran, 1340-44 Şemsi(Ar. ve Fars. bütün basılı kitaplar);

Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII: Turkische Handschriften, Wiesbaden, 1968; *Tokyo Şarkıyyât Kütübhânesi Türkçe-Osmanlıca Kitapları Kataloğu*, Tokyo, 1974; Muhammed Takıy Dâniş-Pejuh, *Fihrist-i Nüshahây-i Hatti-i Kitâb-hâne-i Dânişgede-i Edebiyyât*, Tahrân, 1965; The New York Public Libray Reference Department, *Dictionary Catalog of the Oriental Collection*, 16 c., Boston, 1960; National Museum of Pakistan at Karachi, *Persian Manuscripts*, S.A. Naqvi nş., 1972, 2 c.; R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts, Princeton University Library*, 1976; M. Götz, *Orientalischen Handschrifte in Deutschland*, XIII-4: *Türkische Handschriften*, 1978; H. Halen, *Oriental Collections in Finland*, 1978; J.S.Assemani, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana, Manuscriptos Arabicos, Persicos, Turcicos...*, 3 c., 1719-28, yeni baskı: 1974.

Basılı eserler katalogları: Millî Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü, *Türkiye Kütüphaneleri Rehberi*, Ankara, 1957(Fr. trc. ile); F. E. Karatay, *Ist. Ün. Küt... Türkçe Basmalar Alfabe.Katalogu(1729-1928)*, 2 c., Ist., 1959; Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası(1729-1950)*, Ankara, 1952; Muharrem D. Mercanlıgil, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Tarih Kitapları, Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyasına Ek*, Ankara, 1959; Hân-Baba Muşâr, *Fihrist-i Kitâbhây-i Çâpi-i Fârsi*, Tahran, 1337 şemsî = 1958 (Farsça basılı kitaplar katalogu); Carl Göllner, *Turcica, Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, I: 1501-1550*, Bükreş, 1961(ele alınan Türkiye üzerine Avrupa'da basılmış 901 kitabın 56'sı 1529, 76'sı 1532, 59'u 1535, 71'i 1542'de basılmıştır); Walter Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türken belagerungen Wiens 1529 und 1683*, Graz, 1955(Türkler'in I. ve II. Viyana muhasaraları üzerine yazılmış 2.500 eser tanıtılmaktadır); Thomas-Xavier Bianchi, *Catalogue Général et Détaillé des Livres Arabes, Persans et Turcs Imprimés à Boulac(1822-1842)*, Paris, 1843; R. Ettinghausen, *A Selected and Annotated Bibliography of Books and Periodicals in Western Languages dealing with the Near and Middle East*, 1954; J. D. Pearson ve Julia F. Ashton, *Index Islamicus, 1906-1955, A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and other Collective Publications*. Cambridge, 1958-1975, 5 c.; Bernâ Moran, *Türkler'le İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası(XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Edebiyat Fak. nş., Ist. 1964; V. M. Yovanovitch, *An English Bibliography on the Near Question. 1481-1906*, Belgrad, 1909; Michoff, *Sources Bibliogrophiques sur l'Hist. de la Turquie*(I-5); Aynı Yazar, *Bib. des Articles... sur la Turquie*(I-5). Hans-Jürgen Kornkumpf ve Jutta Kornkumpf, *Osmanische Bibliographie mit Besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa*, 1973(7.000 eser, 1.400 s.).

Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*(asıl adı: *Kitâbü İcmâli'l-Fusul ve'l-Ebvâb fi Tertibi'l-Ulûm ve'l-Esmâ'i'l Kitâb)*, Bûlâk/Kahire, 1274 = 1858, 2. tab'ı: Istanbul, 1310-11 = 1893-94, 3. tab'ı: Mehmed Şerefeddin Yaltkaya ve Kilisli Muallim Rif'at Bilge nş., Maarif Vekâleti nş., Ist. 1941 ve 1943, 2 çok büyük cilt ve bunun zeyl ciltleri(Bağdadlı İsmail Paşa'nın zeylleri); Arapça metnin tenkidî neşri ve Latince trc. G. Flügel, 7 c., Leipzig(ilk 2 cilt Londra), 1835-58(bunun yeni fotoğraf baskısı: New York, 1964); Fransızca trc. F. Pétits de la Croix, 3 c., Paris, Bibl Nat.(1698-1705'te yapılmıştır): XIX. asrın başlarında Sylvestre de

Sacy'nin Fransızca've 'Assemani'nin İngilizce tercüme teşebbüsleri —eserin ezametinden dolayı— akıym kalmıştır.

Sauvaget, *Introduction à l'Hist. de l'Orient Musulman, Elément de Bibliographie*(I-5); G. Gabrieli, *Manuele di Bibliografia Musulmana*, Roma, 1916; D. Gustav Pfanmüller, *Handbuch der Islam-Litteratur*, Berlin, 1933; Leon Savadjian, *Bibliographie Balkanique*, Paris, 1931-2; A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe Siècles, Essai de Bibliographie*, Budapeşte, 1897; Birge, *Turkish Area Study*(I-5); Babinger, *Die Türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Joseph von Hammer-Purgstalls, Die Welt des Islam*, VII, 103 v.dd.; E. Rossi, *Gli Studi di Storia Ottomana in Europa ed in Turchia, 1902-1925, Oriento Moderno*, Roma, VIII, 1926, 443-60; Giuseppe Gabrieli, *Bibliografia degli Studi Orientalistici in Italia del 1912 al 1934*, Roma, 1935; Robert Mantran, *Les Etudes Historiques en Turquie de 1940 à 1945, Journal Asiatique*, CCXXXV, Paris, 1947, 89-111; Nihal Atsız, *Kaanûni Bibliyografyası* 2 c.,(basılamadı, Kaanûni devrinde Türkiye'de te'lif edilmiş bütün eserler); Carl Göllner, *Turcica, Die Europäischer Türkendrucke des XVI. Jahrhurdert*, XVI. asrın 2. yarısına âid II. cild: Bükreş, 1968.— Zenker, *La Bibliotheca Orientalis*, 3 baskı: Leipzig, 1840, 1846, 1861(o târihe kadâr basılmış bütün Arabca, Farsca ve Türkce kitapların listesi).

5. TÂRİH ATLASLARI:

Türkçe, tarih atlasları bakımından son derece fakirdir, birkaç misal: Mehmed Eşref(Albatı), *Târîh-i Umûmi ve Osmâni Atlası* 2. tab'ı: Ist. 1329 = 1911(33 pafta, 138 harita); İbnü'l-Cevâd Efdaleddin(Tekiner), *Târîh-i Osmâni Haritaları*, Ist. 1329 = 1911(çok iptidaî); Faik Reşid Unat, *Tarih Atlası*, Ist. 1952, 13. tab'ı: 1964; Aynı Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyümesi(1299-1699), 1: 6.000.000*, Ist. 1962; Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, Leiden, 1972; H. Kinder ve W. Hilgemann, Fr. trc. *Atlas Historique*, P. Mougenot, Paris, 1968.— Nicolas Gueudelile, *Recueil de Cartes Historiques*, Amsterdam, 1708; Philipp Lee Phillips, *A List of Geographical Atlases in the Library of Congress*, Washington, 1909-20(5.324 atlasın tavsifini ihtiva eder); Congrès de Géographie Historique, *Catalogus Mapparum Geographicarum ad Historiam Pertinentium quae Cunante Collegio Historico-Geographorum Adjurantibus vivis Congressui Ordinando in Polytechnico Varsoviensi Exporentur*, Varşova, 1933; L. Francesco Pulle, *La Cartografia Antica dell'India*, Floransa, 1905.

Mercator, *Nova aucte Orbis Terrae Descriptio ad usum Naviguntium emendate Accommodala*, 1569; Lloyd A. Brown, *The History of Maps*, Boston, 1950.

Richard Hennig, *Terrae Incognitae, III: 1200-1415, IV: 1415-1492*, Kolonya, 1953, 1956(çok mühim târihî izahlı atlas); H. W. Hazard, H. L. Cooke, J. M. Smiley, *Atlas of the Islamic History*, 3. tab'ı: 1954; J. J. Hellert, Hammer'in XIX. cildini teşkil eden *Atlas*, Osmanlı tarihi incelemeleri için fay-

dalıdır, Royal Geogr. Society, *Asia, 1:1.000.000*, Londra, 1924; R. Lane Pool, *Historical Atlas of Modern Europe from the Decline of the Roman Empire*, Oxford, 1886-1902; S. G. Bartholomew, *Literary and Historical Atlas of Asia*, Londra, 1913; Aynı Yazar, *Literary and Historical Atlas of Europe*, Londra, 1914; Barbier du Bocage, *Catalogue Détaillé de la Collection Géographique et Topographique du Ministre des Affaires Etrangères*, Paris, 1827.— Karl von Sprumer, *Historisch-Geographischen Hand-Atlas zur Geschichte des Mittelalters bis auf die Neuerre Zeit*, Gotha, 1846; Aynı Yazar, *Historische-Geographischer Hand-Atlas*, 3 c., Gotha, 1855; Vivien de Saint-Martin, *Atlas Dressé pour l'Hist. de la Géographie et des Découvertes Géographiques depuis les Temps les plus Reculés jusqu'à Nos Jours*, Paris, 1870; Aynı Yazar ve Fr. Schrader, *Atlas Géographie Historique des Origines à la Fin du XIXe Siècle*, son tab'ı: Paris, 1924; K. von Spruner ve T. Menke, *Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der Neueren Zeit*, Gotha, 3. tab'ı: 1880; G. Droysen, *Allgemeiner Historischer Handatlas*, Leipzig, 1886; Félix Decamarche, *Atlas de Géographie Ancienne du Moyen Age et Moderne*, Paris, 1892; P. Vidal de la Blanche, *Atlas Général, Histoire et Géographie*, Paris, 1897; Alfred Schultz, *Geschichte Taschen-Atlas zur Mittelalteren und Neueren Geschichte*, Gotha, 1904; F. Schrader, *Atlas de Géographie Historique*, Paris, 1907, 2: 1921(geniş izahat); William R. Shepherd, *Historical Atlas*, New York, 1911, 2: 1929, 3: 1930; A. Serja, *Atlas Historyczny Polski*, Krakovi, 1930; St. Ctanoyeviç, *İstoriki Atlas za Opştu i Narodnu İstoriya*, Belgrad, 1931; Adolf Schlük, *Historisk Atlas*, Stockholm, 1934; Westermann vs., *Atlas zur Weltgeschichte*, 3 c., Brunswick, 1953, 2: 1956; Charles Poulin, *Atlas of the Historical Geography of the United States*, New York, 1932; Olivier Thomson, *Everyman's Classical Atlas with An Essay on the Development of Ancient Geographical Knowledge and Theory*, Londra, 1961, 2: 1963, 3: 1966; Albert Hermann, *An Historical Atlas of China*, Chicago, Boston, 1935, Harvard Un., 2: 1966; Stefan Pascu, *Atlas Istoric* Bükreş, 1971; Melville Bell Grosvenor ve James M. Darley, *National Geographic Atlas of the World*, Washington, 1963(mükemmel).

Wüstenfeld, *Vergleichung Tabellen der Mohammedanischen und Christlichen Zeitrechnungs*, E. Mahler'in yeni ve musahhah neşri: Leipzig, 1926; L. Lacoine, *Table de Concordance des Dates Calendriers Arabe, Copte, Grégorien, Israélite...*, Paris, 1891; Sir Wolseley Haig, *Comparative Tables of Muhammedan and Christian Dates*, Londra, 1932, Türkçe trc. Fevzi Kurdoğlu, *Tarih Yılları*, Ist. 1936, 62-93; Yosif Abgaroviç Orbeli, *Sinkronistiçeskie Tablitsi Hıdjrı i Yeveropyiskogo Letoiscislymiya*, Sovyet İlimler Akademisi nş., Moskova, 1961; Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1939, 2: 1943, 3. mükemmel tab'ı: T. T. K. nş., 1959, 4: 1974.— Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955 (İslâm ölçüleri hakkında).— Charles Victor Langlois, *Manuel de Bibliographie Historique*, Graz, 1901, 1904, 1968; Mordtmann, *İlm-i Usûl-i Târih*, Istanbul Dârülfünûnu Ders Notları, 1331-2.

6. OSMANLI TÂRİHLERİ:

Âşık-Paşa-zâde(I-6), Fâtih ve II. Bâyezid devrinin bir kısmını içine alır. Neşrî(I-6) de aynı devirler için en mühim mehazımızdır(Haniwald tercümesinin ilk tab'ı: 1558) Krş. V. L. Menage, *Neshri's History of the Ot-*

tomans, The Sources and Development of the Text, Oxford University, 1964(Krş. H. İnalcık, *Belleten*, no. 166, 667-72). Enverî(I-6) de bu devre aittir(krş. Necib Âsım(Yazıksız), *Düstûr-Nâme-i Enverî'nin Neşri*, *TTEM*, Yeni Seri, I, 24/101, 83-86, 1.V.1933). Oruç Bey(I-6), 1733'te R. P. Romain, Sieur Pocques ve François Pétis de la Croix taraflarından kısmen Fransızca'ya çevrilmiştir(Paris, Bibliothèque Nat.). Şükrullah, *Behcetü't-Tevârih*, Farsça yazılmıştır(I-6). Vezîr-i âzam Karamânî Mehmed Paşa'nın eseri ise (I-6), Arapça yazılmıştır. İdrîs Bidlisî'nin *Heşt Behişt*'i(I-6) de Farsça'dır. Bu eser, Yavuz devri için çok mühimdir. Kemal-Paşa-zâde(I-6)'nin büyük eseri, 10 ciltttir ve 1526'da kalır; Fâtih'e ait VII., II. Bâyezid'e ait VIII., Yavuz'a ait IX. ve Kaanûnî'nin ilk yıllarına ait X. ciltler çok mühimdir(krş. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kemal-Paşa-zâde'nin X. Cildi Hakkında*, *Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1956, 107-15). Rûhî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*(I-6) ile kardeşi Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin(her ikisi de Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi'nin oğulları ve Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa'nın amca oğullarıdır) *Târih-i Âl-i Osmân*'ı(I-6), bu devir üzerindedir; ilki 1511'de kalır; ikincisinin müellifi çok sonra, 1550'de ölmüştür. Sarıca Kemal'in *Selâtıyn-Nâme*'si(I-6) II. Bâyezid'e sunulmuştur. Halil Konevî(Konyalı), *Târih-i Âl-i Osmân*(I-6); Hamîdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*(I-6); Hadîdî, *Âl-i Osmân Târihi*(I-6); Hacı Âdil-oğlu Mehmed, *Tevârih-i Âl-i Osmân*(I-6); Behiştî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*(I-6); Sıdkıy Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Ankara T. T. K. Küt.; Lâ, *Süleymân-Nâme*(1538'e kadar Osmanlı tarihi), manzum-mensur, Vatikan, Rossi, 305.

Vezîr-i âzam Ayas Mehmed Paşa, *Târih-i Âl-i Selçuk ve Âl-i Osmân* (I-6), Paris, Bibl. Nat., 1.021(krş. Blochet, 157); Vezîr-i âzam Dâmâd Lutfî Paşa, *Târih*(I-6); Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa, *Târih-i Âl-i Osmân*(I-6), Almanca kısaltılmış trc. Ludwig von Forrer, *Die Osmanischen Chronik des Rüstem Pascha*(tenkidleri: *OLZ*, 1925, XXVIII, 246 v.d.; *Der Islam*, 1925, XV, 154 v.dd.; *Historische Zeitschrift*, CXXXVII, 1928, 571v.d.).- Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakaatu'l-Memâlik ve Derecâti'l-Mesâlik*, pek çok yazması vardır. Sâdeddin Toktemir tarafından kötü bir şekilde sadeleştirilmiştir: Ist. 1937; Askerî Neşriyat'tan; Kaanûnî devri üzerinde yazılmış en mühim kaynaklardan biridir ve eserimizi kaleme alırken en çok kullandığımız mehazlardandır; müellifin Kanunî'nin nişancısı (devlet bakanı) sıfatıyla çeyrek asırdan fazla Dîvân-ı Hümâyûn(bakanlar kurulu) üyesi bulunması ve resmî vesikaların hepsinin elinden geçmesi, kitabın ehemmiyetini artırmaktadır(krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tosyalı Mustafa ve Sâlih Çelebiler*, *Bel.*, XXII-87, VII. 1958, 391-441).— Yavuz'un nedîmi olan Hasan Cân'ın oğlu Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'i(I-6), Fâtih ve II. Bâyezid devirleri üzerinde yazılmış pek mühim bir kaynaktır(Lehçe kısmî trc. Senkowski, *Collectaneaz Dziejopisow Tureckich*, Varşova, 1824; II. cildinin Fransızca trc. E. Roboly, *Hist. du Sultan Bayézid Khan II.*, 3 c., Paris. 1725)(krş. Carl Ausserer, *Der Islam*, XII, 1-2, 226-31; *Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârih'i TM*, XIII, 1958, 101-16)(oğlu Şeyhulislâm Mehmed Efendi'nin bu esere yazdığı *Zeyl* basılı değildir, 1606'ya doğru kaleme alınan ve *İbtihâcu't-Tevârih* adını taşıyan bu eseri Nihal Atsız bulmuştu, Süleymaniye Küt., 321-2, krş. M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi(TD)*, 14, 1959, 71-84).— Ramazânzâde Nişancı Mehmed Paşa(-1571), *Târih-i Müntehabb*(I-6) ve torunu Ramazân-zâde(Nişancı-zâde) Mehmed Kuds Çelebi(-1621), *Mir'ât-ı*

Kâinât, II (1566'da kalır)(I-6).— Zaîm Mehmed Bey, *Câmi'u't-Tevârih*(I-6). Sokollu'ya sunulmuştur; Bayburdlu Osman Efendi, *Tevârih-i Cedid-i Mir'ât-ı Cihân*, Atsız nş., Ist. 1961(1592'ye doğru yazılmıştır).— Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*(I-6), 1453'ten XVI. asrın sonlarına kadar gelen kısım basılmamıştır(bir nüshası: Nûrosmâniye Küt., 3.407), son derece mühimdir.— Ahmed Karamânî, *Ahbârü'd-Düvel*(I-6), 1599'da kalır; Mehmed Avfî, *Târih-i Âl-i Osmân*(1563-1600), Üniversite Küt., Türkçe Yazmalar, 2.385.— Selâniki Mustafa Efendi, *Târih*, Ist. 1281 = 1864 ve eserin üçte ikisini teşkil eden basılmamış kısımlar: Nûrosmâniye; 3.132 vs.; son derece mühim olan bu eser, 20.IX.1563-1.V.1600 tarihleri arasındaki olayları içine almaktadır; 17. I.1593'e kadarki kısım basılmıştır(krş. *İslâm Ans.*, *Selâniki*, 349a-51b; Gliša Elezoviç, *Selânikli Mustafa Efendija i Njegova Istoriya*, *GLAS Srpska Akademije Nauke*, CXCIII, no. 96, Belgrad, 1940, 73-103; A. Refik(Altınay), *Selâniki*, Ist. 1933; Aynı Yazar, *Müverrih Selâniki Mustafa Efendi*, *Yeni Mecmua*, 1917, no 5, 89-92, 6, 109-12); Cenâbî, *Aylemu'z-Zâhir*(I-6).

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Târih*(1520-1623), yazma(krş. M. Câvid Baysun, *Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa*, *TM*, X, 1953, 321-40), *Telhis-i Tâcü't-Tevârih* adını taşıyan kısım için bk. Nûruosmâniye, 3.134.— Abdülkaadir Efendi, *Târih-i Âl-i Osmân*, Süleymaniye, Es'ad Ef., 2.151.— Peçevî İbrahim Efendi(müellifin annesi, Sokollu'nun yeğenidir), *Târih*, 2 c., İst. 1283 = 1866, 1520-1640 yıllarını içine alan son derece mühim bir kaynaktır(krş. Halim Şengül, *Peçevî'nin II. Cildinin Endeksi*, 1951, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 493; F. von Kraelitz, *Der Osmanische Historiken İbrâhim Pecewi*. *Der İslâm*, VIII, 1918, 252-60; A. Refik(Altınay), *Peçevi*, Ist. 1933; A. C. Schaendlinger, *Die Probleme der Radaktionen der Chronik des Pecevi*, *WZKM*, LXIII, 1972, 176-86); Tameşvar defterdârı Ahmed oğlu Mustafa Ef.'nin zeyli, 1640-1651 yıllarını içine alır.— Solak-zâde, *Târih*(I-6); Şeyhulislâm Kara-Çelebî-zâde, *Ravzatu'l-Ebrâr*(I-6), bütün devrimizi içine alan eserlerdir; Kâtib Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârih*'i(I-6) kronolojidir.— Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-Düvel*(I-6), c. III (Hammer, eserinin son cildinde (Fransızca trc., XVIII) bu eserin etraflı bir fihristini verir).— Rûmî Mehmed Ef., *Tevârih-i Âl-i Osmân*(I-6) da XVII. asırda yazılmıştır; Edirneli Cevrî Çelebi, *Târih*, 2 c., Ist. 1291-2 = 1874-5; Hezârfen Hüseyin, *Tenkıyhu't-Tevârih*(I-6); Edirneli Abdurrahman Hibrî Ef., *Risâle-i Fütûhât-ı Âl-i Osmân*, tek nüshası: Fâtih Küt., 2.382.

Müellifi meçhûl eserler: *Zıkr-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Gazavât-ı İşân* -1490), Topkapı Sarayı, Sultan-Reşad Yazmaları, 700; *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Giese nş.(I-6); *Târih-i Âl-i Osmân*, Bâyezid Küt., 329; *Târih-i Âl-i Osmân*, Topkapı Sarayı, Revân-Köşkü, 1.059; S. Buluç, *Altosmanische Anonyme Chronik des Bibl. Nat. zu* Paris, Breslau, 1938(I-6); Babinger, *Eine Altosmanische Anonyme Chronik in Hebräischer Umschrift*. *Archiv Orientalni*, 1932, IV (I-6); *Târih-i Âl-i Osmân*(1520-1555), Paris, Bibl. Nat., Col. Schefer, 1.176; *Tevârih-i Âl-i Osmân*(1520-1623), Hamidiyye Küt., 898.

M. T. Gökbilgin, *Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enisü'l-Müsâmirin*, T.T.K., *Edirne*, Ankara, 1965, 77 — 117; Ahmed b. Zunbuli'l-Mahalli. *as-Sultân Selim Hân ma'a Kansûhu'l-Gavri*, Kahire; F. Taeschner, *Matrakçı Nasûh*. *Der Islam*, XL, II.1965, 200-6; H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri ile İlgili Yeni Bilgiler*, *Belleten*, XXIX-119, IV.1965,

329-54; Lâ, *Selîm Şâh-Nâme*(Farsça) Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, 1.423; Lâ.*Selîm-Nâme*(Farsça) Topkapı Sarayı, Revân Köşkü, 1.540; İsmail Çelebi, *Fütûhât-ı Süleymâni*(Farsça manzum)(1520 — 1539), Topkapı Sarayı, Emânet Hazinesi, 1.422; Lâ, *Süleymân-Nâme*(Farsça, 30.000 beyit), Topkapı Sarayı, Hazine, 1.517(69 minyatür); Lâ, *Fütûhât-ı Cemile*(Farsça manzum), Topkapı Sarayı, Hazine, 1.592(Kara Ahmed Paşa'nın Temeşvar fethi); Abdüllatif Eflâtûn b. Şeyh Derviş Muhammedi'ş-Şirvâni, *Hikâyet-i Âmeden-i Seyl be-İstanbul*(Farsça manzum), Topkapı Sarayı, Hazine, 1.570 (Kanuni devrinde İstanbul'u sel basması).

H. J. Kissling, *Die Anonyme Altosmanische Chronik über Sultan Bâjezîd II(Blochet, no. 922), Beitraege zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*, II, Münih, 1967, 128-66; A. Y., *Eine Anonyme Altosmanische Chronik über Sultan Bâyezîd II, Die Orient der Forschung*, Wiesbaden, 1967, 409-33.

Osmanlı tarihleri ve tarihçileri için daha geniş bibliyografya: Nihal Atsız, *Tanınmamış Osmanlı Tarihleri*, Ankara, 1957(I-6); Karslı-zâde Mehmed Cemâleddin Ef.(-1865), *Âyine-i Zurefâ, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, Ahmed Cevded nş., Ist. 1314 = 1896(eser 1843'te yazılmıştır); Tâhir Bey, *Osmânlı Müellifleri*(I-5); Babinger'in eseri(I-6), bu esere dayanmaktadır, müellif bu eserinin 2. tab'ını hazırlıyamadan ölmüştür; Aynı Yazar, *Frühosmanische Jahrbücher*, Hannover, 1925(ilk Osmanlı vekayi-nâmeleri); Hammer, *Uebersicht des Geschichreiber der Osmanen, Archiv für Geographie, Historie, Stats*, 1822(Osmanlı tarihçileri hakkında).

1453 öncesi bibliyografyasına ek: A. S. Erzi, *Ahmedî'nin Dâstân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân'ı Hakkında, Bel.*, IV, 14-5, VII.1940, 267-83, II. Murad'a isnâd edilen bir nasihat ve ahlâk kitabı, küçük bir siyâsetnâme Topkapı Sarayı, Revân-Köşkü, 407'dedir, burada II. Murad, oğlu müstakbel Fâtih'e nasihat etmektedir.

Monografiler:

Umumi olarak Agâh Sırrı Levend'in pek değerli *Gazavât-Nâmeler* adlı eserine bk. (T. T. K. nş., Ankara. 1956).

Fâtih devri: Nihal Atsız, *Fâtih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihi bir Takvim, İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, 17-23; Necâti Lugal ve A. S. Erzi, *F. S. M.'in Muhtelif Seferlerine ait Fetih-Nâmeleri*(5 fetih-nâme), *İst. Ens. Derg.*, II, 1956, 169-84 ve III, 1957: Dursun Bey, *Târih*(I-6); Şikârî, *Karaman Tarihi*(I-6); Kıvâmî, *Feth-Nâme-i Sultân Mehmed*, manzum, Babinger nş., Ist., 1955; Bakaaî, *Tarih*, manzum, Konya, İzzet Koyunluoğlu, Hususi Küt., kısmi nş. *Konya Dergisi*, 1948, 118-9; Me'âlî(Seyyid Mir Ali b.Muzaffer), *Hunkâr-Nâme*, Farsça, manzum, tek nüshası: Topkapı Sarayı, Hazine Küt., krş. R. Anhegger, *TD*, I, 1-2, 1950, 145-66(N. Lugat tarafından hazırlanmış neşir ve tercümesi, T.T.K.'nca yayınlanacaktır); Mü'min-zâde Hasib Ef., *Sükû'l-Le'âl-i Âl-i Osmân*, Süleymaniye, Hâlet Ef. Yazm., 596; Avni, George Jacob nş., *Der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten des Eroberers von Konstantinopel*, Berlin, 1904(çok lüks baskı, Fâtih'in şiirleri).

II. Bâyezid devri: Bayati, *Câm-ı Cem-Âyin*(I-6); Behişti Ahmed Sinân Çelebi b.Karışdıranlı Süleyman Bey, *Târih-ı Sultân Cem*, Top. Sar., Revân

1.270; Haydar Bey, *Vâkı'ât-ı Sultân Cem*, T.O.E. nş., Ist. 1330 = 1912, Mehmed Ârif Bey nş.*(Gurbet-Nâme-i Sultân Cem* isimli Paris, Bibl. Nat.'deki diğer nüshasının notlu nş. İ. H. Dânişmend, *Fâtih ve Ist.*, II, 1954, 211-17); Harîmî, *Şâh-Nâme*, T. T. K. Küt.; Ârif, *Bâyezid-Nâme*, Farsça, manzum Revân, 1.540 mükerrer; Lâ, *Târih-ı Sultân Bâyezid*, Revân, 1.272; Lâ, *Menâkıb-ı Sultân Bâyezid Hân ibni Mehmed Hân*, Bibl. Nat.(Blochet, 922), Fransızca trc. 1733; Lâ, *Vekaayi'-i Sultân Bâyezid ve Selim Hân*(1481-1520), Emânet Hazînesi, 1.416.— Prizrenli Suzi Çelebi, *Gazavât-Nâme-i Mihâl-Oğlu Ali Bey*, A. S. Levend nş., T. T. K., Ankara, 1956(1.795 beyit)(krş. Olesnicky, *Süzi Çelebi*, Üsküb, 1934, Sırpça); Sabâî(Edirneli Hayreddin Çelebi), *Gazavât-Nâme*(Sadrâzam Koca Dâvûd Paşa'nın Bosna'daki gazâlarını 15. 000 beyit halinde anlatan bu eser bugün kayıptır, krş. Sehî, 72-3); Uzun Firdevsî(1453-1512?). *Silâhşor-Nâme*, Wilherhauser nş., Viyana, tarihsiz, Luigi Bonelli nş., *Rendiconti della Accademia dei Lincei*. V-1, Roma, 1892, 435-54, Almanca trc. Schlechte Wssehrd, *ZDMG*, XVII; Aynı Yazar, *Kutb-Nâme(Kıssa-i Midilli)*(Fransızlar'ın hezimetle neticelenen 1501 Midillî taarruzları hakkında), 3.500 beyit, Süleymâniye, Hâlet Ef. Yazm., 643; Luigi Bonelli, *Di Una Cronoca Turca del 1500, Rend. della Accademia dei Lincei*, Seri V, IX, Roma, 1900; Georges Vajda, *Un Bulletin de Victoire de Bajazet II., JA*, CCXXXVI, 1948, 87-102(1500 Mora fetih-nâmesi); Mehmed Münşî, *Mora Fethi*(1500), Bibl, Nat., Suppl. 1.170; Sinoplu Safâyî, *Feth-Nâme-i İnebahtı ve Modon*(1499-1500), Revân, 176/1.271.

Yavuz devri: Üsküblü Kılıç-zâde İshak Çelebi, *Selim-Nâme*(Şehzade Selim'in hayatı: 1509-1513), Revân, 1.275, 1.276, 1.276 mükerrer, Hazine, 1.423, III. Ahmed, 2.672; Haydar Çelebi, *Selim-Nâme*(krş. *Münşe'âtu's-Selâtıyn)*. Almanca trc. H. Edhem(Eldem), *Tagebuch des Aegayptischen Feldzuges Sultan Selims, Deutsche Orientbücherei*, XX, Weimar, 1916; Şükrî-i Bidlisî(Kürd emîri), *Selimi-Nâme*, manzum, Hazine, 1.597, 1.598(minyatürlü)(Cevrî bu eserî 1627'de yeniden nazma çekmiştir: Millet, 1.310)(krş. Henri Massé, *Sélim Ier en Syrie d'après le Sélim-Namé(de Bitlisi), Mélanges à Dussaud*, Paris, 1939, II, 779 v.dd.); Keşfî, *Selim-Nâme*, manzum-mensur, Süleymaniye, Es'ad Ef. Yazın., 2.147(Şükrî'ye dayanır); Fethullah Ârif Çelebi(Â'rifî), *Şâh-Nâme*, Farsça manzum Selim-nâme, Ankara, D. T. C. F. Küt., 1/84(Revân, 1.540 nüshasında adı: *Vekaayi-i Sultân Bâyezid ma'a Selim Hân);* Muhyiddin Çelebi, *Selim-Nâme*, manzum, Konya, İzzet Koyunluoğlu, Hususî Küt.; Edâyî(Molla Mehmed-i Şîrâzî), *Selim-Nâme*, Farsça(krş. *GOW*, 98, no. 83); Kalkandelenli Sücûdî, *Selim-Nâme*, Revân, 1.284/1; *Selim-Nâme*. Bibl. Nat., Suppl.; Sâ'dî b. Abdu'l-Müte'âl, *Selim-Nâme*(-1524), Revân, 1.277, Hazine, 1.424, Almanca trc. M. T. Marie-Thérèse Speiser, Zürih, 1946: *Das Selimname des Sa'di;* Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Selim-Nâme*, Revân, 1.274, Hazine, 1.415; Azmî-zâde, *Selim-Nâme*, Hazine, 1.422; Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Ef., *Selim-Nâme*, *Tâcu't-Tevârih*, II.'nin sonunda basılmıştır(daha mufassal bir yazması. Şevket Rado'nun hususî kütüphanesindedir) Almanca trc. Diez, *Denkwürdingkeiten*, I, 256-302; Lâ, *Selim-Nâme*, Manchester Ün. Küt., Lindsay Yazm., 136; Lâ, *Târihu's-Sultân Selim Han*, Kahire, 50/8.846(krş. M.C.Ş. Tekindağ, *Selim-Nâmeler*, *TED*, I, 1970, 197-230).— Urmiyeli Seyyid Lokmân Ef.. *Hüner-Nâme*, Topkapı Sar., Hazine Yazm. (Yavuz ve Kaanûnî devirlerini içine alan bu nüsha, Türk tezyin ve minyatür sanatlarının en büyük şaheserlerindendir)(krş. N. Âsım(Yazıksız), *Osmanlı Tarihnüvisleri ve Müverrihleri*,

Şeh-Nâmeciler, *TOEM*, I-1, 41-52, 1.IV.1326 = 1910, II-7, 498-9, 1.VI.1327 = 1911, II-7, 425-35, 1.IV.1327 = 1911).— B. Moritz, *Ein Firman des Sultans Selim*, *Festschrift Ed. Sachau*, Berlin, 1915, 425-7.— Lâ, *Kıssa-i Muhârebe-i Kızılbaş*, Berlin Küt., Pertsch, 8.— Silâhşor(Mısır seferine katılmıştır), *Feth-Nâme-i Diyâr-ı Arab* tek nüshası Nûrosmâniye, 4.087, Salâhaddin Tansel nş., *Tarih Vesikaları*, XVII, 294-321, Ist. 1958; Şiri Ali Bey b. Vezir-i âzam Hersek-zâde Ahmed Paşa(müellif Mısır'da ölmüştür), *Târih-i Feth-i Mısr*, Emânet Hazinesi, 1.433/2; Ahmed Hamdi, *Tuhfetu'l-Guzât* (1690 sıralarında yazılan bu muahhar eser, 3 kısımdır, II. kısım Mısır Fethi'ne, III. kısım Kandiye Fethi'ne ayrılmıştır); Yûsuf b. Mehmed Milevi, *Mısır Fethi Târihi*, British Museum, Or. 3.211; Yûsuf Halife, *Târih-i Mısr-ı Osmânî*(-1632), Süleymaniye, Es'ad Ef. Yazm., 2.146; Abdülkerim b. Abdurrahman, *Târih-i Mısr-ı Kaahire*, Hacı Mahmud Ef. Yazın., 4.877; Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Târih-ı Mısr*(1546), Revân, 1.405(müellif hattı ile), İspanyolca tercümesi vardır; Ahmed Çavuş, *Târih-i Mısr*, Husrev Paşa, 352; Yahyâ-zâde İbrahim, *Târih-ı Mısr*, Süleymaniye, Es'ad Ef. Yazm., 2.175/1; Lâ, *Târih-ı Mısr*, Es'ad Ef. Yazm., 2.177; Rıdvân Paşa-zâde Abdullah Bey, *Târih-ı Mısr*(1645 sıraları), Revân, 1.411, Üniversite Küt., 1.514; J.— L. Bacque-Grammont, *Un Fetihnâme Zû'l-Kâdiriye dans les Archives Ottomanes*, *Turcica*, II, 1970, 138-50.— E. Z. Karal, *Y. S. S.'in Oğlu Şehzâde Süleyman'a Manisa Sancağı'nı İdâre Etmesi İçin Gönderdiği Siyâset-Nâme*, *Bel.*, VI-22, 37-44; Fahri Dalsar, *I. Selim'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muâhede*, *Tarih Vesikaları*, no. 12, 410-4. Lâ, *Dâstân-ı Hazret-i Sultân Selim*, DTCF Küt., M. Ozak Yzm., 4/17; Yavuz Sultan Selim, *Farsça Divân*, Ist., 1306 = 1889, Kayser II. Wilhelm'in emriyle yapılan baskısı: P. Horn nş., Berlin, 1904, Türkçe trc. A. N. Tarlan. Ist. 1946.

Kaanûnî devri: Beşiktaşlı Ramazânoğlu Muharrem, *Süleymân-Nâme*, Revân, 1.277; Nev'i, *Süleymân-Nâme*, Bibl. Nat., Cat., c. r. 44; Şemseddin Mehmed Sivâsî, *Süleymân-Nâme*, Hazine, 1.340; Sâ'd b.Abdu'l-Müte'âl, *Süleymân-Nâme*, Hazine, 1.424; Şeyhulislâm Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Ef., *Süleyman-Nâme*, Bûlâk/Kahire, 1248 = 1832(krş. Celâl Yâdigâr, *Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Ef.'nin Zafer-Nâmesi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 449, 1948); Lâ, *Gazavât-i Sultân Süleymân-ı Kaanûnî*, Nûrosmâniye, 3.170/4; Lâ, *Hikâye-i der-Zamân-ı Sultân Süleymân*, Bâyezid Küt., 5.004; Lâ, *Süleymân-Nâme*, Glasgow, Hunterian Museum; Senâyi, *Süleymân-Nâme*, Revân, 1.288(manzum); Eyyûbî, *Menâkıb-Nâme-i Sultân Süleymân(Risâle-i Pâdşâh-Nâme)*, Süleymaniye, Es'ad Ef. Yazm., 2.422(krş. R. Anhegger *TD*, I, 1-2, 1950, 119-38).— Matrakçı Nasûh(Matrakıy), *Süleymân-Nâme*, Revân, 1.286(krş. H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh'un Süleymân-Nâme'si*, *V. T. T. Kongresi*, Ankara, 1960); Aynı Yazar, *Tuhfetü'l-Guzât*, Süleymaniye, Es'ad Ef. Yazm., 2.206; Mehmed Vusûlî, *Cihâd-Nâme*, Ankara, D. ve T.-C. Fak. Küt., M. Çon Yazın. A/13; Lâ *Cihâdü'l-Mücâhidin(Cihâd-ı Sultân Süleymân)*(1520-1532), Hazine, 1.434(3.800 beyit); Mahremi, *Süleymân-Nâme*(1520-1535), Revân, 1.287(manzum); Lâ, *Dâstân-ı Sultân Süleymân* (1520-1537), Revân, 1.286; Lâ, *Süleymân-Nâme(1559-66)*, Londra, Royal Asiatic Society Küt.— Bostân Mustafa Ef. b.Mehmed(Rumeli Kazaskerl) (Tire, 1498-Ist. 3.III.1570 = 72)*(Târih-ı Sâf = Tuhfetu'l-Ahbâb* müellifinin büyükbabası), *Süleymân-Nâme(Gazavât-ı Sultân Süleymân)*(1520-1543), 6 nüshası vardır(Ankara, T. T. K. Küt., 18; Ayasofya, 3.317, 1539'da kalır),

eserin édition critique'i Dil ve T.-C. Fakültesi'ne verilmiştir(krş. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Bostân'ın Süleymân-Nâme'si*, *Bel.*, XIX-74, 137-202, IV. 1955; Aynı Yazar, *Ferdi'nin Süleymân-Nâme'si*, *DTCFD*, VIII, 1-2, VI.1950, 201-23), Macarca kısmi trc. J. Thury, Budapeşte, 1894; eskiden Ferdi'nin olarak bilinen bu eser için krş. J. von Karabacek, *Geschichte Sulleimans des Grossen, Orientalischen Altertumskunde*, VII, Viyana, 1917; Muhibbî, *Sultan Soliman des Grossen Divan*, George Jacob nş., Berlin, 1903(Kaanûnî'nin şiirleri, çok lüks baskı).

1. Sefer-i Hümâyûn(Belgrad)(1521): Félix Tauer, *Hist. de la Campagne du Sultan Suleyman Ier contre Belgrad en 1521*, Prag, 1924; Sâ'î, *Feth-i Kal'a-i Belgrad(Feth-Nâme-i Belgrad)*, Süleymâniye, Es'ad Ef. Yazm., 2.175/2(manzum-mensur); Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Belgrad Feth-Nâmesi*, A. S. Levend, Hususî Küt.; Lâ, *Nâme-i Fütûhât-ı Memâlik-i Üngürûs*, Viyana Küt.(Flügel, 955)(1. ve 3. sefer-i hümâyûnlar).

2. Sefer-i Hümâyûn(Rodos)(1522-23): Abdü'r-Rahmânî'l-'Abbâsî(1462-1556), *Minah Rabbî'l-Beriyye fi Fethi Rodosi'l-Aliyye*, tek nüsha: Hazine, 1.599(müellif Rodos fethine katılmıştır); Ramazân Tabîb(Kaanûnî'nin hususî hekimi), *er-Risâletu'l-Fethiyeti'r-Rodôsiye*(Arapça), Bibl. Nat., 1.622, Fransızca trc. J. P. Tercier, *Mémoires sur la Prise de la Ville et de l'Ile de Rhodes, Mémoires de Littérature de l'Académie des Inscriptions*, XXVI, Paris, 1759; Celâl-zâde Mustafa, *Feth-Nâme-i Rodos*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 501, 833, 2.519, 2.628; Celâl-zâde Sâlih(yukarıdaki müellifin kardeşi), *Rodos Feth-Nâmesi*, Viyana Küt.(Flügel, 933/2); Cennâbî Paşa, *Târih-ı Rodos*, Bibl. Nat., Suppl, 1.153; Â'lî, *Feth-Nâme-i Rodos*.

3. Sefer-i Hümâyûn(Mohaç)(1526): Celâl-zâde Sâlih, *Budin Feth-Nâmesi*(diğer adları: *Mohaç-Nâme, Târih-ı Üngürûs, Sefer-i Üngürûs)*, Revân, 1.280, III. Ahmed, 3.096, Ist. Ün. Küt., T. Y. 1.285(krş. H. G. Yurdaydın, *Celâl-zâde Sâlih'in Süleymân-Nâme'si, İlâhiyât Fak. Derg.*, XIV, Ank. 1966, 1-12); Bahârî(Kadı Ali Ef.), *Feth-Nâme-i Üngürûs*, 306 beyit, Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. Yazm, 5.345; Fütûhî Hüseyin Çelebi, *Enisu'l-Guzât*, manzum, Ayasofya Küt., 3.785.— *Engürüz Seferi ve Beç Muhâsarasına dâir Türkiye Sicillâtından Müstahrec Evrâk*, Jan Grzegowski nş., Ist. 1327.

4. Sefer-i Hümâyûn(Viyana)(1529): W. F. F. Behrnbauer, *Suleiman Qanouni's Tagebuch auf Seinem Feldzuch nach Wien*, Türkçe metin ve Almanca trc., Viyana, 1858(Feridûn Bey'in Viyana seferi rûz-nâmesi); Felix Tauer, *Solimans Wiener Feldzug, der Persische Anonymus, Archiv Orientalni*, VII, 1935, VIII. 1936. XXIV, 1956.

6. Sefer-i Hümâyûn(Irâkayn/1. İran)(1534-36): Matrakçı Nasûh, *Menâzil-i Sefer-i Irâkayn*(kapital eser), Fransızca trc. Albert Gabriel, *Les Etapes d'Une Campagne dans les Deux Irak d'après Un Manuscrit du XVIe Siècle, Extrait de la Revue Syria*, Paris, 1928; Franz Taeschner, *The Itinerary of the First Persian Campaing of Sultan Süleyman, 1534-1536, According to Nasuh al-Matraki, Imago Mundi*, XIII, 1956, 53-5; Aynı Yazar, *Das Itinerar des Ersten Persien-Feldzuges des Sultans Süleyman Kaanûni, 1534/35 nach Matrakçı Nasuh, ZDMG*, CXII-1, 1962, 50-93; Hâmid Sâdî Selen, *XVI. Asırda Yapılmış Anadolu Atlası: Nasûh Silâhî'nin Menâzil'i, II. Türk Târih Kongresi Zabıtları*, 813-7; Abdurrahman Çaycı, *Irâkayn Seferi Men-*

zil-Nâmesi'nin Tedkiki, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 1.878, 1949-50(eserin metni T. T. K. tarafından yayınlanmıştır).— Lâ, *Bağdâd Fethi*, Berlin Küt.(Pertsch, 45/10): Selmân, *Câmi'ü'l-Cevâhir*, Millet Küt., 655; Me'mûn Bey, İ. Parmaksızoğlu nş., *Kuzey Irak'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Me'mûn Bey'in Hâtıraları*, *Belleten*, XXXVII-146, IV.1973, 191-230 ve sondaki faksimile.

8. Sefer-i Hümâyûn(Boğdan)(1538): Matrakçı Nasûh, *Fetḥ-Nâme-i Kara-Boğdan*, Revân, 1.284(krş. H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, İlâhiyat Fak. nş., Ankara, 1963; Aynı Yazar, *Matrakçı Nasûh'un Minyatürlü 2 Yeni Eseri*, *Bel.*, XXVIII-10, IV.1964, 229-33, bu yazının aslı: *Tho New Illuminative Works of Matrakçı Nasûh*, *II Congresse Internazional di Arte Turca*, Venedik, 1963, 133-6); A. Decei, *Les Fetihnâme-i Karaboğdan des XVe et XVIe Siècles*, *Actes du XIIe Congrès des Orientalistes*; A. Decei, *Un «Fetih-Nâme-i Karaboğdan» (1538) de Nasûh Matrakçı*, *Fuad Köprülü Armağanı*, Ist. 1953, 113-24; N. Beldiceanu ve G. Zerva, *Une Source Ottomane relative à la Campagne Suleyman le Législatuer contre la Moldavie* (1538), Roma, 1959, Lâ, *Feth-Nâme-i Kara-Boğdan*, Berlin Küt.(Pertsch, 495); Ebû-İshak Hoca-i Cihân, *Münşe'ât-ı Feth-Nâme-i Kara-Boğdan*, Kahire Küt., 8.766/131.

9. Sefer-i Hümâyûn(Budin)(1541): Lâ, *Feth-Nâme-i Kal'a-i Budûn der-Vakt-i Sâni*, Berlin Küt.(Pertsch, 15)(Ist. Ün. Küt., T. Y. 6.183 ile aynı eser olabilir).

10. Sefer-i Hümâyûn(Estergon)(1543): Murâdî Sinân Çavuş, *Târih-ı Feth-i Sıkloş ve Usturgon ve İstoni-Belgrad*(XI.1542-IX. 1543)(Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın emriyle yazılmıştır), Hazîne, 1.608(32 minyatür ve 4 harita ile), Millet Küt., Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa Yazm., 700; Paris, Bibl. Nat., Ancien Fonds Turc, 75.

11. Sefer-i Hümâyûn(2. İran)(1548-49): Lâ, *Süleymân-Nâme*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 3.769(Millet Küt., Reşid Ef. Yazm., 655'teki nüshanın adı: *Câmi'u'l-Cevâhir*).

12. Sefer-i Hümâyûn(Nahcivân/3. İran)(1553-55): Kadı Hâkî Ef., *Süleymân-Nâme*, Revân, 1.289, manzum.

13. Sefer-i Hümâyûn(Sigetvar)(1566): Ahmed Feridun Paşa, *Nüzhetu'l-Esrâru'l-Ahbâr der-Sefer-i Sigetvar*, Hazîne, 1.339; Â'lî(Gelibolulu Âlî Paşa), *Heft Meclis*(1572) Ahmed Cevdet nş., 1316 = 1898; Aynı Yazar, *Heft Destân*, Revân, 1.281, manzum-mensur (Lâleli, 2.114'deki aynı eserdir); Merâhî, *Feth-Nâme-i Sefer-i Sigetvar*, Viyana Küt. (Flügel, 1.002); Âgehî Mansûr Çelebî, *Feth-Nâme-i Kal'a-i Sigetvar*, Üniversite Küt., T. Y. 3.884.— Krş. H. G. Yurdaydın, *Sigetvar-Nâmeler*, *İl. Fak. Derg.*, II-III, 1952, 124-36.

Şehzade Selim-Bâyezid Mücadelesi: Â'lî, *Nâdirü'l-Mehârib*(I. 1569), Revân, 1.320; Lâ, *Sultân Selim ile Bâyezid'in Ceng-ü Cidâl ve Harb-u-Kıtâlleri(İtâ'at-Nâme)*(te'lîfi: I.1613), Husrev Paşa, 341.

Kaanûnî devri deniz tarihi üzerinde monografiler: Sinoplu Safâyî'nin *Gazavât-Nâme-i Kemâl Reis* adlı 11.000 beyitlik eseri(Sehî, 72) bugün kayıptır.— Türk denizciliğinin yükselme devrini umumî şekilde ele alan pek mühim eser, Kâtib Çelebinin *Tuhfetu'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*'ıdır: İbrâ-

him Müteferrika ve Matbâ'a-i Bahriye tarafından Istanbul'da 2 defa yayınlanmıştır: Fransızca trc. François Pétis de la Croix, *Estat de la Marine Turque*, Paris, Bibliothèque Mazarine, 1.939; diğer bir Fransızca trc. Sieur la Rocque, *Hist. des Conquêtes des Ottomans... dans la Mer Méditterranée*, Leiden, Univ.— Bibl., 1.599; en kullanışlı olan İngilizce trc. James Mitchell, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, Londra, 1831 (krş. Şevki, *Tuhfetü'l-Kibâr ve Kâtib Çelebi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 90, 1932).— Şu pek mühim eser, Barbaros Kardeşler hakkındaki en mühim kaynağımız olup, bizzat Barbaros Hayreddin Paşa tarafından dikte ettirilmiştir: Murâdi Sinân Çavuş(Seyyid Murad Reis), *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*. Kaanûni'nin emriyle yazılan bu eserin bir manzum, bir de mensur şekli vardır (manzum nüshalar: Revân, 1.291 ve Kahire Küt. 213; mensur nüshalar: Ist. Ün. Küt., Hâlis Ef. Yazm., T.Y. 94, 2.459, 2.490, 2.639, Viyana Küt.'nde 2 nüsha(Flügel, II, 227, 226), Vatikan, Paris, Londra kütüphanelerinde de birer nüsha vardır). Bu eserin bazı nüshaları *Feth-Nâme-i Hayreddin Paşa* adını taşımaktadır. Eserin T.Y. Öztuna tarafından bugünkü dile nakledilmiş şekli 1 şubat 1965 tarihli *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrikaya başlanmıştır (sonra bu eserimize dayanılarak hayâsızca bir korsan - baskı yapılmıştır). Eser hakkında bk. N. Âsım(Yazıksız), *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, *TOEM*, I-4, 233-8, 1.X.1326 = 1910 ve H. G. Yurdaydın, *Murâdi ve Eserleri*, *Bel.*, XXVII-107, VII.1963, 453-66(müellif, Murâdi = Sinân Reis birleştirmesini kabûl etmemektedir). Macarca trc. J. Thury, *Török Történitirok*, II, Budapeşte, 1896, 279-363. Bu eserin, Barbaros'un daha hayatında yapılmış bir de Arapça tercümesi vardır: *Kitâbü Gazavâti Oruç ve Hayreddin*. A. Nüruddin Abdülkaadir nş., Cezâyir, 1934(bk. *GAL*, II, 160)(krş. H. de Grammont, *Le R'azouat Est-il l'Oeuvre de Kheireddine Barberousse?*, Villeneuve sur Lot, 1873). Bu Arapça metin, çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir: Fransızca trc. *Les Deux Exploits de Aroudj et de Khair-Eddin*, Paris, 1831; Arabca'sından yapılmış diğer bir Fransız trc. Sander Rang ve Ferdinand Denis, *Fondation de la Régence d'Alger*, *Hist. des Barberousses*, *Chronique Arabe du XVIe Siècle*, *Expedition de Charles-Quint*, 2 c., Paris, 1837; İspanyolca'sından yapılmış İtalyanca trc. Giovan Luidigi Alcamora, *La Vita e la Storia di Ariadino Barbarossa*, E. Pelaez nş., Palermo, 1884-7, 2 c.; İspanyolca trc. F. Lopez Gomara, *Cronica de Los Barbarojas*, Madrid, 1854, *Memorial Historico Espagnol*, *VI*. Basılmamış ve 1578'de II. Felipe için yapılmış ilk İsp. trc. *La Vida y Historia de Hayreddin Barbaroxa*, Palermo, Biblioteca Comunale. Son İt. trc. Aldo Gallotta, *Le Gazavât di Hayreddin Barbarossa*, *Studi Magrebini*, Istituto Universitario Orientale, III, 1970, 79-160 ve bunun tenkıydi: F. İz, *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Gazavât-Nâme'si Üzerinde Yeni bir Araştırma*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1973, 81-92; Bk. bir de: Svat Soucek, *Sources dealing with the Barbarossa Brothers*, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Derg.*, I, 1972, 63-76.— Gene Murâdi'nin *Feth-i Kal'a-i Nova* adlı eseri, Barbaros'un 1539'da Nova'yı istirdadını anlatır, manzumdur, *Gazavât*'ın bir bahsi gibidir(Ist. Ün. Küt., T. Y. 2.475); *ez-Zuhretu'n-Neyyire* adlı Arapça eser de Barbaros Kardeşler'in gazâlarını anlatır(Londra, Brit. Mus., Add. 9.701), Fransızca trc. Rosseau, *Chronique de la Régence d'Alger*, Cezâyir, 1841; Sâfi, *Cihâd-Nâme*, Brit. Mus., Add. 24.958, III. Murad'a sunulmuş bir Barbaros-nâmedir; şu 2 Barbaros-nâmenin nüshaları bugüne kadar bulunamamıştır: Yetim Ali Çelebi(-1552), *Lüccetü'l-Ahyâr*, 2.000 beyit(Âşık Çel., *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*) ve

Galatalı Nakkaş Nigârî Haydar Çelebi(-1573), *Dürer-i Deryâ*(Ahdi, *Tezkire*, Nigârî maddesinde).— Buna karşılık aynı Nigârî'nin Trablusgarb'ın fethini anlatan 1.000 beyitlik *Gazavât-ı Sinân Paşa*'sı elimizdedir(Brit. Mus., Add. 7.921).— Cerbe zaferi için şu monografiler mühimdir: Zekeriyâzâde, *Ferah*, Üsküdar, Selîm-Ağa Küt., 768(O. Ş. Gökyay nş., Istanbul, 1975) ve Nidâî, *Feth-Nâme-i Kal'a-i Cerbe*, Brit. Mus., Add. 23.984(Rieu, 178), diğer nüshası: Milano, Ambroslana Küt., 244(manzum olup, 1560'da, Cerbe zaferinin kazanıldığı yıl yazılmıştır).

Şelmân Reis'in meşhur *Lâyika'sı* F. Kurdoğlu tarafından neşredilmiştir: *Deniz Mecmuası*, XLVII-335, Ist. I. 1935, 67-73.— Şehnâmeci Fethullah Ârif Çelebi'nin Hâdim Süleyman Paşa'nın Hindistan seferini 2.000 beyitle anlatan *Zafer-Nâme'si*(Âşık Çel.) bugün kayıptır; Lâ, *Feth-Nâme-i Gaazi Süleymân Paşa*, Hacı Mahmûd Ef. Yazm., 4.963; F. Kurdoğlu, *Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları*, *Bel.*, IV-13, 53-87. R. Basset, *Documents Musulmans sur le Siège d'Alger en 1541*, Paris, 1890.

Seydî-Alî Reis'in *Mir'âtü'l-Memâlik* ve *Kitâbü'l-Muhit*'i mühim mehazlardır. Aynı amiralin *Mir'ât-ı Kâinât fi İlmu'l-Mikât* adlı başka bir eseri daha vardır(krş. N. Âsım(Yazıksız), *TTEM*, XV, 10/87, 296, 1.VII.1341 = 1925). *Muhit*'in(aslı Revân-Köşkü Küt.'nde) Almanca trc. W. Tomaschek ve M. Bittner(30 harita ile), *Die Topographische Capital des Indischen Seespregels. Mohit*, Viyana, 1897; İngilizce trc. Hammer,*Extractcts from the Mohit, That is the Ocean, a Turkish Work on Navigation in the Indian Seas, Journal and Procced. of the Asiatic Society of Bengal*, Kalküta, 1834, III, 545-53, 1836, V, 441-68, 1837, VI, 805-12, 1838, VII, 767-80, 1839, VIII, 823-30; diğer İng. trc. C. E. A. W. Oldham, *Sidi Ali Shalabi in India, 1554-1556, The Indian Antiquary*, no. 59, 1930, 219-24, no. 60, 1931, 5-8, 26-30; krş. N. Âsım(Yazıksız), *Seydi-Ali'nin Muhit*'i, *TTEM*, XV, 10/87, 293-6, 1. VII.1341 = 1925 ve Luigi Bonelli, *Del Muhit o Descrizione dei Mari delle Indie dell'Ammiraglio Turco Sidi Ali detto Kiâtib-i Rûm, Rend. della Reale Academia dei Lincei*, Roma, 1894, 751-77 ve 1895, 36-51; Almı. trc. M. Bittner, *Zum Indischen Ocean des Seidi 'Ali, WZKM*, Viyana, X; krş. M. Gaudefroy-Demombynes, *Les Sources Arabes du Muhit Turc, JA*, X. Seri, XX, Paris, 1912, 547-50.— *Mir'ât*, Istanbul'da Ahmed Cevded ve Necîb Âsım (Yazıksız) tarafından yayınlanmıştır(1313 = 1895), eksik bir, yayını: Hayrullah Örs ve Mustafa Nihad Özün, *Hindistan'dan Istanbul'a*, Ankara, 1935 (krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ *Seydi-Ali Reis'in Mir'âtü'l-Memâlik'inin Tahlili*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 294, 1942), *Transactions of the Asiatic Society of Bombay*. I'de de kısmen yayınlanmıştır, Y. Öztuna'nın bugünkü dile nakli: *Seydi Ali Reis'in Hâtıraları*, *HTM*, 1966, no. 8-11. Almanca kısmî trc. Dlez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, II, 133-267, Berlin, 1815; Fransızca trc. *Relations des Voyages de Sidi Ali*, Paris, 1827; İngilizce trc. A. Vambery, *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India... (1553-1556)*. Londra, 1899,2: 1975; *Mir'âtü'l-Memâlik*'in Özbekçe trc. Ş. Zumnunob ve S. Azimjonova, *Mamlakatlar Küzgusi*, Taşkent, 1963, Özbekistan İlimler Akademisi nş.; György Hazai, *Notes sur le Tarih-i Ungurus de Terdzüman Mahmud*, *Acta Orient. Hung.*, XIII, 1961, 71-84. C. Orhonlu, *Seydi Ali Reis*, *Journal of the Regional Cultural Institute*, I-2, 44-57, Tahrân, 1967; A.Y., *Seydi-Ali Reis*, *TED*, I, 1970, 39-56.

Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'si XVI. asır Akdeniz âlemini tanımak bakımından çok ehemmiyetlidir: F. Kurdoğlu ve Haydar Alpagut nş., T. T. K., Ist. 1935; 1756 tarihli Fransızca trc. D. D. Cordomne, *Le Flambeau de la Méditerranée*, Paris, Bibl. Nat., Fonds Français, 22.279; kısmi Almanca trc. Herzog, *Ein Türkisches Werk über das Aegäische Meer aus dem Jahre 1520, Mitteilungen des Kaiserl. Deutchen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, XXVII, 1.417 v.dd., 1902; Türkçe metin ve Almanca trc. Paul Kahle, *Bahriyye, das Türkische Segelhandbuch für das Mittelänidschen Meer von Jahre 1521*, 2 c., Berlin-Leipzig, 1926; Hans von Mzik, *Piri Reis und Seine Bahrije, Beitrag zur Historischen Geographie*, Leipzig, 1929, 60-76; Yavuz Senemoğlu'nun halk nş. 2 c., *1001 Temel Eser: 17*, 1974.— Piri Reis'in *Amerika Haritası*, T.T.K. tarafından aslındaki büyüklükte ve renklerle neşredilmiş(Ist. 1935) ve pek çok neşriyata konu olmuştur; başlıca bk. P. Kahle, *The Lost Columbus Map of 1498. Discovered in a Turkish Map of the World of 1513, Aligarh Muslem University Journal*, 1935; Aynı Yazar, *Geographical Review*, 1933, 621-38; Aynı Yazar, *Opera Minora*, Leiden, 1956'daki makale; Aynı Yazar, *Impronte Colombiane in Una Carta Turca del 1513, La Cultura*, Milano, 1931, 1-10; Aynı Yazar, *Die Verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer Türkischen Waltkarte von 1513*, Berlin, 1933; Eugen Oberhummer, *Eine Türkische Karte zur Entdeckung Amerikas, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1931, 99-112; Aynı Yazar, *Eine Karte des Columbus in Türkischen Überlieferung, Mitteilungen der Geographischen Ges. in Wien*, 1934, LXXVII, 115 v.dd.; E. Sachau, *Sicilien nach dem Türkischen Geographen Piri Reis, Centanoria Amari*, II, 1910, 205 — 15; K. Foy, *Die Windrose bei den Osmanen und Griechen mit Benutzung der Bahriya des Admirals Piri Reis vom Jahr 1920, MSOS As.*, Berlin, 1908, XI, 234 v.dd.; U. Heyd, *A Turkish Description of the Coast of Palestine*(Piri Reis), *Israel Exploration Journal*, VI, 1956; Hâmid Sâdi Selen, *Piri Reis'in Şimali Amerika Haritası, Belleten*, I-2, IV. 1937(Almanca trc. ile); Âfet İnan, *Piri Reis, Belleten*, I-2, IV.1937(Fransızca trc. ile); H. G. Yurdaydın, *Kitâb-ı Bahriyye'nin Te'lifi, DTCFD*, X, 1-2, Ankara, 1952, 143-6; P. Kahle, *Piri Reis, The Sailor and Cartographer, Journal of Pakistan Historical Society*, IV.1956, 99-108; Â. İnan, *Piri Reis'in Amerika Haritası*, Ankara, 1954; A. Y., *Piri Reis'in Hayâtı ve Eserleri*, T. T. K., Ankara, 1974.

Bu devirde yapılmış birkaç Türk atlası: Tunuslu Hacı Mehmed Reis, *Harita*(Türkçe izahlı, 1559), Venedik, San Marco Küt.; krş. d'Avezac, *Note sur une Mappemonde Turque de 1559, Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*, Paris, 1865.— Ali Macar Reis, *Atlas*(7 pafta, 1567), Topkapı Sarayı, 1.577/3.594, F. Kurdoğlu tarafından *Belleten*'de neşredilmiştir.— İbrâhim İbni'ş-Şeyh Ahmed b. Süleymânî'l-Kâtibi'nin *Avrupa ve Afrika Portulanı* 1413 tarihli olup mukayese için faydalıdır(Hazine, 1.823).

Kırım için: Seyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbâri'l-Mülûki't-Tâtâr*, Kâzım Bey nş., Kazan, 1832, kısaltılmış Fransızca trc. Kazimirski, *JA*, 1833, Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'ı, bu eserin kısaltılmışı gibidir(Ist. 1287 = 1870 ve 1327 = 1909), bu sonuncunun hulâsası: Cevdet Paşa, *Târih*, V, 258-76.— Abdülgaffâr Kırımî, *Umdetu't-Tevârih*, N. Âsım(Yakızsız) nş., T. T. E., 1343 = 1927.

Evliyâ Çelebi'nin büyük eseri(I-6) de, bu devir kaynakları arasında sayılabilir(bu eserin tercümeleri vs. hakkında, XVII. asra ait bundan sonraki bibliyografyaya bk.).— Mahallî monografiler: Latîfî, *Risâle-i Evsâf-ı Istanbul*(1527), Arkeoloji Müzesi Küt., 341; Bursa için: Beliğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*(I-6); Şu eserler Edirne hakkındadır: Cevrî, *Edirne Târihçesi*, İst. 1291 = 1874; Urfî Mehmed Ağa, *Berây-i Şehr-i Edirne*(I-6); Hibrî, *Enîsü'l-Müsâmirîn*(-1647)(I-6); Ahmed Bâdî Ef., *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2 c., Bâyezid Umumî Küt., 10.392; Beşir Çelebi, *Menâkıb-ı Medine-i Edirne*, *Türk Tıb Târihi Arşivi*, VI, 21-22, İst. 1943.

Edebî eserlerin bibliyografyası, teşkilât ve medeniyete âit kısımda verilecektir. Burada bu çeşit eserlerden ancak birkaçı anılmıştır. Bu asırda yazılan ve tarih bakımından da mühim bilgi veren tezkire-i şuralar şunlardır: 1. Edirneli Sehî Bey, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*(ilk Osmanlı şâirler tezkiresi: 1538, 268 şair), Mehmed Şükrü nş., İst. 1325 = 1907, Almanca trc. Osman Rescher ve N. Lugal, *Türkische Lichterbiographien, Sehî's Tezkere*, Tübingen, 1942(krş. Feriha Çoşkun, *Tezkire-i Sehî'nin Tedkiki*, Türkiyat Ens., tez no. 291, 1947/8; Mehmed Hâlid(Bayrı), *Sehî ve Eseri*, *Millî Mecmua*, İst. 1928, no. 110, 1.777-9); 2. Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*(1546, 300 küsur şâir), İst., Almanca trc. O. Rescher ve N. Lugal, Tübingen, 1959(eski bir Alm. trc. de vardır: H. Theodor Chabert, *Latifi oder Biographische Nachrichten*, Zürih, 1800); 3. Âşık Çelebi(500'e yakın şair), G. M. Meredith-Ovens nş., *GMNS*, XXIV, Londra, 1971(Millet Küt.'ndeki nüsha minyatürlü ve pek değerlidir)(krş. A. Fehmi Adar, *Âşık Çelebi Tezkiresi'ne göre XVI. Asırdaki Vezirler, Şeyhulislâmlar, Kazaskerler, Defterdârlar ve Nişancılar*, *Edebiyat* Fak., tarih tezi, no. 1.874, 1947-8); 4 Ahdî-i Bağdâdî(-1593), *Gülşen-i Şu'arâ*, Hâlef Ef., 107; 5. Şeyh Beyânî Mustafa Ef., *Tezkire*, Ün. Küt., T. Y. 2.566(Müellif 1597'de ölmüştür); 6. Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkire*, pek çok yazması vardır(576 şair)(Müellif 1603'te ölmüştür).— Krş. Tahsin(Banguoğlu), *Türk Şuarâ Tezkireleri*, Türkiyat Ens., tez no. 29, 1930; Şerif Oktürk, *Istanbul Kütüphanelerinde Bulunan Osmanlı Şuarâ Tezkireleri*, Türkiyat Ens., tez no. 197, 1945.

N. Âsım(Yazıksız), *Mesihî Divânı*, *Divânlarımızdan Tarihçe Nasıl İstifade Edilir?*, *TOEM*, I-5,300-8, 1.XII.1326 = 1910; M. K. Özergin, *Ahmed Paşa'nın Târih Manzûmeleri(1415-1481)*, *Türk Dili ve Edebiyâtı Dergisi*, X, 1960, 161-84; Fâtih Sultan Mehmed, *Divân-ı Avnî*, Georg Jacob nş., Leipzig, 1904, Safvet Sıdkı nş., İst. 1944, Kemal Edib Ünsal nş., T. T. K., Ankara, 1946(hem fotokopi, hem transkripsiyon), Almanca trc. Hammer(krş. Ahmed Aymutlu, *Fâtih ve Şiirleri*, İst. 1959); Sultan Cem, *Divân*, İsmail Hikmet Ertaylan nş., İst. 1951, M. C. Baysun'un kısmi nş. İst. 1946; Kaanûnî Sultan Süleyman, *Divân-ı Muhibbî*, Âdile Sultan b.II. Mahmud nş., İst. 1308 = 1891, Georg Jacob, *Sultan Soliman des Grossen Divan in einer Auswahl mit Sachlichen und Grammatischen Einleitungen und Erläuterungen Sowie einen Vollständigen Glossar*, Berlin, 1903, krş. Türkân Özkutlu, *Muhibbî Dîvânı*, D. ve T.C. Fak., Türk Dili ve Ed. tezi, Ankara, 1949.

Taşköprülü-zâde, *eş-Şakaaiku'n-Nü'mâniye*(I-6); Nev'î-zâde Atâî, *Hadîkatu'l-Hakaaik fî Tekmileti'ş-Şakaaik*, İst. 1268 = 1852(yukarıdaki eserin 1558-1634 yılları için zeylidir, son derecede değerlidir)(başka bir zeyli de 1569'da ölen Âşık Çebbi'ye âittir)(diğer bir zeyl: 1560-83: Alî Bâlî, *el-İkdü'l-*

Manzûm fi Zikri Efâdili'r-Rûm, Arabca, Bulak, 1299, 2: 1310, O. Rescher'in Almı. trc. Stuttgart, 1934); Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmû'a-i Tevârîh*, Hazinc. 1.565(Istanbul kitabeleri); Reis-i Şâirân Osmân-zâde Ahmed Tâib Efendi, *Hadikatu'l-Mulûk*, Ist. 1299 = 1882(II. Mustafa dahil padişah terceme-i halleri); Aynı Yazar, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, ilk 4 zeyli ile beraber, Ist. 1271 = 1855(Tâib'in eseri 1703'te II. Mustafa'nın sonunda Râmî Mehmed Paşa ile kalır).— Abdürrezzâq Efendi, *Şerhü's-Sudûr fi Ravzati'l-Kubûr*, yazma(Eyüb'de gömülü şahsiyetler hakkında).

Türkiye'nin yabancı devletlerle yaptığı muahedeleri toplayan başlıca eserler: Baron J. de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères depuis. 1536*, 8 c., Paris, 1865-96; Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, 4 c., Paris, 1897-1903; Ferik Mahmud Mes'ud Paşa, *Mecmû'a-i Mu'âhedât*, 5 c., İst. 1294-98 = 1877-81; R. E. Koçu, *Osmanlı Muâhedeleri ve Kapitülâsyonlar, 1300-1920 ve Lozan Muâhedesi, 24 Temmuz 1923*, Ist. 1934; Nihad Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I: Osmanlı İmp. Andlaşmaları*, Ankara Ün., 1953.

Kanun-nâmelere ait bibliyografya, ileride teşkilât ve medeniyete ait kısmın bibliyografyasında verilecektir. Burada yalnız, devletin anayasası mahiyetinde olan Fâtih ve onun yerine geçen Sultan Süleyman kanun-nâmelerini ele alıyoruz: Fâtih Sultan Mehmed II.,*Kaanûn-Nâme-i Âl-i Osmân*, Mehmed Ârif Bey nş., T. O. E., Ist. 1330 = 1913; Hüseyin Nâmık Orkun nş., Ankara, 1935; diğer bir neşri ve Almanca trc. Fr. Kraelitz ve Greifenhorst, *Kaanûn-Nâme Sultan Mehmeds der Eroberers, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I, Viyana, 1921(Vezir-i âzam Karamânî Mehmed Paşa, bu eserin tedvini için Fâtih'le müştereken çalışmış, eseri Nişancı Leys-zâde Mehmed b.Mustafa kaleme almıştır).— Kaanûnî Sultan Süleyman I., *Kaanûn-Nâme-i Âl-i Osmân*, Mehmed Ârif Bey nş., T. O. E., Ist. 1329 = 1911; H. N. Orkun nş., Ankara, 1935; Boşnakça trc. Hamid Hacıbegiç, *Kanun-Nama Sultana Suleymana Zakonodavca, Glasnik Zemalskog Muzea Sarajevo*, IV-V, Bosnasarayı, 1949-50.— Krş. Kâmile Açıkalın, *Kaanûn-Nâme-i Âl-i Osmân'lar*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 496, 1939-40.— *Kaanûn-Nâme-i Sultânî ber-Mû'cib-i Urf-i Osmânî*(XV. asrın sonları, II. Bâyezid devri), R. Anhegger ve H. İnalcık nş., T. T. K., Ankara, 1956; *Kanuni Kanun-Nâma za Bosnaski, Heragoraçki, Zvorniçki, Kliški, Crnogorski. Skadarski Sandzak*, Orientalnu Institut u Sarajevu, *Meridionalium Illustrantia Monumenta*, Seri I, I, Bosnasarayı,. 1957.

Mektup ve mektup dergileri(münşe'âtlar): Feridun Bey(Ahmed Feridun Paşa), *Münşe'âtu's-Selâtîyn*(I-6), krş. Mükrimin Halil(Yınanç), *Feridûn Bey Münşe'âtı*, *TOEM*, XIII-77, 161-8, *TTEM*, XIV, 1/78, 37-46, 2/79, 95-108, 4/81, 216-26, 1.XI.1339-1.VII.1340 = 1923-24; bazı parçalarının Fransızca trc. L. B. Langlès, *Notices et Extraits*, V, 668-88; Almanca trc. M. Wickerhauser, *Chrestomatie*, Viyana, 1853, 201-50; Haydar Çelebi'nin *Mısır Seferi Rûz-Nâmesi*'nin Almanca trc. *Tagebuch der Aegyptischen Expedition des Sultans Selim I.*, Weimar, 1916.— Fâtih'e izafe edilen mektuplar: Latince aslı: 1473(Fâtih'in hayatında), İngilizce trc. *The Turkes Secretorie*, Londra, 1607; İ. H. Uzunçarşılı, *Rodos Şövalyeleri Hakkında Antalya Valisi Sultan Korkut'a Gönderilmiş bir Mektup*, *Bel.*, XVIII-71, VII.1954, 347-

55; Lâ, *Bâyezid-i Sânî ve Selim-i Evvel Zamânına ait Muhâberât*, Revân, 1.958; Lâ, *Sultân Selim'in İrân ve Mısır Seferleri'ne dâir Muhâberât*, Revân, 1.955; Lâ, *Kaanuni S. S. Devri Muhâberâtı*, Revân, 1.955(Nahcivân Seferi'ne ait); J. Rypka, *Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen im II. Bande von Feridun's Munşeat, Festschrift Georg Jacob*, Leipzig, 1932, 241-69; *Mecmû'a-i Münşe'ât*, Viyana Millî Küt., Doğu Yazm., 162 (XV. asır sonları); Hikmet İlaydın ve A. S. Erzi, *XVI. Asra ait bir Münşeât Mecmuası*, *Bel.*, XXI-82, IV.1957, 221-52; S. Takats, F. Eckhart ve Gyula Szekfü, *A Budai Basak Magyarnyelvü Levelezse, 1553-1589*(Budin Paşaları'nın Macarca Muhaberleri), Budapeşte, 1915; Lâ, *Münşe'âtu'l-Mufassala li-Mülûki'l-Osmâniye*, Revân, 1.939(Türkçe, Arapça ve Farsça mektuplar); Lâ, *Müntehab Münşe'ât*, Emânet Hazinesi, 1.467(XIV-XVII. asırlara ait XVIII. asrın başlarında toplanmış mektuplar); Lâ, *Beyneddüvel Tevârüd Eden Mekâtîb Mecmû'ası*, Revân, 1.944(XIV-XVI. asırlara âit XVIII. asırda toplanan mektuplar).— A. Ateş, *Istanbul'un Fethi'ne dair Fâtih S. M. Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar*, *TD*, IV-7, 1953, 11-50.

Reşid Rahmeti Arat, *Fâtih S. M.'in Yarlığı*, *TM*, *VI*, 1939, 286-322(Otlukbeli zaferi), Fransızca trc. *Un Yarlık de Mehmed II. le Conquérant*, *Annali del Regio Istituto Euperiore Orientale di Napoli*, XX, 1940, 25-58; K. E. Kürkçüoğlu, *Kanuni'nin Balı Bey'e Hatt-ı Hümâyûnu*, *DTCFD*, VIII, 1-2, VI.1950, 225-31, Lâ, *Feth-Nâme*, Berlin Küt.(Pertsch, 34/4)(Konya meydan muharebesi hakkında); Vezîr-i âzam Dâmâd Lutfî Paşa, *Âsaf-Nâme*, Şükrü Bey nş., Ist. 1326 = 1908, Ali Emîrî Ef.'nin mukaddimesi ile; H. N. Orkun nş., Ankara, 1935; Rudolf Tschudi nş. ve Almanca trc. *Das Asafnâme des Lutfi Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel, Türkische Bibliothek:* XII, Berlin, 1910(XVI. asrın ortaları için vezîr-i âzamlara mahsus protokol kitabı olup son derece tenkidî bir görüşle devlet teşkilâtını inceler)(Y. Öztuna nş., *HTM*).

7. ARAB TÂRİHLERİ:

İbnü Tagrıbirdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*(-1467)(I-7); Aynı Yazar, *Havâdisü'd-Duhûr*(— 1469)(I-7); İbnü Bâlî(Sultan Guurî'nin II. Bâyezid nezdinde elçisi), *Hikmet-Nâme*, Ist. Ün. Küt., 3.290; İbnü İyâs, *Bedâ'i'u' z-Zuhûr*(-1522)(I-7), kısmî İngilizce trc. W. H. Salmon, *Ottoman Conquest of Egypte*, Royal Asiatic Society nş., Londra, 1921; İbnü Fehd(-1547), *el-Cevâhirü'l-Hisân fi Menâkıbi's-Sultân Süleymân b. Osmân(1522)*, Dârü'l-Mesnevî Küt., 360; Muhammed İbnü Tolun, *Chronik*, Arapça metni: *İ'lâmü'l-Verâ bi men Vûltiya Nâiben mine'l-Atrâk bi-Dimaşkı'ş-Şâmi'l-Kübrâ*, Ahmed Muhammed Duhman nş., Şam, 1964. R. Hartmann nş., Berlin, 1926, Arapça metin ve Fransızca trc. *Hist. des Gouverneurs Turcs de Damas(1516-1536)*, Şam, 1952; Bedrü'd-Dînü'l-Gazzî, *Rihle*(Seyâhatnâme, 1530), Köprülü Küt., 1.390; Kutbü'd-Dînü'l-Mekkî, *Rihle*(Seyahatname, 1557), Veliyüddin-Ef. Küt., no. 2.440, Türkçe trc. Kilisli Rif'at Bilge, yazma, kısmî trc. *Tarih Semineri Dergisi*, I-2, 1 v.dd.; Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb fi Târihi Haleb*, 2 c., Halep, 1342 = 1924; Muhammed b. Yûsufu'l-Hallâq, *Târih Mısrü'l-Kaahire*, Ist. Ün. Küt., 628; el-İshâkıy, *Devhatü'l-Azhâr fi man Valiya'd-Diyâru'l Mısrîye*(-1623), Kahire, 1276 = 1860, 1296 = 1879,

1300 = 1883, 1304 = 1887; Mer'î b. Yûsuf b.Ebî-Bekr Ahmedil-Kermî'l-Maksidî(-1624), *Kalâidü'l-Ikyân*, Türkçe trc. Mar'aşlı Kadı Hekim Şâbân Şifâî(-1704), Revân, 1.266(Osmanlı pâdişahlarının faziletleri hakkında); İbnü Tolun ve İbnü Yun'a, Fransızca trc. Henri Laoust, *Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les Premiers Ottomans(658-1156/1260-1744) Traduction des Annales d'Ibn Tulun et d'Ibn Yun'a*, Şam, 1952; G. G. Nerazzini, *La Conquista Musulmana dell'Ethiopia nel Secolo XVI*, Rouen, 1891(Arapca'dan trc.); *Lettres Arabes relatives à Oran, Revue Africaine*, no. 100. Arap tarihleri hakında daha geniş bilgi için bk. Oarl Brockemann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, 5 c.— 1453 öncesi bibliyografyasına ek: Safedî b. Aybeg(1296-1363), *al Wâfî bi'l-Vafayât*, 30 c. (binlerce biyografiyi içine alır, müellif Türk asıllıdır), Londra, Brit, Mus., I: Helmuth Ritter nş., *Bibliothaca Islamica*, Ist. 1932, II, III, IV: S. Dedering nş., 1949-59(yayın devam ediyor).— el-Gıyâsî, *Târihu'l-Gıyâsî*(Kara ve Ak Koyunlular) (tek yazma: Bağdad Müzesi, 1.738), Alm. trc. Marianne Schmidt-Dumont, Freiburg, 1970.

8. İRAN TARİHLERİ:

M. Morki, *Un Farmân de Sultân Husayn Bâyqarâ recomanndant la Protection d'Une Ambassade Ottomane en Khorasan en 879/1474, Turcica*, V, 1975, 68-79; Ebû-Bekr'i't-Tahrânî'l-Isfahânî, *Kitâb-ı Diyâr-Bekriyye*, N. Lugal ve Fâruk Sümer nş., T. T. K., 2 c., Ankara; bunun zeyli: el-Emîn Hâce Mevlâ Fazlullah b.Rûzbihânü'l-Isfahânî'l-Hunci, *Târih-ı Âlem-Ârây-ı Emini*(Sultan Yâkub'a sunulmuştur), Fâtih Küt., 4.432, kısaltılmış trc. V. Minorsky, *Persian in A. D. 1478-1490*, Londra, 1957; Şeref Han Bidlisî, *Şeref-Nâme*(1596), V. Vellaninof-Zernof nş., 2 c., Petersburg(Leningrad), 1860, 1862: *Scheref-Nameh ou Hist. des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis*, Fransızca trc. F. Charmoy, 4 c., Petersburg, 1868-75, İngilizce trc. M. J. Rozhbeyani, Londra, 1954, Almanca trc. H. Barb, *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien*, X-XXXII, Viyana, 1853-59'da tefrika edilmiştir, fakat eksiktir, Arapça trc. Muhammed Alî Avnî, Kahire, 1930, Türkçe trc. Şem'î(1681), Revân, 1.649(başka Türkçe tercümeleri de vardır) (son Türkçe trc. T. T. K.'ndadır).— Lârî, *Mir'âtü'l-Edvâr*(-1566), Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Ef. trc.(I-6); Şeyh Hüseyn b. Şeyh Abdü'z-Zâhidî, *Silsiletü'n-Nesebi's-Safeviye*, E. G. Browne nş., Berlin, 1924; İbnü'l-Bezzâz, *Safvetu's-Safâ*, Bombay, 1329 = 1911; Şah Tahmasb I., *Tezkire*(hatırat), Kalküta, 1912, Berlin, 1343 şemsî; Mîr Ebû-Türâb Velî Uluğ-Hânî, *Târih-ı Gücerât*, İngilizce trc. *An Arabic History of Gujarat*. (Süleyman Paşa'nın Hindistan Seferi için); Sir E. Senison Ross nş., Londra, 1910; metin: *Târihu'l-Uluğ-Khânî*, Barûda, 1965; Zeynü'd-Dîn Mâ'berî, *Tuhfetü'l-Mücâhidîn*(1577?). Hakim Seyyid Şemsullah nş., Haydarâbâd, târihsiz; Arapça metin ve Portekizce trc. David Lopes, Lizbon, 1889 ve Londra, 1898: *Historia dos Portuguesses no Malabar Por Zinadim;* İngilizce trc. M. J. Rowlandson. Londra, 1833. Ebû Mahreme, *Kilâdetü'n-Nehr fi Vefiyyât A'yâni'd-Dehr*, İng. trc. L. U. Schuman, *Political History of the Yemen at the Sixeenth Century*, Djambatan ve Amsterdam. 1961; Alî Muhammed Hân, *Mir'ât-ı Ahmedi*(Farsca Gücerât târihi), Seyyid Nevvâb Alî nş. ve James Bird'ün İng. trc. Barûda, 1928, Gaekward's Oriental Series: XXXIII; Seyyid Muhammed b. Münevveri'l-Mülk, *Târih-ı Selâtıyn-i Gücerât*, Oxford. Bodleian Library

(Fars.); Sikender b.Muhammed, *Mir'ât-ı Sikenderî*, İng. trc. Bayly, *The Local Mohammadan Dynasties*, Ahmedâbâd, 1886; Yahyâ b. 'Abdü'l-Latıyfî'l-Hüseynî'l- Kawwânî, *Lübbü't-Tewârîkh*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef Yzm., no. 2.394.— Storey'in eserinde, yukarıdaki eserler hakkında daha geniş bilgi vardır.

Ortaçağ bibliyografyasına ek: Abdullah Hâtifî, *Timur-Nâme*, A. S U'sha nş., 1958, *Madras University Islamic Series: XIX; Bezm-u Rezm* için: Heinz Helmut Giesecke, *Das Werk des Aziz Ardaşir Astarabadi, Ein Quellen zur Geschichte des Spaetmittelalters in Kleinasien*, Leipzig, 1940.

9. BİZANS TARİHLERİ:

Kritovulos(I-9), Fâtih devri içindir, eserin tek nüshası: Topkapı Sarayı Küt., Grekçe Yazm., Charles Müller nş., Paris, 1875; Hierax, *Historiae* (1461'e kadar Osmanlı tarihi), Ph. A. Dethier nş. ve kısmî Macarca trc., Budapeşte, Venedik, 1862 neşri ve Fransızca, Almanca tercümeleri de vardır; Dukas, *Historia Byzantina*(I-9), Fâtih'in ilk yılları için çok mühimdir; Lâ, *Grekçe Osmanlı Tarihi(1373-1512)*(I-9), krş. Ş. Baştav, *Une Hist. Anonyme écrite en Grec, Cultuca Turcia*, I, Ankara, 1964, 110-22; Chalcondylas (Grekçe: Khalkokondylas)(I-9), 1298-1463 devresini içine alır, fakat sonradan zeyilleri yazılmış ve bir arada basılmıştır; Cantacasin, *Origine des Turcqz*(I-9), 1519'da yazılmıştır, zeyli vardır.— Ortaçağ bibliyografyasına ek: Panaretos, *Vekayinâme*(1204-1426, Trabzon imparatorluğu vekayinâmesi), Almanca trc. J. Ph. Fallmerayer, *Abhandlungen der Histor. Classe der Königl. Bayerischen Akademie d. Wissenschaften*, IV-1, 1844, 1-108, Rusça trc. A. Ch. Chachakov, Fransızca trc. Brosset, *Chronique de Trébizonde*, Paris, 1836; Ioannes Canonus, *Istanbul Harbi Tarihi*(II. Murad'ın 1422 Istanbul muhasarası), 3 Grekçe nş. vardır: Bonn, 1838, Paris, 17.. ve Paris, 1855, Türkçe trc. Zafer Taşlıkoğlu, *TD*, no. 11-12, 209-26; Endre von Ivanka, *Die Letzten Tage von Konstantinopel, Der auf den Fall Konstantinopels 1453 bezügliche Teil des dem Georgios Sphrantes*, Graz, 1954; Manuel II. Paléologue, Fransızca trc. *Lettres*, E. Legrand nş., Paris, 1893(krş. Berger de Xivrey, *Mémoire sur la Vie et les Ouvrages de l'Empereur Paléologue*, Paris. 1853).

10. ERMENİ TARİHLERİ:

P. M. Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*(I-10), c. III(-1784).

11. AVRUPA KAYNAKLARI:

XV. Asır: Sagundino, *De Rebus Turcicis Libri Tres*(I-11)(Fâtih'in ilk yıllarında Türkiye'de bulunmuştur); Leonardi Chiensis,*Historia Constantinopolitanae Urbis a Mahomete II.*, Paris, 1866, Dethier nş., *Mon. Hung. Hist.*, XXI-1; Basile, Rusça'dan Fransızca'ya trc. Madame de Khitrswo, *Itinéraire en Orient(1465/66)*, Cenevre, 1889; Giovanni Maria Angiolello (1473'te Fâtih'in maiyetinde bulunmuştur)(Jean Reinhard, *Angiellollo, Noble Vicentin(1452-1525), Premier Historien des Ottomans*, Angers, 1913)

Hakluyt Society nş., Londra, 1873; Fincati, *L'Armata di Venezia dal 1470 al 1474*, *Archivio Veneto*, A, XVII, 67, Venedik, 1887; Coriolano Cippico (Fâtih'e karşı Haçlı seferine katılan Venedik kaptanlarından), *Della Guerre de Veneziani nell'Asia dal 1470 al 1473*, Venedik, 1796; *Promontorio de Campis, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promo Torio de Campis, über den Osmanenstaat um 1475*, Babinger nş., Münih 1957; Guglielmus Caoursin, *Obsidionis Rhodione Urbis Descripto*, Kopenhag, 1481, İngilizce trc. Londra, 1482, Will Witwood nş., 1683, A. Muray nş., 1870, H. w. Fincham nş., 1926; *An Account of the Siege of Rhodes*, Latince metnin yeni tab'ı: Jean Rayer nş., *Opera*, Ulm, 1496, Almanca(Strasburg 1513), İtalyanca, İspanyolca tercümeleri de vardır(müellif, Mesih Paşa'nın 1480 Rodos muhasarasında bulunmuş şövalyelerdendir); Giovanni Battista Ramusio, *Navigationi e Viaggi* (1470'e doğru), 2 c., Venedik, 1583; Jacques Fonton, *De Bello Rhodio*, Roma, 1524; Jacques de Bourbon, *La Grande et Merveilleuse et Trescmelle Oppugnation de la Noble Cité de Rhodes prise nagueres par Sultan Selyman apresent Grant Turcq*, Paris, 1525, 1527; Amingio Contarini(-1499), *Viaggio*, Venedik, 1487; *Istoria di Venezia dell'Anno 1457 fin all'Anno* 1500, Paris, Bibl. Nat., 9.960; Nicola Radovic, *Cinquante Lettres de la Fin du XVe Siècle*, Belgrad, 1953-4(Sırpça).

XVI. Asır: Ricoldus, *De Vita et Moribus Turcarum*, Paris, 1509; Lezze (Angiolello), *Historia Turchesca*(1300-1514)(I-11); Theodoro Spandugino, *La Généalogie du Grand-Turc*, Paris, 1519, 1535, 1556, 1557, 1569, 1570, 1590, Ch. Schefer nş., *Petit Traicté de l'Origine des Turcqz*, 1896, 2: 1971. (I-11); Paulus Giovius (Jovius), *Turcicarum Rerum Commentarius (Commentarii de Rebus Turcicis)*, Venedik, 1531, 1538(I-11), İtalyanca trc. *Commentarii delle Cose de Turchi*, Venedik, 1531, 1540, Fransızca trc. *L'Hist. des Empereurs de Turquie*, Paris, 1538, İngilizce trc. Peter Ashton, *A Shorte Treatise upon the Turkes Chronicles*, Londra, 1546, 1678(eser Charles-Quint'e sunulmuştur); A. M., *Historiarum Sui Temporis*(İt.), Venedik, 1532, 7: 1544, 2 c.(Lat. ve başka trc. de var); *Itinerarium... Constantinopel zu dem Türkischen Kayser Solman*, 1531(Ferdinand'ın elçisinin notları); *The Tryumphant Victory of the Imperyall Mageste agaynst the Turkes*, Fransızca'dan trc. Robert Copland, Londra, 1532, Dibdin nş., Londra, 1816; Martinus Crusius, *Turko-Graecia*, Basel, 1534; Christophe Richter, *Des Costumes et Manières de Vivre des Turcs*, Paris, 1540, Lyon, 1558(Latince'den trc.); F. Antoine Geuffroy, *Briefve Description de la Court du Grand Turc*, Paris, 1541, 1542, 1543, 1546, Charles Schefer ve Henri Cordier nş., *Recueil de Voyages et de Documents pour Servir à l'Hist. de la Géographie depuis le XIIIe Siècle*, VIII, Paris, 1887, İngilizce trc. Richard Grafton, *The Order of the Great Turckes Courte*, Londra, 1542, 1544, 1546, Lat. trc. Basel, 1573, 1578, 1596, Alm. trc. Basel, 1573, 1578, 1596; Georgiewitz, *Les Manière et les Cérémonies des Turcs*, Anvers, 1544; Jérôme Mourand *Itinéraire d'Antibes à Constantinople*, Paris, 1544, L. Dorez nş., 1901; Marco Quazzo, *Historie di Msser Marco Quazzo, ove se Contenero le Guerre di Mahometto Imperatore de Turchi... con la Signoria di Venetia, poi son il Re di Parsia usuncassano*, Venedik, 1545, 1549; Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur Aramon, Ambassadeur par le Roy en Levant(1547)*, Ch. Schefer ve H. Cordier nş., *Recueil de Voyages.., VIII*, Paris, 1887(ilk tab'ı: 1759); Giovanni Antonio Menavio, *Trattato di Costumi et la Vita de Turchi*, Roma, 1548,

2. tab'ı: *I Costumie et la Vita de Turchi*, Floransa, 1551; Giosafat Barbaro (doğ. 1422), *Viaggio del Magnifico... Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Parsia, in India, et in Costantinopoli*(1469-74), Venedik, 1549, Aldine nş., 1796.

Johannes Viterbiensis(Annius vel Nannis), *Türken Kriege, De Futuris Christianorum Triumphis in Thurcos et Saracenos*, Genova, 1480; Mendez Pinto, *Les Voyages*, Portekizce'den trc. B. Figuier, Paris, 1628(Türk denizcilerinin Açe ve Malaya'daki faaliyetleri); Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Basel, 1551, Almanca trc. Erlangen, 1926; G. Villey, *Le Voyage de la Sainte Cyté de Hiérusalem... Siège du Grand Turc à Rhodes*, Charles Schefer nş., Paris, 1882(Fâtih'in Rodos muhasarası); La Borderie, *Le Discours du Voyage de Constantinople*(manzum), Lyon, 1541; Michele Mambrè, *Relazioni di Persia*(1542), Gionroberto Scarcia nş., Napoli Ün., 1969; Antoine du Pinet, *Plantz, Portraitz et Description de Plusieurs Ville et Forteresses, tant de l'Europe, Asie et Afrique que des Indes et Terres Neuves*, Paris, 1564; Pierre Belon, *Les Observations de Plusieurs Singularités et Choses Memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et Autres Pays Estrangers*, 3 c., Paris, 1553, 2: 1554-5, 3: 1558, 4: 1588, Latince trc. 1589, tafsilât için bk. Iorga, *Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Paris, 1928(devâmı: *Un Vingtaine de Voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris, 1928); Kardinal Ximènès, *Rapport sur les Expéditions d'Afrique*, General de Sandoal'ın İspanyolca'dan trc. sl, *Revue Africaine*, 1869; Quintanilla ve Mendoza, *Oranum Ximenii Virtute Catholicum, Seu de Africano Bello*, Sevilla, 1550, 2: Roma, 1688; Pedro de Salazar, *Historia Guerras entre Christianos y Infideles*, Medina del Campo, 1570, in folio; Gramaye, *Africae Illustratae Libri Decem*, Tournai, 1622; F. de la Cueva, *Relation de la Guerra del Reino de Tremcin*(Tlemsen), Madrid, 1881; René Basset, *Documents Musulmans sur le Siège d'Alger en 1541*, Paris, 1890; Cat, *De Caroli V in Afrika Rebus Gestis*, Paris, 1891; Arnold von Harff, *Die Pilgerfahrt*(1496-9), E. von Groote nş., Kolonya, 1860, İngilizce trc. M. Letts, Londra, 1946, kısaltılmış Türkçe trc. S. Eyice, *Arnold von Harff, Türk Yurdu*, no. 254, 1956, 690-4; Hugues Favolius, *Hodoeoporici Byzantini*(manzum), Louvain, 1563; B. Kuripeçic, *Itinerarium. Wegraksz Potschaftgen Constantinopel zu den Türkischen Keiser Soleymann, Anno 1530*, 1531; N. de Nicolay d'Arfeuille, *Les Quatre Premiers Livres de Navigations et Pérégrinations Orientales*, Lyon, 1567, 1568, 1576, 1586, Almanca trc. 1572, İtalyanca trc. 1576(1551-3'te Istanbul'a gelmiştir); Lâ, *Viaggi fatti da Vinezia alla Tana et in Constantinopoli*, Venedik, 1543; André Thevet, *Cosmographie de Levant*(1549), Lyon, 1554, Anvers, 1556; B. de la Borderie, *Le Discours du Voyage de Constantinople*(1537), Lyon, 1542, Paris, 1546, 1547, 1548; J. Gassot, *Discours du Voyage de Venise à Constantinople*, Paris, 1550, 1606, Bourges, 1674.

Glonio, *Cose de Turchi*, Venedik, 1551; Nicolas de Nicolay, *Navigations et Pérégrinations Orientales(Discours et Hist. Véritables des Navigations, Pérégrinations et Voyages faicts en la Turquie)*, Paris, 1551, Lyon, 1567, 1568, Anvers, 1576, 1577, 1586, Almanca trc. Nürnberg, 1572, İngilizce trc. T. Washington, Londra, 1585, 1745, İtalyanca trc. *Le Navigationi et Viaggi fatti nella Turchia*, Venedik, 1580, Fl. trc. Anvers, 1599(Müellif, 1551'de

Fransız elçilik heyeti arasında Istanbul'a gelmiştir)(eserde 60 gravür vardır); Nicolas de Moffan, *Soltani Solymani, Turcarum Imperatoris, Itorrendum Facinus in Proprium Filium, Natu Maximum, Soltanum Mostapham, Parricidio, Anno Domini 1553, Patratum*, Basel, 1555, Paris, 1556, Fransızca trc. J. V., Olivier de Harsy nş., *Le Meurtre Inhumain commis par Soltan Solyman Grand Seigneur des Turcs en la Personne de Sòn Filz Aine Mustapha*, Paris, 1556; Abraham de Bruyn, *Habits de Divers Nations*, Anvers, 1581; Coeck, *Les Moeurs de Turcz*, Anvers, 1553, Sir William Etirling-Maxvell nş., *The Turks in 1553, A Series of Draming made in that year at Constantinople by Peter Coeck of Aelst and published from Woodblocks by his Widow*, Londra, 1873(100 levha vardır); Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*(1553-1555), Babinger nş., Münih, 1923, kısaltılmış nş. H. Zimmerer, 1899; Boschini, *L'Archipelago*, Venedik, 1558; P. Bembo, *Rerum Venetarum Historiae*, Basel, 1556; Alfonso Ullua. *Libro del Origine e Successione del Impero dei Turchi*, Venedik, 1558; Eugen Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen, Aufgenommen in Jahre 1559 durch Melchior Lorichs aus Flensburg*, Münih, 1902 (Kayser II. Wilhelm'e sunulmuştur)(Lorichs(1527-1586)'in 128 resimden müteşekkil *Türkischen Gebaeuden* adlı albümü evvelce de basılmıştır: Anvers, 1574. Hamburg, 1619, 1626, 1641, 1646); Ettore Rossi, *Parafrasi Turca del «De Sene Tute» presenta a Solimano il Magnifico dal Marino de Cavalli*(1559), *Rendiconti della Reale Accademia Nationale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, VI. Seri, XII, 1937, 680-765; Guillaume Postel. *De la République des Turcs*, Poitiers, 1560, 1575(bu 2. tab'ında başlığı: *Histoires Orientales, Principalement des Turcks);* Bartholomeus Georgievitz, *De Origine Imperii Turcorum*, Viyana, 1560, 1562, Cenevre, 1629, İngilizce trc. Hugh Goughe, *The Ofspring to the Greate Turkes Court*, Londra, 1570(Müellif 1528-41 arasında Türkler'in esiri olmuş, 1560'da Roma'da ölmüştür); P. Gyllius, *De Topographia Constantinopoleos*, Lyon, 1561 (başka basımları da vardır), İngilizce trc. Londra, 1729, Fransızca trc., Paris, 1828; Aynı Yazar, *De Bosphoro Thracio*, Lyon, 1561(başka basımları da vardır); Ludovico, *Lettere del Gran Mahumetto Imperadore de Turchi*, Venedik, 1564. 1572, 1600, 1654; Dunay, *Commentarii delle Guerre di Transylvania del Signor Ascanio Centro degli Hortensii*, Venedik, 1565; Lafreri, *Tarole Moderni di Geografia*, Roma, 1565-70; *Newes from Vienna of Jula in Hungary assaulted by the Great Turke*. Almanca'dan trc., Londra 1566; Andreas, *Eine Unbekannte Venezianische Relation(M. Cavalli, 1566) über die Türkei. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, 1914; Baron Ogler Ghiselin de Busbecq(1522-1592) (aslen Flaman olup 1554-62 arasında Almanya'nın Türkiye büyükelçisi idi), *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum et de re Militari contra Turcos Instituenda Consilium*. Anvers, 1581, 1582, Frankfurt, 1595, Hannover. 1605 ve 1660, 1629, 1630, 1689, Paris, 1589, 1697, ayrıca Leiden, 1633, Basel, 1740, L. Poptraud nş., Paris, 1897; Türkçe trc. Hüseyin Câhid Yalçın, *Türk Mektupları*, Ist. 1939, 1964; diğer Türkçe trc. Osman Yüksel *Kaanûnî Devri'nde bir Sefîr'in Hâtıratı(Türk mektupları)*, Ankara, 1953; Fransızca trc. *Ambassades et Voyages en Turquie et en Amasie*, Paris, 1717, diğer Fr. trc. Gaudon, Paris, 1646, Amsterdam, 1718; diğer bir Fransızca trc. Abbé de Foy, *Lettres bu Baron de B.*, Paris, 1748, 3 c,; Alm. trc. Frankfurt. 1596; Fr. trc. S. Gaudon, Paris, 1646; Almanca trc. *Busbecqs Erlebnisse in*

der Türkei, 1902. 1926, diğer Almanca trc. Wolfram von den Steinen, *Briefe aus der Türkei*, Erlangen, 1926, 1962; İng. trc. Balwin ve Taylor, *The Four Epistles of A. G. Busbequius concerning His Embassy into Turkey*, Londra, 1694, 1744, 1761. İngilizce trc. F. H. B. Daniell, *The Life and Letters of O. G. de B.*, 2 c., Londra, 1881, diğer İngilizce trc. Edward Seymour Foster, *The Turkish Letters of O. G. de B., Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, 2 c., Oxford, 1888, 1927, 1968, İspanyolca trc. S. Lopez da Reta, Pamplona, 1610.— Marco Antonio Pigafette, *Itinerario*, Londra, 1585(Kaanûnî nezdinde II. Maximilian'ın büyükelçisi Verantius'un sefâret-nâmesi); Antal Gevay, *Solimanum Imparatorem Turcarum issu Ferdinandi Regis Anno 1528*, Viyana, 1827; René de Lusinge, *De la Naissance, Durée et Cheute des Estats, Hist. de l'Origine, Progrez et Déclin de l'Empire des Turcs*, Paris, 1588, 1614, Lat. trc. 1603, İng. trc. John Firet, Londra, 1606; J.J. Boissard, *Vita et Icones Sultanorum Turcicorum*, Frankfurt, 1590, 1596, 1599(200 resim)(I-II); Loewenklau, *Sultanorum Othmanidarum*, 1590 vs.(I-II); L. Amelburnus, *Historiae Musulmanae*, 5 c., 1591; Anthony Munday, *Captivitie of the Turkes*, Londra, 1599, 1680(1563-77 arasında Türk esiri olarak İskenderiye'de bulunmuştur); *The Mahumetane or Turkish Historie*, Fransızca'dan trc. R. Carr, Londra, 1600, İtalyanca trc. de vardır.

Semâvî Eyice, *Flensburglu Melchio Lorichs*, *Türk Kültürü*, I-16, VIII. 1963. 36-45; Thomas Guishard, *Oratio Habita*, Roma, 1523; Jacques Fontaine, *De Bello Rhodio*, Roma, 1524; Enrico Pena, *De Gestis Sophi contra Turcas*, 1514(Çaldıran hakkında); Captivus Septemcastrensis, *Tractatus de Ritu et Moribus Turcorum*(1438-1460 arasında esir olarak Türkiye'de yaşamıştır), Paris, 1509, Almanca trc. Nuremberg, 1530(başka tab'aları ve tercümeleri de vardır);

Carl Göllner, *Stampe Contemporanee sull'Espugnazione di Rodi*, *Bibliofilia*, no. 53. Floransa, 1941. 16 v.d.

Bertrand de la Borderie, *Discours du Voyage de Constantinople*, Paris, 1542(başka tab'ları da vardır)(1537'de diplomat olarak Istanbul'a gelmiştir); N. Iorga, *Les Voyageurs Orientaux en France*, *RHSEE*, 1927, I-III'de.

H. Harbeck, *Melchior Lorichs*, Hamburg, 1911; E. Fischer, *Melchior Lorck*, Kopenhag, 1962; F. Fuglsang, *Konstantinopolitanische Miszellen zu M. Lorich*, *Nordelbingen*, XX, Helde(Holstein), 1952, 52-62; A. Y., *Einiges zu Melchior* Lorichs, *Nordelbingen*, XIX, 1960, 53-64; P. Ward-Jackson, *Some Rare Drawings by Melchior Lorichs*, *The Connaisseur*, CXXXV, no. 544, IV. 1955, 83-93; F.Fuglsang, *Melchior Lorch als Maler*, Neumünster, 1950.

XVII. Asır: G. de Saint-Guillet, *Hist. du Règne de Mahomet II.*, 2 cl., Paris. 1601; Mauro Orbini, *Il Regno del Slavi oggi Corrttamente detti Schiavoni* 1601; Richard Knolles, *Generall History of the Turkes from the First Beginning of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie*, Londra. 1603. 1610, 1631, 1638, 1670, 1687. Almanca trc. 1671, aynı eserin yeni tab'ı: *The Turkish History, Comprehendig the Origin of that Nation and*

the Growt of the Roman Empire, 2 c., 1701, 1704; Michel Baudier, *Inventaire de l'Hist. Generale des Turcs*, Paris, 1617, 3. tab'ı: 1631; Aynı Yazar, *Hist. Generale de la Religion des Turcs... depuis l'An 1300*, Paris, 1625; T. Pelletier, *Hist. des Ottomans, Depuis Sa Fondation jusqu'à Présent et l'Abrégé des Vies des Empereurs par un Solitaire Turc*, Paris, 1660; *Stochove l'Othoman ou l'Abrégé des Vies des Empereurs Turcs depuis Othoman I. jusques à Mohamet IV.*, Amsterdam, 1665; L. P. A. A., *Zizimi, Prince Ottoman*, Grenoble, 1673; G. Sagredo, *Memorie Istoriche de'Monarchi Ottomani*, Venedik, 1679; S. I., *The History of the Turks*, Londra, 1683; Vanel, *Abrégé Nouveau de l'Hist. Générale des Turcs*, 3 c., Paris, 1689, 2. tab'ı: 4 c., Amsterdam, 1697; François Petit de la Croix, *Etat Général de l'Empire Ottoman depuis Sa Fondation jusqu'à Présent et Abrégé des Vies des Empereurs*, Paris, 1695, Alm. trc. Schmetz, 4 c.

Bilhassa Kaanûnî'nin seferlerine ait Kaanûnî daha hayatta iken yayınlanmış Avrupa kitapları, burada sayılması imkânsız denecek kadar çoktur. Onun için monografileri buraya alamıyoruz.

Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou Correspondances, Mémoires et Actes Diplomatiques, Collection de Documents Inédits sur l'Hist. de France*, 4 c., Paris, 1848-60; Charles Scheffer ve Henri Cordier, *Recueil de Voyages et de Documents pour Servir à l'Hist. de la Géographie depuis le XIIIe jusqu'à la Fin du XVIe Siècle*, 25 c., Paris, 1882-1917; Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discouries of the English Nations*, 2 c., Londra, 1598-1600, 2. tab'ı: 1809-12, 3: Edinburg, 1884-6, 4: Glasgow, 1903-5, 5: Londra, 1907, 6: 1927(12 ciltlik 1903 tab'ının başlığı: *The Principall-Navigations of the English Nation*), krş. Paul Wittek, *The Turkish Documents in Hakluyt's Voyages, Bulletin of the Institut of Historical Research*, XIX-57, XI. 1942, 212-39.

Cezâyir'in Türkler tarafından fethi: Leo Africanus(Hasan b. Muhammedi'l-Garnâtî)(1495?-1550?), *Navigationi, Viaggi, Descrittone dell'Africa* (1526)(Arabca asli metin kaybolmuştur) Latince metin: Anvers, 1556, A. Epaulard, T. Monod, H. Lhotte ve R. Mauny nş., 2 c., Paris, 1956(Fransızca trc. ile), Ramusio'nun İtalyanca trc. Venedik, 1550, 1837, 1892, Schefer nş, Paris, 1896-8, İngilizce trc. 1600, diğer İngilizce trc. Proy, Browne nş., Londra, 1896, Almanca trc. Lorsbach, Flamanca trc. Leers, diğer bir nş. Florianus, diğer bir Fransızca trc. Jean Temporal, Lyon, 1556, 4 ciltlik 2. tab'ı: Paris, 1830.— Don Diego de Haëdo(Cezâyir'de 1578-81'de esir olarak bulunmuş soylu bir İspanyol râhibi), *Epitome de los Reyes de Argel*, Fransızca trc. H. de Grammont, *Hist. des Rois d'Alger, Revue Africaine*, XXIV-V, 1880; Aynı Yazar, *Topographia e Historia General de Argel*, Valladolid, 1612, Fransızca trc. Berbrugger ve Monnereau, *Topographie et Hist. Générale d'Alger, Revue Afr.*, XIV-XV, 1870-71; Aynı Yazar, *Dialogos de la Captividad*, Fransızca trc. Moliner-Volle, *Revue Afr.*, 1895-97, 2. tab'ı: Cezâyir, 1911.— Marmol Caravajal, *Description General de Afrika*, 3 c., Granada, 1573-1599 Fransızca trc. Perrot d'Ablancourt, 3 c., Paris, 1667; Luis Nieto, *Hist. Véritable des Dernières Guerres advenues en Barbarie*, Paris, 1579; Le Père Dan, *Hist. de Barbarie et de Ses Corsaires*, Paris, 1637, 1639; Berbrugger, *Négociations entre d'Alcaudète et Hasan Agha, Revue Afr.*, 1865, 379 v.dd.; E de la Primaudaie, *Documents sur l'Hist.de l'Occupation Espagnole, Revue*

Afr., XIX-XXI.— Trablusgrab ve Cerbe: Ant. Franc. Cirni Corso, *La Historia dell'Impresa di Tripoli di Barbaria*, Venedik, 1561, 1566; Aynı Yazar, *Successi della Armata della Maesta Catolica Destinata all'Impresa di Tripoli di Barbaria, della Presa delle Gerbe e Progressi dell'Armata Turco*, Venedik, 1560.— Cleynarts, *Relation d'Un Voyageur Chrétien sur la Ville de Faz*, Louvain, 1560, Anvers, 1666, Néve nş., Gand, 1849.— A. Manuzio(Süleyman Paşa'nın Hindistan seferine forsa olarak katılan bir Venedikli), *Viaggio et Impresa, che fece Solyman Bassa del 1538 contra Portoghesi pe Aracguistar la Citta del Diu in India*, Venedik, 1538, 1545, Alm. trc. S. J. Schwabe, *Der Soleyman Bgscha Reise von Suez nach Indien*, Leipzig, 1747; İngilizce tercümesi: Robert Kerr, *Particular Relation of the Expedition of Solyman Pacha from Suez to India against Portuguese at Diu*, F.A.S. Eden, *A General History and Collection of Voyages and Travels*, Edinburgh, 1812, VI, 258-87; Fernao Lopez de Castanheda, *Historia do Descobrimento e Conquista da India pelos Portugueses*, 2 c., Coimbra, 1554, 8 c., Lizbon, 1551-61(1498-1538 yılları Hindistan Portekiz târihi); Joao de Barros(1496-1570) ve Diego de Couto(1542-1616), *Da Asia*, Lizbon, 1552, 2: 1628, 3: 1778, İng. trc. John Stevers, *The Portuguese Asia*, 2 c., Londra, 1695; Gaspar Corres(1495-1501), *Lendas da India*, 4 c., Londra, 1858-66(1497-1550 yılları Hindistan Portekiz târihi).

Paruta, *Historia Veneziana*, Venedik, 1605; Marmora, *Historia di Corfu*, Venedik, 1672.— Seigneur de Lcieu Boyssat, *Hist. des Chevaliers de l'Hôpital de St. Jean de Jérusalem*, 2 c., Lyon, 1602; Baudouir ve Maberat Boyssat, *L'Hist. des Chevaliers de l'Ordre de St. Jean de Jérusalem*, Paris, 1629, 1659; D. Bouhours, *The Life of the Renuwned Peter d'Aubusson, Grand Master of Rhodes, containing those two Remarkable Sieges of Rhodes by Mahomet the Great and Solyman the Magnificent*, Fransızca'dan trc., Londra, 1679, 1683; aşağıdaki eserlerin hepsi 1565 Malta muhasarası hakkındadır: La *Levée du Siège de Malte par les Turcs*, Paris, 1565; *Lost Advertisement that came from Malta of the Miraculous Deliverie of the Isle from the Turke*, Londra, 1565(bu basma eserin tek nüshası Cambridge Ün. Küt.'ndedir); *Comitis Secundi Cuvionis de Bello Melitensi*, Frankfurt, 1566; *Hieronymi Comitis Alexandrini Commentarii de Acerrimo Bello in Insulam Melitam Gesto*, Venedik, 1566; *Alfonso Ulloa Terza Parte delle Storie, Il Successo della Botentissima Armata Mandata dal Turco sopra l'Isola di Malta, l'Anno 1565*, Venedik, 1566; Pierre de Bourdel(1535-1614), *Vie des Hommes Illustres et Grands Capitaines Etrangères de Son Temps*, Paris, 1594(Malta müdafileri arasında bulunan bu şövalye, Turgut ve Kılıç-Ali Paşalar'ın biyografilerini verir). P. Gentil de Vendôme, *Della Historia di Malta et Successo della Guerra Seguita tra quel Religiossimi Cavalieri et il Potentissimo Grand Turco Sultan Solimano l'Anno 1565*, Roma, 1565; C. Corso, *Historia dell'Assedio di Malta*, Roma, 1567; Anton F. Lucini, *Guerra, Assedio et Assalti dati dell'Armada Turchesa di Malta l'Anno 1565*, Bologna, 1631; Floriana Pompeli, *Malta e de la il Turco dal Impresa*, Macerta, 1576; H. Pantaleone, *Militaris Ordinis Johannitorum Rhodiorum aut Melitensium*, Basel, 1581; Matteo Perez d'Aleccio, *Assedio dali alla Isola di Malta dall Armata Turchesa l'Anno 1565*, Roma, 1582; G. Bosio, *Istoria della Sacra Militia di San Giovanni Giersolimitiano*, Roma, 1594; Francisco da Correggio Balbi, *Ano de 1565 ha Sucedido en la Isla de Malte*, Bar-

selona, 1568; Cristobal de Villalon, *Viaje de Turquela*, A.G. Solalinde nş., Madrid, 1965. Tr. trc. Fuad Carım, *Kaanûni Devrinde Istanbul*, Istanbul, 1964(çok mühim, II. Felipe için yazılan eser müellifin Istanbul'da Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa'nın tutsağı olarak yaşadığı yılları anlatır); Vladimir Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise... Les Rapports... avec La Porte Ottomane à la Fin du XVe et au XVIe Siècle*, St. Petersburg Ün., 1884.

Macar kaynakları: *Monumenta Hungariae Historica, Seri I: Diplomataria*, 40 c., Budapeşte, 1857-1915; *Seri II: Scriptores*, 38 c., Peşte, 1857-1906; C. R. Rumy, *Monumenta Hungarica*, 3 c., Peşte, 1816-7; A. Veress, *Fontes Rerum Hungaricarum*, 3 c., Peşte, 1915-8; *Magyarorszagi Orszaggyülesi Emlékek*(Macar Millet Meclisi Yâdigârları), 1526-1606. 12 c., Peşte, 1874-1917; L. Szalay, *Magyar Történelmi Emlékek*(Macar Tarih Hâtıraları), 5 c., Peşte, 1856-60; Aron Szilâdy, *Török-Magyar Történéti Emlékek: Okmánytér*(Türk-Macar Tarih Kaynakları: Vesikalar), Peşte; A. Szilâdy ve A. Szilagyi, *Török-Magyarkori Allamokmanytar*(Türk-Macar Devrine ait Vesikalar Külliyatı), 9 c., Peşte, 1868-72; A. Simogyi, *Historia*(1490-1606), Peşte; N. Istvanffy, *Historia Regni Hungarici*(-1606), Kolonya, 1622; Istvan Brodarics, *De Conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz Verissima Descriptio*, Krakovi, 1527(sonradan pek çok tab'ı yapılmıştır); M. T. Gökbilgin, *Korvin Mathias'ın II. Bâyezid'e Mektupları Tercümeleri*, *Bel.*, XXII-87, VII.1958, 369-90(Fransızca trc. ile).— Erdel(Transilvanya) için: *Cronica Abconterfagung der Türkei*, Agusburg, 1531(1438-60 arasında 22 yıl Türkiye'de esir olarak kalan Erdeli bir Sakson'un hâtıraları); A. Szilâgyi, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae(Az Erdelyi Orzsaggyülesi Emlékek)*(1540-1699)(Erdel Millet Meclisi Yâdigârları), 21 c., Peşte, 1875-98; E. Jancso, *Erdély Ritkaşagok*(Erdel'den Nadir Şeyler), *Kvar*, 17 c., 1939-44; E. Miko ve Ch. Szabo, *Erdélyi Történtelmi Adatok*(Erdel üzerine Tarihî Malzeme), *Kvar*, 4 c., 1855-62; A. Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, 5 c., Peşte, 1911-21; J. Kemény ve N. Kovacs, *Erdélyorszag Történetei Tara* (Erdel Târih Külliyâtı), *Kvar*, 2 c., 1837-45.

Romen(Eflâk ve Boğdan) kaynakları: Hurmuzaki, *Documente Privitoare da Istoria Românilor*, 40 c., Bükreş, 1887 v.dd.; A. Veress, *Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Tarii Româneşti*, 11 c., Bükreş, 1929-38; Iorga, *Studii şi Documente*, 31 c., Bükreş, 1910-16; Harauzachi, *Collecture de Documente Privalore la Istoria Romanilor, 1199-1749*, 34 c., Bükreş, 1876-1912; Grégoire Urechi, *Chronique de Moldavie depuis le Milieu du XIVe Siècle jusqu'à l'An 1594*, Romence metin ve Fransızca trc. Emile Picat, Paris, 1878-86; Olgierd Gorka, *Kronika Czasow Stefana Wielkiego Moldawskiego(1457-1499)*, Krakovi 1931; M. Costachescu, *Documente Moldoveneşti Inainte de Ştefan cel Mare*, 2 c., Yaş, 1931-2; O. Gorka, *Cronica Epocei lui Ştefan cel Mare*, Bükreş, 1937; I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, 2 c., Bükreş, 1913; Aynı Yazar, *Cronice Inedite Atingatoare de Istoria Românilor*(XV. asır), Bükreş, 1895.

Uriel Heyd, *Osmanlı Târihi İçin İbrânice Kaynaklar*, *Türk Târih Kongresi*, VI, 1961, 295-303.

Ortaçağ bibliyografyasına(I-11 bölümü) ek: Barbaro, *Giornale dell'Assedio di Constantinopoli*, Cornet nş., Paris, 1856, Türkçe trc. Ist. 1956; N. Iorga, *Contributions Catalanes à l'Hist. Byzantine, I: l'Hist. Romantique*

de Yakoub Tehélébi(I. Murad'ın oğlu), *RSEE*, IV, 1927, 308-13; İskender Nestor'a ilâve: Dethier. *Pamietniki Ianiczara*, *Mont. Hist. Hung.*, XXII-2. Peşte; Barletius'un İngilizce trc. *Scander-beg*, Londra, 1560; Andrea Cambini'nin 1512'ye kadar gelen Osmanlı târihi(kl 2. kısmı İskender Bey'den bahsetmektedir) İngilizce'ye çevrilmiştir: John Shute, *Turks and Empire of the House of Ottomano*, Londra, 1562(eserin aslı: *Libro della Origine de Turchie et Impero delli Ottomani)*; Jacques de Lavardin, *Hist. de George Castriot surnommé Scanderbeg*, Paris, 1576, 1596, İngilizce trc. L. I. Gentleman, Londra, 1596.

II. TETKİKLER

1. UMÛMÎ OSMANLI TÂRİHLERİ:

Yerli Eserler:

İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi, II: İstanbul'un Fethi'nden Kaanûni S. S.'ın Ölümü'ne Kadar(1453-1566)*, T. T. K. nş., Ankara, 1949, birçok eksikliklerle doludur. Eğer bu cildin hâlen yapılmakta olan 2. tab'ı birinci cildin 2. tab'ı gibi birincisine nazaran çok daha mütekâmil olursa, o zaman bu eser, bu devreyi içine alan Osmanlı tarihlerinin en iyisi olacaktır.— İ. H. Dânişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II: 1512-1574*, Ist. 1948(II-1) çok iyi ve kullanışlı bir kronolojidir.— *İslâm Ansiklopedisi*'nin birçok maddeleri, mükemmel tekikler halinde mevzuumuzu içine almaktadır. Bu maddelerin başlıcalarını bile burada zikretmenin imkânı yoktur. Bu büyük eserin aslı İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak basılmıştır, şimdi yeniden İngilizce ve Fransızca tab'ları yapılmaktadır, Türkçe'sinden başka, Arapça, Farsça, Malayca ve Urdûca tercümeleri de yayınlanmaktadır.— Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmâni*(II-1), pek büyük çalışma mahsulü bir Osmanlı biyografi ansiklopedisidir, bugüne kadar daha iyisi ortaya konamamıştır, krş. Süleyman Şevket Bey, *Sicill-i Osmâni'ye Hâşiyeler*, Ist. Belediye Küt., 688/4.— Mansûrî-zâde Vezir Mustafa Nuri Paşa, *Netâicu'l-Vukuu'ât*, 3 c., 2. tab'ı: 1327 = 1909, çok değerlidir.— Hayrullah Ef., *Tarih*(II-1), c. IX ve X, Yavuz ve Kaanûnî devirlerini içine almaktadır, eskimiştir, fakat değerlidir.— Tayyâr-zâde Atâ Bey, *Târih-i Enderûn*, 5 c., Ist., 1291-93(1874-76); Mehmed İzzet Bey(b.Kapdân-ı Deryâ Abdullah Râmiz Paşa b.Kazasker Seyid Feyzullah Ef. b.Abdî Velî Paşa), *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, Ist. 1249 = 1833; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*(II-11); Osman Nûri Pereıneci,*Tunaboyu Tarihi*. Ist. 1942 sahalarında değerli eserlerdir: M. Akdağ, *Türkiye'nin Iktisâdi ve İctimâi Târihi, II: 1453-1559*, DTCF. 1971(ilk cildi değerli olan ve görüşler getiren bu eserin bu cildi pek sathi olup fantezi ve ideolojik görüşlerden ibârettir).— Şu eserler eskimiş ve zayıf kitaplardır: Ferâizî-zâde, *Gülşen-i Ma'ârif*(II-1); Mehmed Mazhar Fevzi *Haber-i Sahih*, 5 c., 1290-93 1873-6(1872'ye kadar Osmanlı târihi); Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, *Şecere-i Târih-ı Osmâni*, 1286 = 1869; Aynı Yazar, *Târih-ı Osmâni*, 1287 1870; Aynı Yazar, *Fezleke-i Târih-i Osmâni*, 1286, 1288, 1290, 1294, 1302; Nâmık Kemâl, *Osmanlı Târihi*, 4 c., 1326-27 = 1908-9; Muhammed Ferid, *Târihu'd-Devleti'l-Aliyeti'l-Usmâniye* (—1878), Kahire 1311 = 1893, 2: 1313 1896; Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa,

Târih-i Siyâsî-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye, 3 c., 1325 = 1907; Abdurrahman Şeref Ef., *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, 2 c., 2. tab'ı: 1315 = 1897; Ahmed Râşim, *Osmanlı Tarihi*(II-1); Ahmed Reşid, *Târih-ı Osmâni*, 2 c., 1327-9 1909-10; Ahmed Muhtâr Paşa, *Muhârebât-ı Meşhûre-i Osmâniye Albomu*, 1332 = 1914; Lutfiye Turan, *Osmanlı Hükümdarlarının Ölüm Sebepleri*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 476, 1951; Alî Emîrî ef., *Cevâhiru'l-Mulûk*, 1319 = 1901. 2. tab'ı: 1330 1913(ilk 10 padişahın şiirleri); R. E. Koçu. *Âşık ve Şair Padişahlar*, 1950; T. Y. Öztuna, *Dünya Tarihi*, Ist. 1962, Hayat Yayınları(II-1).— Türk şiir ve sanatına ait bibliyografya, medeniyet ve teşkilâta âit bibliyografyada verilecektir.

Ecnebi Eserler:

Kapital eser, Hammer'in büyük Osmanlı tarihidir(II-1). Fransızca tercümesinin V ve VI. ciltleri 1520-1566 yıllarını, yani Kaanûnî devrini, III ve IV. ciltleri de 1453-1520 yıllarını, yani Fâtih ve II. Bâyezid ile Yavuz devirlerini ihtiva etmektedir. Bu eserin Almanca yeni bir tab'ı, Viyana'da yayınlanmaya başlamıştır. 4 ciltlik bir Peşte, 1840 tab'ı ile Szolotai'nin Macarca tercümesi(Peşte, 1835) de mevcuttur. krş. S. Bajraktarevic, *J. Hammeru, Piscu Historije Osmanskog Carstva, Zbornik Historijskog Instituta Jugosl. Ak.*, V. Belg. 1963, 31-6.— Iorga'nın(II-1) II. cildi ile Zeinkeisen'in (II-1) II. cildi(1453-1574, Gotha, 1854), kusurlarına rağmen, hayli değerli eserlerdir. Aşağıdaki kitapların ekserisi büyük bir kıymet taşımayan Osmanlı tarihleridir, bir kısmı da çok zayıf eserlerdir: J. Esprinchard, *Histoire des Ottomans jusqu'à Mohamet III*, Paris, 1609; Sagredo, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732, 2. tab'ı: Paris, 1771; Prens Demetrius Cantemir, *Historia Incrementorum atque Decrementorum aulae Othmaniae*, 1734, Fransızca trc. de Jonquiére, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1743, İngilizce trc. N. Tyndall, *History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londra. 1734, 2. tab'ı: 1756; Almanca trc. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Hamburg, 1745; Romence trc. Hodosiu, *Istorya Imperiu lui Ottoman*, Bükreş 1876(Müellif, Romen'leşmiş Türk, fakat Türk düşmanı olup. Türk cemiyetini son derece yakından tanımaktadır. Moldavya = Boğdan voyvodasıdır, eseri pek çok yanlışla doludur); François Pétits de la Croix (Marquis de Castries), *Abrégé Chronologique de l'Hist. Ottomane*, 2 c., Paris. 1768; Abbé Mignot, *Hist. de l'Empire Ottoman depuis Son Origine jusqu'à la Paix de Belgrade en 1740*, 4 c., Paris, 1771-75; J-B. d'Anville, *Empire Turc considéré dans son Etablissement et dans ses Accroissement Successifs*, Paris, 1772; A. Hawkins, *The History of the Turkish or Ottoman Empire*, 4 c., Londra, 1787; Comte de Salaberry, *Hist. de l'Empire Ottoman jusqu'en 1772*, 4 c., Paris, 1813-17; Alix, *Précis de l'Hist. de l'Empire Ottoman*, 2 c., Paris. 1822; E. Palla. *Hist. Abrégé de l'Empire Ottoman*, Paris, 1825; Lüdemann, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Dresden, 1827; Edward Upham. *History of the Ottoman Empire from Its Establishment till the Year 1829*, 2 c.: Edinburgh, 1829; Dale, *Campaigns of Osman Sultans(1389-1640)*, 2 c., 1835(II-1); Leopold von Ranke. İngilizce trc. Walter K. Kelly, *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Century*, Londra. 1843, Philadelphia. 1845(pek çok tab'ı ve tercümesi vardır); M. J. N. Jouannin ve Jules van Gaver, *Turquie*, Paris, 1848, L'Univers. *Hist. et Description de Tous les Peuples* serisinden, kısmî Türkçe trc. Ist. İnkılâb Küt. Cevdet Paşa Evrakı, 54(güzel bir eserdir); Creasy, *History of the Ottoman*

Turks, 1854(II-1); F. W. Ebeling, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Leipzig, 1854(Fransızca trc. de vardır); Théophile Lavallée, *Hist. de la Turquie*, 2 c., Paris, 1859; Lane-Poole ve E. J. W. Gibb, *The Story of Turkey*, 1888(II-1); A. W. Hidden, *The Ottoman Dynasty*, New York, 1859; J.-B. Bury, *The Ottoman Conquest*, *Cambridge Modern History*'den, 1902; Leo S. Olschky, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Floransa, 1903; Moritz Brosh, *The Height of the Ottoman Power*, *Cambridge Modern History*'den, 1904; Le Vicomte de la Jonquière, *Hist. de l'Empire Ottoman depuis les Origines jusqu'à Nos Jours*, 2 c., Paris, 1881, 2. tab'ı: 1914, V. Duruy'nin *Hist. Universelle* serisinden; Djuvara, *Cent Projets de Partage de la Turquie(1281-1913)*, Paris, 1914(II-1); Oberhummer, *Die Türken und d. Osmanen Reich*, Leipzig, 1917; G.-J. Shaw Lefevre Evesley, *The Turkish Empire, Its Growth and Decay*, Londra, 1917; Sir V. Chirol, *The Turkish Empire from 1288 to 1922*, (II-1); W. Konopczynski, *Polska a Turcja*, Varşova, 1936; A. Navarian, *Les Sultans Poètes, 1451-1808*, Paris, 1936(Osmanoğulları'nın şiirlerinden örnekler veren basit bir eser); Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie*, 1939 (II-1)(mühim, Türkçe'si var); R. Mantran, *Hist. de la Turquie*, Paris; Jan Reychman, *Dzi Swietnosci i Klęski Turcji*(= Küçük Türkiye Tarihi), Varşova, 1960; Vernon J. Parry, *The Ottoman Empire(1520-1648)*, *The New Cambridge Modern History*, II, 1958, 510-33, III, 1968, 347-76, IV, 1970, 620-43, devâmı: H. İnalcık, A. N. Kurat ve J. S. Bromley, *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976; J. W. E. Allen, *Problems of Turkish Power in the XVIth Century*, Londra, 1963, Central Asian Research ns.; Robert Schwoebel, *The Shadow of Crescent, The Renaissance Image of the Turk(1453-1517)*, Nieuwkoop, 1967; H. J. Kissling, *The Ottoman Empire*, *The Muslim World*, III'te, Alm.'dan trc. F. R. C. Bagley, Londra, 1969.; *The Cambridge History of Islam*, 2 c., 1970(Osmanlılar: H. İnalcık).

2. AVRUPA TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Ernest Lavisse, Alfred Rambaud vs., *Hist. Générale du IVe Siècle à Nos Jours(395-1900)*, 12 c., III: *Formation des Grands Etats(1270-1492)*, IV: *Renaissance et Réforme*, *Les Nouveaux Mondes(1492-1559)*, V: *Les Guerres de Religion(1559-1648)*, Paris, 1895, 2: 1898, 3: 1905, 4: 1910, 5: 1917, 6: 1922, 7: 1934(her bahsin sonunda geniş bibliyografya vardır); Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Hist. Universelle, II: 622-1648*, Brüksel-Paris, 1946'dan beri pek çok tab'ı yapılmıştır; Henri Pirenne(yukarıdaki yazarın babası olan Belçikalı büyük tarihçi), *Hist. de l'Europe des Invasions au XVIe Siècle*, 5. tab'ı: Paris, 1936; Cambridge University, *The New Modern History*, 1957-8, I: *Renaissance(1493-1520)*(G. R. Rotter), II: *The Reformation(1520-1559)*(G. R. Etten); Cambridge University, *Modern History*, 14 c., 1902-12; William L. Langer ve 16 arkadaşı, *An Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval and Modern, Chronologically Arranged*, Londra, 1940, 2: 1948(sonradan birçok tab'ı daha yapılmıştır, çok kullanışlı bir kronolojidir); Will Durant, *The Story of Civilization*, VI: *The Reformation (1300-1564)*, New York, 1957(Fransızca'sı da var); Joseph Calmette, *L'Elaboration du Monde Moderne*(XV. asır tarihi, mühim), Paris Ün., 1951; Armand Rébillon ve Edmond Préclin, *Le XVIe Siècle, Renaissance, Réformel Guerres de Religion*, Paris Ün., 1951(mühim, bu da yukarıdaki gibi *Clio*

dünya tarihi serisinden); William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago University, 1964; Arthur Arnould, *Hist. de l'Inquisition;* Maurice Crouzet vs., *Hist. Générale des Civilisations*, 7 c., Paris Ün., 1956-7; Melvin M. Knight, *Hist. Economique de l'Europe jusqu'à la Fin du Moyen-âge*, Paris, 1930; H. Vender Linder, *L'Hégémonie Européenne, Période Italo-Espagnole, Hist. du Monde:* X, Paris, 1935; Henri Hauser, *La Modernité du XVIe Siècle*, Paris, 1930; W. Windelband, *Die Auswärtige Politik der Grossmächte in der Neuzeit von 1494 bis zur Gegenwart*, Essen, 1936; J.B. d'Anville, *Etats Formes en Europe après la Chute de l'Empire Romain en Occident*, Paris, 1771; E. Freeman ve A. Hinly, *Hist. de la Formation Territoriale des Etats de l'Europe Centrale*, Paris, 1894; Hans Mzik, *Beiträge zur Historischen Geograhie, Kultur Geographie, Ethnographie und Kartographie, Vornämlich des Orients*, Leipzig, 1929; Konrad Kretschmer, *Historische Geographie von Mitteleuropa Handbuch der Mittelalteren und Neueren Geschichte*, Münih, 1904; E. Freeman, *The Historical Geography of Europa*, Londra, 1903; S. M. Tompson, *An Historical Geography of Europa*, Oxford, 1929; G. East, *An Historical Geography of Europa*, A. Vaillant trc, *Géographie Historique de l'Europe*, Paris, 1939; Giulio Beloch, *Biblioteca di Geografia Storica*, Roma, 1907; J. W. Ellen, *History of Political Throught in the Sixteenth Century*, Londra, 1951.

Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V*, 3 c., Leipzig, 1844-46; Peter Rassow ve Fritz Schalk, *Karl V*, Kolonya, 1960; Ribier, *Lettres et Mémoires d'Etat des Rois, Princes et Ambassadeurs sous les Règnes de François Ier, Henri II*, 2 c., in folio, Paris, 1666; A. F. Pollard, *History of England from the Accession of Edward VI to the Death of Elizabeth*, Londra, 1910; Romain, *Storia Documentata di Venezia*, 10 c., Venedik, 1853-60; J. Anschbach, *Geschichte Kaiser Sigmund's*, 4 c., Hamburg, 1838-45; Fessler, *Geschichte von Ungarn*, Klein trc., 5 c., Leipzig, 1866-83; R.-B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, 3 c., New York, 1918-25(XVI. asır için); F. de Almeida, *Historia de Portugal*, 5 c., Coimbra, 1922-29(II. cilt 1385'ten başlar); J. Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV und seines Sohnes Maximilian I*, 2 c., Hamburg, 1840-42; A. Kleinclausz, *Histoire de Bourgogne*, Paris, 1909, 2: 1924; Hartmann Grisar, *Luther*, 3 c., Friburg, 1911-2; A. F. Pollard, *Henry VIII*, Londra, 1902, 2: 1905; Henry Charles Lea, *A History of the Inquisition at Spain*, 4 c., New York, 1906-7; E. Gossart, *Charles-Quint, Roi d'Espagne*, Brüksel, 1910; A. Rodriguez Villa, *El Emperador Carlos V y Su Corte, 1522-1559*, Madrid, 1905; H. Baumgarten, *Geschichte Karls V*, 3 c., Stuttgart, 1885-92; G. de Deva, *Storia di Carlo-Quinta in Correlazione all'Italia*, 5 c., Venedik, 1863-94; A. Morel-Fatio, *Historiographie de Charles-Quint*, Paris, 1913; F. Duro, *Armada Espanola*, Madrid, 1895; K. Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, 6 c., Berlin, 1896-1922; Aynı Yazar, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, 4 c., Berlin, 1896-1908; Henry Vignaud, *Etudes Critiques sur la Vie de Colomb*, Paris, 1905; Aynı Yazar, *Histoire Critique de la Grande Entreprise de Christophe Colomb*, 2 c., Paris, 1911; Mignet, *Rivalités de François Ier et de Charles Quint*, 2 c., Paris, 1875; Pasquale Villari, *Niccolò Machiavelli i Suai Tempi*, 3 c., Floransa, 1877-82, 2: Milano, 3 c., 1914; E. Steinmann, *Rom in der Renaissance*, Leipzig, 1902; Baron Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste*, 22 c., Freiburg, 1955; Fr. von Bezold, *Geschichte der Deutschen Reformation*,

Leipzig, 1890; G. Mentz, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, 1493-1648*, Tübingen, 1913; J. Janssen, *Geschichte der Deutschen Volkes beim Ausgang der Mittelalters*, Friburg, 8 c., 1878-93, 2: L. von Pastor ns., Friburg, 1913-17, 3 c. (1555'te kalır), Fransızca trc. E. Paris, *L'Allemagne et la Réforme*, 9 c., Paris, 1887-1914; Eduard Fueter, *Geschichte des Europaeischen Staatensystems von 1492-1559*, Münih, 1915; W. C. Abbott, *The Expansion of Europe*, Londra, 1925; Ludwig von Pastor, *Geschichte der Paepste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 10 c., Friburg, 1886-1926; J. H. Mariejol, *L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle*, Paris, 1892; H. C. Lea, *The Moriscos of Spain*, Philadelphia, 1900; J. P. de Oliveira Martins, *Historia de Portugal*, Lizbon, 1913; E. Gebhart, *Les Origines de la Renaissance en Italie*, Paris, 1879; E. Münt, *Histoire de l'Art pendant la Renaissance*, 2 c., Paris, 1889-91; Charles Ravaisson-Mollien, *Les Manuscrits de Léonard de Vinci*, 6 c., in folio, Paris, 1881-91; Labarte, *Les Arts Industriels au Moyen Âge et à l'Epoque de la Renaissance*, 3 c., 2. tab'ı: Paris, 1872-5; A. Heiss, *Les Médailleurs de la Renaissance*, 7 c., in folio, Paris, 1881-87; Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds*, 4 c., 1838; Bachmann, *Deutsche Reichgeschichte im Zeitalter Friedrichs III und Maximilians I*, 1884; J. Chamel, *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilians I*, 3 c., Viyana, 1854-58; J. F. Kirk, *History of Charles the Bold*, Londra, 1863, Fransızca trc. 3 c., Paris, 1866; *Charles le Téméraire;* Charles Aubertin, *Histoire de la Langue et de la Littérature Française au Moyen Âge*, 2 c., Paris, 1883; E. Müntz, *La Renaissance en Italie et en France à l'Epoque de Charles VIII*, Paris, 1885; Depping, *Histoire du Commerce entre l'Europe et le Levant depuis les Croisades*, 2 c., Paris, 1832; Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du Mobilier*, 6 c., Paris, 1875; Sauval, *Histoire et Recherches des Antiquités de Paris*, 3 c., Paris, 1724, in folio; Hoefler, *Avignon's Paebste*, Viyana, 1871; J. Gairdner, *The Houses Lancaster and York*, Londra, 1875; Sir J. Ramsay, *Lancaster and York*, 2 c., Londra, 1892; H. Vast, *Le Cardinal Bessarion*, Paris, 1893; A. de Reumont, *Lorenzo dei Medici il Magnifico*, 2 c., 2. tab'ı: Leipzig, 1883.

Macaristan: V. Franknoi, *Matyas Hunyadi*, Budapeşte, 1890; Szilagyi Sandor, *A Magyar Nemzet Törtenete, IV; A Hungadiak és à Jagellog Kora (1440-1526)*, Peşte, 1896(bu cildi Franknoi Vilmos yazmıştır)(eserin tamamı 10 ciltttir: 1895-8); D. Szabo, *Küsdelmeink a Nemzeti Kiralysagert, 1505-1526*, Peşte, 1917; S. Domanovszky, *Die Geschichte Ungars*, Münih, 1923; E. Bartoniek, *A Magyar Törtenettudomany Kezikönyve*(Macar Târih İlmi Manüeli), Peşte, 1929; E. Pintér, *Magyar Irodalomtörténet*(Macar Edebiyatı Tarihi), Peşte, 1930; A. Asztalos ve S. Pethö, *A Magyar Nemzet Törtenete*, Peşte, 1933; F. Eckhart, *Magyarorszag Törtenete*, Peşte, 1935, Türkçe trc. İbrahim Kafesoğlu, *Macaristan Tarihi*, T. T. K. Ankara, 1949, Fransızca trc. ve başka tab'ları da vardır; B. Homan ve Gyula Szekfü, *Magyar Történet*, 7 c., Peşte, 3. tab'ı: 1935-6; *Matyaş Kiraly Emlékkönyv*, 2 c., Peşte, 1940(bir heyet tarafından): Türk idaresindeki Macaristan için bibliyografya, aşağıda verilmiştir.

Avusturya: Johann Grafen Mailath, *Geschichte der Österreich*, 5 c., Gotha, 1834-50(I: *1218-1526*, 1834 II: *1526-1619*, 1837); Charles de Goeckelberghe de Dutzell, *Hist. de l'Empire d'Autriche*, 5 c., Viyana, 1847-51; Alfons Huber, *Geschichte der Österreich*, 5 c., Gotha 1885-96(III: *1437-1527*, 1888.

IV: *1527-1609*, 1892); Th. Fellner ve H. Kretschmayr, *Die Österreichische Zectvalverwallung vom Max I. bis 1749*, Viyana, 1907.— Almanya: J. C. von Ptider(c. I-V) ve Friedrich Bülau(VI), *Geschichte der Deutschland*, 6 c., Gotha, 1829-42(III: *1273-1519*, 1831, IV: *1519-1648*, 1833); Fritz Valjavec, *Geschichte der Deutschen Kulturbeziehungen zu Südesteuropa, II: Reformation und Gegenreformation*. Münih, 1955.

İtalya: Botta, *Hist. d'Italie*, Paris, 1824; Heinrich Leo, *Geschichte der Italien*, 5 c., Gotha, 1829-32(III: *1268-1492*, 1829, IV: *1492*, 1830, V: *1492-1830*, 1832); Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 2 c., Stuttgart, 1860.-2. tab'ı: Ludwig Geiger nş., Leipzig, 1877-8, 15. tab'ı: Leipzig, 1926; Fransızca trc. M. Schmitt, *La Civilisation de la Renaissance en Italie*, Paris, 1885; İtalyanca trc. D. Valbusa, *La Civita del Rinascimente in Italia*, Floransa, 1889, Giuseppe Zippel nş., 3. tab'ı: Floransa, 1927(hepsi 2 cilt üzerinedir); Türkçe trc. B. S. Baykal, 2 c., Ist. Maarif Vekâleti Klâsikleri'nden; G. Beluch, *Populazione d'Italia nei Secoli XVI, XVII, XVIII*, Roma, 1889; A. Hoffmann, *Das Land Italien und Seine Geschichte*, Stuttgart, 1922.— Papalık: Leopold von Ranke, Fransızca trc. *Hist. de la Papauté pendant le XVIe et XVIIe*, Paris, 1844(kapital)(pek çok tab'ı var); Morlk Brosch *Geschichte der Kirchenstaat*, 2 c., Gotha, 1880-82(I: *1500-1700)*; Edmond Cazal, *L'Inquisition en Italie et en France*, Paris, 1924; Frantz Funck-Brentano, *La Renaissance*, Paris, 1935.— Venedik: G. Diedo, *Storia della Republica di Venezia della Fondazione al 1747*, Venedik, 1751; Lagier, *Hist de la République de Venise*, 12 c., Paris, 1768; A. Marin, *Storia Civile e Politica del Commercio de Veneziani*, Venedik, 1800; A. Baschet, *La Diplomatie Vénitienne et les Princes de l'Europe au XVIe Siècle*, Paris, 1862; Charles Diehl, *La République de Venise*, Paris, 1915; Auguste Bailly, *République de Venise*, Paris, 1946; Fred. Chapin Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, 1934(tenkıydl: Lucien Febvre, *Annals d'Hist. Economique et Sociale*, VII, Paris, 1935); G. R. B. Richard, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge/Mass., 1932.

Fransa: Cruft Alexander Schmidt(c. I-IV), Wilhelm Wachsmuth(V-VIII) ve Karl Hillebrand(IX-X), *Geschichte der Frankreich*, 10 c., Gotha. 1835-82(II: *1382-1559*, 1840; III: *1559-1643*, 1846).— İngiltere: L. M. Cappenberg(c. I-II), Reinhald Danli(III-V), Morlk Brosch(VI-X), *Geschichte der England*, Gotha, 1834-97(V: *1399-1509*, 1858; VI: *1509-1603*, 1890); Léon Cahen ve Maurice Braune, *L'Evolution Politique de l'Angleterre Moderne (1485-1660)*, Paris, 1960(mühim).— İspanya: Friedrich Wilhelm(c. I), Heinrich Schäfer(II-III) ve Friedrich Wilhelm Schirrmacher(IV-VIII), *Geschichte des Spanien*, 7 c., Gotha, 1831-1902(VI: *1369-1492*, VII: *1492-1516*, 1902); Konrad Häbler, *Spanien unter den Habsburgen(1516-1556)*, Gotha, 1907; Edward Armstrog, *The Emperor Charles V.*, 2 c., Londra, 1910.— Portekiz: Heinrich Schäfer, *Geschichte der Portugal*, 5 c., Gotha, 1836-54(II: *1383-1495*, 1839; III: *1495-1580*, 1850); Aynı Yazar, *Geschichte von Portugal*, Hamburg, 1874; Portekizce trc. F. de Assis Lopez ve J. Pereira Sampaio, *Historia de Portugal*, 2 c., Lizbon, 1893, 1895; Fransızca trc. Soulange Bodin, Paris, 1858.

Lehistan: *Acta Tomiciana, Sigismundi I Regis Poloniae(1507-1548)*, 12 c., Posen, 1852-1905(vesikalar mecmuası); Lelewel, *Hist. de Pologne* 2 c., Paris, 1844; Richard Koeppell(c. I) ve Jacob Caro(II-V), *Geschichte der*

Polen, 5 c., Gotha, 1840-88(IV: *1430-1455*, 1875; V-1: *1455-1480*, 1886; V-2: *1480-1506*, 1888); Janusz Pajewski, *Wegierska Polityka w Polowie XVI. Wielka(1540-1571)*, Krakovl, 1952.— Rusya: N. M. Karamzin(Kara-Mirza, Türk aslından), *Istoriya Godudarstva Rossiyskago*(-1612), 12 c., Petersburg = Leningrad, 1818-26 ve başka tab'ları, Almanca trc. Riga, 1823 v.dd., Fransızca trc. St. Thomas, Jauffret ve de Piroff, *Hist. de l'Empire de Russie*, 11 c., Paris, 1819-26; S. M. Solov'yev, *Istoriya Rossii Sdrevneyshich Vremen*(-1772), 29 c., Petersburg, 1851-79, 2. tab'ı: 1897; Philipp Stahl ve Ernest Hermann, *Geschichte der Russland*, 7 c., Gotha, 1832-66(II: *1224-1505*, III: *1505-1682*, 1846); Alfred Rambaud, *Hist. de la Russie*, Paris, 7. tab'ı: 1918; S. F. Platanov, Petersburg, 1910, Almanca trc. A. Luther ve Ebis Meyer, Leipzig, 1927, Fransızca trc. *Hist. de la Russie des Origines à 1918*, Paris, 1929; O. Kljutchewsky, 5 c., Moskova, 1916-21, İngilizce trc. Hogarth, *A. History of Russia*, 5 c., 1911-31, Almanca trc. F. Braun ve R. V. Walter, 4 c., Stuttgart, 1925-26; K. Stahl, *Geschichte Russlands*, 3 c., Berlin, 1923-35; P. Milioukov, Charles Seignobos ve L. Eisemann, *Hist. de Russie*, 3 c., Paris, 1932-3.— Ukrayna: M. Krouchewsky, *Ukrayna Târihi*(Ukranca), 9 c., Kiev, 1904-31; Aynı Yazar. *Abrégé d'Hist. d'Ukraine*, Paris, 1916; Aynı Yazar, *History of Ukraine*, New Haven, 1941; D. Dorochenko, *Ukrayna Tarihi'nin Umumi Hatları*(Ukranca), 2 c., Varşova, 1932-3; B. Krupnyckys, *Geschichte der Ukraine*, Leipzig, 1939.— Besarabya: D. Onciul, *Istoria Basarabiei*, Çernoviç, 1923; A. V. Boldur, *Istoria Besarabiei*, 3 c., Kişnev, 1938-40.

3. BALKAN TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Iorga, *Hist. des Etats Balcaniques à l'Epoque Moderne*, Bükreş, 1917; Aynı Yazar, *Hist. des Etats Balcanique jusqu'à 1924*, Paris, 1925; W. Miller, *Essays on the Latins in the Levant*, Cambridge, 1921; Babinger, *Aus Südslawiens Türkenzeit*, Berlin, 1927; G. Stadtmüller, *Geschichte des Südosteuropas*, Münih, 1950; L. Stavrianos, *The Balkan since 1453*, New York, 1961; Kristo Frasheri, *Histoire d'Albanie*, Tirana, 1964.

Yunanistan: C. Sathas, *Turkokratumenè Hellas*, Atina, 1849; George Finlay, *The History of Greece under Othoman and Venetian Domination*, Londra, 1856(II-3); Gustav Friedrich, *Geschichte der Griechenland*, 4 c., Gotha 1876-79(II: *1204-1470*, 1877, *III: 1470-1821*, 1878); K. Mendelssohn-Bartholdy, *Geschichte Griechenland*(1453-), 2 c., Leipzig, 1870-74; William Miller, *The Latins in the Levant, A History of Frankish Greece(1204-1566)*, Londra, 1908, Grekçe trc., Sr. R. Lambros, 2 c., Atina, 1909-10.

Sırbistan: Jireçek, *Geschichte der Serben*(II-3); Jireçek-Radonic, *Istoriya Srba*, I, Belgrad, 1952(II-3); Harold W. V. Tamperley, *History of Serbia*, Londra, 1919; Hadrovics Ladislas, *Le Peuple Serbe et Son Eglise dans la Domination Turque*, Paris, 1947.— Dubrovnik(Ragusa) Cumhuriyeti: Johann Christ. von Engel, *Geschichte des Freistaates Ragusa*, Viyana, 1807; Bahriye Miralayı Safvet Bey, *Raguza(Dubrovnik) Cumhüriyeti*, *TOEM* III-17, 1.061-70, 1.XII.1328 = 1912; Fehim Ef., *Dragomani, Kancelarija Turska u Dubrovniku*, Bosnasarayı, 1940; Ivan Bozic, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV. Veka*, Belgrad, 1952; B. Krekiç, *Dobrovnik(Raguse) et le Levant du Moyen Âge*, Paris, 1961; N. H. Biegman, *Ragusan Spying for the*

Ottoman Empire, Bel., XXVII-106, IV.1963, 237-55; Klaiç, *Geschichte Bosnien*, Leipzig, 1885.

Romanya: N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 c., Gotha, 1905(II: 1550-1905); Aynı Yazar, *Breve Storia dei Rumeni*, Bükreş, 1911; M. Kogalniceanu, *Hist. de la Valachie*, Berlin, 1837; I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, Bükreş, 1916, 2: 1925; Iorga, *Istoria Românilor*, 10 c., Bükreş, 1936-9(tarihçinin şaheseri); C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, 3 c., Bükreş, son tab'ı: 1935 v.dd.(II-3); A. D. Xenopol, *Istoriya Românilor*, Vladescu nş., 14 c., Bükreş, 1923; V. A. Urechia, *A Istoria Românilor*, 2 c., Bükreş, 1891; Galdi ve Makkai, *Geschichte der Rumänen*, Budapeşte, 1942; R. W. Seton- Watson, *Hist. des Roumains*, Paris, 1937; R. F. Kaindl, *Karpathenländer* 2 c., Gotha, 1907(I: *Galizien bis 1772*, II: *Ungarn, Walachei und Moldau bis 1774)*; J. L. Carra, *Hist. de la Moldavie et de la Valachie*, Neuchâtel, 1781; Saâdet Uzrel, *Osmanlılar Devri'nde Tameşvar Târihi*, Edebiyat Fak., târih tezi, no. 340, 1946.— A. Decel'nin *İslâm Ansiklopedisi'ne* yazdığı *Boğdan, Eflâk, Erdel, Dobruca, Karadeniz* gibi maddeler de çok güzel monografilerdir.

1453 öncesi bibliyografyasına ek: Tafrali, *Thessalonique au XIVe Siècle*, Paris, 1913; Aynı Yazar, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913; Tafel, *Des Thessalonice Etusque Agro*, Berlin, 1839; Abbé Belley, *Observations sur l'Hist. et sur les Monuments de la Ville de Thessalonique, Hist. Ac. R. des Inscriptions*, XXXVIII, 1777, 121-46; Jireçek, *Cesty po Bulgarska*, Prag, 1875, 2: 1888. Bulgarca trc. Sofya, 1929.

4. FÂTİH SULTAN MEHMED DEVRİ(1453-1481):

Istanbul'un Fethi için bibliyografya, 1453 öncesinde verilmişti; o bibliyografyaya ek: H. Dağtekin, *Türkler'i Boğazlar Bölgesi'ne Çeken Gerçek Sebebler, DTCFD*, XIX, 1961, 177-87; Yusuf Ziyâeddin, *Istanbul'un Fethi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 5, 1927; İskender Khoçi, *Galata'nın Osmanlılar'a Teslimi, TOEM*, V-25, IV. 1330 = 1914, 49-53; Gotthard Jäschke, *Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453, Die Welt als Geschichte*, IV, 1953, 210-20; Nâmık Kemal, *Bârika-i Zafer*, Ist. 1290 = 1873, 1305 = 1888; H. İnalcık, *Istanbul Fethi'nin Yakın Sebepleri, DTCFD*, XI-2, XII.1953, 345-54; A. Bakalopulos, *Les Limites de L'Empire Byzantin depuis La Fin du XIVe Siècle jusq'à Sa Chute(1453), Byzantinische Zeitschrift*, LV, 1-2, 1962, 56-65.

C. Gronau, *Die Künstlerfamilie Bellini*, Bielefeld, 1909; Fr. Levec, *Die Einfaekler der Türken in Krain und Istrien*, Laybach, 1891;Babinger, *La Date de la Prise de Trébizonde, Revue des Etudes Byzantines*, VII, 1950; Marian Malowist, *Kaffa-Kolonia Genuenska na Kryme i Problem Wschodni w Latach, 1453-1475*, Varşova, 1947; İ. H. Ertalyan, *Fâtih ve Fütuhatı, II: Adalar Denizi ve Akdeniz*, Ankara, 1966.

Franz Babinger, Italyanca trc. E. Rolacco, *Maemetto II. il Conquistadore e Il Suo Tempo*, Torino, 1956, Roma, 1957(II-10), İngilizce trc. 1965; müellif, bu eserin, vâdettiği mehazlarını gösterir II. cildini neşretmekten vazgeçmiştir; Aynı Yazar, *Byzantion*, XXI-1, Brüksel, 1951, İtalyanca trc.

Maometto II. il Conquistatore e l'Italia, Rivista Storica Italiana, LXIII-4, 1951, 469-505, Türkçe trc. B. S. Baykal, *Fâtih S. M. ve İtalya, Bel.*, XVII-65, I.1953, 41-82: Aynı Yazar, *Mehmeds II. des Eroberers, Geburtstag, Oriens,* II, Leiden, 1949, 1-5; Aynı Yazar, *Sultan Mehmed II. und ein Heiliger Rock, ZDMG,* CVIII-2, 1958, 266-79; Aynı Yazar, *Ein Freibrief Mehmeds II. der Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara(1459), Byzantinische Zeitschrift,* XLIV, Münih, 1951, 11-20; Aynı Yazar, *Reliquienschacher am Osmanenhof im XV. Jahrhundert, Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Osmanischen Goldprägung unter Mehmed II. dem Eroberer, B. Ak. der Wiss., PHKSber.*, LVI-2, ayrı-basım, Münih, 1956; A. Y., *Lorenzo dei Medici e la Corte Ottomana, Archivio Storico Italiano.* CXXI-3, 1963, 305-61; A. Y., *Maometto il Conquistatore egli Umanisti d'Italia, Veneziae Oriente,* Floransa, 1966, 433-49; A. Karahan, *Fâtih, Şâir Avni,* Istanbul, 1954; Babinger, *Ja'kub-Pascha, ein Leibarzt Mehmed's II., Leben und Schicksale des Maestro Jacopo aus Gaeta, Rivisti degli Studi Orientali,* XXVI, Roma, 1951, 87-113; Aynı Yazar, *Die Aufzeichnungen des Genvesen Iacopo de Promontorio-de Campis Osmanenstaat um 1475, SAKW Si. ber., I. Kl.*, VIII'den ayrı-basım, 1956; Aynı Yazar, *Intâiul Tribut al Moldovei Pentru Sultan, Omagiu Al. şi I. Lapedatu,* Bükreş, 1938; Aynı Yazar, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Writschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmed's II. des Eroberers, Das Qanunname-i Sultani ber Mudscheb-i 'Örf-i 'Osmani,* Münih, 1956.— A. Caferoğlu, *Fâtih'in Dili, TDED,* VI, 1954; V. P. Mustafcieva, *On the Home Policy of Mahomet II the Conqueror, Studia et Acta Orientalia,* V-VI, Bükreş, 1967, 253-66; Emil Jacobs, *Büchergeschenke für Sultan Mehmed II., Festschrift für* Georg *Leyh,* Leipzig, 1937, 20-26; Aynı Yazar, *Mehemmed II. der Eroberer, Seine Beziehungen zur Renaissance und Seine Büchersammlung, Oriens,* II, Leiden, 1949, 6-30; Aynı Yazar, *Cyriacus von Ancona und Mehemmed II. der Eroberer und Italien, Byzantion,* XXI-1, Brüksel, 1951.— T. Yılmaz Öztuna, *Fâtih'in Ölümü, Hayat,* mayıs-haziran 1964'te çıkan 4 makale; Aynı Yazar, diğer birkaç makale için bk. 1453 öncesi için Bibliyografya(II-10).— Muhammed Mustafâ Safvet, *Fâtih Sultan Mehmed,* Türkçe trc. İsmâil Ezherli, Ankara, 1953; S. Tansel, *Osmanlı Kaynakları'na göre Fâtih S. M.*(II-10), 1953; A. S. Ünver, *F. S. M.'in Ölümü ve Hâdiseleri Üzerine bir Vesika(12 Eylül 1481),* Ist. Ün., 1952; Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı'nda F. S. M. II.'e ait Eserler,* T. T. K., Ankara, 1953(album); L. Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II.*, Paris, 1888; A. Refik (Altınay), *F. S. M. ve Ressam Bellini(1470-1480),* Ist., 1325 = 1909(yukarıdaki kitabın hulâsasıdır); Fr. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi, Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique.* XX, Bükreş, 1938, 10-20; Joseph von Karabacek, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und. XVI. Jahrhundert, I. Italiensche Künster am Hofe Muhammeds II. des Eroberers, Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.— Hist. Klasse,* XCII, 1918; B. Lewis, *The Privilege granted by Mehmed II. to His Physician, BSOS,* XIV-3, Londra, 1952, 550 v.dd.; A. Bombaci, *Nuovi Firmani Greci di Maometto II., Byzant. Zeitschrift,* XLVII, 1954; M. C. Ş. Tekindağ, *Mahmud Paşa, İslâm Ans.*, VII, 183b-8b; Aynı Yazar, *Mehmed Paşa(Karamânî), İslâm Ans.*, VII, 588b-92a; Aynı Yazar, *Mehmed Paşa(Rûm), İslâm Ans.*, VII, 594a-5b; M. C. Baysun, *Mus-*

tafa(Şehzade), İslâm Ans., VIII, 689b-90b; Y. Öztuna, *Karamânî M. P., Hayat Ans.*, IV, 1.872a.

Roberto Lopez, *Il Principio della Guerra Veneto-Turca nel 1463, Archivio Veneto*, XV, Venedik, 1934, 45-131; Francis Pall, *I Raporti Italo-Albanesi intorno alla meta del Secolo XV, Archivio Storico*, IV, Napoli, 1965, 123-226; Pius II, *Letlera a Maometto II*, Napoli, 1953; Angelo Mercati, *Le Due Lettere di Giorgio di Trebisonda a Maometto II, Oriente Christiana*, 1943, 65-99; Alessandrio Serra, *Relazioni del Castriota con il Papato nella Lota contro i Turchi(1444-1468), Archivio Storico Italiano*, 1955, 33-63, 1965, 713-33; Z. E. A., *The First Serbian Campaigns of Mehmed II (1454-55), Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, XIX, 834-40; Giuseppe Valentini, *Veneti in Albania nel Sec. XIV e XV, Studi Veneziani*, VIII, 1966, 195-265; A. Y., *La Crociata l'Albania e Scanderbeg*, Palermo, 1968(Vatikan Arşivi'ndeki vesikalar); F. Gaeta, *Lettera a Maometto di Pio II, Bulletino dell'Istituto Storico Italiano*, LXXVII, 1965, 146-224.

M. T. Gökbilgin, *XV. Asır Ortalarında Osmanlı Devleti'nin Tuna Havzası ve Akdeniz Siyaseti, DTCFD*, XIII-4, XII.1955, 63-77; M. C. Ş. Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman Münâsebetleri, TD*, XIII, 1963, 43-78; Şerif Baştav, *Ordu Portac, Description Grecque de la Porte et de l'Armée du Sultan Mehmed II.*, Peşte, 1947; A. S. Erzi, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Kitâb-ı Dede Korkut Hakkında* Notlar, *II. Uzun-Hasan'ın I. Karaman Seferi, Bel.*, XIII-70, IV.1954, 179-221; Şefik Tâhir, *Türkiye Venedik Münâsebetleri(1453-1539)*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 18, 1930; Necdet Sancar, *Târihte Türk-İtalyan Savaşları*, Ist. 1939; Y. Öztuna, *Otlukbeli, Hayat Ans.*, V, 2.540c-1b; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Türkçe trc. T.T.K.; Lulo Knez Vojnoviç, *Dubrovnik i Osmansko Carstvo Prva Knjiga: Od Prvoga Ugovora s Portom de Usvojenja Hercegovine*, Belgrad, 1898; İ. H. Uzunçarşılı, *Otranto'nun Zapti'ndan sonra Napoli Kıralı ile Dostluk Görüşmeleri, Bel.*, XXV-100, IX.1961, 595-608; Sâliha Ulu, *Gedik Ahmed Paşa*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 354; M. H. Yınanç, *Ahmed Paşa(Gedik), İslâm Ans.*, I, 193b-9a; H. İnalcık, *Kırım'ın Osmanlı Tâbiliği'ne Girmesi, Bel.*, VIII-30, IV.1944, 185-229; Aynı Yazar, *Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Himâyesi Altına Girmesi Meselesi, Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, 478-89; Bedriye Atsız, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, Ist. 1936; M. Malowist, *Kaffa Kolonia Gunuenska na Kryme*, Varşova, 1947; George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, Yale Un., New Haven, 1953.— Vladimir Mazuraniç, Alm. trc. Camilla Lucerna, *Südslaven im Dienste des Islams vom X. bis ins XVI. Jahrhundert*, Leipzig, 1928; J. Radonic, *Zapadna Evropa i Balkanski Narodi Prema Turcima u Prvoj Otovini XV. Veka*, Novi Sad, 1905; Novakoviç, *Srbi i Turci XIV i XV. Veka*, Belgrad, 1893(II-3); O. Lovriç, *Istorija Niša*, Niş, 1927; V. P. Mutafcieva, *Les Catégories de Population dépendante dans les Terres Bulgares sous Domination Turque au XVe-XVIe Siécle, Izvestia na Instituta za Istoriya*, IX, Sofya, 1960, 57-93; Musa Kâzım, *Taşoz Tarihçesi, TOEM*, IV-20, 1.260-72, VI.1329 = 1913; A. Gégaj, *L'Albanie et l'Invasion Turque au XVe Siécle*, Paris, 1937; Ettore Rossi, *Saggio sul Dominio Turce e l'Introduzione dell'Islam in Albania*, Milano, 1942; Georges T. Petrovitch, *Scanderbeg, Essai de Bibliographie Raisonée*, Paris, 1881; İskender Bey

hakkında bibliyografya, Ortaçağ bibliyografyasında(II-9) gösterilmiştir.— I. Minea, *Principatele Române şi Politica Orientala a Imparatala a Imparatului Sigismund*, Bükreş, 1919; Aynı Yazar, *Vlad Dracul si Vremea Sa*, Yaş, 1928; I. Bogdan, *Vlad Tepeş(1456-62)* (Eflâk voyvodası), Bükreş, 1898; G. S. Conduratu, *Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul*, Bükreş, 1903; C. Giurescu, *Capitulatiile Moldovei cu Poarta Otomana(1455)*, Bükreş, 1908, Aurel Decei, *Tratatul de Pace al Sultanului Mehmed II cu Ştefan cel Mare*, *Revista Istorica Romana*, XV-4, 1945, 465-94; Âdil Tol. *Eflâk-Boğdan-Osmanlı Münâsebetleri*, Edebiyat Fakültesi, tarih tezi, no. 177, 1939.— Enrico Cornet, *Le Guerre dei Veneti nell'Asia, 1470-1474*, Viyana, 1856; Guglielmo Berchet, *La Republica di Venezia e la Persia*, Floransa, 1865; Maria Francesca Tiepolu, *La Persia e la Republica di Venezia*, Venedik, 1973; Paolo Preto, *Venezia i Turchi*, Floransa, 1975.— Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, 1827, 2: Hildesheim. 1964(II-11); Finlay, *History of Greece and Empire of Trebizond*, 1851(II-11); Miller, *Trebizont, The Last Greek Empire*, 1926(II-11).— Salih Sıdkı Sarâyi, *Târih-i Diyâr-i Bosna ve Hersek*(-1876), Bosnasarayı, Vilâyet Müzesi Küt. (eser Sırpça'dır); M. Schimek, *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama von 867 bis 1741*, Viyana, 1787; Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzten Türkenzeit*, G. Grassl nş., Viyana, 1905; Poviest, *Hrvatskih Zemalju Bosne i Hercegovine od Najstarijih Vremena do Godine, 1463*, 1942; Mirza Safvet Başagiç, *Kratka Uputa u Proşlost Bosne i Hercegovine od 1463 do 1850 Godine*, Bosnasarayı, 1900; Hamdiye Kresevljakovic, *Nanje u Bosni o Hercegovini(1462-1916)*, Bosnasarayı, 1952; Hâzım Şâbânoviç, *Bosanski Paşalık*, Bosnasarayı, 1959; Aynı Yazar, *Organisation Militaire de Bosnie de 1963 à la Fin de XVIe Siècle*, *Godişniak*, XI, Bosnasarayı, 1960, 173-224; M. Tayyib Okiç, *Les Kristian(Bogomi, Les Parfaits) de Bosnie d'Après des Documents Turcs Inédits*, *Südost-Forschungen*, XIX, 1960, 107-34.— John Voods, *The Aqquyunlu, Clan, Confederation, Empire*, Chicago, 1976; B. S. Baykal, *Fâtih-Uzun Hasan ve Trabzon Mes'elesi TAD*, II, 1966, 67-81; Ş. Turan, *Fâtih Mehmed-Uzun Hasan Mücâdelesi ve Venedik*, *TAD*, III, Ank. 1967, 63-138, Mehmed Şefik Keçik, *Uzun Hasan*, Freiburg, 1976.

Mehmed Zeki(Pâkalın), *Akınlar ve Akıncılar*, *TOEM*, VIII-47. 286-305, XII.1337 – 1921; Ahmed Refik(Altınay), *Türk Akıncıları*, Ist. 1933; Necâti Sâlim Tacan, *Akıncılar ve II. Mehmed, II. Bâyezid Zamanları'nda Akınlar*, Askeri Neşr., Ist. 1936; Fr. Level, *Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien*, Ljubljana, 1891; Babinger, *Beiträg zur Kenntnis der Geschichts der Malgoçoglu's. Annali del Istituto Orientale di Napoli*, N. S., I, 1940, 132 v.dd.; Gazi Mihaloğlu Mehmed Safieddin b. Mehmed Âdil, *Gazi Mihal Bey ve Ahfâdı'nın Devlet-i Aliye'ye Hıdemât-ı Mesbûkaları*(1315 = 1897),. Ist. Ün. Küt., 4.610; Yordan Trifonov. *Mihal Bey Oğulları*, Bulgarca'dan trc. Türker Acaroğlu, *Ülkü*, XVI-95 ve 96, Ankara, I. ve II.1941, 533-41; Yaşar Görçek, *Akıncılar ve Gazi-Mihal-Oğulları*, Edebiyat Fak., tarih tezi, 1950: Y. Ö., *Türk ve Dünyâ Târihinde Fâtih*, *HTM*, 1967, no. 5, s. 16 v.dd.; A. Y., *Otlukbeli Muhârebesi*, *TA*, XXVI, 116b-7a: İ. H. Uzunçarşılı, *Fâtih S.M.'in Ölümü*, *Belleten*, XXXIV-134, IV. 1970, 231-4; A. Y., *F.S.M.'in Ölümü*, *Belleten*, XXXIX-155, VII. 1975, 473-81; R. E. Koçu. *Fâtih Sultan Mehmed*, Is-

tanbul. 1973; F. N. Uzluk, *F.S.M. Zehirlendi mi?*, Ankara Ün., 1965; Hamdi Dilevurgun, *Fâtih'in Ölümü, Sağlık Dergisi*, Ankara, V.1956, 289-301.

Ö. L. Barkan, *Osmanlı Imparatorluğu'nda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devirleri'nin Colonisateur Türk Dervişleri ve Zâviyeler, Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, 279-386 ve 59-65'deki Fransızca hulâsa(kapital); E. H. Ayverdi, *Fâtih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfûsu*, Ankara, 1958; Avram Galanti, *F. S. M. Zamânında Istanbul Yahudileri*, Ist. 1953; H. İnalcık, *XV. Asır Türkiye İktisâdi ve İctimâi Tarihi Kaynakları, İkt. Fak. Mecm.*, XV, 51-75; Aynı Yazar. *Osmanlı İmp.'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devri'nde Türkiye'nin İktisâdi Vaziyeti Üzerinde bir Tetkik Münâsebetiyle, Bel.*, XV-60, IX.1951, 629-90(İngilizce hulâsa ile)(M. Akdağ'ın yazısına karşılık); Aynı Yazar. *Urf-i Sultâni Hukuk ve Fâtih Kanunları. Siyasal Bilgiler Fak. Derg.*, XIII. 1958; A. S. Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamânın İlim Hayâtı*, Ist. Ün., 1949; Muzaffer Gökmen, *Fâtih Medreseleri*, Ist. 1943; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge/Mass., 1941, *Harvard Historical Monographs: XVII* (IV. bahsi daha önce çıkmıştı: *The Macdonald Presentation Volume*, Princeton, 1933); Râgıb Hulûsi Özden, *Gennadios'un İtikad-Nâmesi, Ülkü*, X-60, Ankara, II.1938, 529-40(aynı mevzuda A. Decel'nin de *Fâtih ve Istanbul*'da çıkmış bir incelemesi vardır); E. H. Ayverdi. *Fâtih Devri Mimarisi*, Ist. Enst. nş., 1953(II-13), bunun *Zeyl*'i, Ist. 1961; O. Aslanapa, *Fâtih Devri Âbideleri, Türk San'atı Târihi Araştırmaları*. I, 1963, 15-30; Ali Sâim Ülgen, *Fâtih Devri'nde Istanbul(1453-1481)*, Ankara. 1939.

5. II. BÂYEZİD DEVRİ(1481-1512):

İ. H. Uzunçarşılı, *Bâyezid II., İslâm Ans.*, II; İ. H. Uzunçarşılı, *Sultan Korkut. Bel.*, XXX-120, X.1966, 539-601; Salâhaddin Tansel, *II. Bâyezid'in Siyâsî Hayâtı*, Ist. 1966, Millî Eğitim nş.; Tansel, *Yeni Vesikalar Karşısında Sultan II. Bâyezid, Bel.*, XXVII-106, IV.1963, 195-236; Ç. Uluçay, *II. Bâyezid'in Âilesi, TD*, XIV, 1959, 105-24; Muzaffer Tan, *II. Bâyezid'in Şehzadeleri*, Edebiyat Fak.. târih tezi, no. 422, 1947; M. C. Ş. Tekindağ, *II. Bâyezid'in Ölümü Mes'elesi, TD*, XXIV, 1970, 1-16; T. Okiç, *Hâdim Ali Paşa, N. Lugal Armağanı*, 1968, 501-15; H. J. Kissling, *İskender Paşa, Vizir de Bâyezid II, Turcica*, II, 1970, 130-7; Ecved Bilgin, *Dâvûd Paşa ve Hersek-zâde Ahmed Paşa*, Edebiyat Fak.. tarih tezi, no. 922, 1943; İ. H. Uzunçarşılı, *Dâvûd Paşa, İslâm Ans.*, III, 496b-8a; R. E. Koçu, *Ali Paşa(Hadım), İslâm Ans.*, I, 331a-2a.— H. Sohrveide, *Der Sieg der Safawiden in Persien und Seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert, Der Islam*, XLI, 1965, 95-223; M.Brion, *Cathérine Cornaro, Reine de Chypre*, Paris, 1945; H. J. Kissling, *Sultan Bâjezid's II Beziehungen zu Markgraf Francesco II von Gonzaga, Münchener Universitaetsschriften, Reihe der Philosophischen Fakultaet*. I, 1965, 40 v.dd.; İt. trc. *Francesco II Gonzaga ed il Sultano Bâyezid II, Archivio Storico Italiano*, I, Floransa, 1967, 34-68; Tr. trc. *II. Sultan Bâyezid ve Françesko Gonzaga, TM*. XV, 1968, 47-73; F. Babinger, *Lorenzo de Medici e la Corte Ottomana, Archivio Italiano*, III, 1963, 305-61.— Fisher, *The Foreign Relations of Turkey(1481-1512)*, Urbana, 1948.— L. Thuasne, *Djem-Sultan*. Paris, 1892(mühim); A. Refik(Altınay),

Sultan Cem, Ist. 1925(*Vâkı'ât* ve Thuasne'a dayanır); M. C. Baysun, *Cem*, *İslâm Ans.*, III; Süreyyâ, *Sultan Cem*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 11, 1929; M. C. Ş. Tekindağ, *II Bâyezid'in Tahta Çıkışı Sırasında Istanbul'da Vukua Gelen Hâdiseler*, *TD*, XIV, 1959, 85-96; Ş. Turan, *Barak Reis'in Şehzâde Cem Meselesi ile İlgili Olarak Savoie'ya Gönderilmesi*, *Bel.*, XXVI-103, VII.1962, 539-55; A. S. Ünver ve M. Z. Pâkalın, *Bursa'da Fâtih'in Oğulları Mustafa ve Sultan Cem Türbeleri*, Bursa, 1946; A. Tevhid(Ulusoy), *Selçuk Hatun (Sultan)*, *TOEM*, III-15, 957-61, VIII. 1328 = 1922; İ. H. Uzunçarşılı, *Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Hâtun*, *Bel.*, XXI-82, IV.1957, 253-60; W. Björkman, *Der Aufenthalt des Prinzen Cem in Agypten, 1481-1482, Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, 71-6; Sultan Cem'in Avrupa'daki ikaameti için: Père Bouhours, *Histoire de Pierre d'Aubusson, Grand Maitre de Rhodes*, Paris, 1676; J.— B. de Rocoles, *La Vie de Sultan Gemès*, Leiden, 1683; F. Gregorovius, *Lucrezia Borgia*, Floransa, ilk baskı: 1874; F. Jullen, *Papes et Sultans*, Paris, 1879; Clément de Vebron, *Les Borgia*, Paris, 1882; Charles Yrlarte, *Les Borgia*, 2 c., Paris, 1889; C. von Höfler, *Don Roderigo de Borgia(Papst Alexander VI)*, Viyana, 1889; Mehmed Tevfik Paşa, *Şehzâde Cem*, Istanbul, 1327 = 1909; W. H. Woodwarb, *Cesare Borgia*, Londra, 1913; R. Sabatini, *Cesare Borgia*, Londra, 10. baskı: 1926; G. Apollinaire, *La Rome des Borgia*, Paris, 1914; Armenag Sakisian, *Djem Sultan et les Fresques de Pinturicchio*, *Revue de l'Art*, XLVII, 1923, 81-91; G. Porigliotti, Fr. trc. F. Hayward, *Les Borgia*, Paris, ilk baskı: 1929; H. Pferfermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissance Paepste mit den Türken*, Winterthur, 1946; L. Collison-Merley, *Histoire des Borgia*, Paris, 1951; F. Babinger, *Bajezid Osman(Calixtus Ottomanus), ein Vorlaeufer und Gegenspieler Dschem-Sultâns*, *La Nouvelle Clio*, III, Brüksel, 1951, 349-88; A. Y., *Dschem-Sultân im Bilde des Abendlandes*, *Festschrift für Ernst Kühnel*, Berlin, 1959, 255-66; E. Eyice, *Sultan Cem'in Portreleri*, *Belleten*, XXXVII-145, I.1973, 1-49 ve I-XXIX; Y. Ö., *Cem Sultan*, *HTM*, 1965, no. 12, s. 60 v.dd.; A. M., *Cem Sultan ve İkinci Bâyezid*, *HTM*, 1970, no. 11, s. 17 v.dd.; A.Y., *Sultan Cem'in Roma'daki Hayâtı*, *HTM*, 1974, no. 9, s. 11 v.dd.; A.Y., *Must. Pş. Koca*, *TA*, XXIV, 501a.

Sydney Nettleton Fisher, *Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503*, *The Journal of Modern History*, XIII-4, 1941, 499-56; Babinger, *Zwei Diplomatische Zwischenpiele im Deutsch-Osmanischen Staatsverkerhr unter Bayezid II. (1497 und 1504)*, *Westöstliche Abhandlungen*, 1954, 315-30; Aynı Yazar, *Vier Bauvorschlaege Lionardo da Vinci's Sultan Bajezid II. (1502-3)*, *NAWG*, *Philologisch-Historische Klasse*, 1952, Göttingen, no. 1, 1-20; F. Sarre, *Michalangelo und der Türkische Hof*, *Repertorium für Kuntstwissenschaft*, XXXVII, 1909, 61-6; Mehmed Ali Mehmedosky ve A. Sa'îdî, *Acte de Donation de Yahya Pacha de 1507*, Üsküb, 1954; M. Zeki Oral, *Turgutoğulları*, *IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları(1948)*, Ankara, 1952, 140-57; Aynı Yazar, *Turgutoğulları*, *Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1956, 31-64; J. Wansbrough, *A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507*, *BSOAS*, XXVI, 2-3, 1963, 503-30.

B. Stachon, *Polityça Polski Wobec Turcji i Akeji Antytureckiej w Wieku XV de Utrati Kilii i Rialogradu do v.1484*, Lwow, 1930, O. Gorka, *Bajezida II*, *Kwartalnik Historyicny*, II/3, Lwow, 1938, 375-427; V. Corovic, *Die Friedensvertsag Zwisehendem Sultan Bayazid II. und dem König Ladislaus II.*, *ZDMG*, 1936, 52-9, Nicoara Beldiceanu, *La Campagne Ottomane de*

1484, Ses Préparatifs Militaires et Sa Chronologie, Revue des Etudes Romaines, V-VI, Paris, 1960, 67-77; Iorga, *Studii Istorice Asupra Chiliei şi Cetatii Albe*, Bükreş, 1899; Aynı Yazar, *Chilia et Cetatea Albâ*, Bükreş, 1900; G. I. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, Bükreş, 1935.— Pulaski, *Stosunski z Mengli-Girayem*, Krakovi, 1881; Barthold Spuler, *Die Goldenen Horde, Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig, 1943(burada bu mevzûdaki bibliyografya gösterilmiştir); Hamdi Giray, *Altın-Ordu Devleti'nin Tarihçesi ve Bu Devletin bir Ülkesi olan Kırım*, Türkiyat Ens., tez no. 11.— G. Gogo, *La Guerra di Venezia contro i Turchi(1499-1501)*, *Nuovo Archivio Veneto*, Venedik, 1888, XVIII, 1 v.dd.; H. A. von Burski, *Kemâl-Re'is: ein Beitrag zur Geschichte des Türkischen Flotte*, Bonn, 1928, J. H. Mordtmann, *Zur Lebengeschichte von Kemâl-Re'is, MSOS, Westasiatische Studien*, XXXII, 1929, 1 v.dd.; H. J. Kissling, *Kemâl-Re'is und der Herzog von Cotanzaro, Festschrift Warner Caskel*, Leiden, 1968, 202-11; A. Y., *Kemâl-Re'is, im Westmittelmer, WZKM*, LXII, Viyana, 1969, 153-71; Ali Rızâ Seyfî, *Kemal Reis ve Baba Oruç*, Ist. 1326 = 1907; Kal'alı-zâde Kemâleddin Şükrü, *Kemal ve Barak Reisler*, Ist. 1932; F. Kurdoğlu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Ist. 1938; İ. Parmaksızoğlu, *İslâm Ans.*, VI, 566b-9a; Y. Öztuna *Hayat Ans.*, IV, 1.936a-b; İ. H. Uzunçarşılı, *Gedik Ahmed Paşa, II. Bâyezid Tarafından Niçin Katledildi?, Belleten*, XXIX-115, VII.1965, 491-8; V. L. Menage, *The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486. JRAS*, 1965, 112-32; N. Beldiceanu, *La Conquête des Cités Marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bâyezid II, Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, 36-90; H. J. Kissling, *Militaerisch-Politische Ploblematikien zur Türkenfrage im 15. Jahrhundert, Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum*, V, 1964, 108-36; A. Y., *Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Akkermân's durch die Türken(1484), Beitraege zur Südesteuropa-Forschung*, Sofya, 1966, 31-338; A. Y., *Venedig und der Islamische Orient bis 1500, I. Congresso Internazionale di Storia della Civilta Veneziana*, Venedik, 1968.

6. YAVUZ SULTAN SELİM DEVRİ (1512-1520):

M. Ç. Uluçay, *Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?, TD*, VI-9, III. 1954, 53-90, VII-10, IX. 1954, 117-42; Mehmed Ârif, *Edirne Şehri'ne dâir Sultan Selim Hân-ı Evvel ile İbni Kemâl'in bir Muhâsebesi, TOEM*, IV-22, 1.411-4, X.1329 = 1913; Lâmia Gülil, *Zenbilli Ali Ef. Âilesi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 1.875, 1950; Y. Ö., *Yavuz Sultan Selim, HTM*, 1973, no. 1, s. 33 v.dd.; A. Y., *Memlûk Sultanlığı Niçin Yıkıldı?, HTM*, 1974, no. 6, s. 7 v.dd.; A. Y., *Oruç Reis'in Ölümü, HTM*, 1975, no. 6, s. 9 v.dd.; A. Y., *Oruç Reis, TA*, XXVI, 42a-52a; A. Y., *Merc-i Dâbık, TA*, XXIV, 2a-3a; A. Y., *Ridâniye, TA*, XXVII, 320b-1b.

Ahmed Tâc-Bahş, *İrân der-Zamân-ı Safeviyye*, Tebriz, 1341 hicri-şemsi = 1961; H. Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und Seine Rückwirkungen aus die Shiiten Anatoliens in XVI. Jahrhundert, Der Islam*, XLI, 95-222, 1965; R. M. Savory, *The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Ismail I. (1501-24), BSOAS*, XXIII-1, 1960, 91-105; V. Minorsky, *The Poetry of Shâh İsmâ'îl I., BSOAS*, X, 1.006b-53a; Walter Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15 und 16. Jahr., ZDMG*, C-CI; Abdü'l-Hüseyn Nevâî, *Şâh İsmâil Safevi*, Tahrân, 1347h.-ş. = 1968; Klaus-

Michael Röhrborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhurdert*, Berlin, 1966; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik geger die Safawiden im 16. Jahrhurdert nach Arabischen Handschriften*, Freiburg, 1970; Ahmed Kesrewânî, *Şeyh Safi wü Tebâreş*, Tahrân, 1323 ş. = 1944; Rahîm-zâde Safevî, *Târih-ı Zindegâni-i Şâh İsmâ'il-i Safewi*, Tahrân, 1341 Ş. = 1962; Fâruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara, 1976(mühim); H. Busse, *Kanzleiwesen am Hand Türkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kaahire, 1959; H. R. Roemer, *Die Safaviden, Saeculum*, IV, 1953; A.Z.V. Togan, *Sur l'Origine des Safavides, Mélanges Louis Massignon*, Şâm, 1957, III; Addai Scher, *Episodes de l'Hist. de Kurdistan, JA*, XV, 1910, 119-40: 1502, 1508, 1510-12, 1523, 1689, 1712, 1820-36 olayları: İ. H. Uzunçarşılı, *Tacli Hanım'ın Mücevherâti, Bel.*, XXIII-92, IX.1959, 611-9: Top. Yzb. Hâlid, Erk. Bnb. Eyyûb Sabri, Erk. Bnb. Kâzım ve Erk. Bnb. Hüsnü, *Çaldıran ve Riddâniye*, Ist. 1930, Askerî Neşr.; Çaldıran için M. T. Gökbilgin, *İslâm Ans.*, III. 329a-31b ve Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, II, 776b-7b.

Mehmed Nüzhet, *Ramazân-Oğulları, TOEM*, II-12, 769-73, II.1327 1911; Kevser Göçen, *Ramazân-Oğulları*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 747, 1942.— W. Muir, *The Mameluke Slave Dynasty*, Londra, 1896; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypte, Syria, Palestine and the Lebanon(1250-1900)*, Londra, 1939; Mahmûd b.Selîm, *'Asr Selâtıynü'l-Memâlik*, Kahire, 1947; David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Londra, 1956, 2. 1978; Aynı Yazar, *L'Esclavage du Mamelouk*, Kudüs, 1951; Aynı Yazar, *Studies on the Structure of the Mamluk Army, BSOAS*, XV-XVI; Aynı Yazar, *The System of Payment in Mamluk Military Society, Journal of the Economic and Social History, Orient*, I-1 ve I-3; Aynı Yazar, *Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans, Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III-2, VIII.1960; Aynı Yazar, *Studies on the Mamluks of Egypt(1250-1517)*, Londra, 1977.— Abdulkerîm Garâbiya, *al-'Arab va'l-Atrâk*, Şâm, 1961; W. W. Barthold, *Khalif i Sultan. Mir İslama*, I. Petersburg, 1912, 203 v.dd., 345 v.dd., Almanca trc. ve C. H. Becker'in Barthold'ün hilâfet nazariyesi hakkındaki düşünceleri: *Barthold's Studien über Kalif und Islam, Der Islam*, VI, 1915, 350-412, krş. C. H. Becker, *Islamstudien*, I; Yûsuf Ken'an, *Y. S. Selim ve İttihâd-ı İslâm Siyâseti*, Ist.; Ş. Altundağ, *Selim I., İA*, X, 1965, 423a-34a.— George William Frederick Stirpling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Urbana/Ill., 1942; Herbert Jansky, *Beiträge zur Osmanischen Geschichtschreibung über Agypten, Der Islam*, XXI, 1933; Aynı Yazar, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I., Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II, 3-4, 1926, 173-241; Merc-i Dâbık için M. C. Baysun, *İslâm Ans.*, VII, 752a-4b ve Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.312a-b.— Muhammed Kürd-Ali, *Hıtatu'ş-Şâm*, 5 c., Şâm, 1924-7; Salâhuddin Müneccid, *Vulât Dimaşk fi'l-'Ahdi'l-'Osmâni*, Şâm, 1949.— C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, 4 c., Leiden, 1888-9; G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, 5 c., Stuttgart, 1846-62(V: *Geschichte des Abbasiden Chalifats in Agypten: 1390-1517)*; T. Öz, *Hırka-i Saâdet Dâiresi ve Emânât-ı Mukaddese*, Ist. 1953; Öztuna ve K. Çığ, *Mukaddes Emânetler, Hayat*, 1963; Hartmann, *Wesen und Endedes Osmanischen Chalifats*, Leipzig, 1924; Aynı Yazar, *Zur Vorgeschichte des Abbasidischen Schein-Chalifates*

Von Cairo, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil.— Hist. Klasse, 1947, no. 9, 1950; Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton University, 1962; J. W. Zeinkeisen, *Drei Denkschriften über die Orientalische Frage von Papst Leo X, Koenig Franz I und Kaiser Maximilien I (1517)*, Gotha, 1854. Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Londra, 1936; Ali İbrâhîm Hasen, *Târihu'l-Memâliki'l-Bahriyye*, Kaahire, 1944; Ulrich Haarmann, *Quellenstudien Zur frühen Mamlukenzeit*, Freiburg, 1970; M.C.Ş. Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı, TD*, XXV, 1971, 1-38; Paul Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, New York, 1964; Muhammed Cemâlüddin Sürûr, *Dewletü Beni Kalavun fi Mısr*, Kaahire, 1960; A. C. Hess, *The Ottoman Conquest of Egypt(1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War, International Journal of Middle East Studies*, IV, 1973, 55-76; Sir William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt(1260-1517)*, Londra, 1896.

7. KAANÛNÎ SULTAN SÜLEYMAN DEVRİ(1520-1566):

Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Reign of Suleiman the Magnificent, Harvard Historical Studies:* XVIII, Cambridge University/Mass., 1913, 2. baskısı: 1978; Fairfax Davis Downey, *The Grand Turke, Suleyman the Magnificent, Sultan of the Ottomans*, New York, 1929, Fransızca trc. *Soliman le Magnifique*, Paris, 1930, Türkçe trc. Enis Behiç Koryürek, Ist. 1950, 2: 1974; diğer Türkçe trc. Ali Kemâli Aksüt, Ist. 1936; daha birçok tab'ı vardır; Roger Bigelow Merriman, *Suleiman the Magnificent, 1520-1566*, Cambridge/Mass., 1944; Renzo Sértoli Salis, *Soliamano il Magnifico*, Milano, 1945, Türkçe trc. Şerefeddin Turan, Ankara Ün., 1963; Topkapı Sarayı Müzesi, *K. S. S. Sergisi*, Ist. 1958; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, VI, 2.977a-8b; şu 3 kitap popüler eserlerdir: M. Ç. Uluçay, *K. S. Süleyman*, Ist. 1959; F. F. Tülbentçi, *K. S. Süleyman*, 4. tab'ı: Ist. 1962; N. A. Banoğlu, *Kaanûni Süleyman*, Ist. 1944; Charles Ancillon, *Histoire de la Vie de Soliman Second. Empereur des Turcs*, Rotterdam, 1706; Gyula Kaldy-Nagy, *Szülejman Szultan(Sultan Süleyman)*, Peşte, 1973; Hester Donaldson Jenkins, *İbrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent*, Columbia Un., New York, 1970.— Michel Skolnicki, *La Sultane Ruthène: Roksolanes, Bel.*, XXIII-90, IV. 1959, 229-39; Ahsen Erhan, *K. S. Süleyman, Haseki Hurrem Sultan'ın Türbeleri ve Yatanların Terceme-i Halleri*, Edebiyat Fak., târih tezi, no. 2.007, 1950; M. T. Gökbilgin, *İslâm Ans.*, V-I, 593a-6a; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, III, 1.582a-b; A. Refik(Altınay), *Hurrem Sultan'ın Son Seneleri, Yeni Mecm*, 1918, no. 32, 108-9; David Mallet, *The Tragedy of Mustapha*, Londra, 1739; J. von Karabacek, *Geschichte Suleimans des Grossen, Verfasst und Egenhändig Geschieben von seinem Sohne Mustafa*. Viyana, 1917; Yarbay Tahsin Ünal, *Şehzade Mustafa'nın Ereğli'de İdâm Edilmesi. Anıt*, no. 28, 1961, 9-22; M. Ç. Uluçay, *İslâm Ans.*, VIII, 690b-2a; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.406a-b; A. Refik(Altınay), *Şehzade Sultan Bâyezid'in İran'a Firarı, TOEM*, VI-36, 705-27, II.1331 = 1915; M. Ç. Uluçay, *Selim-Bâyezid Mücadelesi, Tarih Vesikaları*, XVII, 374-87; İ. H. Uzunçarşılı, *İran Şâhı'na İltica Etmiş Olan Şehzâde Bâyezid'in Teslimi, Bel.*, XXV-93, I.1960, 103-10; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, I, 519a; Şerefeddin

Turan, *Şehzade Bâyezid Vak'ası*, Ankara Ün., 1961.— M. Zekî(Pâkalın), *Piri Mehmed Paşa*, *TTEM*, XVI, 1926, 325 v.dd.; Ş. Turan, *İslâm Ans.*, IX, 559a-b; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.635b; S. Çetintaş, *İbrâhim Paşa Sarayı*, Ist. 1939; İ. H. Konyalı(Atis), *Istanbul Sarayları, I: İbrahim Paşa Sarayı*, Ist. 1943; M. T. Gökbilgin, *Islâm Ans.*, V-II, 908a-15b; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, II, 875b-6a; Tâceddin Topaç, *Ayas Paşa*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 306, 1951; M. C. Baysun, *İslâm Ans.*, II, 43b-7b; F. Köprülü, *Lutfi Paşa*, *Türkiyat Mecm.*, I. 1925; M. T. Gökbilgin, *İslâm Ans.*, VII, 96b-101a; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, IV, 2.175a; H.A.R. Gibb, *Lutfi Paşa on the Ottoman Empire*, *Oriens*, XV, 1962, 287-95; Hamdiye Kreşevljakoviç, *Rustem Paşa, Vekili Vezir Sulejmana II.*, *Nastavni Vjesnik*, XXXVI, Zagreb, 1928,.272-87; Ş. Altundağ ve Ş. Turan, *İslâm Ans.*, IX, 800a-2b; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.744 c; M. C. Baysun, *Ahmed Paşa*, *İslâm Ans.*, I, 193a-b; İsmet Yıldırım, *Semiz Ali Paşa*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 509, 1951; M. T. Gökbilgin, *İslâm Ans.*, I, 341a-2b; Sokollu hakkında bibliyografya, II. Selim devrine ait bibliyografya arasında, ileride verilecektir.

Y. Öztuna, *Preveze ve Güney Fransa Limanlarının Fethi*, *HTM*, 1973, no. 2, s. 31 v.dd.; A.Y., *Charles Quint Kaanûni'ye Boyun Eğiyor*, *HTM*, 1972, no. 3, s. 36 v.dd.; A. Y., *Kaanûni Macaristan ve Avrupa'da*, *HTM*, 1971, no. 2, s. 18 v.dd.; A. Y., *Kaanûni'nin Cülûsu*, *HTM*, 1972, no. 1, s. 34 v.dd.; A. Y., *Kaanûni'nin Son Seferi ve Ölümü*, *HTM*, 1972, no. 4, s. 32 v.dd.; A.Y.; *Macaristan'ın Fethi*, *HTM*, 1972, no. 2, s. 36 v.dd.; A. Y., *Kaanûni Devrinde Türkiye*, *HTM*, 1970, no. 6, s. 4 v.dd.; A. Y., *Kaanûni'nin Son Seferi*, *HTM*, 1966, no. 8, s. 14 v.dd.; A. Y., *Mohaç*, *TA*, XXIV, 298a-300b; A. Y., *Preveze*, *TA*, XXVII, 114a-8b; A. Y., *Malta Muhâsarası*, *TA*, XXIII, 240a-5b; A Y., *Must. Pş. Çoban*. *TA*, XXIV, 499a.— M. T. Gökbilgin, *K. S. S.'in Macaristan ve Avrupa Siyâseti*, *Kaanûni Armağanı*, T. T. K., Ankara, 1970, 5-39; Ş. Turan, *Rodos'un Zabtından Malta Muhâsarasına*, *Kaanûni Armağanı*,. 47-117; S. Eyice, *Avrupalı Bir Ressamın Gözüyle K. S. S.*, *Kaanûni Armağanı*, 129-70; M. T. Gökbilgin, *K. S. S. Devrinde Osmanlı-Venedik Münâsebetleri*, *Kaanûni Armağanı*, 171-86; Ç. Uluçay, *K. S. S. ve Âilesi*, *Kaanûni Armağanı*, 227-57; Y. Öztuna, *Kaanûni'nin Türk ve Dünyâ Târihindeki Yeri*, *Kaanûni Armağanı*, 41-6; Ş. Turan, *Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması*, *TAD*, IV, 1968, 173-99. Pio Paschini, *La Flotta Papale alla Prevesa(1538)*, *Rivista di Storia della Chiesa*, V-1, 1951, 53-74; Eric Brockman, *The Two Sieges of Rhodes*(1480, 1522), Londra, 1969.

M. C. Baysun, *Cemâli Ali Ef.* (*Şeyhulislâm Zenbilli*), *İslâm Ans.*, III, 85a-8b; İ. Parmaksızoğlu, *Kemal Paşa-zâde*, *İslâm Ans.*, VI, 561b-6b; M. C. Baysun, *Ebussuud Ef.*, *İslâm Ans.*, IV, 92a-9b; M. T. Gökbilgin, *Ebussuud Fetvâları'nda İspat ve Şehâdet*, *İslâm Tetkikleri Enst. Derg.*, III, 1-2, 117-32; P. Horster, *Zur Anwerdung des Islamischen Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1935; Martin Hartmann, *Der Islam*, 1918, 313 v.dd.; Azım-zâde Cemil Bey, *Ukuudu'l-Cevâhir*, 2 c., Beyrut, 1326 = 1908; F. Sümer, *Kasım Paşa*, *İslâm Ans.*, VI, 386b-8a.— Faruk Sümer, *XVI ve XVII. Asırlarda Anadolu Türk Boy ve Oymakları*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 410, 1947; Aynı Yazar, *XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşıyan Türk Aşiretleri'ne Umumi bir Bakış*, *İktisad Fak. Mecm.*, XI, 1950, 509-23; Aynı Yazar, *XVI. Asırda Anadolu ve Suriye'de Üç-Oklu Oğuz Boyları*, *İktisad Fak. Mec.*, XI, 1950, 437-508; Aynı Yazar, *Osmanlı Devri'nde Anadolu'da Oğuz Boyları*,

DTCFD, VII-2, VI.1949, 325-85; M. T. Gökbilgin, *K. S. S. Devri Başlarında Rumeli Eyâleti, Şehir ve Kasabaları*, *Bel.*, XX-78, IV.1956, 247-94(Fransızca hulâsa ile); Aynı Yazar, *Rumeli'nde Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Ist. Ün., 1957; A. Refik(Altınay), *Sultan Süleymân-ı Kaanûnî'nin Son Senelerinde Istanbul'un Usûl-i İâşe ve Ahvâl-i Ticâriyesi*, *TOEM*, VII-37, 23-24, VI.1332 = 1916; Ö. L. Barkan, *1547-48 Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi*, *İktisad Fak Mec.*, 219-76; Aynı Yazar, *Essai sur les Données Statistiques des Registres de Recencement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe Siècle*, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, I-1.

Hammer, *Mémoire sur les Premières Relations Diplomatiques entre la France et la Porte*, *JA*, X, 1827; E. Charlère, *Négociations de la France dans le Levant, 1515-1580*, Paris, 1848-53; Jon Ursu, *La Politique Orientale de François Ier, 1515-1547*, Paris, 1908; Iorga, *Points de Vue sur l'Hist. du Commerce de l'Orient à l'Epoque Moderne*, Paris, 1925; Clarence Dona Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literatur(1520-1660)*, Paris, 1941; G. Tongas, *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman*, Toulouse, 1942; İsmail Soysal, *Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri'nin İlk Devresi*, *TD*, III, 5-6, 1953, 63-94; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record*, 2 ci., Princeton, 1956(I: 1535-1914, II: 1914-1956).— L. Bonelli, *Il Trattata Turco-Veneto del 1540*, Palermo, 1910; Wilhelm Lehman, *Der Friedensvertragzwischen Venedig und der Türkei vom 4 Oktober 1540*, Stuttgart, 1936; W. Lehman, *Die Friedensvertrag Zwischen Venedig und der Türkei vom 1540*, *Bonner Orientalische Studien*, VI, 1936, 1 v.dd.; Alessio Bombaci, *Ancora sul Trattato Turco-Veneto del 2 Ottobre 1540*, *RSO*, XX, Roma, 1944; M. Popescu, *Die Stellung des Papstthums und des Christlichen Abendlandes Gegenüber der Türkengefahr, 1523-6*, Bükreş, 1887; Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissance-Päpste mit der Türken*, Winterthur/Zurich, 1946; I. Paunier, *Calvin et les Turcs*, *Revue Historique*, CLXXX, Paris, 1937, 268-86; Stephen A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism und German Protestanism(1521-1555)*, Boston, 1959; *Missions Diplomatique de Cornelle Duplicius de Schepper(Scepperus)*(1533'te Ferdinand'ın Istanbul'a yolladığı fevkalâde murahhas), *Mém. de l'Académie Roy. des Sciences de Belgique*, XXX, Brüksel, 1857; A. Géray, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse Zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*, 3 c., Viyana, 1840-42; J. Blaskovics, *Some Notes on the History of the Turkish Occupation of Slovakia*, *Acta Universitatis Carolinae-Philologica*, I, 1960, 14-58.

Necâti Sâlim Tacan, *Batı Türkleri'nin(Osmanlılar) Teessüs ve İstilâ Devirleri'nde Harb Güdemi Usulleri*, Ist. 1936, Askeri Neşr.— H. G. Yurdaydın, *Kaanûnî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri(1520-1524)*, Ankara Ün., 1961; M. C. Baysun, *Belgrad*, *İslâm Ans.*, II, 475a-85b; B. Darkot, *Rodos*, *İslâm Ans.*, IX, 753b-8b; Ziver Bey, *Rodos Tarihi*, Rodos, 1312 = 1894; Baron de Delabre, *Rhodes of the Knights*, Oxford, 1909; E. Rossi, *Assedio e Conquiste Turca di Rodi nel 1522 Seccondo le Relazioni edite e inedite dei Turchi, con un cenno sulla, Bibliotheca Hâfız di Rodi*, Roma, 1927; Aynı Yazar, *Nuove Richerche sulle Fonti Turche Relative all'Assedio di Rodi nel 1522*, *RSO*, 1934, XV, 97-102; Y. Öztuna, *Mohaç*, *Hayat Ans.*, V, 2.360 c-1b; Bnb. Eşref, *Mohaç Meydan Muharebesi(1526)*, Ist. 1930, Askeri Neşr.; Leopold von

Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohacs, 1526*. Viyana, 1895, Aynı Yazar, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen*, Viyana, 1899; I. Lukinich, *Mohacsi Emlekkönyv*, Peşte, 1926; Y. Öztuna, *Birinci Viyana Kuşatması*, *Hayat Ans.*, II, 605 c-6c; Yzb. Avni Savaşkund, *Birinci Viyana Muhasarası*, Ist. 1946, Askeri Neşr.; *Wien Türkische Belagerung von Jahre 1529*, Peşte, 1829; K. A. Schimmer, *The Siegcs of Vienna by the Turks*, İngilizce trc., Londra, 1879; M. Smetz, *Wien in und aus der Türken-Bedrängniss(1529-1683)*, Viyana, 1883(Viyana'nın Türkler tarafından 2. muhasarasının 200. yıldönümü dolayısıyla yayınlanan eserlerin en mühimmi); Martin Rosnak, *Die Belagerung der Koeniglichen Freystadt Güns i.d. 1532*, Viyana, 1789(Güns sefer-i hümâyûnu); Bnb. M. Hilmi, *Bağdad Seferi(1533-1535)*, Ist. 1932, Askeri Neş.: 'Abbâs 'Azzâvi, *Târihu'l-'Irâk*, IV: 1534-1638, Bagdad, 1935-55(hepsi 7 cilt olup 1872'de kalır); Clément Huart, *Hist. de Bagdad dans les Temps Modernes*, Paris, 1901.— E. Brockman, *The Two Sieges of Rhodes(1480, 1522)*, Londra, 1969; Halil Hâlid Bey, *Rodos Fethi'nde Sultân Süleymân'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*, Istanbul. 1326 = 1908. Anton Gévay, *Urkunde und Actenstücke zur Geschichte der Verhaletnisse zwischen Osterreich und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*. 3 c., Viyana, 1841: Aynı Yazar, *Legatio Jo. Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimannum I. İmp. Turc.*, Viyana, 1834: Aynı Yazar, *Gesandschaft König Ferdinands I an Sultan Suleyman I 1530*. Viyana, 1838; H. Zimmerer, *Eine Reise nach Amasia im Jahre 1555*, Ludwinshafen, 1899; G. Hirschfeld, *Ein Deustcher Gesandter bei Soliman dem Grossen. Nord und Süd*, XXVIII, 1884, 348-63; Ascan Westermann, *Die Türkenhilfe und die Politisch-Kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg 1532*. Heidelberg, 1910; Christine Turetschek, *Die Türkenpolitik Ferdinands I von 1529 bis 1532*, Viyana, 1968; Sibylla Schuster-Walser, *Das Safawidische Persien im Spregel Euarpaeischer Reiseberichte(1502-1722)*, Baden-Baden, 1970; Gyula Kaldy-Nagy, *Suleimans Angriff auf Europa*, *Acta Orientalia* XXVIII-2, 1974, 163-232.

M. T. Gökbilgin, *Oruç Reis*, *İslâm Ans.*, IX, 419a-25b; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.528a-b; Charles Farine, *Deux Pirates au XVIe Siècle*, Paris, 1861; Aynı Yazar, *Hist. des Deux Barberousse*, Paris, 1869; el-Hâcc Hammûde b.Abdülaziz(-1810?), *Kitâbu'l-Bâşâ*(Tunus tarihi). Barbaros Kardeşler'e ait faslın Fransızca trc. Houdas, *Chrestomatie Maghrebine*. Paris, 1891, 14-96; O. Houdas, *Barberousse, Grande Encylopédie;* Yver, *EI*'da pek çok makale; Berbrugger, *Le Penon d'Alger*, Cezâyir, 1860: G. Medina. *L'Expédition de Charles-Quint à Tunis, La Légende et la Vérité, Revue Tunisienne*, XIII: Amiral J. de la Gravière, *Doria et Barberousse*, Paris, 1886; Ali Rızâ Seyfi, *Barbaros Hayreddin*, 1328 = 1910; Jean Deny et Jeanne Laroche, *L'Expédition en Provence de l'Armée de Mer du Sultan Suleyman sous le Commendement de l'Amiral Hayreddin Pacha dit Barbarousse(1543-1544) Turcica*, I, 1969, 161-211: Ernle Bradford, *The Sultan's Admiral. The Life of Barbarossa*. New York, 1968; Abdülhamid b. Ebi Zeyyân, *Dukhûlü'l-Etrâki'l-'Osmâniyyin ile'l-Cezâir*, Cezâyir, 1972; Y. Öztuna, *Preveze Zaferi*, *Hayat*, 24 eylül 1964 nüshasındaki makale: Aynı Yazar, *Barbaros'un Fransa Seferi*, *Hayat*, temmuz 1964'te çıkan 2 makale: Aynı Yazar, *Preveze*. *Hayat Ans.*, V, 2.661b-c: Aynı Yazar, *Barbaros Kardeşler*, *Yurd* mecm., Istanbul, 1945'te tefrika edilmiştir: Aynı Yazar, *Hasan Paşa*, *Hayat Ans.*, III,

1.474b-5a; Kal'alı-zâde Kemâleddîn Şükrü, *Barbaros Kardeşler*, Ist. 1932.— Y. Öztuna, *Sâlih Reis*, *Hayat Ans.*, V, 2.768b-9a; Ali Rızâ Seyfî, *Turgut Reis*, Ist. 1317 = 1899; Fevzi Kurdoğlu, *Turgut Paşa*, Ist. 1935, Askerî Neşr.; P. C. Dergno, *Tripoli dal 1510 al 1850*, Trablusgarb, 1925; Ettore Rossi, *Il Dominio degli Spagnuoli e dei Cavalieri di Malta a Tripoli(1530-1551)*, Verbania, 1942; A. Y., *Il Dominio degli Spagnoli e dei Cavalieri di Malta a Tripoli(1510-1551)*, Malta, 1924; 1937; A.Y., *Storia di Tripoli e della Tripolitana dalla Conquista Araba al 1911*, Maria Nallino nş., Roma, 1968; Aynı Yazar, *Storia della Libia della Conquista Araba al 1911*, *Libia*, II, Trablusgarb, 1954, 3-43; Salvatore Aurigemma, *I Cavalieri Gerosolimitani a Tripoli negli anni 1530-1551*, Roma, 1937.— Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Târihimize âit Makaleler*, Istanbul, 1965; Ş. Turan, *Piyâle Paşa*, *İslâm Ans.*, IX, 566b-9b; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.639a-b; Aynı Yazar, *Cerbe*, *Hayat Ans.*, II, 732c-3b; Gendre, *L'Ile de Djerba*, *Revue Tunis.*, 1907-8; Bossoutrot, *Documents pour Servir à Une Hist. de Djerba*, *Revue Tunis.*, 1903; A. Brulard, *Monographie de l'Ile de Djerba*, Paris, 1885; Alessio Bombaci, *La Fonti Turche della Battaglia delle Gerbe(1560)*, *RSO*, XIX, Roma, 1946 (112 sayfa); Bahriye Miralayı Safvet Bey, *Minorka'nın Fethi*, *TOEM*, III-15, 966 v.dd., VIII.1328 1912.

Hamdiye Kreşevlyakoviç, *Gazi Husrevbeg*, Bosnasarayı, 1932; André-E.Sayous, *Le Commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe Siècle jusqu'à la Fin du XVIe*, Paris, 1929; E. Hamilton Currey, *Sea-wolves of the Mediterranean*, *The Great Period of the Moslem Corsairs*, Londra, 1910; Lajos Tölgyes, *Ungarn, Bollwerk der Christienheit zur Zeit der Europaeischen Türkenkreige, 1360-1790*, Kolonya, 1957; İ. H. Uzunçarşılı, *Maktûl İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi*, *Belleten*, XXIX-114, IV.1965, 355-61; M. Goboglu, *L'Inscription Turque de Bender relative à l'Expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie, 945(1538)*, *Studia et Acta Orientalia*, I, 175 v.dd., Bükreş, 1958; G. Jacqueton, *La Politique Extérieure de Louise de Savoie, 1525-1526*, Paris 1892; G. Turba, *Ueber den Zug Karl V gegen Algier*, Viyana, 1890; J. Zeller, *La Diplomatie Française de Guillaume Pellicier*, Paris, 1881(Türk-Fransız münasebetleri); Tausserat-Radel, *Correspondance de Guillaume Pellicier*, 2 c., Paris, 1899(Kaanûnî devri Türk-Fransız münasebetleri); Castan, *Conquête de Tunis, 1535*, Besançon, 1891(çağdaş 2 Fransız subayının müşahedeleri); Charles de Rotalier, *Histoire d'Alger*, Paris, 1887; Sander Rang, *Précis Analytique de l'Histoire d'Alger*, 1834; Jacqueton, *L'Expédition d'A. Martinez de Angulo contre Tlemcen(1535)*, *Revue Africaine*, 1892; Guin, *Entreprises des Espagnols pendant l'Occupation d'Oran*, *Revue Africaine*, no. 178; Gorguos, *Les Espagnols pendant l'Occupation d'Oran*, *Revue Africaine*, II; Suarez-Montanez, *Mers-el-Kébir et Oran*, İspanyolca'dan trc. Berbrugger, *Revue Africaine*, IX-XI; Champollion-Figeac, *La Captivité de François Ier*, Paris, 1847; Hammer, *Wien's erste Aufgehobene Türkische Belagerung*, Peşte, 1829; Traut, *Kurfürst Joachim II von Brandenburg und der Türkenfelzug 1543*, Cummersbach, 1893; E. Marion, *François Ier et Soliman le Grand*, Paris, 1853; J.—B. Zeller, *La Diplomatie Française vers le Milieu du XVIe Siècle(1539-1542)*, Paris, 1881; Aynı Yazar, *Quae Primae Fuerint Legationes a Franscisco Ier in Orientem Missae*, Paris 1881; Fr. Levec, *Die Einfaelle der Türken in Krain und Istrien*, Laybach, 1891; Leopold von Ranke, Fransızca trc. *Histoire des Osman-*

lis et de la Monarchie Espagnole, XVIe et XVIIe Siècles, Paris, 1839, 2: 1873; Watbled, *Etablissement de la Domination Turque en Algérie, Revue Africaine*, no. 101; L. Fey, *Histoire d'Oran*, Oran, 1858; Federann ve Aucaptaine, *Organisation du Beylik de Titeri, Revue Africaine*, no. 52 v.dd.; Féraud, *Les Ben-Djellab, Sultans de Touggourt, Revue Africaine*, no. 155 v.dd.; Diego de Torrès, *Histoire des Chérifs*, d'Ablancourt'un İspanyolca'dan trc., Paris, 1667, diğer bir Fransızca trc. 1636; Berbrrugger, *La Mort du Fondateur de la Régence d'Alger*(Oruç Reis), *Revue Africaine*, 1859-60; Watbled, *Pachas et Pachas-Deys, Revue Africaine*, no. 85 v.dd.; Aynı Yazar, *Registre des Prises, Revue Africaine*, no. 86; Mgr. Pavy, *La Piraterie Musulmane, Revue Africaine*, II.

Carl Göllner, *Die Haltung der Öffentlichen Meinung zum Türkenbündnis Franz I. von Frankreich, RHSE*, XX, 1943, 208-27; F. Taescher, *Das Bosnische Zunftwesen zur Türkenzeit, BZ*, XLIV, 1951, 531-59; H. Nihal(Atsız) ve Ahmed Nâci, *Anadolu'da Türkler'e ait Yer isimleri, TM*, II, 1928; Faruk Sümer, *Yıva Oğuz Boyu'na Dair, TM*, IX; A. Refik(Altınay), *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Türkiyat Enstitüsü nş., 1930; Ö. L. Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus Statistik Defterleri, İkt. Fak. Mecm.*, II, no. 1-2, 1941; Aynı Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İkt. Fak. Mecm.*, XI, 524-69, 1950, XIII, 56-79, XV, 1954, 209-37(çok mühim); Aynı Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Bütceleri, İkt. Fak. Mecm.*, XV, 1954, 238-50(çok mühim); Aynı Yazar, *H. 933-934(M. 1527-1528) Mâli Yılına ait bir Bütce Örneği, İkt. Fak. Mecm.*, XV, 1954, 251-329(çok mühim); Nedim Filipoviç, *Bosna-Hersek'de Timar Sistemi'nin İnkişafı, İkt. Fak. Mecm.*, XV, 1954, 154-88; Branislav Djurdjev, *Kanun-nama Bosnskog Sandzaka in 1530, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, 1948, 189-200; Aynı Yazar, *Kanun-nama za Bosanski, Hercegovacki i Zvornicki Sandzak iz 1539 Godine. Tarih ve Hukuk Dergisi*, IV, Bosnasarayı, 227-40; Hamid Hadzibegic, *Bosanska Kanun-Nama iz 1565 Godine, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, 1948, 201-22; Ciro Truhelka, *Die Geschitliche Grundlage der Bosnischen Agrarfrage*, Viyana, 1911; M. Akdağ, *Medreseli İsyanları(1558-97), İkt. Fak. Mecm.*, XI, 1950, 361-87.

F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler, DTCFD*, XI, 1950, 361-87, 1953, 317-40; Cahid Tanyol, *Baraklar'da Örf ve Âdet, Sosyoloji Derg.*, VII, Ist. 1952, 71-108.

Samuel Déscy, *Osmanographia, Azaz a Török Birodalon Természeti, Erkölcsi, Egyhazi, Polgari s hadi Allapottyanak és a Magyar Kiralyok ellen Viselt Nerezetesebb Hadakozasainak summas Leirasa*(Osmanlı Bilgisi, Türk İmparatorluğu'nun Tabiî, Ahlâkî, Dinî, Mülkî ve Askerî Durumunun ve Macar Kıralları'na karşı yaptığı belli başlı Harblerin Toplu Tarihi), 3 c., Viyana, 1788-9.

U. Heyd, *Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent, Oriens*, XVI, 1963, 152-70; R. Vesely, *Un Document de Construction émis pour Süleyman Pacha en 946 de l'Hégire(1539), Archiv Orientalni*, XXXI, 3-4, Prag, 1963, 423-41; C. Horacek, *Das Osmanische Reich und der Böhmische Ständestaat im 16. Jahrhundert, Archiv Orientalni*, XXXII, 1, Prag, 1964, 104-9; Lajos Fekete, *Eine Konskription von den Jas-*

sen in Ungarn aus dem Jahre 1550, Acta Orient. Hung., XI, 1960, 115-43; Aynı Yazar ve Kaldi-Nagy Gyula, *Rechnungsbücher Türkischer Finanztellen in Buda(Ofen), 1550-1580*, Budapeşte, 1962(840 sayfa); György Hazai, *Tarih Boyunca Macar-Türk Bağları*, Budapeşte, 1963; Ferens Maksay, *Parasztsag és Majorgazdalkodas a XVI. Szazadi Magyarorgszagon*, Budapeş te, 1958.

A. Tietze, *XVI. Asır Türk Şiiri'nde Gemici Dili, Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, Ist. 1955, 451-67; Mehmed Şükrü Bey, *Esfâr-ı Bahriye-i Osmâniye*, Ist. 1306 = 1889; Süleyman Nutkıy, *Muhârebât-ı Bahriye-i Osmâniye*, Ist. 1307 =1890; Miralay Safvet, *Bahriyemiz Tarihi'nden*, Ist. 1329 = 1914; Ali Haydar Emir(Alpagut), *Târih-ı Bahri Sahifeleri*, Ist. 1331 = 1916; Aynı Yazar, *Deniz'de Türkiye*, Ist. 1937; Amiral Ertuğrul, *Akdeniz Hâkimiyeti ve Türkler*, Ist. 1933.— D. Martini, *Storia delle Invasioni degli Arabi e delle Pirateria dei Barbareschi in Sardegna*, Cagliari, 1861; Amiral J. de la Gravière, *Les Corsaires Barbaresques et la Marine de Soliman le Grand*, Paris, 1887; Stanley Lane-Pool, *The Barbary Corsairs*, Londra, 1890; C. Manfroni, *Storia della Marina Italiana della Caduta di Constantinopoli alla Battaglia di Lepanto(1453-1571)*. Genova, 1897; Ignacio Bauer Landbauer, *Los Turcos en el Mediterraneo*(tenkidi: Avram Galanti(Bodrumlu), *TOEM*, XI-63, 186-90, XI. 1339 = 1923); F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II.*, Paris, 1949(Batı kaynakları bakımından çok zengin) 2: 2 c., 1966; R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Princeton, 1952; Sir Geoffrey Fisher, *Barbary Legand War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830*, Oxford, 1957; Maurice Aymard, *XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik, İktisad Fak. Mecm.*, M. Genç trc., XXIII, 1963, 219-38.— Mas Latrie, *Relations et Commerce de l'Afrique Septentrionale au Moyen-âge*, Paris, 1886; E. Mercier, *Hist. de l'Afrique Septentrionale*, Paris, 1888-91, 3 c.; Auguste Cour, *L'Etablissement des Dynasties de Chérifs au Maroc et Leur Rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger(1509-1830)*, Paris, 1904(mükemmel); Faure Biguet, *Hist. de l'Afrique Septentrionale*, Paris, 1905(iyi); Charles-André Julien, *Hist. de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931, Robert le Tourneau nş., 3 c., Paris, 1953(iyi).— Aziz Sâmih İlter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, 2 c., Ist. 1935(2 tab'ı vardır)(metodsuz olmakla beraber büyük emek mahsulü bir eserdir); Laugier de Tassy, *Hist. du Royaume d'Alger avec l'Etat Présent de Son Gouvernement*, 2 c., Amsterdam, 1725-8; S. Morgan, *A History of Algier*, 2 c., Londra, 1735; W. Esterhazy, *De la Domination Turque dans l'Ancienne Régenge d'Alger*, Paris, 1840; Ali Rızâ Paşa, *Mir'âtü'l-Cezâyir*, Ali Şevki trc., Ist. 1293 = 1876; H. de Grammont, *Hist. d'Alger sous la Domination Turque(1515-1830)*, Paris, 1887(iyi); H. Garrot, *Hist. Générale de l'Algérie*, Cezâyir, 1910; Dalphin, *Hist. des Pachas d'Alger de 1515 à 1745*, *JA*, 1922, no. 1; Gsell, Marçais ve G. Yver, *Hist. d'Algérie*, Paris, 1927(iyi).— Colonel N. Robin, *Organisation Militaire des Turcs dans la Grande Kayblie*, *Revue Afr.*, 1878; Aynı Yazar, *Notes sur l'Organisation Militaire et Administrative des Turcs dans la Grande Kabylie*, Paris, 1895; Vayssettes, *Hist. des Beys de Constantine*, *Bulletin de la Société Arch. de Constantine*, 1867; Aynı Yazar, *Hist. de Constantine sous la Domination Turque*, Kosantine, 1903; Trumelet, *Blida*, 2 c., Cezâyir, 1887; P. Ruff, *La Domination Espagnole à Oran sous le Gouvernement du Comte d'Alcaudète*, Paris, 1900; H. de

Grammont, *Etudes Algériennes: La Course, l'Esclavage, la Rédemption. Revue Historique.* 1884-5; F. Braudel, *Les Espagnols dans l'Afrique du Nord de 1492 à 1577*, Cezâyir, 1928.— Mehmed Maksudoğlu, *Tunus'da Dayı'ların Ortaya Çıkışı. İlâhiyat Fak. Dergisi*, XIV, Ank. 1966, 189-220.

Sir R.Lambert Playfair, *A Bibliography of Algeria(1541-1887)*, Londra.

Abbé R. A. de Vertot, *Hist. des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, Aujourd'hui les Chevaliers de Malte*, Paris, 1727 3. tab'ı: 1737, 4: 1757(3 ve 5 cilt), yeni tab'ı: 7 c., Amsterdam, 1932, İngilizce trc. *History of the Knights of Malta*, Londra, 1728; Louis de Boisgelin, *Ancient and Modern Malta*, 2 c., Londra, 1805; Miége, *Hist. de Malte*, 2 c., Paris, 1840; J. Taaffe, *History of the Holy Military Sovereign Order of St. John of Jerusalem*, Londra, 1857; Whitworth Porter, *History of Knights of Malta*, Londra, 1858; Amiral J. de la Gravière, *Les Chevaliers de Malte*, Paris, 1887; C. Sammaniateli, Kont Zabarella, *L'Assedio di Malta del 1565*, Torino 1902; E. Rossi, *L'Assedio di Malta nel 1565 Secondo gli Storici Ottomani*. Malta. 1926; F. Kurdoğlu, *Malta Muhâsarası*, Ist. 1936; Jaime Salva, *La Orden de Malta y les Acciones na Vales Espanoles contra Turcos y Berberiscos en los Siglos XVI y XVII*, Madrid, 1944; B. Pozzo, *Historia della Sacra Religione Militare di San Giovanni Gerosolimitano detta di Malta*, Verona, 1703; G. A. Vasallo, *Storia di Malta*, Malta, 1848; 1854; Gaetano Gauci, *Il Grande Assedio di Malta*, Malta, 1891; E. W. Schermerhorn, *Malta of the Knights*, Londra, 1929; H. G. Bowerman, *The History of Fort Saint Angelo*, La Valetta, 1947; R. J. D. Cousin, *The Siege of St. Elmo*, Malta, 1955; J. Quentin Hughes, *The Building of Malta(1530-1795)*, Londra, 1956; Ernle Bradford, *The Great Siege of Malta(1565)*, 2: 1967, Tr. trc. O. Öndeş, *Turgut Reis, Son Sefer*, Ist. 1973; Ettore Rossi, *Documenti Turchi Inediti sull'Assedio di Malta nel 1565, Miscellanea Galbiati*, III, Milano, 1951.

R. Lopez, *Storia della Colonie Genovesi nel Meditterraneo*, Bologna. 1935; Philip P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and Their Administrat of the Island, 1346-1566*, Cambridge, 1958.- Benedetto Die, *Della Decima e Della Altre Graezze, Della Moneta, e Della Mercatura de Fiorentino fino al Secolo XVI*, 2 c., Lucca, 1765.

Frederick Charles Danvers, *The Portuguese in India*, 2 c., Londra, 1894, 2. tab'ı: 1924, 3: 1962; R. S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India, 1497-1550*, Westminster, 1899, Londra, 1967; J. J. A. Campos, *The History of the Portuguese in Bengal*, Kalküta, 1913; V. Magalhaes Godinho. *Historia Economica e Social da Expansao Portuguesa*, 2 c., Lizbon, 1947; O. Zierer, *Geschichte Indiens und des Islam*, III: 1500-1760, 1956.— M. Longworth Dames, *The Portuguese and Turks in the Sixteen Century, JRAS.* I.1921, no. 1, 1 v.dd., Türkçe trc. Tâhir Tucay, *XVI. Asırda Hind Okyanusu'nda Portekizliler ile Türkler, Türk Deniz Tarihi'nden bir Safha*, F. Kurdoğlu nş., Ist. 1937(tenkidi: Sir E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia(1513-1538), JRAS*, I, 1922, 1-18)(Türkçe trc. aynı yerde); F. Kurdoğlu, *XVI. Asırda Hind Okyanusu'nda Türkler ve Portekizliler, II. T. T. K.*, 911-23; G. Schurhammer, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asien, 1538-1552*, Leipzig, 1932, 2: Roma, 1962(Dlu muhâsarası), *Studia*, I, Lizbon, 1958, 201-71, X, 1962, 151-93, XIV, 1964, 41-105; Elaine Janceau, *Una Narrativa da Expedição Portugaesa de 1541 au Mar Roxo*

(Kızıldeniz), *Studia*, IX, Lizbon, 1962, 199-234; Sâlih Özbakan, *Osmanlı Târihi Bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Târihçiler*. *TD*, XXIII, 1969, 75-82.— Razâullah Şâh, *Açe Pâdişâhı Alâüddin'in K. S. S.'a Mektubu*, *TAD*, V, Ankara, 1970, 373-409; C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire (1415-1825)*, Londra, 1969; Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and 1630*, 1962; V Magalhaes-Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mondial*, Fr. trc. *L'Economie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, Paris, 1969; S. Özbaran. *XVI. Asırda Basra Körfezi'nde Osmanlı-Portekiz Mücâdelesi*, Edebiyat Fak., me'zûniyet tezi, no. 658, 1963; M. Yâkub Mughal, *Osmanlılar'ın Hind Okyanusu Politikası*, DTCF, doktora tezi, 1967; Ahmed Esrâr, *Kaanûni Devrinde Osmanlılar'ın Dini Siyâseti*, Istanbul, 1972; A. da Silva Rego, *Portuguese Colonization in the Sixteenth Century*, Johannesburg, 1959; M. S. Commisgariat, *A. History of Gujarat*, Londra, 1938; Edalji Dosabhai, *A History of Gujarat*, Ahmedâbâd, 1894; Nejat Kosal, *Hind Yolu ve Osmanlı İmparatorluğu*, Istanbul, 1936; Stanley Lane-Poole, *Mediaeval India under Mohammedan Rule, 712-1764*, Londra, 1926; Radha Kudum Mookerji, *Indian Shipping*, Bombay, 1912; K. M. Panikkar, *Malabar and the Portuguese*, Bombay, 1929; R. P. Rao, *Portuguese Rule in Goa, 1510-1961*, Londra, 1963; Hüsnü Okan, *Hâdim Süleyman Paşa'nın Diu Muhâsarası*, *Deniz Mecmuası*, LXIV/401, X. 1952; C. D. Ley, *Portuguese Voyages(1498-1663)*, Londra, 1947; Colonel J. V. Watson, *History of Gujarat*, Bombay, 1886; Sir E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia between 1507 and 1517*, *JRAS*, X.1921, 552 v.dd.; Jean Aubin vs., *Mare Luso-Indicum, Etudes et Documents sur l'histoire de l'Océan Indien et des Pays Riverains à l'Epoque de la Domination Portugaise*, Paris, I: 1971, II: 1973(makaleler mecmuası); Cengiz Orhonlu, *XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sâhillerinde Osmanlılar*, *TD*, XII-16, 1962, 1-24; Aynı Yazar, *Osmanlılar'ın Habeşistan Siyâseti(1554-1560)*. *Tarih Dergisi*, XV-20, 1965, 39-54; Melzig, *Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi*. Ist. 1934; Âfet İnan, *Türk Amirali Piri Reis'in Hayat ve Eserleri*, 1954; Sabri Tümer, *Amerika'nın Keşfi'nde Türkler*, 1961; F. Ezgü, *Piri Reis*, *İslâm Ans.*, IX, 561b-5a; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, V, 2.635b-c; Aynı Yazar, *Murad Reis*, *Hayat Ans.*, V, 2.402a-b; Aynı Yazar, *Seydi-Ali Reis*, *Hayat Ans.*, V, 2.846b-c; A. N. Tarlan, *Kâtibi*, Ist. Ün., 1948; R. B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast*, Oxford, 1963.— Yemen için bibliyografya, bundan sonraki bibliyografyamızdadır.— Gabriel Ferrand. *Les Çomâlis*, Paris, 1903; James ve Monroe, *Hist. de l'Abyssinie*, Paris, 1918; D. Mathew, *Ethiopia, 1540-1935, A Study of Policy*, Londra, 1947; J. Spencer Trimingham, *Islam in Ethiopia*, Londra, 1953; A. Schultzs, *Das Sultanat Bornû*, Essen, 1910, İng. trc. P. A. Benton, *The Sultanate of Bornu*, Londra, 1968; G. B. Martin, *Mai Idris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78*, *Documents from Islamic Chanceries*, II, Oxford, 1969'da, 2: *International Journal of Middle East Studies*, III, 1972, 470-90; C. Orhonlu, *Osmanlı-Bornu Münâsebetleri*, *TD*, XXIII, 1969, 111-30; İmâm Ahmedü'l-Barnawi, *Târikhu May İdris wa Gazawâtihi*, H. R. Palmer nş., Kano, 1930 ve İng. trc. Palmer, 2 c., *The Kanem Wars*, Londra, 2: 1967 ve *The History of the First Twelve Years of the Reign of Mai Idris Alooma of Bornu(1571-1583)*, Lagos, 1926; J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, Londra, 2: 1962.— L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at*

the beginning of the XVIth Century, Amsterdam, 1961; Yâkuub Mughul, *Portekizliler'le Kızıldeniz'de Mücâdele(Selmân Reis)*, *Belgeler*, II, Ank. 1967, 37-47; Moreland, *Ships of the Arabian Sea about A. D. 1500*, *JRAS*, 1939, 63-74, 173-92; C. Orhonlu, *Hind Kapdanlığı ve Pirî Reis*, *Belleten*, XXXIV-134, 1970, 235-54.

Aliya Silajdziç, *Neki Sluçajevi Razvoda Braka Zabiljezeni u Sidzilu iz 1556/57 God*, *İstoriko-Pravni Zbornic-İzdaje Pravni Fakultet*, Bosnasarayı, 1950, II, 3-4; Aynı Yazar, *O Sluçajevima Ropstva Zabiljezenim u Sudskom Protokolu Sarajevskog Kadije iz Godine 1556/57*, *Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, III, Bosnasarayı, 1952; *Sarajevske Muftije od 926 = 1519 do 1334 = 1916*, Bosnasarayı, 1916(Bosnasarayı müftüleri); Adem Handzic, *Bosanske Solone u XVI i XVII Vijeku*, *Zavicajni Muzej u Tuzk*, Bosnasarayı, 1959, 67-112; M. Vasic, *Les «Knezina-e» et les Knez de Timar dans le Sandjak de Zvornik au XVIe Siècle*, *Godişniak*, X, Bosnasarayı, 1959, 247-78; Antoine Babinovitch, *Les Pactes d'Assistance entre les Gouverneurs Ottomans et les Grands Siegneurs de Bosnie et de Croatie depuis XVe au XVIIe Siècles*, *V. T. K. Zabıtları*, Ankara, 1960, 478-673.— Bosna üzerinde diğer eserler, gelecek bibliyografyamızda gösterilmiştir.— Gazi Husrev Paşa için: Çiro Truhelka, *Gazi Husrefbeg*, *Glasnik Zemaliskog Muzeja*, XXIV, Bosnasarayı, 1912; Aute Sincik, *Otsutnost Husrevbegova in Sarajevo god. 1534-1536*, *Glasnik, Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, XLV, Bosnasarayı, 1914, 9-15; Mirza Safvet Bey Başagiç, *Gazi Husrefbeg*, Bosnasarayı, 1937; Mehmed Spaho, *Gazi Husrefbeg*, Bosnasarayı, 1937; M. Tayyib Okiç, *İslâm Ans.*, V-I, 601b-5a; Y. Öztuna, *Hayat Ans.*, III, 1.582c.

N. Banescu, *Opt Scriptori Turceşti ale lui Mihnea II. «Turcitul»*, Bükreş, 1926.— F.Bethlen, *Historia de Rebus Transylvanicis, 1526-1609*, 6 c., Cibinium(Sibiu), 1782-93; J. Keény ve E. Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, 3 c., Klausenburg, 1839-60; L. Szalay, *Erdély es a Porta*(Erdel ve Bâb-ı Âlî), Peşte, 1862; S. Szilagyi, *Erdely Törtenete Különös Tekintettel Müködesere*, Peşte, 1866; O. Utiesenovich, *Lebengeschichte des Cardinals Georg Utiesenovich genannt Martinusius*, Viyana, 1881; L. Szadeczky, *Izabella és Janos Zsigmond Lengyelorszagbon, 1551-1556*, Peşte, 1888; A. Veress, *Erdély Fejedelmi Interregnuma, 1554-1556*, Peşte, 1889; A. Huber, *Die Verhandlungen Ferdinand I. mit Isabella von Siebenbürgen, 1551-1555*, Viyana, 1891; A. Veress, *Izabella Kiralyné*(Kıraliçe Izabella, Zapolya'nın zevcesi), Peşte, 1901; Ch. Lam, *Az Erdély Oruzaggyülés Szeverzete(1551-1848)*, *Kvar* mecm., Peşte, 1908(Erdel Diet Meclisi); E. Karacson, *A Francia-Török Pzövetség Müködése, Erdély Különvalasztasara, 1551 Utan*, *Szazadok* mecm., Peşte, 1909; Roderich Goos, *Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen(1526-1690)*, Viyana, 1911; V. Biro, *Az Erdélyi Fejedelmi Hatalom Fejdölése*(Erdel'de Prenslik İktidarının Gelişmesi), *Kvar*, Peşte, 1917; Lukinich Imre, *Erdély Területi Valtozasoka Török Hodoltsag Koraban*, Peşte, 1918; Aynı Yazar, *Erdély Területi Valtozasai(1541-1711)* (Erdel'de Sınır Değişmeleri), Peşte, 1918; Biro Vencel, *Erdély Követi a Portan*, Kolozsvar, 1921; G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Sibiu, 1923; C. Szentmartoni, *Janos Zsigmond Erdélyi Fejedem élet-és Jellemrajza, Székelykesztur*, 1934; C. Benda, *Relations Politiques entre la Principauté Transylvanie, la Moldavie et la Valachie*, *Revue d'Hist. Comparée*,

Paris, 1934.— Geray, *Versuch eines Chronologischen Vorzetichnisses der Türkischen Statthalter von Ofen*, Viyana, 1841; F. Salamon, *Magyarorszag a Török Hodoltsag Koraban*(Türk İşgali Devrinde Macaristan), Peşte, 2. tab'ı: 1886; Villanyi Szanlszlo, *Néhany lap Esztergon Varos és Megye Multjabol* (Estergon Şehrinin Mazlsinden bir Yaprak), Estergon, 1891; St. Smolka, *Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn, Archiv für Österreichische Geschichtsquellen*, LVII, Viyana; J. D. Prince, *Turkish in Hungarian, JAOS*, LV, 446 v.dd.; Albert Lefaivre, *Les Magyars pendant la Domination Ottomane en Hongrie*, 2 c., Paris, 1902; Littke Aurél, *Budapest a Török Tralom Koraban*(Türk İdaresi Devrinde Budapeşte), Peşte, 1908; Karacson Imre, *Török-Magyar Oklevéltar, 1533-1789*, Peşte, 1914; Laus Thalloczy, *Török-Magyar Oklevéltar, 1533-1789*, Peşte, 1914; Takacs Sandor, *Rajzok a Török Vilagbol*, 3 c., Peşte, 2. tab'ı: 1915-7, Türkçe trc. S. Karatay, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, Ankara, 1958(çok enteresan); J. Zovanyi, *A Reformacio Története Magyaroszagon 1563-ig*(1563'e Kadar Macaristan'da Réforme Tarihi), Peşte, 1922; I. Revesz, *A Magyarorszagi Protestantizmus Története*(Macar Protestanlığı Tarihi), Peşte, 1925; Fekete, *Le Commerce à Buda en Temps des Turcs, Nouvelle Revue de Hongrie*, 1936; Coloman Juhasz, *Das Tschanad-Temesvar Bistum Während der Türkenherschaft, 1552-1699*, Westfalen, 1938; André Lefaivre, *La Hongrie sous les Turcs, Nouvelle Revue de Hongrie*, I, Peşte, 1939; Lajos Fekete, *Buda Pest es Obuda Bolgari Lakossaga 1547 — Ben es 1580 — Ban*, Peşte, 1939; Oskar Kolling, *Macar Serhadleri'nde XVI. Asır Türk Devri*, Sadreddin Karatay trc. *Ülkü*, XIV-82, XII. 1939, 299-309 ve XVI-91, IX.1940, 34-50; M. T. Gökbilgin, *Macaristan'da Türk Hâkimiyeti Devri'nin Ehemmiyetli Kaynakları*, DTCF mezuniyet tezi, 1940; *Mohacsi Emlékkönyé*, Peşte, 1926 (Mohaç meydan muhârebesi üzerine makaleler mecmuası); *Szigetvàri Emlékkönyv*, Peşte, 1966(Sigetvar fethi üzerine makaleler mecmuası); Aynı Yazar, *1566 Sigetvar Seferi Hazırlıkları, TD*, XVI, 1966, 1-14; Gökbilgin, *Ali Paşa(Budin Beylerbeyisi), İslâm Ans.*, I, 332a-3a; M. C. Baysun, *Budin, İslâm Ans.*, II, 748a-60a; Lajos Fekete, *Souvenirs Turcs en Hongrie, Nouvelle Revue de Hongrie*, Peşte, 1943(güzel); V. Bierbauer, *Les Bains Turcs en Hongrie, Europa*, I, Peşte, 1943; Antal Ullein-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Peşte, 1943; L. Bardossy, *Magyar Politika a Mohacsi vész Utan (Mohaç Felâketinden Sonra Macar Politikası)*, Peşte, 1943; Lajos Fekete, *Budajest Története, III: Budapest a Török-Korban*(Türkler Devrinde Budapeşte), Peşte, 1944; Aynı Yazar, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar(1366-1699)*, Türkçe trc. S. Karatay, *Bel.*, XIII-52, X.1949, 663-743(çok güzel ve vâzıh); Ifj. Géza Fehér ve Nandor Paradi, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Macaristan'daki Türk Zanâati*, Türkçe trc. H. Z. Koşay, *Bel.*, XXIV-96, IX.1960, 547-66; T. Halasi-Kun, *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary, Bel.*, XXVIII-109, I.1964, 1-72; Y. Öztuna, *Budin, Hayat Ans.*, II, 679c-80b.

Umûmiyetle Safeviler'in ilk devri ve Osmanlı-Safevi münâsebetleri için bk.:

H. R. Roemer, *Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails(1577-1587)*, Würzburg, 1939;

A. Z. V. Togan, *Sur l'Origine des Safavides, Mélanges Massignon*, Şâm, 1957, 345-57;

N. Felsefî, *Zindegâni-i Şâh 'Abbâs-ı Ewwel*, 5 c., Tahr. 1332-52 Ş.;

E. Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden in 16. Jahrhundert*, Freiburg, 1970;

O. A. Efendiev, *Azerbaydzhanskogo Osudartsva Sefeviden v Nachle XVI Veka*, Bakû, 1961; K. Bayanî, *Les Relations de l'Iran avec l'Europe Occidentale à l'Epoque Safavide*, Paris, 1937;

J. Aubin, *Şâh İsmâ'il et les Notables de l'Iraq Persan, Journal of Economic and Social History of the Orient*, II, Leiden, 1959, 31-81;

Lâ, *Târih-ı Şâh İsmâ'il*, British Museum, Or. 3.248; ilk kısmının nş. ve trc. Sir E. Denison Ross, *The Early Years of Shâh Ismâ'il, Founder of the Safavî Dynasty, JRAS*, 1896, 249-340;

Hatâyî, T. Gandjaî nş., *Il Canzoniere di Şâh Ismâ'il Hatâî*, Napoli, 1959;

Mahmûd b.Hândmîr, *Târih-ı Şâh İsmâ'il ve Tahmasb*, British Museum, Or. 2.939;

Pietro della Valle, Farsca trc. Ş. Safâ, Tahr. 1969;

Şâh Tahmasb, *Tezkire*, Kalk. 1912, Bibliotheca Indica; Alm. trc. Paul Horn, *Die Deckwünligkeiten Schah Tahmasp's des Ersten von Persien(1515-1578)*, Strasburg, 1891;

Lâ, *Târih-ı Şâh İsmâ'il-i Sânî*, Bâyezid Genel Küt. 5.162.— E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, I: 1902 ve 1977, II: 1906 ve 1977, III: 1902 ve 1976, IV: 1924 ve 1969(son cild: 1500-1924).

Hammer, *Geschichte der Chana der Krim unter Osmanischer Herrschaft*, Viyana, 1856; V.D. Smirnoş, *Krimskoye Khantsvo pod Verchovenstrom Ottomanskoj Porty*, Petersburg, 1887; O. Retowski, *Die Münzen der Girei*, Moskova, 1905; Kolankowsky, *Probleme Krymu w Dizejach Yagiellonkskich*, Lwow, 1935; Abdullah Zihnî Soysal, *Z Dziejow Krymu*, Varşova, 1938; Aynı Yazar, *Jarlyki Krimskie z Czasow daha Kazimierza*, Varşova, 1939(Kırım Hanları'nın Lehistan Kıralları'na gönderdikleri yarlıklar); H. İnalcık, *Giray, İslâm Ans.*, IV, 783b-9-a; Aynı Yazar, *Kırım Hanlığı, İslâm Ans.*, VI, 746a-56b; Y. Öztuna, *Giraylar, Hayat Ans.*, III, 1.345a-b.— Şihâbeddin Mercânî(1818-89), *Mustafâdu'l-Ahbâr fi Ahvâl Kazan ve Bulgaar*, Kazan, 1885; M. M. Remzî, *Telfîku'l-Ahbâr ve Telkıyhu'l-Âsâr fi Vekaayi' Kazan ve Bulgaar ve Mulûkü't-Tâtâr*, 2 c., Orenburg, 1908; A. Ahmer, *Kazan Tarihi*, Kazan, 1910; K. R. Bikkul, *Tatar Tarihi*, Kazan, 1911; A. Z. Velidî(Togan), *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan, 1912; Hâdî Atlâsî, *Kazan Hanlığı*, Kazan, 1913, 2: 1920; Aynı Yazar, *Süyün-Bike*, Kazan, tarihsiz; Aynı Yazar, *Sibir Tarihi*, Kazan, 1911; A. Aziz, *Tatar Tarihi*, Kazan, 1924; Aynı Yazar, *Şâh-Ali*, Kazan, tarihsiz; M. Mudyakov, *Oçerki po Istorii Kazanskaya Hantsva*, Kazan, 1923; Inst. Istor. Ak. Nauk(İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü), *Istoriya Tatarii ve Dokumentakh i Materialakh*, Moskova, 1937; Akademiya Nauk SSR, Institut Yazıka, Literaturi i İstorii, *Istoriya Tatarskoy ASSR*, 2 c., Kazan, 1960; A. N. Kurat, *Kazan Hanlığı(1437-1556)*, *DTCFD*, XII, 3-4.

XII.1954, 227-46; A. S. Tveritinova, *K Voprosu o Krestyanstvo i Krestyanskom Zemlepolzovanii v Osmanskoy İmperri (XV-XVI Vv.) Uçenie Zapiski Instituta Vostokovedeniya*, XVII, 1959, 3-50; İ. A. Nauk Kazakhskov SSSR, *Istoriya Kazakhskoy SSR*, 2 c., Almatı, 1959; R. R. Arat, *Kasım Hanlığı*, *İslâm Ans.*, VI. 380b-6b; Aynı Yazar, *Kazan*, *İslâm Ans.*, VI, 505b-22a; A. N. Smirnov, *Rossiya i Turtsiya v XVI-XVII. Vv.*, Molkova, 1964; Alton S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkina, 1552-1740*, Yale Un., New Haven, 1968; A. N. Kurat, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* DTCF, 1972; Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan(1438-1560)*. Paris, 1974.

8. MAHALLÎ MONOGRAFİLER:

Yılmaz Öztuna, *Türkiye Ansiklopedisi*, Istanbul, 1964, Hayat Yayınları(bugünkü coğrafyaya ait bahisler Metin Tuncel tarafından yazılmıştır) (II-12).— Ortaçağ bibliyografya gösterilenlerden başka bk. Hüseyin Hüsâmeddin Yasar. *Amasya Tarihi*(II-12); O. F. Olcay, *Amasya Şehri*(II-12); Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyeti'ne Mensup Meşâih, Ulemâ, Şu'arâ, Meverrihıyn ve Etibbâ'nın Terâcüm-i Ahvâli*, İzmir, 1324 = 1906; H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, Bursa 1940-43; Bedri Günkut, *Diyarbakir Tarihi*, Diyarbakır, 1940; Rif'at Osman, *Reh-Nümây-ı Edirne*, 1920(II-12); O. N. Peremeci, *Edirne Tarihi*, 1939(II-12); İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, 3 c., Ist. 1958-61(çok zengin malzeme); Mehmed Nusret Ef., *Târihçe-i Erzurum*, Ist. 1328 = 1910; İbrahim Hakkı Konyalı(Atis), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Târihi*, Ist. 1960(çok zengin malzeme); Şâkir Sabri, *Gaziantep Büyükleri*, Gaziantep, 1934; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Antep*, Gaziantep, 1930; Aynı Yazar, *XVI. Asırda Antep*, 2 c., Gaziantep, 1939; Aynı Yazar, *Antep Meşâhiri*, Gaziantep, 1939; Kadri, *Kilis Tarihi*, Ist. 1933; M. T. Gökbilgin, *XVI. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livâsı*, *Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, Ist. 1955, 93-108; Manisa üzerindeki eserler için, gelecek bibliyografyaya bk.; Kadri Hâfız, *Menteşe'de Menteşeliler'den sonraki Âsâr*, *TOEM*, V-29, 308-17, XII.1330 = 1914; R. Vadala, *Samsoun*, Paris, 1934; Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi*, Ankara, 1954; M. T. Gökbilgin, *XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livâsı*, *Bel.*, XXVI-102, IV.1962, 293-337.— Evvelki bibliyografyaya ek: Osman Fevzi Olcay, *Amasya Târihi*(1934), Topkapı Sarayı, Yeni Yazmalar, 4.765(zengin malzeme); Zehrâ Yergöç, *Ortaçağ'da Amasya*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 387, 1946; Süleyman Sırrı Üçer, *Afyonkarahisar Tarihi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 69, 1935; Lloyd ve Rice'ın eserinin Türkçe trc. T.T.K., Ankara, 1964; Besim Atalay, *Maraş Tarihi*, Ist. 1340 = 1924; Sâlih Âsım, *Üsküb Târihçesi*, Üsküb, 1932(Sultan Reşad'a takdim edilen orijinal nüsha: Topkapı Sarayı, S. Reşad Yzm., 616); R. Rehber, *Nevşehir ve Göreme*, Ankara, 1962; Necdet Tunçdilek, *Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihi(1520-1950)*, *İkt. Fak. Mecm.*, XV, 1954, 189-208.

III

UMÛMÎ BİBLİYOGRAFYA

(KANÛNÎ'nin ÖLÜMÜNDEN EDİRNE VAK'ASI'na KADARKİ DEVRE)

(1566 — 1703)

Plan

I. KAYNAKLAR

1. Arşiv Malzemesi, Vakfiyeler
2. Kitabeler ve Meskûkât
3. Jenealoji(Neseb Bilgisi)
4. Kataloglar ve Bibliyografik Eserler
5. Tarih Atlasları
6. Osmanlı Tarihleri
   a. Kronikler
   b. Monografiler
   c. Şeh-Nâmeler
   d. Hususi Eserler
   e. Bölge ve Şehir Tarihleri
   f. Coğrafya ve Seyahat
   g. Biyografi
   h. Münşe'ât
7. Arap Tarihleri
8. İran Tarihleri
9. Ermeni Tarihleri
10. Avrupa Kaynakları
    a. Tarihi eserler
    b. Seyâhatnâme ve Sefaretnâmeler

II. TETKİKLER

1. Umumi Osmanlı Tarihleri: Yerli Eserler
2. Umumi Osmanlı Tarihleri: Yabancı Eserler
3. Yerli Monografiler
4. Yabancı Monografiler
5. Avrupa Tarihi Üzerinde Eserler

a. Fransa
b. İngiltere
c. Holanda
d. İspanya
e. Portekiz
f. İtalya
g. Almanya
h. İsveç
i. Danimarka
j. İsviçre
k. Lehistan(Polonya)
l. Rusya
m. Amerika

6. Asya ve Afrika Tarihi Üzerinde Eserler
7. Macar Tarihi Üzerinde Eserler
   a. Macaristan
   b. Erdel(Transilvanya)
8. Balkan Tarihi Üzerinde Eserler
   a. Romanya
   b. Yugoslavya
   c. Bulgaristan
   d. Yunanistan
9. II. Selim Devri(1566-1574)
10. III. Murad Devri(1574-1595)
11. III.Mehmed Devri(1595-1603)
12. I. Ahmed Devri(1603-1617)
13. I. Mustafa ve II. Osman Devirleri(1617-1623)
14. IV. Murad Devri(1623-1640)
15. Sultan İbrahim Devri(1640-1648)
16. IV. Mehmed Devri(1648-1687)
17. III. Süleyman Devri(1687-1691)
18. II. Ahmed Devri(1691-1695)
19. II. Mustafa Devri(1695-1703)

I. KAYNAKLAR

1. ARŞİV MALZEMESİ, VAKFİYELER:

Osmanlı tarihinin en zengin kaynağı olan Istanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin muhtevası için bk. Midhat Sertoğlu, *Başvekâlet Arşivi*, Ankara Ün., 1955; Tahsin Öz vs., *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu*, 2 c., Ist., 1938(nâtamam); *Mecmû'a-i Mu'âhedât*, 4 c., Ist.; Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Muâhedeleri ve Kapitülâsyonlar(1300-1920) ve Lozan Muâhedesi*, Ist. 1934; Nihad Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, I: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Ankara, 1953.

M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, Ist. 1951; Ahmed Refik (Altınay), *Kıbrıs Seferi'ne ait Resmi Vesikalar, Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V, 1-2, Ist. Üni., 1926; Aynı Yazar, *Kıbrıs ve Tunus Seferleri'ne âit Resmi Vesikalar Edeb. Fak. Mecm.* V, 1-2, 74-95, Ist. Ün., 1926; Miralay Safvet Bey,

Kıbrıs Fethi Üzerinde Vesikalar, Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuası(kısatılmışı: *TOEM)*, IV-19, Ist., 1. IV. 1329(1911), 1.777-93; Aynı Yazar, *Sıngın Donanma Harbi Üzerine bâzı Vesikalar, TOEM*, II-9 1.VIII. 1327(1909), 558-62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kıbrıs Fethi ve Lepanto(İnebahtı) Muharebesi, Hazine-i Evrak Kayıdları, Türkiyat Mecmuası*, III, Ist. Ün., 1935; M. Tayyib Gökbilgin, *Sokollu Mehmed Paşa'nın bir Talimatı ve 1572 Tarihinde Bosna ile Alâkadar Birkaç Vesika, Prilozi*, VI-VIII, Bosnasarayı, 1956-7, 159-75; Miralay Safvet Bey, *III. Sultan Murad'ın İngiltere Kıraliçesi Elizabeth'e bir Namesi, TOEM*, III-13, 1.IV.1328, 814-20; Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı Müzesi'nde Yemen Fâtihi Sinan Paşa Arşivi, Belleten*, X-37, I.1946, 171-93; Kırımlı Abdullah oğlu Hasan, *Gazi Giray'ın Mektupları, Azerbaycan Yurdbilgisi*, Ist. 1932, no. 3-7; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Barcsay Akos'un Erdel Kırallığı'na ait Bazı Orijinal Vesikalar, Tarih Dergisi*, IV-7, Ist. Ün. 1953, 51-68; Ahmed Refik(Altınay), *Sultan Murâd-ı Râbi'in Hatt-ı Hümâyûnları, TOEM*, VII-39, 1.VIII. 1332(1914), 129-41; Muzaffer Gökman, *Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi*, Ist. Ün., Edebiyat Fakültesi, tez no. 1.344, 1947; Mehmed Ârif, *II. Viyana Seferi, TOEM*, no. 16-7; Halil Edhem(Eldem), *Kara Mustafa Paşa'nın Şöprun Şehri Ahalisi'ne Beyan-Nâmesi, TOEM*, III-15, 1.VIII 1328(1912), 924-37.

Noradounghian, *Recueil...*, 1897-1903, 4 c. (yeni bir fotokopi baskısı da var) ; Baron I. de Testa, *Recueil de Traités...*; Haim Nahum, *Mecmûatü'l-Fermânâti'ş-Şâhâniye's-Sâdıra ilâ Vülât Mısr ve Hidivihâ(Recueil des Firmans Impériaux Ottomans Adressés aux Khédives d'Egypte...)*(1597-1904), 8 c., Kahire, 1933 v.dd.; Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestina*, 1552-1615. *A study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford Ün. 1960(126 *Mühimme* fermânının İngilizce trc.); Bernard Lewis, *Registers on Iran and Âdharbâyjân in Ottoman Defter-i Khâqâni, Mélanges Massé*, Paris, 1963; Philip P. Argenti, *Diplomatic Archiv of Chios, 1577-1841*, 2 c., New York, 1954.

Lajos Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkischen Diptomatik der Türkischen Botmaessigkeit in Ungarn*, Peşte, 1926; Aynı Yazar, *Türkische Schriften aus dem Archiv des Palatins Nikolaus Esterhazy(1606-1645)*, Peşte, 1932; Aynı Yazar, *Az Esztergomi Szandzsak 1570 evi Adoösszeirasa (Estergon Sancağı'nın 1570 Tarihli Tahrir Defteri*'nin Macarca trc.), Magyar Történettudományi Intézet(Macar Tarih Enstitüsü) nş., Peşte, 1943, önsözünün Türkçe trc. Sadreddin Karatay, *Türk Vergi Tahrirleri, Belleten*, XI-142, Ankara, IV. 1947, T.T.K. nş., 299-328; S. Takats, F. Eckhart ve Gy. Szekfü, *A Budai Basak Magyarnyelvü Zevelezese, 1553-1589(Budin Paşaları'nın Macarca Muhabereleri)*, Peşte, 1915; Halasi Kun, *Segedin Sancağı Defteri*, T.T.K. tarafından yayınlanacak.

Adem Handzic, *Diploma Sultana Murada IV. Erdeljkom Knezu Dordu Rokociju(Das Diplom des Sultan Murad IV. dem Siebenbürgen Fürsten Georg Rakoczy), Prilozi za Orientalnu Filologiju e Istoriju Yugeslavenskih*, VI-VII, 1956-57, 175-93; Ivan Dujçev, *Archivi di Ragusa. Documenti sull' Impero Turco nel Secolo XVIIe sulla Guerra di Candia*, Roma, 1935; Mikhail Guboglu, *Catalogul Documentelor Tureçti(1558-1913)*, Bükreş, 1960 (Romanya'da[illegible] 1045 Türkçe vesikanın kataloğu).— J. Rypka, *Die Korrespondenz der [illegible]n Pforte mit Bohdan Chmelnicki, Archiv Orientalni*, II-

2, Prag, VI. 1930, 262-83; Z. Vesela-Prenoslova, *Zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Siebenbürgen(1676-1679)*, *Archiv Orientalni*, XXVI, Prag, 1958, 585-602; Abdullah Zihni Soysal, *Jarlyki Krimskie z Czarow Jana Kazimierza*, Varşova, 1939(Kırım Hanları'nın Lehistan kıralларına yarlıkları); Zymunt Abrahamowicz ve Ananiasza Zajanczkowskiego, *Katalog Dokumentov Tureckich, Documenty do Dziejow Polski i Krajow Oşciennych u Latach(1455-1672)*, Varşova, 1959; Jan Reychman ve A. Zajackowski, *Zarys Dyplomatyki Osmansko — Tureckiej*, Varşova 1955; İngilizce trc. 1966.— H. Feyz-Hân ve Velyaminov Zernov, *Kırım Yurtuna ve ol Taraflarga dâir Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, Petersburg(Leningrad), 1864; V.D. Smirnov, *Krymskoe Khantsvo pod Verkhvenstvom Ottomanskay Porty*, Petersburg, 1887; Aynı Yazar, *Tatarsko Khatkie Yarlıki iz Kollektsii Tavriçeskoy Arkhivnoy Kommissii*, Izvestiyu Tavrida uç. Arkh. Kommissii nş.,1918; İnstitut İstorii Ak. Nauk, *İstoriju Tatarii v Materialakh*, Moskova, 1937.— E. Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al senato Durante il Secolo Decimosesto(Sezione Turchia)*, 15 c., Floransa, 1839-63(ciltlerin 2'si Türkiye'ye aittir); Aynı Yazar, *Documenti di Storia Ottomana del Secolo XVI*, Floransa, 1842; Barozzi-Berchet, *Relazioni degli Ambascietori et Baili Veneti a Costantinopoli*, 2 c., Venedik, 1879; Marini Sanuto, *Diarii...*, 58 c., Venedik, 1879-1903(Venedik balyozlarının raporları); *Diplomatarum Veneto-Levantinum*, 2 c., Venedik, 1899.— Eugène Plantet, *Correspondance des Deys d'Alger avec la Cour de France, 1579-1833*, 2 c., Paris 1889-94; Aynı Yazar, *Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour (1577-1830)*, Paris, 1894; *Correspondance des Consuls d'Alger(1690-1742)*, *Revue d'Alg.*, Cezâyir, 1887, 2, tab'ı: 1890; H. de Grammont, *Correspondance des Consuls d'Alger*, *Revue Africaine*, no. 184 v.d.; E. Charrière, *Négotiation de la France dans le Levant ou Correspondances, Mémoires et Actes Diplomatiques, Collection de Documents Inédits sur l'Histoire de France*, 4 c., Paris, 1848-60; Jean Deny, *Les Registres de Solde des Janissaires Conservés à la Bibliothèque Nationale d'Alger*, *Revue Afr.*, 1920; Aynı Yazar, *Chansons de Janissaires d'Alger*, *Mém. R. Basset*, Paris, 1923, II, 33-175; Robert Mantran, *Documents Turcs relatifs à l'Armée Tunisienne*, *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, no. 18, 1956, 359-72.— Süleyman Bayraktareviç. *Acta Turcica drzavnog Arkiva u Dubrovniku*, *Arkivski Vjesnik*, IV-V, 351-9, Zagreb, 1926; Glisa Elezovic, *İz Carigradskih Turskih Arhiva Mühimme Defteri*, Belgrad, 1951, Sırb İlimler Akademisi nş.; Hasan Kaleşi ve Mehmet Mehmedovski, *Tri Vakufnami na Kaçanikli Mehmet - Paşa*, Üsküb.

K. V. Zetterstéen, *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden in Schwedischen Reichsarchiv*, Uppsala, 1945; Akdes Nimet Kurat, *İngiliz Devlet Arşivi'nde Türkçe Vesikalar*, *DTCFD*, VII-1, 1949, 1-27; Aynı Yazar, *Polonya Arşivi'ndeki Türkçe Vesikalara ait Lehçe İki Eser*, *Belleten*, XXX-119, VII.1966, 439-57; Hâzım Şâbânoviç, *Dubrovnik Devlet Arşivi'ndeki Türk Veskiaları*, Sırpça'dan trc. İsmail Eren, *Belleten*, XXX-119, VII.1966; 391-437; Fehîm Efendi, *Dragomani i Kantselariya Turska u Dubrovniku* (Dubrovnik'te Türk Dili Tercümanları ve Kalemi), *Gayre*, Bosnasarayı, 1939, 157-65.

Özdemiroğlu Osman Paşa, *Rüûs Defteri*, Başb. Arş., Kâmil Kepeci tasnifi, *Rüûs*, no. 292(Paşa'nın X.1578-VIII.1579 arasında Şirvân'da iken çıkarttığı emirler).

2. KİTÂBELER ve MESKÛKÂT:

Halil Edhem(Eldem). *Meskûkât-ı Osmâniye*, Müze-i Hümâyûn, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu, VI-I: Sultan Osman Hân-ı Evvel'den Murad Hân-ı Sâlis'in Âhır-ı Saltanatına Kadar*, Ist., 1334 = 1916; İsmail Galib Bey. *Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye*, Ist., 1307 = 1890; Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VIII: The Turks (Ottomans)*, Londra. 1883. 1888; O. Retowski, *Die Münnzen der Girei*, Moskova. 1905; Halil Sahillioğlu, *XVII. Asrın İlk Yarısında Istanbul'da Tedâvüldeki Sikkelerin Râyici*. T.T.K., *Belgeler*, I-2, Ankara, 1965, 227-33; Nicoara Beldiceanu. *La Crise Monétaire Ottomane au XVIe Siècle et Son Influence sur les Principautés Roumains, Sudost-Forschungen*, XVI-1, Paris, 1957. 70-86.

Halil Edhem(Eldem). *Sultan Osmân Hân-ı Sânî'nin Leh Seferi'ne dair Türkçe bir Kitâbesi, TOEM*, I-4, Ist., 1.X.1326 = 1910; Aynı Yazar, *Bir Atın Mezartaşı Kitabesi, TOEM*, XV, 9/86, Ist., 1.V.1340 =1924, 196-9; Fezér Géza, *Estergon'daki Yazıtlar*(Türkçe yazıtlar), Hâmid Zübeyir Koşay trc., T.T.K., *Belleten*, XXVI-104, Ankara, X.1962, 701-14; E. Mercier, *Corpus des Inscriptions Arabes et Turques de l'Algérie, Dépertemant de Constantine*, Paris, 1902.

3. JENEALOJİ(NESEB BİLGİSİ):

Lâ *Neseb-Nâme-i Âl-i Osmân*(I. Mahmud'da kalır), Süleymaniye Küt., Es'ad Ef. Yazmaları, no. 2.152; Lâ, *Fezleke-i Târih-i Saltanat-ı Âl-i Osmân* (IV. Mustafa'ya kadar gelen şecere), tek nüshası: Husrev Paşa Küt., 866; Lâ, *Silsile-Nâme*(II. Mahmud'a kadar gelen padişah, halife, şeyh, peygamber vs. neseb-nâmesi), Topkapı Sarayı, Yeni Yazmalar, 1.629; A.—W. Hidden, *The Ottoman Dynasty*, New York, 1895; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford University, 1956; Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri*. Edebiyat Fakültesi, tarih tezi.

Ahmed b. Zeynî Dahlân(öl. 1886), *ad-Duvalu'l-İslâmiye bi'l-Cedâvili'l-Marziye*(İslâm hanedanları), Kahire, 1306 = 1889; Stanley Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties*, 2 tab'ı vardır; ilâveli Rusça trc. W. W. Barthold, Petersburg(Leningrad), 1899; geniş ilâveli Türkçe trc. Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, Ist. 1926; Zambauer, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Honover, 2 tab'ı vardır.

Vicomte de Marsay, *Méthodes Critiques en Généalogoie*, Paris, 1946; American Society of Genealogists, *Genealogical Research, Methods and Sources*, 1960; Schohier, *Estat et Comportement des Armes et Méthode de Dresser les Généalogies*, Brüksel, 1597; L. P. Royer, *Traité Pratique de Recherches Généalogiques*, Paris, 1958; P. Durye, *La Généalogie*, P. U. F., Paris, 1961; Gaston Saffroy, *Bibliographie des Almanachs et Annuaires Administratifs, Ecclésiastiques et Militaires de l'Ancien Régime et des Almanachs et Annuaires Généalogiques et Nobiliaires du XVIe Siècla à Nos Jours*, Paris, 1959(mükemmel); Joseph Jacquart, *Une Bibliothèque de Généalogiste Amateur*, Brüksel, 1959; Ph. du Puy de Clinchamps, *La Noblesse, Que Sais-je?*, no. 830, Paris Üniversitesi, 1959; Jacques Descheemaeker, *Les Tit-*

res de Noblesse en France et dans les Pays Etrangers, Paris, 1958; Jacque Meurgey de Tupigny, *Guide des Recherches Généalogiques aux Archives Nationales*, Paris, 1953, 2: 1956; Otto Forst de Battaglia, *Traité de Généalogie*, Londra, 1934, 2: 1949; Aynı Yazar, *Généalogie*, 1913; Roland de Montrichard, *Trois Siècles de Parentés*, Paris, 1953; E. Heydenreich, *Familiengeschichtliche Quellen Kunden(Aile Tarihlerinin Kaynakları)*, 1909; Guedeville, *Atlas Historique*, Paris, 1720(jenealoji); Seifert, *Ahnentafeln(Ataların Tabloları)*, 1715-22; Hubner, *Genealogische Tabellen*, 1725-33; Georges-Andréwill, *Lehrbuch einer Statischen Genealogie*, 1776; J. Karl Gatterer,*Abriss der Genealogie*, 1782; A. de Maricourt, *Famille et Généalogie*, Paris, 1943; Vlopzimierz Dworzacsek, *Genealogia*, Krakovi, 1959; *Almanach de Gotha*, 1945'e kadar her yıl Fransızca, Almanca, İtalyanca üç ayrı nüsha hâlinde yayınlanan ve ömrü iki asra yaklaşan bu muhteşem eser, hanedanlar hakkında en etraflı ve doğru bilgiyi verir, 100 cilt kadar bir koleksiyonu hususî kütüphanemizdedir, Türkiye'de bundan sonra gelen en tam koleksiyonda(Istanbul Üniversitesi Küt.) ancak 30 kadar cilt vardır: A. M. H. J. Stokvis, *Manuel d'Histoire, de Généalogie et de Chronologie de Tous les Etats du Globe, depuis les Temps les plus Reculés jusqu'à Nos Jours*, 3 c., 1888-93; Du Cange, *Familles d'Outre-Mer*, Paris, 1819; Karl Hopf, *Atlas Généalogique, depuis la Naissance de Jésus-Christ jusqu'à Nos Jours*, Gotha, J. Perthes nş., 9 c., 1857(12 Avrupa dilinde açıklamaları olan pek mühim eser); Gaston Sirjean, *Encyclopédie Généalogique des Maisons Souveraines du Monde*, Paris, 1959 v. dd.; Jean Herold, *Généalogies Figurées de la Maison Royale de France et d'Autre Maison Illustres*, Basel, 1556; Etienne de Chypre, *Généalogies de 67 Très Illustres Maisons, Partie de France, Parties Estrangères*, 1586; S. Kekule von Stradonitz, *Ahnentafel-Atlas*, 1898-1904(Avrupa hükümarlarının 32 kuşak listeleri); Prens Wilhelm-Karl von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der Europaeischen Staten*, 2. tab'ı: 1953(198 Alman + 144 başka Avrupalı hanedanı içine alan mükemmel eser).

Scevole et Louis de Saint-Marthe, *Hist. Généalogique de la Maison Royale de France avec les Illustres Familles qui en sont Descendues*, Paris, 1619; P. Anselme, *Histoire de la Maison Royale de France et des Grands Officiers de la Couronne*, Paris, 1674, 2. tab'ı: 1733; Claude-François Ménestrier ve Jean de Laboureur, *Traité de l'Origine et l'Usage des Quartiers et les Tableaux Généalogique ou les Seize Quatiers de Nos Rois depuis Saint Louis... des Princes et Princesses qui Vivent et de Plusieurs Seigneurs de ce Royaume*, Paris, 1683; L. N. Chérin, *Abrégé Chronologique d'Edits, Déclarations, Règlemens, Arrêts et Lettres Patentes des Rois de France de la Troisième Race concernant le Fait de Noblesse*, Paris, 1788; L. Pussieux, *Généralogie de la Maison de Bourbon, 1256-1871*, Paris, 1872; Eugéne et Emile Haag, *France Protestante*, Paris, 2. tab'ı: 1877-88(ünlü Protestan aileler); Gustave Chaix d'Est-Ange, *Dictionnaire des Familles Notables*, 20 c., Paris, 1903-29 («Gau» harflerinde kalır); Hubert Cuny, *Ducs Français*, Paris, 1954 (hayattaki bütün Fransız dukalarının 16 kuşak ataları); Louis Henry, *Anciennes Familles*, Cenevre, 1956; A. Chosy, *Généalogies Genevoises*, 1957; Domingos de Araujo Affonso, *Arvore de Castados de S.A.R. Principe de Beira*, Lizbon, 1957(Portekiz taht müddeîsinin 64 ve halası Paris Kontesi'nin 32 kuşak her daldan bütün atalarını gösterir muhteşem eser); Jeanne Grégoire, *A la Recherches de Nos Ancêtres*, Québec, 1957(Kanada için); J.-D. de Joannis ve P. d'Herbecourt, *Les 16 Quartiers Généalogiques des Capéti-*

ens, Paris, 1959(mükemmel); Régis Valette, *Catalogue de la Noblesse Française*, Paris, 1959.

J. Burke, *Peerage and Baronetage of the British Empire*, Londra, 1822; L. G. Pine, Arthur Willis, Richard Wagner, *English Genealogy*, 1959-60.— Kont Pompeus Lita, *Famiglie Celebri Italiane*, 1818; Consulta Araldica, *Libro d'Oro*, Roma, 1885-1927(12.000 İtalyan asil ailesinin almanağı).— Petr Vladimiroviç Dolgorukov, *Notices sur les Principales Familles de la Russie*, Petersburg(Leningrad), 1842; Aynı Yazar, *Rossiyskiy Rodoslovnıy Sbornik (Rus Soykütüğü)*, Petersburg, 1841; Aynı Yazar, *Rossiyskaya Rodoslovnaya Kniga(Rus Soykütüğü Kitabı)*, Petersburg, 1857.— I. Nagy, *Magyarorszag Ségekí(Les Familles de la Hongrie)*, 13 c., Peşte, 1857-68; G. Anslep, *Svenska Adelns Attartaflor*, Stockholm, 1858(İsveç asaletinin genealojik tabloları); Brenner, *Slaekt Forskning Praktisk Handbok for Finland*, Helsinki, 1943; Albert Fabritus og Haraldhatt, *Haandborg i Slacptsforskning*, Kopenhag, 1943; L. van de Polder, *La Pairie Japonaise*, 1885.

4. KATALOĞLAR ve BİBLİYOGRAFİK ESERLER:

Evvelki bibliyografyada gösterilen eserler dışında bk. Bağdadlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeylun alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübü ve'l-Fünûn*, 2 c., Maarif Vekâleti nş., Ist. 1945-7; Aynı Yazar, *Esmâ'u'l-Müellifin*, Maarif Vekâleti nş., Ist. 1951; *Istanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu*, 10 c., Ist. 1943-51; Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası(1729-1950)*, Ankara 1952; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü(T.K.A.E.), *Kıbrıs Bibliyografyası*, *Türk Kültürü*, II-16, Ankara, II. 1964, 68-69; M. Tayyib Gökbilgin, *Macaristan'daki Türk Hâkimiyeti Devrinin Ehemmiyetli Kaynakları*, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF), mezuniyet tezi, 1940; G. Ayboyneau ve A. Fevret, *L'Essai de Bibliographie pour Servir à l'Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1911, 1 cüz (arkası çıkmadı); Walter Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türken Belarungen Wiens 1529 und 1683*, Viyana(2.500 eser tanıtılıyor); Julius Moravcsik,*Ungarische Bibliographie der Türkologie und der Orientalisch-Ungarischen Beziehungen, 1914-1925*, Peşte, 1926; Laszlo Rasonyi, *Ungarische Bibliographie der Turkologie und der Orientalisch-Ungarischen Beziehungen, 1926-1934*, Peşte, 1935; V. M. Yovanovitch, *An English Bibliography on the Near Eastern Question, 1481-1906*, Belgrad, 1909. Z. Abrahamovicz, *Katalog Documentow Tureckich(1455-1672)*. 1959; Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny, *Bibliografia Polskich prac Orientalistycznych. 1945-1955*, Varşova, 1957; Jan Reychman, *1945'ten beri Polonya'da Türkiye Tarihi ile İlgili Çalışmalar*, T.T.K., *Belleten*, XXVIII-109, Ankara, I.1964, 153-9; Playfair, *Bibliography of Algeria*, Londra, 1892; A.T. Wilson, *A Bibliography of Persia*, Oxford, 1930; M. Schwab, *Bibliographie de la Perse*, Paris, 1875; K. Szabo, *Regi Magyar Knyvtar(1531-1711)*, Peşte, 1879 v.dd.; I. Bianu, *Bibliografia Românească Veche(1508-1830)*, Bükreş, 1903 v. dd.; G. Adamescu, *Contributi une a la Bibliografia Românească(1500-1925)*, Bükreş, 1921 v. dd.; E. Legrand, *Bibliographie Hellénique(1476-1700)*, Atina, 1885-1903; *Bibliographie Internationale des Sciences Historiques*, Paris, 1926 v.dd.; G. Monod, *Bibliographie de l'Historie de France*, Paris, 1884; Muhammed Takıy Dâniş-Pejuh, *Fihrist-i Nüshahây-i Hatti-i Kitâbhâne-i Dâniş-gede-i Hukuuk-u Ulûm-i Siyâsi ve Iktisâdi-i Dâniş-gâh-i Teh-*

rân, 1961; *Katalog Arabskih Rukopisey Instituta Narodov Azii Akademii Nauk SSSR*, 3 c., Moskova, 1960-65; İmtiyâz Alî Arşî, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in Raza Library*, 2 c., Râmpur, 1963, 1966; A. J. W. Huisman, *Les Manuscrits Arabes dans le Monde, Une Bibliographie des Catalogues*, Paris, 1967; Tadeus Majda, *Katalog Rekopisow Tureckich i Perskich*, Varşova, 1967; Reynold A. Nicholson, *A Descriptive Catalogue of the Oriental Manuscripts of the Late E. G. Browne*, Cambridge Un., 1932.

5. TÂRİH ATLASLARI:

Evvelki bibliyografyalarda gösterilen eserlerden başka bk. G. Mercator ve Lud. Hondius, *Atlas Minor Gerandi Mercatoris A. S. Hondio Plurmis aenis Atque Illustratus*, Arnheim, 1621; Kâtib Çelebi, *Levâmi'ü'n-Nûr*, müellifin elyazması: Nûrosmaniye Küt., 2.998; Willem Janszoon ve Joan Bleaeu, *Atlas Major sen Cosmographia Blaeuiana que Solum Salem Coehum Accuratissime des Crileuntur*, 6 cilt, Amsterdam, 1662, yeni tab'ı: 11 cilt, 1650-52; ilk cildinin Türkçe trc. Şamlı Ebû-Bekr b. Behrâm (öl. 1691), *Nusretu'l-İslâm ve's-Sürûrun fi Tahrirun «Atlasun Mâcûr» (Terceme-i Coğrâfyây-ı Kebir)*, (eserin Latince aslının tamamının ayrıca 2 ciltlik bir hulâsa da vardır)(IV. Mehmed'in emriyle yapılmış olan bu tercüme ilâvelidir), Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü, 325; 2 ciltlik umumî hulâsa: *Tercüme-i Atlas*, Revân Köşkü, 1.634; Willem Janszoon, *Novus Atlas*, birçok cilt, Amsterdam, 1634-62; Jacques Robbes, *La Méthode pour Apprendre Facilement la Géographie*, Paris, 1692; Türkçe trc. Bedros Baronyan, *Kitâb-ı Cem-Nilmâ fi Fenn-i Coğrafya*, Üniversite Küt., 11/1.532; Rus Akademisi, *Rusya İmparatorluk Atlası*, Petersburg, 1745(19 pafta, 16 paftası Asya'ya aittir): Vivien de Saint-Martin, *Histoire des Découvertes Géographiques de Nations Européennes dans les Divers Parties du Monde*, Paris, 3 c., 1845-6. 2. tab'ı: *Histoire de la Géographie et des Découvertes Géographiques*, Paris, 1873; O. Olien, *La Conquête de la Terre, Histoire des Découvertes et des Explorations des Origines à Nos Jours*, 5 c., Paris, 1933-36.

Evvelki târih çevirme kılavuzlarından başka bk. G.S.P. Freeman-Greville, *The Muslim and Christian Calendars*, Oxford, 1963.

6. OSMANLI TARİHLERİ:

a. Kronikler:

Na'îmâ(Mustafa Na'îm Efendi)(1655-1716), *Târih*(asıl adı: *Ravzatu'l-Hüseyn fi Hulâsatu Ahbâri'l-Hâfikayn*)(Sadrâzam Amcazâde Hüseyin Paşa'ya sunulmuştur), 1000-1070(19.X.1591-5.IX.1660) arasındaki devreyi içine alan esas kaynaktır. 4 defa Istanbul'da basılmıştır: İbrâhim Müteferrika nş., 2 cilt(500 tiraj), 1147(1734); 1259(1843)(eserin yalnız ilk yarısı); 1280(1863), 6 c., 1281-3(1864-6), 6 c.; Kısaltılmış İngilizce trc. Charles Fraser, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659*, 2 c., Londra, 1832-6 2: 1974; kısaltılmış Fransızca trc. Antoine Galland, Paris, Bibliothèque Nationale(BN); bundan nakiller: N. Jorga, *Notes et Fragments Relatifs à l'Histoire des Roumains*, Bükreş, 1895; Ali Cânib(Yöntem), *Naimâ Târihi*, Ist. 1927; Âsaf Hâlet Çelebi, *Naimâ*, Ist. 1953; Ahmed Refik(Altınay), *Menşâ'da Naimâ Efendi*, *TOEM*, Yeni Seri, 24/101, 52-5, Ist., V. 1931; Elmas Tahta-

cı, *Naimâ Târihi'nin III. Cildinin İndeksi*, Edebiyat Fak., târih semineri, no. 418, 1947; M. Câvid Baysun, *Naimâ*, *İslâm Ansiklopedisi(İA)*, IX, 44a-9b; Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, New York University, 1972(1947'de yazılan doktora tezi).

Naîmâ'nın başlıca kaynağı şu eserdir: Şârihu'l-Menâr-zâde Ahmed Efendi(öl. 1647), *Vekaayi'-Nâme*, tek nüshası: Fâtih Küt., 658.

Naîmâ'nın bıraktığı yerden devam eden vak'a-nüvis tarihi: Râşid(Mehmed Efendi)(Öl. 1735), *Târih*, 1071-1134(6. IX. 1660 — 11.X.1722) arasındaki devreyi ele alır; Ist. 1153(1740), 3 c., İbrâhim Müteferrika nş.; Ist. 1282 (1865) 5 c., II. Viyana muhasarası bahsinin Fransızca trc. Hormayr, *Almanach Historique*, Paris, 1824: krş. Orhan Köprülü, *Râşid Tarihi'nin Kaynaklarından Biri: Silâhdâr'ın Nusret-Nâme'si*, *Belleten*, XI-43, 1947, 473-87.

Müneccimbaşı(Derviş Ahmed Dede Efendi)(1631-1702), *Câmi'ü'd-Düvel* (Arapça), müellifin elyazısıyla olan nüsha: Nûrosmâniye Küt., 3.171-2, 2 c.: bunun *Sahâifu'l-Ahbâr* adıyla şair Nedîm vs. tarafından yapılmış ve biraz kısaltılmış Türkçe trc. 3 c., Ist. 1285(1868); 1083(1672)'te kalan dünya tarihi: Osmanlı tarihi üzerinde verdiği bilgi kısa, fakat çok değerlidir. Rusca kısmi trc. W. W. Grigoryev, Petersburg(Leningrad), 1841; Almanca kısmi trc. Eduard Sachau, *Ein Verzeichnis Muhammedanischen Dynastie*, *SBPAW*, Berlin, 1923; Hammer, eserinin son cildinde(Fransızca trc., XVIII) bu eserin etraflı bir fihristini verir; krş. Nihal Atsız, *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi, Hayatı ve Eserleri*, Ist. 1939; M. Tayyib Gökbilgin, *Müneccimbaşı*, *İA*. VIII, 801a-6a.

Kâtib Çelebî(1609-1658), *Fezleke*, 2 c., Ist. 1286-7(1869-70), Naimâ ile aynı devreyi içine alır: 1592-1654; bilhassa kendi yaşadığı devre ait olan II. cilt çok değerlidir. Bu eser, aynı müellifin Arapça *Fezleke*'sinin(ki bir dünya tarihidir) devamıdır; bu eserin tek nüshası: Bâyezid Umumî Küt., Arapça Yazmalar, 10.318/436.

Âlî(Gelibolulu Mustafa Âlî Çelebi/Paşa)(1541-1600), *Künhü'l-Ahbâr* (te'lîfi: 1592-99)(aslında 4 rükn'dür, sonuncusu IX. 1596'da kalan Osmanlı târihidir) 5 ciltlik matbu nüsha 1453'te kalır: Ist., 1277(1860/61); bunu takib eden devreye ait basılmamış kısımlar: Nûrosmâniye Küt., 3.407; krş. Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Âli ve Kâtib Çelebi*, Selânik, 1322(1904)(bu eserin yalnız ikinci kısmı da ayrıca basılmıştır: *Kâtib Çelebi*, Ist. 1331(1913); Ahter Ali Necmeddin(Onan), *Gelibolu Mustafa Âli*, Türkiyat Enstitüsü, menzuniyet tezi, no. 28, 1340 R. (1924); John R. Walsh, *Müverrih Âli'nin bir İstidâ-Nâmesi*(III. Murad'a), *Türkiyat Mecmuası*, XIII. Ist. 1958, 131-40.

Solak-zâde Mehmed Hemdemi Efendi(Öl.1658), *Târih*, Ist. 1298(1881). fazla tafsilât yoktur, fakat verdiği bilgi mühimdir. Enderûn mensubu ve Hadice Tarhan Vâlide-Sultan'ın müşâviri olan bu zat ayrıca bestekâr, sâzende, şair ve nakkaştır.

Selâniki Mustafa(1540?-1600), *Târih*, Ist. 1281(1864)(bunun fotograf baskısı: Freiburg, 1970) ve eserin üçte ikisini teşkil eden basılmamış kısımlar: Nûrosmâniye Küt., 2.385; son derece mühim olan bu eser 20.IX. 1563-1.V.1600 arasındaki devreyi içine alır ve 17.I.1593'e kadar olan kısmı

basılıdır. Krş. *Selâniki, İA*, X, 349a-51b; Ahmed Refik, *Müverrih Selâniki Mustafa Efendi, Yeni Mecmûa*, no. 5, Ist. 1917, 89-92 ve 6, 109-12; Aynı Yazar, *Selâniki*, Ist. 1933; Glişa Elezoviç, *Selânikli Mustafa Efendija i Njegova İstoriya. GLAS*, Srpska Akademije Nauka, CXCIII, no. 96, Belgrad, 1949, 73-103.

Şeyhulislâm Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi(1593-1658), *Ravzatu'l-Ebrâr*, Kahire(Bûlâk), 1248 = 1832 ve Aynı Yazar, *Zeyl-i Ravzatu'l-Ebrâr*, Fâtih Millet Küt., 748; eser bir dünya tarihidir; basılmamış kısımlarda müellif bizzat şâhit olduğu devreyi ele almaktadır; krş. Orhan Köprülü ve İsmet Parmaksızoğlu, *Şeyhulislâm Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi(Zeyl*'in tenkitli neşri), tez, Ist. Ün., târih küt., 359, 1945.

Peçevî İbrahim Efendi(1574-1649), *Târih*, 2 c., Ist. 1283(1866), 1520-1640 yıllarını içine alan bu tarih son derece mühim bir kaynaktır. II. cilt, müellifin şahsî müşahedeleriyle doludur. Annesi tarafından Sokollu'nun küçük yeğeni olan müellif bilhassa serhaddi çok iyi tanımaktadır. Krş. Halim Şengül, *Peçevi'nin II. Cildinin Endeksi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 493, 1951; F. F. von Kraelitz, *Der Osmanische Historiken İbrâhim Peçewi, Der Islam*, VIII, 1918, 252-60; A. Refik(Altınay), *Peçevi*, Ist. 1933; Şerâfeddin Turan, *Peçevi, İA*, IX, 543b-5b; Tameşvar defterdârı Ahmed oğlu Mustafa Efendi'nin 1640-1651 yıllarını içine alan bir *Zeyl*'i vardır.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa(Öl. 1727), *Târih; Zeyl-i Fezleke* adını da taşıyan bu pek mufassal büyük eser 1655'ten başlar; Ahmed Refik(Altınay) tarafından T.T.E. külliyatı arasında 2 cilt hâlinde yayınlanan kısım (Ist. 1928) 1695'te II. Ahmed'in ölümüyle biter. II. Mustafa'nın saltanat devrini anlatan ve *Nusret-Nâme* denen kısım basılmamıştır(Veliyüddin Ef. Küt., 2. 369); bunun bugünkü Türkçe ile İsmet Parmaksızoğlu tarafından yapılan neşri mevcuttur. Krş. Nevhiz Togulgar, *Silâhdâr Tarihi'nin II. Cildinin Endeksi*, tarih semineri, tez no. 568, 1951; A. Refik(Altınay), *Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa*, Ist. 1933.

Cevrî'ye izafe edilen, aslında Edirneli Ağa-zâde Mahmud Urfî'nin eseri olan 2 ciltlik *Târih* 1291-2 = 1874-5'te Istanbul'da basılmıştır; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Târih*, Râgıb Paşa Küt. 987(1520-1623), krş. M. Câvid Baysun, *Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, 321-40, *Telhis-i Tâcü't-Tevârih* adını taşıyan kısmı için bk. Nûrosmâniye, 3.134; 3. Vezir Nişancı Abdurrahman Abdî Paşa, *Vekaayi'-Nâme(Târih-i Sultân Mehmed-i Râbi)*, Bâyezid Umumî Küt., 5.154, kısmî Fransızca trc. Etienne Roboly, BN, Suppl. Turc, 867(Blochet, II, 78-9); Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tenkıyhu't-Tevârihi Mülûk*(1673'te kalır), Fâtih Küt., 4.301; Aynı Yazar, *Telhisu'l-Beyân*, Fransızca trc. François Pétis de la Croix, *Etat Général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695; diğer Fransızca trc. Antoine Galland, *Estat de l'Empire Ottoman*, BN, 694; İtalyanca trc. Giovanni Batista. Donado, *Della Letteratura de Turchi*, Venedik, 1688, 19 v.dd. (krş. Heidrun Wurm, *Der Osmanische Historiker Hüseyin b. Ga'fer genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gesellschaft*, Freiburg, 1971); Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih-i Âl-i Osmân veya Vekaayi'-i Târihiye*, Süleymaniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.151(1003-1050 = 1595-1640); Edirneli Abdurrahman Hibrî Efendi, *Defter-i Ahbâr*(1651'de kalır), Veliyüddin Ef. Küt., T. Y. 2. 418; Aynı Yazar, *Risâle-i Fütûhât-ı Âl-i Osmân*, tek nüshası: Fâtih Küt.,

2.362; Zaîm Mehmed Bey, *Târih-i Osmân*(asıl adı: *Câmi'u't-Tevârih)*(Sokollu'ya sunulmuştur), *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Ist., 1276 = 1859, Aynı Yazar, *Târih*, Lala İsmail Ef. Kit., 300; Bağçesaraylı Vecîhî Hasan(Öl. 1670), *Târih*(1637-61), Ist. Ün. Küt., T.Y. 2.543; Bayburtlu Osmân Efendi, *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*(1670'te kalan Osmanlılar'a ait kısmı N. Atsız'ın hususî kütüphanesinde); Vezir Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübdetü'l-Vekaayi'*, Nûrosmâniye, 3.122(1656-71 hulâsaten, 1671-1704 mufassalan); Reîsülküttâb Koca Hüseyin Efendi(Öl. 1644), *Bedâyiü'l-Vekaayi'*, A. S. Tverîtinova nş., 2 c., Moskova, 1961; Sâfî Ahmed Efendi, *Mir'âtü't-Tevârih*(telifi: 1590?), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.408; Mustafa Safî Efendi *Zübdetü't-Tevârih*, 2 c. (I. Ahmed devri), Veliyüddin Ef. Küt., 2.428; Bekrî(Şemsüddîn Muhammed b. Ebi's-Sürûr)(1597-1655), *Feyzu'l-Mennân bi-Zikri Devleti Âl Osmân*(Arapça), Ayasofya Küt., 3.345; Taşköprülü-zâde Kazasker Bostan-zâde Yahyâ Efendi, *Târih-i Sâf(Tuhfetü'l-Ahbâb)*, 3 cüz, Ist. 1287 = 1870, sâdeleştirme: N. Sakaoğlu, Ist. 1978; Rıdvân Paşa-zâde Abdullah Efendi, *Târih-i Âl-i Osmân*, yz. (XVII. asır); Lâ, *Tevârih-i Âl-i Osmân*(1574'te kalır ve Arapça'dır), Reîsülküttâb Mustafa Efendi Kit., 697; Nihâdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Küt., 219 ve Şevket Rado'nun hususî kütüphanesinde: Lâ, *Tevârih-i Âl-i Osman*(1520-1623), Hamîdiye, 898.

Kâtib Çelebî, *Takvimü't-Tevârih*, Müteferrika nş., Ist. 1733; Ali Suâvî nş., Paris, 1291 = 1874; Arapça trc. Londra, British Museum(Rieu, 1.253); Farsça trc. Süleymâniye Küt., Bağdadlı Vehbî Ef. Yzm., 1.330; Fransızca trc. Antoine Galland, *Tables Chronologiques*, BN; Latince trc. Nordberg, 1732; diğer Latince trc. I. J. Relske, Kopenhang, Kırallık Küt.; Almanca kısaltılmış trc. H. F. V. Diez, *Deskwürdigkeiten von Asien*, II, Berlin, 1815; İtalyanca trc. Giovanni Rinaldo Conte Carli, *Chronologia Historica*, Venedik, 1697; diğer İtalyanca trc. G. B. Toderini, *Letteratura Turchesa*, III. 131-78.— Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, İbrahim Müteferrika ve Matba'a-i Bahrîye tarafından Istanbul'da 2 defa yayınlanmıştır; Türk denizciliği târihinin en mühim kaynağı sayılabilir; Fransızca trc. Pétis de la Croix, *Estat de la Marine Turque*, Paris, Bibliothèque Mazarine, 1.939; diğer Fransızca trc. Sieur la Rocque, *Histoire des Conquêtes des Ottomans... dans la Mer Méditerranée*, Leiden, Univ.-Bibl., 1.599; en kullanışlı olan İngilizce trc. James Mitchell, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, Londra, 1831; krş. Şevki, *Tuhfetü'l-Kibâr ve Kâtib Çelebi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 90, 1932; O. Ş. Gökyay'ın bugünkü dile, nakli: *1000 Temel Eser 71*.

Mehmed Avfî, *Târih-i Âl-i Osmân*(1563-1600), Ist. Ün. Küt., T. Y. 385; Rodosî-zâde Abdullah Efendi, *Târih*(1689-95), yazma; Mehmed Halîfe b. Hüseyin Bosnavî, *Târih*(1633/34-1659/60), Viyana Küt. (Flügel, II, 271, no. 1.068); Mü'min-zâde Hasîb Efendi, *Silkü'l-Le'âl-i Âl-i Osmân*, Süleymâniye Küt., Hâlet Ef. Yzm., 596; Edirneli Abdurrahman Hibrî Efendi, *Enisü'l-Musâmirin*(telifi: 1647), Bâyezid Umumî Küt.; F. M. Meredith-Owens, *Traces of a Lost Autobiographical Work by a Courtier of Selim II.*; *BSOAS*, CXXIII-3, Londra, 1960, 456-604; Kazasker Vusûlî Mehmed Efendi, *Selim-Nâme*(müellif, II. Selim'in hocalarındandır), Millet Küt., Tarih Yzm., 321; Azîz Efendi, *Selim-Nâme*(II. Selim), BN, Suppl. 1.143; Lâ *Târih-i Sultân Mehmed-i Sâlis*, Lala İsmail Yzm., 612; Erzurumlu İbrahim Mülhemî(Öl. 1650), *Murâd-Nâme*(IV. Murad), Süleymaniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.149;

Mehmed Halîfe, *Târih-i Gılmânî*, A. Refik(Altınay) nş., *TTEM*, ilâve, yıl: XIV; II. Sultan Ahmed Hân, *Rûz-Nâme*(şehzadeliğinde tuttuğu hâtırat. 15.X.1684'te bitiyor), Fahri Bilge'nin husûsî kütüphânesinde, 30 varak;... Halîfe, *Vâkı'ât-ı Rüzmerre*, c. IV: 12.IX.1692-2.IX.1693, 1104 hicret yılının çok mufassal tarihi. ilk 3 cildi kayıptır, bu derece mufassal hiçbir tarihimiz yoktur, Süleymaniye Küt., Es'ad Ef. Yzm. 2.437; Hacı Abdullah Efendi b. Hasan Ağa, *Târihçe*(1.VIII-1.IX.1696), Fahri Ç. Derin nş., *Târih Dergisi*, IX, Ist. 1958, 45-70; İbrahim Sırrî, *Târih-i Vekaayi' der-Ahd-i Cennet-Mekân Firdevs-Âşyân Sultân Mustafâ Hân(—ı Sânî)*, Millet Küt., Reşid Ef' Yzm., 992 ve Ist. Ün. Küt., T. Y. 3.488.— Krş. Atsız, *Tanınmamış Osmanlı Tarihleri*, Ankara, 1957; Franz Babinger, *Die Geschichtsreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig, 1927(yeni neşri basılamamıştır), Türkçe trc. T.T.K. Küt.; S. Zeren. *XVII. Asır Osmanlı Müverrihleri*. Edebiyat Fak.. mezuniyet tezi. 1951.

b. Monografiler:

II. Selim Devri(1566-1574): Kadı Şerîfî Ef., *Feth-Nâme-i Kıbrıs*, manzum-mensur. Topkapı Sarayı, Revân. Küt., 1.294, bu eserin 1593'te kısaltılıp sadeleştirilmiş şekli: Şeyh Ârif Dede, *Kıbrıs Târihçesi*, Topkapı Sarayı, Yeni Yazmalar. 2.109; Zeyrekî, *Feth-Nâme-i Kıbrıs(Târih-i Kıbrıs)*. BN, Suppl. 926; Lâ, *Fetih-Nâme-i Kıbrıs*. Berlin Küt. (Flügel, no. 1.111)(bu son iki eserin, Pîrî ve Zeyrekî'nin eserleri olması çok muhtemeldir). Zekeriyâ-zâde Çelebi, *Ferah*, Selîm Ağa Küt., 768(Piyâle Paşa'nın deniz savaşları); Lâ. *Feth-Nâme-i Akl-ı Vâdi-i Serhengî*(Tunus'un fethi), manzum-mensur, BN, An. Fon. 121: Nihâlî, *Fethiye-i Yemen(Feth-Nâme-i Yemen)(982 = 1574)*. Viyana Küt. (Flügel, no. 684); Rumûzî, *Târih-ı Yemen*, manzum. Topkapı Sarayı, Revân Küt., 1.294(Sinan ve Osman Paşalar'ın harekâtı); Lâ. *Târih-ı Yemen*, BN, Suppl. 174'ün aynı eser olması çok muhtemeldir.

III. Murad Devri(1574-1595): Â'lî, *Nusret-Nâme*(te'lîfi: 1580)(1580 Kafkasya seferi ki müellif bizzat katılmıştır), Topkapı Sarayı, Hazîne Küt., 1.365(minyatürlü), Revân Küt., 1.298, Nûrosmâniye Küt., 4.350; Aynı Yazar, *Fursat-Nâme*(1581)(yukarıdaki eserin zeylidir), henüz bir nüshasına tedâdüf edilememiştir; Ayni Yazar, *Câmi'ü'l-Kemâlât*(III. Murâd'ın vasıfları)(1584), müellif hattı nüsha: Reşid Efendi, no. 1.146; Kütahya Alaybeyi Rahimî-zâde Harîmî İbrahim Çavuş, *Gencine-i Feth-i Gence*, manzum(tellfl: 1587)(Ferhâd Paşa'nın Gürcistan ve Gence seferi ki müellif bizzat katılmıştır), Revân Küt., 1.296; Aynı Yazar, *Gonca-i Bâğ-ı Murâd;* Aynı Yazar, *Zafer-Nâme-i Hazret-i Sultân Murâd Hân*, Ist. Ün. Küt., 2.372; Âsafî Koca Defterdâr Dal Mehmed Paşa, *Kitâb-ı Şecâ'at-Nâme*, manzum(Özdemiroğlu'nun Kafkasya seferi), Revân Küt., 1.301, Ist. Ün. Küt., Yıldız Yzm., 6.043. krş. Mehmed Ârif Bey, *Özdemiroğlu Osman Paşa Makalesine Zeyl: Şecâ'at-Nâme*, *TOEM*, V-26, 110-7, 1.VI.1330 = 1914; Ebû-Bekr b. Abdullâh. *Şark Şeferi'nde Sürh-Ser ile Vâkı' Olan Ahvâl*, Fâtih Millet Küt., Ali Emîrî, Tarih, 336(1584'te III. Murad'a sunulmuştur, diğer adı: *Özdemiroğlu Osmân Paşa'nın Dağıstân ve Şirvân Seferleri Târihçesi);* Gazi Mustafa Paşa-zâde Adlî İbrahim Bey, *Özdemiroğlu Osmân Paşa'nın Şirvân Seferi Târihi*, manzum. Fahri Bilge'nin husûsî kütübhânesinde; Şeyh Mehmed Vefâî Efendi, *Târih-ı Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis*, Viyana Küt. (Flügel, no 1.031): Niyâzî. *Zafer-Nâme-i Alî Paşa*, Fâtih Millet Küt.. Reşid Ef. Yzm., 396

(Bağdad beylerbeyisi Elvend-zâde Ali Paşa'nın 1583 seferi); Lârendeli Vücûdî Mehmed Ef. (Öl. 1612), *Gazavât-ı (Lala) Kara Mustafâ Paşa*, kayıp; Lâ, *Şifâ'ü'l-Kulûb ve Likaa'i'l-Mahbûb(Natrü'n-Nâzırîn ve Mahbûbi'l-Hâtırîn)* (Özdemiroğlu'nun 1578 Şirvan seferi), Leiden Küt., Cod. Warn, 801; Lâ. *Gazavât-Nâme*, Viyana Küt. (Flügel, no. 1.037)(Özdemiroğlu'nun Kafkasya seferi ile 1601-6 Almanya seferi).— Â'lî, *Târih-ı Üngürûs*, Revân Köşkü Küt., 1.302(İbnülemin, *Menâkıb-ı Hünerverân, Mukaddime*'ye göre bu eser Âlî'nin değildir)(1592-96 Almanya savaşı); Kadı Nahîfi Mehmed Ef. (Öl. 1609), *Cevâhiru'l-Menâkıb*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 2.578(Budin beylerbeyisi Sokollu-zâde Mustafa Paşa'nın gazâları); Mehmed Necâtî Ef. (Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), *Târih-ı Feth-i Yanık*(1593), Revân Köşkü Küt., 1.308; Sarhoş Abdî Çelebî, *Zafer-Nâme-i Kal'a-i Üstüvar*(1593), 317 beyit, Fâtih Millet Küt., Emîrî, Müze, 1.328(Yanıkkale fetih-nâmesi).— Seyfî Çelebî, *L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historien Ottoman du XVIe Siècle*, Joseph Matuz nş. ve Fr. trc., Paris, 1968.— Â'lî, *Câmi'u'l-Hubûr der-Mecâli's-Sûr*, Nûrosmâniye Küt., 4.318, Bağdad Köşkü Küt., 203(1582, müstakbel III. Mehmed'in sünnet düğünü); Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Ef., *Zübdetu'l-Eş'âr*, Revân Köşkü Küt., 824, Farsça manzum(aynı mevzû); Lâ(Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinden biri), *Sûr-Nâme-i Hümâyûn*, Hazîne Küt., 1.344(aynı konu).— Nicolas H. Biegman, *The Turco Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III(1575-1595), Extant in the State Archives of Dubrovnik*, Lahey, 1967.

III. Mehmed Devri(1595-1603): Şehnâmeci Tâ'lîkıy-zâde Mehmed Subhî Çelebî, *Eğri Fethi Târihi*, manzum, Hazîne Küt., 1.609(minyatürlü); Andelîb, *Târih-ı Feth-i Üngürûs*(Eğri sefer-i hümâyûnu), Süleymâniye Küt., Hâlet Ef. Yzm. 623, Es'ad Ef. Yzm. 2.151; Lâ, *Târih-ı Sefer-i Eğri*, Bâyezid Umumî Küt., 5.172. Hasan Bey-zâde Ahmed Çelebî, *Kanije Feth-Nâmesi*, kayıp*(Osmanlı Müellifleri*, II, 46); Fâizî, *Hasenât-ı Hasen*, sadeleştirilmiş şekli: Nâmık Kemal, *Kanije*, Ist. 1290 = 1873, 1303 = 1886; Ayânî Câfer Bey, *Cihâd-Nâme-i(Tiryâkî) Hasan Paşa*, Fâtih Millet Küt., Ali Emîrî Yzm. 190; bunun sâdeleştirilmiş metni: Vahit Çabuk,*Kanije Savunması*, Ist. 1978; Ahmed b. Osman b. Sânî, *Menâkıb-ı Tiryâkî Hasan Paşa*, manzum, Manisa, Çâşnîgîr Küt., 5.070/2; Lâ, *Gazavât-ı Tiryâkî Hasan Paşa*, BN. Suppl. 170(Fransızca trc. BN, 873)(yukarıdaki eserin aynı olması muhtemeldir); Lâ, *Târih-ı Tiryâkî Hasan Paşa*, Ali Emîrî, no. 187.— Lâ, *Tebrîz, Nahcuvân ve Revân Seferi*(1012 = 1603/4), Revân Köşkü Küt. 1.290/3.

I. Ahmed Devri(1603-1617): Vâsıtî, *Gazavât-ı(Kuyucu) Murâd Paşa yahut Telhisât der-Ahd-i Sultân Ahmed Hân*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.236.— Lâ, *Gazavât-Nâme-i Halil Paşa*, Revân Köşkü Küt., 1.482 (Sadrâzam Halil Paşa'nın deniz ve kara savaşları)(bu eserin «Â'lî» adlı bir müellife ait olması muhtemeldir).— *Adâlet-Nâmeler*, H. İnalcık nş., *Belgeler*, II, Ank. 1967, 49-145.

I. Mustafa ve II. Osman Devirleri(1617-1623): Solak Seferoğlu Hüseyin Nev'î, *Sebeb-i Halâs-ı Sultân Mustafâ Hân*, Danon nş. *Contribution à l'Histoire des Sultans Osman II. et Mouçtafâ Ier*, Paris, 1919; Kazasker Boştân-zâde Yahyâ Ef. b. Mehmed Ef., *Vak'a-i Sultân Osmân Hân(Vak'a-i Osmâniye)*, Revân Köşkü Küt., 1.305, Süleymaniye Küt., Hâlet Ef. Yzm., 611(1622: te'lîfi: 1624'e doğru). O. Ş. Gökyay nş., *II. Sultân Osmân'ın Şehâ-*

deti, Atsız Armağanı, 1976, 187-256; Tûğî Hüseyin Ağa(Çelebi), *İbret-Nümâ(Târih-i Vak'a-i Sultân Osmân)*, Midhat Sertoğlu nş., *Belleten*, XI-43, VII.1947, 489-514, Fransızca trc. Danon, *aynı eser, JA, 1919;* F. İz nş., *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara Ün., 1968, 119-64.

IV. Murad Devri(1623-1640): *Târih-i Gılmânî*, Ahmed Refik tarafından Türk Târih Encümeni'nce neşredilmiş, sâdeleştirilmişi *1001 Temel Eser*'de çıkmıştır(krş. B. Kütükoğlu, *Târih-i Gılmânî'nin İlk Redaksiyonu, TD*, XXVII, 1973, 21-40); Şehnâmeci Tâlikıy-zâde Mehmed Subhî Çelebi, *Revâniye* ve Aynı Yazar, *Tebriziye*, Revân Köşkü Küt.; Edirneli Abdurrahman Hibrî Ef., *Târih-i Feth-i Revân*, Edirne, Sultanselim Küt., Bâdî Ef. Yzm.; Lâ, *Târih-i Feth-i Bağdâd ve Revân*, Berlin Küt. (Pertsch, no. 39); Şeyhulislâm Kara-Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Zafer-Nâme(Târih-i Feth-i Revân ve Bağdâd)*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 1.391; Edirneli Abdurrahman Hibrî Ef., *Târih-i Feth-i Bağdâd*(telifi: 1639), Edirne, Sultanselim Küt., Bâdî Ef. Yzm., 1.067; Bağdadlı Hacı Mustafa b. Molla Ridvân, *Tevârih-i Feth-Nâme-i Bağdâd*, Leiden Küt., Dozy, no. 1.183/2; Nûrî Ziyâeddin İbrahim, *Feth-Nâme-i Bağdâd*, Viyana Küt. (Flügel, no. 1.054); Zamân-zâde Kadı-zâde Ahmed Çelebi, *Feth-Nâme-i Bağdâd*, Paris, BN, Suppl., 159; Lâ, *Feth-i Bağdâd Kıssası*, BN, Suppl., 166; Ahmed, *Târihu'l-İhtimâm bi-Fethi Dâri's-Selâm*, BN, An. Fonds, 125; Kırımlı Hasan Vecîdî(Divân-ı Hümâyûn kâtibi), *Târih-i Feth-i Bağdâd*, Revân Köşkü Küt. 1.152 ve Emânet Hazinesi Küt., 1.425 (aslında eserde 1637-1660 olayları yer alır). *Bağdâd Seferi Menzil-nâmesi*, H. Sâhillioğlu nş., *Belgeler*, II, Arık. 1967, 1-35.— Tirelî Esîrî, *Sergüzeşt-Nâme*, manzum, Konya, İzzet Koyunluoğlu'nun hususî kütüphanesinde (müellifin esirlik hayatı).— Nergisî, *el-Vasfü'l-Kâmil fi Ahvâli'l-Veziri'l-Â'dil*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 1.881/5(Budin beylerbeyisi Murtazâ Paşa'nın gazâları).— Antal Gévay, *Az 1625 Május 26. költ Gyarmati Békekötes deakul, Magyarul és Törökül*(26. V. 1625 Gyarmat muâhedesinin Latince, Macarca ve Tr. metinleri), Viyana, 1837; Aynı Yazar, *Az 1627-ki Szept. 13. költ Szönyi Békekötés Czikkelyei Deakul, Magyarul és Törökül*(13.IX.1627 muâhedesinin Latince, Macarca ve Tr. metinleri), Viyana, 1837.

Sultan İbrahim Devri(1640-1648): Kâtib Alî, *1056 Vak'ası*(1646), Berlin Küt. (Pertsch, no 205/4).— Lâ, *Fütûhât-ı Hanya*(1645), Köprülü Küt., Fâzıl Ahmed Paşa Yzm., 337/4; Lâ *Girid Seferi*(1645), Paris, BN Suppl. 161; Lâ, *Tevârih-i Cezire-i Girid fi Sene 1055*(1645), Leningrad Küt. (Smirnow, no. 359); Sipâhî-zâde Ahmed, *Feth-Nâme-i Hanya*, Fâtih Millet Küt., Hekimoğlu Alî Paşa Yzm., 783(1645-58 Girid savaşları).

IV. Mehmed Devri(1648-1687): Güftî, *Zafer-Nâme*, 643 beyit, Ankara, Âgâh Sırrı Levend'in hususî kütüphanesinde(Alî Paşa'nın 1660 Varat fethi).— Kâtib Mustafa Zühdî Ef., *Târih-i Uyvar*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 2.488; Mehmed Necâtî(Divân-ı Hümâyûn kâtibi), *Uyvar Seferi*(1663-5), Revân Köşkü Küt. 1.308; Lâ, *Târih-i Uyvar*, Ist. Ün. Küt., Hâlis Ef. Yzm., 2.230.— Lâ, *Târih-i Fâzıl Ahmed Paşa ve Feth-i Kandiye*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Küt. 3.605; Ahmed Hamdî, *Kandiye Fethi*, Bursa, Orhangazi Küt., 1.022/3; Fâzıl Ahmed Paşa, *Feth-Nâme-i Kal'a-i Kandiye*(IV. Mehmed'e hitâben), Berlin Küt. (Pertsch, No. 25); Lâ, *Târih-i Kandiye*, Paris, BN, Suppl. (Blochet, no. 1127); Lâ, *Târih-i Ikritis*(Girit), Ist. Ün. Küt., T. Y. 2.536(Girit'in fethi); Hanyalı Nuri(Öl. 1814), *Târih-i Girid*, Ist. Ün. Küt.,

T. Y. 205(Girit'in fethi).— Niğdeli Kadı Nâmî Efendi, *Feth-Nâme der-Hakk-ı Gürcistân*(1660, IV. Mehmed'e sunulmuş), BN, Suppl. 872.— Nâbî, *Feth-Nâme-i Kamaniçe*, Ist. (2. Vezir Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa'ya sunulmuş); Hacı Ali Ef., *Kamaniçe Seferi'ne dâir Târihçe*, Süleymâniye Küt., Lala İsmâil Ef. Yzm., 308.— Hüseyin Behcetî(Öl. 1683), *Mi'râcü'z-Zafer* (1679 Çehrin seferi), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.368; Öziçeli Vuslatî(Öl. 1688)(Semendire alaybeyi), *Gazâ-Nâme-i Çehrin*(IV. Mehmed'e sunulmuş), BN, Suppl. 1.124; Abdülkerîm Ef. (Selim Giray Han'ın kâtibi), *Ahvâl-i Sefer-i Çehrin*, BN, Suppl. 134; Lâ, *Çehrin Seferi*, BN, Suppl. 927 (Fransızca trc. aynı no. da).— Lâ, *Târih-i Sefer-i Beç*(1683 Viyana seferi), Fransızca trc. ile beraber: BN, Suppl. 870; Teşrîfâtçı Ahmed Ağa, *Rûz-Nâme*, Almanca tenkitli trc. Richard E. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien*, Viyana, 1956; Serdâr Vezir Şehid Karà Mehmed Paşa, *Viyana Sefâret-Nâmesi*, Fâtih Millet Küt., 856.— 3. Vezir Abdurrahman Abdî Paşa, *Mecmâ'-i Sûr-i Hümâyûn*, Fâtih Millet Küt., 277/919(Hadice Sultan'ın Edirne'deki düğünü).— Lâ, *Sohbet-Nâme*, Hazine Küt., 1.426, 1.418, 2 c., (1072 = 1661/2 tarihli bir din adamının günlük hâtıraları).

III. Süleyman Devri(1687-1691): Sâbit, *Zafer-nâme*, 426 beyit, Ist., 1299 = 1882 ve 1311 = 1893(Selim Giray Han'ın 1689 Urkapı zaferi); Üsküdarlı Abdullah b. İbrahim, *Vâkı'ât-ı Sultan Süleymân*, 3 c., Revân Köşkü Küt., 1.223(27 ramazan 1099-1 Muharrem 1103 = 26.VII.1688-24.IX.1691 olayları).

II. Ahmed Devri(1691-1695): Yûsuf, *Malta Deniz Gazâları*(telifi: 1693), Köprülü Küt., Fâzıl Ahmed Paşa Yzm., 214; Lâ, *Târih-ı Varadin*, Revân Köşkü Küt., 1.312(1105 = 1693/94 Varadin seferi).

II. Mustafa Devri(1695-1703): İbrâhîm Sırrî, *Târih-ı Sultân Mustafâ Hân-ı Sâni*, Ün. Küt., T. Y. 2. 887; Lâ, *Feth-i Cezire-i Sakız be-Asr-ı Sultân Mustafâ Hân*, Hazine Küt., 1.427.— Lâ, *Feth-i Lipva ve Muhârebe-i Lugos*(1695'teki 1. sefer-i hümâyûn), Hazine Küt., 1.427; Lâ, *1108 Senesinde Sultân Mustafâ Hazretleri'nin İkinci Seferi'nin Tahrir Olunduğu Vekaayi'*, Hamîdiye Küt., 917; Abdullah b. Sâlihu'l-Bahrî, *Belgrad Seferi*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 2.559, 1.053/2; Mustafa Nedîm, *Zafer-Nâme*, Fâtih Millet Küt., Ali Emîrî Yzm., 1.343, manzum(1695-99'daki 3 sefer-i hümâyûn).— Lâ, *Vekaayi'-i Musâlaha-i Karlofça*, Millet Küt., Reşid Ef. Yzm., 695(1698 sulh müzakereleri); Lâ, *Sulh-Nâme-i Amca-zâde Hüseyn Paşa*(Karlofça), Revân Köşkü Küt., 1.311; Sadrâzam Râmî Mehmed Paşa, *Karlofça Sulh-Nâmesi*, Ist. Ün. Küt., T. Y., tarih, 268.— Lâ, *Târih-ı Seferü'l-Basra*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.062/3(1699'da Bağdad beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın Basra'yı istirdâdı); Lâ, *İcmâl-i Sefer-i Nehr-i Ziyâb*, Süleymâniye Küt., Es'ad Yzm., 2.062/4(yukarıdaki eserin devamı, Mustafa Paşa'nın 1701 Ziyâb nehri seferi).— Şeyhulislâm Erzurumlu Feyzullah Ef., *Otobiografi*, Ar.'dan trc. Ahmed Türek ve F. Çetin Derin, *TD*, XXIII, 1969, 205-18 (aslı: Süleymâniye Küt., Râgıb Pş., no. 287) ve XXIV, 1970, 69-92; Vak'anüvîs Masraf-zâde Mehmed Şefik Ef., *Şefik-Nâme*(1703 Edirne vak'ası) Ist., 1282 = 1865, 1288 = 1871, şerhi: Vezir Mahmud Celâleddin Paşa, *Şefik-Nâme Şerhi*, Ist., 1289 = 1872, diğer şerhi: Abdullah Ef., *Şerh-i Şefik Nâme*, Ist., 1288 = 1871, Fransızca trc. Arthur Alric, yazma hâlinde.

Yukarıdaki eserlerin bir kısmı için daha fazla tafsilât şu kitapta bulunur: Âgâh Sırrı Levend, *Gazavât-Nâmeler*, T. T. K. nş., Ankara, 1956.

c. Şeh-Nâmeler :

Necib Âsım(Yazıksız), *Osmanlı Tarih-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şeh-Nâmeciler*, *TOEM*, I-1, 41-52, 1.IV.1326 = 1910, II-17, 498-9, 1.VI.1327 = 1911, II-7, 425-35, 1.IV.1327 = 1911.— Lokmân b. Seyyid Hüseyni'l-Â'şûri'l-Urmevi(Urmîyeli Seyyid Lokmân Ef.), *Selim-Şâh-Nâme* veyâ *Şeh-Nâme-i Selim Hân*, Farsça manzum, III. Ahmed Küt., 3.595, 43 minyatür; Aynı Yazar, *Kıyâfetu'l-İnsâniye fi Şemâili'l-Osmâniye*, Revân Köşkü Küt., 1.264; Aynı Yazar. *Şehen-şah-Nâme-i Murâd-ı Sâlis*, I (1574-82), Ist. Ün. Küt. (minyatürlü) ve II (1582-8), Bağdad Köşkü Küt., 200(95 minyatür).— İsfendiyâroğlu Vezir Musâhib Şemsi Ahmed Paşa, *Şâh-Nâme-i Sultân Murâd Hân*, manzum, BN. Suppl. Turc. 1.144.— Şehnâmeci Tâlikıy-zâde Mehmed Subhi Çelebi b. Mehmed Fenâri-zâde(mahlası: Nisâri), (Öl. 1599), *Şeh-Nâme-i Hümâyûn*, Hamidiye, 352, Türk ve İslâm Eserleri, 1.963(minyatürlü)(III. Murad'ın son yılları); Aynı Yazar, *Murâd-Nâme*, Revân Köşkü Küt., 1.299(Osman ve Ferhâd Paşalar'ın Kafkasya seferleri); Aynı Yazar. *Gürcistân Seferi* yahut *Târih-ı Gazavât-ı Özdemir Osmân Paşa*, Revân Köşkü Küt., 1.800(aynı mevzu); Aynı Yazar. *Şeh-Nâme-i Sultân Mehmed-i Sâlis(Eğri seferi)*, Hazine Küt., 1.609; Aynı Yazar, *Şâh-Nâme* veyâ *Şemâil-Nâme-i Âl-i Osmân*, manzum-mensur(başlangıçtan III. Murad'a kadar), Topkapı Sarayı Küt., A. 3.592.— Gani-zâde Abdülgani Mehmed Nâdiri Ef. (Öl. 1626), *Şâh-Nâme*, 2.000 beyit(III. Mehmed ve I. Ahmed; II. Osmân'a sunulmuş), Ist. Ün. Küt., T. Y. 3.635; Aynı Yazar, *Şâh-Nâme-i Sultân Osmân*, Viyana Küt., 1.050(Flügel, II, 258).— Erzurumlu İbrahim Mülhemi (Öl. 1650), *Şehen-Şâh-Nâme-i Murâdi*(IV. Murad), manzum, Revân Köşkü Küt., 1.418.

d. Husûsi Eserler :

Koçi Bey, *Lâyiha*, Ist. 1277 = 1860, Ahmed Vefik Paşa nş., 1303 = 1886, Ali Kemâl Aksüt nş., 1939(Latin harfleri ile), Paris, VI. 1861, Ali Suâvî nş., Londra, 1279 = 1862; Almanca trc. W. F. A. Behrnauer, *ZDMG*, XV, Leipzig, 1860, 272-332, XVI, 271 v.dd., XVIII-4, 699-740; Fransızca trc. Pétis de la Croix, Paris, 1725; Macarca trc. J. Thury, *Török Történetirok*, II, Peşte, 1896, 406-15; Rusça trc. Vassiliy Dmitrieviç Smirnov, *Kotschybey*, Petersburg(Leningrad), 1873.

Hamid Hadzibegiç, *Ali Çavuş Risâlesi*(1653), *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, Bosnasarayı, 1947, 139-205; Ali Sipâhi, *Erzahu'l-Mesâlik ilâ Mâ'rifeti'l-Memâlik*(Sokollu'ya sunulmuştur), Revân Köşkü Küt., 1.642; Solak Ebû-Bekr b. Abdullah, *Hâtırât*(XVII. asır başları), Fâtih Millet Küt. T. Y. 366; Lâ, *Surre Defteri*(998 = 1590), Emânet Hazinesi Küt., 3.055; Lâ, *Surre Defteri*(1031 1622). Emânet Hazinesi Küt., 3.071; *Târih-ı Rûz-Nâmçe-i Vâridât-u Masârifât-ı Hazine-i Sefer-i Hümâyûn*(12.VIII.1611 — 17.IX.1612), Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi, Büyük Rûz-Nâmçe Kalemi, 1.794; A. Süheyl Ünver, *L'Album d'Ahmed Ier, Annali*, XIII, 1963, 127-62; Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin Ef. b. İsmail(Öl. 1786), *Hadikatu'l-Cevâmi'*, 2 c., Ist., 1281 = 1864(Ali Sâtı' Bey'in(Öl. 1842)1837'ye kadar gelen zeyli ile); Tayyâr-zâde Atâ' Bey, *Târih-ı Enderûn*, 5 c., 1291-3 = 1874-6.

Mühürdâr Hasan Ağa(Fâzıl Ahmed Paşa'nın mühürdârı), *Cevâhiru't-Tevârih der-Beyân-ı Menâkıb-ı Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa*(1658-69), Köprülü Küt., Fâzıl Ahmed Paşa Yzm., 231; Latince trc. Joanne Podesta

(Viyana, 1680), Viyana Küt.: *Annalium Gemma, authore Hasanaga, Sigilli Custode Kupurli, sive Cypri Ahmed Bassae, Supremi Vizirii Mehmed Quarti, Turcarum Tyranni;* Aynı Yazar, *Târih-i Mühürdâr*, Bâyezid, Veliyüddin Ef. Küt., 2. 401(1066 = 1656 olayları); Aynı Yazar, *Târih-i Müteber*(Kandiye'nin fethi), Köprülü Küt., Fâzıl Ahmed Paşa Yzm., 214; Erzurumlu Zâidi Osman Dede, *Târih-i Fâzıl Ahmed Paşa*, Süleymâniye Küt., Hamidiye Yzm., 909(1660-69); Behceti İbrahim Ef., *Mi'râcu'z-Zafer*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.368(Köprülü Mehmed ve Fâzıl Ahmed Paşalar'ın zaferleri); Aynı Yazar, *Silsiletu'l-Âsafiye fi Devleti'l-Hâkaaniyeti'l-Osmâniye(Târih-i Sülâle-i Köprülü)*, Köprülü Küt., Fâzıl Ahmed Paşa Yzm., 212.

e. Bölge ve Şehir Târihleri :

Urfî Mahmud Ağa, *Berây-ı Şehr-i Edirne*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 3.612; Ahmed Bâdî Ef., *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2 c., Bâyezid Umumî Küt., 10.392; Cevrî Çelebi, *Edirne Târihçesi*, Ist. 1291 = 1874; Beşir Çelebi, *Menâkıb-ı Medine-i Edirne, Türk Tıb Tarihi Arkivi*, VI, no. 21-2, Ist. 1943.— Seyyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbâri'l-Mülûki't-Tâtâr*, Kâzım Bey nş., Kazan, 1932; hulâsası: Kazimirski nş., *JA*, XII, Paris, 1833; hulâsası: Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân*, Ist. 1287 = 1870 ve A.Cûdî nş., 1327 = 1909; bunun hulâsası: Cevdet Paşa, *Târih*, V, 258-76; Mehmed Giray b. Hacı Giray, *Târih*(1684-1703), Viyana Küt., 1.080(Flügel, II, 277).— Süheylî(Ahmed b. Hemdem Kethudâ), *Târih-i Mısri'l-Kaahire ve Mısr-ı Cedîd*(1629'da kalan Mısır târihi), İbrâhim Müteferrika nş., Ist. 1730, Ist. 1274 = 1858 (müellif, Mısır beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın divan kâtibidir); Yûsuf Halîfe, *Târih-i Mısr-ı Osmâni*(1632'de kalır), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.146; Mustafa b. İbrahim, *Târih-i Mısr*(1686-1739), Kopenhag Küt., 159.— Mes'ûdî(Mehmed b. Emîri'l-Hasani's-Su'ûdî), *Târih-i Hind-i Garbî* (III. Murad'a sunulmuş Amerika'nın keşfi tarihi)(1583), İbrahim Müteferrika nş., Ist. 1730; Fransızca trc. Léon Baptiste Fienne, Paris, 1732.

f. Coğrafya ve Seyâhat :

Kâtib Çelebi, *Cihân-Nümâ*, İbrahim Müteferrika nş., Ist.: Latince trc. (biraz kısaltılmış), Matthaus Norberg, *Cihan Numa, Geographia Orientalis*, 2 c., Lund, 1818; diğer Latince trc. O. Herfels, Geschwind, Val. Hussard ve D. Sturmer, *Liber Mundum Ostendensis*, 5 c., Viyana, Mikhitarist Manastırı Küt. (Flügel, II, 434); Anadolu bahsinin Fransızca trc. Armain, *Description de l'Asie Mineure*, Paris, 1846; aynı bahsin diğer Fransızca trc. Vivien de Saint Martin, *Description de l'Asie Mineure, Extraite de la Géographie Turque de Hadji-Khalfa, Surnommé Kiatib Tchelebi, Histoire des Découvertes Géographiques des Nations Européennes dans les Diverses Parties du Monde*, III: Asie Mineure, 637-712; Rumeli ve Bosna bahislerinin Almanca trc. *Rumeli und Bosna, Geographisch Beschreiben von Mustafa bin Hadschi Chalfa*, Viyana, 1812; Anadolu bahsinin Almanca trc. Aynı Yazar, *Über die Geographie der Asiatischen Türken, Jahrbücher der Literatur*, Viyana, 1821-2, XIII, 213-65, XIV, 21-88; Rumeli ve Bosna bahislerinin Sırpça trc. St. Novakoviç, Belgrad, 1892, Sırbistan Kıraliyet Akademisi nş.— *Zeyl-i Cihân-Nümâ*, Hâlet Ef. Küt., T. Y. 640; Tal'at Mümtaz Yaman, *Cihân-Nümâ'nın İlâveli Nüshası, Ülkü*, XV-85, Ankara, III.1940, 41-9; Hâmid Sadi Selen, *Yazma Cihân-Nümâ'ya Göre Edirne*, T. T. K., *Edirne*, Ankara, 1965, 303-9; Taeschner, *Das Hauptwerk der Geographisc-*

hen Literatur der Osmanen, Kâtib Çelebi's Cihannumâ, Imago Mundi, 1935. 44 v. dd.; Aynı Yazar, *Geschichte des Djihân-Numâ, MSOS*, 1926, II, 99-111.

Evliyâ Çelebi,*Seyâhat-Nâme*, I-V: Necib Âsım(Yazıksız) ve Ahmed Cevdet nş., Ist. 1314 = 1897, VI: 1318 = 1900(bu cildin nş. Imre Karacson), VII-VIII: Kilisli Rif'at(Bilge) nş., T. T. E. K., 1928, IX-X: Ahmed Refik Altınay nş., Maarif Vekâleti, Ist. 1935, 1938(krş. Necib Âsım, *Evliyâ Çelebi Seyâhat-Nâmesi'nin VII. ve VIII. Cildlerinin Neşri, TTEM*, Yeni Seri, I, 21/98, 72-5, 1.XI.1929).— Çeşitli seçmeler: Ist. 1256 = 1840, 1262 = 1846, 1279 = 1862, Kahire, 1264 = 1848; Reşad Ekrem Koçu, 5 c.; Mustafa Özön, 3 c. vs.—Sâdeleştirilmiş metinler: Z. Danışman, 15 c.; E. Güngör, ciltler hâlinde çıkıyor.— Lem'an Nusret, *Evliyâ Çelebi Seyâhat-Nâmesi'nin I. Cild Endeksi*, Edebiyat Fakültesi, târih me'zûniyet tezi, no. 49, 1933; V. cilt için: Rauf Tuncay, tez no. 435, 1947; VII: Kâmil Mustafa, 1932; VIII: Kemal Hulûsi, 1933.— Meşkûre Eren, *Evliyâ Çelebi Seyâhat-Nâmesi'nin Birinci Cildi'nin Kaynakları*, Ist. 1960; Nîmet Kiper, *Evliyâ Çelebi Seyâhat-Nâmesi'nde Istanbul-Haleb Yolu*, Edebiyat Fak., târih tezi, 1940; M. Câvid Baysun, *Evliyâ Çelebi, İA*, IV, 1948, 400a-12b.— Almanca tercümeler: Franz Babinger, *Ewlijâ Tschelebi's Reisewege in Albanien, MSOS*, XXXIII-2, Berlin, 1930, 118-78; Aynı Yazar, *Ewlijâ Tschelebi's Reisewege in Kleinasien*, Berlin, 1930; II. ve III. ciltlerden parçalar: *Fundgruben des Orients*, IV, V, Viyana, 1814-5; I'den parçalar: J. Germanus, *Kleti Szemle*, VIII, Peşte, 1907-8, 306 v. dd., IX. 95 v.dd.; W. Köhler, *Die Kurdenstaat Bitlis, nach der Türkischen Reiserverk des Ewlija Tschelebi*, Münih, 1928; Franz Taeschner, *Die Neue Stambuler Ausgabe von Ewlija Tschelebi's Reisenwerk, Der Islam*, XVIII, 1929, 299-310; Christa Hilbert, *Osteuropa, 1648-1681, nach der Zeitgenössischen Türkischen Geschichtschreibung*, Göttingen, 1948; Viyana bahsi(VII, 247-329): R. F. Kreutel, *Reiche des Goldenen Apfels, Des Türkischen Weltenbummlers Ewliyâ Çelebi*, Graz, 1957; Aynı Yazar, *Evliya Çelebis Bericht in Wien(1665), WZKM*, LI, Viyana, 1950, 188-242; A. Y., *Neues zur Evliya-Celebi-Forschung, Der Islam*, XLVIII-2, 1972, 269-79; VII. cildin trc. Duda; Viyana'da basılıyor.— Fransızca tercümeler: Jean Deny, *Les Pérégrinations du Muezzin Evliyâ Tschelebi en Roumanie, Mélanges Offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris, 1933, 194-215; Armenag Bey Sakissian, *Abdel Khan, Seigneur Kurde de Bitlis au XVIIe Siècle et Ses Trésors, JA*, IV-VI.1937, Paris, 252-70.— İngilizce tercümeler: von Hammer, *Narrative of Travels in Europa, Asia and Africa*, 3 c., Londra, 1834, 1846, 1850(ilk 2 cildin trc.); H. G. Farmer, *Turkish Instruments of Music in Seventeenth Century, JRAS*, Londra, 1936, 1-46.— Rusça tercümeler: *Kavkas* mecm., Tiflis, no. 64, 65, 68; Ph. Brun, *Zapiski Imperatorsk. Odesskago Obşçestva Istorii i Drevnosti*, VIII, 161 v.dd., X, 501 v.dd., Odesa, 1873-7; A. D. Jelyatkov, *Evlija Çelebi Kniga Puteşestviya, Izvleçeniya iz Soçineniya Uuretskogo Puteşestvennika XVII Veka, 1: Moldavii i Ukraini*, Moskova, 1961(V. ve VII. ciltlerden)(diğer ciltlerin çıkıp çıkmadığını bilmiyorum).— Macarca tercümeler: Germanus Gyula, *Evlia Cselebi a XVII. Szazadbeli Törökorszagi Céhekröl, Kleti Szemle*, IX, Peşte, 1908 ve X, 1910; A. Vambéry, *Kleti Szemle*, III, 72 v.dd.: VI. cildin tamamının trc. Imre Karacson, I: *Evlia Cselebi. Török Vilagutazo Magyarorzagi Utazosai*, 1660-1664, Peşte, 1904; II: *Evliya Cselebi, Magyararszagi Utazasainak Folytatolagos Leirasa oz 1664-1666*, Peşte, 1908.— Romence trc. G. I. Giallcoff, *Din Calatoria lui Evliya-Celebi, Archiva Dobrogei*, II, 1919; A. Antalffy, *Galatoria bui Evliya Celebi*

prin Moldava in Annul 1659, Buletinul Comisici Istorice a Romăniei, XII, Bükreş, 1933.— Bulgarca tercümeler: D. G. Gadzanov, *Pıtuvane na Evliya Çelebi in Bılgarski Zemi prez Oredata na XVII. V., Periodiçesko Spisanie na Bılgarskoto Knizevno Druzestvo v' Sofia*, LXX, Filibe, 1909; A. Şopov, *Evliya Çelebi, Periodiçesko Spisanie na Bılgarskoto Knizevno Dpuşto*, LXII.— Sırpça tercümeleri: Sırbistan Kıraliyet Akademisi, Belgrad, 1908 (seçmeler): Hâzım Şâbânoviç, *Evlija Çelebija, Putopis-Sejahatname, Od'lomci o Jugoslo-Venskim Zemljama*, 2 c., Bosnasarayı, 1954-7.— Yunanca tercüme: VIII. cildin trc. Atina; Paul Hıdıroglou, *Das Religiöse Leben auf Kreta nach Ewlijâ Çelebi*, Leiden, 1969; Ermenîce ve başka dillerde de birçok tercümeler vardır. Evliyâ Çelebî'den diğer seçmeler ve hakkında yazılan bâzı yazılar: J. H. Mordtmann, *Ewliya Çelebi, EI*, II, 34-5; S. Szillaba, *Evlia Scelebi Nyoman*, Peşte, 1905; S. F. Kemura, *Iz Sejahatname Evlije Çelbije. Glasnik Zemaljkoy Muzeja u Bosni i Hercegovini*, XX, Bosnasarayı, 1908, 183-201, 289-341; Georg Jakob, *Evliâ Tschekebi Sijâhatnamesi, Türkische Bibliothek*, X, Berlin, 1909, 144-55; E. Vajtiszky, *Evlia Scelebi, Hadtörneelmi Közlemenyek*, 1914, no. 2, 283-92, 458-65; Georg Jakob, *Aus Evlijas Schilderung Adrianopels, Türkisches Hilfsbuch*, I, Berlin, 1916, 50-8; A. H. Libyer, *The Travels of Evliya Effendi, JRAOS*, XXXVIII, 1917, 224-39; Richard Hartmann, *Zu Ewliya Tschelebi's Reisen im oberen Euphrat- und Tigris Gebiet, Der Islam*, IX, Strassburg, 1919, 184-244; Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanische Quellen* (Evliyâ Çelebi'ye göre), 2 c., Leipzig, 1924, 1926; St. H. Stephen ve L. D. Mayer, *Evliya Tschelebi's Travels in Palestine, Quarterley of the Department of Antiquities in Palestine*, IV, 1935, 103-8, 154-7, V, 1936, 69-73, VI, 1938, 84-97, VIII, 1939, 137-56, IX, 1939, 81-104; A. Pallis, *Travel-Book of Evlija Chelebi*, Londra, 1951; H. Turkova, *Le Siège de Constantinople d'après la Seyahatname d'Evliya Celebi. Byzantinoslavica*, XIV, 1953, 1-13; M. Ç. Uluçay, *Evliyâ Çelebi*, Istanbul, 1957; M. T. Petti Suma, *Il Viaggio in Sudan di Evliya Celebi, Annali Instituto Orientale di Napoli*, XIV, 1960, 433-52; M. Guboğlu, *Evlija Çelebi, on the Political, Administrative, Military, Cultural and Artistic Situation in the Romanian Countries(1651-1666), Studia et Acta Orientalia*, V-VI, Bükreş, 1967, 3-48; A. Y., *Le Voyage d'Evliya Çelebi dans le Banat, Studia et Acta Or.*, VII, 1968, 35-76; T. Habraszewski, *A Breif Account of Evliya Çelebi on a Violent Death Practised in the Southern Sudan(1672), Folia Orientalia*, XI, 1969, 145-56; A. Bombacci, *Il Viaggio in Abissinia di Evliya Celebi*, Roma, 1943; Fehim Spaho, *Hrvati u Evlija Celebijunu Putoposu, Hrvatsko Kolo*, XIII, Zagreb, 1932, 41 v.dd.; Helena Turkova, *Sprachproben aus Nieder-Oesterreich in Evlija Çelebis Seyahatname, Archiv Orientalni*, XX, no. 3-4, Prag, 1952, 392 v.dd.; A. Y., *Die Reisen und Streifzüge Evliya Çelebis in Dalmatien und Bosnien in den Jahren 1659-61*, Prag, 1965 (Bosna-Hersek ve Dalmaçya bahislerinin Alm. trc.); H. J. Kissling, *Beitraege zur Kenntnis Thrakiens im XVII. Jahrhundert, AKM*, Wiesbaden, 1956 (Trakya bahislerinin Alm. trc.); A.Y., *Einige Deutsche Sprachroben bei Evliya Celebi, Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, 1938, no. 2, 212 v.dd.; Mustafa Kuşçuoğlu, *Evliyâ Çelebi'den Malatya*, Ist. 1968; Fr. seçmeler: Remîme Köymen, *Livre de Voyage d'Evliya Çelebi*, Ankara, Ajans Türk ns.; Mihail Guboğlu, *Evliya Çelebi in Banat, Studii de Istorie a Banatului*, II, 1970, 23-60(yukarıdaki Fr. makalenin Romence'si); K. Teply, *Evliya Çelebi in Wien, Der Islam*, LII-1, 1975, 125-31; Ulrich Wolfart, *Die Reisen*

des Evliyâ Çelebi durch die Morea, Münih, 1970(Mora kısmının Alm. trc.i); Guboğlu, *Evliya Çelebi in Transilvania. Apulum*, V, 1965, 347-74(Romence); bunun Almanca'sı: *Evliya Tschelebi im Stebenbürgens, Forschungen zur Volks-und Landeskunde*, IX-1, 1966, 119-30; A. M., *Evliya Çelebi: De la Situation Sociale-Economique des Pays Roumains, Studia et Acta Orientalia*, II. Bükreş, 1960. 153-96.

Trabzonlu Âşık Çelebi(Mehmed b. Hâfız Ömer Bâyezid)(1555?-1613), *Menâzıru'l-Avâ'lim*, Revân Köşkü Küt. 1.667, Nûrosmâniye Küt., 3.426; Avrupa bahisleri Kreutel tarafından Almanca'ya çevrilmiştir; Krş. Taeschner, *Mehmed Aschyg*, *ZDMG*, LXXVI, Leipzig, 1922.— Hacı Mehmed Edib, *Menâsikü'l-Hacc*(1682), Ist. 1232 = 1816, 1233 = 1817; Fransızca trc. M. Bianchi, *Itinéraire de Constantinople à la Mecque*, Paris, 1825, *Recueil de Voyages et Mémoires Publiés par la Société de Geographie: II.— Hadis-i Nev*, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Küt., 1.282(III. Murad'a sunulmuş ve Süveyş Kanalı'nın açılmasını teşvîk eden coğrafya).— Muhaddere Nâbi Özerdim, *Acâibu'l-Letâif, Hıtay Seyâhatî-Nâmesi*, *DTCFD*, VIII-3, Ankara, IX.1950, 345-71(eser İstanbul'da Ali Emîrî Ef. tarafından yayınlanmıştır).

g. Biyografi:

Şu'arâ tezkireleri: Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, son kısımlar, Ist. Ün. küt., T. Y. 5.959; Âşık Çelebi(telifi: 1567)(500'e yakın şair), G. M. Meredith-Owens nş., Londra, 1974(Fâtih Millet Küt.'ndeki minyatürlü nüsha), eserin adı: *Meşâirü'ş-Şu'arâ;* Bağdadlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Hâlet Ef. Küt., 107 (müellifin öl. 1593); Şeyh Beyânî Mustafa Ef.(Öl. 1597), *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*. yz., Kınalızâde Hasan Çelebi(Öl. 1603), *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*(576 şair), yz., Riyâzî(Üsküblü Mustafa Ef.)(Öl.1644), *Riyâzu'ş-Şu'arâ*, yz.; Fâizî(Kaafzâde Abdülhayy Ef.)(Öl. 1622), *Zubdetu'l-Eş'âr*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 3.289; Güftî(Edirneli Ali Ef.)(Öl. 1677), *Teşrîfâtu'ş-Şu'arâ*, manzum, yz.; Belîğ (Bursalı İsmâil Ef.)(Öl. 1729), *Nuhbetü'l-Âsâr*(Fâizî'ye zeyl), yz.— Krş. Tahsin(Banguoğlu), *Türk Şuarâ Tezkireleri*, Türkiyat Enstitüsü, tez no. 29, Ist. 1930; Şerif Oktürk, *Istanbul Kütüphâneleri'nde bulunan Osmanlı Şuarâ Tezkireleri*, Türkiyat Enstitüsü, tez no. 197, Ist. 1945.

Reîsu'ş-Şu'arâ Osmân-zâde Ahmed Tâib Ef., *Hadikatu'l-Mülûk*, Ist. 1299 = 1882(1703'e kadar padişah biyografileri)(Ist. Ün. Küt., T. Y. 213'te *Hadika-i Selâtîyn*); Aynı Yazar, *Hadikatu'l-Vuzerâ*, ilk 4 zeyli ile beraber: Ist. 1271 = 1855 ve bunun fotograf baskısı: Freiburg, 1969(1703'te Râmi Mehmed Paşa ile biten sadrâzam biyografileri, zeylleri devam eder).— Nev'î-zâde Atâyî, *Hadikatu'l-Hakaaık fi Tekmileti'ş-Şayaaık*(1558-1634), Ist. 1268 = 1852(çok mühim); bunun zeyli: Şeyhî Mehmed Ef., *Vekaayi'u'l-Fuzalâ(1634-1703)*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 81.— Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* (Bursa'da yaşamış ünlülerin biyografileri), Bursa'da basılmıştır; Reîsülküttâb Resmî Ahmed Ef., *Sefînetu'r-*(veya: *Halîfetu'r-) Ruesâ*, Ist. 1269 = 1853(1754'e kadar reisülküttâbların biyografileri); Aynı Yazar, *Humeyletü'l-Küberâ*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.258(dârüssaâde ağalarının biyografileri; Müstakîym-zâde buna bir zeyl yazmıştır); Hattât Nefes-zâde Seyyid İbrahim Ef. (Öl. 1650), *Gülzâr-ı Sevâb*, Kilisli Rif'at Bilge nş., Ist. 1939, Güzel San'atlar Ak. (hattatların biyografileri); Ali Cevheri(Öl. 1583), *el-Ikdü'l-Manzûm fi Zikrün Efâdili'r-Rûm*(Şakaaık zeyli), Kahire'de basılmıştır; Bıldır-zâde Mehmed Ef. (Öl. 1650), *Vefiyât-Nâme(Ravza-i Evliyâ)*(Bursalılar'ın biyografileri); İzzet Bey(b. Mehmed Bey b. Kapdân-ı

Deryâ Seyyid Abdullah Râmiz Paşa b. Kazasker Seyyid Feyzullah Ef. b. Abdî Velî Paşa), *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, Ist. 1249 = 1833; İsâ b. Sâlih, *Bosna Vâlileri*, Londra, British Museum, Add. Tur., 7.834.

h. Münşe'ât:

Nişancı Dâmâd Ahmed Feridûn Paşa(«Feridûn Bey» diye meşhurdur), *Mecmû'a-i Münşe'âtu's-Selâtıyn*, 2 c., 2. tab'ı: Ist. 1314 = 1896; J. Rypka, *Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen in II. Bande von Feridun's Munşeat, Festschrift Georg Jakob*, Leipzig, 1932, 241-69; L. M. Langlès, *Notices et Extraits*, V, 668-88; M. Wickerhauser, *Chrestomathie*, Viyana, 1853, 201-50'de bazı parçalar Fransızca ve Almanca'ya çevrilmiştir (basılı metinde XVII. asra ait parçalar, başkaları tarafından ilâve edilmiştir).— Â'lî, *Münşe'ât*(Tr. ve Fars.), Lala İsmâil, no. 601; Aynı Yazar, *Menşe'ü'l-İnşâ*, Veliyyüddîn Ef., no. 1.916.— Reisülküttâb Sarı Abdullah Ef., *Düstûrü'l-İnşâ(Münşe'ât)*(1643), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 3.333, Ist. Ün. Küt., 1.252, 3.110(170 parça Farsça, Türkçe ve Arapça siyasi mektup); pek mühim olan muhteviyatı için krş. Adnan Sâdık Erzi, *Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar*, T.T.K., *Belleten*, XIV-56, Ankara, 1950, 631-47; kısmî Fransızca trc. Charles Schefer, *Chrestomathie Persane*, Paris, 1885, II, 218-59 ve 201-331.— Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa, *Gürcistan Seferi Üzerine Demirkapı'dan İmam Efendi'ye Gönderilen Mektup*(9 mayıs 1583), Viyana Küt. (Flügel, no. 1.018); Ganî-zâde Nâdirî, *Münşe'ât*, Viyana Küt., 291, 293(Flügel, II, 268, 9); Veysî *Münşe'ât*, Ist. 1286 = 1869; Azmî-zâde Hâletî, *Münşe'ât*, Ist. Ün. Küt., T. Y. 1.916; Hacı Ali, *Telhis*(1663/4?), Hamîdiye Küt., 921; Sadrâzam Râmî Mehmed Paşa, *İnşâ* (1.400 parça), Viyana Küt., 296, 297; Nâbî, *Münşe'ât*, Revân Köşkü Küt., 1.053.— Lâ, *Beyneddüvel Tevârüd Eden Mekâtib Mecmû'ası*, Revân Köşkü Küt., 1.944(XIV-XVI. asırlara ait XVII. asırda toplanmış mektuplar); Lâ, *Münşe'âtu'l-Mufassala li-Mülûki'l-Usmâniye*, Revân Köşkü Küt., 1.939(Arapça, Farsça ve Türkçe mektuplar); Lâ, *Müntehab Münşe'ât*, Emânet Hazînesi Küt., 1.467(XVI.-XVII. asırlara ait XVIII. asrın başlarında toplanmış mektuplar); Lâ, *Münşe'ât*(1684), Bağdad Köşkü Küt., 174; Lâ, *Münşe'ât*(1687-1711), Revân Köşkü Küt., 1.945; Lâ, *Telhisler*(1602), Revân Köşkü Küt., 1.303(sadrâzam telhisleri ve padişahların cevapları).— Hoca Sâdeddîn Ef., *Münşe'ât*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 3.335.

7. ARAB TÂRİHLERİ:

Kutbüddîn Muhammed Mekkî(Ahmedü'n-Nehrevâlî)(1511-1582?), *el-Berku'l-Yemâni fi Fethi'l-Usmâni*(Sadrâzam Koca Sinan Paşa'ya sunulmuş Yemen tarihi: 1494-1575), Riyad, 1387 = 1967; eski tab'ı: Arapça metin ve Portekizce trc. D. Lopes, *Extraedos da Historia da Conquista da Jaman pelos Othmanos, Texto Ar.*, Lizbon, 1892; Türkçe trc. Bâkî(meşhur şâir). Gottwaldt nş., Kazan, 1286 - 1896, diğer bir ilâveli Türkçe trc. Â'lî (meşhur Müverrih değil). *Ahbârü'l-Yemâni*, Hamîdiyye Küt. 886(XVII. asır ortaları). Fransızca trc. S. de Sacy, *Notices et Extraits*, IV, Paris, 415-502. Aynı Yazar, *el-İ'lâm bi-Âlâm Beled(Beyt) Allaahi'l-Harâm*(1577'de kalan Mekke tarihi). Wüstenfeld nş., *Chronik der Stadt Mekka*, Leipzig, 1857; Kahire, 1303 = 1886, 1305 = 1888, 1316 = 1898; Muhammed Nehrevâlî(yu-

karıdakinin oğlu), *İbtihâcu'l-İnsân ve'z-Zamân fi'l-İhsâni'l-Vâsıl li'l-Haremeyn mine'l-Yemen bi-Mevlânâ'l-Â'dili'l-Bâşâ Hasen*(Yemen tarihi: 1577-80); Leiden Küt., 937; Kahire Küt., *Fihris*, V, 3; Duamî, Latince trc. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha*, Leiden, 1838(Yemen tarihi: 1580-1604).— Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammedi't-Tamgrûtî, *En- Nefhatü'l-Miskiyye fi Sefâreti't-Türkiye*, metin neşri ve Fransızca trc. H.de Castries. *Relation d'Une Ambassade Marocaine en Turquie(1589-1591)*, Paris, 1929; Türkçe trc. F. Carım, *Dünya gazetesi*, 1960; krş. S. Eyice, *XVI. Asırda Istanbul'da Faslı bir Seyyah, Türk Yurdu*. no. 253, Ist. 1956, 623-4.— Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr Ahmedu'l-Kermî'l-Makdisî(Öl. 1624), *Kalâidu'l-İkyân fi Fezâil Âl Usmân*(1622). Türkçe trc. Maraşlı Kadı Hâkim Şâbân Şifâî(Öl. 1704), Revân Köşkü Küt., 1.266; Süleymâniye Küt., Es'ad Ef. Yzm., 2.340 (Osmanlı padişahlarının faziletleri hakkında).— İbnü Yûsufi'l-Vâızz, *el-Fütûhâtu'l-Murâdiye*(III. Murad), Âtıf Ef. Küt., 1.912; Zeynuddîn Mâ'berî, *Tuhfetu'l-Mucâhidin*(1577?), Arapça metin ve Portekizce trc. D. Lopes, Lizbon, 1898; İngilizce trc. M. I. Rowlandson, Londra, 1833; R. B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast, Hadrami Chronicles with Yemeni and European Accounts Dutch Pirates off Mocha in the 17th Century*, Oxford, 1963; İbni Ebî-Dînâr(Öl. 1681 veya 1698), *el-Mûnis fi Ahbâr İfrikıyye ve Tûnis*, Tunus. 1286 = 1869; Fransızca trc. Pellisier ve Rémusat, Paris, 1845(XVII. asır ortalarında kalan Tunus tarihi); Pellissier de Raynaud, *Annales Algériennes*, Paris, 2. tab'ı: 1854; Ayyâşî(Ebû-Sâlim Abdullah b. Muhammed Ebî-Bekr)(1628-1679), *Mâ'u'l-Mevâid(Rihle)*(Mağrib-Hicaz seyahati), 2 c., Fas, 1306 = 1889; kısaltılmış Fransızca trc. A. de Motylinski, *Itinéraires entre Tripoli et L'Egypte*, Cezâyir, 1900; Bolsu'l-Halebi. *Kitâbü'r-Rihle*, BN, Arapça Yzm., 6.016(1659) Romanya, Rusya, Anadolu vs. seyâhati); Ahmed b. Yûsufi'l-Karamânî, *Ahbârü'd-Düvel ve Âsâri'l-Uvel*(1599'da kalır), Kahire, Bûlâk, İbnü'l-Esîr'in XI. ve XII. cildleri kenarında; El-İshâkıy, *Devhatu'l-Ezhâr fi men Veliye'd-Diyâri'l-Mısriye*(1623'te kalan Mısır tarihi), Kahire, 1276 = 1860, 1296 = 1879, 1300 = 1883, 1304 = 1887; İbni Galbûn(Ebû-Abdullaah Muhammed b. Halîl)(Öl. 1739), *at-Tazkâr fi men Malake Trâblus avkân bihâ mine'l-Ahbâr*, Ist. Ün. Küt., 3. 423; zeyli: Muhammed Nahîcuddîn, *Târih-i İbni Galbûn der-Beyân-ı Trâblusgarb*, Ist. 1284 = 1867; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*(1694-1820 Mısır tarihi), 4 c., Kahire, 1236 = 1821, 1297 = 1880, Fransızca trc. *Merveilles Biographiques et Historiques*, 9 c., Kahire, 1888-96; Gaston Wiet, *Index de Djabarti*, Kahire, 1954; İbni Tulun ve İbni Yun'a, Fransızca trc. Henri Laoust, *Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et des Premiers Ottomans(658-1156/1260-1744), Traduction des Annales d'Ibn Tulun et d'Ibn Yun'a*, Şam. 1952.— Arap tarihleri için daha geniş bilgi: Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, 5 c.

8. İRAN TÂRİHLERİ :

İskender Münşî, *Târih-i Â'lem-Ârây-i Abbâsî*, 4 c., Tahrân, 1341 şemsî; Türkçe trc. Müderris Mehmed Nebîh Ef., Hazîne Küt., 1.426(Sadrâzam Dâmâd Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın emriyle yapılmış); Tr. trc. Şeref Hân-zâde Mehmed b. Ahmed Bey Mîrzâ Bidlisî(1669), Istanbul Belediye Küt., Mehmed Cevdet Yzm. 0/29; diğer Tr. trc. Şem'î(1681), Londra, British Museum Küt.; diğer Tr. trc. Süleyman Savcı(1930), Diyarbakır Umûmî Küt., 2.065

c, 2 c.; diğer Türkçe trc. Ankara, T. T. K. Küt.— I. Şâh Tahmâsb, *Tezkire*(hâtırat), Kalküta, 1912, Berlin, 1943.— Gaazî Ahmed Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih, Der Abschnitt über Schah 'Abbas I*, Hans Müller nş., Wiesbaden, 1964.— Cemâl Dizpûlî, *Şehnâme-i Vezir-i Mu'azzam 'Osmân Paşa bin Özdemir*(1585), Farsca mesnevî(1578-83), T.T.K. Küt., Yazma no. 91.— Şeref Hân II. Bidlisî, *Şeref-Nâme*(1597, III. Mehmed'e ithâf edilmiştir), müellif nüshası: Oxford Üniversitesi, Bodleian Küt., F. Y. 312; V. Veliaminof-Zernof nş., 2 c., Petersburg(Leningrad), 1860, 1862; *Scheref-Nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis;* Rusca trc. 1860; Fransızca trc. François Bernard Charmoy, *Cheref-Nameh ou Fastes de la Nation Kourde*, 2 c., Petersburg, 1868-75; İngilizce trc. M. J. Rozhbeyani, Londra, 1954; Almanca trc. H. Barb, *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien*, X-XXXII, Viyana, 1853-59'da tefrika edilmiştir, fakat eksiktir; Arapça trc. Muhammed Alî Aynî, Kahire, 1930, bunun 2. tab'ı: 2 c., 1958, 1962; Türkçe trc. Şem'î(1681), Revân Köşkü Küt., 1.649(başka Türkçe tercümeleri de vardır); yeni Türkçe trc. Ankara, T. T. K. Küt.— 2 ciltlik yeni bir Tr. trc., Ar. trc.'den yapılmıştır: Mehmed Emin Bozarslan, 2 c., Istanbul. 1971, 1975; Rusca trc. E. T. Vasileva, Moskova, 1967; metnin yeni baskısı: Muh. Abbâsî nş., Tahran, 1333 h.-ş = 1954. Krş. Muhammed 'Ali Zekî, *Târikhu'd-Düweli'l-Kürdiyye*, Kaahire, 1945 ve A. M., *Khulâsatü Târikhi'l-Kürd*, Bağdad, 1936. Storey'in eserinde, İran tarihleri üzerinde daha geniş tafsilât bulunabilir.

9. ERMENİ TARİHLERİ :

P. Mikâel Çamiçyan, *Ermeni Târihi*(1784'te kalır), metin: Venedik, 1784-6, III. cilt; İngilizce trc. J. Ardal, Kalküta, 1827; 636-1606 yıllarına ait kısmın Tr. trc. Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Târih Kütübhânesi'nde.— Tebrizli Arak'el, *Histoire(1602-1661)*, Ermenice metin: Amsterdam. 1669; Fransızca trc. Brosset, Paris.— S. J. Fleuvian. Fransızca trc. S. Nicout, *Estat Present de l'Armenie, tant pour le Temporel que pour le Spirituel*(1683), Paris, 1694; Simeon(Leh Ermenisi), *Seyâhatnâme*, Ermenice metin: Viyana, 1936, Nerses Akinian nş.: *Reisebeschreibung*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyâhatnâmesi (1608-1619)*. Ist. Ün. nş., 1964, krş. T. Y. Öztuna, *Hayat Tarih Mecmuası*, I-2. Ist., II. 1965, 90-5; Eremya Kömürciyan, *Istanbul Tarihi*, Türkçe trc. H. D. Andreasyan, *XVII. Asırda Istanbul*, Istanbul Enstitüsü nş., 1952; Ermenice metin: V. Torkemyan nş., 3 c., Viyana, 1913, 1932, 1938; Aynı Yazar. *Çınar Vak'ası*(1656), Türkçe trc. H. D. Andreasyan. Fahri Çetin Derin nş., *Istanbul Enstitüsü Dergisi*, II. 1957, 27-83; Kemahlı Vardapet Grigor. *Abaza Mehmed Paşa*, H. D. Andreasyan trc., *TD*, XXII, 1968, 131-42; Hrand D. Andreasyan, *Balatlı Georg'a göre Edirne Vak'ası*(1703), Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, XI-15, 1960. 47-64; Aynı Yazar. *Bir Ermeni Kaynağı'na göre Celâli İsyanları*, *Tarih Dergisi*, XIII, 1963, 27-42.— E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*. Peşte. 1968.

10. AVRUPA KAYNAKLARI:

a. Târihi Eserler:

Umumi Eserler: Thomas Newton, *Notable History of the Saracens*, Londra, 1575; Martinus Crusius, *Turcograeciae*, Basel, 1578-1584; Johann Łoewenclau, *Annales Sultanorum Othmanidarum*, Frankfurt, 1590, 1591, 1596, 1598 v.s., Franz Taeschner tarafından yeni bir baskısı yapılmıştır; L. Amelburnus, *Historiae Musulmanae*, 5 c., 1591; René de Lusinge, *De la Naissance, Durée et Cheute des Estats. Histoire de l'Origine, Progrez et Déclin de l'Empire des Turcs*, Paris, 1588, 1614, Latince trc. John Finet, Londra, 1606; Sansavino, *Historia Universale de l'Origine et Imperio de Turchi*, Venedik, 1600; Lâ, *The Mahumetane or Turkish Historie*, Londra, 1600(aslı Fransızca'dır, R. Carr tarafından tercüme edilmiştir; İtalyanca tercümesi de vardır); Lazzaro Soranzo, *Ottomano, 1598*, İtalyanca'dan Latince trc. 1600, İngilizce trc. Abraham Hartwell, *The Ottoman*, Londra, 1603; Richard Knolles, *The Generall Historie of the Turkes from the First Beginning of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie*, Londra, 1603, 1610, 1631, 1638, 1670, 1687, 1703, 1704, 2 cilt olup son baskılarda 1604-1686 yıllarının tarihi eklenmiştir, 1680-1700'de in folio 3 ciltlik büyük baskısı da yapılmıştır, burada *The Turkish History* adını taşır. Fransızca trc. Briot, 6 c., Paris, 1709, Almanca trc. 1670; d'Epinchard, *Histoire des Ottomans*, 1609; P. d'Avity, *Les Empires, Royaumes, Estats et Principautez du Monde*, Paris, 1614, İngilizce trc. *The Estates, Empires and Principaties of the World*, Londra, 1615, s. 936-1.076; Türkiye; Michel Baudier, *Inventaire de l'Histoire Générale des Turcs*, Paris, 1625; Lâ, *Vitae et Icones Sultanorum Turcicorum*, Frankfurt, 1596, Johann Ammon nş., Frankfurt, 1648, Jean-Jacques Boissard nş., Frankfurt, 1906; Peter Heylyn, *The Principall Kingdomes*, Londra, 1625, 2. tab'ı 1652, s. 1.157; Türkiye; Lâ, *De Turcarum Origine, Religione ac Immanissim Eorum in Christianos Tyrannide*, Leiden, 1654; Sandys, *Travniles, Containing a History of the Original and Present State of the Turkish Empire*,Londra, 1658; T. Pelletier, *Histoire des Ottomans depuis Sa Fondation jusqu'à Présent et l'Abrégé des Vies des Empereurs par Un Solitaire Turc, traduit en Français*, Paris, 1660; Andrew Moore, *A Compendious History of the Rise of Othoman Family*, Londra, 1660, 1663; Mezeray, *Histoire des Turcs. Plusieurs Descriptions des Accoustrement tant des Magistrats et Officiers de la Porte de l'Empereur des Turcs*, Paris, 1663; Ortelius Pedivius, *Historiae*, 2 c., Nürnberg, 1665; Du Verdier, *Abrégé de l'Histoire des Turcs*, 3 c., Paris, 1665; Lâ, *Stochone l'Othoman ou l'Abrégé des Vies des Empereurs Turcs depuis Othoman I Jusques à Mohamet IV*, Amsterdam, 1665; George Merton, *A Geographical Description of the World*, Londra, 1671, s. 115-70; Türkiye; L. Moréri, *Grand Dictionnaire Historique et Géographique*, Paris, 1674; De la Guillatière, *L'Estat Présent de l'Empire des Turcs*, Paris, 1675, İngilizce trc., *The Present Empire of the Turks*, Londra, 1676; Giovanni Sagredo, *Memorie Istoriche de'Monarchi Ottomani*, Venedik, 1679, 1697; Lord Paul Rycault(Istanbul sefiri), *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677, Sultan Morat, Sultan İbrahim and Sultan Mahomet IV(The Turkish History)* (son tab'ında 1699'a kadar gelir), Londra, 1680, 5. tab'ı: 1687, 2 c., 1700, Almanca trc. 1681, Fransızca trc. *Histoire des Trois Derniers Empereurs*

des Turcs(1623-1677), 3 c., Paris, 1682, 1683, 1684, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1714; S. I., *The History of the Turks*, Londra, 1683; Lâ, *The Present State of the German and Turkish Empires*, Londra, 1684; Geropoldi, *Bilancia Historico Politica del Impero Ottomano*, Venedik, 1686; Devize, *Histoire de Mahomet IV*, Paris, 1688; Vanel, *Abrégé Nouveau de l'Histoire Générale des Turcs*, 3 c., Paris, 1689, 4 c., Amsterdam, 1697; J. Philips, *Etat Général de l'Empire Ottoman*, 2 c., Paris, 1695; Petit de la Croix, *Etat Générale de l'Empire Ottoman depuis Sa Fondation jusqu'à Présent et Abrégé des Vies des Empereurs par Un Solitaire Turc*, Paris, 1695, 3 c., Almanca trc. Schmetz, 4 c.; P. Bayle, *Dictionnaire Historique et Critique*, Paris, 1696; David Jones, *A Compleat History of Europe(1676-1697)*, Londra, 1698, s. 156-292: Türkiye; Barthelemy d'Herbelot(1625-1695), *La Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel contenant tout ce qui Regarde la Connaissance des Peuples de l'Orient... des Extraits de Tous les Ouvrages, de Leurs Traitez, Traductions, Commentaires... et de Tous Leurs Livres Ecrits en Arabe, en Persan et en Turc sur Toutes Sortes de Sujets*, Paris, 1697, 6 ciltlik yeni tab'ı: 1781-3; François Pétits de la Croix, *Abrégé Chronologique de l'Histoire Ottomane*, Paris, 1768; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 6 c., Amsterdam, 1732, Paris, 1771; Koch, *Abrégé de l'Histoire des Traités de Paix de Westphalie*, 4 c., Basel, 1796; Prens Demetrius Cantemir(Kantemiroğlu), *Historia Incrementorum atque Decrementorum aulae Othmanicae*, 1734, Romence trc. Hodosiu, *Istorya Imperiului Ottomanu*, Bükreş, 1876, Almanca trc. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Hamburg, 1745, İngilizce trc. N. Tyndall, *History of Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londra, 1734, 1756, Fransızca trc. de Jonquiére, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1743.

Türkiye'nin teşkilâtına âit eserler: Ottavio Bon, *Il Seraglio dell Gran Signore Descritta a Constantinopoli nel 1608 con Notizie sul Bon di Gugl. Berchet*. Venedik, 1865: Michel Baudier, *Histoire Generalle du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs*, Paris, 1624, 1633, 1659, İngilizce trc. E. G. S. A., *The History of the Imperiall Estate of the Grand Seigneurs*, Londra, 1635; H. Marsh, *The Turkish Empire and Grovernment*, Londra, 1633, 1663; Francis Osborne, *Politicall Reflections upon the Government of the Turke*, Londra, 1656, 1662, 1673, 1682, 1689, 1701, 1722; Lâ, *Monarchy of the Ottoman Princes*, Londra, 1664; N. Brenner, *Serai Enderun*. Viyana. 1667; Sir(sonra: Lord) Paul Rycault(1661'den beri İngiltere'nin İstanbul başkâtibi, sonra büyükelçisi), *The Present State of the Ottoman Empire. containing the Maxims of the Turkish Politic... and a Particular Description of the Seraglio*, Londra, 1667, 1668, 1675, 1680, 1682, 1686, 1687, 1700, Fransızca trc. M. Briot, *Histoire de l'Etat Présent de l'Empire Ottoman. contenant les Maximes Politiques des Turcs, les Principaux Points de la Religion Mahométane, les Sectes, les Hérésies et les Diverses Sortes de Religieux. Leur Discipline avec une Supputation Exacte de Leurs Forces par Mer et Par Terre et du Revenu de l'Etat*, 3 c., Amsterdam, 1670, Lahey, 1709, 4 c., Paris. 1671, Beffier'nin Fransızca trc., 2 c., Rouen. 1677, 1678, 1686, İtalyanca trc. *Istoria della Stato Presente dell' Ottomano nella quale si Contengono*, Venedik. 1672, 1682, Almanca trc. 1694, Lehçe trc. 1678, Türkçe trc. Ali Şevket Bey, yz.; Smith, *Epistolae duae Quarum Altera de Moribus ae Institutis Turcarum*, Ononi, 1671; Sieur de Saint-

Maurice, *La Coure Ottomane au l'Interprète de la Porte*, Paris, 1672; Lâ, *Histoire des Grands Vizirs*, Paris, 1676; Lâ, *Miroir de l'Empire Ottoman ou l'Etat Présent de la Cour et de la Milice de*(sic!) *Grand Siegneur*, 2 c., Paris, 1678(bir tab'ı daha vardır); R. D., *Historical and Political Observations upon the Present State of Turkey*, Londra, 1683; Giovanni Battista(Ist. balyozu), *Della Letteratura Turchi*, Venedik 1688; Lâ *Anecdotes Historiques de la Maison Ottomane*, 4 c., Amsterdam, 1711; Samuel Déscy, *Osmanographia, Azaz a Török Birodalom Természeti, Erkölcsi, Egyhazi; Polgari s Ladi Allapottyanak és a Magyar Kiralyok ellen viselt Nerczetesebb Hadakozasainak summas Leirasa*(= Osmanlı Bilgisi, Türk İmparatorluğu'nun Tabiî, Ahlâkî, Dinî, Mülkî ve Askerî Durumunun ve Macar Kıralları'na Karşı Yaptığı Bellibaşlı Harblerin Toplu Tarihi), 3 c., Viyana, 1788-9.

Kıbrıs Savaşı ve İnebahtı: Lâ, *The Most Noble Victorie of the Christians ouer the Army of the Great Turk*. Fransızca'dan trc. Guillem de Niuend, Londra, 1571; Lâ, *The Victorie... to the Christians against the Turkes*, Fransızca'dan trc., Londra, 1571; Annon, *Chronique des Plus Notables Guerres advenues entre les Turcs et Princes Crestiens*, Paris, 1573; Antoine Maria Gratiani, *Histoire de la Guerre de Chypre*, İtalyanca'dan trc. L. F. Peletier, Paris, 1685, İngilizce trc. Robert Midley, *The History of the War of Cyprus*, Londra, 1678, 1687, Contarini, *Historia delle cose... delle Guerra Mossa da Selim Ottomano a'Veneziani*, Venedik, 1572; Nestore Martinengo, *L'Assedio e Presa di Famagosta*, Venedik, 1572, İngilizce trc. Londra, 1572; Ferrante Caracciolo, *I Commentarii della Guerra de Lepanto*, Floransa, 1581(müellif, İnebahtı'nda bir kaptandı); Guido Antonio Quarti, *La Guerra contro il Turco in Cipro e a Lepanto, 1570-1571, Storia Documentata*, Venedik, 1935; Minutoli, *Don Juan, Altes und Neues aus Spanien*, I, Berlin, 1853(Don Juan'ın Lepanto üzerine raporu); F. de Herrero, *L'Hymne de Lépante*, Morel Fatio nş:, Paris, 1893; Paolo Paruta, *Guerra di Cipro*, Venedik, 1605, İngiliz trc. Abel Roper ve Henry Herringnan, Londra, 1658; Neumayer von Romsala, *Bellum Cypricum oder Beschreibung des Krieges welchen im Jahr Christi 1570, 1571 und 1572 der Grosstürk Selim*, Leipzig, 1621; F. Sebag, *Une Relation Inédite de la Prise de Tunis par les Turcs en 1574, Récit de Bartholomeo Ruffino*, Un. de Tunis, 1971; Wilhelm von Hoenerbach, *Cervantès und der Orient Algier zur Turkenzeit*, Walldrof/Hessen, 1933.— T. da Rugio Minadoi, *Historia della Guerra fra Turchi et Persiani*. Venedik, 1588.

B. Georgewitz, *La Manière et les Cérémonies des Turcs*, Anvers, 1544, İng. tr. *The Ofspring of the House of Ottomano*, Londra, 1570; Giovanni Thomaso Minadoi da Rouigo, *Historia della Guerra fra Turchi et Persiani, Descritto in Quarto Libri*, Roma, 1587, Torino, 1588, Venedik, 1594, İngilizce trc. Abraham Hartwell, *The History of the Warres between the Turkes and the Persians*, Londra, 1595; Lâ, *The Subiection of the Turke... Warres betweene the Cristians and the Turke(1592-93)*, Londra, 1595; Lâ, *Against the Turke before Syssek in Croatia*, Viyana'da basılmış Flamanca aslından İngilizce trc. John Wolfe, Londra, 1593; Lâ, *Present Proceedings of the Turkes*, Londra, 1595; Seigneur de Villamont(Chevalier de l'Ordre de Hierusalem), *Gentilhome du Roys de Bretaigne*, Paris, 1595; Blaise de Vigenère, *De Rebus Turcicis Commantarii*(1577), Frankfurt, 1598; Lâ, *The Policy of the Turkish Empire*, Londra, 1597; Lâ, *True Newes of a Notable*

Victorie optayred Against the Turkes, Londra, 1598; Martin Fummee, *The Historie of the Troubles of Hungary*, Fransızca'dan trc., Londra, 1600; Lazaro Soranzo. *L'Ottomanno*, Ferrara, 1598, Latince trc. *Ottomanus sive de Rebus Turcicis Liber Continens Descriptionem Potentiae Mahometis III.* Viyana, 1600; Jean de Chavigny, *Discours Parénétique sur les Choses Turques*. Lyon. 1606; Lâ, *Good Newes from Florence: Of a Famous Victorie obtained against the Turkes*, Londra, 1614; Un Geltilhomme Français, *La Trahison de Bascha Nassouf* (Nasûh Paşa), Paris, 1615; Lâ, *The Death of Achmet*, Londra, 1618; Lâ, *La Grande Cruauté et Tyrannie exercée par Mustafa...*, Paris, 1618; Salomone Neugebauro, *Historia Rerum Polonicarum*, Hanover, 1618; Garcias Silva Figuero, *De Rebus Persarum Epistola*, Anvers, 1620; Lâ. *Interception of the Turkes Formidable Threatning of Europe*, Londra, 1621; George Ossolinsky, *Oration*, Londra, 1621 (Lehistan sefirinin I. James'e sunduğu Türkiye'ye karşı imdad isteyen Latince arîza ve İngilizce trc.); Lâ, *Newes from Turkie and Poland*, Londra, 1622; Ottavio Sapienza, *Nuevo Tradato de Turquia*, Madrid, 1622; Lâ, *The Murder of Osman the Great Turke*, Londra, 1622; Lâ, *The Death of the Great Turke*, Londra, 1622; Gravelius, *Syndromos Rerum Turco-Germanicarum*, Frankfurt, 1627; Francis Bacon, *Holy Warre*, Londra, 1629, 1859 (meşhur edîbin Türkiye'yi yok etme projesi); John Taylor, *Turkish Ships*, Londra, 1640, 1877 (3 Türk gemisinin Cornewall'e seferi ve İngiliz gemileri ile vuruşmaları); Lâ, *The Deposing of the Great Emperour Sultan Hibraim and the Crowning of His Sonne Sultan Mehmet*, Londra, 1649; F. Ottaviano Bulgarini, *Vita del P. M. F. Domenico di S. Tomaso detto Primo Sultan Osman Ottamano Figlio l'Ibrahim, Imp. di Turchi*, Napoli, 1689; Paul Rycaut, *The Capitulations betweene the King of England and the Sultan*, 1663 (bu eser Istanbul'da basılmıştır); Mareşal Kont Montecuculli (Almanya imparatorluk başkumandanı), Fransızca trc. (aslı İtalyanca): Kont Turpin de Grissé, *Mémoires. Art Militaire, Guerre contre les Turcs, Campagne de 1664*, 3 c., Paris, 1769-70, diğer bir Fransızca trc. Paris, 1712, Strasburg, 1735; Wagner, *Türkenbüchlein*, 1664; Lâ, *A Brief Chronicle of the Turkish War* (Uyvar seferi), Londra, 1664; Lâ, *Turks Late Expedition*, Londra, 1683 (Uyvar seferi); Lâ, *The Rise and Progress of the Turkish Warrs in Hungaria, Austria, Moravia, Silesia and Bohemia(1359-1633)*, Londra, 1664; Lâ, *A History of Turkish Wars in Hungary, Transylvania, Austria, Silesia and Other Provinces of the German Empire(1432-1664)*, Londra, 1664; Charles II., *Proclamation*, Londra, 1670 (Türkler'in elindeki İngiliz esirlerini kurtarmak için lâzım gelen 30.000 altının toplanmasına dair halkı ianeye davet eden irâde); Leibniz, *Epistola ad Regem Franciae de Expeditione Aegyptiaca*. Paris. 1672. Fransızca trc. Valet, *Mémoire pour la Conquête d'Egypte*, Paris. 1840; Lâ, *Estat Présent des Nations et Eglises Grecque, Arménienne et Maronite en Turquie(1673)*, Paris, 1715; De la Guilletière, *Athènes Ancienne et Moderne, Lacédémone Ancienne et Moderne*, 2 c., Paris, 1675-6; *Kara Mustafa Grand Visir Historia*, Venedik, 1675; Antoine Galland, *Relation de la Mort du Sultan Osman(II)*, Paris, 1676; Sieur de la Magdeleine, *Le Miroir Ottoman, avec un Succint Récit de tout de qui s'est passé de Considérable pendant la Guerre des Turques en Pologne jusqu'en 1676*, Paris, 1677; François de Chassepol, *Histoire des Grands Vizirs Mahomet Coprogli et Achmet Coprogli et celle des Trois Derniers Grands-Seigneurs*, Amsterdam, 1676. İngilizce trc. *The History of the Visiers, Mahomet and Achmet*

Coprogli, Londra, 1677; Antoine des Barres, *Estat Present de l'Archipel*, Paris, 1678; Lâ, *The Capitulations and Articles of Peace between the Maiesty of the King and the Sultan of the Ottoman Empire*, Londra, 1679; Lâ, *Allegations of the Turkish Company*, Londra, 1681; Vizenzo Lio, *Historia dell'Acquisto di Segedin*, Türkçe'den trc., Venedik, 1682; Lâ, Fransızca'dan trc. *An Account of Monsieur De Quesne's Late Expedition at Chio*, Londra, 1683; Lâ, *Subtance d'Une Lettre écrite par un Officier du Grand-Vizir à Un Pacha touchant l'Expédition de M. du Quesne à Chio et la Négociation de M. de Guilleragues avec la Porte*, Villefranche, 1683.

Girit Savaşı: M. Gio Pietro ve Gio Battista Combi Veneto, *Historia delle Lose Successe dal Principio della Guerra messa dà Selim Ottomano a Venetiani*, Venedik, 1645; Nicolo Vellalo, *La Guerra Cretense*, Bologna, 1647; Andrea Valiero, *Storia della Guerra di Candia(1644-1649)*, Venedik, 1679, Trieste, 1859; Roger Palmer(Earl of Castlemain), *The Present War between the Venetians and Turks*, Londra, 1666(müellif sonradan 1688'de Istanbul'a gelmiştir); J. Gailhard, *The Present State of the Republick of Venise*, Londra, 1669, s. 239-60; Girit savaşı: Lâ, *The Alte Engagement between the French King's Forces and those of the Grand Seignior before Candia*, Londra, 1669; Girolamo Brusoni, *Historia dell'Ultima Guerra tra Veneziani Turchi*, 2 c., Venedik, 1673-4; Lâ *A Description of Candia*, Londra, 1670; L. de la Solaye, *Mémoires ou Relation Militaire... Deffence de la Ville de Candie*, Paris, 1670(Venedik hizmetinde Kandiye'de bir Fransız subayı); Un Volontaire, *Journal de l'Expédition du Duc de la Fueillade pour le Secours de Candie*, Lyon, 1670, İngilizce trc. *A Relation of the Siege of Candia*, Londra, 1670; Thomas Higgins, *The History of Iusuf Bassa, Captain General of the Ottoman Army at the Invasion of Candia*, Londra, 1684.

1683-1699 Savaşında Türkiye-Venedik Cephesi: Marco Vincenzo Coronelli, Roma, 1685, Fransızca trc. *Mémoires Historiques et Géographique du Royaume de Morée, Description Géographique et Historique de la Morée reconquise par les Vénitiens*, Amsterdam, 1686, Paris, 1687, İngilizce trc. R. W. Gent. *An Historical and Geographical Account of the Morea, Negrepont and the Maritime Places*, Londra, 1687; Pietro Garzoni, *Istoria della Republica di Venezia in Tempo della Sacra Lega(1683-1699)*, Venedik, 1705; Locatelli(Doç Morosini'nin kâtibi: 1684-9), *Historia della Veneta, Guerra in Levente contro l'Impero Ottomano*, 2 c., in folio, Kolonya, 1705; Bernino, *Memoire Istoriche di Chio che Anno Operato i Sommi Pontifici nelle Guerre contro i Turchi*, Roma, 1685, 1686; Bernard Randolph, *The Present State of Morea*, Oxford, 1686, Londra, 1686(2. tab'ı); Lâ, *A Journal of the Venetian Campaigne*, Londra, 1688(1687 Mora harekâtı rûz-nâmesi); Chr. Angelus, *Enchridum de Statu Hodiermorum Graecorum*, Leipzig, 1868; Emmanuele Sanz, *Breve Trattato nel Quale con Religioni Dinastratine fi Conuincoro Manifestamente i Turchi, Fenzaele in Guisa Veruna Possaro, esser Falsa la Legge di Maometto, e Vera Solamente Quella di Cristo*, Catania, 1691; bu konuda diğer 7 eser için bk. Hammer, XII, 515-6.

İkinci Viyana Muhâsarası: Lâ, *Relazione della Vittoria delle Armi Imperiali e Polache sotto Strigonia*, Venedik, 1684; Ingénieur Suttinger, *Délivrance de la Capitale et de la Résidence Impériale de Vienne*, Dresden, 1686;

Lâ, *Kara Moustafa, Grand-Vizir, Histoire... le Siège de Vienne et les Particularités de Sa Mort*, Paris, 1684; J. B. Recoles, *Vienne Deux Fois Assiégée par les Turcs*, Leiden, 1684; Paulus Pater, *Insignica Turcica*, Jenae, 1683; Lâ, *Journal de Tout ce qui s'est passé entre les Impériaux et les Turcs durant la Campagne de 1683 et 1684*, Leiden, 1684; Lâ, *The Great Battle Fought betwixt the Turks... before the City of Presburg*, Londra, 1683; Lâ, *The Late Sieges of Vienna*, Londra, 1684, Flamanca'dan trc.; Lâ, *The Rising of the Siege of Vienna*, Londra, 1683; Lâ, *The Siege of Vienna*, Londra, 1684, 1689; John Peter, *The Siege of Vienna*, Londra, 1684 (tercüme; müellif, Viyana müdafilerindendir); Niccola Beregani, *Historia delle Guerra d'Europa della Comparsa dell Armi Ottomane nell Hungheria l'Anno 1683*, 1698; Kont Taaffe, *Letters from the Imperial Camp*, Londra, 1684 (müellif, Viyana müdafilerinden olup mektuplarını kardeşi Carlingford Kontu'na yazmıştır).

Uyvar'ın Düşmesi: Lâ, *Au Siège de Neuhoeusel*, Brüksel, 1685; Travestin, *The Siege of Newhausel*, Londra, 1685; John Shirley, *The Siege and Taking of Newheusel*, Londra, 1686.— Estergon'un düşmesi: Lâ, *Relation über die Festung Gran*, Viyana, 1686; Lâ, *Rapport Général sur le Siège et la Prise de la Grande Forteresse Hongroise Gran*, 3 c., Strasburg, 1683.— Budin'in düşmesi: Lâ, *Description d'Ofen*, Frankfurt, 1687; Jacob Richards, *A Journey of the Siege and Taking of Buda*, Londra, 1687 (müellif, muhasaraya mühendis olarak katılmıştır); P. R., *The Cristians and the Turks, The Siege of Buda*, Londra, 1685; Lâ, *An Historical Description of Buda*, Londra, 1686; Lâ, *The Imperial Expedition in Hungaria in the Year 1685*, Londra, 1685 (Budin muhasarası rüz-nâmesi); Lâ, *Description Historique et Glorieuse de la Ville de Bude*, Kolonya, 1687; J. T. G. S., *Le Siège de la Ville d'Ofen... par l'Armée Impériale*, Nürnberg, 1684 (başarısızlıkla biten ilk muhasara); Budin'in düşmesi üzerine aynı yıl içinde Avrupa'da yayınlanmış diğer 35 eser için bk. Hammer, XII, 511-4.— Belgrad'ın düşmesi: Lâ, *The Siege of Belgrade*, Londra, 1688; Lâ, *The Siege and Taking by Storm the Famous City of Belgrade by the Cristian Army under the Conduct of the Victorious Elector of Batavia*, Londra, 1688; Belgrad'ın düşmesi hakkında o sırada Avrupa'da yayınlanan diğer 12 eser için bk. Hammer, XII, 516-7.— Mohaç bozgunu hakkında o sırada Avrupa'da yayınlanan 10 eser için bk. Hammer XII, 514-5.— Lâ, *La Balance Politique de la Triple Alliance Turque*, Paris, 1685; John Shirley, *The History of the Wars in Hungary*, Londra, 1685; Lâ, *The Refeat of the Ottoman Army*, Edinburgh, 1685; Lâ, *Observations upon the War of Hungary*, Londra, 1689; Lâ, *The Most Christian Turk*, Londra, 1690; Contarini, *Istoria della Guerra di Leopoldo I Contra il Turco (1683-1690)*, 2 c., Venedik, 1710; Nicola Bergani, *Historia della Guerra d'Europa dalla Lomporsa del l'Armi Ottomane nel l'Hungheria*, 2 c., Venedik, 1698; Lâ, *Der Siegreich Geendigte Römisch-Kayserliche, Dohlnische, Muskowitische und Venetianische XV. Jahrige Türcken-Krieg*, Hamburg, 1699.

Michel le Fèvre. *Théatre de la Turquie ou sont représentées les Choses les plus Remarquables qui s'y passent Aujourd'hui*, Paris, 1688, İtalyanca aslı: *Theatro della Turchia...*, Milano, 1681. Bologna, 1683; Don Neriolava Formanti. *Raccolta delle Historie delle Vite Degl, Imperatori Ottomani*

sino Mehmet IV Regnonse, Venedik, 1683; Antonio Gerepoldi, *Bilancia Historica-Politica dell'Impero Ottomano*, Venedik, 1686; Lâ, *The Intreigues of the French King at Constantinople*, Londra, 1698; Lâ, *The Dilucidation of the Late Commetions of Turkey, The Deposing of Mahomet and the Advansing of Soliman to the Imperial Throne of Constantinople*, Londra, 1689.

Kuzey Afrika: Gramaye, *Aricae Illustratae Libri Decem*, Tournay, 1662; H. de Castries, D. de Cenival ve Philippe de Gossé Brissac, *Les Sources Inédites de l'Histoire Maroc après 1541, Sources Françaises*, 8 c., Paris, 1905-53, *Sources Anglaises*, 3 c., 1918-35, *Sources Hollandaises*, 6 c., 1906-23; Diego de Torrès, *Relations de l'Origine et Succez de Cherifs*, Paris, 1637, 1650 (bu tab'ında başlık: *Histoire des Chérifs)*, İspanyolca'dan trc. Duc d'Angoulême; Pidou de Saint-Olon, *Estat Présent de l'Empire de Maroc*, Paris, 1694.— Le Père Dan, *Histoire de Barbarie et de Ses Corsairs*, 3 c., Paris, 1637, 1649; Luis Nieto, *Histoire Véritable des Dernières Guerres Advenues en Barbarie*, Paris, 1579; Duquesne ve La Roche Saint André, *Tableau de la Situation des Etablissements Français en Algérie*(XVII. asır), Paris, 1838; Laugier de Tassy, *Histoire du Royaume d'Alger avec l'Etat Présent de Son Gouvernement*, 2 c., Amsterdam, 1725-8.— Marmol Caravaial, *Descripcion General de Africa*, 3 c., in folio, Granada, 1573-99; Fransızca trc. Perrot d'Ablancourt, *Description de l'Afrique*, 3 c., Paris, 1667.— Don Diego de Haëdo(Cezâyir'de esir olarak bulunmuştur), *Topografia e Historia General de Argel*, Valladolid, 1612; Fransızca trc. Berbrugger ve Monnereau, *Topographie et Histoire Générale d'Alger, Revue Africaine*, Cezâyir, 1895-7, XIV-XV, 2. tab'ı: Cezâyir, 1911; Aynı Yazar, *Epitome de los Reyes de Argel*, Fransızca trc. H. de Grammont, *Revue Africaine*, XXIV-XXV, Cezâyir, 1880.

Avrupa kaynakları hakkında daha geniş bilgi için bk. K. Friederici, *Bibliotheca Orientalis*, Leipzig, 1876-87 ve devamı: *Orientalische Bibliographie*, Leipzig, 1887 v. dd.; Theodore Graesse, *Trésor des Livres Rares et Présieux*, 8 c., Dresden, 1859-60(bilhassa Doğu'ya ait eserler); Bernâ Moran, *Türkler'le İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası(XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Edebiyat Fak. nş., 1964; Aynı Yazar, *İlk İngiliz Gazetelerı'nde Türkiye Haberleri*,Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı*, XII, 1963, 205-18; krş. Mathias A. Shaaber, *Some Forerunners of the Newspaper in England, 1476-1622*, Philadelphia, 1929.

b Seyâhatnâme ve Sefâretnâmeler:

Gian Battista Ramusio, *Navigationi et Viaggi*, 3 c., Venedik, 1563, 1583, 1606, Amsterdam, 1967-8; M. A. Pigafetta, *Putopis u Çarigrad od Goda 1567*, . Matkoviç nş., Zagreb, 1890; David Chrytraei, *Oratio de Statu Ecclesiarum hoc Tempore in Graecia, Asia*, Wittenberg, 1582; F. Moryson, *An Itinerary*(1597), Londra, 1617, Glasgow 1908; Lorenzo Bernardo, *Viaggio di Un Ambasciatori Veneziano da Venezia a Constantinopoli nel 1591*, Venedik, 1886; J. C. de Pinon, *Voyage en Orient*(1579), E. Blochet nş., Paris, 1920; Michael Heber, *Aegyptica Servitus, Das Ist Wahrhafte Beschreibung einer Dreyjaehrigen Dienstbarkeit so zu Alexandrien und zu Constantinopel*, Heidelberg, 1610(1588 Istanbul ve Mısır seyahati); Reinhold Lubeneau,

Beschreibung der Reisen(1587), W. Sahm nş., 2 c., Königsberg, 1912, 1930; Vincent le Blanc(1579), *Les Voyages Fameux Quatre Parties du Monde* (1579), P. Bergeron nş., Paris, 1649, 1659; Richard Wragg, *A Description of* a Voiage to Constantinople ant *Syria*, Richard Hakluyt nş., Londra, 1598; G. Lebelski, *La Description des Jeux et Magnifiques Spectacles representez à Constantinople*, Paris, 1583; William Harborne, *The Voyage of the Susan the London to Constantinople*(1583), Richard Hakluyt nş., Londra, 1598; Lâ, *Discours des Triomphes Magnificences et Allegresses*, Paris, 1583; Wenceslas von Budowitz, *Literae Magistri aulae Caesarei apund Turcorum Imperatorum Legati hoc Anno 1580 Constantinopoli Allatae*, 1581; Tommasso Alberti, *Viaggio a Costantinopoli*, A. Bacchi della Lega nş., Bologna, 1889; G. Rossacio, *Viaggio da Venetia a Constantinopoli per Mare e per Terra*, Venedik, 1606; Nicolaus Schmidt, *Seer Aanmerkelyge Reysbeschryvinge na Constantinopoliten*, Leiden, 1606; Wilhelm Dilich, *Eigentliche Kurtze Beschreibung und Abriss der Weittberühmten Keyserlichen Stadt Constantinopel*, Kassel, 1606; Otavio Sapienca, *Nuevo Tredado de Turquia con Una Descripcion del Sitio y Ciudad de Constantinopla*, Madrid, 1622; Hans Jacob Amman, *Reiss in Globte Land, von Wien aus Oesterreich durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Thraciam auff Constantinopel*, Zürich, 1618, 1630, 1678; Jona Malenki, *Khjedenie v Jerusalem i Tsargrad(1648-1652)*, Leonid nş., Petersburg, 1882; R. P. Pacifique de Provins, *Relation de Voyage de Perse(1622)*, Paris, 1631, Lille, 1632; Lâ, *Pélerin Véritable de la Terre Sainte*, Paris, 1615; Adam Wenner, *Ein Ganz Neu Reysebuch von Prag auss biss gen Contantinopel*, Nürnberg, 1622; Michele Benvenga, *Viaggia di Levante con la Descrittione di Constantinopoli*, Bologna, 1688; Peter Mundy, *The Travels in Europe and Asia(1608-1667)*, R. Temple nş., Cambridge, 1907; Macarius(Antakya Patriki), *The Travels*(1652), İngilizce trc. Londra, 1829, Fransızca kısaltılmış trc. B. Radu, *Patrologia Orientalis*, XXII, Paris, 1930; Conrad Jacob Hildebrandt, *Dreifache Schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürgen und Constantinople*, Babinger nş., Leiden, 1937; Lâ, *Miroir de l'Empire Ottoman ou l'Etat Présent de la Cour et de la Milice de Grand Seigneur*, 2 c., Paris, 1678; Cornelo Magna, *Viaggi e Dimore per la Turchia*, Bologna, 1685(1672 Istanbul seyahati); Paul Tafferner, *Caesarea Legatio quam Mandante Augustissimo Rom. Imperatore Leopold I ad Portam Ottomanicam suscepit Walterus S. R. I. Gomes de Leslie*, Viyana, 1668; Giovanni Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli*, Venedik, 1688; François Blondel, Sieur des Croisettes, de Gallardon, *Relation d'Un Voyage de Berlin à Constantinople*(1658), Charles Lucas nş., *Bulletin de Géographie Historique et Descriptive*, I, Paris, 1900; G. Battista de Burgo, *Viaggio de Cinque Anni in Asia, Africa ed Europa del Turco con la Descrittione di Constantinopoli*, 3 c., Milano, 1686; L. F. Marsilius, *Osservazioni Intorno al Bosforo Tracio overe Canale di Costantinopoli*, Roma 1681; J. Benaglia, *Rolation del Viaggia fatto a Costantinopoli dal Conte A. Caprara*, Bologna, 1685, Almanca trc. Frankfurt, 1687.

Cervantès, *Los Banyos de Argel*, Fransızca trc. Paris, 1615; Aynı yazar, *Don Quichotte;* Philippe du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant*(1573), H. Hauser nş., Paris, 1897; Lâ, *Gorecii Descripto Belli Joannis Voivodae Valachiae, Quod Anno 1574 cum Selimo II Turcarum Imperatore Gessit.*, Frankfurt, 1578; Anthony Munday, *Captiviutie of the Turkes*, Londra, 1599, 1608 (1563-77 arasında Türk esiri olarak İskenderiyye'de yaşamıştır); Step-

han Gerlach, *Türkisches Tagesbuch(Des Aeltarn Tage-buch, der von Zweeren Glorwurdigsten Romischen Kayseren Maximiliano und Rudolpho)*, Frankfurt, 1614, 1674, 1684(1573-78'de Istanbul'da bulunmuştur); Salomon Schweigger(1578-81'de Alman sefaret râhibi olarak Isttanbul'da bulunmuştur), *Ein Newe Reysszeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem(Reysebuct des Heilingen Landes), (Reisebeschreibungen nach Konstantinopel)*, Nürnberg, 1608, Frankfurt, 1609, 3. tab'ı: 1639, 1644, 1664, 1665, Graz, 1964, Klaus Tuchelt nş., krş. Nejat Göyünç, *Salomon Schweigger ve Seyâhat-Nâmesi*, Edebiyat Fak., *Tarih Dergisi*, Istanbul, 1963, XIII, 119-40; Hans, Jacob Breünnig von und zu Rucohenbach, *Orientalische Reyse*, Strasburg, 1612(1579-80 Türkiye seyahati); Frauncis Billerbeg, *Epistola Constantinopoli Recens Scripta, De Praeseriti Turcici Statu*, Witelbergae, 1582, İngilizce trc. *Amurat the Turkish Emperor*, Londra, 1585; Nic. Christ. Radzivil(Prens), *Jerosolymatana Peregrinatio*, Anvers, 1614(1583 Mısır ve Filistin seyahati); Melchior Lorichs(1527-1586), *Türkischen Gebaeuden*, Hamburg, 1626, 3. tab'ı: 1646(124 resimden ibaret albüm); H. G. Rawlison, *The Embassy of William Harborne to Constantinople, 1583-8, Transsactions of the Royal Historical Society*, IV. Seri, V, 1922, Londra, 1-27; Portius, *Narrationes belli Persici*, Fransızca trc. *Briefve de la Guere de Perse*, Paris, 1588; Edward Webbe, *The Rare and Most Wonderfull Things... in the Gallies and Warres of the Great Turke*, Londra, 1590, gene 1590, 1595, 1600, 1868, 1889, Edinburg, 1885(müellif 1574-89 arasında Türk gemilerinde forsalık etmiştir); Bronewsky, *Russia seu Moscowia Hemque Tartaria*, Kolonya, 1595, Leiden, 1630(Rusça trc. de vardır); Fynes Moryson, *Itinerary*, Latince'den trc. Londra, 1617, Glasgow, 1908 (1596 Türkiye seyâhati); Baron W. W. von M., *Abenteur*(1598), Londra, 1809, İngilizce trc. Londra, 1862; Horatio Brown, *Il Viaggio di Vincenzi, Gradenogi Bailo da Venezia a Constantinopoli, 1599*, Venedik, 1913; G. van der Dousa, *De Itinere suo Constantinopolitano*, Leiden, 1599; Joh. Cotovicus, *Itinerarium Hierolymitanum et Syriacum*(1598-9), Anvers, 1619; Wratislaw of Miurowitz(Baron Wenceslas), *Adventures: What he saw in the Turkish Metropolis, Constantinople, experienced in His Captivity and after His Happy Return to his Country, committed to writing in the Year of Our Lord 1599, Literally translanted from the Original Bohemian by* A. H. Wratislaw, Londra, 1862; Thomas Dallam, *The Diary in Constantinople*, 1599-1600, J. T. Bent nş., Londra, 1893; De Père Calixte, *Les Illustres Captifs, Revue des Questions Historiquee*, Paris VI.1892 ve *Revue Africaine*, Cezâyir, no. 157 v.s. (Cezâyir Türk korsanlığı); P. Daulier, *Un Corsaire Algérien au XVIe Siècle(le Corsaire Tunisien Bekir), Revue Africaine*, Cezâyir, 1892 (müellif Bekir Reis'e esir düşmüştür); Feridun Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda Istanbul*, Istanbul Enstitüsü nş., 1964.

Giovanni Botero, *The Travellers Breviat or An Historicall Description of the Most Famous Kingdomes in the World*, Londra, 1601, 1603, 1608, 1611, 1616, 1630(aslı İtalyanca'dır); John Sanderson, *Description of Constantinople*, Londra, 1614(1584-1602 Türkiye seyahati), Sir William Foster nş., *The Travels in the Levant*, Londra, 1931, Hakluyt Society nş.; George Sandys, *A Relation of a Journey, Description of the Turkish Empire*, Londra, 1605, 1615, 1621, 1627, 1632, 1652, 1658, 1670, 1673, Latince trc. 1754, Flamanca trc. 1653, Almanca trc. 1669; J. Hay, *De Rebus Iaponicis, Indicis et Persains*, Anvers, 1605: Henri de Beauvau, *La Relation Journalière du*

Voyage du Levant(1604-5), Toul, 1608, Lyon, 1609, Nancy, 1615, 1619; Jean Palerme(Secrétaire de François de Valois, Duc d'Anjou et d'Alençon), *Plusieurs Singularités et Antiquités remarquées et Provinces d'Egypte, Arabie Déserte et Pierreuse, Terre Saincte, Curie, Natalie, Grece et Plusieurs Isles, tant de la Mer Mediterranée que Archipelogues*(1583), Lyon 1606; Anthony Mxon, *Three Yeares Imprisonement in Turkie*, Londra, 1607; Thomas Gainsford, *Kingdoms of the Earth*, Londra, 1618, 1619, 1620, 1622 (1607'de Istanbul'da bulunan müellif s. 27-39, 177-209'da Türkiye'yi anlatır); Baron de Salignac(Jean de Gontaut-Biron), *Advis et Relation Envoyée au Roy de Tout ce qui c'est passé dans cet Empire depuis l'Avénement de l'Empereur Amat(1603-1608)*, Paris, 1608; Aynı Yazar, *Ambassade en Turquie(1605 à 1610)*, 2 c., Paris, 1889, Kont Théodore de Gontaut-Biron nş. (büyükelçinin torunlarından); William Biddulph, *The Travels*(1600-1608), Londra, 1609, 1612, 1625, 1745; Lâ *Relations of the Most Famous Kingdoms and Commonweales Thorough the World*, Londra, 1608, s. 232-72: Türkiye(tercümedir); Teixeira, *Relaciones(1610)*, Portekizce'den trc. W. F. Sinclair, *Journey from India to Italy*, Hakluyt Society nş., Londra, 1902; John Cartwright, *The Preachers Travels*, Londra, 1611, 1625, 1745; Cornelius Haga(Holanda'nın Istanbul büyükelçisi), Flamanca'dan trc., *The Great Citie of Constantinople*, Londra, 1613, 1745; William Davies, *Captiuitie*, Londra, 1614, 1745(Tunuslu Türkler'in nezdinde 9 yıllık forsa hayatı); William Lithgow, *Peregrinations*, Londra, 1614, 1616, 1623, 1632, 1640, 1682, 1692, Edinburgh, 1770, 1814, Glasgow 1906, 1928(Istanbul, Suriye, Mısır ve diğer ülkeler); Sir Henry Lello(III. Mehmed nezdinde büyükelçi), *The Repport*, Orhan Burian nş. ve trc., DTCF, Ankara, 1952; Pietro Della Valle (*). *Viaggi*, 2 c., 1661-3, Roma, 1658-63, Fransızca trc. *Voyages en Turquie, Egypte, Palestine, Perse, Indes Orientales, Chypre et Autres Lieux*, 2 c., Paris, 1661, 1663-5 (4 c)., 1745, Rouen, 1745, 8 c., İng. trc., 2 c., Brighton, 1843, Almanca trc. *Reiss-Beschreibung*(1615), 2 c., Cenevre, 1674, Flamanca trc. Amsterdam, 1615(Farsca trc. de var); Jean Mocquet, *Voyage en Afrique, Indes Orientales et Occidentales*, Paris, 1617, İngilizce trc. Nathaniel Pullen, *Travels and Voyages into Africa, Asia and America*, Londra, 1696, s. 273-324: Türkiye; Sir W. Forster, *Early Travels in India, 1583-1619*, Londra, 1921; Deshayes de Courmenin(Fransa'nın Istanbul büyükelçisi), *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'Année 1621*, Paris, 1622, 1624, 1632, 1672, 1824; Twardowsky(Samuel de Skrzypna), *Przewazina Legacya*, Kalish nş., Vilna, 1621, Krakovi, 1639, Vilna, 1706(1621'de Lehistan büyükelçisi Zbarawsky'nin Istanbul sefareti); Lâ, *The Turkish Embassador to the Emperor Ferdinand*, Londra, 1623(Ahmed Bey'in II. Ferdinand tarafından kabûlü); Le Sieur R. C., *Voyage de Levant fait par le Commandement du Roi*, Paris, 1624; Robert Withers, *A Description of the Grand Signor's Seraglio or the Turkish Emperiours Court*, Londra, 1625, 1650, 1653, 1737(Türkçe bilen müellif, Istanbul'da 10 yıl Büyükelçi Sir Paul Pindav'ın kâtipliğini yapmıştır), İtalyanca trc. Guglielmo Burchet, 1865; Samuel Purchas, *Pilgrims*, Londra, 1625, Glasgow, 1905-7, 4 c. (çeşitli İn-

(*) Peter G. Bietenholz, *Pietro della Valle(1586-1652), Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbildes in Abendlande*, Basel, 1962.

giliz seyyahlarının eserlerini toplar): Louis Gédoyn le Turc, *Journal et Correspondance*(1624), A. Poppe nş., Paris, 1909(1623-26'da Fransa'nın Halep konsolosu): Olaf Eigilsser, *Litil Soga umm Herhalup Tyrkjonsarid. 1627*, Reykjavik, 1852(müellif, Murad Reis'in İzlanda seferinde Türkler'e esir düşüp Cezâyir'e getirilmiştir); Aynı Yazar, *En Kort Beretning on de Tyrkiske Sövör eres onde Medfart og Omganag*, Kopenhag, 1641; Sir Thomas Roe(İngiltere'nin Istanbul Büyükelçisi), *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621-1628*, Londra, 1749; Joao de Barro ve Diego de Couto, *Da Asia*, Lizbon, 1628; Savary de Brèves, *Relation des Voyages tant en Grèce, Terre Sainte et Egypte qu'aux Royaumes de Tunis et Alger*, Paris, 1628, 1630; Un des Secrétaires de M. le Comte de Césy, *Lettre sur l'Estat Présent des Affaires de Turquie et sur le Grand Embrasement arrivé à Constantinople en 1628*, Paris, 1628; Fermanel, Fauvel, Baudouin de Launay, J.Vincent de Stochove, *Le Vogaye d'Italie et du Levant*(1630), Brüksel, 1634, 1643, 1650, Paris, 1684, Rouen, 1664, 1665, 1670, 1687, 1688, 1703, Flamanca trc. Bruges, 1681; François de la Boullaye le Gouz, *Les Voyages et Observations*, Paris, 1633, 1653, 1657; Henry Blount, *A Voyage into the Levant(Turkes and Other People)*, Londra 1636, 1637, 1638, 1650, 1664, 1669, 1671, 1745, 1824, Almanca trc. 1887, Flamanca trc. 1707(1634 Türkiye seyahati); Lâ, *A True Relation and Description of 2 Most Strange and True Remarkable Sea-Fights agains the Turkes*(1636), Londra, 1637(Türk korsanlarının İngiltere kıyılarına seferleri ve İngilizler'i esir almaları); Almosnino(Selânikli Haham Moïse = Moysem), *Extremos y Grandezas de Constantinople*, İbrânî'den İspanyolca'ya trc. Jacob Cansino, Madrid, 1638; Zarain, *A Relation of the Late Seige and Taking of the City of Babylon by the Turke*, IV. Murad'ın Bağdad feth-nâmesinin Türkçe'den İtalyanca'ya ve oradan İngilizce'ye trc. William Holloway, Londra, 1639; Adam Olearius, *Muskovitische und Persische Reyse*, Schleswig, 1647, Rusça trc. P. Barsov, *Puteşestvie v Moskoviya i Persiyu v 1633, 1636 i 1639 Godakh*, Moskova, 1870; Pierre Flanient, *Philippe de Harley, Comte de Césy, Ambassadeur de France en Turquie (1619-1641)*, *Revue d'Histoire Diplomatique*, Paris, 1901; Samuel ben David Yenichel, *Kırım-Kudüs Seyahati*, İbrânî metin ve Latince trc. Gustav Peringer-Lillieblad, Uppsala, 1691, Jonas Gurland nş., Petersburg = Leningrad, 1866, J. D. Eisenstein nş., New York, 1926, Fransızca trc. E. Carmoly, Paris, 1847, kısaltılmış İngilizce trc. E. N. Adler, Londra, 1930, krş. Bernard Lewis, *1641-1642'de bir Karayit'in(Samuel) Türkiye Seyâhatnâmesi*, *Vakıflar Dergisi*, III, Ankara, 1956, 97-106, İngilizce trc. s. 315-25; Tongas, *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la Première Moitié du XVIIe Siècle et l'Ambassade à Constantinople de Philippe de Harley (1619-1640)*, Toulouse, 1942; F. E. Roger, *La Terre Sainte*, Paris, 1646, 1664; J. van Twist, *Generale Beschrijvinge van Indien*, Amsterdam, 1648; Johns Struys, *The Voiages.and Travels through Italy, Greece...*, Londra, 1684, s. 65-112; Türk forsası olarak hâtıraları(müellif Japonya'ya kadar gitmiştir), Flamanca aslı: *Gedenkwaerdige Reisen door Italie... Turkien, Japan*, Anvers, 1650; Johann Metzger von Brisuch, *Itinerarium oder Raissbeschreibung von Vien nach Constantinople*(1650)(Almanya'nın Istanbul büyükelçiliğinde kâtip), 1653.

Robert Bargrave, *Un Voyageur Anglais dans les Pays Roumains en 1652*, Franz Babinger nş., Bükreş, 1936; Du Loir, *Les Voyages du Sieur du*

Loir contenus en Plusieurs Lettres avec la Relation du Siège de Babylone fait en 1639 par Sultan Mourat, Paris, 1654, 1657, s. 224-40: Bağdad fetihnâmesinin Latin harfleri ile Türkçe metni ve Fransızca trc., İtalyanca trc. Bologna, 1670; R. F. Jerome Dandini, *Missione Apoctolica al Patriarca a Maroniti del Monte Libano*, Cesana, 1656, Fransızca trc. Paris, 1675, 1685, İngilizce trc. *A Voyage to Mount Libanus*, Londra, 1698, 1745, 1814; Jean de Thévenot. *Voyages en Europe, en Asie et en Afrique(Relation d'Un Voyage fait au Levant)(Relation de Divers Voyages)*(1655-6'da Istanbul'da bulunmuştur), Paris, 1664, 1665, 1674, 1684, 1689, 1696, 3 c. (ilk tab'ında s. 569-76. Türkçe bir Bağdad feth-nâmesinin tercümesi vardır), Amsterdam, 1705, 1727, 5 c., İngilizce trc. *The Travels into the Levant*, Londra, 1687, 1747. Almanca trc. 1693, bazı parçalarının Türkçe trc. Reşad Ekrem Koçu, *1655-56'da Istanbul ve Türkiye*, Ist. 1939, Flamanca'ya ve başka dillere de tercümeleri ve daha başka basımları(Istanbul'a âit cildi: Francois Billacois nş., *L'Empire du Grand Turc*, Paris, 1965; bunun Tr. trc. N. Yıldız, *1001 Temel*: 120, 1978) vardır; Glas Brorsson Ralamb(1657'de İsveç'in Istanbul elçisi), *Kort Beskriffning om thet som then Constantinopolitaniske Resan*, Stockholm, 1679, İngilizce trc. Londra, 1732; Emmanuel d'Aranda, *Voyage et Captivité à Alger*, Paris, 1657, Brüksel, 1662, 4. tab'ı: Leiden, 1671; Boschini, *L'archipelago*, Venedik, 1658; H. Marsh, *A New Survey of the Turkish Empire*, Londra, 1660; Lâ *A Narrative of the Voyage of Finch, Earl of Winchelsea, Ambassadeur*, Londra, 1661(müellif 1660'ta Büyükelçi Finch'in huzûra kabûlünü anlatır, kendisi maiyyetindedir); Thévenot le Cadet, *Relation d'Un Voyage fait au Levant*, Paris, 1664; John Burbury, *A Relation of Journey of Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople*, Londra, 1671(Lord, 1664'te huzûra kabûl edilmiştir, İngiltere'nin Viyana büyükelçisi idi); Jean Coppin, *Le Boucher de l'Europe ou la Guerre Sainte, contenant des Avis Politiques et Chrétiens, qui peuvent Servir de Lumière aux Rois et avec Souverains de la Chrétienté, pour Garantir Leurs Estats des Incursèons des Turcs et Reprendre ceux qu'Ils ont usurpés sur Eux, avec une Relation de Voyages faits dans la Turquie, la Thébaïde et la Barbarie*(1665), Lyon, 1686; Balthasar de Moncenys, *Les Voyages*, 5 c., Lyon, 1665, 1695, Charles Henry nş., Paris, 1887, Almanca trc. 1697(ilk cilt, Türkiye'ye ait); Roland Fréjus, *Relation d'Un Voyage fait en 1666 aux Royaumes de Fez et de Maroc*, Paris, 1698; Lambeccius(İmparator I. Leopold'ün hâfız-ı kütübü), *Diarium Itineris Budensis*, Viyana, 1666; Alberto Bobovio Leopolitano Bobowsky(1610?-1675?, Leh asıllı olup sonradan «Ali Ufkıy Bey» adıyla ihtidâ etmiş ve Saray'a girmiştir), *Tractatus Alberti Bobovii, Turcarum İmp. Mohammedis IV...*, Viyana, 1667; Aynı Yazar, *Seraï Enderun*, Viyana, 1667; M. Poullet(1658), *Nouvelles Relations du Levant*, 2 c., Paris, 1667-8; Le Pére Robert de Dreux (aumônier de l'Ambassadeur de France à Constantinople, 1665-69), *Un Voyage en Turquie et en Grèce*, Hubert Pernot nş., Paris, 1925; Thomas Smith (1668'de Istanbul büyükelçisi Sir Daniel Harvey'in râhibi), *Epistolo de Moribus ac Institutis Turcarum cui Annectitur brevis Constantinopoleos Notitia*, Oxford, 1674, İngilizce trc., Londra, 1678, 1698: *The Manners, Religion and Government of the Turks;* Aynı Yazar, *Epistoloe Quatuor Quarum deux de Moribus ae Institutis Turcarum agunt, duae Septem Asiae Ecclesiarum*, Oxford, 1674; Jean Babtiste Tavernier(Baron d'Aubonne), *Les Six Voyeges en Turquie, en Perse et aux Indes pendant l'Espace de Quarante*

Ans(1630-1670), 1675 tab'ının başlığı: *Nouvelle Relation de l'Intérieur du Grand Seigneur contenant Plusieurs Singularitez qui jusqu'icy n'ont point esté mises en Lumière*, Paris, 1675, 1676, 1677, 1679, 1702, Rouen, 1713(3 c.), İngilizce trc. John Philips, *The Six Voyages through Turkey into Persia and the East-Indies... A New Description of the Seraglio*, Londra, 1677, 1678, 1680, 1684, 1688, 1690, 1889, 1925(son ikisi, başka bir İngilizce tercümedir) (bu tab'lardan bazılarının başlığı da şöyledir: *The Six Voyages... through Persia into Turkey and the East Indies finished in the Year 1670, together with a New Relation of the Present Grand Seignor's Seraglio)*, Almanca trc. Nürnberg, 1681, Kolonya, 1765, İtalyanca trc. *Giai Suetti Sacerdote Francesi, Viaggi della Persia et nell India*, Roma, 1682; Chevalier de Rocqueville, *Relation des Moeurs et du Gouvernement des Turcs d'Alger*, Paris, 1675; Graf van Winchelsei(İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi), Flamanca trc. J. H. Glazemaker, *Turksche Kaizerryk*, Amsterdam, 1670; Fr. Savinien d'Alquié, *Les Mémoires du Voyage de Mr. le Marquis de Ville au Levant ou Histoire Curieuse du Siège de Candie*, Amsterdam, 1671; John Burbury, *A Relation of a Journey of the Right Honourable Mr. Lord Henry Howard from London to Vienna and Theire to Constantinople in the Compagny of His Excelency Count Lesley*(1664), Londra, 1671; Père Thomas de Paris(1616-71 arasında 55 yıl Istanbul'da yaşamıştır), *Journal*, Bruno nş., *Etudes Franciscaines*, XXIX-XXXI, Paris, 1913; A. de Saint-Maurice, *La Cour Othomane ou l'Interprète de la Porte quie explique toute les Charges et les Fonctions des Officiers du Serrail*, Paris, 1673 tab'ı; Antoine Galland, *Journal*(1672 ve 1673), Charles Schefer nş., Paris, 1881, Türkçe trc. Nâhid Sırrı Örik, T. T. K. nş., Ankara, 1949(II. cildi 1973'te çıktı), 1673 yılına ait II. cildin ilk neşri: Taschérau, *Révue Résrospective*, 2. seri, XII, 1-69 ve 226-91; Quiclet, *Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople par Terre*(1658), Paris, 1664, 1674; Nicolo Mussi, *Relazione dela Citta di Constantinopoli*, Bologna, 1675; Gondola, *Relazione dello Stato della Religione nelle Parti dell''Europa sottoposte al Dominio del Turco*, Banduri nş., Paris, 1711(müellif 1674-75'te Türkiye'de kalmıştır), 2. neşri: Drinov, *Periodičesko Spisanie*, İbrâil; Sir John Finch, *Embassy under the Turk in Constantinople* (1674-81), G. F. Abbott nş., Londra, 1920.

Thomas Coke, *A Truce Narrative*, Londra, 1676(İngiltere'nin Istanbul'da sefaret kâtibi olan müellif, Şehzade Mustafa ile Hadice Sultan'ın Edirne'deki düğünlerini anlatır); Albert Vandal, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XIV(Voyages du Marquis de Nointel)*, Paris, 1887, 1901; Père Auguste Carayon, *Relations Inédites des Mission de la Compagnie de Jésus à Constantinople au XVIIe Siècle, d'Apès le Journal du Père Thomas de Paris, Etudes Franciscaines*, XXX-XXXI, Paris, III. 1913-V. 1914; Sir George Wheler ve Jacop Spon(1675-6), *A Journey into Greece... Constantinople*, Londra, 1678, 1682, 1688, 1693, Fransızca trc. *Voyage d'Italie, de Dalmatie; de Grèce et du Levant*, 2 c., Lyon, 1678-9, Amsterdam, 1689, Paris, 1689, Lahey, 1723-4, Alm. trc. Nürnberg, 1690, 1713, krş. H. Omont, *Athènes au XVIIe Siècle, Relation du Père Robert de Dreux, de Jacob Spon et du Père Babin, Revue des Etudes Grecques*, Paris, 1901; Louis Marott, *Giving an Account of His Slavery under the Turks*, Londra, 1677(Türkler nezdinde esirlik hayâtı); Vansleb, *Journal d'Un Voyage fait en Egypte*, Paris, 1677; Jouvin de Rochefort, *Voyage en Turquie*, Paris, 1676; Dr. John Covel,

The Diaries, 1670-1679. T. Bent nş., Londra, 1693; Frantz Ferdinand von Trollo, *Reise-Beschreibung*, Dresden, 1676; Giacomo Quirini(1670-76'da İstanbul balyozu), *Relazioni degli Ambasciatori et Baili a Constantinopoli*, Barozzi ve Berchet nş., Venedik, 1873; Jean de Chardin(mücevherci), *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux*(1664-77 Türkiye ve İran seyahatleri), Rouen, 1723, Amsterdam, 1711, 1735, 4 c., Langlès, nş., Paris, 1810-1, 10 c., İngilizce trc. Londra, 1687, daha pekçok tab'ı ve tercümesi var(bu arada: Sir P. Sykes nş., *Travels in Persia*, Londra, 1927, 2: 1976); Guillaume-Joseph Grelot(1672), *Relation d'Un Voyage de Constantinople, enrichie de Plans levés par l'Auteur sur les Lieux et les Figures de Tout ce qu'il y a de plus Remarquable dans cette Ville*, Paris, 1680, 1681, 1689, İngilizce trc. John Philips, *A Late Voyage to Constantinople*, Londra 1683; G. F. Abbot, *Under the Turks in Constantinople, a Record of Sir John Finch's Embassy, 1674-1681*, Londra, 1920; Joanots du Vignau, *Le Secrétaire Turc*, Paris, 1681, 1688, Müellif tarafından bizzat yapılmış İngilizce trc. *The Turkish Secretary*, Londra, 1688(müellif, Fransa sefareti kâtibi olarak 9 yıl İstanbul'da bulunmuştur); Aynı Yazar, *The Present Condition of the Turkish Affairs*, Londra, 1688; Chevalier Laurent d'Arieux(1635-1702), *Mémoires ou Voyages*(1653-83), R. P. J.-B. Labat nş., 6 c., Paris, 1735-53(XIV. Louis'nin IV. Mehmed nezdinde murahhası); Aynı Yazar, *Relation d'Un Voyage fait par Ordre de Louis XIV vers le Grand Emir*, La Roque nş., Paris, 1717; François Pétit de la Croix(Istanbul'da sefaret kâtibi), *Mémoires du Sieur de la Croix, cy devant Secrétaire de l'Ambassade de Constantinople contenant Divers Relations très Curieuses de l'Empire Othoman*, 2 c., Paris, 1684; Aynı Yazar, *Guerre des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie, par le Sieur de la Croix, cy devant Secrétaire de l'Ambassade de France à la Porte*, Paris, 1689; *Historia o sia vero e Distingo Ragguaglio della Stato Presente della Citta di Costantinopoli*, 4 c., Venedik, 1686; *Ambassades de M. le Comte Guilleragues et de M. le Girardin auprès du Grand Seigneur*, Paris, 1687; Bernard Randolph, *The Island in the Archipelago, Sea of Constantinople*, Oxford, 1687; Dapper, *Naukeurige Beschrijving, der Eilanden in de Archipel*, Amsterdam, 1688; Antonio Benetti, *Osservazioni fatte nel Viaggi a Constantinopoli*(1680), Venedik, 1688; Heliogenes de l'Epy, *A Voyage into Tatary... Greece and Turkey*, Londra, 1689; Thomas Smith, *Septem Asiae Ecolesiarum et Constantinople Notita*, Utrecht, 1694; Jean du Mont(1690), *Voyage du Levant(Voyages en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie)*, Lahey, 1694, 4 c., 1699, 2 c., İngilizce trc. Londra, 1669, 1696, 1702, 1705; Paul Lucas, *Voyage au Levant*(1688-96), 2 c., Rouen, 1704, Lahey, 1705, Paris, 1710, 1712, Rouen, 1719-20,1724; Monconys, *Voyage*, 2 c., Paris, 1695; Simpert(1699'da Istanbul'da Almanya sefaret kâtibi), *Diarium ou Relation Curieuse d'Un Voyage à Constantinople*, Augsburg, 1701; H. Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem on Easter A. P. 1697*, Londra, 1810; T. C., *The New Atlas, Travels or Voyages in Europe, Asia, Africa and America*, Londra, 1698, s. 1-48: Türkiye(1684'te başlıyan dünya seyahati); Captain William Hacke, *Voyages*, Londra 1699 (müellif, «Robert» adında bir İngiliz'in Türkler'e esir düşmesini anlatır); Collier(Justin Colyer/Kolyer)(Holanda'nın Istanbul büyükelçisi), *Journal du Voyage de M. L., Résident à la Porte pour Messieurs les Etats Généraux des Provinces-Unies, traduit du Flament*, Paris; Aynı Yazar, *Raporlar*, Lahey, *Algemeene Rijksarchief, Turkije, Secrete Brieven, 1700-1734*, St. Gen.

no. 7.383; John Ray, *Travels and Voyages*, 2 c., Londra, 1693, 1705, 1738(şu 11 seyahatnâmeyi içine alır: Danca'dan trc. Leonhart Rauwolff, Nicolas Staphorst, Fransızca'dan trc. P. Belon, Vernon, Spon, Smith, Huntington, Greaves, Alpinus, Vestingius ve Fransızca'dan trc. Thèvenot).

Marquis de Ferriol, *Correspondance*, Emil Varenbergh nş., Anvers, 1870 (Fransa'nın Istanbul büyükelçisi); Cornaille le Bruyn(Lebrun)(1678-9), *Voyage au Levant... l'Asie Mineure... de Chio, de Rhodes, de Chypre... Villes d'Egypte, de Syrie et de la Terre Sainte*, Flamanca'dan trc., Delft, 1700-2, Paris, 1725; Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'Un Voyage du Levant fait par l'Ordre du Roy*(1700-2), 2 c., Paris, 1717, Lyon, 1717, 3 c., Amsterdam, 1718, 2 c., İngilizce trc., *A Voyage into to Levant performed by Command of the French King*, 2 c., Londra, 1718, Almanca trc. 3 c., Nürnberg, 1776; Papper, *Description Exacte des Isles de l'Archipel*, Flamanca'dan trc. Amsterdam, 1703; Pier' Antonio Pacifico, *Breve Descrizzione Geographica del Peloponeso o'Morea*, Venedik, 1704; St. Gervais(Fransa'nın Tunus konsolosu), *Mémoires Historiques qui concernent de Gouvernement de l'Ancien et du Nouveau Royaume de Tunis*. Paris, 1756; Barth, *Voyages en Afrique*, 4 c., Paris, 1860, Almanca aslı: 4 c., Gotha, 1857-8, İngilizce trc. 4 c., Londra, 1857-9(Orta Afrika'nın geçmişine ait mühim bilgiler toplıyan meşhur seyâhatnâme).

A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe Siècles, Essai de Bibliographie*, Peşte, 1897; H. Omont, *Missions Archéologiques Française en Orient aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Paris, 1902; N. Jorga, *Une Vigtaine de Voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris, 1928; Emeric W. Trencsény, *British Travellers in Old Budapest*, Peşte, 1937; Paul Wittek, *The Turkish Documents in Hakluyt's Voyages, Bulletin of the Institut of Historical Research*, XIX-57, Londra, XI.1942, 121-39; Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoueries of the English Nations*, 2 c., Londra, 1598-1600, 1809-12, Edinburgh, 1884-6, Glasgow, 1903-5, Londra, 1907, 1927.

II. TETKİKLER

1. UMÛMÎ OSMANLI TÂRİHLERİ: YERLİ ESERLER:

İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III-I: *II. Selim'in Tahta Çıkışından(1566) 1699 Karlofça Andlaşması'na kadar*, T.T.K. nş., Ankara, 1951, III-II: *XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, 1954. İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II: *1512-1574*, Ist. 1948, III: *1574-1703*, 1950(1603'ten sonraki olaylar kısa, 1640'tan sonrakiler büsbütün kısa kesilmiştir: kullanışlı, sağlam bir elkitabıdır; son yıllarda tekrar basılmıştır).

Şu iki eser, devirlerine göre pek başarılı tarihlerdir: Hayrullah Ef., *Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 16 c., Ist. 1272 1856(zeyli: Ali Şevki Bey, *Zeyl-i Târih-i Hayrullaah Efendi*, 2 c., Ist. 1289 ve 1292 1872, 1875, IV Murad ve Sultan İbrahim devirlerini içine alır) ve Mansûri-zâde Vezir Mustafa Nuri Paşa, *Netâicu'l-Vukuu'ât*, 4 c., 2. tab'ı: Ist. 1327 1909 *Netâicu'l-Vukuu'ât Tekmileleri* DTCF nş., 1961.

Aşağıdaki kitaplar, eskimiş veya zayıf tarihlerdir: Feraizî-zâde Mehmed Said Ef., *Gülşen-i Ma'ârif*, 2 c., Ist. 1252 = 1836; Mehmed Mazhar Fevzi, *Haber-i Sahih*, 5 c., Ist. 1290-3 = 1873-6; Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Târih-i Osmâni*. Ist. 1286 1869, 1288 = 1871, 1290 = 1873, 1294 = 1877, 1302 1885; Aynı Yazar, *Târih-i Osmâni*, Ist. 1287 = 1870; Aynı Yazar, *Şecere-i Târih-i Osmâni*, Ist. 1286 = 1869; Abdurrahman Şeref Ef., *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, 2 c., 2. tab'ı: Ist. 1315 = 1897; Sadrâzam Kıbrıslı Kâmil Paşa, *Târih-i Siyâsi-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 3 c., Ist. 1325 1907; Ferik Mehmed Şâkir Paşa, *Yeni Osmanlı Târihi*, 2 c., Ist. 1329-30 = 1911-12; Murad Bey, *Târih-i Ebu'l-Fârûk*, 5 c., Ist.; Fehmi Youssouf, *Historie de la Turquie*, Paris, 1909; Ahmed Râsim Bey, *Resimli ve Haritalı Osmânlı Târihi*, 4 c., Ist. 1328 = 1912; Ahmed Reşîd, *Târih-i Osmâni*, 2 c., Ist. 1327-8 = 1911-2.

İmparatorluğun yetiştirdiği meşhur adamlara ait çok mühim biyografya ansiklopedisi: Mehmed Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmâni*, 4 c., Ist. 1308-17 = 1891-99; Şemseddin Sâmi Bey, *Kaamûsu'l-Â'lâm*, 6 c., Ist.; Reşad Ekrem Koçu, *Istanbul Ansiklopedisi*, 4 c., Ist. 1944-51, yeni tab'ı: 1957-72 (11 cilt çıktı, «G» harfi sonlarında); Aynı Yazar, *Şâir ve Âşık Pâdişahlar*, Ist. 1950; T. Y. Öztuna, *Dünya Tarihi*, Ist. 1962, Hayat Yayınları; Aynı Yazar. *Hayat Türkiye Ansiklopedisi*. Ist. 1964.

2. UMÛMİ OSMANLI TARİHLERİ: YABANCI ESERLER:

Baron Joseph von Hammer, Fr. trc. *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. VI-XIII, hâlâ en mufassal, hattâ en iyi umumî Osmanlı tarihi durumunu muhâfaza etmektedir(eserin basım ve tercümeleri hakkında bibliyografyamızın I. ve II. kısımlarında bilgi vardır).— Şu iki eser de kusurlarına rağmen en iyi Avrupa tetkikleri olarak değerlerini muhafaza ediyorlar: Nicholas Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches de Quellen Dargestellt*, 5 c., Gotha, 1908-13(ilk 4 cildi T.T.K. tarafından tercüme ettirilmiştir; Hammer'in bıraktığı 1774'ten 1912'ye kadar gelen son cildin Türkçe trc. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1948); krş. M. M. Alexandrescu - Dersca, *N. Iorga, Historien de l'Empire Ottoman, Balcania*, VI, 101-22.— Johann Wilhelm Zeinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, II: 1453-1574, 1854. III: 1574-1623, Gotha, 1855, IV: 1633-1669, Gotha, 1856, V: 1669-1774, Gotha, 1857.

Briot, *Hist. de l'Empire Ottomans des Turcs*, Amsterdam, 1714; J. F. de la Croix(Marquis de Castries), *Abrégé Chronologique de l'Histoire Ottoman*, 2 c., Paris, 1768; Abbé Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis Son Origine jusqu'à la Paix de Belgrade en 1740*, 4 c., Paris, 1771-75; A. Hawkins, *The History of the Turkish or Ottoman Empire*, 4 c., Londra, 1787; Comte de Salaberry, *Histoire de l'Empire Ottoman jusqu'en 1792*, 4 c., Paris, 1813-7; Alix, *Précis de l'Histoire de l'Empire Ottoman*, 2 c., Paris, 1822; E. Palla, *Histoire Abrégée de l'Empire Ottoman*, Paris, 1825; Lübdemann. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Dresden, 1827; Leopold von Ranke, *Fürsten und Woelker von Süd*, Berlin, 1827, Fransızca trc. *Histoire des Osmanlis*, Paris; Aynı Yazar, İngilizce trc. Walter K. Kelly, *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Century*, Londra, 1843.

Philadelphia, 1845(pek çok tab'ı ve tercümesi vardır); Edward Upham, *History of the Ottoman Empire from Its Establishment till the Year 1828*, Edinburgh, 1829; Thomas Aquila Dale, *Campaigns of Osman Sultans, Chiefly in Western Asia from Bayezid Ildirim to the Death of Murad the Fourth, (1389-1640)*, 2 c., Londra, 1835(Hammer'in serbest bir tercümesinden ibarettir); M. J. N. Jouannin ve Jules van Gaver, *Turquie*, Paris, 1848, *L'Univers, Histoire et Description de Tous les Peuples* külliyâtından, kısmî Türkçe trc. İnkılâb Küt., Cevdet Paşa Evrâkı, no. 50; Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks from the Beginning of the Empire to the Present Time*, 2 c., Londra, 1854, 1877, New York, 1870, Beyrut, 1961; F. W. Ebeling, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Leipzig, 1854; Charles Barthélemy, *Histoire de Turquie*, Tours, 1856; Théophile Lavallée, *Histoire de la Turquie*, 2 c., Paris, 1859; Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Turquie*, 5 c., Paris; Stanley Lane-Poole, *The Story of Turkey*, New York, 1888, Londra, 1908, *The Story of Nations* külliyatından(E. J. W. Gibb'in iştirakiyle yazılmıştır); Vicomte de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les Origines jusqu'à Nos Jours*, 2 c., Paris, 1881, 2. tab'ı: 1914, V. Duruy, *Histoire Universelle* serisinden; G. F. Hertberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin, 1883; Leo S. Olscky, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Floransa, 1903; G. J. Shaw Lefevre Eversley, *The Turkish Empire, Its Growth and Decay*, Londra, 1917; Colonel Lamouche, *Histoire de la Turquie*, Paris, 2 tab'ı ve Galip Kemali Söylemezoğlu'nun 2 cilt hâlinde Türkçe tercümesi vardır; Todeusz Lychowsky, *Turcja*, Varşova, 1924; Jan Reychman, *Dni Swietnosci i Kleski Turcji*(Küçük Türkiye Tarihi), Varşova, 1960; A. Navarian, *Les Sultans Poètes, 1451-1808*, Paris, 1936; Djuvara, *Cent Projets de Partage de la Turquie(1281-1913)*, Paris 1914; Robert Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris; Muh. Sâbir, *Türkân-ı Usmâni*, I, Karaçi, 1962.

İslâm Ansiklopedisi'nin İngilizce, Fransızca, Almanca olarak 3 nüsha hâlinde yayınlanan ilk baskısında olsun, Fransızca ve İngilizce 2 ayrı nüsha hâlinde yayınlanmakta olan yeni baskısında olsun, mevzu üzerinde güzel makaleler vardır. Bilhassa sonuna yaklaşmakta olan Türkçe tercümesinde geniş monografiler bulunur. Arapça, Farsça, Orduca ve Malayca tercümeleri çıkıyor.

3. YERLİ MONOGRAFİLER :

Mehmed Şükrü Bey, *Esfâr-ı Bahriyye-i Osmâniyye*, Ist. 1306 = 1889; Süleyman Nutki, *Muhârebât-ı Bahriye-i Osmâniye*, Ist. 1307 = 1890; Ali Haydar Emîr(Alpagut), *Târih-i Bahri Sahifeleri*, Ist. 1331 = 1916; Aynı Yazar, *Denizde Türkiye*, 2 c., Ist. 1937; Amiral Ertuğrul, *Akdeniz Hâkimiyeti ve Türkler*, Ist. 1933.

Hüseyin Kâmî Hanyavi, *Girit Târihi ve Fethi*, 2 c., Ist., 1288 = 1871; Midhat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler*, Ist. 1945; Andrea Kopasi, *Girit'in Ahvâl-i Umûmiyye ve Târihiyyesi, Mecmû'a-i Ebu'z-Ziyâ*, no. 63-5, 67, 69, 70, 72, 74-9, 81, Ist. 1315 = 1897.— Aziz Sâmih İlter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, 2 c., 2. tab'ı: Ist. 1935; Ali Rızâ Paşa b. Handân b. Osmân Hoca, *Mir'âtu'l-Cezâir*, Arapça'dan trc. Ali Şevki, Ist. 1293 = 1876; Ahmed Beyu'n-Nâibi'l-Ensârî, *al-Menhalü'l-Azb fi Târihi Trâblusu'l-Garb*, Ist. 1317 = 1899; Hasan

Sâfi, *Trâblusgarb Târihi*, Ist. 1928.— Ahmed Reşîd Paşa ve Nevres Efendi, *Târih-i Yemen ve San'â*, 2 c., Ist. 1291-2 = 1874-5; Âtıf Paşa, *Yemen Târihi*, 2 c., Ist. 1326 = 1908.— Abdullah Zihni Soysal, *Z Dziejow Krymu*, Varşova, 1938; İsmail Berkuk Paşa, *Tarihte Kafkasya*, Ist. 1958; Şinasi Altundağ, *Osmanlı İdaresi ve Gürcüler*, *DTCFD*, X, 1-2, Ankara, VI. 1952, 79-90; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Ist. 1939; Aynı Yazar, *Tunaboyu Tarihi*, Ist. 1942; Dr. Rif'at Osman Bey(Tosyevi-zâde), *Edirne Sarayları*, A. Süheyl Ünver nş., T. T. K., Ankara.— M. Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, Ist. 1942; Aynı Yazar, *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyâlık ve Halk Hareketleri*, Ist. 1944; Aynı Yazar, *Manisa Ünlüleri*, Manisa, 1946; M. Akdağ, *Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi*, *TAD*, IV, 1968, 201-47.

Çetin Derin, *XVII. Asır Nişancıları*, Edebiyat Fak., tez no. 1.808, 1950; Ârifî Bey, *Türkiye'de İlk Katolik Kapusen Manastırları*, *TTEM*, XIV, 2/79, 125-8, Ist. 1. III. 1340 = 1924; Ahmed Refik(Altınay), *Türkiye'de Katolik Propagandası*, *TTEM*, XV; Orhan Burian, *Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance*, *Oriens*, V-2, Leiden, 1952, 209-29; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihi'nde Levendler*, Ist. 1945, Güzel Sanatlar Akademisi nş.; Aynı Yazar, *Osmanlı Devri'nde Istanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler*, Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü, *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, Ist. 1963, 327-414.

4. YABANCI MONOGRAFİLER :

Kuzey Afrika: Mercier, *Histoire de l'Afrique Septentrionale*, Paris, 1888-91; Faure Biguet, *Histoire de l'Afrique Septentrionale*, Paris, 1905; Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931, Robert le Tourneau nş., 3 c., Paris, 1953.— Masson, *Histoire des Etablissements et du Commerce Français dans l'Afrique Barbaresque*, Paris, 1903; Playfair, *Relations de la Grande Bretagne avec les Etats Barbaresques*, *Revue Africaine*, XXI-XXV, Cezâyir; Amiral Jurien de la Gravière, *Les Corsaires Barbaresques*, Paris, 1887; Stanley Lane-Pool, *The Barbary Corsairs*, Londra, 1890; Sir Godfrey Fisher, *Barbary Legend, War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830*, Oxford, 1957; F. Braudel, *Les Espagnols dans l'Afrique du Nord de 1492 à 1577*, Cezâyir, 1928; O. Martini, *Storia delle Invasiani degli e delle Piraterie dei Barbareschi in Sardegna*, Cagliari, 1861; Maurice Aymard, *XVI. Yüzyıl Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik*, *İktisat Fak. Mecmuası*, M. Genç trc., XXIII, 219-38, Ist.; Jaime Salva, *La Orden de Malta y les Acciones na Vales Espanolas contra Turcos y Berberiscos en los Siglos XVI y XVII*, Madrid 1944.— Murad Reis'in İzlanda seferi için: Björn Jonsson, *Tyrkjarvanssaga*, Rejkjavik, 1861; Jon Thorkelsson, *Tyrkjaranid a Ilandi 1627*, Rejkjavik, 1906-9; Sigfus Blönda, *De Algierske Sörövenes Tog til Island aar 1627*, Kopenhag, 1898-9, *Nord og Syd* mecmuası, s. 193-208; Bernard Lewis, *İzlanda'da Türkler*, Hrand D. Andreasyan trc., *Türkiyat Mecmuası*, X, Ist. 1953, 277-84.

Fuad Carım, *Cezâyir'de Türkler (-1577)*, Ist. 1962; Aynı Yazar, *Türkler'in Denizciliği*, Ist. 1965.

H.-D. de Grammont, *Histoire d'Alger sous la Domination Turque(1515-1830)*, Paris, 1887(mühim); Aynı Yazar, *Relation entre la France et Régence d'Alger au XVIIe Siècle*, Cezâyir, 1880, 1955; Aynı Yazar, *Etudes Algériennes: La Course, L'Esclavage, La Rédemption, Revue Historique*, Paris, 1884/5; S. Gsell, G. Marçais ve G. Yver, *Histoire de l'Algérie*, Paris, 1927, 1929; A. Devoulx, *Etude aux Epoques Romaine, Arabe, Turque, Revue Africaine*, Cezâyir, XX-XXI; Aynı Yazar, *Notes Historiques sur les Mosquées d'Alger, Revue Africaine*, IV-V; Aynı Yazar ve Berbrugger, *Les Casernes des Janissaires à Alger, Revue Africaine*, III; Berbrugger, *Captif et Patronne, Revue Africaine*, no. 46; Albay N. Robin, *Organisation Militaire des Turcs dans la Grande Kabylie, Revue Africaine*, 1878; Aynı Yazar, *Notes sur l'Organisation Militaire et Administrative des Turcs dans la Grande Kabylie*, Paris, 1895; Vayssettes, *Histoire des Beys de Constantine, Bulletin de la Société Archéologique de Constantine*, Kosantîne, 1869; Aynı Yazar, *Histoire de Constantine sous la Domination Turque*, Kosantîne, 1903; E. Mercier, *Histoire de Constantine*, Kosantîne, 1903; Walzin d'Esterhazy, *De la Domination Turque dans l'Ancienne Régence d'Alger*, Paris, 1840; H. Garret, *Histoire Générale de l'Algérie*, Cezâyir, 1910; Gabriel Esquer, *Histoire de l'Algérie*, Paris, 1950.— Tunus: Y. Debbasch, *La «Nation» Française en Tunisie(1577-1835)*, Tunus, 1957; S. Pignon, *La Milice des Janissaires de Tunis au Temps des Deys(1590-1650), Internationale d'Histoire Militaire*, no. 18, Paris, 1956, s. 301-26.— Libya: P. C. Bergno, *Tripoli dal 1510 al 1850*, Trablusgarb, 1925.— Fas: Auguste Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Chérifs au Maroc et Leur Rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger* (1509-1830), Paris, 1904(mühim); O. Houdas, *Le Maroc de 1631 à 1812*, Paris, 1886. A. G. P. Martin, *Quatre Siècle d'Histoire Marocaine(1504-1912)*, Paris, 1923; Berbrugger, *Occupation Anglaise de Tanger(XVIIe Siècle), Revue Africaine*, no. 29; Henri de la Croix(Comte de Castries), *Moulay Ismaïl et Jacques II*, Paris, 1903; Aynı Yazar, *Une Description du Maroc sous le Règne de Moulay Ahmed el-Mansour(1596)*, Portekizce metin ve Fransızca trc., Paris, 1909; Aynı Yazar, *Les Sources Inédites de l'Histoire du Maroc*, I. Seri(12 c.): *Dynastie Saadienne(1530-1600)*, II. Seri(13 c.): *Dynastie Filalienne(1661-1757)*, Paris, 1922-7.— D. Lange, *Kânem-Bornu, Chronologie et Histoire d'Un Royaume Africain(de la Fin du Xe Siècle Jusqu'à 1808)*, Paris, 1976.

Fernard Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie, L'Avènement de l'Europe*, Paris, 1939, 1947(mühim), Türkçe trc. Hamdi Varoğlu, *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü, Avrupa'nın İkbali*, Cumhuriyet gazetesi nş., İst. 1941; O. Yüksel trc. *1000 Temel Eser: 28;* W. E. E. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Central Asian Research Centre nş., Londra, 1963; A. Schopoff, *Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie(1673-1904)*, Paris, 1904; Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk, A Battern of Alliances, 1350-1700*, Liverpool, 1954; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, 1535-1956*, 2 c., Princeton, 1956.

P. Martino, *L'Orient dans la Littérature Française aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Paris, 1906; Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, Thought und Literature(1520-1660)*, Paris, 1941; Samuel C. Chew, *The Crescent and the Rose, Islam and England during the Renaissance*, Oxford, 1937; A. A. Kampmann, *Osmanlı İmparatorluğunda Holandalılar*, T.

T. K., *Belleten*, XXIII-19, Ankara, VII. 1959, 513-23; Ingolf Boisen, *Asırlar Boyunca Türkiye ve Danimarka*, Kopenhag, 1962(Türkçe basılmıştır); C. Haracek, *Das Osmanische Reich und der Böhmische Staen destaat im 16. Jahrhundert, Archiv Or.*, XXXII-1, Prag, 1964, 104-9.

Franz Babinger, *Drei Stadtansichten von Konstantinopel aus dem Ende des 16. Jahrhunderts, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, LXXVII-3, Viyana, 1959; Aynı Yazar, *Zwei Stambuler Gesamtantischten aus dem Jahren 1616 und 1642, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Neue Folge*, no. 50, Münih, 1960; H. J. Kissling, *Beitraege bur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1956.— Milevko Vikiçeviç, *Znameniti Srbi Muhamedanci* 2 c., Belgrad, 1901; *Sarajevske Muftije od 926/1519 do 1334/1916*(Bosna müftüleri), Bosnasarayı, 1916; O. Lovriç, *Istorija Nişa*, Niş 1927; Safvet Başagiç, *Znameniti Hrvati, Boşniaci i Hercezovci in Turskoj Carrini*, Zagreb, 1931; Hâzım Şâbânoviç, *Bosanski Paşalık*, Bosnasarayı, 1959; Antoine Dabinovitch, *Les Pactes d'Assistance entre les Gouverneurs Ottomans et les Grands Seigneurs de Bosnie et de Croatie depuis XVe Siècle au XVIIe Siècle. V. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara 1960, 478-673.— Oskar Kolling, *Macar Serhadleri'nde XVI. Asır Türk Devri*, Macarca'dan trc. Sadreddin Karatay, *Ülkü*, XIV-82, Ankara, XII. 1939; 299-309 ve IX.1940, XVI-91, 43-50.— Leopold von Ranke, *Die Venezianer in Morea, 1685-1715, Hist. Politische Zeitschrift*, Berlin, 1833-6; Paul Wittek, *The Castle of Violets from Greek Monemvasia to Turkish Menekshe, BSOAS*, XX, Londra, 1957, 601-13; Alexandros M. Vlastos, İngilizce trc. A. P. Ralli, *A History of the Island of Chio*, Londra, 1913(Yunanca aslı: Hermupolis, 1840); R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Liverpool, 1952.— Perrot, *L'Ile de Crète*, Paris, 1867; Elphis Melena, *Die Insel Creta unter der Ottoman Verwaltung*, Viyana, 1867.— D. Jauna, *Histoire Générale des Roïaomes de Chypre, de Jérusalem et de l'Egypte*, 2 c., Leiden, 1742; De Mas Latrie, *Histoire de l'Ile de Chypre*, 2 c., Paris, 1961; Henry Charles Luke, *Cyprus under the Turks, 1571-1878*, Oxford, 1921; Sir George F. Hill, *A History of Cyprus*, 4 c., Cambridge, 1940-52, IV: *The Ottoman Province and the British Colony*; Philip Newman, *A Short History of Cyprus*, Londra, 1953.— Pietro Carzoni, *Istoria della Republica di Venezia in Tempo Sacra Lega*, Venedik, 1705; Vertot, *Histoire des Chevaliers de Saint Jean de Jérusalem*, 5 c., Paris, 1737.

Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant, 1515-1580*, Paris, 1848-53, 2 c.; P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Paris, 1896-7, 2 c.; Nicholas Iorga, *Points de Vue sur l'Histoire du Commerce de l'Orient à l'Epoque Moderne*, Paris, 1925; Fr. Charles-Roux, *Les Echelles du Levant et de Palestine*, Paris, 1928; M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, Londra, 1908; A. L. Rowland, *England and Turkey, The Rise of Diplomatic and Commercial Relations*, Philadelphia, 1924; Alfred C. Wood, *The History of the Levant Company*, Oxford, 1935; G. Tongas, *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman*, Toulouse, 1942; W. Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review*, XXX, 577-88.

George William Fredericks Stirpling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Urbana, 1942; Ömeru'l-İskenderî ve Selîm Hasan, *Târihu'l-Mısr mine'l-Fethi'l-'Usmânî*, Kahire, 1924; Stanford S. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypte, 1517-1798, Princeton Oriental Studies:* XXXIII, 1962; P. M. Holt, *The Exalted Lineage of Ridvan Bey, Some Observations on a Seventeenth Century Mamluk Genealogy, BSOAS*, XXII-2-3, Londra, 1959, 221-30.— Â'dil İsmâîl, *Histoire du Liban du XVIIe Siècle à Nos Jours*, Paris, 1955; Salâhaddin Müneccid, *Vulât Dimaşk fi'l-Ahdi'l-Usmânî*, Şam, 1949; D.D. Mingana, *List of the Turkish Governors and High Judges of Aleppo from the Ottoman Conquest to A.D. 1747*, Manchester, 1926.— Abbâs Azzâvî, *Târihu'l-Irâk*(— 1872), 8 c., Bağdad, 1935-56, IV: 1534-1638, V: 1639-1750; Zeki Salah, *Mesopotamia(Iraq), 1600-1914*, Bağdad, 1957; Clément Huart, *Histoire de Bagdad dans les Temps Modernes*, Paris, 1901; Süleymân Sâlîg, *Târihu'l-Mavsıl*, 2 c., Kahire, 1923 ve Beyrut, 1928.— R. L. Playfair, *History of Arabia Felix or Yemen*, Bombay, 1959; Wüstenfeld, *Yemen im XI. (XVII.) Jahrhundert, Abhandlungen Gesel. Wiss. Göttingen*, XXXII, 1884, 1 v. dd.; C. van Arendonk, *De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen*, Leiden, 1919.

S. de Bohuş, *Istoria o Tavrii(Kırım Tarihi)*, 2 c., Petersburg-Leningrad, 1806; Von Hammer, *Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herschaft*, Viyana, 1856; V. D. Smirnov, *Krimskoye Khantsvo*(Kırım Hanlığı), Petersburg, 1887.— N. A. Smirnov, *Rossiya i Turtsiya' v XVI-XVII.* Vv. (XVI-XVII. Asırlarda Rusya ve Türkiye), 2 c., Moskova, 1946; A. A. Novoselskiy, *Borda Moskovskogo Gosudarstva s Tataramı v XVII Veke*, USSR İlimler Akademisi nş., Moskova, 1948; Hâdi Atlasî, *Sibir Târihi*, Kazan, 1911.— Julian Bartoszewicz, *Poglad na Sprawy Polski z Turcja Tatarami*(Osmanlı-Kırım-Leh Münasebetleri), Varşova, 1860; Franciszek Bujak, *Kalimach i Zrajomosc Panstwa Tureckiego w Polsce, Okolo Poczatku XVI*, Krakovi, 1900; T. Mankowski, *Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII Wieku (XVII-XVIII.* Asırlarda Polonya'da İslâm Tetkikleri), Varşova, 1935; W. Konopczynski, *Polska a Turcja*(Polonya ve Türkler)*(1683-1792)*, Varşova, 1936.— J. von Hammer, *Diplomatic Relations between the Courts of Delhi and Constantinople in the Sixteenth and Seventeenth Century, JRAS*, II, 1830.

5. AVRUPA TÂRÎHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Umumî Eserler: Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire Générale de IVe Siècle à Nos Jours(395-1900)*, 12 c., Paris, 1895, 1898, 1905, 1910, 1917, 1922, 1934'te 7 tab'ı yapılmıştır; her bahsin sonunda geniş bibliyografya vardır; V: *Les Guerres de Religion 1559-1648*, VI: *1648-1715.*— William L. Langer ve 16 arkadaşı, *An Encyclopedia of World History, Ancient, Medieval and Modern, Chronologically Arranged*, Londra, 1940, 1948 ve daha birçok basımlar; çok kullanışlı bir kronolojidir.— Cambridge University, *Modern History*, 14 c., 1902-12 ve *Economic History of Europe*, 1952 ile *History of Foreign Policy*, 4 c., 1923 salâhiyetli heyetlerce yazılmış mühim eserlerdir.— Edmond Préclin ve Victor-L. Tapié, *Le XVIIe et le XVIIIe Siècles (1600-1789)*, 3 c., Paris, 1952, *Clio* dünya tarihi serisinden, zengin bibliyog-

rafya malzemesi veren mühim bir eserdir.— Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 7 c., Paris, 1946-56, II: 622-1648, III: 1648-1789; Emile Bourgeois, *Manuel Historique de Politique Etrangère*, 4 c., Paris, 11. tab'ı, 1948, I: 1610-1789; A. Himly, *Histoire de la Formation Territoriale des Etats de l'Europe Centrale*, 4 c., Paris, 1876, 1894; H. van den Linden ve Charles de Lannoy, *Histoire de l'Expansion Coloniale des Peuples Européens*, Brüksel, 1907; B. Mowat, *History of European Diplomacy*, Londra, 1922; David Ogg, *L'Europe du XVIIe Siècle*, Paris, 1932; H. A. L. Fisher, *A Story of Europe*, Londra, 1942; Marcel - H. Reinhard, *Histoire de la Population Mondiale de 1700 à 1948*, Paris, 1949; F. Ponteil, *Histoire Générale Contemporaine du Milieu du XVIIe Siècle à la Deuxième Guerre Mondiale*, Paris, 1951; J. W. Allen, *History of Political Thought in the Sixteenth Century*, Londra, 1951; J. Droz, *Histoire Diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1952.

a. Fransa

Besogne, *L'Etat de la France ou l'On Voit Tous les Princes et Pairs, Ducs, Maréchaux de France et Autres Officiers de la Couronne*, Paris, 1661'den itibaren 2 yılda bir cilt yayınlanmış olan bu almanağın 1698 tab'ı 3 ciltlir; Jean Marot, *Recueil des Plans, Profils et Elévation de Plusieurs Palais, Châteaux... bastis dans Paris ou aux Environs*, Paris, 1670; Gabriel Perelle, Nicolas Perelle ve Adam Perelle, *Recueil de Vues des Monuments de Paris et des Principales Résidences Royales*, Paris, 1680; Frédéric Lèonard, *Recueil des Traités de Paix par les Rois de France*, 6 c., Paris, 1693; Lépicié, *Vie de Premiers Peintres du Roi*, 2 c., Paris, 1752; Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Berlin, 1752'den itibaren pek çok tab'ı ve tercümesi, bu arada Nâhid Sırrı Örik'in *Maarif Klasikleri* arasında çıkan 3 ciltlik Türkçe tercümesi vardır; P. Griffet, *Recueil de Lettres pour Servir à l'Histoire Militaire du Règne de Louis XIV*, 8 c., Paris, 1761 tab'ı; Piganiol de la Force, *Nouvelle Description de Versailles et de Marly*, 2 c., 9. tab'ı: Paris 1764; Aynı Yazar, *Description Historique de Paris et de Ses Environs*, 10 c., Paris, 1765.— Henri IV, *Recueil des Lettres*, Jules Xivrey nş., 6 c., Paris, 1843-76; Catherine de Médicis, *Lettres*, 10 c., H. de la Ferrière ve B. de Duschesse nş., Paris, 1880-1909; Ravenel, *Lettres de Mazarin*, Paris, 1836; Chéruel, *Lettres du Cardinal Mazarin*, 6 c., Paris, 1872-85; Colbert, *Lettres, Instructions et Mémoires*, 5 c., Paris, 1861-8; Louis XIV, *Oeuvres*, Grimoard nş., 6 c., Paris, 1806; Louis XIV, *Mémoires*, 2 c., Dreyss nş., Paris, 1859; *Recueils des Instructions données aux Ambassadeurs de France, en Suède*(Geffroy nş.), *Russie*(Rambaud nş., 2 c.), *Autriche*(Sorel nş.), *Portugal*(Cay de Saint-Amour nş.), *Pologne*(Farges nş., 2 c.), *à Rome*(Hanotaux nş., 2 c.), *en Bavière*(Lebon nş., 10 c.), Paris, 1884-90.

Cruft Alexander Schmidt(I-IV), Wilhelm Wachsmuth(V-VIII) ve Karl Hillebrand(IX-X), *Geschischte der Frankreich*, III: 1559-1643, Gotha, 1846, IV: 1643-1774, Gotha, 1848; Leopold von Ranke, *Franzoesische Geschichte*, 6 c., Fransızca trc. Porchat, *Histoire de France au XVIIe Siècle*, 4 c., Paris, 1854-86; Gabriel Hanotaux, A. Martineau, *Histoire des Colonies Françaises*, 6 c., Paris, tarihsiz(mühim).— Bazin, *Histoire de France sous Louis XIII et sous le Ministère du Cardinal Mazarin*, 4 c., Paris, 2. tab'ı: 1846; Chéruel, *Histoire de France sous la Ministère de Mazarin*, 3 c., Paris, 1882; Aynı

Yazar, *Histoire de France pendant la Minorité de Louis XIV*, 4 c., Paris, 1879-80; d'Haussonville, *Histoire de la Réunion de la Lorraine à la France*, 3 c., Paris, 1857; Guillardin, *Histoire du Règne de Louis XIV*, 6 c., Paris, 1874-6; Valfrey, *La Diplomatie Française au XVIIe Siècle*, 2 c., Paris 1877-81; Tobin, *L'Europe et les Bourbons sous Louis XIV*, Paris, 1867; Guérin, *Histoire de la Marine Française*, 2 c., Paris, 1844; Jal, *Duquesne et la Marine de Son Temps*, Paris, 1889; Henry Weber, *La Compagnie des Indes*, Paris, 1940; Louis Gonse, *La Sculpture Française depuis le XIVe Siècle*, Paris, 1895; Sirtema de Grovestins, *Guillaume III*, 2 c., Paris, 1883; De Courcy, *Coalition de 1701 contre la France(1701-1714)*, 2 c., Paris, 1886; Lavallée, *Histoire de Madame de Maintenon*, Paris, 1853; Duc de Noailles, *Histoire de Madame de Maintenon*, 4 c., Paris, 1848-58.

b. İngiltere:

Macpherson, *Orijinal Papers containing the Secret History of Great Britain(1666-1714)*, 2 c., Londra, 1775; Carlyle, *Olivier Cromwell's Letters and Speeches*, 2 c., Londra, 1845; Grimblot, *Letters of William III and Louis XIV and Their Ministers(1697-1700)*, 2 c., Londra, 1848; Queen Mary, *Lettres et Mémoires*, Lahey, 1880; Brewster, *Memoirs of the Life, Writings and Discoveries of Sir Isaac Newton*, Londra, 1860.— University of Cambridge, *The History of the British Empire*, 8 c., 1924-40(mühim); University of Oxford, *History of England*, 15 c., 4. tab'ı: 1949(mühim); Morik Brosch, *Geschichte der England*, VI: 1509-1603, Gotha, 1890, VII: 1603-1688, Gotha, 1892, VIII: 1688-1783, 1893; Leopold von Ranke, *Geschichte von England*, İngilizce trc., 6 c., Oxford, 1875; Sir George Macauley Trevelyan, *History of England*, Londra, 1937(birçok basım); Howard Robinson, *A History of Great Britain*, Boston, 1927; W. E. Lunt, *History of England*, New York, 1928; Green, *Histoire du Peuple Anglais*, Fransızca trc. Monod, 2 c., Paris, 1888; Pressensé, *L'Irlande et l'Angleterre*, Paris, 1889; L. M. Larson, *A History of England and of the British Commenwealth*, New York, 1932; J. Crokaert, *Histoire de l'Empire Brittanique*, Paris, 1947; Léon Cahen ve Maurice Braune, *L'Evolution Politique de l'Angleterre Moderne(1485-1660)*, Paris, 1960(mühim); Klopp, *Der Fall des Hauses Stuart(1660-1714)*, 14 c., 1875-88; T. P. Taswell, *English Constitutional History*, Boston, 1929; Hallam, *Histoire Constitutionnelle d'Angleterre*, Fransızca trc. Guizot, 4 c., Paris, 1829; Adams, *Constitutional History of England*, New York, 1934; A. B. Keith, *Constitutional History of the First British Empire*, Londra, 1930; J. B. Balack, *The Reign of Elizabeth(1558-1603)*, Oxford, 1945; De Baillon, *Henriette d'Angleterre, Duchesse d'Orléans*, Paris, 1887; Macauley, *Histoire du Règne de Guillaume III*, 4 c., Fransızca trc. Pichot, Paris, 1873; J. W. Fortescue, *History of the British Army*, 15 c., Londra, 1923-30; Leidard, *Histoire Navale d'Angleterre*, 3 c., Lyon, 1751; T. S. Willaw, *The Early History of the Russian Company(1533-1603)*, Oxford, 1956; Sir C. P. Lucas, *A Historical Geography of the British Colonies*, 6 c., Oxford, 1887-1911(mühim), 3. tab'ı: Londra 1913; K. E. Knoor, *British Colonial Theories(1570-1850)*, Toronto, 1944; J. A. Williamson, *Short History of British Expansion*, 2 c., Londra, 1930; Seeley, *L'Expansion de l'Angleterre*, Fransızca trc. Baille ve Rambaud, Paris, 1885; R. Coupland, *Britain and India, 1600-1945*, Londra, 1946.

c. Holanda:

Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance Inédite de la Maison d'Orange - Nassau, 1584-1688*, 6 c., Utrecht, 1857-62; Henri Pirenne, *Bibliographie de l'Hitoire de Belgique*, 3. tab'ı: Brüksel, 1931; P. F. Blok, *Geschichte der Niederlande*, III: *1559-1609*, Gotha, 1907; K. Th. Menzelburger, *Geschichte der Niederlande*, II: *1556-1648*, Gotha, 1886; P. J. Blok, *Histoire du Peuple Néerlandais*, 7 c., Leiden, 1908; G. Edmundson, *History of Holland*, Londra, 1922; Bode, *Studien zur Geschichte der Hollaendischen Maleei*, Braunscweig, 1883; E. Michel, *Rembrandt, Sa Vie, Son Oeuvre, Son Temps*, Paris, 1893; S. A. Khan, *East India Trade in the Seventeenth Century*, Londra, 1923; H. Terpstra, *De Opkomst der Wester - Kwartieren van de Oost Indische Compagnie*, Lahey, 1919.

d. İspanya:

Charles Weiss, *L'Espagne depuis le Règne de Philippe II jusqu'à Philippe V (l'Avènement des Bourbons)*, 2 c., Paris, 1844; Canoras del Castillo, *Historia General de Espana*, 6 c., Madrid, 1892; P. Konetzke, *Geschichte des Spanischen und Portugesischen Volkes*, Leipzig, 1939(mühim); A. Altamira, *Histoire d'Espagne*, Paris, 1931; Aynı Yazar, *Manual de Historia de Espana*, 2. tab'ı: Buenos Ayres. 1946; A. Ballesteros y Beretta, *Historia de Espana y de su Influencia en la Historia Universal*, 8 c., Barselona, 1932-36 (mühim); Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*, Paris, 1949(mühim) 2: 1966, 2 c., İng. trc. Reynols, *The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II*, Londra, 1972; Don Pedro de Madrozo, *Catalogo Descriptivo e Historico del Museo del Prado*, Madrid, 1872; Carl Justi, *Diego Velasquez und Sein Jahrhundert*, 2 c., Bonn, 1888; Aynı Yazar, *Murillo*, Bonn, 1892.— H. Charles Lea, *The Moriscos of Spain. Their Conversion and Expulsion*, Philadelphia, 1901; L. del Marmol Carvajal, *Historia de la Rebelion y Castigo de los Moriscos del Reyno de Granada*, Malaga, 1600; F. M. de Guadalajara Xavierr, *Memorable Expulsion y Justissimo Destierro de los Moriscos de Espana*, Pampeluna, 1613; P. Boronat y Barrachina, *Los Moriscos Espanoles y su Expulsion*, Valencia, 1901; A. L. Ruchau, *Die Moriscos in Spanien*, Leipzig, 1853; F. Janer, *Condition Social de los Moriscos Espana*, Madrid, 1857, Fransızca trc. J. G. Magnabal, Paris, 1859; M. Danvila y Collado, *La Expulsion de los Moriscos Espanoles*, Madrid, 1889.

e. Portekiz:

Heinrich Schaefer, *Geschichte der Portugal*, III: *1495-1580*, Gotha, 1950, IV: *1580-1667*, Gotha, 1852, V: *1667-1820*, Gotha, 1854; Aynı Yazar, *Geschichte von Portugal*, Hamburg, 1874; F. C. Dawer, *The Portuguese in India*, Londra, 1894.

f. İtalya :

Botta, *Histoire d'Italie*, Paris, 1824; Heinrich Leo, *Geschichte der Italien, V: 1492-1830*, Gotha, 1832; G. Beluch, *Populazione d'Italia nei Secoli XVI, XVII, XVIII*, Roma, 1889.— Paruta, *Historia Veneziana*, Venedik, 1605; Michel Foscarini, *Storia di Venezia*, Venedik, 1718; G. Diedo, *Storia delle Republica di Venezia dalla Fondazione al 1747*, 4 c., Venedik, 1751; Lagier,

Histoire de la République de Venise, 12 c., Paris, 1768; P. Daru, *Hist. de la République de Venise*, 8 c., 2: Paris, 1821; Gius. Cappelletti, *Storia della Republica di Venezia*, 7 c., Venedik, 1854; A. Baschet, *La Diplomatie Vénitienne et les Princes de l'Europe au XVIe Siècle*, Paris, 1862.— Leopold von Ranke, Fransızca trc. *Histoire de la Papauté pendant le XVIe et XVIIe Siècles*, Paris, 1844; Morik Brocsh, *Geschichte der Kirchenstaat*, I: *1500-1700*, Gotha, 1880.— C. Manfroni, *Storia della Marina Italiana dalla Caduta di Constantinopoli alla Battaglia di Lepanto(1453-1571)*, Genova, 1897; Gregorovius, *Storia dei Corsi*, Floransa, 1857; Alfred von Reumont, *Geschichte der Toscana*, I: *1530-1737*, Gotha, 1876; Lanza, *Considerazioni sulla Storia di Sicilia(1532-1789)*, Palermo, 1836; Amico Vito, *Storia della Sicilia(1556-1750)*, Palermo, 1839.

g. Almanya:

J. C. von Ptlder, *Geschichte der Deutschland*, IV: *1519-1648*, Gotha, 1833, V: *1648-1806*, Gotha, 1835; Erdmannsdoerfer, *Deutsche Geschichte von 1648 bis 1740*, 1891(mühim); N. Windelband, *Die Auswaertige Politik der Grossmaechte in der Neuzeit von 1494 bis zur Gegenwart*, Essen, 1936.— Johann Grafen Mallath, *Geschichte der Österreich*, II: *1526-1619*, Gotha, 1837, III: *1619-1648*, Gotha, 1842, IV: *1648-1740*, Gotha, 1848; Charles de Coeckelberghe de Dutzell, *Histoire de l'Empire d'Autriche*, 5 c., Viyana, 1847-51; Louis Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1879; I. H. Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militaergrenbe*, Viyana, 1883; Alfons Huber, *Geschichte der Österreich*, IV: *1527-1609*, Viyana, 1892, V: *1609-1648*, Viyana, 1896; Thomas Fellmer ve H. Kretschmayr, *Die Österreichische Zentralverwaltung vom Max I bis 1749*, Viyana, 1907; Ch. Szasz, *Sylloge Tractatuum Aliorumque Octorum Publicorum Historiam et Argumenta Diplomatis Leopoldini Illustrantium, Kvar*, 1883; Pribram, *Etudes sur l'Histoire de l'Empereur Léopold*, Viyana, 1886; Aynı Yazar, *Oesterreich und Brandenburg*, Viyana, 1885, 2 c. (I: 1685-6, II: 1686-1700); Roeder, *Der Margrafen Ludwigs von Baden Felzüge*, 2 c., Karlsruhe, 1839-42; Von Arneth, *Das Leben des Kaiser. Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg*, Viyana, 1853.— Schiller, Fransızca trc. Langhans, *Histoire de la Guerre de Trente Ans*, Colmar, 1860, Türkçe trc. 2 c., *Maarif Vekâleti Klasikleri*'nden (pekçok tab'ı ve tercümesi var); Charvériat, *Histoire de la Guerre de Trente Ans*, 3 c., Paris, 1878.— Eugen von Savoyen, *Militaerische Correspondenz(1694-1703)*, Heller nş., 2 c., Viyana, 1848; Lâ, *Histoire du Prince François - Eugène de Savoy*, 2 c., Viyana, 1741; A. von Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen*, 3 c., Viyana, 1857-9, 2. tab'ı: 1864; Paul Frischauer, *Le Prince Eugène*, Paris, 1934; Paul Schmitchner, *Prinz Eugen von Savoyen*, Friburg/Brisgau, 1936; Ludwig Matuschka, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, Auvsturya - Macaristan Harbiye Nezareti nş., 17 c., Viyana, 1876-91, İtalyanca trc. Torino.

Buchner, *Geschichte von Baiern*, Münih, 1820; Sigmund Reizler, *Geschichte der Baiern*, IV: *1508-1597*, Gotha, 1899, V: *1597-1651*, Gotha, 1903, VI: *1651—*, Gotha, 1903.— Kocher, *Geschichte von Hannover(1648-1714)*, 2 c., Leipzig, 1884-7; O. von Heiremann, *Braunschweig und Hannover*, 3 c., Gotha, 1882-92.— C. W. Göttiger, *Geschichte der Sachsen*, II: *1555-1806*, Gotha, 1870; Arthur Kleinschmidt, *Geschichte der Westfalen*, Gotha, 1893.— Leopold von Ranke, *Preussischer Geschichte*, 5 c., Leipzig, 1878-9; Ernest

Lavisse, *Etudes sur l'Histoire de Prusse*, Paris, 1879, 1885; Gustav Adolf Harald Stenzel, *Geschichte der Preussen*, I: —*1640*, Gotha, 1830, II: *1640-1688*, Gotha, 1837, III: *1688-1739*, Gotha, 1841; Oblich, *Geschichte des Preussischen Staats im XVIII. Jahrhundert*, 3 c., Berlin, 1839; C. Jacobs, *Die in der Preussischen Provinz Sachsen vereinigten Gebiete*, Gotha, 1883; Hans Rosenberg, *Bureacracy, Aristocracy and Autocracy, The Prussian Experience, 1660-1815*, Boston, 1958, *Harvard Historical Monographs:* XXXIV; V. Orlich, *Friedrich-Wilhelm der Grosse Kurfürst*, Berlin, 1836; Kaefhler, *Der Grosse Kurfürst*, Berlin 1875; Erdmannsdörffer, *Der Grosse Kurfürst*, Berlin, 1836; Foerster, *Friedrich-Wilhems. Koenigs von Preussen*, 3 c., Berlin, 1874-5: Matthias, *Die Erwerburg der Koeingskrone durch Friedrich I*, Berlin, 1891; Waddington, *L'Acquisition de la Couronne Royale par les Hohenzollern*, Paris, 1888.

h. İsveç:

A. Fryxell, *Braettelserur Svenska Historien(Récits de l'Histoire de Suède)*, 46 c., Stockholm, 1823-79; Erik Gustav Geijer(I-III) ve Friedrich Ferdinand Carlton(IV-VI), *Geschichte der Schweden*, II: *1520-1611*, Gotha, 1834, III: *1611-1654*, Gotha, 1836, IV: *1654-1680*, Gotha, 1855, V: *1680-1697*, Gotha, 1875, VI: *1697-1706*, Gotha, 1887; R. Svanson ve C.- F. Palmstierra, İsveççe'den trc. *Histoire de Suède*, Paris, 1940(İngilizce trc. de vardır); I. Anderson, *Geschichte der Swedischen Reich*, Münih, 1950(İsveççe'den trc.); L. Hallendorf ve A. Schück, *History of Sweden*, Stockholm, 1929; A. A. Stromberg, *A History of Sweden*, Londra, 1932; F.-F. Carlson, *Sveriges Historia under Konungarde af Pfalziska Huset*(Palatina Hanedanı Zamanında İsveç Tarihi), 6 c., Stockholm, 1855-81, Almanca trc., Gotha; Geffroy, *Histoire des Etats Scandinaves*, Paris, 1851; M. G. Schnbergson, *Geschichte der Finland bis 1894*, Gotha, 1896; G. Suolahti, *Finlands Praesterskap pa 1600 och 1700 Talen*, Helsinki, 1927.— J. A. Paernaenen, *Sigismond Vasa et la Succession au Trône de Suède(1592-94)*, Paris, 1912; Gfrörer, *Gustav-Adolf*, Stuttgart, 1863; Arckenholtz, *Mémoires concernants Christine, Reine de Suède*, 4 c., Paris, 1751-60.— Voltaire, *Histoire de Charles XII*, ilk tab'ı: Rouen, Londra, 1727-8, 2 c., Paris basımları: 1713, 1732, 1748, 1751, 16. tab'ı: 1889(daha birçok tab'ı ve tercümesi var), Türkçe trc. Nâhid Sırrı Örik, Ist.; Stanislas Poniatowski, *Remarques d'Un Seigneur Polonais sur l'Histoire de Charles XII(de Voltaire)*, Lahey, 1741; J. A. Nordberg(XII. Karl'ın hususî kâtibi), *Konung Carl den XII*, 2 c., Stockholm, 1740, Almanca trc. J. H. Heubel, *Leben Carl des Zwölften, Königin Schweden*, 3 c., Fransızca trc. Warmholtz, 4 c., Lahey, 1742-8; Generalstaben(İsveç Genel Kurmayı), *Karl XII pa Slagfaeltet*, 4 c., Stockholm, 1918-9; Friedrich-Oskar(İsveç Veliahdi, sonra kıral), Almanca trc. *Carl XII als Koenig, Krieger und Mensch*, 9 c., Berlin, 1875; Chr. von Sarauw, *Die Felzüge Karl's XII*, Leipzig, 1881; Henri — Philippe de Limiers, *Histoire de la Suède sous Charles XII*, 6 c., Amsterdam, 1721; Adlerfeld, *Histoire Militaire de Charles XII*(—1709), Fransızca trc. Paris, 1741; Otto Haintz, *König Karl XII von Schweden, I: bis 1709*, 3 c., Berlin, 1936-58.

ı. Danimarka:

Allen, *Histoire de Danemark*, Fransızca trc. Beauvois, 2 c., Kopenhag, 1878; Dietrich Schaefer, *Geschichte der Dänemark*, V: *1559-1648*, Gotha,

1902; L. Krabbe, *Histoire du Danemark*, Paris, 1950.— K. Gjerset, *History of the Norvegian People*, 2 c., New York, 1918; M. Gerkardt, *Norwegische Geschichte*, Hamburg, 1942; K. Larsen, *A History of Norway*, New York, 1948.

j. İsviçre:

Johannes Dierauer, *Geschichte der Schweiz*, 3 c., Gotha, 1887-1907, III: *1516-1648*, Gotha, 1907; H. Barth, *Bibliographie des Schweizer Geschichte*, 3 c., Zürih, 1914-5; J. Dierauer, *Histoire de la Confédération Suisse*, Almanca'dan trc. A. Reymond, 5 c., Lozan, 1919; E. Bonjour vs., *Geschichte der Schweitz*, 2 c., Zürih, 1938(mühim).

k. Lehistan(Polonya) :

Ludwik Finkel, *Bibliografia Histori Polskrej*, 3 c., Varşova, 1956; Lelewel, *Histoire de Pologne*, 2 c., Paris, 1844; S. Zakrzewskl ve 8 arkadaşı, *Historya Polityczna Polski(1506-1775)*, 2 c., Varşova, 1920-23; O. Halecki, *La Pologne de 963 à 1914*, Paris, 1935; Ambroise Jubert, *Histoire de la Pologne*, Paris Ün., 1953; University of Cambridge, *History of Poland*, 1950-51, I: *to 1696*, II: *1697-1945*.— L. Szadeczky, *Bathory Istvan Lengyel'Kirallya Valasztasa*(Bathory'nin Polonya Tahtına Seçilmesi), Peşte, 1887; Aynı Yazar, *A Habsburg - Laz Lengyel Kiralysagra Törekvése a XVI. Szazadban, Kvar*, 1892(Polonya Tahtı için Habsburglar'ın Mücadeleleri); Bir Heyet, *Bathory*, Peşte, 1936; A. Veress, *Bathory Istvan Levelezése*(B. I.'ın Muhâberâtı), 2 c., *Kvar*, 1944; Université des Jagellons, *Etienne Bathory, Roi de Pologne, Prince de Transylvanie*, Krakovl, 1935; L. Szadeczky, *L'Election d'Etienne Bathory au Trône de Pologne*, Krakovi, 1935.— L'Abbé Coyer, *Histoire de Jean Sobieski*, Amsterdam, 1761, Leipzig, 1762, Amsterdam, 1783; G. W. Lochner, *Veber den Antheil Joh. Sobieski*, Nürnberg, 1831; De Salvandy, *Histoire du Roi Jean Sobieski et du Royaume de Pologne*, 5. tab'ı: Paris, 1855; G. Rieder, *Johann III, Koenig von Polen*, Viyana, 1883; Morton, *Sobieski*, Paris, 1933; K. Walieszewskl, *Marysienka, Marie Reine de Pologne, Femme de Sobieski, 1641-1716*, Paris, 1898; *Hist. Militaire de la Pologne*, Varşova, 1970(Polonya harbiye nezâretl ns.).

l. Rusya

N. M. Karamzin(Kara - Mirza, Türk aslından), *Istoruya Godudorstva Rossiyskago*(—1612), 12 c., Petersburg = Leningrad, 1818-26 ve daha pekçok tab'ı, Fransızca trc. St. Thomas, Jouffret ve P. de Divoff, *Histoire de l'Empire de Russie*, 11 c., Paris, 1819-26; P. Milukov, *Otcherki po Istorii Russkoy Kultury*, 3 c., Petersburg, 1895-6, Paris, 1930-31; Georg Vernadsky, *Oçerki po Russkoy Istorii*, Prag, 1927, İngilizce trc. *A History of Russia*, New Haven, 1929; Aynı Yazar, *Political and Diplomatic History of Russia*, Londra, 1937; Aynı Yazar, *A History of Russia*, Londra, 1929; Philipp Stahl ve Ernst Hermann, *Geschichte der Rusland*, Gotha, 1832-66, III: *1530-1682*, Gotha, 1846, IV: *1682-1741*, 1849; K. Staehlen, *Geschichte Russlands*, 3 c., Berlin, 1923-39; Sir R. Pares, *A History of Russia*, Londra, 1929, 1947, 4. tab'ı: 1949; Günther Stökl, *Russische Geschichte*, Stutgart, 1962; V. Gitermann, *Geschichte Russlands*, 3 c., Zürih, 1949(mühim); Alfred Rambaud ve Haumant, *Histoire de la Russie*, Paris, pekçok tab'ı var(mühim);

P. Milioukov, Charles Seignobos ve L. Eisemann, *Histoire de Russie*, 3 c., Paris, 1932-3; Funck Nazarewsky, *Histoire des Romanov, 1613-1913*, Paris, 1930; K. Waliszewski, *Le Berceau d'Une Dynastie: Premiers Romanov (1613-1682)*, 2. tab'ı: Paris, 1909; S. F. Platanov, *Lektsii po Russkoy Istorii*, 7. tab'ı: Petersburg, 1910, Almanca trc. A. Luther ve Ebis Meyer, Leipzig, 1927, Fransızca trc. *Histoire de la Russie dès Origines à 1918*, Paris, 1929; V. O. Klutchewsky, *Kurs Russkoy Istorii*, 5 c., Moskova, 1911-21, İngilizce trc. Hogarth, *A History of Russia*, 5 c., Londra, 1911-31, Almanca trc. F. Braun ve R. V. Walther, 4 c., Stuttgart, 1925-6; S. M. Solov'yev, *Istoriya Rossii Sdrevnoyskich Vremen*(—1772), 29 c., Petersburg, 1851-79, 2. tab'ı: 1897; K. Bestoujev - Rumin, *Ruskaya Istoriya*, 2 c., Petersburg, 1872, 1885; E. Shurlo, *Istoriya Rossii(862-1917)*, Münih, 1922; M. N. Pokrovsky, *Russkaya Istoria s Drevneyskich Vremen*, 4 c., Moskova, 4 tab'ı: 1924; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, T.T.K. nş., Ankara; N. A. Smirnov, *Rossiya i Turciya v. XVI-XVII Vv.*, Moskova Ün., 1946; E. N. Kuşeva, *Politika Russkogo Gosudarstva na Severnom Kafkaze, 1552-1572 gg., İstoriçeskiy Zapiski*, 1950, no. 34; W. E. D. Allen ve Anthony Mango, *Russian Embassies to the Georgian Kings(1589-1605)*, 2 c., Cambridge Un., 1970.

Crull, *The Ancient and Present States of Moskovy*, Londra, 1698; F. M. A. Voltaire, *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*, 2 c., Cenevre, 1759-63, Amsterdam, 1761-4, daha pekçok basımlar; N. Ustrjalov, *Istorija Carstrovanija Petra Velikago*(Büyük Petro Tarihi), 6 c., Petersburg, 1858; N. Elagin, *Istoriya Russkago Flota, Period Azovskiy*, Petersburg, 1864; Hermann, *Russland unter Peter dem Grossen*, Leipzig, 1872; R. Mintzlof, *Pierre le Grand dans la Littérature Etrangère*, Petersburg, 1872; Burckner, *Peter der Grosse*, Berlin, 1880; K. Waliszewski, *Pierre le Grand*, Paris, 1893, 4. tab'ı: 1897; M. N. Bogoslovsky, *Petr I*, 3 c., Moskova, 1946; Helge Almquist, *Fran Azov till Narvo, K. F. A.*, Stockholm, 1938, 173-238.

M. Khruçevsky, *İstoriya Ukraini(Ukrayna Tarihi)*(Ukranca), 9 c., Kiev, 1904-31; Aynı Yazar, *Oçerk İstorii Ukrainskayo Naroda*, Kiev, 1911; Aynı Yazar, *History of Ukraine*, New Haven, 1941; D. Doroshenko, *History of Ukraine*, Edmonton, 1939; B. Knupnyckys, *Geschichte der Ukraine*, Leipzig, 1939(mühim); Eliel Borschak, *La Légende Historique de l'Ukraine*, Paris, 1949; N. I. Kostomanov, *Mazepa i Mazepentsi*, Moskova, 1883, Petersburg, 1885.

m. Amerika:

H. Keniston, *List of Works for the Study of Hispanic - American History*, New York, 1920; Roderick Careron, *Viceroyalties of the West, The Spanish Empire in Latin America*, Londra, 1968; C. H. Haring, *The Spanish Empire in America*, New York, 1947; Dutertre, *Histoire Générale des Antilles*, 3 c., Paris, 1667-71; Von Archenholtz, Almanca'dan trc. *Histoire des Flibustiers*, Paris, 1804; Charleroix, *Histoire de Saint-Domingue*, 2 c., Paris, 1831.— *Bibliografia de Historia de Brasil*, Rio, 1945; J. Scherrer, *Historich Geographischen Katalog für Braesilien, 1500-1908*, Rio, 1913-4; F. A. de Varnhagen, *Historia General do Brasil*, 5 c., Sao Paulo, 3. tab'ı: 1927-30; J. P. Calogeraj, *A History of Brazil*, Chapel Hill/N. C., 1939; R. C. Simonsen, *Historia Economica do Brasil, 1500/1820*, 2 c., Sao Paulo, 1937; Caio

Prado, *Historia Economica do Brasil*, Sao Paulo, 1945; P. Calmon, *Historia de la Civilizacion Brasilena*, Buenos Ayres, 1937(Portekizce aslı: 4 c., Sao Paulo, 2. tab'ı: 1940).

J. Godechot, *Histoire de l'Atlantique*, Paris, 1947; M. L. Hansen, *The Atlantic Migrations, 1607-1860, A History of Continuing Settlement of the U. S.*, Boston, 1940; University of Harvard, *Guide to American History*, Boston, 1940; D. S. Zavala, *Historia de America*, 12 c., Buenos Ayres, 1940; Edward Channing, *History of the United States(1000-1865)*, 6 c., Boston, 1905-25; La Potherie, *L'Amérique Septentrionale de 1534 à 1701*, 4 c., Paris, 1722; *Almanack for New England*, Cambridge/Boston, 1640; R. Proud, *History of Pennsylvania to 1742*, 2 c., Philadelphia, 1797; G. R. Brodhead, *History of the State of New-York from 1609 to 1691*, 3 c., New York, 1853-71; E.-B. O'Callaghan, *Documents Relative to the Colonial History of New-York, from 1603 to 1778*, New York, 1855; Dunlap, *History of the New Netherlands, Province and State of New-York to 1789*, 2 c., New York, 1839; J.-C. Mulford, *Civil and Political History of New-Jersey to 1789*, Philadelphia, 1851; Sch.-C. Hughson, *The Carolina Pirates and Colonial Commerce (1670-1740)*, Johns Hopkins University, 1894.— F. X. Garneau, *Histoire du Canada*, 9 c., Montrèal, 1944-46; M. Giraud, *Histoire du Canada*, Paris, 1946.

6. ASYA ve AFRİKA TÂRİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, 1857, I: 1469'a kadar, II: 1469'dan XIX. asır ortalarına kadar, Rus İlimler Akademisi nş.; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, Londra, 1932; Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Géorgie*, Paris, 1951; Ahmed Guseynov, *Azerbaydjano - Russkie Otnoşeniya, XV-XVII Vv.*, Âzerbaycan İlimler Ak. nş., Bâkû, 1936.— R. G. Watson, *A History of Persia*, Londra, 1866; Sir Percy M. Sykes, *A History of Persia*, 2 c., Londra, 3. tab'ı: 1930, Türkçe trc. Mehmed Cemal, *İrân Târihi*, Ist. 1341 = 1924; Ahmed Tâcbahşî, *İrân der-Zamân-ı Safeviye*, Tebriz, 1340 şemsî; L. Lockhart, *The Persian Army in the Safavi Period, Der Islam*, XXXIV, 1959, 88-99.— Cambridge University, *History of India*, 6 c., 1922-47; Elphinstone, *History of India*, Londra, 5. tab'ı: 1866; Mill ve Wilson, *History of India*, 3 c., Londra, 5. tab'ı: 1858; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3 c., T. T. K. nş., II: *1526/1737*, Ankara(çok güzel); O. Zierer, *Geschichte Indiens und des Islam*, III: *1500-1760*, 1956; V. Anstey, *The Trade of the Indian Ocean*, Londra, 1929; Beale, *Oriental Biographical Dictionary*, Kalküta, 1881, Keene nş., Londra, 1894; *Awrangzêb's Revenue Farmâns, JASB*, Kalküta, 1906, Farsça metin ve İngilizce trc. Sir J. Sarkar.— J. Paulus, S. de Gaff ve D. G. Stibbe, *Encyclopaedie van Nederlansch Indië*, 10 c., Lahey, 2. tab'ı: 1917-35; F. W. Stadel, *Geschiednis van de Nederlansch Indië*, 6 c., Amsterdam, 1938 v.dd.; E. S. de Klerck, *History of the Netherlands Eeast Indies*, 2 c., Rotterdam, 1938; N. Gervaise, *Description Historique du Royaume de Macaçar*, Paris, 1688.

Reiser, *Zur Geschichte Abessiniens im XVII. Jahrhundert*, Berlin, 1898; D. Mathew, *Ethiopia, 1540-1935, A Study of Policy*, Londra, 1947.— Cultru, *Histoire du Sénégal du XVe Siècle à 1870*, Paris, 1910.

7. MACAR TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

a. Macaristan:

Monumenta Hungariae Historica, Seri I: *Diplomataria*, 40 c., Peşte, 1857-1915, Seri II: *Scriptores*, 38 c., 1857-1906; A. Korolyi, *Magyararszagi Orszaggyülesi Emlekek, 1526-1606* (Macar Millet Meclisi Yâdigârları), 12 c., Peşte, 1874-1917; C. R. Rumy, *Monumenta Hungarica*, 3 c., Peşte, 1816-7; A. Veress, *Fontes Rerum Hungaricarum*, 3 c., Peşte, 1915-8; L. Szalay, *Magyar Történelmi Emlékek* (Macar Tarih Hâtıraları), 5 c., Peşte, 1856-60; A. Simogyi, *Historia* (1490-1606); N. Istvanffy, *Historia Regni Hungarici* (—1606), Kolonya, 1622.— F. Eckhart, *Introduction à l'Histoire Hongroise*, Paris, 1928 (mühim bibliyografik rehber); R. F. Kaindl, *Karpathenlaender*, 2 c., Gotha, 1907, I: *Galizien bis 1772*, II: *Ungarn, Walachei und Moldau bis 1774*; S. Szilagyi vs., *A Magyar Nemzet Törtenete* (Macar Milletinin Tarihi), 10 c., Peşte, 1895-8; B. Homan ve Gyula Szekfü, *Magyar Törtenet* (Macar Tarihi), 7 c., Peşte, 1935-6; F. Eckhart, *Magyarorszag Törtenete*, Peşte, 1935, Türkçe trc. İbrahim Kafesoğlu, *Macaristan Tarihi*, T. T. K. nş., Ankara, 1949 (Fransızca tercümesi ve başka basımları da vardır); S. Domanovszky, *Die Geschichte Ungars*, Münih, 1923; M. Asztalos ve S. Pethö, *A Magyar Nemzet Törtenete* (Macar Milletinin Tarihi), Peşte, 1933; I. H. Schwicker, *Die Deutschen in Ungarn und Sienbenbürgen*, Viyana, 1881; Aynı Yazar, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Peşte, 1880; I. Revesz, *A Magyarorszagi Protestantizmus Törtenete* (Macar Protestanlığı Tarihi), Peşte, 1925.

A. Szilagyi ve Szilady, *Török - Magyararkori Allamokmanytar* (Türk-Macar Devrine ait Vesikalar Külliyatı), 9 c., Peşte, 1868-72; D. Apor, *Synopsis Mutationum, 1676-1748*, *Monumenta Hungariae Historica*'da; Albert Lefaivre, *Les Magyars pendant la Domination Ottomane en Hongrie*, 2 c., Paris, 1902; André Lefaivre, *La Hongrie sous les Turcs, Nouvelle Revue de Hongrie*, Peşte, I. 1939; A. Gévay, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhaeltnisse Zwischen Österreich, Ungarn und der Porte im XVI und XVII. Jahrhundert*, 3 c., Viyana, 1840-42; F. Salamon, *Magyarorszag a Török Hodoltsag Koraban* (Türk İşgali Devrinde Macaristan), Peşte, 1880, 1886 (Anatitürk); Karacson Imre, *Török - Magyar Oklevèltar, 1533-1789* (Türk - Macar Vesikalar Külliyatı), Peşte, 1914; J. Paszay, *A Magyar Nemzet Napjai a Mohacsi vesz Utan* (Mohaç Felâketinden Sonra Macar Milletinin Geçirdiği Günler), Peşte, 1846; Mitwoch Mordtmann, *Literaturdenkmaeler aus Ungarns Türkenzeit*, Berlin, 1927; Antal Ullein-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Peşte, 1943; Gevay, *Versuch einer Chronologischen Verzetichnises der Türkischen Statthalter von Ofen*, Viyana, 1841; F. Déak, *A Bujdasok Levéltara* (Göçmenlerin Arşivleri), Peşte, 1883; L. Bardossy, *Magyar Politika a Mohacsi vész Utan* (Mohaç Felâketinden sonra Macar Politikası), Peşte, 1947; F. Déak, *Egy Magyar Föur a XVII. Szazadban, Gr. Csaky Istvan* (XVII. Asırda bir Macar Kontluğu ve Kont C. I.), Peşte, 1883; C. Benda, *A Magyar Nemzeti Hirvatastudat Története a XV XVII. Szazdban* (XV-XVII. Asırlarda Macar Millî Şuurunun Tarihi), Peşte, 1937; Sandor Takats, *Rajzok a Török Vilagbol*, 3 c., Peşte, 1915-7 (bir tab'ı daha var), Türkçe trc. Sadrettin Karatay, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, Maarif Vekâleti nş., Ankara, 1958 (mühim); Th. Mayer, *Ver-*

waltunsreform in Ungarn nach der Türkenzeit, Viyana, 1911; V. Franknoi, *A Habsburghaz Tronöröklesi Joganak Megallaptilatasa az 1687-88 evi Orszaggyülesen*(1687-88 Meclisi'nde Habsburg Hanedanı Veraset Hukukunun Tesbiti), Peşte, 1922; I. Csekey, *A Magyar Tronöröklesi Jog*(Macar Tahtı Veraset Hukuku), Peşte, 1917; Ferenc Maksay, *Parasztsag és Majorgazdalkodas a XVI. Szazadi Magyarorgszagon*, Peşte, 1958; Lajos Ivan, *Németorzag Haborus Elsèyei a Nemet Szakırodalom Türkreben*, Peç, 1939; Jan Ban, *Les Lettres Turques datant de la Domination Ottomane en Hongrie*, Peç, 1937; Lajos Fekete, *Souvenirs Turcs en Hongrie, Nouvelle Revue de Hongrie*, Peşte, 1943; Aynı Yazar, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699*, Türkçe trc. Sadreddin Karatay, *Belleten*, XIII-52, Ankara, X. 1949, 633-743(çok vâzıh terkip); Aynı Yazar, *Berezetés a Hodolssag Török Diplomatikajaba*, Peşte, 1926; Aynı Yazar, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy, 1606-1645*, 1932; Aynı Yazar, *Das Heim eines Türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert*, Akademiai Kiado nş., Peşte, 1960; T. Halasi-Kun, *Sixteeth-Century Türkish Settlements in Southern Hungary*, T. T. K., *Belleten*, XXVIII-109, Ankara, I. 1964, 1-72; Antol Ullein-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Peşte, 1943; Jozsef Molnar, *Török Emlékek, Müvészektörténeti Ertesitö*, IV, 1958, 259-64; R. Gragger, *Türkisch-Ungarische Kulturbeziehungen, Literaturdenkmaeler aus Ungarn Türkenzeit, Ungarische Bibliothek*, 1-14, Berlin, 1927; J. Blaskovics, *Some Notes on the History of the Turkish Occupation of Slovakia, Acta Universitatis Carolinae-Philologica*, I, 1960, 14-58.— Tököli İmre, *Memoirs*(1656-1691), Londra, 1693, aslı: *Histoire d'Emeric, Comte de Toekoeli*, Kolonya, 1692, 1693, 1694; David Angyal, *Thököly Imre*, 2 c., Peşte, 1889; Farkas, *Graf Toekoeli Imre Levelei*(G. T. I.'nin Mektupları), Peşte, 1892.

Fekete Lajos, *Budapest a Törökkorban*(Türkler Devrinde Budapeşte), Peşte, 1944, *Budapest Törtenete: III;* Aynı Yazar, *Budapestes Obuda Bolgari Lakossaga 1547 — Ben es 1580 — Ban*, Peşte, 1939; Aynı Yazar ve Gyula Kaldy-Nagy, *Burai Török Számadaskönüvek, 1550-1580*, Akademiai Kiado nş., Peşte, 1962; Littke Aurél, *Budapest a Török Uralom Koraban*(Türk İdaresi Devrinde Budapeşte), Peşte, 1908; Walther Björkmann, *Ofen zur Türkenzeit*, Hamburg, 1920; Jozsef Molnar, *A Budai Veli Bej, Fürdö Epistéstörténete, Közleke-oléstudomanyi Közlemenyak*, IV, Peşte, 1961, 605-21.— Gyözö Gerö, *Pécsi Jannus Pannonius Muzeum Hodoltsagkori Török Emlékei*(Peç J. P. Müzesi'ndeki Türk Hâkimiyeti Devrine ait Hâtıralar, Peç Müzesi Yıllığı), 1959.— Jozsef Molnar, *Eger Török Müemlekei*, Peşte, 1961; Balogh Janos, *Eger var Törtenete*, Eğri, 1881; Szraba Ignacz, *Korrajzok Eger Varos Multjabol*, Eğri, 1898; Türk Frigyes, *Egri Utmutato*, Eğri, 1907; Aynı Yazar, *Eger Vara*, Eğri, *1906.*— *Villanyi Szaniszlo, Néhany lap Esztergom Varos és Megye Multjabol*(Estergon Şehrinin Mâzisinden Birkaç Yaprak), Estergon, 1891; *Vezetö az Esztergomi Régészeti Museumban*(Estergon Müzesi Kılavuzu), 1841.— Coloman Juhasz, *Das Tchanad-Temesvar Bistum waehrend der Türkenherrschaft, 1552-1699*, Vestfalya, 1938; Saâdet Uzrei. *Osmanlılar Devri'nde Temeşvar Tarihi*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 396, 1946; Jozsef Molnar, *Sigetvar Török Memlékei*, Peşte, 1958.

b. Transilvanya(Erdel):

Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae(Az Erdelyi Orszaggyülesi Emlekek, 1540-1699)(Erdel Meclisi Yâdigârları), S. Szilagyi nş., 21 c., Peş-

te, 1875-98; E. Jancso, *Erdély Ritkasagok*(Erdel'den Nadir Şeyler), 17 c., *Kvar*, 1939-44; A. Veress, *Fontes Rerum Transylvanicum*, 5 c., Peşte, 1911-21; J. Kemény ve N. Kovacs, *Erdélyorszag Történetêi Tara*, 2 c., *Kvar*, 1837-45(Erdel Tarih Külliyatı); E. Miko ve Ch. Szabo, *Erdélyi Történelmi Adatok*(Erdel Üzerinde Tarihî Malzeme), 4 c., *Kvar*, 1855-62; D. Apor, *Metamorphosis Transylvaniae*, *Monumenta Hungariae Historica* külliyatında, Peşte; J. Bethlen, *Commentarii de Rebus Transylvanicis, 1629-1663*, 2 c., Viyana, 2. tab'ı: 1779-80; Aynı Yazar, *Historia Rerum Transilvanicarum, 1662-1673*, 2 c., Viyana, 1782; F. Bethlen, *Historia de Rebus Transylvanicis(1526-1609)*, 6 c., Cibinium, 1782-93; F. Krauss, *Siebenbürgische Chronik(1608-1665)*, Viyana, 1862-4.

S. Szilagyi, *Erdely Törtenete Különös Tekintettel Müködesere*(Erdel Tarihi), Peşte, 1866; Roderich Goos, *Österreichische Staatsvertraege, Fürstentum Siebenbürgen(1526-1690)*, Viyana, 1911; Institut d'Histoire Nationale de Cluj, *La Transylvanie*, Bükreş, 1938; Bir Heyet, *Siebenbürgen*, Peşte, 1940; Bir Heyet, *Siebenbürgen*, 2 c., Bükreş, 1943; Bir Heyet, *Siebenbürgen und Seine Völker*, Peşte, 1944; Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1945 (s. 339 v.dd.'da geniş bibliyografya vardır).— R. Fr. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenlaendern*, 3 c., Gotha, 1907-11; J. Kemény ve E. Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, 3 c., Klausenburg, 1839-60; G. G. Teutsch ve Fr. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 3 c., Hermannstaat, 2. tab'ı: 1907-10; E. Lukinich, *Erdély Területi Valtozasai(1541-1711)*(Erdel'de Toprak Değişmeleri), Peşte, 1918; Ch. Lam, *Az Erdély Orszaggyülés Szeverzete(1551-1848)*(Erdel'de Diet Teşkilâtı), *Kvar*, 1908; V. Biro, *Az Erdélyi Fejedelmi Hatalom Fejlödése*(Erdel'de Prenslik İktidarının Gelişmesi), *Kvar*, 1917; L. Szadeczky, *Erdély Visszacsatolasanak Történéte(1683-1686)*, *Kvar*, 1901; Aynı Yazar, *Thököly Imre Erdélyi Fejedelemsége, Izazadok* mecmuası, Peşte, 1898; M. Depner, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*, Stuttgart, 1938; A. Szilagyi, *Erdély és az Eszakkeleti Haboru*(Erdel ve Kuzeydoğu Savaşı), 2 c., Peşte, 1890-91; C. Benda, *Relations Politiques entre la Principauté Transylvaine, la Moldavie et la Valachie*, *Revue d'Histoire Comparée*, Paris, 1943, no. 3-4, 352-401; L. Szadeczky, *Erdély és Mihaly Vajda Története*(Erdel Tarihi ve Voyvoda Mihai), Temeşvar, 1893; D. Angyal, *Erdély Politikai Erintkezége Angliaval*(Erdel'in İngiltere ile Siyasî Münasebetleri), *Szazadok* mecmuası, Peşte, 1900; J. Hudita, *Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe Siècle(1635-1683)*, Paris, 1927; Aynı Yazar, *Répertoire des Documents concernant les Négociations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe Siècle(1635-1683)*, Paris, 1926.

L. Szalay, *Erdély es a Porta*(Erdel ve Bâb-ı Âlî), Peşte, 1862; Lukinich İmre, *Erdély Terüketi Valtozasoka Török Hadoltsag Koraban*, Peşte, 1918; Vencel Biro, *Erdély Követei a Portan*(Erdel'in Bâb-ı Âlî Nezdinde Temsilcileri), *Kvar*, Koloszvar, 1921; G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Hermannstadt-Sibiu, 1923; Z. Vesela-Prenosilova, *Contribution aux Rapports de la Porte Sublime avec la Transylvanie d'après les Documents Turcs*, *Archiv Orientalni*, XXXIII-3, Prag, 1965, 555-99.

G. Bojthi Veres, *De Rebus Gestis Magni Gabrielis Bethlen, 1600-1614*, J. C. Engel nş., *Monumenta Hungarica*, Viyana, 1809; G. Pray, *Gabrielis*

Bethlenii Principatus Transylvaniae Coaevis Documentis Illustratus, 2 c., Peşte, 1816; A. Gindely, *Acta et Documenta Historiam Gabrielis Bethlen Transylvaniae Principis Illustrantia*, Peşte, 1890; J. Mircse ve L. Ovany, *Oklevéltar Bethlen Gabor Diplomaciai Összeköttetési Történéhez*(G. B.'in Siyasi İlgilerine dair Vesikalar), Peşte, 1886; A. Szilagyi, *Bethlen Gabor Fejedelem Kiadatlan Levelei*(B. G.'un Gizli Siyasi Mektupları), Peşte, 1879; J. Koncz, *Bethlen Gabor Fejedelem Végrendelete*, Marosvasarhely, 1878 (B. G.'un Vasiyetnâmesi); A. Szilagyi, *Bethlen Gabor, Levelezése*(B. G.'un Muhâbereleri), Peşte, 1887; Aynı Yazar, *Bethlen Gabor és a Svéd Diplomacia*(B. G. ve İsveç Diplomasisi) Peşte, 1882; Aynı Yazar, *Bethlen Gabor Fejedelen Története*, Peşte, 1867; E. Lukinich, *A Bethleni Graf Bethlen-Csalad Története*(B. Kontları Ailesi Tarihi), Peşte, 1927; E. Makai, *Bethlen Gabor Orszagalkoto Politikaja, Kvar*, 1914; D. Angyal, *Gabriel Bethlen, Revue Historique*, 1928; J. Szekfü, *Bethlen Gabor*, Peşte, 1929; D. Kosary, *Gabriel Bethlen, Slavonic Review*, 1938; G. Tolmal, *Gabriel Bethlen, Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941.— *Archivum Rakoczianum*, C. Thaly ns., 13 c., Peşte, 1873-89; A. Szilagyi, *A Rokocziak Kora Erdélyben*, Peşte, 1868; Aynı Yazar, *I. Rakoczi György*, Peşte, 1893; Aynı Yazar, *Levelek és Okiratok I. Rakoczi György Keleti Összeköttetései Történetébez*(I. R. G.'nin Doğu Münasebetlerine ait Mektuplar ve Vesikalar), Peşte, 1883; A. Beke ve S. Barabas, *I. Rakoczi György és a Porta*(I. R. G. ve Bâb-ı Âli), Peşte, 1888; Fr. Görög, *A két Rakoczi György Fennhatosa a két Olah Vajdasak Fölött*(İki Rakoçi'nin Romen Voyvodalıkları Üzerinde Hâkimiyeti), Peşte, 1904; E. Lukinich, *I. Rakoczi György és a Lengyel Kiralysag*(I. R. G. ve Lehistan Kırallığı), Peşte, 1907; J. Kosa, *II. Rakoczi Györgi*, Peşte, tarihsiz; A. Szilagyi, *II. Rakoczi Györgi*, Peşte, 1891; Aynı Yazar, *Rakoczi Zsigmond*, Peşte, 1886; L. Thalloczy, *II. Rakoczi Györgi és az Olah Esemenjek*(II. R. G. ve Romen Hâdiseleri), *Szazadok* mecmuası, Peşte, 1892.— D. Angyal, *Bathori Gabor Uralkodasa, Szazadok*, Peşte, 1896; Fr. Görög, *Bathory és Bethlen Viszonya a két Olah Vajasaghoz*(B. ve B.'in Romen Voyvodalıkları ile İlgilileri), *Kvar*, 1905; C. Buday, *Bathory Istvan Erdély Fejedelemsége*, Segedin, 1932; Cavide Tunçbilek, *Bathory Istvan'ın Erdel Beyliği*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 430, 1948.— C. Szenmartoni, *Janos Zsigmond Erdélyi Fejedem élet-és Jetlemrajza*, Szekelykeresztur, 1934; C. Benda, *Bockai Istvan*, Peşte, 1942; S. Gergely, *Tekeli Mihaly Kancellar Levelezése*(Şansölye M. T.'nin Muhâberâtı), 8 c., Peşte, 1906-26; C. Persian, *Kemény Janos Fejedelemsége, Kvar*, 1907; A. Szilagyi, *Banffy Dénes Kora és Megöletése*(D. B.'nin Devri ve Katli), Peşte, 1859; B. Szadeczky, *I. Apafi Mihaly, Fejedelem Udvartasa*(I. M. A.'nin Sarayı), Peşte, 1911.

8. BALKAN TARİHİ ÜZERİNDE ESERLER:

Umumi Eserler: Nicola Iorga, *Histoire des Etats Balcaniques jusqu'à 1924*. Paris, 1925; Aynı Yazar, *Histoire des Etats Balcaniques à l'Epoque Moderne*, Bükreş, 1917; Aynı Yazar, *Byzance après Byzance*, Bükreş, 1935; L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1961; Legrand, *Généalogie des Maurocordatos*, Paris, 1886; Al. C. Stovidza, *L'Europe Orientale et le Rôle Historique des Mourocordato, 1660-1830*, Paris, 1913.

a. Romanya:

Curioese Beschreibung von der Moldau und Walachei, 1599; Miron Costin(XVII. asırda Boğdan logofeti = başbakanı), *Vekayi-Nâme*, P. P. Panatiescu nş., Bükreş, 1944: *Letopisetul Tarri Moldovei dela Aron Voda Incoace;* Hurmuzaki, *Documente Privitoare da Istoria Românilor*, 40 c., Bükreş, 1887 v.dd.; Harauzachi, *Collecture de Documente Privitoure la Istoria Romanilor(1199-1749)*, 34 c., Bükreş, 1876-1912; A. Veress, *Documente Privatoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Tarii Româneşti*, 11 c., Bükreş, 1929.— Nicola Iorga(Jorga), *Geschichte der Rumaenien(Geschichte des Rumaenischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen)*, 2 c., Gotha, 1905, II: *1550-1905;* Aynı Yazar, *Istoria Românilor*, 10 c., Bükreş, 1936-9; Aynı Yazar, *Breve Storia dei Rumeni*, Bükreş, 1911; Aynı Yazar, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, 2 c., Bükreş, 1916; Aynı Yazar, *Studii si Documente*, 31 c., Bükreş; Aynı Yazar, *Actes et Fragments Concernant de l'Histoire des Roumains*, 3 c. Bükreş, 1895 v.dd.; Aynı Yazar, *Histoire des Roumains*, Paris, 1920; Aynı Yazar, *Quelques Mots sur les Relations entre les Roumains et le Peuple Turc*, Bükreş, 1914.— V. A. Urechia, *A Istoria Romanilor*, 2 c., Bükreş, 1891; A.-D. Xénopol, *Histoire des Roumains*, Fransızca trc. 2 c., Paris, 1896; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, 3 c., son tab'ı: Bükreş, 1935 v.dd.; R. W. Seton-Watson, Fransızca trc. *Histoire des Roumains de l'Epoque Romaine jusqu'à l'Achèvement de l'Unité*, Paris, 1937; Galdi ve Makkai, *Geschichte der Rumaenen*, Peşte, 1942.— M. Kogalniceanu, *Histoire de la Valachie*, Berlin, 1837; Âdil Tel, *Eflâk-Boğdan-Osmanlı Münasebetleri*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 177, 1939; Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes du XVIe Siècle à la Chute de Napoléon Ier*, Paris, 1955; Teustchlaender, *Michael der Tapfere*. Bükreş, 1879; A. Mika, *Weiss Mihaly*, Peşte, 1893; P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Bükreş, 1936.— Balthasar Walterus, *Brevis Rerum ab Illustrissimo Domino Michaele, Moldaviae, Transylvaniae sive Valachiae Palatino, Gestarum Descriptio.*

b. Yugoslavya:

E. Haumant, *La Formation de la Jugoslavie, XVe-XXe Siècles*, Paris, 1930; Sergiye Dmitriyeviç, *Dubrovaçki Kamavani u Yujnoy Srbiyi u XVII Veku*, Sırb Akademisi nş., Belgrad, 1958; C. A. Levi, *Veneziae il Montenegro*, Venedik, 1896; Tomiç, *Politiçki adnos Crne Gore prema Turskoj(1528-1684)*, Belgrad, 1904.

c. Bulgaristan:

Mercia Macdermatt, *A History of Bulgaria(1393-1885)*, Londra, 1962; Christo Gandev ve Galab Galabov, *Turski İzvori za Bulgarskata Istoriya*, Bulgaristan Ak. nş., Sofya(büyük bir eser).

d. Yunanistan:

K. Mendelssohn - Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*(1453 —), 2 c., Leipzig, 1870-74; Gustav Friedrich Herkberg, *Geschichte der Griechenland*, III: *1470-1821*, Gotha, 1878; George Finlay, *The History of Greece under Othoman and Venetian Domination*, Londra, 1856; Comte de Laborde, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe Siècles*, 2 c., 1854; Apostolos E. Va-

calopulos, *A History of Thessaloniki*. Yunanca'dan trc. T. F. Garney, Selânik. 1965.

9. II. SELİM DEVRİ(1566-1574) :

P. Herre, *Europaeische Politik in Cyprichen Krieg(1570-73)*, Leipzig, 1902; Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, T. K. A. E. nş., Ankara, 1964; Cevad Gürsoy, Halil İnalcık, Ercümend Kuran ve Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs ve Türkler*, T. K. A. E. nş., Ankara, 1964; C. Sathas, *Joseph Nassy*, Atina, 1867; Avram Galanti, *Don Joseph Nassi*, Istanbul, tarihsiz; Bahriye Miralayı Safvet Bey, *Nakşa(Naksos)Dukalığı ve Kiklad Adaları*, *TOEM*, IV-13, 1.XII.1329 = 1913, 1.444-57; Aynı Yazar, *Yasef Nasi*, *TOEM*, III-16, 1.X.1328 = 1912, 982-93(krş. Necib Âsım(Yazıksız), *Safvet Bey*, *TOEM*, IV-24, 1.II.1329 = 1913, 1.517-20); Dom L. Serrano, *La Liga de Lepanto entre Espana, Venecia y la Santa Sedo(1570-1573)*, Madrid, 1918-20; D. Cayetano Rossel, *Historia del Combate Naval de Lepanto*, Madrid, 1853; Guido Antonio Quarti, *La Battaglia di Lepanto*, Milano, 1930; Angelo Tomborra, *Gli Stati Italiani, l'Europa e il Problema Turco dopo Lepanto*, Floransa, 1961; Amiral Jurien de la Gravière, *La Guerre de Chypre et la Bataille de Lépante*, 2 c., Paris, 1888; Eduard Normann-Friedenfels, *Don Juan de Austria als Admiral der Leiligen Liga und die Schlacht bei Lepanto*, Pola(Stirya), 1902; Safvet Bey, *Sıngın Donanma Harbi Üzerine Bâzı Vesikalar*, *TOEM*, II; Ârifi Bey, *Lepant(İnebahtı) Muhârebe-i Bahriyyesi*, *TTEM*, XIV, 1/78, 1.I.1340 = 1924, 58-64.— Safvet Bey, *Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi*, *TOEM*, II-10, 1.X.1327 = 1911, 604-14, no. 11, 678-83. 1.XII.1327 = 1911; Aynı Yazar, *Şark Levendleri: Osmanlı Bahr-i Ahmer Filosunun Sumatra Seferi Üzerine Vesikalar*, *TOEM*, IV-24, 1.II.1329 = 1913, 1.521-40; A. J. S. Reid, *Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia*, *Journal of Southeast Asian History*, X, Kuala Lumpur, 1969, 395-414; C. R. Boxer, *The Rise of Acheh(1540-1600)*, *Journal of Southeast Asian History*, X, 1969, 415-28; Mehmed Zıyâ, *Açe Târihi*, Istanbul, 1316 = 1898; S. Hurgronje, Flamanca'dan İng. trc. A. W. S. O. Sullivan, *The Achenese*, Leiden, 1906; R. A. Djajadiningrat, *Critissch Overziehit van het Soeltanaat von Atjeh*, *BKI*, no. 65, 1911; C. R. Boxer, *Portuguese Reaction to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh(1540-1600)*, Kuala Lumpur, 1978; M. A. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey, 1962.— Ahmed Refik(Altınay), *Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhân Seferi*, *TOEM*, VIII-43, 1.IV.1333 = 1917, 1-14; Aynı Yazar, *X. Asırda Açık Deniz Mes'elesi ve Azak Muhâsarası*, *TTEM*, XVI, 17/94, 1.IX.1926, 261-75; Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei*, T. T. K., *Belleten*, XII-46, Ankara, IV.1948, 349-402, İngilizce trc. *The Origin of the Ottoman-Russian Rivalty and the Don-Volga Kanal(1569)*, *Annales de l'Université d'Ankara*, Ankara, 1947, 47-106; Akdes Nimet Kurat, *The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal*, *The Slavonic and East European Review*, XL, no. 94, XII. 1961, 7-23; Aynı Yazar, *Türkiye ve İdil Boyu(1569 Astarhan Seferi)*, DTCF nş., Ankara, 1966; P. A. Sadikov, *Pochod Tatar i Turok na Astrachan v 1569 G.*, *İstorçeskiye Zapiski*, 1947, no. 22, 132-66; Quelquejay Lemercier, *Les Expédition de Devlet Giray contre Moscou en 1571 et 1572 d'après les Documents des Archi-*

ves Ottomanes, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, XIII, 1972, 555-60; A. Benningen, *L'Expédition Turque contre Astrakhan en 1569 d'après les Registres des Affaires Importantes des Archives Ottomanes*, Aynı Dergi, VIII, 1967, 427-46.— Ahmed Refik(Altınay), *Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihâbâtı*, *TOEM*, VI-35, 1.XII.1331 = 1915, 663-87; Aynı Yazar, *Lehistan'da Türk Hâkimiyeti*, *TTEM*, XIV, 4/81, 1.VII.1340 = 1924, 227-43; Jonuzs Pajewski, *Projekt Pizymierza Polsko-Tureckiego za Zygmunta Augusta(Z. A. Zamanında Türk-Leh Anlaşması)*, Varşova, 1935.— Abdurrahman Şeref Ef.,*Sokollu Mehmed Paşa'nın Evâil-i Ahvâli ve Âilesi Hakkında Mâlûmât: Cevâhirü'l-Menâkıb*, *TOEM*, V-29, 1.X.1330 = 1914, 257-65; Ali Seydi Bey, *Sokollu Mehmed Paşa*, Ist. 1911 = 1327; Y. Ö., *Kıbrıs'ın Fethi*, *HTM*, 1971, no. 3, s. 52 v.dd.; A. Y., *Don-Volga Kanalı*, *HTM*, 1971, no. 8, s. 4 v.dd.; A. Y., *Kıbrıs'ın Fethi*, 1967, no. 12, s. 27 v.dd.; A. Y., *Osmanlı Türkleri'nin İndonezya Seferleri*, *HTM*, 1974, no. 4, s. 8 v.dd.; A.Y., *Must. Pş. Lala*, *TA*, XXIV, 501a-2b; Emin Aysan, *Kıbrıs Seferi(1570-71)*, Ankara, 1971. Harb Tarihi nş.; Carlo Pasero, *La Partecipazione Bresciana alla Guerra di Cipro e alla Bataglia di Lepanto(1570-1573)*, Brescia, 1954; Guido Quarti, *La Battaglia di Lepanto nei Canti Popolari dell'Epoca*, Milano, 1930; A. Y., *La Guerra contro Turco in Cipro, Nicosia 1570*, *Rivista di Cultura Marinaru*, XV, Roma, 1960, 84-122, 570-95; Angelo Tamberra, *L'Europa i Il Problema Turco dopo Lepanto*, Floransa, 1961; Aldo Stella, *Gianandrea Doria e la Sacra Lega prima della Battaglia di Lepanto*, *Rivista di Storia della Chiesa*, 1965, XIX-2; M. Lesure, *Les Relations Vénéto-Ottomanes, 1570-73*, *Turcica*, IV, 1972, 134-64; Lutfi, *Sokollu Mehmed* Paşa, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 19, 1921; Ahmed Şükrü, *Sokollu Mehmed Paşa'nın Sajahât-ı Hayâtiyesi*, Edebiyat Fak., târih tezi, no. 24, 1921; Ahmed Refik, *Sokollu*, Ist. 1924.— Lemangeon, *Eudj-Ali, Beigler-beig d'Afrique et Grand-Amiral*, Paris, 1930; A. R. Seyfi, *Kılıç-Ali Paşa'nın Terceme-i Hâline dair bâzı Tedkıykaat, Risâle-i Mevkuute-i Bahriye*, III-6, Ist. IV.1336 = 1920; Ali Haydar Emir(Alpagut), *Kılıç-Ali ve Lepanto*, Bahriye nş., Ist. 1931.— Şerafeddin Turan, *Selim II*, *İA*, X, 1965, 434a-41a; T. Y. Öztuna, *Sokollu Meh. Pş.*, *Hayat Ans.*, VI, 2.926; M. Tayyib Gökbilgin, *Mehmed-Paşa Sokollu*, *İA*, VII, 1957, 595b-605b; T. Y. Öztuna, *Sokollu Mehmed Paşa, Tarihten Sesler*, Ist. 1945; B. Kütükoğlu, *Mustafa Paşa Lala*, *İA*, VIII, 1960, 732b-6b.

10. III. MURAD DEVRİ(1574-1595) :

Bekir Kütükoğlu, *Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülûs Tebriki*, *Tarih Dergisi*, XV/15, 1960, 1-24; Aynı Yazar, *Osmanlı-Safevi Siyâsi Münasebetleri, 1578-1590*, Edebiyat Fak. nş., Ist. 1962; Nasrullah Felsefi, *Zindegâni-i Şâh Abbâs-ı Evvel*, Tahran, 1332 şemsi = 1954, M. H. Ne'metova, *Şirvân'ın XIV-XVI. Asırlar Târihi*, Bakû, 1959; Safvet Bey, *Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı TOEM*, III-14, 1.VI.1328 = 1912, 857-61; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletine İltica Etmiş Olan Kârkeya Hanedanı'ndan Ahmed Han Nerede Vefat Etti?*, T. T. K., *Belleten*, XXVIII-109, Ankara, I.1964, 73-83.— G. H. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, Londra, 1904; Edwin Pears, *The Spanish Armada and the Ottoman Porte*, *English Historical Review*, VIII, Londra, 1893, 439-66; J. J. Podea, *A Contribution to the Study of Queen Elizabeth's Eastern Policy*, *Mélanges d'Histoire Générale*, II, Cluj, 1938, 423-76; Arthur Leon Horniker, *Anglo-French Ri-*

valty in the Levant from 1583 to 1612, *The Journal of Modern History*, XVIII-4, XII.1946, 289-305; Aynı Yazar, *William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations*, *The Journal of Modern History*, XIV-3, IX.1942, 189-316; Ahmed Refik(Altınay), *Türkler ve Kıraliçe Elizabeth*, Ist. 1932; Stanley Mayes, *An Organ for the Sultan*, Londra, 1956(özet: *HTM)*; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlaması ve Gelişmesi(1553-1610)*, DTCF ns., Ankara, 1953; Hâmid Dereli, *Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Ist. 1951; Orhan Burian, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları*, *DTCFD*, IX, 1-2, Ankara, VI.1951, 153-63; Aynı Yazar, *Kıraliçe Elizabeth'den III. Murad'a Gelen Hediye*, *DTCFD*, IX, 1-2, VI.1951, 19-41; A. C. Hess, *The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth Century Spain*, *American Historical Review*, LXXIV-1, 1969, 1-25; A. Tenenti, İng. trc. Janet ve Brian Pullan, *Piracy and Decline of Venice, 1580-1615*, Londra, 1967.— Camestaggio, *Dell' Unione del Regno di Portogallo alla Corona di Castiglia*, Genova, 1585; Alvarez, *Memoria Sobre, la Batalla de El Kazar Quebir*, *Revista Militar Espanola*, X, 1884; T. Y. Öztuna, *Vâdi's-Seyl Meydan Muharebesi*, *Türk Kültürü*, no. 34, Ankara VIII.1965, 43-5.— Safvet Bey, *Karadeniz-İzmit Körfezi Kanalı*, TOEM, III-15, 1.VIII.1328 = 1912, 948-56; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Marmara ve Karadeniz'in Birleştirilmesi*, T. T. K., *Belleten*, IV, 14-15, 150-7.— Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanlarının Başlaması*, *DTCFD*, IV-1, XI. 1945, 23-50(Almanca trc. ile); Aynı Yazar, *Yeniçeri Ocak Nizâmının Bozulması*, *DTCFD*, V-3, VI.1947, 291-313(Almanca hulâseten trc. ile); Aynı Yazar, *Celâli İsyanları(1550-1603)*, *DTCF* ns., 1963.

Halil Sahillioğlu, *Akdeniz'de Korsanlar ve Esir Düşen Abdi Çelebi'nin Mektubu*, *Tarih Dergisi*, XIII, 1963, 241-56.— Abdurrahman Şeref Ef., *Özdemiroğlu Osman Paşa*, *TOEM*, IV-21, 1.VIII.1329 = 1913, 1.289-303, IV-22, 1.X.1329, 1.353-69, IV-23, 1.XI.1329, 1.417-45, IV-24, 1.XII.1329, 1. 481-1.516, V-52, 1.IV.1330 = 1914, 1-12; M. K. Özergin, *Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvân Seferi ile İlgili Üç Manzûme*, *TED*, II. 1971. 255-88; Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York Üniversitesi neşri; Hamid Baykal, *Şeyhulislâm Zekeriyâ Ef., Evlâd ve Ahfâdı*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 1.605, 1947; İsmail Hikmet Ertaylan, *Gazi Giray Han*, Ist. 1958; Ettore Rossi, *La Sultana Nûr Bânû Maglie di Selim II e Madri di Murâd III*, *Oriento Moderno*, XXXIII, Roma, 1953, 433-41; T. Y. Öztuna, *Murad III*, *Hayat Ans.*, V, 2.401; Bekir Kütükoğlu, *Murad, III*, *İA*, VIII, 1960, 615a-25b; Halûk Şehsuvaroğlu, *Kılıç Ali Paşa*, *İA*, VI. 679a-81b; T. Y. Öztuna, *Kılıç-Ali Paşa*, *Hayat Ans.*, IV. 1.954; Aynı Yazar, *Vâdi's-Seyl Meydan Savaşı*, *Hayat Ans.*, IV, 3.217; A. Y., *Bir Venedik Korsanlığı*, *HTM*, 1973, no. 11, s. 4 v.dd.; A. Y., *Vâdi's-Seyl Zaferi*, *HTM*, no. 5, s. 7 v.dd.; A. Y., *Üçüncü Sultan Murad Kraliçe Elizabeth*, *HTM*, 1971, no 10, s. 13 v.dd.; A.Y., *Safiyye Sultan*, *Hayat* Mecmuası, 1975, tefrika; A. Y., *Murad III*, *TA*, XXIV, 424b-8b.

11. III. MEHMED DEVRİ(1595-1603):

Mehmed Celâl, *Sultan Mehmed-i Sâlis*, Ist. 1308 = 1891; E. Spagni, *Una Sultana Veneziana*, *Nuovo Archivo Veneto*, XIX-1, 241-348; İ. H. Uzunçarşılı, *III. Mehmed'in Oğlu Şehzâde Mahmûd'un Ölümü*, *Belleten*, XXIV-49,

IV.1960, 264-7; C. Göllner, *Zum Französischen Levantehandel in den Jahren 1593-1604, Revue Roumaine d'Histoire*, 1969, no. 3-5, 649-59; A. Tveritinova, *Vosstaniye Kara Yazıdji-Deli Chasana ve Turtsii(1599-1603)* (Türkiye'de Kara Yazıcı-Deli Hasan İsyanı), Moskova, 1946; Hikmet Durukal, *Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Ef. ve Âilesi*, Edebiyat Fak., tez no. 1.713, 1948; Rinieri, *Clementi VIII e Sinan Bassa Cicala*, Roma, 1898; A. Veress, *Campania Creştinilor in contra lui Sinan Paşa din 1595*, Bükreş, 1925; Nebâhat Tezören, *Cağaloğlu Sinan Paşa*, Edebiyat Fak., Tarih tezi, no. 262, 1941; M. T. Gökbilgin, *Mehmed III*, *İA*, VII, 1957, 535b-47a; İ. Parmaksızoğlu, *İbrahim Paşa Dâmâd*, *İA*, V-II, 1951, 915b-9b; T. Y. Öztuna, Kanîje *Kuşatması*, *Hayat Ans.*, IV, 1.853; Aynı Yazar, *Mehmed III*, *Hayat Ans.*, IV, 2.261; M. T. Gökbilgin, *Hasan Paşa Sokollu-zâde*, *İA*, V-I, 1950, 325a-9b; O. F. Köprülü, *Hasan Paşa Yemişçi*, *İA*, V-I, 1950, 330b-4a; Y. Ö., *Kanije ve Haçova*, *HTM*; A. Y., *Üçüncü Mehmed Devrinde Bir Türk Zaferi*, *HTM*, 1974, no. 3, s. 12 v.dd.; 1974, no. 3, s. 12 v.dd.; A. Y., *Kanije*, *TA*, XXI, 204b-6b;

12. I. AHMED DEVRİ(1603-1617):

G. Mariti, *Istoria di Faccardino Grand-Emir dei Drusi*, Livorno, 1787, Fransızca trc. *Histoire de Fakhardin, Grand - Emir des Druses*, Gotha, 1790; Wüstenfeld, *Fachr ed-din der Drusenfürst, Abhandlungen Göttingen*, XXXIII; İsmâil Â'dil, *Histoire du Liban au Temps de Fakhreddin II (1590-1633)*. 1955; M. C. Baysun, *Ahmed I*, *İA*, I, 161a-4a; C. Orhonlu, *Murad Paşa Kuyucu*, *İA*. VIII, 1960, 651a-4a; M. Akdağ, *Büyük Kaçgunluk(1603-1606)*, *TAD*, II, 1966, 1-49.— Alexander Randa, *Türkenkrieg der Katholischen Universalmachte(1593-1606)*, Münih, 1964.

13. I. MUSTAFA ve II. OSMAN DEVİRLERİ(1617-1623):

Madame de Gomez, *Histoire d'Osman*, 2 c., Paris, 1734, İngilizce trc. John Williams, *The Life of Osman the Great*, Londra, 1735; M. T. Gökbilgin, *Dilâver Paşa*, *İA*, III, 1945, 587b-8b; Aurel Decei, *Hotin*, *İA*, V-I, 1950, 567a-71b; Fahri Ç. Derin, *Mehmed Paşa Gürcü*, *İA*, VII, 1957, 585a-7a; M. M. Aktepe, *Es'ad Ef.*, *İA*, IV, 1948, 358a-9b; Aynı Yazar, *Mustafa I*, *İA*, VIII, 1960, 692a-5a; H.— J. Kissling, *Über eine Coldmünze Sultan Mustafa I*, *Die Welt des Islam*, XIV, 1973, 163-170; Ş. Altundağ, *Osman II*, *İA*, no. 95, 1962, 443b-8a; T. Y. Öztuna, *Osman II*, *Hayat Ans.*, V, 2.530c-1a; A. Y., *Sultan Genç Osman*, *HTM*, 1972, no. 8-10; A. Y., *İkinci Osmân'ın İnkılâb Hareketleri*, *HTM*, 1970, no. 9, s. 34 v.dd.; A. Y., *Osman II*, *TA*, XXVI, 61a-73b; A. Y., *Must. Pş. Lefkeli*, *TA*, XXIV, 467a.

14. IV. MURAD DEVRİ(1623-1640):

Fr. Marich, *Ausfstandsversuche der Christilichen Woelker der Türkei im den Jahren 1625-1648*, Innsbruck, 1882; F. M. Meredith-Owens, *Ken'an Pasha's Expedition Against the Cossacks. The British Museum Quarterly*,

CXXIV, no. 3-4, Londra, 1962, 76-82; Hayriye Aydınalp, *Filibeli Hâfız Ahmed Paşa*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 398, 1947; M. C. Baysun, *Murad IV*, *İA*, VIII, 1960, 625b-47b; H. İnalcık, *Husrev Paşa*, *İA*, V-I, 1950, 606b-9a; T. Y. Öztuna, *Murad IV*, *Hayat Ans.*, V, 2.401; A. Karahan, *Bağdad Fetih-Nâmesi ve Genç Osman'ın Târihi Şahsiyeti*, *Türk Târih Kongresi*, VI, 1961, 312-21; Y. Ö., *Murad IV*, *TA*, XXIV, 428b-38a; A. Y., *Dördüncü Murad*, *Hayat* mecmuası, 1971'de tefrika; A. Y., *Revân Seferi*, *TA*, XXVII, 305b-8a; A. Y., *Kösem Sultan*, *Hayat* mecmuası, 1972, tefrika.

15. SULTÂN İBRÂHİM DEVRİ(1640-1648):

Valerio, *Storia della Guerra di Candia(1644-1649)*, Trieste, 1959; Omelyan Pritsak, *Das Erste Türkische-Ukrainische Bundnis(1648)*, *Oriens*, VI, 1965, 226-98; Ferruccio Sassi, *Le Campagne di Dalmazia durante la Guerra di Candia(1645-1648)*, *Archivio Veneto*, XX, Venedik, 1937, 211-50, XXI, 1937, 60-100; Onorato Pastine, *La Politica di Genova nella Lotta Veneto-Turca dalla Guerra di Candia alla Pace di Passarovitz*, Genova, 1938; A. Y., *Genova e l'Impero Ottomano*, *Rel Sec.* XVII, Genova, 1952; M. Çağatay Uluçay, *Sultan İbrahim Deli mi, Hasta mı idi?*, *Târih Dünyası*, no. 6-24, Ist. 1950-51; Rânâ Erten, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı*, Edebiyat Fak., târih tezi, no. 1.414, 1947; M. T. Gökbilgin, *İbrahim I*, *İA*, V-II, 1951, 880a-5b; T. Y. Öztuna, *İbrahim I*, *Hayat Ans.*, III, 1.606b-7b; Aynı Yazar, *Abdülaziz Efendi Karaçelebi-zâde*, *İslâm-Türk Ans.*, II, 1947; İ. Parmaksızoğlu, *Hüseyin Paşa Deli*, *İA*, V-I, 1950, 650b-4b; T. Y. Öztuna, *Hüseyin Paşa Deli*, *Hayat Ans.*, III, 1.586; M. C. Baysun, *Kösem Sultan*, *İA*, VI, 915b-23a; T. Y. Öztuna, *Kösem Vâlide - Sultan*, *Hayat Ans.*, IV, 2.061; M. M. Aktepe, *Mehmed Paşa Civankapıcıbaşı*, *İA*, VII, 1957, 605b-7b; Aynı Yazar, *Mustafa Paşa Kemankeş*, *İA*, VIII, 1960, 730b-2b; F. Babinger, *Abdülaziz Efendi Karaçelebi-zâde*, *İA*, *I*, 64a-5b; Y. Ö., *Sultân İbrâhim'in Cülûsu*, *HTM*, 1972, no. 7, s. 36 v.dd.: A. Y., *İbrâhim*, *TA*, XIX, 502b-3b; A. Y., *Must Pş. Kemankeş*, *TA*, XXIV, 500b-1a.

16. IV. MEHMED DEVRİ(1648-1687):

Rudolf ve Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruh in Südosteuropa(1645-1700)*, Münih, 1970; F. Babinger, *Denizcilik Târihinde Kandiye Muhârebesi*, M. Eren trc., *Atatürk Konferansları*, II, Ankara, 1970, 147-61; H. Turkova, *Belagerung von Uyvar im Jahre 1663 durch die Türken*, *Archiv Orientalni*, XLI-4, Prag, 1973, 325-39; V. Kopcan, *Ottoman Narrative Sources to the Uyvar Expedition 1663*, *Asian and African Studies*, VII, 1971, 89-100; N. I. Kostomanov, *Boğdan Chmelnitsky dannik Ottomanskoy Porti Sobr. Soç.*, XIV, Petersburg = Leningrad, 1905; Aynı Yazar, *Chmelnitskiy*, Petersburg, 1884; Omelyan Pritsak, *Şoyuz Chmelnitskago z Tureşçinoyu 1648*, *Zapiski Nauk. Tav. Şevçenka*, CLV, Münih, 1948, 145-64.— Ahmed Refik(Altınay), *Köprülüler*, 2 c., Ist. 1331 = 1913, I: *Mehmed Paşa*, II: *Fâzıl Ahmed Paşa*; Mor. Brosch, *Geschichte aus dem Leben dreiner Grossvesire*, Gotha, 1899(Sokollu ve Köprülüler): J. Blaskovics, *Beitraege zur Lebensgeschichte des Köprülü Mehmed*, *Acta Orient. Hung.*, XI, no. 1-3, 1960, 51-5; E. Gyalokay, *Nagyvarad Ostroma 1660-ban*(1660 Va-

rad Muhasarası), *Hadtörk. Közlemények* mecmuası, Peşte, 1911; Kur. Yzb. Ziya ve Kur. Yzb. Rahmi, *Girit Seferi(1645-1669)*, Askerî nş., Ist. 1933; Kur. Yzb. Râif ve Kur. Yzb. Ekrem, *Sengotar Seferi(1662-1664)*, Askerî nş., 1934; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Sengotar'da Osmanlı Ordusu*, Ist. 1326 = 1908; Georg Wagner, *Das Türkenjahr 1664*, Eisenstadt, 1964(Sen Gotar hakkında); Yusuf Blaşkoviç, *Köprülü Mehmed Paşa'nın Macarca bir Ahid-Nâmesi*, *TM*, XV, 1968, 37-46; Sâlih Zorlutuna, *Edirne'de Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri(1675)*, T. T. K., *Edirne*, Ankara, 1965, 265-96.— Osman Fevzi Olcay, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa*, Topkapı Sarayı, Yeni Yazmalar, no. 3.554; Mehmed Ârif Bey, *İkinci Viyana Seferi Hakkında*, *TOEM*, III-16, 994-1.016, II-17, 1.071-5, 1.X.-1.XII.1328 = 1912; Ârifî Bey, *Viyana Muhâsarasından Sonra Türkler'e Karşı Mukaddes İttifak*, *TTEM*, XV, 0/87, 265-8, 1.VII.1341 = 1925; Kur. Yzb. Alâeddin ve Kur. Yzb. Câvid, *İkinci Viyana Muhâsarası(1683)*, Askerî nş., Ist. 1933; Kur. Alb. (sonra orgeneral) Necati Salim Tacan, *İkinci Viyana Seferi(1683)*, Askerî nş., Ist. 1945(Almanca aslı: Viyana, 1933); M. Smetz, *Wien in und das der Türken - Bedraengniss(1529-1683)*, Viyana, 1883(2. muhasaranın 200. yılında yayınlanan kitapların en mühimmi); Lâ, *Wiens Aufgehobene Türkische Belagerung*, Viyana, 1829; K. A. Schimmer, *Wien's Belagerungen*, Viyana, 1845, İngilizce trc. *The Siege of Vienna by the Turks*, Londra, 1879; Karl Tolfel, *Türken vor Wien in Jahre 1683*, Leipzig, 1883; Viktor von Renner, *Wien im Jahre 1683, Geschichte der Zweiter Belagerung der Stadt Wien*, Viyana, 1883; Leo Barrar. *Zur Wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683, Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, XIII-1, Viyana, 1961; Jeremias Cacavelas, *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*, Cambridge University, 1925; Richard F. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien*, Viyana, 1955, Kolonya, 1959, Graz, 1960, 1967; A. Y., *Osmanische Berichte über Kara Mustafas Feldzug gegen Wien, Die Welt des Islams*, XII-4, 1969, 196-227; Reinhold Lorenz, *Türkenjahr 1683*, Viyana, 1933; Zygmunt Abrahamowicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem*, Krakovi, 1973; John Staye, *The Siege of Vienna(1683)*. Londra, 1965; Rudolf Nelk, *Österreich und die Osmanen*, Viyana, 1957. A. Karolyi, *Buda es Pest Visszavirasa 1686-ban*(1686'da Budin ve Peşte'nin İstirdâdı), Peşte, 1886.— M. C. Baysun, *Mehmed IV*, *İA*, VII, 1957, 547b-57a; T. Y. Öztuna, *Mehmed IV*, *Hayat Ans.*, IV. 2.261c-2b; M. M. Aktepe, *İpşir Mustafa Paşa*, *TD*, XXIV, 1970, 45-58; İ. Parmaksızoğlu, *İbrahim Paşa Kara*, *İA*, V-II, 1951, 906a-8a; Fahri Ç. Derin, *Mehmed Paşa Gürcü*, *İA*, VII, 1957, 587a-8a; M. T. Gökbilgin, *Köprülüler*, *İA*, VI, 892a-908a; T. Y. Öztuna, *Köprillüler*, *Hayat Ans.*, IV, 2.059a-60a; Aynı Yazar. *Kara Mustafa Paşa*, *Hayat Ans.*, IV. 1.861; Aynı Yazar, *İkinci Viyana Kuşatması*, *Hayat Ans.*, III, 1.642a-3a; M. M. Aktepe, *Mustafa Paşa Merzifonlu*, *İA*, VIII, 1960, 736b-8b; Y. Ö., *Nointel Markisi ve Süleymân Ağa*, *HTM*, no. 7, s. 8 v.dd.; A. Y., *Köprülüler*, *TA*, XXII, 290a-3a; A. Y., *Must. Pş. Merzifonlu*, *TA*, XXIV, 502b-3b; A. Y., *Must. Pş. Mostarlı*, *TA*, XXIV, 503b; A. Y., *Must. Pş. Dâmâd*, *TA*, XXIV, 499b; A. Y., *Must. Pş. Kaplan*, *TA*, XXIV, 500a-b; A. Y., *Must. Pş. Zurnazen*, *TA*, XXIV, 504a; Carlo Dionisotti, *La Guerra d'Oriente nella Letterature Veneziana del Cinquecento, Lettere Italiane*, XVI-3, 1964, 233-50; A. Tamberra, *Russia e Santa Sede dell'Epoca di Pietro il Grande, Archivio Storico Italianno*, 1961, II, 200-40.

17. III. SÜLEYMAN DEVRİ(1687-1691):

Bruzzo, *Francesco Morosini e la Conquesta della Morea*, Venedik, 1890; T. Y. Öztuna, *Süleyman II, Hayat Ans.*, VI, 2.978; A. Y., *Must. Pş. Tekirdağlı, TA*, XXIV, 503b-4a.

18. II. AHMED DEVRİ(1691-1695):

Necati Salim Tacan, *Niş-Belgrad-Salankamen-Petrovaradin-Lugoş-Timişvar Kuşatma ve Meydan Muharebeleri(1690-1696)*, Askeri nş., Ist. 1939; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, Edebiyat Fak. nş., Ist. 1963; M. C. Baysun, *Ahmed II, İA*, I, 164a-5a; Y. Ö., *Must. Pş, Bozoklu, TA*, XXIV, 499a.

19. II. MUSTAFA DEVRİ(1695-1703):

Bahriye Miralayı Safvet Bey, *Mezomorta Hüseyin Paşa*, Ist. 1327 = 1909; Aynı Yazar, *Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi ve Sakız'ın Kurtarılışı, TOEM*, I-3, 150-77, 1.VIII.1326 = 1910; Fevzi Kurdoğlu, *Mezomorta Hüseyin Paşa*, Deniz nş.; C. Orhonlu, *Mezomorta Hüseyin Paşa, İA*, VIII, 1960, 205b-8a.— B. H. Summer, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949; Z. Kanışkan, *Amca-zâde Hüseyin Paşa*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 286; Istanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti, *Le Yali des Koeprulu à Anatoli-Hisar*, Paris, 1911; O. F. Köprülü, *Hüseyin Paşa Amca-zâde, İA*, V-I, 1950, 646b-50a: T. Y. Öztuna, *Hüseyin Paşa Amca-zâde, Hayat Ans.*, III, 1.586, A.Y., *Mustafa II, TA*, XXIV, 471a-81b; A. Y., *Must. Pş. Daltaban, TA*, XXIV, 499a-b; Hüriye Gerçek, *Feyzullah Efendi Âilesi*, Istanbul, 1950, Edebiyat, Fak. Târih Semineri, tez no. 506; Rahmi Karapınar, *Râmi Mehmed Paşa'nın Hayatı*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 2.208, 1953; Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Râmi Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Ist. 1934; B. S. Baykal, *Râmi Mehmed Paşa, İA*, no. 97, 1963, 623a-4b; İ. Parmaksızoğlu, *Karlofça, İA*, VI, 346a-50b; T. Y. Öztuna, *Karlofça Andlaşması, Hayat Ans.*, IV, 1.887b-8a; M. R. Popovic, *Der Friede von Carlowitz*, Leipzig, 1893; R. A. Abou-el-Haj, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz, JAOS*, LXXXVII-4, 1967, 498-511; R. Schrelbach, *Die Türkenbeute eine Auswahl aus den Türkischen Trophaeensammlung des Markgrafen Ludwig von Baden*, Karlsruhe, 1956(L.von Baden'in Türkler'den aldığı ganimetler); C. Orhonlu, *Mehmed Paşa Elmas, İA*, VII, 1957, 583a-5a; Aynı Yazar, *Mustafa II, İA*, VIII, 1960, 695a-700a; T. Y. Öztuna, *Mustafa II, Hayat Ans.*, V, 2.404c-5b; Şükriye Dikilitaş, *Paşmakçı-zâde Mehmed Efendi Ailesi ve Onun Diğer Ailelerle Vücûde Getirdiği Sıhrî Münasebetler*, Edebiyat Fak., tarih tezi, no. 1.705, 1948; Ömer Aziz, *Edirne Vak'ası* Edebiyat Fak., tarih tezi, 1930; Fahri Çetin Derin, *Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi, Târih Dergisi*, IV, 1959, 97-104; O. F. Köprülü, *Feyzullah Ef., İA*, IV, 1947, 593a-600b.

EKLEMELER ve DÜZELTMELER

C.VII. S. 377-83'teki «Ekler ve Düzeltmeler» kısmında yapılan tashihler, ayrıca aşağıdaki listeye alınmamıştır.

İlk rakam sahifeyi, ikincisi satırı gösterir(sn. = sondan)(*)

BİRİNCİ CİLD

	Yanlış	Doğru
11, 4	XVII.	XVIII.
11, sn. 7	«Ezeli olduğu gibi»	cümlesi çıkacak.
28, 16	bole	bile
34, 21	Lobol	Tobol
37, sn. 8	Boştav	Baştav
43	Rakamların altına iki çizgi çekilmiştir; bunların ilkl ibtâl edilecek, yerine, bir üstteki satıra(5.398.000 rakamının altına) çizgi çekilecek.	
46	Haritadaki «Merâge» yerine «Merâga», Ürgene» yerine «Ürgenc»	
50, sn. 21	alâkandıryordu	alâkalandırıyordu
55, 7	arsında	arasında
58, sn. 13	86-88	85—88
63, sn. 3	319—310 = 8	310—319 = 9
66, sn. 4	tarihinn	tarihinin
65, 9.	Bu satır çıkacak, yerine	«Kağan(492-506 = 14), sonra bunun oğlu»
68, sn. 12	imparatorluğunu	imparatorluğu
68, sn. 18	İslemi	İstemi
69, 2	bulnan	bulunan
70, 3	trankripsiyonun	transkripsiyonun
71, sn. 5	muhterem	muhteşem
72, 14	2 oğlu	2. oğlu
76, sn. 7	taşımak	taşmak
76, sn. 16	Pey	Vey
78, 9	= 58	= 62
78, sn. 8-9	güclere	güclüklere

(*) Ufak tefek harf düşmeleri ve noktalama hatâ veyâ düzensizlikleri, bu cedvellere alınmamış, esâsen bu tertib hatâlarının bir kısmı eserin ofsetle çoğaltılmış yeni tirajlarında düzeltilmiştir.

S. 82. İlk paragraftan sonra: (Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ın mezarının 1978'de Rus arkeologlarınca bulunduğunu arkadaşım Fâruk Sümer söylediyse de, hârikulâde ehemmiyette olan bu konuda Ruslar henüz bir rapor yayınlamamışlardır; bu keşif, —bir yanlışlık yoksa— eski Türk târihi üzerinde daha pek çok yeni bilgiler edineceğimiz husûsunda bizi bir defa daha çok ümitli kılar).

103, sn. 15	seonra	sonra
107, 16	Külg Bilge	Külüg Bilge
111, sn. 12	cihanşümu	cihanşümul
114, 2	geçerek	geçmiş
114, 6	Gründewel	Grünwedel

115, son paragraftan önce: «981 yılında Çin seyyâhı Wang Yen-tê, şöyle yazıyor: «Uygurlar'ın devletinin içinde hiç yoksul yoktur, Yiyeceği olmıyanlara devlet hesâbına yardım edilir. Uygurlar'ın bir çoğu yüz yaşına kadar yaşar. Genç yaşında ölenler görülmez».

129, IX	İlramlı	İlhanlı
129, sn. 5	I. Süleyman	II. Süleyman
133, sn. 7	Khoton	Khotan
133, sn. 27	Keikel	Heikel

S.134, sn. 4 Caferoğlu'nun yeni bir tab'ı da vardır.

S.134, 1 Berlin 1913 baskısından sonra yeni baskı: 1978, folio.

134, sn. 2 «no. 250» çıkacak, yerine «CCL/I» ve «e'Epoque» yerine «l'Epoque».

S.134 Şu kitabı ekleyiniz: H. Hambis, *L'Asie Centrale, Histoire et Civilisation*, 1978.

135, 3	«TÜRK HÂKANLIĞI:	KARAHANLILAR» olacak.
136, 16	kuruluşlardan	kuruluşundan
141, sn. 1	kudrettir	kudrettir(Türkçe: kut).
148, sn. 16	Nêmet	Nêmeth
155, sn. 16	Rünü'd-Dünya	Rüknü'd-Dünyâ

S.163 Bibliyografyaya şu kitapları ekleyiniz: K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, II, *Tulunids* bahsi, 1940. 2: 1978, folio ve *The Muslim Architecture of Egypt*, I: *Ikhshids and Fâtimids*, II: *Ayyûbids and Early Bahrite Mamlûks*, 1952, 1959, 2: 1976, folio.

167. Bibliyografya'ya: Nazar Muhammed 'Azizi, *Târih-i İmparatûri-i Kuşâniyân*, Kâbil, 1355 = 1936.

171, 9	öldürülmüştâr	öldürülmüştür

172, sn. 4: Habib'in eserinin 2. baskısı: 1978.— Muhammed Ekber Mededi, *Devre-i Gaznewiyyân*, Kâbil, 1356 H.

177, sn. 5	= 3	= 4
191, 5	taşıyan	yaşıyan
200, sn. 8	isimleri	isimlerin
202, 21	batıya	batıda

204, harita	Olnı	Oltu
207, 1	avul	avlu
208, no. 26	Vladiskav	Vladislav
214, 19	Dalmaçka	Dalmaçya
220, 15	kurtulan	kırılan
226, 1	Mısır Mısır—	Mısır—
238, 19	beraber karmakarışık	bu beraber bu
Resim, IV	Kala'nın camii	Kalavun Türbesi
241, 20	Külük	Küçlük
241, 20	Cengiz'in geçti	Cengiz'in eline geçti
243, 9	öadar	kadar
248, 21	topraklarında	topraklarından
273, sn. 21	Koşar	Koşay
289, 10	Kirus'un	Kirus'u
296, sn. 3	13. III. Ariobarzanes(51-42)	
309, no. 51	Constantianus	Constantianus
309, no. 57	Gratien	Gratianus
330, II	16.III. Yebid(744)	
336, 17	Guy'un	Guy'nin

342: T.S.R. Boase. *The Cilician Kingdom of Armenia*, 1978.

353, 7	kadar 193	kadar Akkâ'daki 193
353, 11	Oiki	Oniki
360, 24	Peçenkler	Peçenekler
371, sn. 3	= 25.X.1072	—25.X.1072

396: Gulâm-Rızâ İnsâf-pur, *Sakht-i Dewlet-i İrân*(VII-XIII. asırlar İran tarihi), Tahrân.

404, sn. 10	geşittir	geçittir
421, 9	Komneons	Komnenos
426, sn. 6	metbû	metbuu
437, sn. 4	yaklaştılar	yaklaştı
452, sn. 16	devleiinin	devletinin

470, Bibliyografya: Muhammed Meşkûr, *Akhbâr-i Selâcika-i Rûm*, Tahrân.

492, sn. 15	metbû	metbuu
495, no. 15	1308) =	1308 =
495, no. 15	15. Tekrar II.	15a. Tekrar II.

495, sn. 4 «Key—Kubâd II. (s. 611-2)» çıkacak.

495 sonuna: 'Abbâs Ikbâl, *Târih-i Mugul*(İlhanlılar), Tahrân.

İKİNCİ CİLD

6. harita Kütahya'nın bulunduğu sınırlar içine «GERMİYANOĞ.» yazılacak.

11, 9 Karamanoğulları ile Candaroğulları arasındaki şu kısım atlanmıştır: «Germiyanoğulları 80.000, Aydınoğulları 700.000»

13, sn. 15	(1287 — 1327 = 30)	(1287 — 1327 = 40)
14, 22	Bey ile evliydi	Bey evliydi
30, 18	meslesiyle	meselesiyle

31, sn. 15 «Osmanoğulları'nın ataları gibi» çıkacak.

56, harita Konya yazılı sınırlar içine «KARAMAN» yazılacak ve Istanbul'un az batısına siyah kalın sınır çizilecek.

52, sn. 10	Uzpnçarşılı	Uzunçarşılı
83, 7	bu satır çıkacak, yerine: «lik Şâh'ın taht şehri Isfahân'a bağlandı. Fırsattan faydalanan Gaz-»	
85, sn. 9	katlinde	katlinden
97, sn. 8	1087	1097
98, sn. 19	ülkeleri	ülkeler
109, sn. 17	Türkleşmiş, İran	Türkleşmiş İran
116, 7	XP.	XV.
120, (10)	«Londra. 1879-83. 2: 1966, 3 c.» olacak.	
123, 12	I. 420	1.420
124, 9	Bahreyin	Bahreyn
124, sn. 13	Turhân	Tarhan
127, sn 16	Rurça	Rusca
128, sn. 4	İean	Jean
129, sn 10	195-3, 4	1953-4,

130, (109)	(son yıllarda fotograf usûlüyle yeniden basılmıştır).	
130, (112)	2. tab'ı	diğer tab'ı
131, (128)	D.C.Phillott neşrinin yeni baskısı: 1977.	
130, 2	Cihânhîrî	Cihângîrî
130, (131)	J. Briggs trc., 4 c., 1829, 2: 1977.	

125, no. 65: *Târîh-i Reşidî*'nin 2. tab'ı: 1973.— II, 134, no. 167: W. Erskine'in 2. tab'ı: 1973.— II, 135, no. 183: 2. tab'ı: J. Sarkar nş., I: 1707-1720, II: 1720-1739.— II, 130, no. 114-A: M. L. Irvine'ın tek ciltlik kısaltılmış nş. 1913, 2: 1976.— II, 137, son eser: 3: 1976.— II, 135, no. 193: bunun tek ciltlik kısaltılmışı: 1888, 2: 1976.— II, 133, no. 146: Briggs tercümesinin yeni tab'ı: 1973.— II, 137 sonuna: Hindistan Timuroğulları hakkında son yayınlar: J. Abbot, *Sind*, 1977; B. S. K. Grover, *Sikkim India;* A. F. Salahuddin Ahmed, *Social Ideas and Social Change in Bengal(1818-1835)*, 1965, 2: 1976, *BI;* M. H. Siddiqi,*Babur's Occupation of Qandahar, University Studies*, VIII-1, 1966, 25-36; C. J. Hamilton, *The Trade Relations between England and India(600-1890)*, Kalküta, 1949; P. Gupta, *Geographical Names in Ancient Indian Inscriptions*, 1977, *BI;* G. Hambly, *Cities of Mughul India, Delhi, Agra and Fatehpur Sikri*, BI, 1968(71'i renklî 128 planş resim); Z. Yazdani, *Hyderabad during the Residency of Henry Russel(1811-1820)*, 1976; A.M., *Bidar, His History and Monuments*, Oxford, 1947 (Berîd-Şâhlar): Mulla Shah Muhammad Shâh Âbâdî, *Raj Tarangini, History of Kashmir*(Farsca metin), 1975; P. Spear, *The Oxford History of Modern India*, 2: 1978; A.M., *Master of Bengal, Clive and His India*, 1975; R. Nath, *Some Aspects of Mughal Architecture*, 1976; A. M., *Colour Decoration in Mughal Architecture*, 1970; A.M., *Agra and*

Its Monumental Glory, 1977(bu üç kitap, çok zengin resimli); O. Feldbaek, *Indian Trade the Danish Flag(1772-1808)*, 1978; B. G. Gokhale, *Surat in the Seventeenth Century*, 1978; Z U. Malik, *The Reign of Muhammed Shah(1717-1748)*, 1977; H. S. Bhatia, *Military History of British India(1607-1947)*, 1977; S. S. Jacobs, *Jaypore of Architectural Details*, 5 c., 1977; B. P. Ambashthya, *Decisive Battles of Şer Şah*, 1977; S. C. Welch, *The Art of Mughal India, Painting and Precious Objects*, 1963, 2: 1976; J. Marshall, *Archaeological Survey of India, Annual Report(1915-16)*, 1973; A. D. Gordon, *Bombay City*, Canberra, 1978; G. E. Harvey. *History of Burma from the Earliest Times to 1824*, *BI*, Kalküta, 1925, 2: 1967; G. L. Chopra, *The Punjab as a Sovereign State(1799-1839)*, *BI*, Kalküta, 1929, 2: 1977.— II, 137'ye diğer ekler: E.C. Bayley, *History of Gujurât. The Local Muhammadan Dynasties*, N. Singh nş., 1970; J. Rennell, *Memoir of a Map of Hindustan or the Mogul Empire*, 1793, 2: 1976(3 büyük harita + 500 s. izâhât); J. Şerif, *Kaanûn-i İslâm*, İng. trc. G. A. Hercklots, *The Customs of the Mussalmans of India*, 1863, 2: 1973; R. F. Burton, *Sind Revisited*, Londra, 1877; E. H. Aitken, *Gazetteer of the Province of Sind*, Karaçi, 1907; A. W. Hughes, *The Country Balochistan*, 1877, 2: 1977; E. W. Hopkins, *The Religions of India*, *BI*, Kalküta, 1885, 2: 1977.— II, 130, no. 118: Paris 1676 baskısının İng. trc. V. Ball. *Travels in India*, 2 c., 1889, 2: 1976.— II, 131, no. 126: III. cildin trc. W. Haig, 1925, 2: 1978.— II, 130, no. 115: İng. Trc. 1891 baskısının tekrârı: 1976: *Travels in the Mogul Empire(1656-68)*.— II, 130, no. 112'den önce: B. Narain ve S. Sharma, *A Dutch Chronicle of Mughal India*, Flamanca'dan trc., 1978.— II, 127, no. 75-G'den sonra: Fazlu'llaah b.Rûzbikhân Isfahânî, *Mihmân-nâme-i Bukhârâ*, Moskova, 1976; O. D. Chekhovich, *Samarkandskiye Dockumenti XV-XVI*, Moskova, 1974(Tr., Fars., Rusca metinler).— 132, no. 130: A.Rogers tercemesinin H.Beveridge nş., 2 c., 2: 1978.— 131, no. 121: Annette Susannah Beveridge tercümesi: 2: 1972.— 124, no. 58: Said Nefisi nş., Tahrân, 1976. 126, ilk paragrafın sonuna: Bâbur Şâh. *Traktat ob Arıuze*, İ. V. Stevlena nş., Moskova, 1972(*Arûz Risâlesi*'nin Türkçe faksimilesi) 134, e sonuna: C. M. Agrawal, *Wazirs of Aurangzeb*, 1978. 134, no. 146: Hâcci Mustafâ trc., 4 c., 2: 1975. II, 136, sn. 20: Mill'in eseri çıkartılacak.— II, 134, b: M. Lal, *Humayun*, 1978.— II, 133, h: W. Hastings, *Memoirs relative to the State of India*, 1786, 2: 1978 -- II, 135, f: R. Muir, *The Making of British India(1756-1858)*, *Documents*, 1915, 2: 1978.— II, 135, g: J. C. E. Bowen, *A Selection from the Poetry of the Mogul Empire in India(1526-1858)*, 1966.— II, 133, a: J. Burgess, *The Hand-gazetteer of India*, 1909, 2: 1977.— II, 136, h: C. Chattopadhyay, *Bengal, Early Nineteenth Century, Select Documents*, 1978: H. B. Edwardes, *A Year on the Punjab Frontier in 1848-49*, 2 c., 1851, 2: 1963: C. Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and the Panjab*, 3 c., 1842, 2: 1974; H. G. Raverty, *Notes on Afghanistan and Baluchistan*, 1878, 2: 1976; H. W. Bellew, *Afghanistan, A Political Mission in 1857*, 1920, 2: 1978; A. M., *A General Report on the Yusufzais*, 1864, 2: 1977.

133 (154-A) A.V.W.Jackson. *History of India*, 9 c., 1906-7, 2: 1976.

135, 5	Geene	Keene
135, 5	*Moghul Empire*	*Moghul Empire of Hindustan* (4: 1975)
135, 19	*A: History*	*A History*
135, 21	*A. Glossary*	*A Glossary*
135	(186-A) G.Singh, *Ahmad Shah Durrani*, 1959, 2: 1977.	
136, sn. 10	Tibû	Tîpû
136, sn. 17	*Seschichte*	*Geschichte*

137, şu ekler yapılacak: P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals(1526-1658)*, 1941, 2: 1946; S. E. Welch, *The Art of Mughal India*, 1963, 2: 1976; M. A. Ahmad, *Lord William Bentick*, 1978; Royal India and Pakistan Society, *Art and Letters: India and Pakistan*, 37 c., 1925-63, 2: 1978: J. E. Schwartzberg, *A Historical Atlas of South Asia*, 1978; A. Coomaraswamy, *Rajput Painting(the XVIth to XIXth Century)*, 2 c., 1916, 2: 1976; S. Crowe ve S. Haywood, *The Gardens of Mughal India, A History and a Guide*, 1972.

138, 3	(1099-1214)	(1187 – 1206)
138, 14	Bu suretle 1214'e	1187'den 1206'ya
138, 15	115	19

138, ilk paragrafın sonuna: Afgan topraklarındaki krallıkları ise 1215'e, Harzem-Şâhlar'ın fethine kadar devâm etmiştir.

139, 5	ikisi de	ikisinde
144, 4	Hindas-	Hindis-
146, 2:	H. G. Raverty tercümesi: 2 c., 2: 1881, 3: 1977.	
153, 4	pren-	prens-
158, sn. 12	geçmemişlerdir	geçmişlerdir

173, ilk paragraf sonuna: (Abdul-Aziz Khowaiter, *Baibars the First*, 1978).

185, 9	Bu satır çıkacak, yerine: hâyet oradan da Safeviler tarafından çıkarılmışlardır. Şâh İsmâil,	
190, sn. 14	Şey-Üveys	Şeyh-Üveys
194, 9	Şey-Şâh	Şeyh-Şâh
196, 13	şeyleri	şeyhleri
197, sn. 11	Mergâ	Merâga
200, no. 10	«(22.X.1722 — 7.VII.1732 = 9, 8, 16)» şeklinde düzeltilecek	
200, sn. 6	Sâfeviler	Safeviler
201, 4	Hindistan. Timuroğulları	Hindistan Timuroğulları
203, no. 4	Nâsrüddin	Nâsırüddin
209, 21	Herzem	Harzem
212, sn. 6	seyyidler	seyyidler'ce
213, sn. 13	zamanımıza	zamânımıza
226, no. 17	1591	1596
Resim V	(1324 — 1326)	(1324 — 1362)
244, 18	olanlara	olarak
245, sn. 14	Sungun	Sungur
250, 13	Genard	Grenard

256, sn. 16 mişlerdi. Osman Bey'in kardeşi Sülemiş Bey'in

261, sn. 18	1324	1342
260. harita	Eskişehir'in yanına(1288)	gelecek
262, sn. 13	pelişme	gelişme
262, sn. 14	bu satır üstüste mükerrer dizildiği için çıkacak	
265. 4	Pelakanon	Pelekanon
267. sn. 16	Boğoziçi	Boğaziçi
268. 9	1324	1342
270. 10	«Sinaneddin» ve «Paşa» kelimeleri arasına şu kelimeler girecek: «Sinâneddin Yûsuf Paşa vezir olmuşlardır. İlk Osmanlı veziri olan Alâeddin Paşa, Hacı Kemâleddin'in oğludur»	
274, 7	tutmuştu	tutuştu
276. 18	*Historic*	*Histoire*
276, sn. 4	şu şekli alacak: «75(diğer bir rivâyete göre 81) yaşında idi»	
279, sn. 2	nüfusu	nüfûsunu
282,	son paragrafın sonuna şu ek yapılacak: «Fakat bu iki hâdisenin, Sultan Murâd'ın cülûsundan hemen sonra olması da muhtemeldir».	
292. 19	Bosna	Bursa
294, 16-7	Bu iki satır çıkacak	
297. 21	Yanboul	Yanbolu
309. sn. 4	Ankara	Antalya
312, sn. 6	Akıncılar	Akınlar
318. 4	bu satır çıkacak ve yerine: «ve Koron'a kadar Mora'yı altüst ettiler. Üsküb sancak beyi Paşa»	
320, sn. 6	yakından	yakınken
321, sn. 3	ile İmroz	ile Istanbul şehri, İmroz
327, 10	görülmüştür	görüşmüştür
330. 1	V.	VI.
349, 9	alınmadı	alınması
352, sn. 10	şilâyetleri	vilâyetleri
355. sn. 16	erşivini	arşivini
357 v.dd.,	başlık: I. SÜLEYMAN	BİRİNCİ SÜLEYMAN
358. 21	Aksaray'a	Akşehir'e
360, 4	başlangıcından	başlangıcında
367. 19	Türkiye'yi	Türkiye'si
375, sn. 16	Barşov	Braşov
376. 12	kardc	kardeşi
384. 3	Ankala	Ankara
389 v.dd.,	başlık: II. MURAD	İKİNCİ MURAD
391. 6	bu satır çıkacak, yerine: «Venedik de Bizans'ı şiddetle savunmuştu. Şimdi Sultan Murâd»	
40. 1	Hunaydi	Hunyadi
409. 16	riavyete	rivâyete
414, sn. 14	Karamn	Karaman
417. 10	ordunuzun	ordumuzun

419, sn. 3	Mcaristan	Macaristan
421, sn. 4	les	las
430, sn. 9	*ve lâzım*	*ne lâzım*
432	FÂTİH'ten önce tırnak konacak	
433 v.dd., başlık:	II. MEHMED	İKİNCİ MEHMED
435, 9	ler	lar
450, sn. 222	Cennadios	Gennadios
425, sn. 20	Bermerki	Bermeki
453, 11	Baban-	Babin-
466, sn. 13	haşmet	haşyet
470, 17	imrendiyordu	imrendiriyordu
471, 12	Gâyesi	Gayesi
482, 2	Amman	Annam
482, sn. 6	İleride ayrıca bahsedilecektir. evvelce bahsedilmiştir.	

ÜÇÜNCÜ CİLD

9 v.dd., başlık(s.135'e kadar):	II. MEHMED yerine FÂTİH SULTAN MEHMED	
9, 17	güclendirmemeye	gücendirmemeye
10, 10	katılması	katılması
10, sn. 2	Boğdan	Boğdan'ın
21, 1	kalıyor	kılıyor-
23, sn. 3	Güeny	Güney
29, 9	ay ve	ay sonra ve
31, sn. 1	öldürünce.	öldürdüğü için.
40, 9	sıcza	sızca
43, 13	Almanya'ya gidecekti	Almanya'yı ziyâret edecekti
45, sn. 11	sarmıştı	sarmıştı
49, 10	devleti	devletti
50, 17	Frerrante	Ferrante
50, 22	donanmasr	ittifâkın
50, sn. 1	ittifkâın	donanması
52, 119	Cenale	Canale
53, sn. 10	batıadn	batıdan
57, 8	dunun	nun
62, 112	gününü	gücünü
70, 12	maiyeitnde	maiyyetinde
73, sn. 10	girmeştir	girmiştir
79, 2	mecburdurlar	mecburdular
79, 16-7	Türkipe	Türkiye
79, sn. 1	lılar, Kasım	lılar'ı kovan Osmanlılar, Kasım
93, 18	ile	bile
95, sn. 15	yakın,	yakını,
104, 9	ve kendisine	ve diğer taraftan kendisine
105, sn. 15-6	gezemiyeceği	gezemiyeceği
112, sn. 7	Sahan	Sahn
116, sn. 7	şeh'd	şehid
117, sn. 3	Kaınero	Kârnero
188, sn. 19	oln	olan

122, sn. 4	Otarnto	Otranto
122, sn. 7	Birindisi	Brindisi
122, sn. 20	yolıyacağı	yollıyacağı
123, 10	Kralı'ın	Kral'ın
123, 10	Birindisi	Brindisi
129, 6	şimid	şimdi
132, 17	Birindisi	Brindisi
133, sn. 4	Tauasne	Tuasne

137-207, bütün üst başlıklar: II. BÂYEZİD yerine İKİNCİ BÂYEZİD

140, sn. 1 son derece şeâmetli olmuştur, sen Cem'in niyeti, Mısır'a dönmekti.

141, 9	Cem'an	Cem'den
143, sn. 15-6	Maximilin	Maximilian
147, 11	sınrıarı	sınırları

152, 6 bu satır çıkacak, yerine: «ya'yı dolaştı(Hammer, IV, 30). 10 mart 1492'de de 3. sefer-i hümâ-»

156, sn. 5	Gırnıta	Gırnâta
156, sn. 13	Rousillon	Roussillon
161, sn. 11	Birleşmik	Birleşmiş
163, 21-2	yaplıkları	yaptıklar
165, 1	cinyetlerinden	cinâyetlerinden
165, sn. 10	derecere	derecede
166, sn. 15	Fransrzlar	Fransızlar
167, 18	öldürtemsinden	öldürtmesinden
167, sn. 9	zafer	sefer
170, sn. 7	Abusson	Aubusson
173, 2	*Dijem*	*Djem*
174 ,11	mlikânesine	mâlikânesine
175, 17	birliklerle	birliklere
175, sn. 3	Padolya	Podolya

178. sn. 15 bu satır çıkacak, yerine: «Türkiye'nin karşısına birinci düşman olarak Venedik çıkacak,»

181, sn. 8	Pardar	Vardar
183, 4	peirşan	perişân
186, sn. 9	geçirmştr	geçirmiştir
189, sn. 21	silmekl	silmekle
192, sn. 8	Tramzon	Trabzon
196, 9	Hümâyûn'da	Hümâyûn da
196, sn. 13	Şanlı	Şamlı
197, sn. 7	Şıh	Şâh

200, sn.13-4 «Türk olmakla berâber, Anadolu mu, İran mı olduğu mâlûm değildir» çıkacak, yerine: «Antalyalı(Teke Türkmenleri'nden) o'an»

207, sn. 7	Penedik	Venedik
211, sn. 2	Şeıhzâde	Şehzâde
211, sn. 7	geçirerek	geçirecek
211, sn. 23	bulunuyordu	buluyordu
213, sn. 7	doğru	doğu

215, 15	ölçüşülebileceğine	ölçüşebileceğine
216, sn. 5	bağrek	beğrek
218, 6	vuruşmsı	vuruşması
219, 9	kâfilede	kafilede
222, sn. 10	seviyelereini	seviyelerini
224, sn. 5	mişti	mıştı
233, sn. 11	Mansûr'un 2.	Mansûr'un 21.
234, 8	Şerifeyin	Şerifeyn
244, sn. 7	Mem de birkaç sene içinde,	Hem de bir kaç sene içinde.
252, sn. 16	tavbih	tevbih
265, sn. 5	uçıkça	açıkça
272, sn. 8	Köylerden	Köylülerden
276, sn. 9	şehsî	şahsî
278, 9	Anadolu	Anadolulu
279, sn. 155-6	baştardayr	baştardayı
285, sn. 15	bulunuoyrdu	bulunuyordu
286, 4—5	Sıdî	Sidi
287, sn. 8	değiştieceklerdi	değiştireceklerdi
294, 9	Mâthiş	Mûthiş
296, sn. 4	seyyar	seyyal
297, 21	amirailni	amiralini
299, 221	sûreityle	sûretiyle
305, 20	ikmail	ikmâli
306, 1	olgunlaşamasını	olgunlaşmasını
321, sn. 13	yıklımasından	yıkılmasından
348, sn. 11	risâyet	riyâset
351, 110	Kırım hânı	Kazan hânı
356, sn. 1	hânedânından,	hânedânından sonra,
362, sn. 6	akıllık	akıllı
363, 6	zâtındda	zâtında
363, sn. 13	Clementius	Clemens
363, sn. 1	son satır çıkacak, yerine: «ler. Bu kadar büyürmüş bir Almanya'nın tehdidi, Macaristan'da»	
364, sn. 114	Qunit	Quint
377, 7	Bareş	Rareş
378, sn. 5	vaifesi	vazîfesi
382, sn. 118	Alman mesâfe	Alınan mesâfe
383, 116	eyâletiin	eyâletini
384, sn. 3	Inquis-	Inquisi-
388, 3	tanıyabiilr.	tanıyabilir.
391, sn. 15	eidldi.	edildi.
394, 9	Friedberg	Friedberg
396, 3—4	impaartorluğu	imparatorluğu
403, 17	Barzaros	Barbaros
404, sn. 7	hümâyûn	hümâyûnu
407, 14	kıyısında	kıyısından

407, 15	tarafından	zamânında
409, sn. 5	Almaynn	Almanya
412, 19	yürürülüğe	yürürlüğe
416, 8	tkdirde	takdirde
425, sn. 3	VIII	VIII.
432, 6—7	üzeirndeydi	üzerindeydi
438, sn. 4	bu satıra şu ek: Eflâk Voyvodalığı(77.000 km²),	
442, 20	Clementius	Clemens
446, sn. 13	Comrésis	Cambrésis
450, sn. 10	shrétiens	chrétiens

450, 3. paragraftan sonra:

Fransa kralı I. François, Paris'deki Venedik büyükelçisine şunları söylemiştir(Donado de Lezze, *Historia Turchesca*, 75): Osmanlı devleti ve Sultan Süleyman olmasaydı, Almanya imparatoru ve İspanya kralı Charles-Quint, bütün Avrupa'yı istilâ ederdi. Osmanlı gücü, bunu engellemekte ve Charles-Quint'in ele geçiremediği Avrupa devletlerinin, başta Fransa olmak üzere, istiklâllerinin *biricik* te'minâtıdır. Osmanlı kudreti olmasa idi Avrupa devletlerinin istiklâllerini muhâfazasına imkân yoktu ve Charles-Quint, Avrupa imparatorluğunu gerçekleştirirdi. Aynı zamanda Protestan mezhebini de ezer ve Katolik mezhebini, Hıristiyan'lığın tek mezhebi hâline getirirdi.

460, sn. 13	dayanbilse, Istnbul	dayanabilse, Istanbul
461, sn. 5	susulzuk	susuzluk
466, 21	Vaoda	Vacde
473, 1	Barbaras	Barbaros
474, 18—9	diğire	diğer
477, sn. 16	Kerfe	Kerpe
486, 17	edlimiş	edilmiş
492, sn. 12	açlımak	açılmak

DÖRDÜNCÜ CİLD

5, sn. 4	anmaktadıralr	anmaktadırlar
8, sn. 14	3.	3. defa
10, 13	krarlaştırılmıştır	kararlaştırılmıştır
29, sn. 15—6	Berzahı'nı ve	Berzahı'nı geçişini ve
32, sn. 2	Istuanbul	Istanbul
34, 20	Medhiye	Mehdiyye
46, 20	etmişlerdir.	etmişlerdi.
46, sn. 4	fart?ı	fart-ı
48, sn. 5	merkûz	merkuuz
51, sn. 11	hükümdarlarının	hükümdârının
58, sn. 11	Strombali	Stromboli
58, 20	üstâd-ı âzam	48. üstâd-ı âzam
59, 4	VIII	VIII.
61, 6	unutulmamlıdır	unutulmamalıdır

62, 9	Haya-	Hayâtında
67, 14	aasker	asker
67, sn. 6	çarpısmaları	çarpışmaları
68, sn. 4	Slsîlya	Sicilya
71, sn. 7	bu satır çıkacak, yerine: «le, Türkler'i tâkıyb etmeyi düşünmemiştir. Malta'ya, haklı olarak»	
74, 2.	SELMÂN REİS	SELMÂN REİS,
76, sn. 6	hizmetindeki	hizmetinde
79, sn. 5	sıralarında	aralarında
86, sn. 14	tutuyordu.	tutuyordu).
88, 5	Şâh'ın	Şâh
89, 4	Eylû 11538	Eylûl 1538
89, sn. 1	bu davranışları,	bu davranışların,
92, 7	zaferi	seferi
92, 15	dah	daha
92, 20	«*Se-*	*Se-*
92, sn. 3	vaizeflerle	vazifelerle
94, sn. 19	eine	eline
98, 12	aseln	aslen
102, sn. 12	ilmî	îlmî
107, 3	1533	1553
112, 25	liçn	için
119, 7	kararlaştırıdı	kararlaştırıldı
121, 9	bu satır çıkacak, yerine: «İbrâhîm Paşa ve yanındaki büyük kuvvetler, 4 ay Haleb'de kalmış-»	
122, 3	Paaş	Paşa
126, sn. 116	İhrabim	İbrâhim
129, sn. 7	bu satır çıkacak, yerine: «Âzerbaycan beylerbeyisi olarak Tebrîz'de bulunan Ulama Paşa.»	
131, sn. 20	Hâmse	Hamse
148, sn. 21	azman	zaman
151, sn. 21–2	katılmışlardır	katılmıştır
155, sn. 117	mâmâsına	mânâsına
156, harita	Haritada Amasya ve Hamâ şehirleri de işâret edilip Kaanûni'nin yolları buralara da uzatılacak	
158, sn. 11	faaliye	faâliyet
169, 3	açüadan	akçadan
169, 13	bağlamıştır	başlamıştır
173, sn. 5	meşhır.	meşhur.
178, 4	Clementius	Clemens
179, 24	1516'da	1516'da sancak beyi
186, 21	bu satır çıkacak, yerine: «lan vesikalar. Türkiye Hâkanı'nı, oğlunun vatan hâini olduğuna»	
193	şiirin 3. kıt'asının 8. mısraı unutulmuştur. *Gide bu...* ve *Acıyıp/oğluna...* mısraları arasına girmesi îcâb eden mısrâ: *Hây-hây-etdiğine sonra peşimân-olasın*	

198, 13—14	bu iki satır arasına şu satır girecek: «durmadı. Bunun üzerine Rüstem, bu adamdan kurtulmak için,» (sonra «onu öyle nâzik bir...» diye başlıyan satır devâm ediyor)	
199, 11	olmıyacak	olmayıcak
200, 15	innanalım.	inanalım».
213, 5	Celefinin	Selefinin
223, sn. 1	sarsıtntısından	sarsıntısından
225, sn. 2—3	bu iki satır, 226. sahifenin 2, satırından sonra yer alacak	
229, 20	Türk;e	Türkçe
230, sn. 2	Keysûni	Kaysûni
232, sn. 3	Geuffory	Geuffroy
237, sn. 5	Çavuşistan	Çuvaşistan
237, 3	«6.557.000» ile «km²si» kelimeleri arasına şu ibâre girecek: «km² idi. Bunun 1.702.000 km²si Avrupa'da, 1.905.000»	
238, 3	Hâmse	Hamse
234, 7	ein-	elin-
250, 14	Avrıupa	Avrupa
267, sn. 17	oluup	olup
270, sn. 17	Hasan,	Hasan Paşa,
273, 17	münakaşalrı	münâkaşaları
273, 23	3 yıllık	3 aylık
276, 14	Keykebân	Kevkebân
280, 20	ayrıldır	ayrılır
283, sn. 16	ederk	ederek
300, sn. 14	Sanatosu	Senatosu
305, sn. 12	Bragadlo	Bragadino
317, sn. 9	sîrrîl	sürdü
318, sn. 4	liçn	için
320, 1	Corce	Croce
321, sn. 6	yalnış	yalnız
332, 13	Avrup'nın	Avrupa'nın
325, sn. 1	Lepante	Lépante
330, 10	II. Felipe'nin	sonra II. Felipe'nin
333, 13	bırkarak	bırakarak
335, 3	katılıyordu	katılıyordu
338, 2	Ahmed	II Ahmed
338, 3	ilk	ikinci
338, 3	İki cümle arasına: «İkinci Selim aynı zamanda Istanbul'da doğan ilk pâdişahtır.»	
338, 15	Istanbul	II. Selim hâric Istanbul,
339, 15	gösterdiliğ	gösterdiği
343, 14	hâriciye nâzırı	hâriciye genel sekreteri

343, sn. 10	Muhammedu	Muhammedi'
345, 4	bağışlamışlardı	bağlamışlardı
348, sn. 15	atlarının	atalarının
359, 21	Poratekiz	Portekiz
363, sn. 4	Türüler	Türkler
372, sn. 16	TL.)	TL.
373, 1	bu satır çıkacak, yerine: «(aynı Habsburg hânedânından) II. Maximilian'ın oğlu Arşidük»	
373, 7	imparatorlu	imparatoru
377, 3	şans	şahıs
379, sn. 1	1535	1533
381, sn. 9	prestiji	prestij
406, 13	üzeer	üzere
403, sn. 14	sevimliğliği	sevimliliği
432, 8	Hâmse	Hamse
433, sn. 17	Cağuloğlu	Cağaloğlu
437, 13	Hâmse	Hamse
439, sn. 22	oldruğu	olduğu
441, sn. 22	olanrak	olarak
453, 10	Aliye	Aliyye
456, 18	yanından	yanında
458, sn. 1	Herdek	Hardek
464, 4	ÜRK	TÜRK
465, sn. 10	2 gün	3 gün
426, sn. 3	Semiz	Semin
470, sn. 5	Paşa	Ağa
471, sn. 18	takidm	takdim
475, 6	sarı gök	sarı ve gök
477, 16	'mi	mi-
478, 21—3	Muhâsib	Musâhib
487, 2	Abdülali	Abdülali, II. Gazi Giray
487, sn. 1	Lazarote	Lanzarote
488, 2	Hâmse	Hamse
501, sn. 7	Mavence	Mainz
501, sn. 12	Hofltein	Holstein
501, sn. 13	Sschwerin	Schwerin
502, sn. 6	France-	Franche-
504, 20	Sehleswig	Schleswig

BEŞİNCİ CİLD

7, 11	Şehzâdel	Şehzâde
14, 9	Naksa	Nakşa
25, sn. 3	Ge-	Ce-
26, 7	vaıandaşın	vatandaşın
33, sn. 8	tarihine	tahririne
36, 10	bu satır çıkacak, yerine: «karşı aynı derecede feci neticeler veren harekâtına devâm ediyor-»	

37, 6	başldı	başladı
40, 13	Yerköyü'üne	Yerköyü'ne
56, 9	Belgrad	Belgrad
58, sn. 21	ton	top
61, sn. 8	Paşva	Paşa
61, 4	ayrrldı	ayrıldı
62, 17	Mercouer	Mercoeur
62, 20	en Alman	ren Alman
63, 4	İbrahim	İbrâhim Paşa
65, 13	Birakaç	Bir kaç
66, sn. 2	gezileri	gazileri
72, sn. 16	bakrnız	bakınız
77, sn. 19	rûzi	rûzî
80, sn. 10	elipi	elini
86, 9	dânyasında	dünyâsında
98, sn. 3	Türkiye	Türkiye
105, sn. 4	Saefvi	Safevi
106, 1	elçileir	elçileri
108, 13	bu satır çıkacak ve paragraf şu satırla devâm edecek: «miş sûrları tâmîr olundu. Şâh, Revân muhâsarası kaldırılmak ve»	
114, 11	doğru Istanbul'a	doğru, kahvenin Istanbul'a
117, sn. 13	u,	lu,
119, 1.	Ahmed	Mehmed
120, sn. 7	davlete	devlete
121, 2	(nesir yazmak)	(resmî yazışma)
121, sn. 12	mahsimizde	bahsimizde
123, sn. 9	*Mevlid*	*Mevlid*
129, sn. 16	görvinde	görevinde
130, sn. 13	drecesinde	derecesinde
135, sn. 12	Felpe	Felipe
141, 20	şu ibâre çıkacak: «Özü beylerbeyiliğinden Silistre beylerbeyiliğine getirilen»	
149, sn. 5	zimdilik	şimdilik
164, 16	birfçok	bir çok
117, 18	muhavemet	mukavemet
184, sn. 8	Kalender (Kilindir) uğrusu	Kalender(Kilindir)-uğrusu
185, sn. 10	Fârisül'l-hayl	Fârisü'l-hayl
185, 17	VII	VIII
190, sn. 8	d.Ohsson	d'Ohsson
191, 7	Hüyseyin	Hüseyn
193, 16	atrafından	tarafından
195, sn. 6	şe	ve
197, 8	soyulup	soluyup
202, 5—6	Süleyman	Bâyezid

202, 6	Bâyezid	Süleyman
213, 17	işlerine	işlerinde
214, sn. 1-215, 1	Süleyman	Bâyezid
218, sn. 8	ye kadar	kadar
231, 5	teşkif	tevkıyf
231, 18	!»,	!).
231, sn. 17	kurtarabil-	kurtulabil-
232, sn. 13	karşısınad	karşısında
237, 11	«IV. Murâd'ın ablalarından» kelimeleri, o cümlenin başına alınacak	
Resim XIV	Hadice	,Hadice Tarhan
248, 10	derecisnde	derecesinde
251, sn. 5	azledilen	azledildikten
257, 3	boşguna	bozguna
261, sn. 16	eldldi	edildi
275, 16	Türkiye-Irak	İran-Irak
275, 19	Lûristana'	Lûristân'a
278, sn. 7	sürmüler	sürmüşler
279, 2	ilmî	ilmi
260, 10	tarilhnin	târihinin
280, 17	tanımıştı	tanınmıştı
286, 15	giib	gibi
288, sn. 14	immaparatorluk	imparatorluk
293, sn. 2	Bener	Banner
296	Haritada Kırım'ın kuzeyi deniz olacak	
303, 5	sin'den	si'nden
307, 1	Ağabeyinir	Ağbeyinin
307, 7	getiiilen	getirilen
309, sn. 9	gönderilemediği	gönderilmediği
309, sn. 11	aıazinin	arâzinin
310, sn. 19	Paaş	Paşa
312, 4	lenerasyon	jenerasyon
320, 7	la	ile
322, sn. 7	Hezerpâ-	Hezârpâ-
324, sn. 6	1982	1892
326, 18	hareekt	hareket
326, 23	Zarife	Zafire
334, sn. 2	kabiû	kabûl
339, 17	ılrlerdi	lirlerdi
340, 2	Aahen	Aachen
340, 20	impaartorluktan	imparatorluktan
343, 10	şizlik	sizlik
351, 1	Katıcıoğlu	Katırcıoğlu
357, sn. 7	parantezden önceki nokta kalkacak	

360, 15	em-l	rem-l
364, 10	yaptıralbleceğini	yaptırabileceğini
364, 20	okutuğundan	okuttuğundan
364, sn. 7	Sadrâzam öyle	Sadrâzamı öyle-
373, sn. 9	il	li
374, 10	Çenigov	Çernigov
375, sn. 2	citlerinde	ciltlerinde
379, sn. 7	needik	nedik
381, 20	Cerdâr	Serdâr
386, 21	Richaut	Ricaut
391, sn. 9	Golas	Golos
402, 14	üstlerindeki	üstlerinde
403, 18	Skrem	Ekrem
404, sn. 6	Gidit	Girit
405, sn. 4	mâsun	masùn
409, sn. 1	olmamakla	olmakla
409, 17	sınıff	sınıftı
411, 20	dönmü	dondü
414, 3	Omer	Ömer
416, sn. 13	İngilteer	İngiltere
417, 18	Chevailer	Chevalier
418, sn. 13	teammüllere	teâmüllere
419, 3	söyledikıerini	söylediklerini
426, 31	gadar	kadar
430, sn. 7	sâhlinde	sâhilinde
431, sn. 4	mainère	manière
431, sn. 6	Chevalier	Chevalier
432, sn. 13	20.	20.
432, sn. 6	askeri	ekseri
434, 11	kavimlerde	kavimlerle

ALTINCI CİLD

9, 15	hâdiseyid	hâdiseydi
22, 3	ti	li
25, 22	mânev'yâtını	mânevîyyâtını
28, sn. 7	dümesini	düşmesini
29, 7	Yanık'ın ve	Yanık ve
32, sn. 11	çıkarak	çıkartarak
33, sn. 22	Potoeky	Potocky
43, sn. 3	cürt'etiyle	cür'etiyle
49, sn. 3	önemil	önemli
61, sn. 19	Aahen	Aachen
62, sn. 3	açılşından	açılışından
66, sn. 15	propagndadan	propagandadan
67, sn. 17	Lessley	Lessley
67, sn. 23	Fleetwodd	Fleetwood
73, 4—5	Pirende	Pırene

73, 16	Olivarès;	Olivarès:
73, sn. 14	qiuere	quiere
74, sn. 19	düşmandan	dünyâdan
75, 12	'nınkiin	'nınkini
76, sn. 20	gecimilerin	gemicilerin
88, sn. 1	yükseltilecektir.	yükseltecektir.

99, son satırdan sonra şu ilâve yapılacak: «nda yaptırmış olduğu medrese ve sebilin yanında gömüldü. Henüz»

100, sn. 16—17	bu iki satırın arası kapanacak	
105, 8	Hahlenberg	Kahlenberg
114, 13—14	Estegon	Estergon
114, sn. 1	Regenburg	Regensburg
114, sn. 15	gezisi	gâzisi
115, 15	tesadâf	tesâdüf
117, 6	Venedikiiler	Venedikliler
117, 13	Aomania	Romania
118, sn. 14	muhâbereden	muhârebeden
121, 16	etklif	teklif
123, 14	Fünfkrichen	Fünfkirchen
125, 20	Almnlar	Almanlar
125, 21	Anck	Ancak
125, 23	dükânı	dükkânı
148, 21	kaldırdı	kaldırıldı
148, 26	br	bir
150, 1—2	cephene	cephâne
154, 15	Müsâpuşa	Müsâpaşa
155, sn. 16	astüst	altüst
159, 5	III. Mehmed	III. Ahmed
160, 9	1614	1714
163, 11	1619	1719
166, 12	et.	et-

168, sn. 1 bu satır çıkacak, yerine: «sındaki imparatorluk ordusu tarafından muhâsaraya alınmıştı. Belg-»

169, sn. 4	liçn	için
171, sn. 22	donanmsı	donanması
171, sn. 21	kleye	kaleye
173, sn. 12	1624	1694
173, sn. 18	:(	(
177, 9	varas	varsa
178, sn. 18	Büyükmiral	Büyükamiral
180, 14	yenıoen	yeniden
191, sn. 12	soguç	sorguç
200, sn. 8	Malat	Malta
202, 7	uğraamkla	uğramakla
207, sn. 7—8	Karaofça	Karlofça
227, sn. 16	adamlarını	adamlarının

230, sn. 2	kâfrân	küfrân
234, sn. 13	tafa	tahta
240, sn. 14	sermayayle	sermâyeyle
250, sn. 14	tâbli	tâbi
260, 7—8	bu iki satır arasına şu satır girecek: «Yüzölçümü: 12.268.208 km²»	
260, sn. 17	Saint	Sainte
263, sn. 11	Floride	Florida
264, 18	devletinin	devletin
265, sn. 5	asılı	asıllı
271, sn. 11	silâhiyet	salâhiyet
276, 4	Katherine	Katherina
280, 4	Dnepr	Dniepr
280, sn. 21	tarihin	târihinin
284, sn. 16	Tüfkçe	Türkçe
284, 13	orfça	rofça
285, sn. 13	geldiğini	geleceğini
289, sn. 11	Lukas	Leukas
291, 18	ilk	ile
294, sn. 17	bizi	gibi
298, 5	sefa	safâ
296, 14	içeçekle	çiçekle
298, 22	rakabet	rekabet
299, sn. 19	uyuyan	uyanan
318, 18	Müttefiki	Müttefiki
320, sn. 3	jmukavemetin	mukavemetin
336, 18	Saint	Sainte
337, 18	—735	1735
341, 20	bu satır çıkacak, yerine: «Asıl Holanda 32.370 km² ve 1.800.000 nüfusludur. Sömürgeleri»	
347, 12	26 gün	7 gün
369, 3	1755	1775
371, 20	Tab'i ve	Tab'i, Sâdullah Ağa ve
372, sn. 1	Hâcel-	Hâce-l
386, sn. 6	Şeşbeş	Şebeş
392, 12	(boş satır)	mıştı.
394, sn. 2	mağlûbeyeti	mağlûbiyeti
397, 11	nu sanan	sanan
399, sn. 16	Yeniçerileri'i	Yeniçeriler'i
401, 11	yatştırabilirdi	yatıştırabildi
409, 11	Amines	Amiens
411, 19	Kessel	Kassel
412, sn. 7	g'r Şâh	gir Şâh
423, sn. 3	knlığında	kanlığında
424, 1	hienüz	henüz
427, sn. 2	üçürerek	üşürerek

432, sn. 13	Kökşü	Köşkü
436, sn. 19	ieslim	teslim
436, sn. 11	satır sonundaki «Bu» kelimesi çıkacak	
436, sn. 10	du. Tuna	Bu sûretle
437, sn. 3	Ahmed Ali	Mehmed Ali
438, 8	İbnü's-Süûd	İbni's-Süûd
438, sn. 5	galie	gaile
439, sn. 20	tiiğ	tiğı
449, 13	Yeminden	Yemininden
451, sn. 10	III.	II.

YEDİNCİ CİLD

12, 17	dörüm	dönüm
16, sn. 14	lie	lie
18, 7	yaplan	yapılan
21, 13	torıunu	torunu
37, 7	1839	1849
38, 1	verdi .Az	verdi. Az
38, 8	Fuat	Fuâd
53, sn. 2	liçn	için
53, sn. 2	lcaktır	lacaktır
56, sn. 14	hıazırlıyarak	hazırlıyarak
58, 16	Ali Paşa.(	Ali Paşa(
60, sn. 6	alabileecğini	alabileceğini
62, sn. 18	esâsını	esâsı,
73, 17	yağılıyordu	yağıyordu
73, 2	Aziz'in	Mecid'in
80, sn. 4	eyâlet.»	«eyâlet»
81, sn. 5	kîlât-ı cedide	kilât-ı cedide
81, sn. 19	meslise	meclise
82, 12	İsninâf	İstînâf
84, sn. 10	açlımasında	açılmasında
88, sn. 16	57	5%
90, sn. 8	ekibi	ekibini
93, 10	17,5 milyar	(17,5 milyar
93, 14	indirildiğin	indirildiğini
95, 19	derecesinde	senesinde
98, 10	«taht-ı	«kaht-ı
101, sn. 17	müfsid	'müfsid
102, sn. 15	harbiye nâzırı	harbiye mektebi nâzırı
120, 17	servisleri-	servisleri.
125, 8	olayının	olayın
139, 9	kalkışmasını	kalkışması
142, 20—1	bu iki satır arasında bir satır atlanmıştır: «dularının mağlûb edileceği de asla kesin mâhiyette değildi. 1853 savaşında Türk or-»	

151, sn. 14	faftası	haftası
163, sn. 21	briçok	bir çok
172, 9	adrâzamlarından	sadrâzamlarından
191, sn. 12	bir aded	bin aded
200, 1	eferberlik	seferberlik
201, 13	saavşı	savaşı
206, sn. 18	V. ve	VIII. ve
213, sn. 17	Sultan Hamid'in Doğu Anadolu/Sultan Hamid'in var gücüyle karşı çıktığı Doğu Anadolu	
218, sn 3	bu satır çıkacak, yerine: «rada Birinci Cihan Savaşı sonuna yaklaşmış, bu son, İttihad ve»	
226, 20	Cevdet Bey	Cevad Bey
232, sn. 7	«(Karasu»	«Karasu»

233, 5. paragraftan sonra:

1909 Yıldız yağmâsından Hânedan serveti, II. Abdülhamid ve âilesinin serveti ve Türk millî serveti büyük zarar gördü. Nakit altınlar tamâmen paylaşıldı. Mücevherlerin paylaşılmıyan 578 parçası bir kısım nâmuslu Türk subaylarına, Saray adamları tarafından verildi. Bunlar Hükûmet'ce Paris'e gönderilip satıldı. Bu satış için eski hâkaanın, Sultan Hamid'in izni alındı. Eski pâdişah, bu mevzuu kendisiyle konuşan muhâfızı kurmay binbaşı Ali Fethi Bey'e(Başbakan Fethi Okyar), mücevherlerin kat'iyyen Istanbul'da satılmamasını, değerinin bulunması için Avrupa'da mezâda çıkarılmasını ve ancak Türk donanması için harcanmasını söyledi, bu şartla izin verdi. Mücevherlerin çok lüks bir kataloğu bastırıldı(çok nâdir olan bu lüks kitabı ben 1953'te görüp incelemiştim). Katalogda her parçanın resimleri ve tavsifi bulunuyordu: büyük elmaslarla yapılmış sultan(imparatorluk prensesi)'lara mahsus taçlar, iri incilerden yapılmış üç sıra gerdanlıklar, 4 aded pırlanta gerdanlık ve pek çok pırlanta küpe, inci tesbihler, elmas bilezikler, iğneler, kutular ve her türlü en iyi şekilde işlenmiş değerli taş... Bunlardan yalnız 128 parçayı inceliyen Fransız kuyumcusu Robert Lenzlair, bu 128 parçanın değerinin 2 milyon altın olduğunu bildirdi ki, 1979 şubat ayı değerlerine göre bugünki paramızla 17,5 milyar TL.'dır. Tabii bu mücevherlerin antika değerleri bugün bu meblağı da çok aşmaktadır. II. Abdülhamid'in bankalardaki şahsı adına yatan paralarına da el kondu. Bu sûretle Osmanlı Bankası'ndaki 103.700 altın, Crédit Lyonnais'deki 52.431 altın, Deutsche Bank'taki 16.493 Anadolu Şömendöfer hissesi, 3.000 Selânik limanı hissesi, 98 Fransız tahvil ve başkalarına el kondu. Bankalardaki mevdûâtını vermemek için Sultan Hamid direndi ve çocuklarının muhtaç hâle düşeceğini söyledi. İttihadcılar, Sultan Hamid'in çocuklarının Türk imparatorluk prensleri ve prensesleri olduklarını, bunların şeref ve haysiyetleriyle yaşamalarının Türk devletinin şeref meselesi olduğunu, hepsine şimdiden pek çok yüksek devlet maaşı bağlandığını söylediler. Nedense —çok uzak görüşlü ve tecrübeli olan— pâdişah gene direndi. Bankalar, Sultan Hamid'in tam salâhiyetli görevlilerine mevdûâtın teslimini kendi ağzıyle bildirip kendi önlerinde imzâlamasından başka bir formülle, şahsa âit mevdûâtın İttihadçı-

lar'a —Türk hükûmeti nâmına olsa bile— teslim edilemiyeceğini bildirdiler. İttihadçılar'ın tehdidinden bıkan Sultan Hamid, sonunda bu şekli kabûl etti. Bu paralar, II. ve III. Ordu'nun ihtiyaçlarına harcandı. Bu orduların kumandanları Hâdi ve Ali Rızâ Paşalar, Sultan Hamid'e birer resmi mektup yazarak teşekkür ettiler. Bu süretle Hânedân'ın serveti geniş ölçüde sarsıldı ve çok geçmeden devletin fâtihlerinin ve kurucularının torunları olan şehzâde ve sultanlar, birer ikişer müşkil durumlarda kalmıya başladılar. Osmanoğulları, hiç bir sâkıt hânedânın başına gelmediği derecede sıkıntılar çekerek günümüze geldiler.

236, 13	muhaafzakâr	muhâfazakâr
237, sn. 8	Handese	Hendese
248, 12	hiç bir hiç bir	hiç bir
250, sn. 7	16.VII.1877	26.VI.1877
253, sn. 9	okuyarak	ekliyerek
254, 15	1932'de 77	1923'te 68
258, 15	Barbados	Barbaros
263, 21	Bulgarstn, Yunanistn	Bulgaristan, Yunanistan
275, sn. 4	iktadarda	iktidarda
278, sn. 14	eedr	eder kuruldu
279, 17	kurludu	kuruldu
289, sn. 18	Schlieffen	«Schlieffen»
291, 10	Bu sıralarda	«Bu sıralarda
297, 2	sterli n	sterlin
297, 3	harcamıştır.	harcamıştır).
302, 21	36. pâdişâh	39 pâdişâh

241, son paragraftan önce: 1917 başında iktidar partisinin lideri Tal'at Paşa —ki II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde en mühim rolü oynamıştır— Birinci Cihan Harbi'nin gidişi üzerinde fikrini almak üzere, Hâkaan-ı Sâbık'ı Beylerbeyi Sarayı'nda ziyâret etmiştir. 1908'den beri hemen hemen 9 yıl geçmiştir. Pâdişah 74,5 yaşındadır ve Tal'at Paşa, hayli tecrübe edinerek pişmiştir. İkinci Abdülhamid, Paşa'ya şöyle demiştir: «Bugün bile münferid mes'eleleri asli mes'elelerle karıştırıyor, âdetâ onlara daha çok ehemmiyet veriyorsunuz. İttihâd-ü Terakki, benden sonra bambaşka bir siyâset tâkıyb etmiştir. Benim zamânımda Bosna-Hersek, bir Avusturya— Rusya mes'elesi idi; siz Osmanlı—Avusturya mes'elesi hâline getirdiniz. Girit, bir İngiltere-Rusya mes'elesi idi; siz Osmanlı-Yunan mes'elesi yaptınız. Aslaa afvedilmez bir eser-i gaflet olarak Yunan-Bulgar kiliseleri arasındaki ihtilâfı kendi elinizle hallettiniz ve Balkan ittifâkına yol açtınız. Arnavudlar'ı Sırp, Karadağ ve İtalyan tahriklerine açık hâle getirdiniz. Meclis-i Meb'ûsân'da, hattâ Meclis-i Âyân'da, Gayrı Müslim meb'ûslarla, Türk ve Müslüman meb'ûslar aleyhine ittifâk etmekten çekinmediniz. Bu süretle Gayrı Müslimler'i yanınıza alamadınız ama, Müslümanlar'ı gücendirdiniz ve Türkler'i ise incittiniz. İmparatorluğun dış muvâzenesi yanında iç muvâzenesini de bozdunuz. Muvâzene bir def'a bozuldu mu, neticeyi kimse kestiremez. Yeni bir

muvâzene hazırlamaksızın eskisini bozdunuz. Balkan Harbi çıkmasa idi, Cihan Harbi çıkar mı idi? Şimdi Cihan Harbi'ni kimin kazanacağını bana soruyorsunuz. Söyliyeyim: denizlere hâkim olan taraf kazanır. Almanlar'ın tabiî imkânları ve ham malzemeleri mahduddur, tükenir. Karşı tarafsa, açık denizlere hâkimdir. Almanya, çok kudretli kara ordusuna güvenmiştir ama, bu orduyu, yıldırım harbiyle düşmanlarını mahvedecek şekilde kullanamamıştır. Ve işte harb, iki buçuk senedir uzanıp gidiyor. Bizim vaz'iyetimiz Almanya'nınkinden müşkildir. Zîrâ biz bir çok harb malzemesi için Almanya ve Avusturya'ya muhtâcız. Harbe girmemeliydik. Ama bir def'a girdikten sonra, ordularımızı belirli hududlarda toplamalı idik. Bu strateji ile bâzı ülkelerin gözden çıkarılacağı açıktır. Fakat oraları harbin neticesine bırakmaktan başka çâre de yoktur. Ancak Türk olmıyan o ülkeleri, yerli halkı teşkilâtlandırarak müdâfaa edebilirdik. Siz ise, orduları, bütün hududlara yaydınız. İmparatorluğuuzun hududları çok genişletir ve bütün hududları tutmak mümkin değildir. Türkiye, Almanya gibi derli toplu ve mahdud hududlu bir devlet değildir ki, her karış toprağı aynı güçle müdâfaa edilebilsin. 93 Harbi'nden sonra bütün bu mes'eleleri ben, Gazi Osman ve Gazi Muhtar Paşalar'la pek çok konuşmuşumdur. Gerek onların, gerek diğer erkân-ı harblerin fikri, hududlarımız çok geniş olmasa idi, Rusya'ya karşı 93 Harbi'ni kazanacağımız merkezinde idi. Ama o zaman da ne tarafı tutacağımız bir türlü kararlaştıralamadı. Balkan Harbi'nden, Cihan Harbi'nden önce gelip benimle konuşacaktınız. Şimdi gelmeniz çok geçtir. Şimdi zaman da, imkânlar da daralmıştır. Ama Cenâb-ı Halk, mülk ve millet yolundâki himmetlerinizi müzdâd buyursun!». Bundan sonra, nezâketiyle tanınmış olan II. Abdülhamîd, hızla ayağa kalkıp salonu terketmiş, çıkıp harem kısmına geçmiş, Tal'at Paşa'ya ne güle, güle, ne başka bir şey demiştir. Bunun iki sebebi şudur: Tal'at Paşa, pâdişâhı, 31 Mart Vak'ası ile hiç bir ilgisi olmadığını bildiği halde, bu bahâneyle ve Yıldız'a dört vatan hâinini göndererek kendisini tahttan indiren adamdır, hiç olmazsa başlıca adamdır. Fakat asıl sebep, İttihâd-ü Terakkî'nin 9 yıl geçmeden imparatorluğu mahvetmesi ve II. Abdülhamîd'in, atalarının imparatorluğunun çatırtılarını duymasıdır. Osmanoğulları'nın zihniyetini burada iyi anlamak lâzımdır: onlara göre devlet kendilerinindir, atalarından kalmıştır, ataları tarafından fethedilmiş ve kurulmuştur. Devlet, bir Osmanoğlu için, her şeyden kutsaldır. Tal'at Paşa gibiler, gücünü pâdişahtan almadığı için meşrûiyyeti olmıyan mâcerâperest türedilerdir ki, devlet bu zümre için ancak menfaat ve şahsî ihtiras vâsıtasıdır. Atalarının kurduğu devlet Osmanoğulları için o derecede kutsaldır ki, tahttan indirilseler, sürülseler, her şeyleri ellerinden alınsa bile, devlet ve devleti yönetenler aleyhine en küçük hareket yapmaz ve söz söylemezler; bunun kesin bir ihânet olduğu kanâatindedirler.

245, 4. paragraftan sonra: 1893'te milletvekili zevci ve Istanbul sefâretinde kâtib olan oğlu ile Istanbul'da bulunan Mrs. G. Max Müller, II. Abdülhamid'i tasvîr eden diğer bir İngiliz kadınıdır ve eseri 1897'da Londra'da yayınlanmıştır(*Letters from Constantinople*). İngiltere'de Türk ve pâdişah düşmanlığı yıllarıdır. Şöyle der: II. Abdül-

hamid kartal burunlu derinlere nüfûz eden bakışlı, orta yaşlı bir adam(o târihte 51 yaşındadır). Bir subay ceketi giyiyor ama, hiç bir rütbe işâreti veyâ apolet taşımıyor, nişan yâhut madalyası da yok. Başında herkesinkinin aynı bir fes, belinde ucu kıvrık bir kılıç var. Selâmlıklarda arabasında karşısında yalnız Müşir Gazi Osman Paşa oturuyor, başkasını arabasına almıyor(bir kaç yıl sonra arabasına oğullarından Şehzâde Burhâneddin Efendi'yi de alacaktır). İyi Fransızca biliyor. Beni çok nâzikâne kabûl etti. Bizzât kendisi sigara ikrâm etti ve sigaramı gene kendisi yakdı. Avam Kamarası üyesi olan kocamın bir kitabının Fransızca tercümesini okuduğunu ve orada Istanbul'dan öğerek bahsetmesinden memnun kaldığını, nâzik, basit ve samîmî bir şekilde söyledi. Çıkarken kolumdan tutup yürüterek oda kapısına kadar beni teşyi etti. Yıldız'daki çok zengin kütübhânesini hemen her gün ziyâret ederek kitap incelediğini ve okuduğunu öğrendim. Protokol icâbı Türkçe konuştuğu halde, bir ara benim kadın oluşumdan samîmîleşerek Fransızca da konuştu. Çok zeki idi ve çok güzel konuşuyordu. İyi kalbli ve merhametli idi. Çocukları çok sevdiğini herkes biliyordu. Böyle bir adamın Ermeni katliamları yaptırması(!) doğrusu şaşılacak şeydir.

245, 4. paragraftan sonra: 1881-1907 arasında Istanbul'da yaşıyan Lady Dorina Neave, II. Abdülhamid hakkında şu mütâlaalarda bulunur(*Twenty Six Years on the Bosphorus*): II: Abdülhamid, Türkiye'de bütün hayat üzerinde hâkim gücünün te'sîri görülen bir hükümdardı. Avrupa'nın belki en dikkate değer ve çekinilen şahsiyeti idi(bu satırları Lady Dorina, 1933'te yazmaktadır). Doğuştan diplomattı. Fevkalâde zeki ve kurnazdı. Yabancı devletlere karşı olduğu kadar, kendi vezirlerine karşı da direnebilen, onları alt eden, kabiliyetli bir hükümdardı. Hakkında düşmanları, bilhassa dış düşmanları çok hikâye uydurmuşlardır. Zirâ Batı menfaatlerine karşı direnmiş ve çok Batı menfaatini baltalamıştır. Uzunca boylu, esmer, sakallı idi. Selâmlık resimlerinde arabasının önünden geçen ve şapkalarını çıkararak eğilip kendisini çok büyük saygıyle selâmlıyan büyükelçilerin selâmlarını, beyaz eldivenli eliyle alırdı. Kırmızı fes, siyah pantalon ve ceket giyerdi. Kıyafeti ile herhangi bir ayırd edici tarafı yoktu. Çok büyük merasimler içinde bu kadar basit giyinmesi, daha da çarpıcı idi. 1889 ve 1897'de kendisini iki defa ziyaret eden Avrupa'nın en kudretli hükümdârı Kayzer II. Wilhelm'in II. Abdülhamid'e âdetâ dalkavukluk ettiğini söylemek mümkindir.

304, sn. 15	120	1920
311, 14	1077	1074
312, 6	liyaketle	liyâkatle
317, sn. 8	38.000.000	189.000.000
317, sn. 11	442.000.000	42.000.000
320, 4	900.000	1.900.000
324, sn. 16	40	402
326b, 14	saltant	saltanat
334b, sn. 17	majeşte	majeste
336b, sn. 12	şahsî	şifâhî

338b, 6	doğrulğu	doğruluğu
341b, sn. 1	Kavalah	Kavalalı
350a, 7	bugüne	bugün
353a, sn. 1	Veliad-	Veliahd-
355b, 16	ve Istanbul	ve sonra Istanbul
363b, sn. 10	kedhudâsı_	kedhudâsı»
374a, sn. 22	olan	olacak
374b, sn. 18	başka kimseye	2 kişi dışında başka kimseye
374b, sn. 14	«Vezîr-i âzam» başlığı satır başına çekilecek	
379, 20	Lukanov	Luknov
379, 28	layanır	dayanır
381, sn. 14	Cûzâni	Cûzcâni
387, 21	(192)(s.192)	(s.192)
390, sn. 19	1040	1040)
395, sn. 11	—561	—1561
395, sn. 18	Berâd-	Berid
396, 8	Şâhlar	Şâhları
406, sn. 10	Harita 155	Harita 55
409, 24	ethi	Fethi
426, sn. 1	428	429
428, 7	3 sütun	3 sütun, tükenmiştir
428, sn. 2	Ankara,	Ankara, 1976
428, sn. 17	(2.000 tiraj)	488 s., 2 sütun(2.000 tiraj)
429, 15	Konservatuar	Konservatuarı

SEKİZİNCİ CİLD

15, 6.	kab»l	kabûl
15, sn. 18	200	209
17, sn. 4	1917	1517
18, 12	karallık	krallık
19, 8	Bâyezid(886)	Bâyezid»(886)
19, sn. 13	takarür	takarrür
21, sn. 7	Sâfiilik	Şâfiilik, Mâlikilik
25, 8	1574	(1574-
25, sn. 8	«çar»	«inıparator»
26, 13	mufahamı	mufahhamı
42, sn. 9	izimhâline	izmihlâline
42, sn. 19	Osmanlı	Osmanoğlu
44, 19	işgaalini	işgaalinin
44, 28	«Sultan Kansu» diye başlıyan satır, satır başı olacak	
48, 19	dâvanda	divanda
48, sn. 13	lese_	lèse-
49, sn. 21	arasında Afganistan'ın	arasında bulunan Afganistan'ın

54, 4	sultanlarını	sultalarını
59, sn. 4	toplanmıştır	kullanılmıştır
61, 19	Mehter-hânede	Mehter-hâne de
62, 1	Bîb'	Bîbî
63, 13	(istirâhat-i	«istirâhat-i

65, ilk paragraftan sonra: Sultan Hamîd devri muâyede'sini anlatan yabancı kadın müşâhidler de vardır. Bunlardan Mrs. G. Max Müller, 1893'te bir kurban bayramı muâyesine katılmıştır(kocası Avam Kamarası üyesi idi), şöyle anlatır(özet): Dolmabahçe Sarayı'nın Muâyede Salonu, benim bildiğim kadarıyle, dünyâdaki bütün saraylardaki en büyük salon. Üstelik bir de yarım kat üzerinde bir galeri var ki, Muâyede Salonu'nun yarı büyüklüğünde ve buradan Muâyede Salonu seyrediliyor. Bu salon muâyedelerde kordiplomatiğe ve yabancı misâfirlere ayrılıyor. Hanımlar, ön sırada oturtuluyor. Parmaklıklardan aşağıdaki Muâyede Salonu çok iyi seyrediliyor. Arka tarafta, çok zengin bir büfe hazırlanmıştı. Salon, yavaş yavaş dolmıya başladı. Herkes kıdem sırasına göre diziliyordu. İmparatorluğun en uzak yerlerinden gelmiş, o sırada Istanbul'da bulunan ve en az mîralay(albay) rütbesi taşıyan her görevli, muâyedeye katılabiliyordu. Saray erkânı, başlarında kızlarağası, tahtın arkasında yer almışlardı. Hayâli bile zor muhteşem manzara idi. Herkes büyük üniformasını giymişti. Göğüslerdeki nişanların pırlantaları, salonu parıltıya boğmuştu. İlmiyye, mülkiyye ve askeriyye sınıflarının ayrı üniformaları, Arab şeyhlerinin kıyâfetleri, biribirine benzemediği için, fesli, kalpaklı, sarıklı, agelli başlıklarla berâber, çok câzip bir manzara sergiliyordu. Muzıkay-ı Hümâyûn devamlı çalıyor, saat sabah 8'e geliyordu. Yıldız Câmii'nde bayram namâzını kılmış olan pâdişah, yanında yalnız Gazi Osman Paşa olduğu halde, muâyede salonuna girdi. Başında fes, sırtında rütbe işâreti olmıyan bir subay ceketi, belinde kılıç vardı. Bu hâliyle salondaki en basit kıyâfetli adamdı ve bu şekilde büsbütün çarpıcı bir hâl alıyordu. Herkes yerlere kadar eğilip pâdişâhı selâmladı ve tahtına oturuncaya kadar kimse belini doğrultmadı. Gazi Osman Paşa, tahtın sağına geçip ayakta durdu. Tahtın sırma saçaklarını eline alıp tuttu. Biraz sonra bayram tebrîkine gelenler, bu saçakları öpüp başlarına koyacaklardı. Zîrâ herkes bu taht sâyesinde yaşıyordu. Önce birinci hunkâr imâmı duâ etti. Sonra sadrâzamdan başlıyarak muâyede başladı. Protokol sırasıyle paşalar, pâdişâhın bayramını tebrik ediyorlardı. Yerden temennâlar yaparak geri geri çekiliyorlar, pâdişâha ve tahta asla arkalarını dönmüyorlardı. Ve bunu çok güzel, çok âhenkli, çok câzip şekilde yapıyorlardı. Fakat taşradan gelmiş ve tesâdüfen bayramda Istanbul'da bulunup muâyedeye katılan paşalar, o kadar becerikli değillerdi; acemî hareketleriyle derhal tefrîk ediliyorlardı. Yalnız eski serasker Müşir Raûf Paşa'ya, tahtın arkasındaki kapıdan derhal çıkıp gitmesi için izin verildi. Zîrâ 93 Harbi'nde tek ayağını kaybetmişti ve arka arkaya yürüyerek huzûr-ı hümâyûn'dan ayrılması bahis mevzuu değildi. Hıdîv İsmâil Paşa da Istanbul'da oturduğu için muâyedeye katıldı. Nâzırlardan hemen sonra, bütün vezirlerden ve müşirlerden önce tebriklerini arz etti. Zîrâ imparatorluğun

en kıdemli vezir-müşiri idi. Vezir pâyesini pâdişâhın babası Sultân Abdülmecid zamânında ve 35 yıl önce almıştı. II. Abdülhamid tarafından hıdivlikten azledildiği de 14 yıl oluyordu. 14 yıldan beri Istanbul'daki sarayında oturuyordu. Geçen yıl torunu Abbas Hilmi Paşa, Mısır Vâlîsi olmuştu. İsmâil Paşa, 63 yaşında idi. Pâdişâhın ayaklarına kapandı. II. Abdülhamid, kendisine en küçük âşinâlık alâmeti göstermedi. Eski hıdive, en kıdemli vezirine, en ufak teveccühü olmadığı apâşikârdı. Hattâ pâdişah, kendisini tebrik edenler içinde kimseye, İsmâil Paşa'ya baktığı kadar sert bakmadı. Nihâyet mülki ve askeri erkân, en son miralay(albay) rütbesindekilerle bitti. Teşrifât-ı umûmiyye nâzırı Vezir Münir Paşa, «şeyhulislâm» diye bağırdı. Cemâleddin Efendi, muhteşem beyaz atlastan cübbesi ile salona girdi. Nişanlarını takmıştı. Vakur ve ciddi idi. Pâdişâh, ayağa kalktı. Şeyhulislâm kısa bir duâ etti. Pâdişahla bayramlaştılar. Ondan sonra reisülulemâ'dan başlıyarak kazaskerler, kıdem sırasıyle pâdişâhın elini öpmeye başladılar. Nihâyet ulemâ sınıfının protokole dâhil kısmı da bitti. İlmiyye sınıfının rütbelerine göre siyah, yeşil, mor ve mâvi cübbeleri ve nişanları, çok göz alıcı idi. Beyaz cübbe, yalnız şeyhulislâma mahsustu. Pâdişâh ayağa kalktı ve herkes eğilerek kendisini selâmladı. II. Abdülhamid, selâm vermeden ve kimseye bakmadan sür'atli adımlarla salonu terketti. Arkasında sâdece Gazi Osman Paşa onu tâkıyb ediyordu. Salon da çok kısa zamanda, büyük intizamla boşaltıldı. Saat 9'du ve merâsim bir saat sürmüştü. Ekserimiz saat 5'te kahvaltı ettiğimiz için acıkmıştık. Câzib büfelere doğrulduk. Yiyip içtikten sonra saraydan çıktık. Sefâret motörleri sıralanmıştı. Sâhil kahvehânelerle doluydu. Bir çok paşayı, muâyede'de görmüştük. Bu kahvehânelerde oturmuş, bir kaç dakika için kahve ve sigara içiyorlar, merâsimin yorgunluğunu çıkarıyor, dinleniyorlardı. Zirâ hemen arabalarına binip konaklarına gidecek, orada kalabalık bayram ziyâretçilerinin tebriklerini kabûl edeceklerdi. Pâdişâh ise, Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na gitmişti ve orada, Saray'dakilerin tebriklerini kabûl edecekti. Bizi muâyede'ye getiren Sâdık Bey, pâdişah tarafından, Istanbul'da bulunduğumuz müddet içinde mihmandarlığımıza tâyin edilmişti. Hunkâr yâverlerinden bir piyâde miralayı(albay) idi(sonradan birinci-ferik = orgeneral olacaktır). Çok iyi Türkçe, Arapça, Almanca ve Fransızca konuşuyordu. Bizimle Fransızca konuşuyor, zirâ İngilizce bilmiyordu. Berlin'de okumuştu. Çok dindar bir Müslüman'dı, fakat asla mutaassıp değildi. Kur'ân'ı ve dini hükümleri çok iyi bilen, aydın, kibar, neş'eli samimi bir Türk soylusu idi. Azım-zâde âilesindendi(Azım-zâde Sâdık Müeyyed Paşa). Bizi evine de çağırdı. Genç karısı, hayâtımda gördüğüm en güzel kadınlardan biri idi, fakat hiç bir Batı dili konuşmuyordu. Bir kız çocuğu ve çok küçük bir oğlu vardı(x).

65, 7	görünmüştür.	görmüştüm.
71, sn. 14	kaadr	kadar
75, sn. 15	olur(	olur»(

(x)Sâdık Paşa, annesinin babası tarafından ***Büyük Türkiye Târihi*** müellifinin akrabâsıdır; iki mühim kitabın da müellifidir.

78, 14—15	bu iki satır, altındaki iki satır aşağıya, boşluk yere gelecek bundan 3 satır sonra gelen boşluk da kapatılacak	
94, 12	adlı büyük bir ciltadlı üç büyük cilt	
94, 19	edildiiğ	edildiği
96, 16	(coronation)	(İng.coronation)
98, 14	gösterilenlerinden	gösterilerinden
101, 2	Efendi'iy	Efendi'yi
101, sn. 7	aateşliyerek	ateşliyerek
105, 7	ıar	lar
105, 15	giib	gibi
105, 16	zevceleri	zevcleri
107	6. paragrafın sonuna(I. Mehmed) şu ek girecek: «1414'te İzmir'de Rodos Saint-Jean devleti başkanı Üstâd-ı Âzam'ı kabûl etmiştir. Ayrıca 1413 başında ve 1420'de 1 gün için 2 defa Istanbul'u ziyâret ederek aynı imparatorla görüşmüştür.»	
107,	7. paragrafın sonuna(II. Murad) şu ek girecek: «1427'de Gelibolu'da Avrupa'dan dönen İmparator VIII. İoannis'le konuşmuştur.»	

110, 2. paragraftan sonra: III. Ahmed'in oğlu I. Abdülhamîd (1774-1789) zamânında Istanbul'a yeni bir Timuroğlu şehzâdesi daha gelmiş ve pâdişâhın hizmetine girmiştir. Bu, Muhammed Mîrzâ'dır (1748?-1784). 36 yaşlarında ve 10 yıllık bir ikaametten sonra Istanbul'da ölmüştür. Üsküdar'da Şehidlik Câmii'nde gömülüdür. Istanbul'a geliş târihi 1774'tür(son aylar). Zîrâ bu târihte babası Timuroğulları'ndan 13. Hindistan imparatoru Ahmed Şâh, Delhi'de 48 yaşında ölmüştü(25 mayıs 1774), Muhammed Mîrzâ, Timur'un 15. ve I. Abdülhamîd ise Yıldırım Bâyezîd'in 14. kuşaktan torunları idiler. Muhammed Mîrzâ, Ahmed Şâh'ın iki oğlunun küçüğüdür. Ahmed Şâh (1748-1754) 6 yıldan fazla Hindistan imparatoru olarak saltanat sürdükten sonra hal' edilmiş, 20 yıla yakın Delhi Sarayı'nda habsedildikten sonra ölmüştür. Ahmed Şâh'ın yerine II. Âlemgîr Şâh(1754-1759) ve onun katli üzerine oğlu Şâh-ı Âlem(1759-1806) pâdişâh olmuşlardır ki, bu sonuncusu, I. Abdülhamîd ile çağdaştır ve tam 47 yıl tahtta kalmış, 78,5 yaşında ölmüştür.

116, 4. paragrafın sonuna: Bu Norfolk Dukası, II. Abdülhamîd'in son yıllarında bir defa daha Istanbul'a geldi.

119, 3. paragraftan sonra: 1906'ta İsveç prensi Wilhelm(1884-1965) geldi, 22 yaşında idi. V. Gustaf'ın(1907-1950) ortanca oğlu idi. Rusya grandüşesi Martha ile(1890) 1908'de evlenmiş, 1914'te ayrılmıştır.— 1907'de 12. Colonna prensi(1894-1912) Marco-Antonio(1844-1912) geldi, 63 yaşında idi. Aynı zamanda 12. Paliano dukası, 11. Marino dukası, 3. Tursi dukası, 2. Avella prensi, 12. Sonnino prensi unvanlarını taşıyordu.

119, 6. paragraftan sonra: XX. asrın ilk yıllarında Siyam Kralı'nın kardeşi Prens Damberk de II. Abdülhamid'i ziyâret etti. Bu prensin asıl adı Bhanarangsi'dir. Siyam mareşali ve deniz kuvvetleri kumandanı idi. 1860'te doğmuş, 1930'larda ölmüştür. Kral V. Rama'nın (1868-1910) kardeşidir(şimdiki kralın babasının amcası).

121, sn. 17	ziyâreti	2 ziyâreti
123, 4	derinleşmesine	derinlemesine
125, 1	1924'te	1944'te
127, sn. 15	26.XI.1618	26.II.1618
128, 6	8, 6, 12	= 8, 6, 12
128, 11	24, 2, 12	= 24, 2, 12
129, 10	Veliald	Veliahd
131, 21	699 yıl	693 yıl
134, sn. 13	I. Abdülhamîd'in	II. Abdülhamîd'in
136, 14	10 Osmanoğlu'nun	40 Osmanoğlu'nun
138, sn. 18	8.) 10.1.1967	8.) 10.1.1767
138, sn. 18	= 9, 8, 12	= 9, 7, 12
140, sn. 6	règulières	règulières,
140, sn. 8	surs	sûrs
146, 14	= 13?	= 14?
147, sn. 9	9.V.1643	9.V.1743

149, sn. 23 18.11.1830 — 4.VI.1878 yerine 18.II.1830 — 4.VI.1876

150, sn. 10: E. Atıyye Sultan(—10.X.1978 = 86, 9, 8)

150, sn. 3—4: Şehzâde Osman Salâhaddîn Efendi'nin Çocukları:

... Efendi
... Sultan
Nihad Reşâd Efendi(17.IX.1978)

151, 5	—945	1945
151, 18	20.XII.1930	(20.XII.1930)
156, 4	nanneleri	anneleri
156, 20	ile itinasıyle	ve itinâsıyle
166, 5	Şehzâdeler	Şehzâdelere
175, 6	giib	gibi
175, sn. 10	zevceleri	zevcleri
176, sn. 9	4.11.1904.— İlk	4.XI.1904.— 5.
178, sn. 4	Paaşa	Paşa
178, sn. 18	atlır	atılır
181, sn. 14	gizi	bizi
183, 18	Tutması	Tutunması
183, 19	hânedanların	hânedanlarının
193, 13	deşrinde	devrinde
195, 18	sarma	sırına
201, 3	mbed	med
202, 23	boşaltılarak	boşatılarak
203, sn. 4	2. de-	2 de-
203, sn. 22	Dâmûd	Dâmâd
207, 6	1.XII.1886)	1.XII. 1886 — 20.XI.1977 = 90, 11, 20)

207, 20	1960 = 73)	11.VIII.1960 = 72, 9, 9)
208, sn. 22	2 şehzâde-sultan	2. şehzâde-sultan
208, sn. 22	gelköyü Sarayı'nda son yıllarda öldü) yerine: gelköyü Sarayı, 26.VIII.1971 = 77, 4, 25)	
212, sn. 8	bahsinde	tahsilde
212, sn. 13	çiilrdi.	çilirdi.
218, 1	zevceleri	zevcleri
218, 8	zevceleri	zevcleri
231, sn. 9	na-	ka-
246, 4	ârizasını	arizasını
250, sn. 10	hükümdaılardan	hükümdarlardan
251, 17	gilb	gibi
251, 13	gib	gibi
251, 10	verird.	verirdi.
264, sn. 20	san'atkârlarınca	san'atkârınca
265, sn. 20	Emirul Hac	emîrü'l-hac
272, 14	öldü	yaşadı
272, 15	ölen	hayâtını tamamlıyan
279, 12	Vâhideddin	Vahideddin
286, sn. 13	ağabeysi	ağabeyi
292, sn. 3—4	takmalı	kakmalı
300, sn. 2—3	VI. Mehmed	IV. Mehmed
300, sn. 13	sarayı	sayı
301, üst başlık	ENERÛN	ENDERÛN
303, üst başlık	ENERÛN	ENDERÛN
315, sn. 11	100.000 akça	100.000 akça =
318, 13	gönderilmiş,	gönderilmişti.
335, 16	Berkan	Barkan
338, 2	sancak bey	sancak beyi
345, 2	tebrikı	tebriki
348, sn. 9	Mecîdî Nâmık	Mecîdî, Nâmık •
350, sn. 15	Osmânî IV.	Osmânî, IV.
351, 4	Mecîdî hububat	Mecîdî(hubûbât
352, 7	Osmni	Osmânî
354, 20	albaya	yarbaya
352, sn. 15	müdir-i evveli	müdir-i evveli
353, 1	m4ralay	miralay
358, 11—12	Fransız	Franz
358, 7	«Avrupa kavimleriyle» ve «dünyânın en geniş» ibâreleri arasına şu kelimeler girecek: «târihî paylaşmışlardır. Bunlardan bilhassa Hind-Avrupa kavimleri»	
369, sn. 12—3	zahmetleri	zahmetlerini
373, 9	atlatmak	anlatmak
373, 15—6	elbiseleri.	elbiseler,
374, 15	satır tırnak'la başlıyacak	
376, 13	bulunan	bulunanı
381, sn. 2	tabiaityle	tabiatiyle
385, 14	kudret	kudretli

391, 9	Fénélon	Fénelon
393, sn. 16	aydalanmasını	faydalanmasını
399, sn. 6	langı	langıç
402, 2	ka) gibi.	ka gibi).
402, sn. 7	yarısında, Türkiye	yarısında ve sonra Nâdir Şâh zamânında Türkiye
402, sn. 10	Türö	Türk
412, 8	IV.211	IV.1211
413, 5	7, 9, 29	7, 10, 0
413, 6	(7.	(4.
413, 16	50)	= 50)
414, sn. 5	4.VII.1909	4.VII.1918
415, sn. 2	6.IV.1974	6.IV.1973
415, sn. 4	1974 = 8,	1973 = 7,
417, 20	görülmez	pek görülmez
417, 30—33	«Yıldırım Bâyezid» diye başlıyan ve «Ali Paşa'ya» diye başlıyan bu kısım kalkacak, yerine «1362'de 2. vezirlik ortaya çıkınca, ilk vezîre»	
419, sn. 1	1438	1440
421, sn. 7	kurucu	kurucusu
423, sn. 13	125.000	1.250.000
422, sn. 16	47.250.000.000	47.250.000
426, 10	sancak bey	sancak beyi
434, 8	devrinde Dâmâd	devrinde Kapdân-ı Deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa ve Dâmâd
436, sn. 10	3(	3 şahıs(
437, 3—4	Hekidoğlu	Hekimoğlu
437, no. 14	11 yıl	12 yıl
437, no. 22	7 yıl, 6 ay, 23	7 yıl, 9 ay, 23
437, no. 23	3 ay, 5 gün	4 ay, 24 gün
437, no. 28	8 ay, 20 gün	10 ay, 18 gün
438, no. 1	Hasan	Hasan Şehristânî
439, no. 11	(1)	(2)
439, no. 15	1231 —	1251 —
439, no. 14	1473 = 1 = 11	1474 = 2 = 12
440, no. 20,	son kısmı şu şekilde olacak: VII—X.1511 = 0, 3 + XII.1512 — 18.XII.1514 = 2, 0 + 4.III.1515 — 26.IV. 1516 = 1, 1, 23 = 7, 9, 23	
440, no. 24,	şu şekilde olacak: X 1511 — XII.1512 = 1, 2	
440, no. 25,	şu şekilde olacak: 18.XII.1514 — 4.III.1515 = 0, 2, 17	
440, no. 39,	son kısmı şu şekilde olacak: 7. VII.1595 — 19.XI.1595 = 0, 4, 13 + 28.XI.1595 — 3.IV.1596 = 0, 4, 5 = 7, 4, 24	
442, no. 100	27.III.1694	27.III.1693
433, no. 132	1.VIII.1752	1.VII.1752
445, no. 179,	son kısmı şu şekilde olacak: 1852 = 0, 5, 2, + 13.XI. 1854 — 2.V.1855 = 0, 5, 9 + 1.XI.1856 — 6.VIII.1657 = 0, 9, 5 + 22.X.1857 — 7.I.1858 = 0, 2, 10 = 6, 10, 18	

445, no. 181	1.X.1856	1.XI.1856
445, no. 186	5.XII.1863	5.I.1863
445, sn. 2	3.XII.	31.XII.
454, 13	Râb-ı	Bâb-ı
456, 18—19	«ve Timurtaş Paşa, 1405'te öldürülünceye kadar,» yerine: «ve Kara Timurtaş Paşa, ölünceye kadar,»	
456, 2. paragrafın sonuna şu ilâve gelecek: «Bu arada Vezir Hoca Firûz Paşa, Ankara muhârebesinde Timur'a esir düştü ve onuri tarafından Kütahya'da öldürüldü. Murad Paşa da Yıldırım'ın son vezirlerindendir. Bu arada Sarı Timurtaş Paşa da vezir oldu, sonra İsâ Çelebi'nin veziri iken 1405'te öldürüldü.»		
457, 13	rete	rette
457, 27	Dâmâ	Dâmâd
470, sn. 5	Türk tarihinin	yıllık Türk târihinin
474	başlık siyah olacaktır	
475, no. 33	7.X.1875 = 0, 9, 22	7.XI.1875 = 0, 8, 24

DOKUZUNCU CİLD

7, 25	söyled.	söyledi
7, 25	Lo-	Lou-
7, 26	uis	is
15, sn. 6	u ra-	Bu ra-
18, 9	Akâ	Akkâ
21, 24	Sâb	Saak
22, sn. 5	Basrâ	Basra
27, 12	Lalçık	Nalçık
29, 8	·Eohâg	Sohâg
29, no. 2	1829	1828
32, sn. 2	locadan	locaya
34, sn. 13	a'ya	ya'ya
34, sn. 20	pıcıbaşın	pıcıbaşına
36, 7	temuzde	temmuzda
44, 5	dana	daha
47, no. 10	2.VI.1854	2.VII.1854
47, no. 12	25.XIII.	25.VIII.
47, sn. 7	d. defa	2. defa
48, sn. 1	6923	1923
48, sn. no. 5	1873	1876
48, Roma Büyükelçileri: 16-Osman Nizâmi Paşa(1919-1922)·		
48, no. 17: XI.1922-VII.1923 + IX.1927-		
49, Washington, no. 11: Ahmed Muhtâr Bey(IX.1927-IV.1934)		
51, sn. 11	20.VII.1909	20.VIII.1909
56, 9	Bouloge	Boulogne
56, sn. 2	Habeşisatn	Habeşistan
57, sn. 6	Novorssliisk	Novorossiisk
58, sn. 11	Novossliisk	Novorossiisk

59, 15	Göteburg	Göteborg
59, sn. 21	Dramstadt	Darmstadt
61, 7	Vos—	Vis—
67, sn. 20	'deki	'daki
70, sn. 1	satılaı	satırları
76, 7	nei-	ne-i
77, 2.	paragraftan sonra: Bosnasarayı Arşivi'nde bugün 213. 156 Türkçe vesika saklanmaktadır.	
79, no. 10	V. 1850	VI.1850
80, no. 59	1990	1890
85, sn. 4	kanıatin	kanâatin
86, sn. 6	ihtdâlar	ihtidâlar
90, 3. paragrafın sonuna şu ek gelecek: «Fakat bâzı devirlerde yalnız köylü için kullanılmıştır.»		
93, sn. 11	br	bır
93, sn. 23	doğu	doğdu
96, sn. 4	gelirleri	gelirleri
98, 8	000 TL.	600.000 TL.
98, 17	Amid	Âmid
101, sn. 10	'ninkinn	'ninkinin
104, sn. 7	ölen-	öden-
106, 12	yılna	yılda
106, sn. 6	ımliye	mâliye
106, sn. 5	1 500.	1.500.
109, sn. 1	bakanı	bakan
116, sn. 16	Ayn'	Avn'
119, sn. 10	karar	karar-
121, 5	tâbir	tâbiri
124, sn. 10	geçmediğiin	geçmediğini
130, 13	şık,	laşık,
136, sn. 14	1600'de	1605'de
136, sn. 17	nisbelte	nisbette
139, sn. 11,21	Kratora	Kratova
152, sn. 9	pâdişah, veliahd,	pâdişah, iki lakab ise veliahd,
153, not 1	önce gelen 6 kişi	önce gelen 7 kişi
154, sn. 21	larsa da,	larsa,
157, 4	Ulâ	Ûlâ
159, 3. paragrafın sonuna şu ek: «Fakat sonraları ricâl'den değil, erkân-ı devlet'ten sayılmışlardır.»		
159, sn. 15	oesidir.	besidir.
160, 12—13	«başka» kelimesi	çıkacak
167, 3	1869	1868
167, 15	12.X.	12.IX.
167, sn. 12	23.II.	24.III.
169, 17	hâkkâm	hükkâm
170, sn. 4	Şûrây-t	Şûrây-ı
171, 6	Zihdi	Zühdi
172, sn. 13	1894	1897 (başlıkta)

180, 13	divân-ı	düyûn-ı
185, sn. 9—10	atılanların kalanlardan	kalanların atılanlardan
188, sn. 1	KASTAMONİ: Mer-	KASTAMONİ: Merkez: Şâkir Efendi(mütemâyiz), Sinop: Vasıl Paşa(mirmîrân), Bolu: Ali Rızâ Efendi(mütemâyiz), Çankırı: Abdullah Efendi(istabl-ı âmire).—
192, 3	müşir murassâ	müşir, murassâ
192, 19	Teşkilâtı	Teşkilâtı(1894)(başlıkta)
192, sn. 16	Mecidi	Mecidi)
193, 4	liga	liga
1983, sn. 11	âmedi-i Divân-ı	Hümâyûn Mehmed Ali Bey teşrifâti-i Divân-ı Hümâyûn Mehmed Ferruh
195, 11	ûlâ, sânisi	ûlâ sânisi
195, 20	ûlâ, II. Osmânî)	(ûlâ, II. Osmânî)
196, 3	hamise	hâmise
201, sn. 6	5	5,
204, sn. 10	ris	reis
221, 19	Osmâni	II. Osmâni
223, sn. 13	Avusturya	Avusturyalı
224, sn. 17	Hulisi	Hulûsi
229, sn. 13	Muhsebeci	Muhâsebeci
230, sn. 9	Müfettişleri;	müfettişleri:
231, 6—7	«Beşiktaş kumandanı Vâsıf Paşa(ferik, II. Osmâni, I. Mecidi)» ibâresi çıkacak	
232, sn. 2	I. Osmânî	mütemâyiz
232, 13	mütemyiz	Csmâni
232, sn. 22	Şehreminin	Şehremininin
234, 20	olmıyanlar	olmıyanların
235, no. 24	murassâ İmtiyâz	murassâ İftihâr, İmtiyâz
238, 9	Sakız.—	Sakız:
239, sn. 14	Mukahfi Efendi,	Mukahfi Efendi.—
239, sn. 3—4	Bingaazi sancağı meb'usları çıkarıldıktan sonra şu isimler gelecek: «Ömer Mansûr Paşa, Yûsuf Şetvân Bey.	
243, 2	Osmni	Osmâni
247, 5	Havalâ-	Havâle-
251, sn. 2	devirlerindı	devirlerinde
251, sn. 9	davaşmışlar	savaşmışlar
254, 9	gelri	geliri
259, sn. 8	albay'a eşit	*albay*'a eşit
262, 17	Solin	Colin
263, 7	erişilemediği	erişemediği
264, 11	hiç	Hiç
273, sn. 12	nefes	nefse
274, sn. 2	belrttiler	belirttiler

274, sn. 3	his	his-
278, 18	,kahhâler),	(kehhâller),
279, 13	inananlar	inananların
280, sn. 8	ltında	altında
282, sn. 3	bilvük	büyük
282, sn. 5	Övle	Öyle
286, 7	Istanbul'da	Istanbul'dan
298, sn. 6	sancak bey	sancak beyi
299, 4	şeh'd	şehid
303, sn. 4	taılh	târih
303, sn. 11	Zaims	Zai'ms
303, sn. 16	consideration	considération
304, 7	hud'âtün	hud'atün
310, sn. 10	nârasından	nârasının
312, 11	bambardement	bombardement
313, 13	*halkon-*	*Hankon-*
315, 10	cefis	nefis
321, 4	dışarıaa	dışarıda
323, sn. 10	olur.	olurdu.
323, sn. 22	5.700.000	5.700.000.000
326, 2	lünyanın	dünyânın
328, 14—15	haat	hayat
332, sn. 7	Ialiç	Haliç
334, 9	Bı	Bu
337, 15	zâlm	zalm
347, sn. 18	elinde de	elinden de
351, 17	Ispa	Ispar-
353, 7	«sınıf»	«sınf»
353, sn. 10	belilrli	belirli
355, sn. 4	silâhdâr	silâhdâr
360, no. 197	(IX.1758-	(2. defa: IX.1758-
372, 13	Osağın	Ocağın
376, sn. 15	yenlçelrlikten	yenlçerilikten
379, sn. 5	kadar ancak	kadar kendisinden sonra ancak
383, 12	zaamn	zaman
390, sn. 5	yenlçerlikiten	yenlçerilikten
391, 22—23	mecburiyetin	mevcûdiyyetin
399, sn. 7	bulunyor	tulunuyor
400, sn. 16	II.	II,
401, 7	7,60 metre	0 76 metre
401, 18	çapta, toplar,	çapta toplar,
409, sn. 3	tarihi	târihi
409, sn. 2	der	der(
427, 2	s. 50	s.5b
440, 10	demiş	demiş olur».
450, 9	askeri	askeri
453, no. 9	I.1846 = 0, 5)	30.XII.1845 = 0, 4)
453, no. 10	I.1847 = 0, 11)	30.XII.1846 = 0, 1, 0)

453, no. 11 30.XII.1847 30.XII.1846
454, no. 5 6.III-28.IV.1909 = 0, 1, 14 15.VI—28.IV.1909 = 0, 0, 13
456, 4 devirlerinde ihdâs, devirlerinde, ihdâs
457, no.15 22.V.1950 = 1, 4, 7 22.V.1950 — 9.III.1951 = 0, 9, 18

457, no. 39: (3. defa: 5.1.1978 — 14.1.1979 = 1, 0, 10) 39 — Neş'et Akmandor(CHP, Bolu senatörü)(14.1.1979-)

458, no. 1 12.VIII.1922 12.VII.1922
459, no. 22 Eşref Akıncı Orgeneral Eşref Akıncı
460, no. 44 Orgeneral Sedad Celasun(1978-)

464 başına ek:

Istanbul Harbiyesi 1899 me'zun sayısı 750 subay olup, bunların 45'i 3 yıl da Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye'de(Harb Akademisi) okumak üzere kurmay kısmına ayrılmışlardır. Bu sınıf, içlerinde müstakbel Enver Paşa'nın bulunması ile ünlüdür ve Harbiye'den en genç me'zûn olan subay odur. Harbiye'den mülâzım-ı sânî(teğmen) rütbesi ile çıkan subaylar, Erkân-ı Harbiyye Mektebi'nde 3 yıl, maaşlı subay olarak okurlardı. Sıralarda değil, her kurmay namzedi, ayrı masasına otururak ders görürdü. 3 yıl kurmaylık okuyan subay, yüzbaşı rütbesi ile me'zûn olur, fakat «erkân-ı harb = kurmay» unvânını henüz alamaz. «erkân-ı harb nâmzedi = stajyer kurmay» denirdi. 3 yıl kıt'a stajını bitirdikten sonra «erkân-ı harb kolağası = kurmay kıdemli yüzbaşı» olurdu. 3 yıllık kurmay stajı şöyle olurdu: bir yıl bir topçu alayında, bir yıl bir piyâde alayında, bir yıl bir süvârî alayında. Enver'den 3 yıl sonra olan Atatürk de bu mekanizmadan yetişmiş, 1902'de Istanbul Harbiyye'sini ve 1905'te Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne'yi bitirmiştir.

466, 20 tayreciler tayyâreciler
466'yaek: 14— Orgeneral Tahsin Şahinkaya(25.VIII.1978-)
466'ya ek: 24— Orgeneral İbrahim Şenocak — 25— Orgeneral Bedreddin Demirel(1978-)
475, 22 Reis Rüşdü Reis Rüşdü Paşa
479, sn. 12 toktor doktor
489, 10 ütemâyiz mütemâyiz
491, sn. 7 Râif Râif Paşa
496, 4 binbaşı binbaşı;
501, sn. 18 bataryaV., batarya V.,
502, 12 askeri askeri

502,3. paragraftan sonra: Asker bakımlı ve iyi eğitilmişti. 1893'te Istanbul'da bir geçit resmini gören Mrs. Max Miller, Türk birliklerine hayrân olmuştu. II. Wilhelm de Türk birliklerinin geçişini çok beğenmişti. Mrs. Max Müller şöyle der: 8.000 asker geçti. Subay üniformaları altın sırmaları ve apoletleri ile çok göz alıcı idi. Askerin giyimi ve eğitimi mükemmeldi. Şâhâne bir geçit resmi idi. Gerek bahriye, gerek kara askeri, Türk veyâ Hıristiyan sivil halk gibi, aynı şekil ve renkteki fesi giyordu. Fes, çok yakışan bir başlıktı. Sâdece süvârî sınıfı fes yerine kalpak giyiyordu. Pâdişâhın başındaki de, alelâde bir nefer veyâ esnâfın giydiği aynı fes'di.

ONUNCU CİLD

S.5, st. 10, başlık:	Türk Türk Denizciliği	Türk Denizciliği
11, 15	veren	verilen
14 no. 89	sadrâzım	sadrâzam
15. no. 123	6 2, 24	6. 2, 24
16, no. 135	2 5, 2	2. 5, 2
16, sn. 3	12 yıl	(12 yıl
22, sn. 16	tümgeneral	tümamiral
28, 18	rağman	rağmen
38, 4	Abdülhamid'in	Abdülhamid'i.
38, sn. 3	büyütmüş	büyümüş
45, sn. 15	nehrinden	şehrinden
47, 19—20	beylerbeyisi	bahriye beylerbeyisi
47, 23	1918	1918'de
63, 3	mühendisi	mühendisin
65, sn. 11	bendensiz	bedensiz
90, sn. 4	nâmesni	nâmesini
91, sn. 16	Azure	Azur
94, sn. 14	Naretva	Narenta
96, 18	Evilâ	Evliyâ
97, 16	Akdeniz'e	Akdeniz'de
99, 13	Amurat	«Amurat
113, 1	Cailos	Carlos
115, 11	yerleştirilip	yerleştirtip
134, sn. 20	âkıbetinè	âkıbetleri
141, no. 75	öldü	öldü)
141, no. 1	1134	1534
146, no. 52	1, 10,2	2, 10, 2
149, 3	Mecidi), tersâne-i	tersâne-i
149, 17	di), muhâsebeci	(b müşiri, eski kapdân-ı deryâ, şeyhu'l-vüzerâ, I. Osmânî ve Mecidi), muhâsebeci
149, 20	nezrete	nezârete
157, sn. 10	donanmalrının	donanmalarının
157, sn. 16	dananma	donanma
162, 18	4.600)	4.600.
168, sn. 9	hayretle	hayretlere
189, 16	lidir	lildir

189, 3. paragrafa: Yeşil Câmi'in iki minâresi, baştan başa nefis çinilerle kaplı idi. Bu minâreler, Bursa'yı alt üst eden büyük 1855 zelzelesinde yıkıldı. Câmi onarılırken, minâreler yeniden eski modele göre yapıldı, fakat artık çini kaplanmadı, diğer Türk minârelerine benzetildi. Esâsen XIX. asırda, eski Türk çinileri vasfında çini bulmak mümkün değildi. Yeşil Türbe'nin de dışı, aynen içi gibi, tamâmen, enfes çinilerle kaplı idi. Zelzelede dış çiniler döküldü. Hudâvendigâr(Bursa) vâlisi Ahmed Vefik Paşa, Türbe'nin dışını yeşil sırlı çini ile kaplattı. Fakat bu yeşil çininin, Türbe'nin asli çinileri ile san'at bakımından uzaktan yakından hiç bir alâkası yoktu.

190, sn. 6	şer'l	şer'-
193, 1	etdiği	ettiğini
198, sn. 5	Siyasî	Siyâhî
204, 13	Trükler	Türkler
204, 1	on-	onla-
206, 2	bu satır tamâmen	çıkacak
209, 12	II.	II,
213, sn. 9	Rousseau'ler	Rousseau'lar
216, 9	geçilebiliyorlardı	geçilebiliyordu
218, 23	anlayışı	anlayıştan
221, 7	söylenenler	söylenenlere
223, sn. 7	162	166
224, sn. 4	kalan	falan
224, sn. 12	dencek	denecek
228, 19	kimselıerdi	kimselerdi
229, 8	Morganthau	Morgenthau
237, sn. 9	edildiği	ettiği
242, 19	Meşihât	Meşihat
242, 21	Celâeddin	Cemâleddin
245, sn. 13	Kadılıtğı	Kadılığı
246, sn. 1	gen	gene
251, no. 111	12.IX.1782	(12.IX.1782
253, no. 152	—11.VI.1874	(11.VI.1874)
256, sn. 9	Yahyâ Efendi	Yahyâ Efendi(no. 34)
258, 15	seçimi	seçimini
258, 16	nâzıraları	nâzırları
260, 8	şeyhuls-	şeyhulis-
261, sn. 8	lebileceği	labileceği
263, 6	III. Mustafa	II Mustafa
268, 4	düzninde	düzeninde
275, 9	atalarını	atlarını
276, sn. 20	çınkıraklar	çıngıraklar
280, sn. 9	yap ıp	yapılıp
281, sn. 15	demektedir	demektir
286, sn. 3	«Fillbe» kelimesi çıkacak	
292, 12	dereceleri	dereceli
297, 20	her 300 adası	her odası
305, sn. 5	T.	I.
306, sn. 19	hâreket	hareket
306, sn. 23	ibtidâyı-	ibtidây-ı
309, 18	fakat çocuk	fakat yoksul çocuk
310, 15	müezzin	müezzinin
312, sn. 15	görürülerse	görürlerse
314, 3	derslerinden	derslerinde
322, 18	meşrûtâ	meşrûta
324, 9	bu satır tamamen	çıkacak
335, sn. 18	işleyn	işleyen

339, sn. 16	Galib Paşa 8 yıl	Hasîb Paşa 10 yıl, 1 ay, Galib Paşa 8 yıl
339, no. 56	VIII.1894	VII.1894
346, sn. 6	rakamlar	rakamları
347, 6	düşemesi	döşemesi
347, 8	vakıf	vakf
350, sn. 7	Rumeliler	Rumelililer
354, 15	Sînân	Sinân
355, 20	gönderlmiştir	gönderilmiştir
356, 8	İlki çegici	İlgi çekici
257, 15	oraya	ile oraya
357, 22	Su-	Sü-
357, sn. 13	yıkmıştır	çıkmıştır
380, no. 6	1.X.1948	1.XI.1948
380.	Anayasa Mahkemesi Başkanları:	6 — Kâni Vrana 7 — Şevket Müftügil(24.X.1978—)
384, no. 102	*Devrin*	*Devrim*
385, no. 133	başkanlığına	bakanlığına
385, sn. 12	10 yıl, 2 gün	10 yıl, 2 gün, Yûsuf Kâmil Paşa 8 yıl, 8 ay, 1 gün.
387, no. 50:	50 — Hasan	Fehmi Güneş(CHP, Sakarya senatörü) (13.I.1979—)
392, sn. 14	ûl	ûlâ
393, 2	mütemyiz	mütemâyiz
393, 2	mütemyiz	Emrullah
407, 10	sayılan	sayıları
412, sn. 10	yetştirmek	yetiştirmek
413, sn. 6	bilgler	bilgiler
414, sn. 18	söylemiye daha	daha söylemiye
421, sn. 5	deeğr	değer
427, sn. 10	başbaknı	başbakanı
431, 8	lisânsın	lisânın
431, 22	öğrenenler	öğrenen
440, 16	sistemdr	sistemdir
444, 11	sevdikleri	sevdirdikleri
449, 11	unyâ	dünyâ
449, sn. 11	devrinde	devirde
460, sn. 7—8	mimarlarıdır	mimârıdır
467, sn. 17	Mehmed'e lâubâli	Ahmed'e lâubâli
476, sn. 20	Geic	Genc
483, sn. 14	*Türkiye*	*Türkiyat*
489, sn. 7	taşıdığı da	taşıdığı zaman da

ONBİRİNCİ CİLD

6, 2	fışkırış	fışkırmış
6, 7	oğlu Bilge	oğlu, Bilge
12, no. 85	Özbek Han(1300—	1341 = 41)
15, sn. 7	V.1506	4.V.1506
29, sn. 9	*Ansiklopodistler*	*Ansiklopedistler*
32, sn. 2	Tarihi'ndneki	Tarihi'ndeki
34, 10	Nâzim	Nazim
36, 6	*Correpondance*	*Correspondance*
41, sn. 5	*Komülist*	*Komünist*
41, sn. 13	imlânın	imlâ

41, ilk paragraftan sonra: Harf inkılâbından 2 yıl sonra 1 eylûl 1930'da liselerden Arabca ve Farsca derslerinin kaldırılması, klasik Türk kültürü ile tamâmen ilgi kesildiğini gösteriyordu. Batı liselerinde Yunanca ve Latince okutulduğu gözden uzak tutulmuştu.

46, sn. 15	Barnard	Bernard
48, 1	aldıktan	alındıktan
52, 4	geldğini	geldiğini
57, 20	çıkan	çıkaran
58, 5	başkanınki	başbakanınınki
59, sn. 13	Polonya'da	Polonya'ya
60, sn. 2—3	mükemmel Leh öğrencilerinin	Leh öğrencilerinin mükemmel
62, sn. 2	Fas	Fars
62, 15	Benngal	Bengal
65, sn. 11	kelıneleri	kelimeleri
70, 2	gösterilmişit	gösterilmişti
74, sn. 18	kaleèm	kaleme
79, sn. 3	ehl-u	ehl-i
86, 17	deneyeni	deniyen
91, 10	Alman-	Alaman-
93, 3	dün	dün
93, 10	sûr-î	sûr-i
93, sn. 8	rengîn-i	rengini-i
94, 20	kazânın	hazânın
97, 16	harifandı	harifandır
98, 14	fikrinden	fikirden
103, 7	lik	ikl
107, sn. 14	güneş	güneşin
109, 4	beirtmek	belirtmek
110, 5	esirini	eserini
118, 23	çorbaşı	çorbacı
122, sn. 7	gelişecek	gelişerek
131, 14	akıtıcı	akıcı
139, sn. 14	bu satır çıkacak.	yerine: «rindeki bilgileri derlemiştir.»

143, 7	Batılılar	Batılılar'ın
144, 5	emrine	emrine karşı
144, 13	çocuklarının da	çocuklarının
146, sn. 10	kullanımıştır	kullanılmıştır
160, 13	göste-	göster-
163, sn. 10	sı, vazifelerinin en	mühimlerinden biriydi. sından mes'ûl idiler.
164, no. 15	1666a)	1666a
179, 14	«müsebbih)	«müsebbih»
180, sn. 19	geçilirlecektir	geçirilecektir
182, sn. 9	incelemesine	incelenmesinde
192, 3—4	arasına şu satır girecek: olduğunu söylemektedir. II. Bâyezid hayli has-	
202, sn. 19	ve Büyük	veyâ Büyük
203, 19	XVIII.	XVII.

208, 2. paragraftan sonra: Clément Huart'a göre kavak ağacı da Fransa'ya ve Avrupa ülkelerine, Türkiye'den götürülmüştür.

219, 14	5 gün	5 günü
220, sn. 5	kimde	kimden
224, sn. 17	yalarını terkibi	bugün bilinmemektedir yaların terkibinin bugün bilinmemesidir
225, 1	kerek	gerek
227, sn. 2	I.	TL.
227, sn. 3	Fran_	«Fran-
235, sn. 9	musilik	mûsiki
240, 7	II. Selim	III. Selim
241, sn. 19	eş	en

247, ilk paragraftan sonra: 1893-98 arasında Istanbul'daki İngiltere büyükelçiliği başkâtibi olan Sir Charles Eliot, 1900 ve 1907'de Londra'da iki defa basılan eserinde *(Turkey in Europe)*, Türk karakteri hakkında şöyle der: Türkler'de Bizans zulmü yoktur. Üstelik san'at ve edebiyat sâhalarında Bizanslılar'ı, Türkler'den üstün tutamayız; bu sâhalarda Türk üstunlüğü kesindir. Ahlâk, insanlık ve medeniyette Türkler, Slavlar'dan da, Arnavutlar'dan da, Romenler'den de, bütün Balkan kavimlerinden çok daha üstündür. Çalışkanlık ve milli birlik bakımından da Türkler'in üstünlüğü âşikârdır. Türkler şimdi eski güçlerinden kaybetmişlerdir. Ama gene de dünyânın büyük imparatorluklarından birine sâhiptirler. Gerek Anadolu, gerek Rumeli Türkü, vasıflı, güçlü bir ırkın mensuplarıdır. Türkler ve Türkiye târihte, bundan sonraki çağlarda da mühim roller oynamaya namzettir. Bilhassa Istanbul dışında yaşıyan bir Türk, doğruluk ve dürüstlük timsâlidir. Ne bahâsına olursa olsun ağzından çıkmış sözü tutar. Ama bana göre Türkler'in diğer ırklara nisbetle en karakteristik ve üstün tarafı, disiplinleridir. Târihin fecrine çıktıkları andan itibâren disiplinleri ile ün salmışlardır. Eğer disiplinli bir kavim olmasalardı, bugün Sibirya'daki Tunguzlar derecesinde kalırlar, Uzak Doğu'dan Akdeniz'e, varlıklarını kudretle muhâfaza ederek gelemezlerdi. Türk

yönetimi, şu basit prensibe dayanmıştır, bugün(1907) de öyledir: gerek ferd, gerek millet olarak Türkler, Hıristiyanlar'dan ve başka milletlerden üstündürler. Bu prensip, ne pâdişâha, ne belirli bir sınıfa dayanır. Bütün Türk milletinin samimi inancından ibârettir. Disiplinleri ve millî birlikleri dolayısıyle Türkler arasında ihtilâl mümkin değildir. Türkiye, ihtilâlsiz bir ülkedir. Gerçi Osmanlı târihinde pâdişahların tahttan indirildikleri, hattâ öldürüldükleri görülür. Fakat olaylar incelenirse, bu işin halk tarafından değil, yeniçerilerce yapıldığı anlaşılır. Yeniçerilerin de Türk ırkının bütün husûsiyetlerini taşıyamıyacağı âşikârdır. Bütün Osmanlı târihinde, Osmanlı Hânedânı'na rakip bir hânedan görülmez. Böyle bir şey, Türk'ün aklından bile geçmemiştir, bugün de geçmez. Eğer Osmanlı târihi ile çağdaş asırlardaki Avrupa târihi hatırlanacak olursa, bu husûsun, ne derecede büyük bir kudret unsûru olduğu anlaşılır. Hattâ tek hânedâna bu bağlanış, aslında Türk devletinin bünyesinde mevcûd bulunan bir çok zaafı örtmüştür. Osmanoğulları, Türk'e göre, saltanat sürmek için dünyâya gelmişler, bunun için yaratılmışlardır. Ama o kadar.... Osmanoğulları dışında herhangi bir âlieye asâlet izâfe etmekte Türkler, aynı derecede kıskançtırlar. Osmanoğulları dışında hiç bir âilenin ve ferdin asâletine inanmaz, bütün milletin eşit olduğunu düşünürler. Verâsetle kalan makam ve rütbeden hiç hoşlanmazlar. Hânedan ve Saray'lı ilgili âileler gerçi mevcuddur, fakat onların da hiç bir imtiyazları bahis mevzuu olmaz. Bu bakımdan da Türk toplumu, Avrupa toplumuna ve Avrupa toplumunun gelişmesine benzemez. Türk, en basit bir köylü çocuğunun, Binbir Gece masallarındaki gibi, sadrâzamlığa kadar yükselebileceğini tahayyül eder. Bu hayâlini bozacak hiç bir barajdan hoşlanmaz. Bu hayâli de, gerçekleşebilir bir hayaldir. Şurası açıktır ki, bugün Avrupa'da bulunmıyan, ancak Birleşik Amerika'da mevcud bir eşitlik, pâdişâhın imparatorluğunda da hüküm sürmektedir.

Türk düşmanı bir yazar olan Sir Charles Elliot'ın 1907 sonunda kaleme aldığı fikirler, bunlardır.

Levha I	Muséed	Musée
Levha II	1513)	(1513)
261, sn. 11	Motraye	Montraye
261, sn. 22	Corix	Croix
270, 24	Türkler'i, pek teessüfe şâyan bir ha-	Türkler için
270, 26	keder	kader
275, sn. 12	içmeelridir	içmeleridir
280, 22	iyilk	iyilik
281, 13	«Batı	Batı
281, 25	tamacına	yamacına
282, sn. 15	bıraklımış	bırakılmış
294, sn. 13	Bu	Bir
296, 4	kimselerine	kesimlerine
296, sn. 1	Motraye	Montraye

302, 15	XIP.	XIV.
303, sn. 8	san'atkâr, oğlu san'akâr	san'atkâr oğlu san'atkâr
305, sn. 6	-zâde	-zede
307, sn. 12	prensisinin	prensesinin
307, sn. 13	çocuğunun	çoğunun

311 sonuna: Kadın san'atkârlar da ihtimamla himâye edilirdi. Meselâ şâire Nigâr Hanım'a(1862-1918) II. Abdülhamid, «hidemât-ı kalemiyye» faslından ayda 15 altın maaş bağlamıştı(N. S. Banarlı, 991b).

315, 17	satın	satış
325, 18	kadından	kanından
339, 13	1554	1553
342, sn. 13	Burhâneddin Efendi	Burhâneddin Efendi,

350, 6. satır çıkacak, yerine(7. satırdan sonra): zift sürülmüş yağlı tulumlarla biriken halka doğru yürüyorlardı.

350, sn. 5	bilmezler-	bilmez-

352, 7. satır çıkacak, yerine: cılık eğitimi için iyi bir spordur.

354, sn. 13	Lewenkla	Lewenklavius

357 sonuna: Türk Oyunları: Briç, Satranç, Tavla(bu başlıktan sonra): Türk eğlence oyunlarından önce satranç, bütün Avrupa'ya yayıldı ve yüksek tabakanın makbûl oyunu hâline geldi. Tavlanın Avrupa ve Amerika'ya yayılması ise Osmanlı devrinde değil, daha sonra, hemen şu son yıllardadır. İngiliz soylularının gözde iskambil oyunu briç ise 1875-80 yılları arasında Istanbul'dan İngiltere'ye götürüldü(Dauzat, *Dict. Etymologique*, 113a; *Meydan-Larousse*, II, 579b). Kelimenin menşei karanlık, fakat muhtemelen bir Türkçe kelimeden bozmadır. 19 yıl İngiltere'nin Istanbul büyükelçiliğinde askeri ataşelik yapan Albay(sonra General) Sir Herbert Chermside, Anadolu'daki bir İngiliz konsolosluğunda görevli iken, briç oyununu, Osmanlı alaylarında oynanırken görmüş, öğrenmiş, Istanbul'da öğretmiş ve İngiltere'ye tanıtmıştır. Lady Dorina Neave'in 1933'te Londra'da basılan eserinde verdiği bilgi budur ki, Sir Herbert'le Istanbul'da 19 yıl boyunca görüşmüştür.

364, 8	hem bahçesinde	hem-zemin bağçesinde
366, sn. 3	tını	tınını
367, 10	imparatoru	imparatoru Şâh-ı Cihân
369, 13	Frengistân	Frengistân'ın
379, 20	gelşmiş	gelişmiş
379, 20	Fransızlar	Fransızlar'ca
384, sn. 6	mekçiler, çörekçiler	mekçiler, çörekçiler
396, 9	mülkleri	mülklere
400, sn. 13—4	toprakla	toprakta
402, sn. 14	5 6	5, 1
403, sn. 17	80.000.00	80.000.000
407, 16	1427	1327
407, sn. 7	devrinin	devrinde

409, 7	büdcedir	bütce
413, sn. 5	çevreden	çevrenin
414, sn. 20	işletmeciliği	işlemeciliği
416, 16	hem ipek	ham ipek
417, 4	Iran-	İrân'-
417, 11	geçiş	geniş
418, 11	bir resim	bu resim
421, sn. 18	gergeden	gergedan
422, 14	görevini	grevini
444, 2—3	Fâtih'te	Fâtih'in
448, sn. 8	İbrahim Han'ın oğlu Sokollu-zâde Mehmed Paşa	Sokollu-zâde İbrâhim Han
466, 1	kayıt	çeşit
468, sn. 6	sayıyorlardı	sayılıyorlardı
471, 23	etmek	etmez
475, 1	gösterileeck	gösterilecek
480, 13	XVI.	XVII.
480, sn. 11	Mohaç'ya	Mohaç'ta
482, sn. 10	Timuroğulları'na	Timuroğulları'nı
483, 11	hâdise de	hâdisede
484, sn. 13	Sübiye	Sâbiye
485, sn. 14	sü'attir	sür'attir
486, sn. 6	Brechet	Berchet
501, sn. 8	Paaş	Paşa
502, 22	hekimlerinden	hassa hekimlerinden
503, 5	Şamur	Samur

ONİKİNCİ CİLD

8, sn. 18	bahrir	tahrir
11, sn. 8	Adana eyaleti	ADANA eyâleti
12, sn. 1	değişiklkler	değişiklikler
16, 18	Osmnlı	Osmanlı
16, sn. 13	(oramiral	(oramiral)
17, 1	değı	değil
21, sn. 2	Yakriben	Takriben
28, 4	uzanmaktadır	uzatmaktadır
29, 10	şahmal	şamhal
31, 7	İbnim	İbrim
33, 12	bağlı sancak	bağlı olmıyan sancak
34, 11	Eylâlet	Eyâlet
34, sn. 16	Niğoblu	Niğbolu
35, 4	miil	mili
43, sn. 14	EYALETİ	EYÂLETİ
44, sn. 19	işgailne	işgaline
55, sn. 6	taht şehir	taht şehri
58, 5	Fakıyye	Fakıyh

61, 26	dîvân-ı	düyûn-ı
72, 26	(ûlâ sânîsi)	, ûlâ sânîsi)
76, sn. 9	Fakıyye	Fakıyh
76, sn. 24—5	Sevârikıyyı	Sevâkıyn
86, 22	nârızı	nâzırı
93, sn. 4	nahiyeé	nâhiye
94, 21	«diğer kazâları:	3 nahiye,» kelimeleri çıkacak
95, 7	düyûnlî	düyûn-i
101, 19	Fakıyye	Fakıyh
108a, 27	Marlono	Marino
111b, sn. 8	nüfus,	nüfus +
116b, 6	km² ve 69.000 nüfus	316 km² ve 33.000 nüfus
116b, 7	burg-R.	—R.
117b, sn. 5	Balackburn	Blackburn
130b, 19	Utrect	Utrecht
131b, 13	Blomfentein	Blomfontein
134b, 18	320.000	220.000
136a, sn. 11	Sahalin	Sahalin
139b, sn. 23	CUMHURİYE-	CUMHURİYETİ
142a, sn. 10	Merthyn	Merthyr
144a, sn. 10	km² ve	km²
147a, sn. 12	3.470	3.470.000
151a, sn. 1	262.00	262.000
155b, 10	1.500.00	1.500.000
161, 163, 165	bu sahifelerdeki sahife üstü başlık yanlış konmuştur, kaldırılıp onun yerine: XIX. ve XX. ASIRLARDA DÜNYÂ DEVLETLERİ	
166, 5	tolpum	toplum
168, sn, 4	arasında	asrında
175, sn. 10	Zırhlar	Zırhlılar
176, 6	1885	1855
176, 9	*Orinet*	*Orient*

176, 5. paragraftan sonra: 26 yıl Istanbul'da oturan(1881-1907) Lady Dorina Neave, 1933'te Londra'da basılan hâtıralarında şöyle der: Istanbul, bütün dünyâ şehirlerinin kraliçesidir. Denizden şehre girilirken görülen manzaradan daha muhteşemi yeryüzünde mevcut değildir. Haşmetli kubbeleriyle câmilerin görünüşü emsalsizdir. Tarabya, Avrupa'nın en ünlü sayfiye yerlerinden biridir. Anadolu hisarı'ndaki Göksu'da dünyanın sayılı mesire yerlerinden biridir.

176, 5. paragraftan sonra: 1893'te Istanbul'a gelen ve kocası Avam Kamarası'ndan olan ve 1897'de Londra'da basılmış bir İngilizce seyâhat-nâme yazan Mrs. Max Müller şöyle diyor: Istanbul'un, şimdiye kadar gördüğümüz bütün dünyâ şehirlerinin en güzeli olduğunda bizim gruptaki bütün arkadaşlar birleşti. Kimse, şu şehir Istanbul'dan güzeldir diyemedi. Stockholm + Venedik + Napoli şehir-

lerinin güzelliği = Istanbul'un güzelliği idi(Napoli, Avrupa'nın en güzel şehri sayılır). İnsana hayat bahşeden, yaşama sevinci ve neş'e veren canlı bir güzellik, şehirden dolup taşıyordu. Doğu ve Batı'yı kendinde birleştirmiş, çok renkli bir şehirdi.

177, 15	vs.) olmaması	vs. olmaması)
177, sn. 9	dar ulaşım	dar. Ulaşım
176, 18	La situation	«La situation
184, 10	kavrulmak	kurtulmak
187, 3	karcanmıştır	harcanmıştır
186, sn. 13	evlei	evler
194, 2	mes'ludü	mes'uldü
195, 22	Caint	Saint
195, 22	kilise-	kilisesi verildi.
195, 24	kilsie-	kilise-
198, 7	Sevl'ye	Sevl'den
201, 18—9	Katolik	Katolik ve
202, ns. 6	toplamalarının	toplamlarının
203, sn. 1	Hallert	Hellert
210, sn. 19	yapurları	vapurları
219, 17	Her nahiye	Her nâhiyede
222, 13	800 hânı,	500 han,
223. 5	şehridir	şehirdir
224, 4	şehridir	şehirdir
227, 16	hacırcılar	hasırcılar
235, sn. 18	Paravadi	Pravadi
236, 21	Sübrâb	Sührâb
237, sn. 16	HACIOİLUPAZARI	HACIOĞLUPAZARI
238, sn. 21	.IXI660	IX.1660
239, 20	15.VII.	1.VII.
239, sn. 1	Mut	Mat
250, 9	CİZE	CİZE
250, 11	lâm Matarlyye	lâm — Matarlyye
252, sn. 14	Bursa'dır	Bursa'dadır
253, sn. 7	hale	kale
256, 7	yarattığı	yattığı
258, sn. 8	yerlerine	sanâyi yerlerine
259, 3	dolup	dolu
265, sn. 6—7	meclisi	meclisi üyesi
269, 2	Bety	Bey
272, 22	bulunmamaktatır	bulunmaktadır
277, sn. 7	saken	säten
280, sn. 19	selâyıyn	selâtıyn
282, 1	Dışaarıda	Dışarıda
283, sn. 15	silâhşörlerin	silâhşörlerinin
284, 8	yakında	yakınında
292, sn. 15	Moster	Mostar
294, sn. 5	diploması	diplomasi

294, 16	siysi	siyâsi
301, sn. 13	muhâfaaz	muhâfaza
301, sn. 24	Özü»	«Özü»
302, sn. 7	Seânik	Selânik
302, sn. 18	İhtîman(Yug.)	İhtiman(Bul.)
305, 10	tanıyordru	tanıyordu
318, sn. 15	hassı	hassası
326, sn. 1	aatlıya	atlıya
328, 7	Karım	Kırım
333, 9	gelip	geçip
333, 18	şehridir	şehirdir
333, 22	geldi ki	geldik ki
336, sn. 4	Save	Sava
337, sn. 11	karhânesi	kârhânesi
340, 17	bu binalardır	büyük binâlardır
342, 14	Bulgat	Bulgar
344, 11	Hacıdedeelr	Hacıdedeler
348, sn. 13	Edine	Edirne
355, sn. 16	Belgrad'da	Belgrad'a
364, sn. 2	eseridir	eserdir
364, sn. 4	şehridir	şehirdir
364, sn. 12	Yahya	Yanya
364, sn. 14—5	Yenizehir	Yenişehir
369, 18—9	sadrâzam	2 sadrâzam
372, 11—2	«Orada Kandiye'de tanıştığım Abdurrahman Paşa'nın doğduğu yerdir.» cümlesi çıkacak	
373, sn. 1	Muhammed	Mehmed
374, 16	şehirne	şehrine
374, sn. 5	baş	beş
379, 15	Mcaristan	Macaristan
380, 2	göğünde	göğsünde
383, 2	vatanı	vatan
383, 14	hasnahaneye	hastahâneye
383, sn. 10	yataklar	yatakları
385, sn. 10	kilot	külot
390, sn. 20	seyredilebileyirodu	seyredilebiliyordu
406, 16	Nokalay	Nikolay
406, sn. 15	ay	ya
407, sn. 10	cehenneem	cehenneme
408, 2	muhâbere	muhârebe
408, sn. 15	Skovelev	Skobelev
409, 6	bu satır çıkacak, yerine: «Tevfik Paşa, Osman Paşa'nın yaralandığı»	
415, 9	100 öncesi	100 yıl öncesi
417, 13	toplanıp	toplayıp
418, 12	Bulgralar	Bulgarlar
420, 10	büyükelçisdi	büyükelçisi

420, sn. 12	Bununki	Bugünki
422, sn. 19	damlarını	damlarına
424, 6	25.000 bin	25.000
427, sn. 19	edildiğ	edildiği
428, sn. 6	toprakları	topraklarını
433, sn. 10	ol	el
436, sn. 4	Türk'nün	Türkü'nün
436, sn. 4	döğüşerek	döğerek
444, sn. 17	bât	zât
445, sn. 14	dlğil	değil
451,sn. 6	(1521 sonu)	(1521 sonu)(müstakil sancak beyi olarak)

451, sn. 13 bu satır şöyle olacak: Gaazi Paşayiğit Mehmed Bey-zâde Gaazi İshak Bey(1436), Gaazi İshak Bey-zâde Gaazi İsâ Bey(1439), Minnetoğlu Mehmed Bey(1463), Nasûh Bey(1465)

452, 3 bu satır şöyle olacak: Sokollu Gaazi Ferhâd Paşa(1581, paşa: 1583)

452, 9 bu satır şöyle olacak: (1598), Tiryâkî Hasan Paşa(1598), Dukagin-zâde Ahmed Paşa(17.VIII.1599), Derviş Paşa(1601),

452, 19	Süeyman	Süleyman
452, 7	«Mustafa Paşa(20.VI.1593)» olacak	
452, 5—6	Hersekli Gazi	Hersekli Gaazi Şehid Telli
452, sn. 16	Deli Hüseyin Paşa(1641)	Deli Hüseyin Paşa(vezir-i âzam) (II.1642)
453, sn. 9	Silâhdâr Mehmed Paşa	Silâhdâr Mehmed Paşa(sadrâzam)
453, 17—8	Topal Osman Paşa	Topal Osman Paşa(sadrâzam)
455, 6	Sırp Hırvat-	Sırp-Hırvat-
455, 10	1463'te	1436'da
456, 10	akaç	akça
458, 6	yaklaşıp	yalaşıp
460, sn. 7	Kaan»ni	Kaanûni
464, 14	Vayana	Viyana
466, sn. 21	(5.000) altın	(5.000 altın)
468, 15	Aahoviçe	Rahoviçe
468, 24	Şibenlik	Şibenik
469, 18	hahamlı	hamamlı
475, 21	Köprülüzâde İbrahim	Köprülü-zâde kedhudâsı İbrâhim

480: 34-35 numaralar, babaları olan 33 numaraya(II. Mahmud) bir çizgi ile bağlanacak

ONÜÇÜNCÜ CİLD

11, no. 92	— 2, 2	= 2, 2
23, 11	halkına	altına
28, 3—4	şimdik	şımıdı
38, 1	kaybeder	kaydeder
38, 18	getirmişler	getirmiştir
70, 1	yoktur	yoktu
89, sn. 14—5	yerdik	yerdir
108, 13	Torgovina	Targovina
113, 2—3	«Fakat harbe giderdi.»	bu cümle çıkacak
121, sn. 8	yatır	yatar
143, sn. 5	Herzâr	Hezâr
151, sn. 17	çeşmler	çeşınler
157, 7	atmıştır	atmıştı
158, 8	Osmanlı	Venedik'in Osmanlı
170, sn. 13	mescidir	mesciddir
171, 9	İzmir'den	İzmir'de
171, 18	İçinde	İçine
172, 15	Kaptan	Kaplan
184, 10—1	teşıyordu	taşıyordu
192, sn. 17	mükerrer olan bu	satır çıkacak, yerine: Bey idi. Ulu Câmi'in
197, sn. 9	kabalık	kalabalık
200, 13	yazlığlı	yazlığı
200, sn. 2	pazarı	pazarlı
201, sn. 14	(Nallıhan) kelimesi	çıkacak
209, sn. 7	1.00	1.000
213, 23	görülmüştür	görmüştür
222, 22	hendeksiz	hendeksizdir
222, 29	Kandıncık	Kadıncık
243, 3	köyü ve	köyü de
251, 1	Antakya'da	Antakya'dan
257, sn. 17	eylâetin	eyâletin
275, 14	*Diyârbekir'i*	*Diyârbekr'i*
283, sn. 8	işlerini	Doğu Anadolu işlerini
265, sn. 5	vezir	kubbe veziri
286, sn. 18	Divadin	Diyadin
290, sn. 6	sonr	sonra
298, sn. 10	ancak	sancak
303, 11	Karek	Kerek
304, sn. 19	mecidleri	mescidleri
318, 20	zaıiflayıp	zayıflayıp
324, sn. 11	hukuka	hukukuna
325, sn. 5	tevi	tevzi
333, sn. 12	Abhaciztan	Abhazistan
336, 16	içinde	için de

341, 4	âletleri	âdetleri
345, sn. 6	almakta	aimamakta
346, sn. 10	yarasını	yarısını
359, sn. 1	geliri	geri
375, sn. 8	Bunları	Buraları
389, 5	bu satır çıkacak,	yerine: ne dökülür; Basra Körfezi Hürmüz Boğazı yoluyle
392, no. 65	Mehved	Mehmed
393, sn. 21	910	1910
403, 11	vardır	olduğunu yazar
403, no. 15	2.	3.
405, no. 104	26.II.1655	1655
420, sn. 10	Lâzıkkıyye	Lâzıkıyye
424, sn. 20	Ortodoks	Katolik
427, 18	Meşkûr	Mezkûr
439, 8	Farsa	Farsca
447, sn. 6	Mecîdi, 2 sâlise).	Mecîdi), 2 sâlise.
449, 15	Fif'at	Rif'at
449, 15—6	Halef Ağa-zâde Hacı Ab-Rif'at Efendi(ûlâ sânisi).	bu ibâre tamâmen çıkacak

ONDÖRDÜNCÜ CİLD

9, no. 24	1826	1827
9, no. 31	29.X.1908	(29.X.1908
22, 3	edebilecek	edebilecek
24, sn. 9	göndereildi	gönderildi
36, 7	Râşidin'den	Râşidin'in
37, sn. 16	devletin	devletinin
37, sn. 21	Keçkıcar	Keçkıvar
40, sn. 20	Kabeş	Habeş
42	İkinci siyah başlık	Majüskül olacak
60, 18	dünyaya	dünyâyı
63, 19	X cildinin	X cildinin
64, 12	Sûveyş	Süveyş
66, sn. 2	şakıyler	şâkîler
66, sn. 26	vâharı	vâhaları
68, sn. 18	Anladolu	Anadolu
68, sn. 23	2.174.000	274.000
68, 15	kalesi	kulesi
70, sn. 24	hocca	hacca
76, sn. 11	halif	halife
78, 11	Hamalı	Hamamı
81, 19	Sûk'ı	Sûk-ı
85, 1	üzeerindeki	üzerindeki
85, sn. 11	badalokca	badalocka

88, 17	değirmenle	değirmende
88, 25	kebebcı	kebabcı
89, sn. 7	gece	gaaze
89, sn. 15	ensaf	esnaf
116, 3	erbed	erdeb
122, 19	bu mükerrer satır	çıkacak ve yerine: beylerbeyisinin mektubunu verdim;
124, sn. 19	Gergedan	bu başlık diğer başlıklarla aynı karakterde olacak
127, sn. 12	gerdedanlı	gergedanlı
130, 15	süzeni	süzeni
134, 19	Mahalletül'-	Mahalletü'l-
137, sn. 2	müesseler	müesseseler
139, 12	Südan	Sûdan
146, sn. 2	kaadirsin'	kaadirsin'»
165, sn. 24	Özdem	Özden
168, 18	*'dArç*	*d'Arc*
172, 5—6	A.d'Avril'in kitabı	çıkacak
175, 3	*Nothar*	*Notlar*
175, sn. 8	*Strasburg*	Strasburg
177, sn. 4	*an*	*in*
177, sn. 18—9	Mijatovitch'in kitabı	çıkacak
181, 9—10	Gökoğlu'nun kitabı	çıkacak
182, sn. 10—1	Högg'ün kitabı	çıkacak
185, sn. 24	*Festsehrit*	*Festschrift*
186, 13	*concermant*	*concernant*
188, sn. 25	: 1—4:	(1—4):
189, 2	I—53	I—5
189, sn. 4	Schachth	Schacht
191, sn. 14	*Euestion*	*Question*
212, 18—20	Carım'ın kitabı	çıkacak
215, 1	Cristobal de Villalon	Magister Cristobal de Villabon
218, sn. 2	*Réformel*	*Réforme et*
222, 18	*Abégé*	*Abrégé*
225, 21—2	E. Cornet'nin kitabı	çıkacak
226, 1	III. cildin	Ortaçağ
246, 21	1;	;
248, sn. 3	Joesph	Joseph
251, sn. 1	*TOEM*	*TTEM*
253, sn. 13	Büyezid	Bâyezid
255, 22	*Ferah*, O. Ş. Gökyay tarafından	yayınlanmıştır
256, sn. 20	Kanije	*Kanije*

C. I, s. 134: D. Tumurtogoo, *Mongolian-English-Japancse Dictionary*, 1978.— II, 146: H. G. Keene, *The Turks in India*. 1879, 2: 1977.— XIV, 169: Köprülü'nün 1935 fr. baskısının tekrârı: 1978.— XIV, 161: Kritobulos'un Riggs tercemesinin tekrârı: 1978.— XIV, 176: Babinger'in Sırbca trc. *Mehmed Osvajaç Njegova Doba*. Novi Sad. 1968.—

C. II, s. 130 v.dd.'ndaki bibliyografyaya şu ekleri yapınız: İşwardas Nagar. *Fütûhât-ı Âlemgiri*, Farsca metin ve İng. trc. T. Ahmed, 1978; H. Beveridge, *H. Warren Hastings in Bengal*, 1877-8, 2: 1978; J. J. A. Campos, *History of the Portuguese in Bengal*, 1979; A. K. Das, *Mughal Painting during Jahangir's Time*, 1978; G. L. Chopra, *The Punjab as a Sovereign State(1799-1839)*, 3 c., 1929, 2: 1977; C. S. Clarke, *Thirty Mogul Paintings of the School of Jahângir*, Londra, 1922, 2: 1977; L. H. Griffin, *The History of the Principal States of the Punjab(The Rajas of the Punjab)*, 1873, 2: 1976; H. R. Gupta, *Later Mughal History of the Panjab(1707-1793)*, 1976; A. W. Hughes, *The Country of Balachistan*, 1877, 2: 1977; M. R. Gubbins, *The Mutinies in Oudh*, 1858, 2: 1978; E. H. Hilton, *The Mutiny Records Oudh and Lucknow(1856-57)*, 1911, 2: 1975; M. Lal, *Babar, Life and Times*, 1977; K. Jena, *Baburnama and Babur*, 1978; P. Kennedy, *History of the Great Moghuls(1398-1739)*, 1974; S. A. Khan, *Sources for the History of British India in the Seventeenth Century*, 1925, 2: 1978; H. H. Kaul, *Urdu Manuscripts in Delhi Librairies*, 1977; J. T. Palatts, *Dictionary of Urdû, Classical Hindi and English*, 1884, 2: 1977; G. B. Malleson, *The Indian Mutiny of 1857*, 1891, 2: 1977; J. F. Richards, *Mughal Administration in Golconda, 1687-1724*, 1975; S. P. Verma, *Art and Material Culture in the Paintings of Akbar's Court*, 1978; R. C. Sharma, *Political Geography of India*, 1975; S. R. Sharma, *The Religious Policy of the Mughal Emperors*, 1940, 2: 1975; L. W. Shakespear, *History of the Assam Rifles*, 1929, 2: 1977; A. Y., *A History of Poona*, 1912, 2: 1976.— 'Allâmi-H. S. Jarrett, II ve III: 2: 1948-9. 3: 1978, J. Sarkar nş.; J. Mill, *The History of British India*, 2: 3 c., 1972; J. Kaye, *Indian Mutiny*, ilk tab'ı: 1888, son tab'ı: 1976; W. Erskine, *Bâber and Humâyun*, 2 c., yeni ofset baskı: 1973; *Tüzük-i Cihângiri:* Beveridge neşri Farsca metinle A. Rogers'in İng. trc. yeni ofset baskısı: 2 c., 1974.

VII. Cilt:

228,ilk paragraf sonuna: Şerif Hüseyin Paşa ve oğulları, II. Abdülhamid'in irâdesi ile 1891 şubatında Mekke'den Istanbul'a getirilmiş ve 18 yıl müddetle Istanbul'dan ayrılmalarını izin verilmemiştir ki, büyük hükümdârın insanları teşhis edebilme kaabiliyetinin parlak bir örneğidir. Oğulları, sonradan üçü de üç ayrı ülkede kral olan Şerif Ali Bey, Şerif Abdullah Bey ve Şerif Faysal Bey'dir. Bunların üçünü de İttihadçılar, milletvekili ve ikincisini Osmanlı meclis-i mebûsânı reis vekili yapmışlardır.

X. Cilt:

56, ilk paragraf sonuna:Türk ordusundan 1919'da yüzbaşı olarak ayrılan Tahsin Kadri Efendi ise. Irak kralı Faysal'ın saray nâzırı ve «Tahsin Paşa» olmuştur(Kandemir, 489)

İÇİNDEKİLER (*)

İkinci Kısım
TÜRKİYE MEDENİYETİ TÂRİHİ
(Osmanlı Çağı Türkiye'sinin Medeniyet, Teşkilât, Kültür ve San'at Târihi)
(cilt: VIII - XIV)

Birinci Kitap

SARAY ve HÂNEDAN

(c. VIII, s. 5 - 354)

(Büyük Türkiye Tarihi, Sekizinci Cilt):

I — PÂDİŞAH(s.9-90): Arslanlar Yatağı: Söğüt(s.9), Osmanoğulları Ne Yaptı?(10), «Pâdişah» Denen Türkiye Hükümdârının Taşıdığı Sıfatlar(12), Pâdişâhın «Hâlife», Sıfatı(20), Başka Hükümdarların Metbûu Olarak Pâdişah(24), Pâdişâha Tâbi Müslüman Hükümdarlar (32), «Pây-Taht-ı Cihân»: Istanbul(39), Pâdişah Karakterleri(40), Yavuz(43), Kaanûni(46), Pâdişah Nasıl Telâkki Edilirdi?(47), Pâdişâhın Salâhiyetleri(52), Pâdişah ve Spor(54), Mécène Olarak Pâdişah (56), Saltanat Alâmetleri: Hutbe, Sikke, Tabl, Sancak, Tuğ, «Hümâyûn» Kelimesi(56), Kılıç Alayı ve Cülûs Bahşişi(62), Muâyede(63), Biat(65), Selâmlık(66), Huzûra Kabûl(68), Saltanat Kayıkları(70), Pâdişah Seyâhatleri(71), Pâdişah Sayfiyede(75), Pâdişah ve Gazâ (75), Pâdişâhın Gelirleri(80), Pâdişâhın Yiyip İçmesi(84), Pâdişâhın Kılık Kıyâfeti(85), Pâdişah Cenâzesi(86), Saltanatın Sonu(88).

II — OSMANOĞULLARI(s.91-154): Hânedan(s.91), Pâdişâha âit Bâzı Merâsimler(92), Kılıç Kuşanma(95), Hatt-ı Hümâyûn(96), Ayak Divânı(97), Sancak-ı Şerîf(98), Son Devir Pâdişah Sancağı(98), Saltanat Sırası(99), Diğer Türk Hânedanları(101), Hânedâna âit Bâzı Protokol ve Âdetler(101), Hânedânın Adı(102), Bir Şehzâde Bugün Türkiye Topraklarında Bir Dakika Kalamaz(103), Hânedâna Mahsûs Elkab(Lakablar)(104), Yabancı Hânedan Mensupları ile Görüşen Pâdişahlar(106), Birinci Abdülmecid'i Ziyâret Edenler(110), Sultân

(*) İlk 7 cildin muhteviyâtı için bk. c. VII, s. 385-426.

Abdülaziz'i Ziyâret Edenler(112), İkinci Abdülhamîd'i Ziyâret Edenler(113). Sultan Reşâd'ı Ziyâret Edenler(120), İlk Defa Ortaya Attığımız Bizim Nazariyemize Göre Doğacak Çocuğun Cinsiyeti(123), 21 Kuşak Osmanoğlu(124), Osmanoğulları'ndan Türkiye İmparatoru ve İslâm Halifesi Olanların Saltanat ve Hilâfet Müddetleri(125), Osmanlı Veliahdleri'nin Veliahdlik Müddetleri(126), Hilâfet'in İlgasından Sonra Hânedân'ın Başı Olan Pâdişah, Halife ve Şehzâdeler(129), Hilâfet'in İlgasından Sonra Hânedân'ın 2. Başkanlığında Bulunanlar (129), Pâdişahların Saltanat Müddetleri(130), Pâdişahların Ömürleri(131), Hal' Edilen Pâdişahlar Tahttan İndirildikten Sonra Ne Kadar Yaşadılar?(133), Pâdişahlar Kaç Yaşlarında Tahta Geçtiler?(133), Kaç Yaşlarında Tahttan Ayrıldılar?(134), Veliahdlerin Veliahdlik Müddetleri(136), Osmanoğulları'nın Doğum Târihleri Arasında 4 Yıldan Fazla Ara Bulunan Târihler(138), Osmanoğulları'nın Şeceresi (139), Osmanoğulları(141).

III — VÂLİDE—SULTAN(s.155—160): Makaam-ı Mehd-i Ulyâ: Vâlide-Sultanlar(s.155), «Vâlide-Sultân» Olmadan Ölen Pâdişâh Anneleri(156), Son Veliahdlerin Anneleri(157),

IV — ŞEHZÂDELER(s.161—178): Şehzâdelere Umûmî Bir Bakış (s.161), Şehzâde Doğumu(164), Şehzâde Cenâzesi(167), Şehzâdelerin Gelirleri(168), Şehzâde Dâireleri(170), Şehzâde Zevceleri(175), Birinci Abdülmecîd'in Pâdişâh Olmıyan Şehzâdelerinin Zevceleri(176), Abdülaziz Hân'ın Halife Olmıyan Oğullarının Zevceleri(176).

V — SULTANLAR(s.179—208): Sultanlar(Türkiye İmparatorluk Prensesleri)(s. 179), Sultanların Servetleri(179), Naime Sultân'ın Sarayı(181), Sultanların Yaşmak Tutunması ve Taçlanması(183), Sultanların Evlenmeleri(184), Münire Sultân'ın Düğünü ve Çeyizi(186), Bir Sultan Çeyizi(194), Sultanlar Kaç Yaşında Evlenirlerdi?(197), İkinci Mahmûd'un(1808-1839) Kızlarının Evlenmeleri(201), Birinci Abdülmecîd'in(1839-1861) Kızları(202), Abdülaziz Hân'ın(1861-1876) Kızları(204), Beşinci Murâd'ın(1876) Kızları(205), İkinci Abdülhamîd'in(1876-1909) Kızları(206), Altıncı Mehmed Vahîdeddin'in Kızları (1918-1922)(208), Halife İkinci Abdülmecîd'in(1922-1924) Kızı(208).

VI — PÂDİŞAH ZEVCELERİ(s.209—229): Pâdişahlar Zevcelerini Kimlerden Seçerlerdi?(s.209), Niçin Câriyelerle Evlendiler?(210), Câriyeler Pâdişâh Eşi Olmıya Nasıl Hazırlanırdı?(211), Sarayda Kaç Câriye Vardı?(213), Pâdişah Zevceleri(215), Hafiza Haseki—Sultan(219), Bâzı Pâdişahların Zevceleri(224), İkinci Mahmûd'un(1808-1839) Zevceleri(225), Birinci Abdülmecîd'in(1839-1861) Zevceleri(226), Sultân Abdülaziz'in(1861-1876) Zevceleri(227), Beşinci Murâd'ın(1876) Zevceleri(227), İkinci Abdülhamîd'in(1876-1909) Zevceleri(228), Beşinci Mehmed Reşâd'ın(1909-1918) Zevceleri(229), Altıncı Mehmed Vahideddin'in(1918-1922) Zevceleri(229), Halife İkinci Abdülmecîd'in (1922-1924) Zevceleri(229).

VII — HAREM-İ HÜMÂYÛN(s.230—234): Harem-i Hümâyûn Nedir?(230), Kızlarağası(231), Hazinedârlar(232), Diğer Yüksek Rütbeli

Câriyeler(233), Pâdişâh Ebe, Dadı ve Dâyeleri(234), Harem Mefrûşâtı(234).

VIII — TOPKAPI SARAYI(s.235—254): Topkapı Sarayı ve Avrupa Sarayları(s. 235), Topkapı Sarayı Nedir?(236), Saraylar Pâdişâhın Değildi(237), Topkapı Sarayı'nın Umûmî Tavsîfi(238), Fâtih'in Sarayı(239), Dünyâ Siyâsetine Yön Veren Oda(241), En Zengin Hazine (242), Harem(243), 405 Yıl Aralıksız Kur'ân Okunan Yer(246), Mukaddes Emânetler(246), Bakımı Bir Bölük Tarafından Yapılan Kutsal Sancak(247), Köşkler(248), Koleksiyonlar(248), Dünyânın En Ünlü Yazma Eserleri(250),

IX — DİĞER PÂDİŞAH SARAYLARI(s.255—298): Bursa Sarayı(s. 255), Edirne Saray-ı Hümâyûnu(255), Manisa Saray-ı Hümâyûnu (258), Diğer Pâdişah Sarayları(259), Eski Saray(261), Dolmabahçe Sarayı(262), Muâyede Salonu(269), Çırağan Saray-ı Hümâyûnu(273), Yıldız Saray-ı Hümâyûnu(275), Atatürk'le Sultan Vahîdeddin Diz Dize(279), Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu(287), İkinci Abdülhamîd'in Yatak Odası(290), Beylerbeyi Sarayı'nda Bir İmparatoriçe(292), Beykoz Kasr-ı Hümâyûnu(293), Küçüksu Kasr-ı Hümâyûnu(295). Aynalıkavak Saray-ı Hümâyûnu(296).

X — ENDERÛN-İ HÜMÂYÛN(s.299—307): Enderûn Nedir?(s. 299), Büyük ve Küçük Odalar(300), Doğancı Koğuşu(300), Seferli Odası(301), Kiler Odası(301), Hazîne Odası(302), Has Oda(302), Hasodabaşı ve Silâhdâr(304), Enderûn-i Hümâyûn'un Düzeni(305), Enderûn'un Sonu(307).

XI — HAZİNE-İ HÜMÂYÛN(s.308—318): «Hazîne-i Hümâyûn» Nedir?(s.308), Enderûn-i Hümâyûn'un Bir Parçası Olarak Hazîne-i Hâssa(309), Pâdişâhın Hazînesine Nasıl Girilirdi?(310), Hazîne-i Hümâyûn'u Eski Avrupalı Seyyahlar Nasıl Anlatıyor?(313), Pâdişâha Verilen Hediyeler(314).

XII — PÂDİŞAH YÂVERLERİ(s.319—322): Kapıcılar ve Kapıcıbaşılar(s.319), Çavuşlar(321).

XIII — BAŞKA SARAY HİZMETLERİ(s. 323—329): Mülteferrikalar(s. 323), Baltacılar(323), Zülüflü Baltacılar(323), Çâşnigirler(324), Peykler(324), Şâtırlar(324), Mehterler(324), Çadır Mehterleri(325), Emîr-i Alem(325), Sim Sakkaalar(325), Hunkâr İmamları ve Müezzinleri(326), Müneccimler ve Müneccimbaşı(326), Bâbüssaâde Ağası (327), Saray Doktorları ve Hekimbaşı(327).

XIV — BOSTANCI OCAĞI ve SARAYIN DIŞ HİZMETLERİ(s. 329—332): Bostancı Ocağı(s. 329), Hasekiler(429), Edirne Bostancı Ocağı(329), Bostancıbaşı ve Ocağın Diğer Büyük Subayları(330), Çöp Arayıcılar(331), Saraya Bağlı Atölyelerde Çalışan San'atkârlar(331).

XV — MATBAH-I ÂMİRE(s.333—336): Saray Mutbakları(s. 333), Matbah-ı Âmire'nin Yiyecek Masrafları(335).

XVI — ISTABL-I ÂMİRE(HAS AHIRLAR)(s.337-341): Sarayın Has Ahır Teşkilâtı(s.337), Emîr-i Âhûr(İmrahor)(337), Raht Hazinesi (339), Saray Hayvanat Bahçesi(340).

XVII — MÂBEYN-İ HÜMÂYÛN(s. 342-354): 1826'dan Sonra Saray Teşkilâtı(s. 342) Mâbeyn-i Hümâyûn Müşirleri(345), Dârü's-Saâdeti'ş-Şerife Ağaları(346), Ser-Musâhibler(346), Son İmâni-ı Evvel-i Sultâniler(346), Başmâbeynciler(346), Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibleri(347), 1894 Yılında Mâbeyn-i Hümâyûn(348), 1908 Başında Mâbeyn-i Hümâyûn(351), Hamidiyye Etfâl(Şişli Çocuk) Hastahânesi (353).

İkinci Kitap

DEVLET ve HÜKÛMET

(c. VIII, s. 355 — c. IX, s. 247)

I — DEVLET(s. 357 — 415): Türkiye ve Diğer Devletler: Zaman ve Mekân İçinde Türklük(s. 357), Yalnız Kavim(357), İyilikler Adası (358), Yayılma(359), İç Mücâdele(360), Yerleşme Güçlüğü(360), Çoğalmama(360), Kültürü İhmal(361), Medeniyete Ayak Uyduramama (361), Batı Tehdidi(362), Türk Seddi(362), Türk Devletinin Karakteri(363), Dördüncü Mehmed Edirne'de(374), Kızıl Elma ve Nizâm-ı Âlem(376), Türk Ekonomisinin Üstünlüğü(380), Osmanlı Cihan Devleti ve Diğer Türk İmparatorlukları(383), Türk Devleti Karakteri(391), Osmanlı Cihan Devleti ve Charles-Quint Ucûbesi(393), Osmanlılar'ın Cihanşümûl Rolü(396), Yeni Çağ'ın Büyük Devletleri(398): Fransa, İngiltere, Çin, Almanya(Avusturya), Prusya(Almanya), Rusya, İspanya, Aragon, Portekiz, Ceneviz, Venedik, Napoli, İtalya, İsveç, Polonya(Lehistan), Macaristan, Holanda, Birleşik Amerika, Brezilya, Kanada, Japonya, Hindistan, Mısır, İran, Afganistan, Fas, Doğu Avrupa, Güney Hindistan, Türkistan, Türkiye; 1450 Yılında Büyük Devletler(405), 1500'de Büyük Devletler(405), 1550'de Büyük Devletler (406), 1600'de Büyük Devletler(406), 1650'de Büyük Devletler(406), 1700'de Büyük Devletler(407), 1750'de Büyük Devletler(407), 1800'de Büyük Devletler(407), 1825'de Büyük Devletler(408), 1850'de Büyük Devletler(408), 1875'te Büyük Devletler(408), 1900'de Büyük Devletler(408), 1915'te Büyük Devletler(409), 1925'te Büyük Devletler(409), 1940'ta Büyük Devletler(409), 1950'de Büyük Devletler(409), 1976'da Büyük Devletler(410), Türkiye Devlet Başkanları(1074—1978)(411).

II — SADRÂZAM(s. 416—447): Sadrâzam Kimdir?(s. 416), Kim Sadrâzam Olabilirdi?(417), Sadrâzamın Geliri(419), Sadrâzama Âid Protokol(424), Serdâr-ı Ekrem Olarak Sadrâzam(427), Şehîd Olan Sadrâzamlar(430), Dâmâd Olan Sadrâzamlar(431), Hadım Sadrâzamlar(431), Kaç Defa Sadrâzam Oldular?(432), Birkaç Pâdişâha Sadrâzam Olanlar(432), «Sadrâzam» Adını Taşımaksızın Sadrâzam Olanlar(433), Saltanat Nâibi Olan Sadrâzamlar(433), Sadrâzamın Nüfûzunu Silip Süpüren Devlet Adamları ve Zorbalar(434), Sadrâzamların Karakterleri(434), En Büyük Sadrâzamlar(435), En Çok ve En Az

Sadârette Bulunanlar(437), Birinci İmparatorluk Devri Sadrâzamları (Anadolu Selçuklu Vezirleri)(438), Sadrâzamlar ve Başvekiller(439).

III — DİVÂN-I HÜMÂYÛN ve BÂB-I ÂLİ(s. 448—466): İmparatorluk Hükûmeti(s. 448), Divân-ı Hümâyûn Nasıl Çalışırdı?(450), Vezirler(454), Cihan Devleti Devrinde Vezir Olmanın ve Rütbe Atlamanın Zorluğu(462), Kâhya Bey(465).

IV — DIŞ İŞLERİ(s. 467 — 476): Nişancı ve Reisülküttâb(s. 467), Reisülküttâblık Teşkilâtı(468), Türk Diplomatlarının Müzâkere Tarzı (469), Nişancılar(470), Reisülküttâblar(471), Hâriciyye Nâzırları(474), Hâriciye Vekilleri(476), Hâriciye Nâzırları ve Vekilleri Ne Kadar Makamlarında Kaldılar?(476).

Osmanoğulları'nın Soy Kütüğü ve Saltanat Târihleri(s.477-8).

(Büyük Türkiye Tarihi, Dokuzuncu Cilt):

V — YABANCI DEVLETLERİN TÜRKİYE'DEKİ ELÇİ VE KONSOLOSLARI(s. 5—30): Istanbul'a Gelen Mukîym(Résident) ve Geçici(Exraordinaire) Elçiler(s. 5), Büyükelçilerin Protokol Sırası(5), Istanbul'daki Büyükelçilerin Durumları(7), Büyükelçilerin Pâdişah Tarafından Kabûlü(8), Istanbul'daki Büyükelçilerin Değerleri(11), Istanbul'daki Sefârethâneler(14), Konsoloslıklar(17), Diplomasinin Altın Devri: XIX. Asır(18), İngiltere'nin Istanbul'daki Son Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları(19), Fransa'nın Istanbul'daki Son Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları(21), Rusya Büyükelçi ve Konsoloslukları(23), Avusturya-Macaristan Büyükelçi ve Konsoloslukları(24), Almanya Büyükelçi ve Konsoloslukları(25), İtalya Büyükelçi ve Konsoloslukları(26), İran Büyükelçi ve Konsoloslukları (27), Birleşik Amerika Büyükelçi ve Konsoloslukları(28), İspanya Elçi ve Konsoloslukları(29), Holanda'nın İlk Istanbul Elçileri(30).

VI — YABANCI DEVLETLERDE TÜRK ELÇİ VE KONSOLOSLARI(s.31—66): XIX. Asırdan Önce Türk Fevkalâde Elçilerinin Görevleri(s. 31), Osmanlı Sefâret-Nâmeleri(33), Evliyâ Çelebi Diplomatik Misyonla Viyana'da(34), Ağrıbozlu İbrâhim Paşa'nın Viyana Fevkalâde Büyükelçiliği(34), Derviş Mehmed Efendi'nin Petersburg Fevkalâde Büyükelçiliği(35), Büyük Napoléon ve Türk Atları(36), Vâsıf Efendi İspanya'da(36), Londra'da İki Türk Büyükelçisi: Yûsuf Âgâh Efendi ve Kostaki Musurus Paşa(40), Türk Dâlmi(İkaamet) Büyükelçiliklerinin Kurulması(44), Londra Büyükelçileri(45), Paris Büyükelçileri(45), Berlin Büyükelçileri(46), Viyana Büyükelçileri(47), Petersburg(Rusya) Büyükelçileri(48), Roma Büyükelçileri(48), Tahran Büyükelçileri(49), Washington Orta Elçileri(49), Madrid Elçileri(50), Atina Elçileri(50), Lahey Elçileri(51), Brüksel Elçileri(51), Napoli(Sicilyateyn) Sefiri(51), Stockholm Elçileri(51), Kopenhag Elçileri(51), Berne Elçileri(52), Belgrad(Sırbistan) Elçileri(52), Bükreş Elçileri (52), Çetine(Karadağ) Elçileri(52), Sofya Elçileri(53), Bulgaristan Fevkalâde Komiserleri(53), 1839'da Hangi Şehirlerde Türk Konsoloslukları Vardı?(53), 1850'de Türk Konsoloslukları Bulunan Şehirler(53),

1861'de Türk Konsoloslukları(54), 1875'te Türk Konsoloslukları(54), 1890'da Türk Konsoloslukları(55), 1900 Yılında Türk Konsoloslukları (56), 1908'de Türk Konsoloslukları(57), 1914'te Türk Konsoloslukları (58), 1918'de Türk Konsoloslukları(59), 1928'de Türk Konsoloslukları (60), 1928'de Türkiye'deki Konsoloslıklar(60), İkinci Abdülhamid Devrinde Dış İlişkiler(61), 1900 Yılında Istanbul'daki Yabancı Diplomatlar(64).

VII — İMPARATORLUK ARŞİVİ(HAZİNE-İ EVRAK)(s.67—77): Osmanlı Devlet Arşivi(s.67), Arşiv Sistemi(67), Arşivden Kâğıd Almak(68), Arşivdeki Defterlerin Ehemmiyeti(69), Türk Arşivlerinin Muhteviyâtı(74).

VIII — MÂLİYE(s.78—141): Başdefterdâr(s.78), Mâliye Nâzırları (79), Mâliye Vekilleri ve Bakanları(81), Başdefterdârlık Teşkilâtı(82), Darb-hâne-i Hümâyûn(84), İslâmi Vergiler(84), Büdce(90), 1527-28 Büdcesi(97), 1552 Büdcesi(102), Sonraki Büdceler(103), Tanzimât'tan Sonra Mâliye(112), Düyûn-ı Umûmiyye(118), Hükümdar Maaşları (121), Mısır Eyâletinin Geliri(124), Diğer Devletlerin Gelirleri(124), Selçuklu Büdcesi(128), Târih Boyunca Paranın Satınalma Gücü Devamlı Şekilde Düşmüştür(129), Sikke(134), Osmanlı Darbhâneleri(138).

IX — TANZİMÂT'TAN SONRA HÜKÛMET(s. 142—247): Nizâm-ı Cedid(1789 — 1807) ve İkinci Mahmûd'un İdârî Reformları(1826—1839)(s. 142), Rütbeler(146): Sadâret ve Meşihat, Vezâret ve Müşiriyyet ve Kazaskerlik, Bâlâ ve Birinci Ferik, Istanbul Kadılığı ve Feriklik ve Ûlâ, Haremeyn ve Mirlivâlık ve Ûlâ Sânisi, Bilâd-ı Hamse ve Miralaylık ve Mütemâyiz, Mahrec ve Kaymakamlık ve Sâniye, Binbaşılık ve Sâlise, Kolağalığı ve Râbia, Yüzbaşılık ve Hâmise, Mülâzımlık; Nişanlar(160); Hânedân-ı Âl-i Osmân, Ertuğrul, İftihâr, İmtiyâz, Osmâni, Mecidi, Şefkat, Meziyyet, Maârif; Osmanlı Madalyaları(162), Şehzâde ve Sultan ve Dâmâdların Nişan ve Madalyaları(164), Büyük Rütbe Sâhipleri(166), 1894'te Vezir ve Müşirler(166), Rumeli Kazaskerleri(169), Anadolu Kazaskerleri(169), Rütbe-i Bâlâ Ricâli(170), Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Evveli Ricâli(171), Rumeli Beylerbeyi Pâyelileri (172), Istanbul Pâyeliler(172), Haremeyn-i Şerîfeyn Pâyelileri(172), 1897 Yılında Yüksek Rütbeliler(172), 1908 Yılında Yüksek Rütbeliler (175), 1908'de Bâlâ Rütbeliler(179), Meşrûtiyet Arifesinde Rütbeler Hakkında Netice(181), Meşrûtiyet'ten Sonra(182), Askeri Darbeler Dâimâ Ordunun Aleyhinedir(182), 1882'de En Yüksek Devlet Me'murları(185), 1902 Yılında En Yüksek Görevliler(190), İmparatorluğun Son Devirlerinde Hükûmet Teşkilâtı(1894)(192), Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm(192) Hey'et-i Âyân(İmparatorluk Senatosu)(193), Sadâret(Başbakanlık) Teşkilâtı(193), Şûrây-ı Devlet(194), Dâhiliyye Nezâreti(196), Hâriciyye Nezâreti(196), Sicill-i Ahvâl Dâire-i Umûmiyyesi(197), 1897 Yılında Hükûmet(198), Hey'et-i Âyân(İmparatorluk Senatosu)(198), Sadâret-i Uzmâ(Başbakanlık) Dâire-i Celilesi(199), Şûrây-ı Devlet(199), Me'mûrin Komisyonu(200), Dâhiliyye Nezâreti (200), Hâriciyye Nezâreti(201), Mâliyye Nezâreti(201), Ticâret ve Nâfia Nezâreti(204), Defter-i Hâkaani Nezâreti(204), Rüsûmât Emâneti(205), Telgraf ve Posta Nezâreti(Ulaştırma Bakanlığı)(206),

Zabtıyye Nezâreti(207), Mülkiyye ve Askeri Tekaaüd Sandığı Nezâreti(207), Istanbul Şehremâneti(Belediyesi)(208), Istanbul Ticâret ve Zirâat ve Sanâyi Odası(209), 1900 Yılında Hükûmet(209), Dâire-i Sadâret-i Uzmâ(210), Hâriciyye Nezâreti(210), Nezâret-i Umûr-ı Sıhhiyye(211), 1907 Aralığında(212), Hükûmet(213), Pâdişâhın Başkanlığındaki Yüksek Komisyonlar(213), Hey'et-i Âyân(İmparatorluk Senatosu)(214), Sadâret-i Uzmâ Dâire-i Celîlesi(Başbakanlık)(214), Şûrây-ı Devlet(215), Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu(217), Dâhiliyye Nezâreti(218), Dârülaceze(219), Hâriciyye Nezâreti(219), Mâliyye Nezâreti (221), Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye(223), Bank-ı Osmâni-ı Şâhâne(224), Ticâret ve Nâfıa Nezâreti(224), Techîzât-ı Askeriyye Nezâreti(225), Divân-ı Muhâsebât(Sayıştay)(225), Defter-i Hâkaani Nezâreti(226), Rüsûmât Emâneti(227), Orman ve Maâdin(Mâdenler) ve Zirâat Nezâreti(228), Sıhhiyye Nezâreti(229), Telgraf ve Posta Nezâreti(229), Zabtıyye Nezâreti(230), Mülkiyye Sandığı Nezâreti(231), Askeriyye Sandığı Nezâreti(231), Şehremâneti(Istanbul Belediyesi) (231), 1911 Yılında Devlet Teşkilâtı(233), Hükûmet(234), Meclis-i Âyân(İmparatorluk Senatosu)(235), Meclis-i Meb'ûsân(236), Dâire-i Sadâret(Başbakanlık)(240), Şûrây-ı Devlet(240), Divân-ı Muhâsebât (Sayıştay)(241), Hâriciyye Nezâreti(242), Sıhhiyye Nezâreti(242), Dâhiliyye Nezâreti(242), Şehremâneti(243), Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi(243), Istanbul Polis Müdîriyyet-i Umûmiyyesi(243), Umûr-ı Tıbbiyye-i Mülkiyye(244), Mâliye Nezâreti(244), Rüsûmât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi(244), Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye(245), Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Bankası(245), Ticâret ve Nâfıa Nezâreti(245), 1913'te Demiryolları(246), Orman ve Maâdin(Mâdenler) ve Zirâat Nezâreti(246), Posta ve Telgraf ve Telefon Nezâreti(247), Defter-i Hâkaani Nezâreti(247).

Üçüncü Kitap

ORDU ve DONANMA
(c. IX, s. 249 — c. X, s. 166)

I — TÜRK ORDUSUNUN MENŞE'LERİ(s. 251-257): Türk Ordusu Ne Zaman Kuruldu?(s. 251), Selçuklu Devri Türk Ordusu(253), Atın Hayâti Ehemmiyeti(255), Hindistan Timuroğulları(256).

II — ORDUY-I HÜMÂYÛN(s. 258-332): Rütbelere Umûmî Bir Bakış(s. 258), Yabancı Devletler Emrinde Osmanlı Subayları(260), Cihâd ve Zafer Fikri(262), Türk Ordugâhı(263), Şeyh Şâmil(266), Disiplin(268), Sefer Hâlinde Cezâların Artması(271), Askeri Gelenekler(272), Türk Askeri'nin Kalitesi(273), Kadın Kahramanlar(274), Türk Ordusunu Üstün Kılan Başka Unsurlar(276), İktisâdî ve Mâlî Güç(285), Haberalma(287), Askeri Yollar ve Yürüyüş ve Türk Çadırı (287), Harbe Hazır Bir Millet(290), Fâtih Vezirler(292), Fetih(295), Üstün Süvâri(300), Dâimî Ordu Mefhûmu(303), Taktik ve Stratejik Üstünlük(303), Türk Topçusu(311), Üstün Silâhlar ve Üstün Donatım (316), Türk İstihkâmcılığı(319), Kaanûnî Devrinde Ordu(322), Asker Sayısı(323), Ordunun Umûmî Görünüşü(324), Netice(327).

III — TIMARLI SİPÂHİSİ(s. 333-350): Tımarlı Sipâhisi Nedir? (s. 333), 1531 Tımarlı Sipâhisi Kanunu(336), Tımarlı Sipâhisinin Durumu(39), Tımar ve Zeâmetlerin Husûsıyetleri(341), Koçi Bey'e Göre Tımar Rejimi(345), Tımarlı Sipâhisinin Son Devirleri(348).

IV — YENİÇERİ OCAĞI(s. 351-394): Yeniçeri Ocağı Nedir?(s. 351), Yeniçeri Ocağı Teşkilâtının Ana Çizgileri(353), Yeniçeri Ağası (354), Yeniçeri Ağalarının Listesi(356), Diğer Yeniçeri Generalleri: Sekbanbaşı(362), Kul Kedhudâsı(Kâhya Bey)(364), Yeniçeri Kâtibi (Efendisi)(364), Turnacıbaşı(366), Samsoncubaşı(367), Zağarcıbaşı (367), Solakbaşı(368), Başhaseki(369), Başçavuş(369), Muhzırbaşı (370), Kedhudâ Yeri(370), Devecibaşı(370), Başyayabaşı(371), Asesbaşı(371), Peykbaşı(371), Başbölükbaşı(371), Zenberekçibaşı(371, Tâlimhânecibaşı(372), Avcıbaşı(372), Tüfenkcibaşı(372), Baştüfenkci (372), Yeniçeri İmâmı(372), Diğer Yeniçeri Subayları(372), Yeniçeri Sancakları(373), Ne Kadar Yeniçeri Vardı?(374), Devşirme Sisteminin Sonu(376), Yeniçeri Ocağını Islah veyâ İmhâ Projeleri(378), Kuzey Afrika Yeniçerileri(385), Ulûfe ve Kazan Kaldırma(386), Yeniçerilere Uygulanan Cezâlar(390), Yeniçeri Silâhları(391), Yeniçeri Kışlaları(392), Yeniçeri İtfâiyesi(393), Yeniçeri Arşivi(393), Bir Yeniçeri Ortası(393), Ordugâhta Yeniçerilerin Yeri(394).

V — DİĞER KAPIKULU OCAKLARI(s. 395-419): Kapıkulu Sipâhisi(s. 395), Topçu(400), Toparabacıları Ocağı(404), Humbaracı Ocağı(405), Lâğımcı Ocağı(406), Cebeci Ocağı(407); OSMANLI TÜRKLERİ'nde ATEŞLİ SİLÂHLAR(s. 409).

VI — AKINCILAR(s. 420-431): Akıncıların Menşei(s. 420), Akıncı Ocağının Gayesi ve Görevi(422), Akıncılar ve Haberalma(424), Akıncı ve İdeal(425), Akıncı Karakteri(426), «Türk Çanı»(426), Akıncı ve Serhad Âdetleri(427), Akıncı Türküleri(430).

VII — DİĞER ASKERİ SINIFLAR(s. 432-448): Azablar(s. 432), Yayalar ve Müsellemler(433), Taşra Maiyyet Birlikleri: Levendler. Sekbanlar, Sarıcalar, Besililer(434), Gönüllüler(435), Voynuklar, Mortoloslar, Derbendciler(435), Yasakcılar, Meş'aleciler, Bozancılar(436), Mısır Askeri(436), Kırım Askeri(437), Diğer Tâbi Devletlerin Askeri (440); NİZÂM-I CEDİD(s. 441).

VIII — MODERN TÜRK İMPARATORLUK ORDUSU(1826 1922)(s. 449 — 508): Yeni Türk Ordusu(s. 449), Subay Maaşları(450), Seraskerler(452), Harbiye Nâzırları(454), Meşrûtiyet Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisleri(455), Millî Savunma Bakanları(455), Genel Kurmay Başkanları(458), Kara Kuvvetleri Kumandanları(458), Jandarma Kumandanları(459), Zabtıyye Müşirleri ve Nâzırları(461), Tophâne Müşirleri(462), Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne(Harbiye, Harb Okulu) ve Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne(Harb Akademileri) Kumandanları(464), Hava Kuvvetleri Kumandanları(466). Tanzimât'tan Sonra Türk Ordusuna Umûmî Bir Bakış(466), 1908'de Devletlerin Hazar Orduları(468), 1908'de Devletlerin Ordu(Kara Kuvvetleri) Bütçeleri(469), 1894'te Seraskerlik(471), Top-hâne-i Âmire(477), 1897'de Seraskerlik Teşkilâtı(480), Top-hâne-i Âmire(1907'de Tophâne Mü-

şirliği ve Askeri Mektebler Nezâreti Teşkilâtı)(493), XX. Asır Başlarında Türkiye İmparatorluk Ordusu(496), 1911'de Harbiye Nezâreti Teşkilâtı(503).

(Büyük Türkiye Tarihi, Onuncu Cilt):

IX — DONANMA'Y-I HÜMÂYÛN(s. 5—61): Osmanlılar'dan Önce Türk Denizciliği(s. 5), Osmanlı Donanmasının Teşekkülü ve Gelişmesi Hakkında Hatırlatıcı Bir Hulâsa(8), Kapdân-ı Deryâlar(12), Kapdân-ı Deryâ'nın Makaamı ve Rütbesi(19), Kapdân-ı Deryâ Eyâleti(20), Barbaros Hayreddin Paşa(23), Cezâyirli Gazi Hasan Paşa(24), Süveyş Kapdânı(25), Osmanlı Hind Okyanusu Siyâsetinin Başlangıcı(28), Vasco da Gama Türk müydü?(30), Basra Körfezi Politikası (32), XVI. Asırdan Sonra Süveyş Kapdanlığı(33), Siyam'da Türk Denizcileri(35), Güney Hindistan'da Türk Denizcileri(37), Filipinler'de Türkler(37), Açe'de Türk Denizcileri(38), Tuna Kapdanlığı(42), Fırat Kapdanlığı(44), Hazar Kapdanlığı(47), Kür(Ardahan) Kapdanlığı(47), Faşa(Faş, Riyon) Kapdânlığı(48), Nil Kapdanlığı(48), Kapdân-ı Deryâlığa Bağlı Amirallikler(48), Rütbeler ve Maaşlar(51), Türk Denizcilerinin Vasıfları(53),

X — TERSÂNE-İ HÜMÂYÛN(s. 62—87): Istanbul Tersânesi(s. 62), Tersâne-i Hümâyûn Teşkilâtı(63), Diğer Tersâneler(64), Süveyş Kanalı Mes'elesi(66), Forsalar ve Tersâne Esirleri(67), Gemi Çeşitleri (70), Gemi Donanımı(71), Donanma Masrafı(73), Bahriye Sınıfları (75), Büyük Türk Gemileri(75), Bir Türk Kalyonu(79), 1830'da Tersâne-i Hümâyûn(81), Bâzı Türk Kalyonları(85), Kadırga Devri Gemileri Hakkında Daha bir Kaç Not(86).

XI — DENİZ AKINCILIĞI: KORSANLIK(s. 88 — 144): Korsan Sınıfının Görevi(s. 88), 1513'ten Önceki Durum(89), XVI.-XVII. Asırlarda Akdeniz'de Türk Korsanlığı(92), Atlas Okyanusu'nda Türkler (96), Murad Reis'in İzlanda Seferleri(1627, 1642)(102), Türkler ve Amerika(103), XVII. Asırda Korsanlık(106), Cezâyir Beylerbeyiliği'nin Son Devresi(108), Birleşik Amerika Donanması'nı Türkler Kurdu(117), XIX. Asırda Cezâyir Beylerbeyiliği(119), XVIII. Asırda Tûnus Beylerbeyiliği(123), XIX. Asırda Tûnus Beylerbeyiliği(125), Tûnus'unTürkiye'den Ayrılması(127), XVIII. sırda Trâblus Beylerbeyiliği(131), XIX. Asırda Libya(132), Birleşik Amerika ile Savaş(132), Libya'da Türk İdâresinin Son Devri(1835-1911)(136), Cezâyir Beylerbeyileri(139), Tûnus Beylerbeyileri(141), Trâblusgarb(Libya) Beylerbeyileri(143).

XII — TANZİMÂT'dan SONRA DONANMA(s. 145-166): Bahriye Nâzırı(s. 145), Deniz Kuvvetleri Kumandanları(147), 1894'te Bahriyye Nezâreti Teşkilâtı(147), 1897'de Bahriyye Nezâreti Teşkilâtı(149), 1907'de Bahriyye Nezâreti(150), 1912'de Bahriyye Nezâreti(153), 1875'de Büyük Devletler'in Donanmaları ve Sultân Abdülaziz(155), 1914'de Dünyâ Donanmaları(158), 1914 Başında Donanmay-ı Hümâyûn(165), Denizaltı'yı Donanmasına İlk Kabûl Eden Devlet Türkiye'dir(166).

Dördüncü Kitap

ADÂLET ve EĞİTİM (DİN ve HUKUK) (s. 167 -- 434)

I — DİN(s. 169-188): Türkler, Gök Tanrı'dan İslâm Dinine Geçtiler(s. 169), Türkler, Türk Devleti ve İslâm Dini(172), Osmanlı Devlet Düzeninde Din(173), Din ve Ahlâk(175), İhtidâ(180), Türk Dindarlığı(182), Seyyidler ve Şerifler(184), Çağdaş Türkiye'de Ezan ve Dini Eğitim Mes'elesi(186).

II — HUKUK(s.189-202): Dinî Hukuk ve Millî Hukuk(s.189), Türk Adâletinin Üstünlüğü(191), Pâdişâhın Adâlete İtâatı(194), Sosyal Sınıflar ve Köylü(194), Medenî Hukuk ve Cezâ Hukuku(199), Mürûr-i Zamân(200), Yalancı Şehâdet(201), İdam Şekilleri(201), Hayvanlara Eziyet Etmek Yasaktır(201), Âsîlerin Durumu(202), Mahbusların Durumu(202).

III — HIRİSTİYAN ve MÛSEVİLER(s. 203-235): İmparatorluğun Müslim ve Gayrı Müslim Tebeası(s. 203), Din Hürriyeti(207), Türkler'in Cihanşümûl Vicdan Hürriyeti Anlayışları(208), Avrupa'da Dinî Müsâmahasızlık(211), Ekalliyet Hakları(214), Yabancıların Durumu(217), Eski Eserlere Saygı(217), XIX. Asrın Başlarında Gayrı Müslimler(218), Tanzimât'da Azınlıklar(222), Levantenler(228), 1894 Yılında Türkiyedeki Kilise Teşkilâtı(29), 1907'de İmparatorluk'da Kilise Teşkilâtı(232), 1911'de Gayrı Müslim Cemâatler(234).

IV — İLMİYYE SINIFI(s. 236-245): Ulemây-ı Rüsûm(s. 236), İlmiyye Sınıfının İmtiyaz ve Husûsiyetleri(237), Arpalık(238), XIX. Asırda İlmiye Sınıfı(238), 1894'de Meşihat Teşkilâtı(240), 1907'de Meşihat Teşkilâtı(242), 1912'de Meşihat Teşkilâtı(244), 1916'da Meşihat (İlmiyye) Teşkilâtı(244).

V — ŞEYHULİSLÂM ve KAZASKERLER(s. 246-267): Devlet Teşkilâtında Şeyhulislâm'ın Durumu(s. 246), Şeyhulislâmlar(247), Şer'iyye Vekilleri(255), Diyânet İşleri Reisleri(Başkanları)(256), Şeyhulislâm Şahsiyetleri(256), Şeyhulislâm'ın Görev ve Yetkileri(256), Şeyhulislâm Tâyini ve Azli(258), Protokolde Şeyhulislâm(259), Fetvâ ve Fetvâ Emini(260), Ders Vekili(261), Nakıybü'l-Eşrâf(262), Hâce-i Sultânîlik(Pâdişah Hocalığı)(262), Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri (263), Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri'nin Görevleri(265).

VI — KADI ve MAHKEME(s. 268-290): Osmanlı Düzeninde Kazâ'nın Fonksiyonu(s. 268), Kadı'nın Vasıfları(270), Hızlı Yargı(273), Üstün Adâlet(274), İdam Cezâsının İnfâzı(277), Müfettiş Kadılar ve Kadıların Teftişi(277), Orduy-ı Hümâyûn Kadılığı(277), Kassâmlık (278), Istanbul Efendisi(278), Mısır Kadısı(281), Diğer Büyük Kadılar(282), Kadıların Tâyin ve Terfileri(283), Kadıların Dereceleri(285), Mevleviyyetler(Büyük Kadılıklar)(286), Kadıların Son Durumu(287).

VII — MÜDERRİS ve MEDRESE(s. 291-307): Medrese Eğitimi ve Medrese Dışı Eğitim(s. 291), Kızların Eğitimi(293), Müderris'in Sosyal Düzendeki Yeri(293), İlk Osmanlı Medreseleri(294), Medrese Dereceleri(295), Softanın Akademik Kariyere Geçmesi(296), Medrese Öğretiminin Husûsiyetleri(296), Fâtih Medresesi(Üniversitesi)(297), Süleymâniyye Medresesi(Üniversitesi)(299), Müderrislerin Durumu (300), İlmiyye'nin Bozulması(301), Softa Hareketleri(302), Diğer Medreseler(304), Medreseleri Islah Teşebbüsü(305), 1916'da En Yüksek 2 Istanbul Medresesinin Teşkilâtı(306).

VIII — MEDRESE DIŞI-EĞİTİM(s. 308-315): İlk Öğretim(s. 308), İlk Öğretimin Yaygınlığı(311), Türk Eğitiminin Üstünlüğü(312), Câmi Dersleri(313), Pratik Öğrenim(314).

IX — VAKIFLAR ve SOSYAL YARDIM(s. 316-336): Klasik Osmanlı Sosyal Düzeni Vakıf Müessesesi Çerçevesinde Oluşur(s. 316), Akıl Almaz Vakıflar(318), Hayvan Vakıfları(321), Vakıf Çeşitleri(322), İmar Hummâsı(324), Tanzimât'tan sonra İmar Hareketleri(325), Hastahâneler(326), İmâretler(328), Kervansaraylar(331), Türbeler(332), Su Vakıfları(332), Sosyal Adâlet(333), Çeşitli Vakıflar(334).

X — EVKAAF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ(s. 337-343): Vakıfların Bir Elde Toplanması(s. 337), Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırları(337), 1894'te Evkaf Nezâreti Teşkilâtı(339), 1897'de Nezâret(340), 1907'de Nezâret(341), 1912'de Evkaf Nezâreti(343).

XI — CÂMİLER(s. 344-366): Câmi Bolluğu(s. 344), Câmilere Harcanan Para(346), Cumhûriyet Devrinde Câmiler(347), Ayasofya'nın Laikleştirilmesi(348), Selâtin Câmilerinin Protokolü(349), Süleymâniye Câmii Teşkilâtı(550), Süleymâniye Câmii Nasıl İnşâ Edildi? (352), Süleymâniye İnşâatında Kullanılan Malzeme(358), Sultânahmed Câmii ve Mimarbaşı Koca Mehmed Ağa(361),

XII — TARİKATLER ve TEKKELER(s. 367-375): Tarikat ve Tekke Nedir?(s. 367), Şeyh(370), Tekke(372), Türkiye'de Tarikatlerin Sonu(373).

XIII — TANZİMÂT'da ADÂLET TEŞKİLÂTI(s. 376-395): Klasik Osmanlı Adâlet Düzeninin Sonu(s. 376), Mecelle(376), II. Abdülhamîd Devri Adliyesi(377), Teşkilât-ı Esâsiyye Kaanûnu(378), Teşri(Yasama) (379), Cumhûriyet Senatosu Başkanları(379), Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanları(380), Anayasa Mahkemesi Başkanları(380), Şûrây-ı Devlet Reisleri(380), Meclis-i Âli-i Tanzimât Reisleri(381), Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye(kısaca: Meclis-i Vâlâ) Reisleri(381), Adliyye Nâzırları(382), Cumhûriyet Adliyye Vekilleri, Adâlet Bakanları(384), Dâhiliyye Nâzırları(385), Dâhiliyye Vekilleri, İç İşleri Bakanları(386), 1894'de Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(388), 1897'de Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(389), 1907 Sonunda Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(391), 1912 Başlarında Aliyye ve Mezâhib Nezâreti Merkez Teşkilâtı(391), 1912 Başlarında Aliyye ve Mezâhib Nezâreti Merkez Teşkilâtı(393), Netice(394).

XIV — MAÂRİF NEZÂRETİ(s. 396-411): Tanzimât Eğitimi(s. 396), Maârif Nâzırları(396), Cumhûriyet Maârif Vekilleri, Millî Eğitim Bakanları(398), 1894'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(400), 1897'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(402), 1907 Sonunda Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(403), 1912 Başlarında Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı(409).

XV — TANZİMÂT EĞİTİMİ(s. 412-434): Batı Tarzında İlk Modern Okullar(s. 412), II. Mahmud Devri(413), Mühendis-hâne-i Bahri-i Hümâyûn ve Mühendis-hâne-i Berri-i Hümâyûn(414), Mekteb-i Tıbbiyye(416), Terceme Odası(417), Tanzimât Eğitim ve Öğretimi (417), Psikolojik ve Tek Yönlü Olarak Japonya ve Türkiye'de Yenileşme(418), Adam Yetiştirme Geleneği(419), Tanzimât Eğitiminin Gelişmesine Örnekler(420), Azınlık Okulları(422), Yabancı Okulları (423), Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne(423), Galata Sarayı(433), Galatasaray Spor Klübü(434).

Beşinci Kitap

İLİM ve SAN'AT(KÜLTÜR TÂRÎHİ)
(c. X, s. 435 — c. XI, s. 242)

I — CİHANŞÜMÛL TÜRK KÜLTÜRÜ(s. 437-495): Milletleri Kültür Oluşturur(s. 437), Kültür Savaşı(439), Türk Kültürününü Menşe'leri Hakkında Kısa Bir Hatırlama(442), Türk Kültürünün Unsurları (454), Osmanlı Türk Kültürünün Oluştuğu Sosyal Çevre(457), Cihanşümûl Türk Mimârisi(459), İlim ve San'atın Himâyesi(465), Fikir Hürriyeti(467), Yaygın Kültür(467), Husûsî Kütübhâneler(469), Cihan Devleti Kültürü(470), Türk Kültüründe Psikolojik Yapı(470), Avrupa ile Münâsebetler(471), Venedik'te Türk Tâcirleri(473), Türk Kültürünün Avrupa Kültürlerine Te'siri(475), Macar San'atında Türk Te'sirleri(476), Leh(Polonya) San'atında Türk Te'sirleri(478), Mehter(481), Osmanlı San'at ve Kültürünün Yücelliği(481), Her Sâhada Kültür Te'sirleri(482), Edebî Te'sirler(486), Türk Kültürünün Dünyâdaki Yeri(489), Türk Kültürünün Batı'ya Açılması Mes'elesi(491).

(Büyük Türkiye Tarihi, Onbirinci Cilt):

II — TÜRK TÂRİH ve MEDENİYETİNİ OLUŞTURAN ŞAHSİYETLER: TÜRK DÂHİLERİ(s. 5-34): Dehâ ve Dâhiler(s. 5), Türk Dâhileri(6), Türk Dâhilerinin Tahlili(27), Birden Fazla Dâhi Yetiştiren Hânedanlar(30), Dinleri(32), Kaçı Türkiye Târihine Dâhil?(32), Kaç Yıl Yaşadılar?(33), Diğer Türk Büyükleri(34).

III — TÜRK MODASI(s. 35-38): Türk Modası Nedir?(s. 35), Edebiyatta Türk Modası(35), Türk İsimleri(36), Türk Kıyâfetleri(36), Resimde Türk Modası(38).

IV — TÜRKÇE(s. 39-68): Dilin Ehemmiyeti(s. 39), Türk Kültür İhtilâli(40), Türkçe ve Bugünkü Durumu(42), Türk Dilinin Zenginliği(52), Türkçe'nin Coğrâfî Sâha Kaybetmesi(53), Avrupa Dillerine

Türkçe'nin Te'siri(54), Avrupa'da Türkçe Öğretimi(59), Türkçe'nin Doğu Dillerine Te'sirleri(61), Coğrafya Adlarında Türkçe(64), Türkçe Hakkında Netice(65).

V — ŞİİR(s. 69-106): İslâmi Türk Şiirinin Başlangıcı(s. 69), XV. Asır Türk Edebiyâtı: Türkiye(Osmanlı) Lehçesi(70), Âzeri Lehçesi (74), Kıpçak Lehçesi(75), Çağatay Lehçesi(75), XVI. Asır Türk Şiiri: Osmanlı Lehçesi(76), Âzeri Lehçesi(81), Fuzûli(83), Diğer Edebi Çeşitler(86), XVII. Asır Türk Şiiri: Umûmi Manzara(88), Örnekler(89), Türk Şiirinin Husûsıyetleri(98), Türk Şiirinde Zafer(101), Târih Düşürme(102), Lirizm(104), Tasavvuf(105).

VI — TÂRİH ve COĞRAFYA(s. 107-119): Türkler'de Coğrafya(s. 107), Coğrafya(108), Piri Reis(109), Kâtib Çelebi(109), Kâtib Çelebi XVII. Asır Japonyası'ndaki Âdetleri Anlatıyor(110), Evliyâ Çelebi XVII. Asır Sonlarında Nil Kaynağını ve Victoria Gölü'nü Anlatıyor (111), Ebû-Bekr Efendi(112), Tünuslu Hacı Ahmed Efendi(112), XVI. Asırda Târih ve Coğrafya(113), XVII. Asırda Târih ve Coğrafya(114), Târihci ve Coğrafyacı Olarak Kâtib Çelebi(116), Peçevi(117).

VII — BASKI ve BASIN(s. 120-135): Matbaanın Başlangıcı(s. 120), Müteferrika Matbaası(121), Türkiye'de Fotoğrafçılığın Başlaması (123), İlk Türk Gazeteleri(123), Sultân Abdülaziz Devrinde(1861-1876) Basın(126), II. Abdülhamid Devri(1876-1909)(130), İnönü Devrinde Basın(132), 1907 Sonunda Basın(133), Taşra Basını(135).

VIII — MÜSBET İLİMLER(s. 136-156): Osmanlı Türkleri'ne Geçen İlmi Miras(s. 136), Tıb(137), Akıl Hastalarının Tedâvisi(140), Edirne Sultan Bâyezid Hastahânesi(142), Türk Hekimleri ve «Mikrop»(142), Türk Hekimleri ve «Aşı»(143), Türkiye'de Modern Hekimliğin Başlaması(144), Osmanlı Hastahâneleri(145), Matematik(147), Kâinât'ın Oluşması(149), Astronomi(150), Fizik ve Mekanik(153), Diğer İlimler(154), İbrâhim Hakkı Efendi ve Tekâmül Nazariyesi(155),

IX — MİMARLIK(s. 157-212): Osmanlı Türk Mimârisi(s. 157), Avrupa'nın En Eski Binâsı Ayasofya'dır(158), Cumhûriyet Devrinde Yapılan Tahribât(158), Ayasofya Mutlaka Câmi Olmalıdır(159), Osmanlı İmar Humması(160), Türk Mimarları(162), Hassa Ser-Mimarları(164), Mimar Sinan(165), Osmanlı Mimârisi Dışında Kalan Türk Mimârisi Hakkında Bâzı Düşünceler(165), Tâc-Mahall(170), Timuroğulları'na âid Hindistan'daki Diğer Mimâri Eserler(173), Türk Mimârisinin Osmanlı Çağı(174), Câmiler(177), Câmi Çevresindeki Sosyal Yardım Müesseseleri(179), Câmi Personeli(179), Edirne Câmileri (182), Selimiye Câmii(183), Edirne Bâyezid Câmii(184), Üç Şerefeli (185), Eski Câmi(185), Diğer Şehirlerdeki Câmiler(185), Bâzı Istanbul Câmileri(186). Medreseler(188), Türbeler(189), İmâretler(190), Hastahâneler(190). Su Mimârisi(195), Köprüler(197), Suyolları ile Kanallar ve Bendler(199). Kervansaraylar ve Hanlar(201), Çarşılar ve Bedestenler(202). Kaleler(204), Kütübhâneler(205), Saraylar(206), Bahçe Mimârisi(207), Kabristanlar(208). Çiçekçilik(208), İç Mimâri (210), Netice(211).

X — RESİM ve YAZI(MİNYATÜR ve HAT)(s. 213-220): Türk Resminin Menşe'leri(s. 213), Osmanlı Minyatür San'atı(215), Kat' (217), Hattatlık(217).

XI — KÜÇÜK SAN'ATLAR(s. 221-234): Çinicilik(s. 221), Halıcılık(222), Kumaşçılık(225), Dericilik(226), Ciltcilik ve Kitapçılık (226), Tezhib(227), Porselencilik(228), Kehribarcılık(229), Mürekkepcilik(229), Mobilya(229), Kesici Silâhlar(231), Sandalcılık(232), Netice(232).

XII — MÛSİKİ ve RAKS(s. 235-242): Türk Toplumunda Mûsiki (s. 235), Türk Mûsikisi Nedir?(236), Türk Mûsikisi Makamları(239), Türk Mûsikisi'nin Te'sirleri(241), Türk Raksı(242).

Altıncı Kitap

MÂNEVÎ ve MADDÎ HAYAT (İMPARATORLUK TÜRKİYESİ'NİN SOSYAL ve İKTİSÂDÎ TÂRÎHİ)

(c. XI, s. 243 — 457)

I — AHLÂK(TÜRK KARAKTERİ)(s. 245-295): Türk Ahlâkının Üstünlüğü(s. 245), Vatanseverlik(248), Üstünlük Şuûru(250), Vekar (252), Terbiye ve Nezâket(255), Büyüğe Saygı ve Küçüğe Şefkat(258), Vefâ ve Sadâkat(259), Hayırseverlik(259), Cömertlik(265), Merhamet ve Müsâmaha(266), Tevekkül(268), Nâmus(271), Fuhuşsuz Bir Toplum(272), Temizlik(273), Hayvan ve Bitki Sevgisi(277), Azınlık Ahlâksızlığı(282), Türk Ahlâk ve Karakterinin Diğer Çizgileri(283), Böylesine Bir Ahlâk ve Karakter Ne Zaman Bozuldu?(289), Türk Sosyal Yapısının Tahribi(291).

II — HALK TABAKALARI(s. 296-311): Dilenciler(s. 296), Çingeneler(297), Uşaklar(298), İşçiler(298), Seyyar Satıcılar(299), Çeşitli Meslekler(299), Köylü(300), Göçebeler(300), Mühtediler(302), Hıristiyanlar ve Yahûdiler(303), Türk Aristokrasisi(303), Osmanlı Aristokratları(306), Bir Tanzimât Aristokratı(308).

III — ESİRLER(KÖLELER ve CÂRİYELER)(s. 312-328): Klasik Osmanlı Toplumunda Esir'in Mânâsı(s. 312), Harb Esirleri(314), Köle ve Câriye Fiatları(315), Köle ve Câriyelerin Durumu(316), Avrupa'da Kölelerin Durumu(320), XIX. Asırda Zenci Köleler(322), Brezilya'da Kölelik(325).

IV — BÂZI ÂDETLER(s. 329-334): Kılık Kıyâfet(s. 329), Dini Hayattan Bir Kaç Çizgi(332).

V — EĞLENCE(s. 335-357): Osmanlı Türk Toplumunda Eğlence (s. 335), Karagöz(336), Orta Oyunu(336), Canbazlar ve Benzeri San'atkârlar(338), Kahvehâne ve Meyhâneler(339), Mesireler(40), Tâtil Günü Cuma Değildi(341), Ramazân Eğlenceleri(341), Bir Sünnet Dü-

ğünü(342), Şâhâne Şenlikler(344), Harb Oyunları(351), Avcılık(352), Atlı Sporlar(353), Koşu(355), Güreş(355)), Okçuluk(356).

VI — TÜRK EVİ(s. 358-373): Türk Evinin Husûsiyetleri(s. 358), Hayat Şartları(359), Türk Kadını(361), Çocuk(362), Konak Hayâtı (363), Şâh-ı Cihân'ın IV. Sultan Mehmed'e Hediyeleri(367), Tanzimât'ın Getirdikleri(368), Tanzimat Konağı(371).

VII — YEMEKLER ve İÇKİLER(s. 374-382): İçki(s. 374). Sofra Âdâbı(375), Ucuzluk(376), Ekmek(377), Türk Mutfağı'nın Mahvolması(379), Türk Su ve Yemek Zevkının Kaybolması(381), Türlü Türk Yemekleri(381).

VIII — ESNAF(s. 383-390): Esnâfın Târifi(s. 383), Bâzı Esnaf Çeşitleri(384), Loncalar(385).

IX — EKONOMİ(PARA ve FİATLAR) (s. 390-414): Cihân İmparatorluğu Ekonomisi(s. 390), Bolluk ve Bereket(392), Eşyâ Fiatları (393), Büyük Enflasyon ve İmparatorluğun Sonu(397), Türk Lirası'nın Değer Kaybı(401), Parlamenter Maaşları(405), Para(405), Mâli Siyâset(408), Kredi(409), Toprak Düzeninin Bozulması(410), Narh(411), Mâdenler(411), Tarım ve Hayvancılık(412), Cumhûriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı(414).

X — SANÂYİ(s. 415-423): Büyük ve Çeşitli Sanâyi(s. 415), Tekstil(416), Tanzimat Sanâyii(420), Son Devirde İşçinin Durumu(422).

XI — TİCÂRET(s.424-457): Ticâretin Esasları(s. 424), Ticâret Yolları(427), Deniz Trafiği(429), Kapitülasyonlar(432), Denizaşırı Ticâret ve Milyarder Türk Armatörleri(432), Şirket, Satış ve Ticâretin Hukukî Durumu(435), Tüccârın Durumu(436), Bedestenler(437), Çarşılar(438), Pazarlar(440), Ticâret Hanları(441), Gümrükler(442), İhrâcı Yasak Mallar(443), Kumaş İhrac ve İdhâli(443), Hubûbat Ticâreti(445), Başka Maddeler(446), Dış Ticâret(446), Yükselme Devri Türk Ticâreti Hakkında Netîce(450), Tanzimat'tan Sonra Dış Ticâret(456).

Yedinci Kitap

EYÂLETLER ve ŞEHİRLER (İMPARATORLUK TÜRKİYESİ'nin COĞRÂFÎ TASVİRİ) (c. XI, s. 459 — c. XIV, s. 144)

I — İMPARATORLUĞUN MÜLKÎ İDÂRESİ(s. 461-505): İmparatorlük Türkiyesi'nin Umûmî Durumu(s. 461), Türk'leşme(472), Hıristiyan ve Yahûdiler(476), Hindistan Timuroğulları(479), İran Türk İmparatorluğu(482), Avrupa'da Halka Yapılan Muâmele(483), Yollar (483), Posta (485), Su Trafiği(486), Mülkî Taksîmâtın Bâzı Prensipleri(488), Beylerbeyi(483), Bir Vezir Dâiresi(499), Tâbî Devletler (504).— Osmanoğulları'nın Soy Kütüğü ve Saltanat Târihleri(s. 507-10).

(Büyük Türkiye Tarihi, Onikinci Cilt):

II — EYÂLETLER ve SANCAKLARI(s. 5-45): Eyâletlerin Kuruluş Târihleri(s. 5), XVI. Asır Başlarında Durum(12), XVII. Asırda Eyâletler(12), Rûmeli Kazaskerliği'ne Bağlı Kadılıklar(1668)(33), Beylerbeyi'nin Mes'ûliyeti(40), 1592'de Türk Devletleri'nin Durumu(40), XVIII. Asrın Sonlarında Eyâletler(41).

III — İMPARATORLUĞUN SON DEVRİNDE EYÂLETLER ve SANCAKLARI(1839-1922)(s. 46-103): Tanzimât Yıllarında Durum(s. 46), 1840'ta Türk Şehirleri(47), 1908'de Eyâlet ve Sancaklar(50), 1918'de İmparatorluktan Kalan(54), İmparatorluğun Nüfûzu(54), 1893'te Eyâletler ve Sancaklar(57), 1897'de Eyâletler ve Sancaklar(73), 1907 Sonunda Eyâletler ve Sancaklar(76), 1911 Sonunda Vilâyetler ve Sancakları(90).

IV — XIX. ve XX. ASIRLARDA DÜNYÂ DEVLETLERİ(s. 104-165): 1825'te Devletler(s. 104), 1850'de Devletler(109), 1875'te Devletler(117), Devlet Sayısı(124), 1900'de Devletler(124), 1915'te Devletler (132), 1925'te Devletler(141), 1925'ten Sonraki Gelişmeler(148), 1940'ta Büyük Şehirler(149), 1950'de Devletler(151), Son Bir Buçuk Asırdaki Şehirleşme Mukayesesi(159), Ocak 1875'te Dünyâ Demiryolları (160), 1870'te Telgraf Hatları(160), Devletlerin Kuruluşları(161).

V — ISTANBUL(s. 166-213): Istanbul'un Nüfûsu(s. 166), Şehrin Coğrâfî Mevkii(171), Şehrin Güzelliği(173), Liman(177), Kayıkçılık 178), Balıkçılık(179), Kılıç Balığı(80), Şehrin İâşesi(181), İmar Düzeni(182), Şehrin Su Problemi(185), Şehrin Aydınlanma, Havagazı ve Elektrik Problemleri(187), Yangın(188), Âsâyiş(190), Azınlıklar ve Kiliseler(194), Ortodoks Cihan Patriki(194), Rumlar(195), Yahûdiler (196), Selânik Dönmeleri(197), Ermeniler(199), Diğer Azınlıklar(200), Istanbul'un Husûsiyetleri(201), Okullar(203), Çarşılar ve Dükkânlar (204), Câmiler(205), Kabristanlar(206), Su mimârisi: Çeşmeler ve Hamamlar(207), Tekkeler(208), Yedikule ve Bâyezid Kulesi(208), Köprü(208), Istanbul'un Bâzı Köşeleri İçin Batılılar'ın İntıbâları(211).

VI — EVLİYÂ ÇELEBİ ile BERÂBER ISTANBUL GEZİSİ(s.214-232): Evliyâ Çelebi'de Istanbul(s. 214), Fâtih Akıl Hastahânesi(214), IV. Murâd'ın Hamamı(215), Edirnekapısı Kabristanı(215), Sûr Dışında Kalan Bâzı Semtler(215), Eyüb(216), Hasköy(217), Tersâne Saray-ı Hümâyûnu(217), Kasımpaşa(218), Galata(219), Tophâne(219), Beşiktaş ve Dolmabahçe(220), Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköyü, Bebek(220), Rûmelihisârı, İstinye, Yeniköy(221), Tarabya, Büyükdere, Sarıyer ve Ötesi(221), Anadolu Kavağı(222), Beykoz(222), Çubuklu ve Kanlıca(223), Anadoluhisârı ve Göksu(223), Kandilli, Kuleli, Çengelköyü, İstavroz ve Kuzguncuk(223), Üsküdar(224), Istanbul Meydanları(225), Baruthâne ve Kâğıdhâne(225), 1638 Istanbul Sayımı (225), Bâzı Istanbul Esnâfı ve Meslekleri(226), Mücitler(231).

VII — EVLİYÂ ÇELEBİ'nin GÜZERGÂHI(s. 233-250): Evliyâ Çelebi'nin Tâkıyb Ettiği Yollar(s. 233), II. Cilt(234), III. Cilt(235), IV.

Cilt(235), V. Cilt(236), VI. Cilt(239), VII. Cilt(241), VIII. Cilt(243), IX. Cilt(246), X. Cilt(248).

VIII — BURSA(s. 251-256): Osmanlı Târihinde Bursa(s. 251), Evliyâ Çelebî Bursa'yı Anlatıyor(253), 1836'da Bursa(254), Son Nüfus Gelişmeleri(256).

IX — 1906 YILINDA HUDAVENDİGÂR VILÂYETİ(s. 257-274): 1906 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâl-Nâmesi(s.257), 1906'da Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Sancak ve Kazâlarının Yüzölçümü(257), 1906'da Eyâletin Sancak ve Kazâlarının Nüfûsu(259), 1906'da Vilâyetin Mülkî Bölünüşü(260), Hayvanlar ve Vergiler(260), Hudâvendigâr Vâlileri ve Bursa Mutasarrıfları(261), Kütahya Mutasarrıfları(262), Karahisâr-ı Sâhib(Afyon) Mustasarrıfları(262), Ertuğrul(Bilecik) Mutasarrıfları (262), Karası(Balıkesir) Mutasarrıfları(263), Hudâvendigâr Vilâyeti Görevlileri(1906)(263), Gemlik Kazâsı(265), Bursa Merkez Sancağı'nın Diğer Kazâları(266), Ertuğrul Sancağı(266), Kütahya Sancağı (267), Karahisâr-ı Sâhib Sancağı(268), Karası Sancağı(269), Okullar ve Eğitim Düzeni(270), Eyâletin Nüfus Dökümü(273).

X — EDİRNE(s. 275-288): Osmanlı Târihinde Edirne Şehri(s. 275), 1837'de Edirne(279), 1653 Yazında Edirne(279), Câmiler(280), Medreseler(282), Cihâna Ün Salan Spor Klübü(283), Saraylar(284), Kervansaray ve Hanlar(285), Edirne Çarşıları(285), Edirne Köprüleri (286), Erdirne Hamamları(286), Maârif Erbâbı(287), Sultan Bâyezid Akıl Hastahânesi(287), Edirne'nin Başka Husûsiyetleri(287).

XI — RÛMELİ(s. 289-377): Rûmeli'nin Çerçevesi(s. 289), Rûmeli'nin Etnik ve Siyâsî Durumu(293), Balkan Türklüğü(298), XIX. Asır Eşiğinde Rûmeli Eyâleti(302), Tuna Vilâyeti'nde(Bulgaristan) Türk Eserleri(303), Evliyâ Çelebî ile Berâber Rûmeli Gezisi(305), Küçük Çekmece(305), Büyük Çekmece(306), Silivri(306), Çorlu(306), Lüleburgaz(307), Cisr-i Ergene(Uzunköprü)(307), Aydos(307), Pravadi(308), Şumnu(308), Hezargrad(308), Ruscuk(308), Yerköyü(309), Ziştovi (309), Niğbolu(310), Silistre(311), Hacıoğlupazarı(312), Akyazılı(312), Balçık(313), Mangalya(313), Köstence Limanı(313), Babadağı(313), Esterâbâd(314), Karamuradlı(314), Karasu(314), İslimye(315), Zağra Yenicesi(Yeni Zağra)(315), Eski Zağra(315), Filibe(315), Tatarpazarcığı(316), İhtiman(317), Sofya(317), Eski Köstence(319), Cisr-i Mustafapaşa ve Çirmen(Harmanlı)(320), Hafsa(320), Babaeski (Baba-i Atıyk)(320), Çatalca(321), Kâğıdhâne(322), Kırkkilise(Kırklareli(322), Ahyolu(323), Varna(323), Tolcu(Tulça)(324), İsmâil(324), Akkerman(324), Bender(325), Hotin(326), Kamaniçe(326), Kiev(327), Hocabey(Odesa)(328), Özü(328), Kılburun(329), Kili (Kilye)(329) Hırsova(Harşova)(330), Kaya Sultân'ın Ölümü(330), İpsala(332,) İnoz (Enez)(332), Keşan(332), Malkara(332), İnecik(332), Cisr-i Ergene (Uzunköprü)(333), Karinâbâd(Boyhad)(333), İshakçı(333), Şarköy (334), Mûsâpaşa Palangası(334), Niş(334), Yogodina(335), Belgrad (335), Yenipazar(339), Mitroviçe(339), Vulçitrin(339), Meşhed-i Hudâvendigâr(339), Priştine(340), Kaçanik(340), Üsküb(340), Kumanova (341), Kıratova(342), Eğridere(Bayrampaşa Hisârı)(342), Köstendil (342), Dobnîçse(342), Köprülü(343), Pirlepe(343), Manastır(343), Flo-

rina(343), Kesriye(343), Sarıgöl ve Serfiçe(344), Novoberda ve Kurşunlu(344), Alacahisar(344), Semendire(345), Yejan ve Leş(346), İşkodra(346), Podgariçe(346), Kotor, Budva, Bar, Ülgün, Mat, Yeni Kaleleri(346), Esbas, Yakoviçe ve İştib(347), Samakov(348), Çırpan(348), Melek Ahmed Paşa'nın Ölümü(349), Terkos(350), Midye(350), Baba Nakkaş(351), Uzuncaova(351), Kızanlık(351), Lofça(352), Plevne(352), Vraça(352), Vidin(353), Ilıca ve Banya(353), Yenipazar(354), Yanbolu(354), Hasköy(354), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Mülâkat (355), Dördüncü Mehmed'in Huzûrunda(356), Dimetoka(356), Ferecik ve Güvercinlik(357), Şehzâde Sultan Mustafa ve Nefes Sultan(357), Mekri(Dedeağaç)(357), Gümülcine(358), Orhâniye ve Sidrekapsi(358), Avrathisârı ve Doyran(358), Yenice(Karasu Yenicesi)(359), Kavala (359), Drama(360), Zihne ve Serez(Siroz)(360), Selânik(361), Vardar Yenicesi(Yenice-i Vardar)(362), Vodine(363), Karaferye(363), Alasonya ve Tırnovi(363), Yenişehir(Larissa)(364), Tırhala(364), Fener(Yenişehr-i Fenâr = Tesalya Feneri)(365), Narda(Arta)(365), Yanya(366), Aydonat(367), Margaliç(367), Delvine(367), Ergeri(368), Tepedelen(368), İskarapar(369), Sadrâzamlar, Vezirler Çıkaran Köyler(369), Berat(Arnavud Belgradı)(369), Avlonya(370), Draç ve Kavaya(371), Bekin(371), Elbasan(372), Ohri(373), Astrova ve Presba(374), Ardoviştе, Tikveş ve Valandiva(374), Ustrumca(Strumiça)(374), Petriç ve Vetirne(375), Stanimaça(375), Osman Baba Bektâşî Dergâhı (375), Edirne'de Son İmar Hareketleri(376), Hayrabolu(376), Tekfurdağı(Tekirdağ)(376), Ereğli(Marmara Ereğlisi)(377).

XII — GÖÇ(s. 378-438): Rûmeli ve Göç(s. 378), Avusturalyalı Bir Doktor Plevne'yi Anlatıyor(379), Gazeteci Dilinden Plevne'de Türk ve Rus Orduları(385), «Azîz-i Vakt İdik»(414), Avrupa Arşiv Vesikalarına Göre 93(1877-78) Harbi'nde Rûmeli'ndeki Türk Sivil Halkına Yapılan Zulümler(418), Göç'ün Bilançosu(430), Bugünki Balkan Türklüğü(434), Türkistan'da Katliâm ve Tehcir(436).

XIII — BOSNA(s. 439-477): Bosna-Hersek'in Husûsiyetleri(s. 439), Eyâletin Târihçesi(441), Bosna-Hersek'te Türk Kültürü(444), Bosna Sancak Beyi, Beylerbeyi ve Vâlileri(451), Evliyâ Çelebi ile Bosna-Hersek Seyâhati(454), Bosnasarayı(455), Travnik(456), Akhisar (457), Helvine(457), Sin(Sinj)(458), Klis(458), Split, Kamanlar, Verlika(459), Knin, Skradin ve Nadin(459), Obroça ve Zadra(Zara)(460), İspelet(Split = Spalato)(461), Kalamuç ve Papiçse(461), Gölhisârı ve Varsal(462), Banyaluka(462), Kradişka, Kostaniçse ve Koknovi(462), Bihke(Bihaç)(463), Yenihisar(Bosanski Novi) ve Siska(463), Zagreb (463), Çernik(464), Pakriçe(464), Pojega(464), Rahoviçe(465), Alman Serhaddi(465), Višegrad ve Drina Köprüsü(467), Priboy ve Yeni Varoş (468), Bosna Eyâletinin Başlıca Kaleleri(468), Belgrad'dan Özice'ye (468), Özice ve Roda(469), Pripol(Priyepolye)(469), Taşlıca(470), Çaniçe(470), Goça(470), Ustikolina(471), Nevesin(Nevesinye)(471), Ustulca ve Lobin(471), Dubrovnik(472), Nove(Hersegnovi)(472), Polgay (473), Gabela(474), Mostar(474), Koniçe(Konyika)(475), Yenikasaba (475), İzvornik(Zvornik)(476), Tuzla ve Byelina(476), Raça(Brçka) (476), Moravaç ve Nemse(477).— Osmanoğullarının Soy Kütüğü ve Saltanat Târihleri(s. 479-80).

(Büyük Türkiye Tarihi, Onüçüncü Cilt):

XIV — MACARİSTAN(s. 5-98): Budin Eyâleti ve Macaristan'daki Diğer Eyâletler(s. 5), Budin Beylerbeyisi(7), Budin Beylerbeyileri (9), Macaristan'ın Türk'leşmesi(12), Macaristan'ın Kaybı(18), Slovakya'da Türk Hâkimiyeti(22), Budin Paşaları(26), Serhad ve Esâret Hayâtı(31), Kültür Münâsebetleri(34), Serhadde Câsusluk(36), Türkler'in Macaristan'a Getirdikleri(37), Evliyâ Çelebi ile Macar Ülkelerinde(42), Pançova(43), Tameşvar(43), Arad(44), Lipve(Lippa) (44), Yanova(45), Lugoş(46); Kohlaboş(46), Kolçovar ve Erdel Belgradı (46), Kaşe(47), Mekeşvar ve Erdel-Podolya Turu(47), Braşov(48), Seben(49), Mihaly Apafi'nin Tac Giymesi(49), Şebeş(50), Zemun(50), Mitroviçe(50), Valko(Vakovar)(51), Ösek(51), Ösek ve Drava Köprüleri(52); Baranyavar(52), Mohaç(52), Peç(53), Segsar(Szegszard)(53), Köprülü-zâde ile Berâber Budin'e Giriş(54), Budin(Budapeşte)(54), Budin Kalesi(56), Kızılelma Sarayı(57), Varoş(Şehir)(57), Büyük Varoş(58), Peşte(61), Estergon(61), Ciğerdelen(64), Ciğerdelen'den Uyvar'a(65), Çekoslovakya'da 200.000 Türk'ün Namaz'Kılması(65), Uyvar Muhâsarası(66), Orduy-ı Hümâyûn'un Slovakya Turu(69), Nitra (70), Uyvar(71), Love(71), Novigrad(Neograd)(72), Vaç(72), Rudnik (72), Çaçka ve Pojegacık(73), Valpo ve Şikloş(73), Sigetvar(74), Babofca ve Brezense(74), Kanije(75), Yenikale(76), Hâlen Almanya'da Bulunan Eski Türk Kaleleri(77), Kopan(78), Balaton Gölü ve Kapoşvar(78), Süleyman Han Türbesi(79), Şimotorna(Simontornya)(79), İstolni Belgrad(80), İstolni Belgrad'ın Batısındaki Bâzı Kaleler(81), Sen Gotar Meydan Muhârebesi(1 Ağustos 1664)(81), İrek, Garkoviçe ve Fruşka(83), Salankamin ve Karlofça(84), Petervaradin(84), Oyluk ve Vokin(84), Hatvan(85), Eğri(85), Haçova(86), Kenkuş(Miskolc) (86), Fülek(87), Seçen(87), Germat(87), Tata ve Türk-Alman Sınırı (88), Komran ve Yanık(88), Beç(Viyana)(89), Kaşevar ve Pojon(90), Sonlok(90), Keçkemet(Kesckemét), Baya ve Sombor(91), Baç(91), Titel ve Subotica(92), Segedin(92), Çanad(93), Beşkelek(93), Göle(Gyula) ve Salanta(93), Varadin(94), Senkoy(95), Bohar(95), Verse(96), Yeni Palanga(96), İhram ve Medova(96), Güvercinlik(96), Orşova ve Demirkapı(97), Fethülislâm(97), Severin ve Rahova(98).

XV — ROMANYA(s.99-110): Osmanlı İdâresinde Romanya'nın Durumu(s. 99), Evliyâ Çelebi ile Romanya Gezisi(105), Yaş(605), Bükreş(107), Targovişte(108), Fokşan(Fokşani)(108), PODOLYA(s. 109).

XVI — KIRIM(s. 111-26): Kırım Hanlığı Üzerinde Birkaç Hatırlatma(s. 111), Evliyâ Çelebî Kırım'da(114), Orkapı(115), Şâhinkirman ve Gaazikirman(115), Ukrayna Vilâyetleri(16), Sud Meydan Muhârebesi ve Krakovi'nin Yakılması(116), Gözleve(117), İnkerman(118), Balıkova(118), Menkup ve Gevherkirman(119), Salacık(119), Taht Şehri Bağçesarayı ve Kırım'ın İdârî Teşkilâtı(119), Akmescid(121), Karasupazarı(122), Sudak ve Eski Kırım(122), Kefe(123), Kerç(125).

XVII — AKDENİZ ADALARI(s. 127-84): Cezâir-i Bahr-i Sefid = Akdeniz Adaları(s. 127), Türk Akdeniz Adaları(131), Evliyâ Çelebi ile Akdeniz Adaları'nda(132), Karabiga(132), Çardak(132), Lapseki

(132), Kilidü'l-Bahreyn(132), Kal'a-i Sultâniyye = Çanakkale(133), Bozcaada(13), Gelibolu(135), Bolayır(136), Semâdirek(136), Ezdin (136), Bardacık ve Modonuç(137), Livadye(Levadia)(137), İstife(137), Ağrıboz(138), Dopoz ve Kese(139), Atina(139), Megara(140), Gördös (Korinthos)(140), Mora(141), Kalavrata ve Vostiçse(141), Ballıbadra (Patras)(142), Helomiç(142), Zanta(Zakyntohos) Adası(142), Kefalonya(Kefallenia) Adası(143), Gastun ve Fener(143), Arkadya(Arkadia = Kyparissia)(144), Navarın(144), Moton(145), Koron(145), Kalamata(146), Andorose ve Kritna(146), Mizistre(Isparta)(147), Bardonya(148), Benefşe(Monemvasia)(148, Tana ve Trapoliçe(148), Arhoz ve Anapoli(149), GİRİT: Hanya(s. 151), Apokron(152), Zibartma (152), Retme(Resmo)(152), İnâdiye(152), Kandiye(153), Kandiye Önünde Cehennem(153), Kandiye'nin Fethi(157), Kandiye Şehri(160), Kisamo(Kisamos Kasteli)(161), İsfakya(Sphakia)(162), Büyük Girit Turu(162), Kiklad Adaları(163), Değirmenlik(Milos) Adası(164), Tekrar Mora(164), Zaranta(164), Manya Bölgesi(165), Salone ve Kerbeneş(166), İnebahtı(166), Zeban(167), Voniçse(Vonitsa)(167), Behor(17), Angeli Kasrı(168), Aya Maura Adası(168), Preveze(169), Menemen Güzelhisârı(170), Kara Foça(170), Menemen(170), İzmir(170), Urla(173), Karaburun(173), Çeşme(173), Sakız(174), Sivrihisar, Cum'aâbâd ve Kızılhisar(175), Ayasuluk(175), Kuşadası(17), Balat ve Mandaliyat(176), Söke(176), İneâbâd(177), İstanköy(Kos) Adası(177), Rodos Adası(178), Oniki Ada(181), Diğer Akdeniz Adaları(181), Eski İzmir Hakkında(183).

XVIII — BATI ANADOLU(s. 185-234): Anadolu Beylerbeyiliği(s. 185), Amasya Sancak Beyi Olan Osmanoğulları(187), XIV. Asırda Anadolu: İbnü Battûta Anadolu'yu Anlatıyor(1335)(188), Evliyâ Çelebi Batı Anadolu'yu Anlatıyor(192), Mudanya(192), İznikmid(İzmit) (193), Yalova(194), İstanbul Adaları(194), Şile(194), Akçakoca ve Amasra(194), İnebolu(195), Sinop(195), Gekbüze(Gebze)(196), Hendek(197), Bolu(197), Gerede(198), Çerkeş(198), Tosya(198), Kal'acık (Kalecik)(198), Engürü(Ankara)(199), Tiftik Keçisi ve Ankara Sofu (200), Ayaş ve Beypazarı(201), Göynük ve Taraklı(201), Geyve(202), İznik(202), Yenişehir ve Lefke ile Söğüt(203), Eskişehir(204), Seyyidgazi(204), Bolvadin(204), Kengırı(Çankırı)(205), Çaga(205), Mudurnu(205), Pazarköyü, Engürücük ve Gemlik(206), Apolyond(207), Ulubad(207), Kirmastı(Mustafakemalpaşa)(208), Mihaliç(Karacabey) (208), Bandırma(208), Kapıdağı(Erdek)(208), Edincik(209), Manyas Gölü ve Av Sâhası(209), Dimetoka(Biga)(209), Istanbul'dan Bursaya(210), İnegöl ve Çukurca(210), Kütahya(211), Altıntaş(213), Karahisâr-ı Sâhib(213), Şuhud(214), Sinanpaşa(214), Sandıklı(214), Banaz(214), Uşak(215), Gediz(215), Simav(215), Demirci(216), Kula (216), Alaşehir ve Sart(216), Gördes(217), Kayacık(217), Akhisar(217), Marmara(Gölmarmara)(218), Turgutlu(218), Nif(218), Mağnisâ(Manisa)(219), Bergama(221), Aydın Güzelhisârı(222), Tire(222), Bayındır (223), Birgi(224), Gülşen ve Balyambolu(224), Köşk ve Donduran (224), Amasya, Bozdoğan ve Arpan(225), Sultanhisârı(225), Nâzilli (225), Kuyucak(226), Saray ve Honaz(226), Denizli(226), Âşıklı (227), Kızılcabörklü(Kızılcabölük), Telekli ve Tavas(227), Muğla(227),

Ula(228), Yerkesiği, Bozöyük ve Eskihisar(228), Milâs(229), Beçin ve Kemer(229), Bodrum(229), Kiliseli, Gereme ve Gökova(230), Marmaris(230), Mekri ve Ağırdos(231), Finike ve Eğirdir(231), Elmalı (231), İstanos(Korkuteli)(232), Isparta(232), Adalya(Antalya)(233), Teke Hisârı(234).

XIX — ORTA ANADOLU(s. 235-73): Orta Anadolu Eyâletleri(s. 235), Evliyâ Çelebi Devrinde Orta Anadolu: Bafra(238), Samsun(238), Ünye(238), Vana(Ordu)(239), Osmancık ve Kerkevaz(239), Amasya (239), Niksâr(Niksar)(240), Köylülerle Yemek Yiyen Vezir(241), Lâdik(241), Merzifon(242), Köprü(Vezirköprüsü)(242), Zeytin(243), Gümüş(243), Çorum(244), Elvançelebi(244), Akşehir(244), Ilgın(245), Konya(245), Mevlânâ Dergâhı(246), Ereğli(247), Ulukışlak(247), Payas(Yakacık)(248), İskenderun(249), Belen(250), Merc-i Dâbık(250), Antakya(250), Kaysariyye(Kayseri)(251), Bor(252), Ortaköy(253), Aksaray(253), Elbistan(253), Açtı ve Gürün(253), Dârende ve Ulaş(254), Sıvas(254), Uçan Kartalı Mızrakla Vuran Cihan Pâdişâhı(256), Divrik (Divriği)(256), Eğin(Kemâliye)(257), Arabgir(257), Arıkova(Artova) (258), Bozok(Yozgat)(258), Zile(258), İskilip(259), Malatya(259), Tokat (260), Manavgat(262), Alâiyye(Alanya)(253), Selinti(Gazipaşa) ve Mâmûriyye(Anamur)(263), Günler(Gülnar)(264), Ermenek(264), Kâfirâbâd(265), Lârende(Karaman)(265), Mut(266), Zeyn-i Şerif(266), Selefke(Silifke)(267), Mersinoğlu(267), Tarsus(267), Adana(268), Misis(269), Sis(Kozan)(269), İsneyn(270), Mar'aş(Maraş)(270), Besni (271), Osman Dede(271), Ayntab(Gaziantep)(271), Kilis(272).

XX — DOĞU ANADOLU(s. 274-330): Doğu Anadolu Eyâletleri (s. 274), Trabzon Eyâletinin Durumu(276), Diyâr-ı Bekr Eyâletinin Durumu(279), Doğu Anadolu Eyâletlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri (280), Evliyâ Çelebi Doğu Anadolu'yu Anlatıyor(288), Giresun(288), Trabzon(288), Sürmene ve Rize(289), Günye(290), İsfekser ve Koyulhisar(290), Bir Beylerbeyi Eyâlet Merkezinde Nasıl Karşılanır?(291), Erzurum(291), Hasanâbâd(Hasan Kal'ası = Hasankale = Pasinler) (292), Hınıs(293), Çıldır Eyâleti(293), Ahıska(294), Şavşad(295), Ardahan ve Göle(295), Yenek ve Mamerdan(296), Geçkovan(296), Kars (296), Kağızman(297), Mağazbird(297), Zarşed(297), Gümüşhâne (298), Bayburd(298), Tortum(299), Kemah(300), Erzincan(300), Karahisâr-ı Şarkıy(Şarkî = Doğu Karahisar = Şebinkarahisar)(300), Nizib ve Birecik(301), Sürûc(Suruç)(302), Urfa(302), Karek, Samsad ve Hârân(Altınbaşak)(303), Rakka(303), Câber Kalesi(303), Bâlis(304), Cûlâb ve Siverek(304), Rahbe(304), Çermik(304), Kâhta ve Hısn-ı Mansûr(Adıyaman)(305), Harput(305), Pertek(306), Sağman (306), Çemişkezek(306), Palu(306), Çapakçur(Bingöl)(306), Genc (307), Atak(307), Caska(Cikse) ve Kulp(307), Hazo(Hazro)(307), Muş (308), Gil ve Erganî(308), Kara Âmid(Diyarbakır) ve Diyâr-ı Bekr Eyâleti(308), Şehir(310), Mardin(312), Sincâr(312), Meyyâfârikıyn (Silvan)(313), Hazo(Hazro)(313), Bitlis(314), Abdal Han'ın Has Bahçesi(316), Husrev Paşa Kervansarayı ve Tatvan(318), Ahlat(318), Âdilcevâz(319), Erciş(320), Bargiri(320), Amik Kalesi(321), Van Dışında Geçit Resmi(321), Van Kalesi(322), Van Eyâleti(324), Van Şeh-

ri(325), Van'dan Bitlis'e(326), Hoşâb(327), Karacakale ve Pinyânîş (327), Sî'ird(Siirt)(328). Zerîki(329). Malazgirt(329).

XXI — KAFKASYA(s. 331-86): İmparatorluğun İran ve Kafkasya Toprakları(s. 331), İran ve Kafkasya. Eyâletleri(334), Pâdişah-Hâlife ve Şâh-İmâm(336), Rusya'nın Kafkasya'ya Müdâhalesi(338), Çerkesler'in İslâm'laştırılıp Tamâmen Osmanlı Toplumuna Alınması(339), Tebriz Eyâleti(345), Kafkas Eyâletlerinin Teşekkülü ve Gelişmesi(347), XVIII. Asrın Başlarında Başkurdistan ve Türkistân'ın Türkiye'ye Tâbi Olması(360), Evliyâ Çelebi İran ve Kafkasya'da(361), Abaza Aşiretleri(361), Anapa(362), Azak ve Kırım(363), Mekû ve Karşı(363), Karabağ ve Nahcivan(364), Tebriz(364), Kumla ve Serav (365), Merâga(365), Erdebil(366), Hoy ve Çurs(366), Revân(366), Gence(367), Aras ve Şeki(367), Niyâzâbâd ve Şemâhı(367), Bakû ve Petrolleri(368), Şâburân ve Demirkapı(Derbend)(368), Küre ve Ordubâr(369), Tiflis(369), Kotur ve Bir Türkmen Beyi(370), Urmiyye(Rızâiyye)(370), Dümdümi, Uşnûye ve Dümbüli(371), Selmâs ve Tebriz (372), Sultâniye, Merâga ve Erdebil(372), Serav ve Nihâvend(373), Hemedân(373), Kirmân-Şâh ve Dergüzin(374), Kazvin(375), Mihrbân ve Sine(Senendec)(375), Kum ve Kâşân(376), Sâve ve Reyy(Tahrân) (376), Demâvend(376), Çerkesistan(377), Temerek Kirman(377), Kalmuklar Üzerine Büyük Zafer(39), Elbruz Dağı(5.633 metre)(380), Dağıstan(380), Rusya Hâkimiyetindeki Türk Ülkeleri(382), Astırhan(382), Saray(382), Kazan(383), Alatır ve Balu(383), Mujik(383), Türk Oru (Kalaç)(Don-Volga Kanalı)(383), Azak(384), Sedd-i İslâm(385), Azak'tan Kırım'a(386).

XXII — IRAK(s. 387-400): İmparatorluğun Arab Eyâletleri ve Irak(s. 387), Basra ve Lahsâ Eyâletleri(389), Bağdad Beylerbeyileri (391), Derteng(393), Derne(394), Geylân(394), Sâlih(394), Karadağ (394), Zengâbâd(394), Bayat(394), Yenikasaba(395), Kerend(395), Kıranye(395), Bağdad(395), Bağdad Şehri(397), Güvercin Postası (Berîd)(398), Âzamiyye(399), Kâzımiyye(399).

XXIII — SURİYE ve FİLİSTİN(s. 401-54): Doğu Akdeniz Üzerindeki Arab Eyâletleri(s. 401), Şam Beylerbeyileri(403), Haleb Beylerbeyileri(408), Evliyâ Çelebi ile Suriye-Filistin Seyâhatleri(413), Hamâ Şehri(413), Hums(413), Kuteyfe(414), Yeni Tâyin Edilen Beylerbeyinin Şâm'a Girişi(414), Şam-Istanbul Yolu(415), Rayak ve Baalbek(415), Zebdânî ve Sûr(415), Akkâ(415), Safed(416), Hayfa ve Yâfa(416), Lût(Lydda) ve Remle(416), Gazze(416), Kuneytıra(417), Maarretü'n-Nûmân ve Bâb(417), Merc-i Dâbık ve Uzeyr(418), Haleb (418), Sermin(Selimen), Rîha, İdlib ve Şâtır(420), Lâzıkıyye(420), Ceble(421), Tartûs(421), Hüsnâbâd(Kal'atü'l-Hüsn)(421), Sûr(424), Safed(424), Nâblus(425), Kudüs(426), Beytü'l-Lahm(428), Halilü'r-Rahmân(el-Halîl, Halil, Hebron)(429), Aclûn(429), Kuneytıra(430), Sâsaa(434), Şam(431), Müzeyrib(434), Kerek(el-Kerek)(434); 1882 YILINDA SURİYE EYÂLETİ(s. 435): Şâm Merkez Sancağı(438), Beyrût Sancağı(439), Trâblus Sancağı(440), Lâzıkıyye Sancağı(441), Akkâ Sancağı(441), Hamâ Sancağı(442), Belkaa Sancağı(442), Havrân Sancağı(442); 1902 YILINDA HALEB EYÂLETİ(s. 444): Haleb Merkez

Sancağının Kazâları(447), Urfa Sancağı(451), Mar'aş Sancağı(452), Eyâlet Gelir ve Giderleri ve Nüfus Durumu(453), Eyâletin Mülki Dökümü(454).— Osmanoğulları'nın Soy Kütüğü ve Saltanat Târihleri(s. 455-6).

(Büyük Türkiye Tarihi, Ondördüncü Cilt):

XXIV — ARABİSTAN(s. 5-46): Hicâz ve Yemen(s. 5), Hicâz Beylerbeyi ve Vâlileri(6), Mekke Şerifleri(8), Yemen Beylerbeyileri(9), Kızıldeniz ve Hind Sularında Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Safhası(13), Mekke Şerifleri(20), Surre Alayı(23), Mevlid Kandili(25), Hacc Emirleri(25), Kâbe Örtüsü(26), Mekke Emirleri Hakkında Netice(28), Evliyâ Çelebi ile Hicâz'da(29), Akabe-Medine Yolu(29), Medine-i Münevvere(30), Ravza-i Mutahhara(31), Medine Şehri(32), Medine'de Gömülü İslâm Büyükleri(32), Medine-Mekke Yolu(33), Mekke-i Mükerreme(34), Harem-i Şerif ve Kâbe(35), Mekke Şehri(38), Cidde(40), Mekke-Medine Yolculuğu(41), Yenbû'ü'l-Berr ve Yenbû'ü'l-Bahr(41), Yenbû'dan Akabe'ye(41), Akabe(42), 1889'da HİCAZ EYÂLETİ(42), Mekke-i Mükerreme Merkez Sancağı(44), Medine-i Münevvere Sancağı(44), Cidde Sancağı(45).

XXV — MISIR-SÛDAN ve HABEŞİSTAN(s. 47-139): Mısır Eyâleti(s. 47), Mısır Beylerbeyileri(51), Mısır'da Vâlilik Müddetleri 4 Yılı Dolduranlar(54), Habeş Beylerbeyileri(55), Sûdan ve Habeşistan(57), Evliyâ Çelebi'de Mısır ve Sûdan(63), Akabe'den Süveyş'e(63), Süveyş'ten Kaahire'ye(64), Mısır Eyâleti(65), Kaahire Şehri: Kale ve Paşa Sarayı(67), Mahalleler(68), Câmiler(69), Medreseler ve Mektebler (74), Tekkeler(75), İmâretler(77), Hamamlar(77), Hanlar(78), Hastahâneler(79), Çeşmeler, Sebiller ve Yalaklar(79), Köprüler(80), Havuzlar(80), Bulak(81); Kadem-i Şerif'in Istanbul Seyâhati(82), Fustât(83), Ümmü'l-Kıyâs ve Ravza(84), Kaahire'de Resm-i Geçit(84), Nil Üzerinde Gece Şenliği(85), Nil Nehri(86), Meslek Sâhibleri(87), Fuhuş(90), Dilencilik(90), Harem Ağası Tâcirleri(91), Yeni Beylerbeyinin Kaahire'ye Girişi(91); Eyâlet Bütçesi(93), Mısır Hacc Emiri (93), Eyâlet Hakkında Tamamlayıcı Bilgiler(94), Kaahire'de Mevlidler ve Mesireler(95), Bâzı Coğrâfî Husûsiyetler(96), Kaahire'de Gömülü Bâzı Meşhurlar(97), Kaahire-Tantâ Yolu(99), Tantâ(99), Mahalletü'l-Merhûm(100), Âbyâr(100), Nehâriyye(100), Ebû-Ali ve Desuuk (100), Demenhûr(101), Hûş-ı İsâ(101), İskenderiyye(102), İdfû(103), Reşid (104), Mahalle-i Mutûbis, Sindiyûm ve Fûve(105), Şubrahîs, Mit-i Cenâh ve Sahh(105), Nakle(106), İmbâba(107), Burullus ve Beltıym(107), Fereskûr(109), Şirbîn(109), Mansûre(110), Menzele(110), Semenhûd (111), Mahalletü'l-Kübrâ(111), Kalyûb(112), YUKARI MISIR(s. 112), Beni-Süeyf(113), Minye(114), Eşmûneyn ve Mellâvî(114), Sanbû ve Menfelût(114), Asyût(115), Ebû-Tîğ ve Tahta(115), Cezire ve Sohâc ile Menşiye(116), Circe(116), Fâv ile Belâbîş ve Kana(117), Kusayr (Kuus)(117), Uksûr(117), Asvân(118), Birinci Şelâle(118), Ezrak ve İbrim(119), SÛDAN(s. 120), Vâdi Halfa ve İkinci Şelâle(120), Say (120), Üçüncü Şelâle ve Hafîr(121), Dânika(Makâra, el-Urde, Kasr Dongola, Bugün: Dongola)(122), Hanoc(122), Hannak ve Handak

(122). Eski Dongola(Dongola'l-Acûz)(123), Zürâfe(123), Afât(Afârit) (123), Âbkur(Abdum)(124), Arbaci(124), Gergedan(124), Foncistan Meliki ve Sennâre(125), Boruşeş, Ebû-Temir, Buruste ve Donkude(126), Nil'in Çıktığı Sâha(126), HABEŞ EYÂLETİ(s. 127), Dümbiye ve Nazdi(127), İnci Adası(127), Sevâkin(128), Kif ve Dehlek(128), Musavvâ (129), Harkova(Garkûkû)(130), Hindiyye(130), Pehlûle ve Zeylâ (131), Mukdişû(Mogadişu)(131), Tekrar MISIR(s. 132), Esne(132), Hav(133), Farşût(133), Semhûd(133), Berdîs(133), Elvâh(133), Feyyûm(14), Atfih(134), Cize(134), Kaahire'de(135), Hânkaah ve Belbeys(137), 1672'de Mısır Şehirlerinin Nüfûsu(139).

XXVI — KUZEY AFRİKA(s. 140-8): Kuzey Afrika'daki Osmanlı Eyâletleri(s. 140), Libya'da Türk Hâkimiyetinin Son Devri(144).

BİBLİYOGRAFYA(s. 149-307): I. OSMANLI ORTAÇAĞI İÇİN UMÛMİ BİBLİYOGRAFYA(1231-1453)(s. 149-82): I. KAYNAKLAR(s. 149): 1. Arşiv Malzemesi ve Vakfiyeler(149), 2. Kitâbeler(150), 3. Meskûkât(150), 4. Jenealoji(Neseb Bilgisi)(151), 5. Kataloglar ve Bibliyografik Eserler(151), 6. Osmanlı Târihleri(152), 7. Arab Târihleri(158), 8. Fars Târihleri(160), 9. Bizans Târihleri(160), 10. Ermeni Târihleri (162), 11. Avrupa Kaynakları(162); II. TEDKIYKLER(s. 164): 1. Umûmi Osmanlı Târihleri(164), 2. Avrupa Târihi Üzerinde Eserler(167), 3. Balkanlar Târihi Üzerinde Eserler(168), 4. Osmanlılar'ın Menşei ve Teessüsü, Ertuğrul Gaazi(1231-1281) ve Osman Gaazi(1281-1324) (169), 5. Orhan Gaazi Devri(1324-1362)(171), 6. I. Murad Devri(1362) -1389)(171), 7. Yıldırım Bâyezid Devri(1389-1402)(172), 8. Fetret Devri(1402-1413) ve Çelebi Sultan Mehmed(1413-1421)(173), 9. II. Murad Devri(1421-1451)(173), 10. İstanbul'un Fethi(1453)(175), 11. Anadolu Beylikleri(178), 12. Mahalli Monografiler(180), 13. İlk Devir Osmanlı Mimârîsi(181).— II. OSMANLI CİHAN DEVLETİ'nin KURULUŞ ve GERÇEKLEŞME DEVRİ İÇİN UMÛMİ BİBLİYOGRAFYA(1453-1566) (s. 183-243): I. KAYNAKLAR(s. 184): 1. Arşiv Malzemesi ve Vakfiyeler(184), 2. Kitâbeler ve Meskûkât(186), 3. Jenealoji(Neseb Bilgisi) (187), 4. Kataloglar ve Bibliyografik Eserler(188), 5. Târîh Atlasları (192), 6. Osmanlı Târihleri(193), 7. Arab Târihleri(206), 8. İran Târihleri(207), 9. Bizans Târihleri(208), 10. Ermeni Târihleri(208), 11. Avrupa Kaynakları(208); II. TEDKIYKLER(s. 216): 1. Ümûmî Osmanlı Târihleri(216), 2. Avrupa Târihi Üzerinde Eserler(218), 3. Balkan Târihi Üzerinde Eserler(222), 4. Fâtih Sultan Mehmed Devri(1453-1481)(223), 5. II. Bâyezid Devri(1481-1512)(227), 6. Yavuz Sultan Selim Devri(1512-1520)(229), 7. Kaanûnî Sultan Süleyman Devri(1520-1566)(231), 8. Mahallî Monografiler(243).— III. KAANÛNÎ'nin ÖLÜMÜNDEN EDİRNE VAK'ASI'na KADARKİ DEVRE İÇİN UMÛMİ BİBLİYOGRAFYA(1566-1703)(s. 244-307): Plan(s. 244), 1. KAYNAKLAR (s. 245): 1. Arşiv Malzemesi ve Vakfiyeler(245), 2. Kitâbeler ve Meskûkât(248), 3. Jenealoji(Neseb Bilgisi)(248), 4. Kataloglar ve Bibliyografik Eserler(250), 5. Târîh Atlasları(251), 6. Osmanlı Târihleri (251): a. Kronikler(251), b. Monografiler(255), c. Şeh-Nâmeler(259), d. Husûsî Eserler(259), e. Bölge ve Şehir Târihleri(260), f. Coğrafya ve Seyâhat(260), g. Biyografi(263), h. Münşe'ât(264), 7. Arab Târihleri (264), 8. İran Târihleri(265), 9. Ermeni Târihleri(266), 10. Avrupa

Kaynakları(267): a. Târihî Eserler(267), b. Seyâhat-nâme ve Sefâret-nâmeler(273); II. TEDKIYKLER(s. 281): 1. Umûmî Osmanlı Târihleri: Yerli Eserler(281), 2. Umûmî Osmanlı Târihleri: Yabancı Eserler(283), 3. Yerli Monografiler(283), 4. Yabancı Monografiler(284), 5. Avrupa Târihi Üzerinde Eserler(287): a. Fransa(288), b. İngiltere (289), c. Holanda(290), d. İspanya(290), e. Portekiz(290), f. İtalya (290), g. Almanya(291), h. İsveç(292), ı. Danimarka(292), j. İsviçre (293), k. Lehistan(Polonya)(293), l. Rusya(297), m. Amerika(294), 6. Asya ve Afrika Târihi Üzerinde Eserler(295), 7. Macar Târihi Üzerinde Eserler(296): a. Macaristan(296), b. Erdel(Transilvânya)(297), 8. Balkan Târihi Üzerinde Eserler(299): a. Romanya(300), b. Yugoslavya(300), c. Bulgaristan(900), d. Yunanistan(300), 9. II. Selim Devri (1566-1574)(301), 10. III. Murad Devri(1574-1595)(302), 11. III. Mehmed Devri(1595-1603)(303), 12. I. Ahmed Devri(1603-1617)(304), 13. I. Mustafa ve II. Osman Devirleri(1617-1623)(304), 14. IV. Murad Devri(1623-1640)(304), 15. Sultân İbrâhim Devri(1640-1648)(305), 16. IV. Mehmed Devri(1648-1687)(305), 17. III. Süleyman Devri(1687-1691) (307), 18. II. Ahmed Devri(1691-1695)(307), 19. II. Mustafa Devri(1695-1703)(307).

EKLEMELER ve DÜZELTMELER(s. 309-61): Birinci Cild(s. 309), İkinci Cild(311), Üçüncü Cild(316), Dördüncü Cild(319), Beşinci Cild (322), Altıncı Cild(325), Yedinci Cild(328), Sekizinci Cild(333), Dokuzuncu Cild(340), Onuncu Cild(345), Onbirinci Cild(348), Onikinci Cild(352), Onüçüncü Cild(357), Ondördüncü Cild(358).

İÇİNDEKİLER(s. 361-85): Sekizinci Cild(s. 361), Dokuzuncu Cild (365), Onuncu Cild(369), Onbirinci Cild(372), Onikinci Cild(376), Onüçüncü Cild(379), Ondördüncü Cild(383).

SON SÖZ(s. 386-396).

MÜELLİF'in DİĞER ESERLERİ(s. 397-399).

SON SÖZ

Son Söz'ümde, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin nasıl kaleme alındığını anlatmak istiyorum.

20 eylûl 1930 günü Istanbul'da Vezneciler'de doğdum. 6 yaşımda Latin harflerini, 11 yaşımda Arab harflerini öğrendim. Husûsî öğretmen ve kitap edinme imkânlarım vardı. 9 yaşımda Almanca'ya başladım, devâm edemedim. 11 yaşımda Fransızca'ya, 18 yaşımda İngilizce'ye başladım. Bu arada çok küçük yaşta Arabca ve Farsca'ya çalışmaya gayret ettim. 10 yaşımda coğrafya öğrenmiye giriştim. Tabiî coğrafyaya meylim yoktu. Fakat siyâsî ve beşerî coğrafyaya ihtiras derecesinde merak ettim. 11 yaşımda târih kitapları okumaya başladım. Çok çabuk okuyabiliyordum. Latin harfleri ile Türkçe'de o yıllarda târih yayınları çok mahdut ve yetersizdi. Arab harfleri ile —biraz da bu harfleri öğrenmek için— Ahmed Refik merhûmun kitaplarını okuyordum. Henüz Fransızca kitap okuyamıyordum.

Coğrafyadan târîhe geçişim şöyle oldu: Atlasları yutar gibi ezberler, tabloya bakar gibi hayranlıkla saatlerce paftaları incelerken, devletlerin sınırları, en gözüme çarpan unsur oldu. Sınırlarda bir gayrı tabiîlik var gibiydi. 6 kıt'a İngiliz sömürgeleri ve dominyonları ile penbeye boyanmıştı. Rusya, dünyanın âdetâ dörtte birini işgal etmişti(1940 yılından bahsediyorum). Bu sınırların Tanrı yapısı olmadığı, dağlar, denizler gibi Cenâb-ı Hak tarafından teşekkül ettirilmediği muhakkaktı. O halde nasıl teşekkül etmişlerdi? İşte bunun cevabını bulmanın tek, biricik ve mutlak yolu, târîh öğrenmekti.

O yıllarda Türkiye'de resmî târih görüşü, Türk'ün Orta Asya târihininin çok şanlı şerefli, zengin olduğu, Osmanlı târih ve kültürünün Türk târihi içinde âdetâ utanılacak bir leke teşkil ettiği idi. Ben de eski Türk târihine âit bulabildiğim her kitabı okudum. Onlardan faydalanarak bir çok kitap müsveddesi kaleme aldım(ki sonradan hepsini imhâ etmişimdir). Fakat Osmanlı çağı üzerinde tereddüdlerim vardı. Çocuk denecek yaşta, resmî târih görüşünün yanlışın ötesinde, Türk kültür hayâtının en büyük metod hatâsı olduğunu sezdim. Fakat Osmanlı târihi üzerinde okuduklarım beni tatmîn etmiyordu. Kaynaklara inmeye mecbûr olduğumu anladım. Osmanlı şiirini ve arûz'u derinlemesine öğrendim(Sâdeddin Nüzhet Ergun'dan ders almıştım). Klasik Osmanlı târihlerini okumaya başladım.

Ortada Osmanlı siyâsî ve medenî târihi üzerinde yazılmış tek kapital eser vardı: Hammer'in eseri. 10 cilt hâlinde 1774'e kadar Osmanlı siyâsî târihini(atlas cildi ile berâber Fransızca'sı 19 cilt), 4 cilt hâlinde Osmanlı şiirî târihini, 2 cilt hâlinde Osmanlı teşkilâtı târihini, bir cilt hâlinde Istanbul ve Boğaziçi'nin târih ve tasvirini, bir cilt hâlinde —Osmanlı devletinin bir parçası olan— Kırım Hanlığı'nı kaleme alan Baron von Hammer-Purgstall(Graz 1774 — Viyana 1856), inanılmaz bir âbide meydana getirmişti. Fakat 1774'te kalıyordu. Târih de diğer ilimler gibi eskiyen, yenilenen, ilerliyen bir ilimdir. Hammer'in eseri ise, XIX. asır başlarında, nihâyet ortalarında kaleme alınmıştı. İlk iki cildi, ilim bakımından tamâmen eskimişti.

Zeinkeisen ve Iorga'nın Osmanlı târihlerine gelince, ilki 7, ikincisi 5 büyük cilttir. Zeinkeisen, Osmanlılar'ın yalnız Avrupa'daki — daha çok siyâsî— târihini mevzû alır ve Hammer'den az sonra kaleme alındığı için, eskimiştir. Hammer gibi Doğu dillerini bilmez. Fakat çok zengin Avrupa kaynaklarına ve arşiv malzemesine dayanır. Iorga, eserini 1913'te keser. O da yalnız Avrupa kaynaklarına dayanmıştır, Türkçe kaynakları ancak tercümelerinden okuyabilmiştir. Diğer umûmî Osmanlı târihlerinden bahsetmiyorum. Bunlar derecesinde değildir. Son yıllarda Avrupa'da çıkanlarsa, küçük hacimde kitaplardır, detaya inmezler.

1947 yılına geldiğim zaman, Osmanlı târihi üzerinde araştırmalarım hayli ilerlemişti. Bu yıl, iki mühim kitabın ilk ciltleri çıktı: İsmâil Hâmi Dânişmend ve İsmâil Hakkı Uzunçarşılı merhumların —ilki 4 ve diğeri 6 büyük cild olan— Osmanlı târihleri. İlki, çok geniş ve derin umûmî kültürü olan bir érudit'nin Osmanlı kaynaklarına dayanılarak, fakat Batı kaynakları da asla gözden kaçırılmıyarak yazılmış eseri idi. Fakat siyâsî bir kronolojiden ibâretti. Uzunçarşılı ise, yalnız Doğu kaynaklarına dayanıyordu, onun için eseri aksıyordu. Fakat 12 büyük cildlik eseri(6 cild siyâsî târih + 8 cild teşkilât târihi), metoddan mahrûm olmasına rağmen, çok bol arşiv malzemesi veriyordu; büyük çalışma mahsûlü idi. Dânişmend(Trablusgarb 1889 — Istanbul 1967) ile çok yakın dost olduğumuz zaman, eserinin 3. Cildi henüz intişâr etmişti. Târihçiliğe çok geç başladığı için(ilme lengüistik'le girmiştir), Osmanlı medeniyeti üzerinde yazmayı düşündüğü cildler, muhayyilesinde kaldı. Uzunçarşılı(Istanbul 1889 - Istanbul 1978) ise hayâtını Osmanlı târihine vermiş, arşivlere girebilecek zamânı bulmuş, yardımcılar edinmiş, çok çalışkan, verimli, bilgin bir yazardı. Fakat târihe yardımcı ilimlerde, Batı ve dünyâ târihinde, Batı dillerinde tamâmen yabancı kalıyordu.

1950-57 arasında Paris'te oturdum ve bir kaç kütübhânede ilgilendiğim bütün kitapları gördüm, pek çoğunu tamâmen okudum. 1952'de topladığım malzemeyi gözden geçirerek —medeniyet kısmı da dâhil— bir kaç yüz daktilo sahîfelik bir Osmanlı târihi yazdım. ***Büyük Türkiye Tarihi***'nin çekirdeği budur. Bir kaç dostuma ciltlettiğim bu müsveddeyi verip okutum, beğendiler. Ama bunu bastırmak istemiyordum. Hedefim bu değildi.

Bütün bu yıllarda başlıca 3 kitabım için malzeme topluyordum: *Türkiye Tarihi, Türk Musikisi Ansiklopedisi, Devletler ve Hânedanlar.* Bu sonuncusunun daha hiç bir kısmı basılmamıştır. Diğer kitaplarım, çoğunlukla bu 3 ana eser için toplanmış malzemeyle kaleme alınmıştır. Esâsen 1 Ocak 1961'den itibâren profesyonel yazarlığa geçtiğim ve o târihten bu yana hayâtımı esâs itibâriyle yazarlıkla kazandığım için, bir çok kitabım, bâzı sipârişleri veyâ görevleri yerine getirmek maksadıyle kaleme alınmışlır.

1957'de Paris'ten Istanbul'a kesin dönüş yaptım. *Türkiye Tarihi*'nin ikinci müsveddesini tapaja başladım, 1960'ta bitirdim. 1963'te üçüncü manüskriyi tapaja başladım. *Türkiye Tarihi* adıyle ve 12 küçük cild hâlinde yayınlanan kitap, bu üçüncü manüskridir(ilk iki manüskri imhâ edilmiştir).

Hayat müessesesinin yayınladığı *Türkiye Tarihi*, 2 eylûl 1963 günü dizilmiye başlandı. İlk cild 10 mart 1964'te ve 12. cild 16 mart 1967'de piyasaya verildi. Bu sûretle 3 yıl, 4 ayda 12 cild çıkmış oldu. Cildler asgarî 50, âzamî 205 gün arayla piyasaya sunulmuştur.

Türkiye Tarihi, büyük boşluğu doldurduğu için satış rekoru kırdı. İlmî bir kitap için hayâle getirilemiyen tirajlara ulaştı. Ofset yoluyle korsan baskıları bile yapıldı. Geniş kitleye hitâb edebilmek için, referans notlarını asgariye indirmiştim. *Büyük Türkiye Tarihi*'nde de öyledir. 12 küçük cildlik *Türkiye Tarihi*, sâdece Osmanlı siyâsî târihini ihtivâ ediyordu. İlk iki cild, giriş cildleri idi. Osmanlı-öncesi Türk ve Türkiye târihini hulâsa ediyordu. *Türkiye Tarihi*'nin medeniyete âit —en az ayni hacimde— kısımlarının neşri üzerinde, yıllar süren müzâkerelere rağmen *Hayat* müessesesi ile anlaşmaya varılmadı. Esâsen bu yıllarda *Türk Musikisi Ansiklopedisi*'ni yayınlamıya başladığım için, bu işle fazla meşgul olamadım.

Türkiye Tarihi'nin öncü bir eser olduğu daha ilk cildinin yayınlanmasıyle kabûl edildi. Kitabın yayınlanmasını kolaylaştıranlar ve teşvik edenler oldu. Fakat bâzı târih gerçeklerini söyliyebildiğim ve daha çok böyle bir kompozisyon eseri ortaya koyduğum için, bir kısmı eski dostlarım, bir kısmı hayâtımda yüzlerini görmediğim, hattâ isimlerini işitmediğim kişiler ve bâzı müesseseler, karşıma geçtiler ve açık düşmanlık gösterdiler. Fikir hayâtı bizimkinden daha gelişmiş toplumlarda bile olağan olduğu için, bunlar beni daha azimli çalışmaya tahrik etmekten gayrı menfî bir rol oynamış değillerdir.

Hiç bir kitabımın resmî müesseseler, millî eğitim veyâ kültür bakanlıkları gibi çok ilgili kuruluşlar tarafından satın alınmasını ne istedim, ne herhangi birine istettim, ne de bunu imâ ettim. *Türkiye Tarihi* için de böyle oldu. Her iki bakanlıkta da yüksek düzeyde görevlerde bulunduğum halde, böyle bir şeye elimi bile değdirmedim. Sanıyorum mühim bir aydın kesiminin okuduğu *Türkiye Tarihi*, hiç bir okulun kütübhânesine girmemiştir. Bu husûsu niçin kaydettim? Türk eğitim ve kültür hayâtındaki garâbet ve çarpıklıklardan birini dile getirmek için. Zirâ her iki bakanlık, çok eski dönemlerden beri, sâdece kimsenin okumadığı, hiç bir satış yapmıyan kitap ve dergileri satın almakla ün yapmıştır.

Büyük Türkiye Tarihi'nin 30 küsur yıldır malzemesini toplarken ve kaleme alırken, elbette bâzı yardımlar gördüm. Fakat bu yardımlar, Batı'daki mânâsında ve Batı geleneğinde olmaktan uzaktır. Bunun, bir iki istisnâsı ile, Türk İlim adamının ve müelliflinin müşterek derdi olduğunu da biliyorum. Müsveddelerimi yayından önce kimseye de okutamadım. Halbuki Batı'da müsveddeyi bir kaç meslekdaş, dost, meraklı, talebe okur ve gözden kaçmış bir kaç yanlış olsun yakalanabilir. Ne kadar kudretli olursa olsun, bir tek insan, bâzı sâhalarda dar görüşlü ve eksik bilgili olmaktan kurtulamaz. Benim gördüğüm yardımlar, daha çok yabancı diller bakımındandır. Bu husus, başka milletlerin târihine benzemez. Zirâ değil Türk târihi, Osmanlı târihi için bile ilk düşünüşte akla gelmiyecek kadar çeşitli dillerde kaynak ve incelemeler vardır. Türk lehçelerinden başka Fransızca İngilizce, Arabca, Farsca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Latince ve yetersiz derecede Almanca'yı okuyup anlıyabilmeme mukaabil, bu diller bâzan yetersiz kalmıştır. Meselâ Slav dillerinin hiç birini bilmemem, hattâ okuyamamam, Macarca gibi çok bol yayını olan bir dili anlamamam, geçmiş yıllarda, dil yardımına ihtiyâcımı arttırmıştır. Çok defa bir dili okuyup anlıyabilmek de tamâmen kifâyetsiz kalmaktadır. O dilin pek inceliklerini, şîirini, edebiyâtını bilmek icâb etmektedir. Bu derecede ise ancak klasik Osmanlı metinleri ile Fransızca ve Farsca metinleri anlıyabilmem, diğer diller için vakıt fıkdânından aynı şeyi yapamamam, yâhut tercümelere muhtaç kalmam, kitaplarımda bâzı boşluklar bırakmış olabilir.

Büyük Türkiye Tarihi'nin, adına rağmen, gerçekte bir Osmanlı siyâsî ve kültürel târihi olduğu açıktır. Eserin ilk bir buçuk cildinde Osmanlı dışı Türk târihi, ancak sağlam şekilde hulâsa edilmiye çalışılmıştır. Ayrıca zahmeti olan bir işti. Fakat zarûrî idi. Osmanlı'yı birden ortaya çıkarmak, ondan öncesini hiç söylememek, târihçi olmıyan okuyucuyu karanlıkta bırakmak, en kötüsü, yanlış fikirler edinebilmesine zemin hazırlamak olacaktı.

Büyük Türkiye Tarihi'nin sayın okuyucularımın elinde bulunan ilk 7 cildi, bir Osmanlı siyâsî târihidir ve bunun ilk bir buçuk cildi, Osmanlı öncesi Türk ve Türkiye târihinin hulâsasıdır. Asıl 5,5 cild hâlinde verilen Osmanlı siyâsî târihi, 1231'den 1703'e kadar gereken tafsilâtla verilmiş, 1703'ten sonrası ancak geniş şekilde hulâsa edilebilmiştir. 1703'ten sonraki devrede aynı detaya inmek için bütün hazırlıklarım, notlarım ve müsveddelerim mevcuddur. Ancak tapajı yapamadım. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin yeni bir baskısında bu eksiklik giderilecektir. Bu şekilde eser, bir kaç cildlik bir hacim daha kazanmış olacaktır. *Bibliyografya* için de aynı durum vâriddir. *Bibliyografya*, 1231-1703 arası Osmanlı siyâsî-askerî târihinin tenkıydi ve detaylı bibliyografyasıdır. 1703'ten sonraki bibliyografya ile 8-14. cildleri teşkil eden medeniyet, kültür, san'at, teşkilât bahislerinin büyük hacim tutan bibliyografyasını tape edemediğim için, bu baskıya girememiştir.

8—14. cildlerinden tapajı 1 yıl, 4 ay, 17 gün sürdü (26.XII.1973—12.V.1975). Günde vasati 8,2 daktilo sahifesi eden 4139 sahifeyi bu

müddet içinde tape ettim. 100 sahifeyi asgarî 5, âzamî 36 günde tape etmişim. Bu büyük tapajdan sonra yaptığım hayli ek, bu târihten sonra ve Mayıs 1975-Mayıs 1979 arasındadır. 1977'de ilk cild piyasaya verilmiş, 1979 hazîrânında 13. ve temmuzunda 14. cild intişâr etmek üzere yayın planı programlaşmıştır.

Büyük Türkiye Tarihi'nin 5,5 cild tutarındaki Osmanlı siyâsî târihinde en büyük bahis, hemen hemen bir cild tutan Kaanûnî devridir. Hacim bakımından IV. Mehmed, Fâtih Sultan Mehmed, III. Murad, II. Abdülhamid, Yavuz Sultan Selim, IV. Murad, II. Mustafa devirleri, Kaanûnî devrini (âkıyb etmektedir. Bu 5,5 cildde Osmanlı hükümdarlarına verilen yerin sahife adedi şöyledir: 1 — Ertuğrul Gazi(1231-1281 = 50 yıl) 14 sahife, 2— I. Osman Gazi(1281-1324 = 43), 14 s., 3—Orhan Gazi(1324-1362 = 38) 19 s., 4— I. Murad(1362-1389 = 27) 22 s., 5—Yıldırım I. Bâyezid(1389-1402 = 13) 49 s., 6— I. Süleyman(1402-1411 = 9) 10 s., 7 — Mûsâ Çelebi(1411-1413 = 2) 6 s., 8— Çelebi I. Mehmed(1413-1421 = 8) 16 s., 9— II. Murad(1421-1444 + 1445 + 1446-1451 = 28) 45 s., 10 — Fâtih II. Mehmed(1444-1445 + 1445-1446 + 1451-1481 = 32) 186 s., 11— II. Bâyezid Veli (1481-1512 = 31) 73 s., 12—Yavuz I. Selim(1512-1520 = 8) 116 s., 13— Kaanûnî II. Süleyman(1520-1566 = 46) 434 s., 14— II. Selim(1566-1574 = 8) 81 s., 15—III. Murad(1574-1595 = 21) 167 s., 16— III. Mehmed(1595-1603 = 8) 69 s., 17—I. Ahmed(1603-1617 = 14) 66 s., 18— I. Mustafa(1617-1618 + 1622-1623 = 2) 27 s., 19— II. Osman (1618-1622 = 4) 38 s., 20— IV. Murad(1623-1640 = 17) 94 s., 21— III. Süleyman(1687-1691 = 4) 23 s., 24—II. Ahmed(1691-1695 = 4) 15 s., 25— II. Mustafa(1695-1703 = 8) 94 s., 26— III. Ahmed(1703-1730 = 27) 42 s., 27— I. Mahmud(1730-1754 = 24) 33 s., 28— III. Osman (1754-1757 = 3) 3 s., 29— III. Mustafa(1757-1774 = 17) 19 s., 30— I. Abdülhamid(1774-1789 = 15) 17 s., 31— III. Selim(1789-1807 = 18) 33 s., 32—IV. Mustafa(1807-1808 = 1) 5 s., 33— II. Mahmud(1808-1839 = 31) 51 s., 34— I. Abdülmecid(1839-1861 = 22) 46 s., 35— Abdülaziz Han(1861-1876 = 15) 41 s., 36— V. Murad(1876) 19 s., 37— II. Abdülhamid(1876-1909 = 33) 123 s., 38— V. Mehmed Reşad(1909-1918 = 9)51 s., 39— VI. Mehmed Vahideddin(1918-1922 = 4) 12 s.

Büyük Türkiye Tarihi, 14 büyük cild hâlinde, 12 küçük cildlik *Türkiye Tarihi*'nin takriben 2,5 misilidir; yânî likî 100 ise, ikincisi takriben 250 hacmindedir. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin ilk 7 cildinde *Türkiye Tarihi*'nin 12 cildi esâs alınmakla berâber, geniş ölçüde tâdil edilmiş, bahislerde bâzı takdim-te'hirler yapılmış, bâzı bahisler tamâmen çıkarılmış, bâzı bahisler ilk defa eklenmiş, bâzıları yeniden yazılmış, metnin her yeri tekrar gözden geçirilmiş, son 10 yıl içinde târih ilminin bütün yenilikleri aksettirilmiş, yeni keşiflere ve yayınlara göre düzeltmeler, eklemeler yapılmıştır. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin son 7 cildi(8-14. cildler) ise, tamâmen ilk defa yayınlanmaktadır.

Türkiye Tarihi gibi *Büyük Türkiye Tarihi*'nin de meraklı gençlerden Türkiye'nin kaderini ellerinde tutan politikacılara kadar pek çok kimse tarafından okunduğunu biliyorum. *Türkiye Tarihi*, Celâl

Bayar, Ferruh Bozbeyli, Osman Bölükbaşı, Süleyman Demirel, Bülend Ecevit, Turhan Feyzioğlu, Cemal Gürsel, Alparslan Türkeş ve muhtemelen Fahri Korutürk tarafından okunmuştur. İsmet İnönü ile Cevdet Sunay'ın okuyup okumadıkları hakkında bir bilgi bana erişmemiştir. Bakanlık seviyesini aşmıyanları zikretmeye ihtiyaç yoktur. *Türkiye Tarihi*, bâzı fakültelerde, yüksek askerî okullarda, yardımcı, hattâ başlıca ders kitabı olarak, profesörlerce öğrencilerine tavsiye edilmiştir.

Türkiye Tarihi, büyük intihallere mevzû olmuştur. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin başına aynı şeyin gelmemesi için dikkat edeceğim. Yalnız *Türkiye Tarihi*'ne dayanılarak, ondan iktibaslardan ibâret kitap müsveddeleri bile yazılmıştır. Bir çoğu, kaynak göstermemek küstahlığında bulunmuş, buna Bâb-ı Âlî'nin en paralı müesseselerinden bâzıları bile cesâret etmişlerdir. Bunlardan biri, te'lif hakları talebime, fikirlerimi yaydığı için benim borçlu bulunduğum cevabını vermiştir. Fikirlerimi yaymak için böyle aracılara ihtiyâcım olmadığı âşikârdır. Bunlar, müellifin ve te'lif müessesesinin sırtından vurgun yapmıya alışmış asalaklardır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi ülkelerde böyle şeylere cesâret edenler, servetlerinin son kırıntısını tazminât olarak ödiyerek cezâlandırılırlar. Elbet biz de o seviyeye geleceğiz.

Ancak *Türkiye Tarihi*.başta olmak üzere yazdıklarımı yağmalamakta en ileri giden, TRT'dir. Hiç bir yayınında me'haz göstermemesi bakımından da rekor kırmıştır. Yüzlerce programda, pervâsızca benim yazdıklarım okunmuş, hazırlıyanın şu veyâ bu 'adam olduğu utanmadan söylenmiştir. Bir tek misal: 1977 yazında pazartesi günleri saat 18'de Türkiye radyolarından uzun müddet «Târih ve Biz Türkler» başlıklı program yayınlanmıştır. Bu programlarda tek me'haz olarak yalnız ve aynen *Türkiye Tarihi*, benim çok şahsî görüşlerim de aksettirilerek yayına girmiştir. Benim zikrettiğim me'hazlar, sanki programın meçhul hazırlayıcısı tarafından sanki o kitaplardan alınmış gibi, «Solak-zâde şöyle diyor, Hammer böyle diyor» diye benim yazdıklarım harfiyle okunarak nakledilmiş, uzun programda, ismim ve kitabım bir tek defa anılmamıştır. Bu, çok kötü bir niyet eseridir. O adamın TRT'den ne ücret aldığını tabiatiyle bilmem. Fakat ben TRT'den hiç bir şey almadığım gibi, böyle yayınlar için benden izin de istenmemiştir. Kezâ TRT'de radyo ve televizyonda Türk Musikisi târihi ve bestekârları üzerinde yapılan konuşmaların en büyük kısmı, yalnız ve sâdece benim *Türk Musikisi Ansiklopedisi* adlı kitabımdan alınmış, hiç birinde me'haz gösterilmemiştir. Bu, büyük alçaklıktır.

Burada belki bütün müelliflerimizin müşterek bir derdine daha temâs etmek istiyorum: Hiç bir kitabımın satışı ile ilgilenmem. Kitabımın te'lif ücretini alıp belirli tirajını bir müesseseye satarım. Onlar kitabımdan küçük bir sayıda bana âdet olduğu üzere müellif nüshası verirler. Bu nüshalar, meslekdaşlarımca bilindiği gibi, derhal ilgililere, dostlara gönderilir. Müellifin elinde çok defa tek nüsha kalır. Bu durumda kitabı için müellife müracaat etmek, müellifi ancak sıkıntıya ve mahcûbiyete sokar. Çünki müellifin, kendi kitabını kitapçıdan satın alarak vermekten başka çâresi yoktur.

Gerek *Türkiye Tarihi*, gerek *Büyük Türkiye Tarihi* için basında 100'den fazla makale çıktı. Aleyhte olanların sayısı iki veyâ üç tânedir. Her cildi ayrı yazı ile tanıtan lutufkâr yazarlar oldu. Eser hakkında söylenen bâzı sözler aşağıdadır:

«Şimdiye kadar bütün dillerde yazılmış Osmanlı târihlerinin en iyisi»(Nihal Atsız, *Ötüken)*

«Son derece kıymetli ve muazzam bir eser»(Ahmed Hamdi Başar, *Barış Dünyâsı)*

«Bugüne kadar Türk târihi böyle umûmî bir eserde toplanmamıştır. Bu cihet, Türkiye için büyük bir kazançtır»(Prof. Dr. Şerif Baştav, *Türk Kültürü)*

«Önemli ve değerli bir kaynak»(Am. Afif Büyüktuğrul)

«Değerli bir târihçinin eseri»(Bülend Ecevit, *Milliyet)*

«Sayısız kaynaklardan faydalanılarak ve en doğru şekilde yazılan, ünlü bir târihçinin eseri»(Tekin Erer, *Son Havâdis)*

«Türk kültürünün âbidevi eserlerinden biri»(Gökhan Evliyâoğlu, *Istanbul)*

«Kaynakları, üslûbu ve ortaya koyduğu manzara bakımından şimdiye kadar yazılmamış bir Osmanlı târihi»(Ergun Göze, *Tercüman)*

«Yüz binlerce Türk gencine, bir çıkış noktası, kurtuluş reçetesi olan büyük eser»(Ahmed Güner, *Son Havâdis)*

«Terkîbi târih olmak bakımından nâdir bir eser»(Prof. Dr. Halil İnalcık, *Târih Mecmuası)*

«Şimdiye kadar emsâli yazılmamış, ilmî görüş ve sağlam bir kültür diliyle kaleme alınmış hârikulâde bir eser»(Ahmed Kabaklı, *Tercüman)*

«Pek dikkatli ve derin incelemelerle, yüzlerce kaynaktan faydalanılarak yazılan bir eser»(Kadircan Kaflı, *Tercüman)*

«Türkiye'de ilmî mânâda ilk Türk târihi»(Kırımlıoğlu, *Ocak)*

«Siyâsi olayları klişe hâlinden çıkaran, en değerli târihçimizin eseri» (Orhan Seyfi Orhon, *Son Havâdis)*

«Sâhası, muhtevâsı, üslûbu, kaynakları ile kütübhânelerimizin baş köşesine yerleşecek bir eser»(Doç. Dr. Mukbil Özyörük, *Tercüman)*

«Ölümsüz bir eser»(Midhat Perin)

«Târihimiz hakkında eski nazariye ve bilgilerin esaslı değişikliklere uğradığını haber veren eser»(Şevket Rado, *Hayat)*

«Çok ilgi çekici bir eser»(İlhâmi Soysal, *Akşam)*

«Türk târihini başarıyla kaleme almak şeref ve mutluluğu Yılmaz Öztuna'ya nasîb oldu»(Prof. Dr. Hikmet Tanyu, *Üniversite)*

«Türk târihini, dünyâ târihçiliği alanında hayli ileri götüren âbide eser»(Sen. Dr. Fethi Tevetoğlu, *Son Baskı)*

«Büyük emek mahsûlü, bugüne kadar yazılan Osmanlı târihlerinin çok üstünde bir eser» *(Cultura Turcica)*

«Çok değerli, müstesnâ bir eser» (Alparslan Türkeş)

«Türk târih literatüründe ikinci bir örneği olmıyan bir eser» (Ekrem Üçyiğit, *Dünyâ)*

«Türk târihini klasik usuller dışında modern ilim zihniyetiyle ilk defa olarak ele alan eser» (Hamdi Varoğlu, *Cumhuriyet)*

*

Osmanlı devri Türk târihi, bütün Türk târihinin en büyük bahsidir, belki ehemmiyet bakımından Türk târihinin yüzde altmışını teşkil eder. Dünyâ târihinin de en mühim bahislerinden biridir. Ehemmiyeti nisbetinde de en az işlenmiş, arşiv vesikalarının ancak binde biri yayınlanmıştır. Osmanlı'nın ilgisi olmamış bir ülke ve bir kültür çok azdır. Bu bakımdan *Büyük Türkiye Tarihi* kaleme alınırken, Osmanlı târihi ile hiç bir ilgisi olmıyan kaynaklara ve kitaplara da mürâcaat edilmiştir. Bilhassa mukaayeseli târih metodu kullanılmış, Osmanlı toplumu o çağın dünyâsındaki yeri belirtilerek sunulmaya çalışılmış, hangi devir veyâ müessese inceleniyorsa, çağdaş ve benzerlerine atıflar yapılmıştır. Olayların oluştuğu mekân'a, daha açık tâbirle coğrafyaya, kronoloji yani zaman derecesinde ehemmiyet verilmiştir.

Büyük Türkiye Tarihi'nin Osmanlı târihi üzerinde bütün dillerde basılmış kitapların tamâma yakını, makalelerin mühimleri ve yazmaların ancak basılmışları olmıyan ehemmiyetlileri görünüp çoğu baştan başa, bâzıları posası bırakılıncaya kadar iki veyâ üç defa okunarak kaleme alındığını söylemem icâb eder. Arşiv malzemesinden ancak yayınlananlar görülmüştür. Osmanlı târihi derken, Osmanlı'ya âit bütün kültür unsurlarını da dâhil ediyorum. Bütün Osmanlı edebiyâtına şâmil bulunduğunu söylüyorum. Bibliyografik notlar, geniş okuyucu kitlesine hitâb edebilmek için asgariye indirilmiştir. Esâsen Batı'da fikir târihçiliği artık bu metodu tâkıyb etmektedir.

Osmanlı târihinde her vak'a ve her müessese, yalnız geçmişe değil, geleceğe de atıflar yapılarak takdim edilmiştir. Tabii ilmin ilerlemesi kadar, zamân içinde ileriye doğru yol almak da kanâatlerimizde tâdiller ve düzeltmeler yapabilmektedir. Fakat insanoğlu, hiç bir zaman hiç bir mevzûda aynı şekilde düşünemiyecektir. Çünkü yapısı buna müsâit değildir ve bizzât insan, aynı şekilde düşünen sahte insanı, robotu, imâl etmiye başlamıştır. Zâten bütün ilerleme, aynı şekilde düşünmeyişten ileri gelmektedir. Aynı şekilde düşünme, aynı çizgide kalmak demektir. Fikir ayrılıkları, normal bir toplum için saâdettir. Felâket doğurduğu toplumlar, anormal, hasta, kültür ihtilâli geçirmiş toplumlardır.

Bir çok münekkidin de dikkat ettiği gibi *Büyük Türkiye Tarihi*, daha çok bir fikir eseridir. Tahlil olmayınca terkip mümkin olamamakta ve kompozisyon eseri esâsen ortaya çıkamamaktadır. Şahsî

kanâatlerim, olayları ve şahısları milyonca olay ve şahıs arasında seçişim —târih bir de bu seçme san'atıdır— ve sunuşum, gelişmeleri değerlendirme ölçülerim, tamâmen bana âiddir. Coğrafya, statistik, müsiki, edebiyat, bibliyografya, jenealoji, titülatür gibi ilimlere yakınlığım, resim, iktisat, heraldik, diplomatik, nümizmatik, hat, epigrafi gibi ilimlere uzak olmam, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin meziyyet ve kusurlarını yapan hususlardır.

Değer ve değerlendirme hükümlerinde, çok titizlik gösterilmiş, hakkaaniyet duygusuna çok ağırlık verilmiştir. Hiç bir vesika, hiç bir bilgi gözden kaçırılmamaya —bir insanın yetebileceği nisbette— dikkat edilmiştir. Olaylar ve kişiler muhâkeme edilirken, günümüzde eriştiğimiz medeni seviye gözden kaçırılmamış, bu ortamın adamı olmıya itinâ gösterilmiştir. Ancak değer hükümlerini bugünün anlayışı içinde vermek de mümkin değildir. O devirlere ve o devirlerdeki insanlık âleminin vaziyetine göre muhâkeme etmek lâzımdır. Bu ölçüyü bulamıyan târihçi, başarısız bir târihçidir, hattâ polemikçi, palavracı ve şarlatandır.

Târihçilik, belirli zamanlar ve toplumlar üzerinde ihtisas, sağlam bir umûmî târih bilgisi, iyi bir yardımcı bilgiler seviyesi ve umûmî kültür, nihâyet bütün ilimlerde olduğu gibi çalışkanlık, takib fikri, işin sonunu getirebilmek azmi, fikir nâmûsu, bilhassa çok sağlam metod ile mümkindir. Monografilerde bu şartlar kâfidir. Büyük kompozisyon eserlerinde ise, sezgi hassasının bulunması da şarttır. Târihçi olarak doğmıyan, belki çok iyi târih bilebilir, fakat yazamaz. İstenen müsiki veyâ edebiyat bilgileriyle yetiştirilmiş kişilerin bestekâr ve şâir olamıyacakları gibidir. Kompozisyon eserinde, fikir târihçiliğinde, artık monografi müellifliği aşılmıştır. Geçmiş zamanlar için büyük topluluklar hakkında cihanşümûl hükümler verilmiye başlanmıştır. Bu hükümler, ayağın zeminden kesilmesiyle doğru olabilir. Zeminde ancak bir yönü, nihâyet çerçeveyi görebilmek mümkindir. Bu görüş, cihanşümûl hükümler için yeterli olamaz. Tâbir câizse 45, 90, nihâyet 180 derecelik görüş açılarıdır. Ayın sâdece bir yüzünü görmiye mahkûm olmamız gibidir. Gerçek görüş zâviyesi, 360 derecedir. Her tarafı, aynı kudretle, aynı görme kabiliyeti ve keskinliğiyle müşâhede edebilmek şartı mevcuddur. Peşin hükümlerden, sayısız şartların ve menfaatlerin baskısından kurtulabilmek için bu kaabiliyet, bu sezgi lâzımdır. O zaman, doğruya yakın değerlendirmeler yapmak mümkindir. Dâimâ belirli ve münâkaşaya açık yanılma payları bırakmak şartıyle. Zirâ târih, müsbet ilimlerinden biri değildir. Matematik gibi aynı, değişmez, kesin neticelere ulaşmaz. Olaylar aynı, şahıslar yerinde olduğu halde, her fikir târihçisi, nüans hâlinde kalsa bile, ayrı neticelere gidebilir. Büyük Fransız İhtilâli'ni, bütün vesikaları yayınlanmış bu mevzûu, Michelet gibi bir solcu cumhûriyetçinin, Sorel gibi sağa meyyal bir liberalin, Thiers gibi bir monarşistin eserlerinden, bu üç çok büyük ve biribiri ile çağdaş târihçinin her birinin kalın pek çok cild tutan kitaplarından okudum. Varılan neticelerdeki uyuşmazlık, bâzan hayret vericidir. Ama büyük Fransız kültürü, işte bu şekilde oluşmuştur.

Büyük Türkiye Tarihi'nde Osmanlı siyâsî ve kültürel târihini, 1979 çizgileriyle, bütün gelmiş geçmiş ve çoğu hâlâ mekteb kitaplarımızı, ansiklopedilerimizi dolduran ilmî yanlışlar düzeltilerek sunmaya çalıştım. Bu kadar hacimli bir kitap, büyük bir yatırım ve fedâkârlıkla basılabilmiştir. Milyarla oynıyan bâzı müesseseler, kitabın öncü mâhiyetini bildikleri ve kabûl ettikleri halde, fevkalâde girift kâr hesaplarına girdikleri ve Türk kültürünü de sevmedikleri için, yıllardan beri hazır olan *Büyük Türkiye Tarihi* için müellifi ile anlaşamamışlardır. İçinde bulunduğum ve bakanından odacısına kadar dostlarım olan millî eğitim ve kültür bakanlıkları, böyle bir kitaba tâlib olmayı akıl edememişlerdir; esâsen yayma imkânları çok ilkeldir. Hayâtımda hiç bir kitabımın basılması için de hiç bir müesseseye ve şahsa müracaat etmedim ve ettirmedim. Taleb dâimâ, tâlibden gelmiştir. Bu durumda Ötüken Yayınevi gibi genç bir kuruluşun bu misyonu üstlenmesini burada belirtmek, benim için târihî bir görevdir. Eserin başka tâlibleri de vardı. Fakat isâbetli seçimi yaptığımı, kitabın baskısının tamamlanmak üzere bulunduğu şu günlerde tamâmen idrâk etmiş durumdayım. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin yayınlanması için yıllarca uğraşan Sayın Nevzad Kösoğlu'na, Sayın Mustafa Yıldırım'a, Sayın Nurhan Alpay'a, Sayın Süleyman Kürkçü'ye büyük zevk ve hazla teşekkür ediyorum. *Türkiye Tarihi*'nin *Son Söz*'ünü yazdıktan(Istanbul, 22 haziran 1967) 12 yıl sonra *Büyük Türkiye Tarihi*'nin *Son Söz*'ünü de yazmayı nasîb kıldığından dolayı Cenâb-ı Hakk'a hamdediyorum.

Ankara, 16 Mayıs 1979 *Yılmaz ÖZTUNA*

MÜELLİF'in DİĞER ESERLERİ

— *1402 Ankara Muharebesi, Bâyezid ile Timur'un Ölümü ve Fetret Devri*, Istanbul, 1946, Kenan Matbaası, 80 s. + 4 yaprak harita, tükenmiştir (2.000 tiraj).

— *Türk Musikisi Lugati*, Istanbul, 1955, *Musiki Mecmuası* yayını, 446 s., çift sütun, tükenmiştir (1.000 tiraj) (eser, H. S. Arel'e ithaf edilmiştir).

— *Gündelik Gazete Tarzında Hazırlanmış Dünya Tarihi (Hayat Tarih Gazetesi), İnsanlığın Başlangıcından Kore Harbi'ne Kadar*, Istanbul, 1963, *Hayat* yayını, 216 s., 5 sütun, tükenmiştir (220.000 tiraj) (te'lif ve tercüme).

— *Türkiye Ansiklopedisi*, Istanbul, 1964, *Hayat* yayını, 520 s., 3 sütun, tükenmiştir (sonradan bir baskısı daha yapılmıştır) (400.000 tiraj) (Prof. Dr. Metin Tuncel'le müşterek).

— *Mahmud Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri*, *Hayat* mecmuasında tefrika, 1965 (metin neşri).

— *Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları*, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1965 (metin neşri).

— *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları*, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1965 (metin neşri).

— *Mimar Sinan'ın Hâtıraları*, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1966 (metin neşri).

— *Seydi-Ali Reis'in Hâtıraları*, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1966 (metin neşri).

— *Galib Paşa'nın Hâtıraları*, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1966 (metin neşri) (Orhan Yüksel'le müşterek).

— *Türkiye Tarihi (Başlangıcından Zamanımıza Kadar)*, *Hayat* yayını, 12 cilt, Istanbul, 1964 - 67, her cilt 288 + XVI s. (cem'an 3.664 s.). İki ayrı halk ve lüks baskısı vardır, tükenmiştir (60.000 tiraj).

— *Vilâyetlerimizin Tarihi*, *Hayat* yayını, 448 s., çift sütun, Istanbul, 1968 (45.000 tiraj) (Orhan Yüksel'le müşterek).

— *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*, *Hayat* yayını, Istanbul, 1969, 120 s., 3 sütun (150.000 tiraj).

— *Türk Tarihinden Yapraklar, 1000 Temel Eser:* 11, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, Istanbul, 1969, 344 s., tükenmiştir (20. 000 tiraj).

— *Resimlerle 93 Harbi (1877 - 78 Türk - Rus Savaşı), Hayat* yayını, Istanbul, 1969, 48 s., 3 sütun, tükenmiştir (15.000 tiraj).

— *Türk Bestecileri Ansiklopedisi, Hayat* yayını, Istanbul, 1969. 160 s., çift sütun, tükenmiştir (150.000 tiraj).

— *Türk Musikisi Ansiklopedisi,* Birinci Cilt, Devlet Kitapları, Istanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, 368 + VIII s., çift sütun (10. 525 tiraj) (eser S. Arel'in hâtırasına ithaf edilmiştir).

— *Osmanlı Tarihçilerinden Seçmeler, Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1970 (metin neşri).

— *Resimlerle Türkiye Tarihi, Hayat* yayını, Istanbul, 1970, 300 s., çift sütun (30.000 tiraj).

— *Büyük Türk Sözlüğü, Hayat* yayını, Istanbul, 1970, 1.288 s., çift sütun (180.000 tiraj) (Prof. Dr. Muharrem Ergin'le müşterek).

— *Havacılık Tarihinde Türkler: I (1918 Mondros Mütarekesi'ne Kadar),* Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı yayını, Ankara, 1970, 448 s., 2 sütun, tükenmiştir (2.000 tiraj) (Yük. Müh. Yavuz Kansu ve Hv. Alb. Sermet Şensöz'le müşterek).

— *Dördüncü Murad, Hayat* mecmuasında tefrika, 1971.

— *Türk Musikisi Klâsikleri,* I - 6, Devlet Kitapları, Istanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972; s. 1 - 36, çift sütun, tükenmiştir (5.000 tiraj).

— *Kösem Sultan, Hayat* mecmuasında tefrika, 1972.

— *Istanbul Sarayları, Hayat* mecmuasında tefrika, 1973.

— *Halil Menteşe'nin Hâtıraları, Hayat Tarih Mecmuası*'nda tefrika, 1973 (metin neşri).

— *Türk Musikisi Ansiklopedisi,* ikinci cildin I. kısmı, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, Istanbul, 1974, 140 s., çift sütun (10. 525 tiraj).

— *Safiye Sultan, Hayat* mecmuasında tefrika, 1975.

— *Petite Histoire de la Turquie,* Ankara 1976, Pars Matbaası, 80 s., çift sütun, Basın - Yayın yayını (10.000 tiraj).

— *Türk Musikisi Ansiklopedisi,* ikinci cildin II. kısmı, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, Istanbul, 1976, 328 s., çift sütun (10. 525 tirajı).

— *Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti,* YAYKUR ders notları, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Güner Basımevi, Ankara, 1976, 152 s. (3 fasikül halinde) (150.000 tiraj), 2. baskı: Ankara, 1977, Güneri Basımevi, 156 s. (150.000 tiraj).

— *Tarih Lise III,* Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Tifdruk Basımevi, Istanbul, 1976, 480 s. (200.000 tiraj); değişik 2. baskısı: Istanbul, 1977, 448 s., tükenmiştir. (150.000 tirajı).

— *Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Battı?*, *Tercüman* gazetesinde tefrika, 1977.

— *Osmanlı İmparatorluğu*, Millî Eğitim Basımevi, Devlet Kitapları, Ankara. 1977, 72 s., çift sütun (13.600 tiraj).

— *Türk Musikisi Tarihi* T.M. Devlet Konservatuarı yayını. İstanbul. 1977, 44 s. (teksir)

— Basılmış makaleler: *Hayat Ansiklopedisi*'nde 874 madde; *Hayat Küçük Ansiklopedi*'de 200 kadar madde; *Resimli Bilgi*'de 41 madde; *Hürriyet* gazetesinde 53 madde; *Hayat Tarih Mecmuası*'nda 500 kadar etüd, makale ve tenkit; *Dünya* gazetesinde 500 kadar siyasi makale; *Son Havadis*'te 90 kadar siyâsî makale; *Hayat* mecmuasında 40 kadar makale; *İstanbul Ansiklopedisi*'nin her iki baskısında 40 kadar makale; *Yeni İstanbul* gazetesinde 20 kadar makale; *Türk Kültürü* mecmuasında 20 kadar etüd; *İslâm - Türk Ansiklopedisi*'nde 10 kadar madde; *Türk Ansiklopedisi*'nde 1.350 kadar musiki ve tarih maddesi; *Meydan-Larousse*'da 800 kadar Türk Musikisi maddesi; *Ses San'atçılar Ansiklopedisi*'nde 135 madde; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*'de 700 kadar madde; çeşitli dillerde gazete, dergi ve ansiklopedilerde 100 kadar makale; basılmış makalelerin toplamı: 5.500 kadar (bazı makaleler imzasız, bâzıları «Tahsin Tunalı», bir ikisi «Abdullah Tahsin» müsteârı iledir).

ONDÖRDÜNCÜ CİLDİN
ve
BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ'NİN
SONU